

Javier Díaz Noci (coord.)

Rosa Aneiros, Asier Barandiaran, María Dolores Calvo,
Xosé López García, Bernat López, Francesc Martínez,
Próspero Morán, Marita Otero, Fernando Sabés Turmo

Kazetaritza hizkuntza minorizatuetan: Espainiako kasua

Oxornalismo nas linguas minorizadas: o caso de España
El periodismu en llingües minorizadas: el casu d'España
O periodismo en luengas minorizadas: o caso d'España
El periodisme en llingües minorizades: el casu d'Espanya

eman ta zabal gazu

Universidad del País Vasco Euskal Herriko Unibertsitatea

ARGITALPEN
ZERBITZUA
SERVICIO EDITORIAL

Kazetaritza
hizkuntza minorizatueta:
Espainiako kasua

Javier Díaz Noci (coord.)
Rosa Aneiros, Asier Barandiaran, María Dolores Calvo,
Xosé López García, Bernat López, Francesc Martínez,
Próspero Morán, Marita Otero, Fernando Sabés Turmo

Kazetaritza hizkuntza minorizatuetan: Espainiako kasua

O xornalismo nas linguas minorizadas: o caso de España

El periodismo en llingües minorizadas: el casu d'España

O periodismo en luengas minorizadas: o caso d'España

El periodisme en llingües minoritzades: el cas d'Espanya

El periodismo en lenguas minorizadas: el caso de España

eman ta zabal zazu

Universidad Euskal Herriko
del País Vasco Unibertsitatea

ARGITALPEN
ZERBITZUA
SERVICIO EDITORIAL

Liburu hau Hezkuntza, Unibertsitate
eta Ikerketa Sailaren laguntzaz
argitaratu da.

HEZKUNTZA, UNIBERTSITATE
ETA IKERKETA SAILA

DEPARTAMENTO DE EDUCACIÓN,
UNIVERSIDADES E INVESTIGACIÓN

Ilustración de cubierta/Azaleko irudia: *Nor-Nai* (1927), Ignacia Zabalo Ballarín

© Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua

ISBN: 978-84-9860-194-7

Depósito legal/Lege gordailua: BI-221-09

Aurkibidea

Sarrera	9
I. PARTEA. EUSKAL KAZETARITZA	13
1. Euskara, lehen eta orain	15
2. Euskal kazetaritzaren aurrekinak	31
3. Lehen urratsak XIX. mendean	41
4. Ameriketako euskal prentsa XIX. mendean	53
5. Ipar Euskal Herriko lehen astekari iraunkorrak	63
6. Kultur aldizkariak	75
7. Prentsa erlijiosoa eta nekazaritzari buruzkoa (1877-1918)	85
8. Azkue, kazetaria	93
9. Prentsa politikoa eta euskara XX. mendearen hasieran: aldizkari jeltzaleak (1896-1919)	103
10. Euskara jeltzale ez ziren beste aldizkarietan (1910-1918)	131
11. Euskararen erakundetzea eta euskal prentsaren aro berria (1919-1936)	137
12. Gerra aurreko euskal informazio-prentsaren gailurra: <i>Argia</i> (1921-1936)	147
13. Aldizkari erlijiosoak (1919-1936)	173
14. Prentsa abertzalea (1919-1936)	185
15. Ipar Euskal Herriko prentsa gerren artean	205
16. Euskarazko komikigintza	213
17. Euskara irratian	229
18. Euskal prentsa Gerra Zibilean	235
19. Gerra Zibilaren ondorengo lehen uneetako prentsa	259
20. Euskal kazetaritza lehen frankismoaren garaian	269
21. 1950-1959 bitarteko komunikabideak	287

22. 1960-1974 bitarteko komunikabideak	313
23. Gaur egungo euskal kazetaritza	325
Aurkibide kronologikoa	373
Bibliografia	389
II. PARTEA: ESPAINIAKO HIZKUNTZA MINORIZATUEN KAZETARITZA	405
24. O galego na comunicación: Xornalismo en galego	407
25. O periodismu en llingua asturiana	431
26. El periodismo navarro en lengua vasca	487
27. Els mitjans de comunicació en aragonès i en català a la Comunitat Autònoma Aragonesa. Pendants de la futura Llei de Llengües	521
28. El cas del català al Principat	545
29. El periodisme valencià en llengua catalana	555
30. El periodismo en lengua vasca	585

Sarrera

Hizkuntzen, kazetaritzaren eta komunikazioaren historia idazteko modu asko daude. Objektu eta gai asko, helburu oso ezberdin, behar zehatz batzuk asetzeko egiten dira historia ezberdinak une ezberdinetan. Gure liburu hau ikusten genituen behar batzuk asetzera, hutsune bat betetzera, ikuspuntu zehatz bat ematera, eta gai bat aztertzeraz dator.

Europar hainbat hizkuntza daude, estatus juridiko, garapen gramatikal eta erabilera-maila asko dituztenak. Iberiar Penintsula oso aberatsa da ikuspuntu linguistiko batetik. Penintsula horren zati (handi) bat den Espainia ere bai. Estatu espainiarrak, modu batean zein bestean, hizkuntza batzuei ofizialtasunaren estatusa ematen die; beste batzuei, ordea, oraindik ez. Guztiei buruz hitz egin nahi genuke. Horregatik, Espainiar estatuaren hizkuntzei buruz aritu beharrean nahiago izan dugu Espainiako hizkuntzei buruz hitz egitea. Salbuespena gaztelania da, hau da, estatu osoan ofiziala den hizkuntza bakarra; dezente aritu baita horretaz. Gainontzekoei buruz, eta haietan egin izan den eta egiten ari den komunikazioari buruz mintzatu nahi dugu oraingoan. Lehen aldiz, guk dakigunez, konparazio-ikuspuntu batetik.

Euskal Herrian sorturiko obra denez gero, euskarazko kazetaritzak leku handiagoa betetzen du liburu honetan. Bestelako hizkuntzetan egindako kazetaritzei ere atal bana eman diegu. Batzuetan, hizkuntza bat komunitate bat baino gehiagotan mintzatzen da. Horregatik, nahiago izan dugu kapitulu ezberdinetan azaltzea.

Horrela, euskarari buruzko parte bat ez ezik, katalanari, aragoierari, gailegoari eta asturierari buruzko atal batzuk eskaintzen ditugu. Galiziako, Asturiasko, Aragoiko, Kataluniako eta Valentziako egoera linguistikoa eta komunitate bakoitzeko hizkuntzetan egindako kazetaritzak aztertu ditugu. Euskarazko kazetaritza Nafarroan nola garatu den ere bereziki aztertu dugu.

Historiografiaren bide emankor bat azken hamarkadotan historia soziala izan da, eta haren barruan, kulturaren historia dago. Azken korrante historiografiko honen aitzindarietako bat, dudarik gabe, Peter Burke irakasle britainiarra dugu. Burkeren tresna metodologikoak kazetaritzaren historian aplikagarriak direlakoan, gero eta gehiago gara historia sozio-kulturalaren kontzeptuak erabiltzen saiatzen garenok. *Languages and communities in Early Modern Europe* izeneko liburua bereziki interesgarria da gure ikerketa-lanetan kazetaritzaren historia eta hizkuntza lotzen ditugunontzat.

Peter Burke historialariak hizkuntzei buruz idazteko arrazoi sendo bat ematen du: “Zer egiten du kulturaren historialari batek hizkuntzei buruz idazten?”, galdetzen dio bere buruari. “Arrazoi bakar batengatik: hizkuntza kultur aldaketaren adierazle fidel bat delako, eta ez kultur aldaketaren isla hutsa”.

Hizkuntz komunitatearen kontzeptuaren gainean eraikitzen du bere diskurtsoa; oinarritzkoa da Peter Burkeren ikuspuntuan. Kontzeptua (*Sprachgemeinschaft*) historiografia alemaniarretik dator, 1920eko hamarkadan erabiltzen hasi zen eta honela definitu daiteke: “Talde bat [...] non hizkuntza bat edo hizkuntzaren barietate bat erabiltzen eta ulertzen den”, batzuetan “interpretazio-komunitatea” deitzen duguna (Burke, 2006: 11).

Kontzeptu irristakorra, Burkek berak dioenez; kultura eta nortasuna ere halakoxeak dira askotan. Badu abantaila bat: “Benetako komunitateak kaotikoak badira ere, komunitate idealek (‘komunitate asmatuak’, Benedict Anderson-en hitzetan), aldiz, oso muga zehatzak erakusten dituzte”. “Homogeneotasuna, mugapena eta adostasuna ez dira hain erraz aurkitzen ikerketa bat burutzen denean”, eta hori oztopo bat da (Burke, 2006: 12). Horixe gertatzen da muga lausotuko hizkuntzak dituzten komunitateetan. Kasu honetan, adibidez, zailtasun nagusia hiru arrazoitatik letorke:

1) Hiztun, idazle edo kazetari batzuk aurkituko ditugu, jaio edota lan egiten dutenak oso estatu-antolamendu ezberdinetan: euskaldunen kasuan, espainiar eta frantziar estatuetan, edo Estatu Batuetan, adibidez. Horren ondorioz, oso kazetaritza-tradizio ezberdinak aztertu behar ditugu. 1890eko hamarkadan, adibidez, Kaliforniako, Ipar Euskal Herriko eta Hego Euskal Herriko kazetagitza erabat ezberdina zen, hizkuntz eredu ere bai.

2) Garai historiko ezberdinetan, oso euskalki ezberdinen erabiltzaileak ditugu. Are gehiago: garai historikoen arabera, hizkuntz barietate horien arteko alde zein parekotasunak azpimarratu izan dira; kazetetan, lehenik eta behin. Gogora dezagun, esaterako, euskarazko aldizkarietan ortografia (hori baino ez) bateratzeko lehen ahaleginek porrot egin zutela, 1901eko Hendaia bilera famatu hartan. Gutxienez, Iparreko kazetariak akordio batera iritsi ziren. Ez zen horrela gertatu, ordea, Hegoan, non Sabino Aranaren ideia linguistikoek (politikarekiko menpetasunagatik) zailago egiten zuten batasun ortografikoa. Euskara batua askoz beranduago taxutzen hasi zen, 1968an. Gaur egun, batuaren onarpen-maila oso altua bada ere, badago euskal kazetaritza bestelako forma dialektal edo tokian tokikoen erabilera, neurri eta forma ezberdinetan.

3) Badago beste faktore bat, kontuan hartzekoa euskal kazetarien kasuan adibidez; ez dira gutxi hizkuntza bat baino gehiago erabiltzen dutenak. Horregatik, Peter Burkek dioenez, “nortasun-ekintza batzuk egiten dituzte, egoeren arabera” (Burke, 2006: 13). Horren ondorioz

diglosia-egoera batzuk gertatzen dira, neurri batean zein bestean. Horren froga garbia: historikoki, kazetari euskaldunek izengoiti batzuk erabili izan dituzte erdaraz zein euskaraz idazteko, komunikabide batean edo bestean agertzeko.

Konzeptu hauetan oinarrituta, eta efektu akademikoetarako, Euskal Herria bere esanahi literalenean hartuko genuke, hau da, “euskararen herria”, “euskaraz hitz egiten duten lagunen multzoa” izango litzateke. Halaxe egin genuen gure doktorego-tesian (*Euskarazko prentsa XX. mendean, 1919-1937*, Leioa, 1992), euskaraz egindako kazetaritza modu orokorragoan aztertu ahal izateko, Hego eta Ipar Euskal Herriko aldizkarietan egindakoa eta baita Parisen, Berlinen, Kalifornian edo Mexikon argitaratutakoetan ere.

Burkek hizkuntzen historia kultural bat proposatzen duen modu berean, harantzago joan gintezke eta hizkuntza batez egindako kazetaritzaren historia sozio-kulturala egin zitekeela defendatzen dugu. Ez ditugu alde batera utzi behar beste diziplina batzuetatik datozen kontzeptuak, esate baterako Harold Innis-enak (Burke, 2006: 109). Autore honek 1951n *The bias of communication* bere liburuan komunikabideek aldaketetarako joera erakutsi ohi dutela esaten zuen, iraultzez (adibidez, inprentarenaz) mintzatzen direnen determinismoa moderatuz. Zeregin hau zailago izan daiteke estatudun hizkuntzen kasuan –zilegi liteke, hala ere, kasu hauetan ere planteatzea–, are gehiago estatu batean baino gehiagotan mintzatzen diren hizkuntzen kasuan (gaztelania, esaterako). Errazago dirudi estaturik gabeko hizkuntzen kasuan edo, estatu izanda, egoera minorizatuan dauden hizkuntzen kasuan. Espainiar estatuko hizkuntzek badute estatu bat, espainiarra, eta nola edo hala erakunde autonomikoek estatu horren izenean eta delegazioz hainbat eskuduntza dituzte, legeari dagokionez. Kasu batzuk aztertuko ditugu. Ikerketa konparatuak emango digu, gure iritziz, zenbait giltzarri hizkuntz komunitate ezberdinetan komunikazio-sistemak nola garatzen diren eta hizkuntza eta kultur politika ezberdin nola bizi diren adierazi ahal izateko.

Gure ustez, ikuspuntu honetan oinarrituta, etorkizunean Penintsulako hizkuntzen (portugesak eta gaztelania barne) kazetaritzaren historia konparatua egin daiteke. Has gintezke egoera minorizatu batean bizi direnekin: galegoa, asturiera, euskara, katalana, aragoiera eta aranesa (okzitanieraren kasua, bide batez esanda, ezin interesgarriagoa da). Lege-egoera, ofizialtasun-maila, gramatikalizazioa, kazetaritzaren eta literaturaren garapena, hiztunen kopurua aztertzeak oso koadro konparatibo aberatsa emango liguketelakoan gaude.

Begi-bistan dauden datu batzuk baino ez aipatzearren: hizkuntza latindarren eta euskararen arteko aldeak. Historikoki, hizkuntza latindarrek (latinarene ondorengoak diren heinean) presentzia eduki dute administrazioan eta kulturaren, gaztelania nagusi bihurtu arte. Hor atzean oso arrazoi

konplexuak daude, bere dimentsio osoan aztertu beharko genituzkeenak – adibidez, hiztunen jarrera. Hizkuntza minorizatu hauek guztiek berreskuratze-prozesu bat bizi izan dute, eta bizi dute. Hizkuntz komunitate baten parte sentitzeko urguilua berreskuratu da, garai ezberdinetan eta ezaugarri ezberdinekin: Renaixença katalana, Euskal Pizkundia edo letra gailegoen Rexurdimento delakoa, esate baterako. Asturiera eta aragoiera, bestalde, beranduago iritsi dira prozesu horietara; bere autonomi erkidegoetan ez dira erabat ofizialak, eta orain ere Penintsulako beste hizkuntza batzuek gainditutako zailtasunak jasaten dituzte.

Badaude ikertu beharreko beste gai batzuk. Esate baterako, zein da kazetaritzaren zeregina nortasunak, gizarteak, irudi kolektiboak eraikitzeke orduan? Zein hizkuntzaren barietate estandar bat (edo batzuk) gramatikalizatzeko orduan, dialekto edo soziolektoak erabiltzeko orduan, akademiak sortu edo prestigioa emateko orduan? Zeintzuk dira kazetaritzak hizkuntza arautzeko orduan erakunde politiko-administratiboekin dituen harremanak? Zeintzuk bestelako erakundeekiko erlazioak: erlijioarekin, adibidez? Merezki du, gure ustez, konplexurik gabe egitea: ez litzateke izango, beraz, “hizkuntza nazionalen hazkunde organikoaren historiak” egitea, “garbitasun linguistikoaren kezka forma” hartzen badute ere (Burke, 2006: 194), komunitate eta identitateen ikuspuntutik historia sozial bat egitea baino.

Onuragarria, eta justua azken batean, iruditu zaigu autoreek beren hizkuntzan (edo, hobeto esan, nahi zuten hizkuntzan) atala idaztea. Askatasuna erabatekoa izan da, alde horretatik. Horregatik, gailegoek gailegoz, katalanez hitz egiten duten autore katalan, valentziar edo aragoarrek katalanez (Aragoiko kasuan, sarrera bat aragoieraz), eta asturiarrak asturieraz idatzi dituzten haien kapituluak. Hizkuntza latindarrak izanik, uste dugu arazo handirik gabe irakurriko duela Penintsulako edozein hizkuntza latindarrez hitz egin edo irakurtzen duenak; euskara latindarra ez izanik, aldiz, gainontzekoentzat ulertezina denez, erabaki dugu lehen partearen laburpen luze bat (beste atal bat bailitzan) gaztelaniaz eskaintzea; baita Nafarroako euskal kazetaritzazkoa ere. Azken batean, hizkuntzak errespetatzea eta bultzatzea bilatzen dugu, eta, aldi berean, ahalik eta irakurle gehienek ulertu ahal izatea.

Javier Díaz Noci
Leioa, 2008ko maiatza

I. partea
Euskal kazetaritza

1

Euskara, lehen eta orain

1.1. Euskara

Euskara¹, baita *euskera*, *eskuara* edota *uskara* deitua euskalki ezberdinetan, latinetik ez datorren Iberiar Penintsulako hizkuntza bakarra da. Ildo ezezaguneko hizkuntza dugu euskara, baina ez isolatua; inguruko hizkuntzetatik eraginik jaso eta jasotzen du, eta hizkuntza haietan ere, neurri batean zein bestean, eraginik izan du euskarak. Penintsulan hitz egiten diren gainontzeko hizkuntzak ez bezala, euskarak ez du “latinen” arteko borrokan parte hartu. Erromak Hispania deitzen duen lurraldeko probintzietan, latina inposatu zen administrazioaren eta kulturaren hizkuntza gisa; Inperioaren latinetik hizkuntza neolatindarrak datoz. Hauek sortu ahala, eta latina bera desagertu eta hizkuntza hil bihurtu ahala, erabilera haietan beren lekua hartu zuten. Era honetan, euskararen herrian (hau da, Euskal Herrian) erakundeak, garai modernoak arte, erromantze nafarraz, gaskoieraz, gaztelaniaz edo frantsesez mintzatu dira; Nafarroako Forua, Nafarroa Beherako *fors e costums*, Bizkaiko eta Arabako foruak, idatziz iritsi zaizkigun testu juridiko-administratibo guztiak, hizkuntz barietate latindar batez idatziak jaso ditugu, salbuespenak salbuespen (Treviño, 2001).

Kultur hizkuntza gisa, kultura idatziari dagokionez behintzat, euskara inprimaturik manifestazioetan gainontzeko hizkuntzak baino beranduago agertu da. Euskaraz inprimaturiko lehen liburua 1545koa da. Aldizkarietan ere berdin: gero ikusiko dugun bezala, aldizkari batean euskarazko lehen testuak 1834koak dira; euskara hutsezko aldizkari bat argitaratzeko lehen

¹ Erdaraz ere hainbat izen jaso ditu: horietako bat *vascuence* izan da. Koldo Mitxelena (Mitxelena, 1984) zioen gaztelaniazko termino unibokoena, *euskara* eta *euskaldun* hitzen truke, *vascuence* eta *vascongado* direla. Hala ere, jarraitzen zuen Mitxelena, “desde hace algún tiempo, al menos desde el siglo pasado a juzgar por los escritos de Arana Goiri, hay miembros de nuestra comunidad a los que parece sonarles mal, casi a injuria, tanto *vascuence* como *vascongado* [...]. Esa pérdida ha tratado de ser compensada por medios artificiales”.

saiakera 1848koa da; eta euskara hutsezko lehen egunkaria 1937an agertu zen. Lehen euskara hutsezko egunkari egonkorra 1990ean hasi zen agertzen.

1.1.1. Historia

Euskara oso hizkuntza zaharra dela dagoeneko topiko bat da. Erromatarrak gaur egun Euskal Herria deitzen dugun lurraldeetara etorri zirenean mintzatzen zen eta, toponimiari jaramonik egingo badiogu, euskara edo familia bereko hizkuntzak gaur egungo Akitania eta Piriniotako lurraldeetan ere mintzatzen ziren; “Aran” hitzak, esate baterako, gaur egun euskaraz duen esanahia bazuen; *Vall d’Aran*, beraz, errepikapen hutsa da.

Euskara gaur egun ezagutzen ditugun hizkuntzekiko senidetasuna argitu gabe dago, eta bere ingurukoekin konparatuta erabat ezberdina da. Ez da, edozein kasutan ere, hizkuntza indoeuropar bat. Bere egitura, hizkuntza latindarra ez bezala, ez da SAO (subjektua-aditza-objektu zuzena), baizik eta SOA (subjektua-objektu zuzena-aditza). Penintsulako hizkuntzekiko ezberdintasun batzuk honako hauek dira:

- Euskarak aditz-egitura iragankorra eta ez iragankorrak ditu; lehen kasuan, ergatiboa (-k, -ek) eta aditz laguntzaile ezberdinak erabiltzen dira (*gizona etorri da* eta *gizonek egin dute*).

- Aditz-laguntzaileen artean objektu zuzeneko markak eta, iragankorren kasuan, numeroko markak agertzen dira (*gizonak liburu bat ekarri du*, *gizonak liburu batzuk ekarri ditu*).

- Aditzaren barruan igortzailearen markak agertzen dira: (*amak semeari liburu bat eman zion*, *amak semeari liburu batzuk eman zizkion*).

- Atzizkien erabilera (-eral/-etara/-tara, -arekin/-ekin, -eko/-etako/-tako, kasu guztietan singularrean, pluralean eta mugagabeen) halako deklinabide gisa.

- Artikulu zehaztuaren posposizioa (*gizon*, *gizona*, *gizonak*).

- Hitanoa, hau da, konfiantzako tratamendu etiko edo alokutiboa (aditz-laguntzailearen barruan solaskidearen genero-marka agertzen da): modu neutroan *ni etorri naiz*, *nik ekarri dut*, emakume batekin hitz egiten dugunean *ni etorri naun*, *nik ekarri dinat*, gizon batekin hitz egiten dugunean *ni etorri nauk* eta *nik ekarri diat*.

Hiztegiari dagokionez, kalkulatu izan da latinaren eta hizkuntza neolatindarren eragina %40koa izan daitekeela. Kasu batzuetan, maileguak oso goiz agertu ziren, hizkuntza neolatindarrak sortu aurretik: *eliza* (latinezko *ecclesiatik*), *bide* (latinezko *víatik*), *baratza* eta *ortu* (latinezko *paradisum* eta *hortum* hitzetatik), *bakea* (latinezko *pacemetik*), eta abar.

Euskara, hala ere, idatziz oso berandu arte gutxi dokumentatutako hizkuntza da; beste modu batez esanda, suposatzen da hizkuntza oso zaharra

dela, baina lekukotasun idatziak, aldiz, gazte samarrak. Gaur egun, erabat baieztatu diren lehenengoak Kode Emilianensean agerturikoak dira, X. mendearen erdialdekoak, gero erromantze gaztelania izango zenaren lehenengo esaldiekin batera. Euskarazko bi esaldiak (“Izioqui dugu” eta “Guec ajutu ez dugu”), eta erromantzekoak Donemiliaga Kukuilako monasterioko eskolar batek omen idatziak dira, esku berekoak dira alegia. Horrek ziurtatuko liguke zonaldeko toponimiak ere baieztatzen duena, gaur egungo Errioxa altuan euskaraz hitz egiten zela, eta orduko elebitasun ohikoaren froga dira.

Edozein kasutan ere, denbora luzean testigantza idatzirik gabeko historia denez gero, euskararen garapena ezezagun samarra da Erdi Aroa arte, ordukoak baitira ezagutzen ditugun lehengo kantu, eresi eta baladak. Ahozko tradizioetik jasoak dira eta, berez, geroagoko aldaketak izan ditzakete. Kazetaritzaren historiaren ikuspuntutik, euskaraz aipa daiteke bereziki, izenburua gaztelaniaz badago ere, *Ystoria de la quema de Salvatierra*, Arabako Larreako dorreko jauna zen Juan Pérez de Lazarragak sutea bera gertatu zen urtean, 1564an idatzia. Eskuizkribu bat da, zabalkunde ezezagunekoa, 1564-1567. urteen artean omen idatzia, arabar noble haren gazte-denborako artzain-eleberri baten zirriborroa eta hainbat poesia laiko eta amodiozko biltzen dituen koaderno batean dagoena. 2004an aurkitu eta ezagutzera eman zen. Aguraingo suteari buruzko poemak, nolabait, albisteaz informatzen du. Aurreko bi mendeetako kantu epikoen antzera idatzia da. Gaur ezagutzen ditugun narrazio-balada zaharrenak XIV-XV. mendeetakoak dira, gehienak mendebaldeko euskalkiaz idatziak: Beotibarreko (1321), Akondiako (1390), Urrexolako (1388-1401) eta Mungiako gatazkei buruzkoak dira; Arrasateko erretzeari buruzko erromantzea, Gipuzkoako hiri hau ganboatarrek nola erre zuten eta oinaztarrek nola mendekua hartu zuten kontatzen duena 1448koa da². Bereterretxeren kantorea, zubereraz idatzia 1450ean, ahozko euskal literaturaren lorpen harrigarrietako bat, askotan “albiste-erromantze” bat dela esan dute adituek (Lakarra *et al.*, 1983).

Euskarak geografian atzera egin du gutxienez azken 500 urteotan (Arejita, Manterola, Oar-Arteta, 2007, *passim*). Badugu, adibidez, Niccolo Landucciren lekukotasuna. Gasteizetik pasatu zen 1562an, eta euskarazko hitz eta esaldi batzuen glosa-bilduma edo hiztegitxo bat egin zedin agindu

² Horiek guztiak irakur daitezke MICHELENA, Luis. *Textos arcaicos vascos*. Madrid: Minotauro, 1964, eta SARASOLA, Ibon. *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*. San Sebastián: ASJU, 1983 liburuetan. Bi monografia hauek gero liburu berean bildu ziren *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*, XI.

zuen. Argi uzten du gasteiztar gizatalde altuek, Gaztelarekin tratuak egiten zituztenak, nahiago zutela publikoki euskaraz ez hitz egitea. Araban hitz egiten zen euskalkitik, beraz, hitz eta esaldi berezi batzuk, Landucciren hiztegitxotik atereak, baino ez dugu ezagutzen. Bilbon ere berdin gertatu zen. Euskal Herriko jendeak berak bere herrikide euskaldunak mesprezitzen dituzte; Bizkaiko Batzar Orokorretako aktetan ez dira arraroak gaztelaniaz hitz egiteko gai ez zirenak hautagai izan ezin zirela zioten akordioak. Prozesu honen ondorioz, faktore askorengatik gertatu dena (exogeno zein endogenoak), euskarak prestigio txikiko hizkuntza izan da historian zehar. Euskaldunon hizkuntza erabiltzeko orduan gertatu izan diren duda-muden adibidea da Euskal Herriko ilustratuen jarrera. XVIII. mendean, Xabier María de Munibe Peñafloredako kondea eta Real Sociedad Bascongada de Amigos del País delakoaren sortzaileak bere ama-hizkuntzan opera bat idatzi nahi izan zuen (*El borracho burlado*, 1764). Gipuzkoako euskalkien artean bi barietateetan ez hautatzeko, nahiago izan zuen dena erdaraz hutsez egitea, entzuleek bestela ulertuko ez zutelakoan. Zati mintzatuak (gehienak) gaztelaniaz eta zati kantatuak euskaraz idatzi zituen azkenean. Jarrera diglosiko hori euskararen historia oso arrunta da.

Euskalki, azpi-euskalki eta tokian tokiko barietateak, batzuetan oso ezberdinak, euskararen beste ezaugarri bat dela esan ohi da. Zatiketa dialektal hori nahita bultzatu da askotan: XIX. mendean oso normala zen bizkaierazko idazleen obrak gipuzkerara itzultzea, eta, neurri txikiago batean, alderantziz ere bai. Euskalkiak (ordurako batzuk, Arabakoa esate baterako, desagertuak ziren) Louis Lucien Bonaparte printzeak identifikatu zituen XIX. mendearen bukaeran. Gure egunetan beste mapa bate egin du Koldo Zuazo irakasleak. Euskalki batzuk nagusitu dira prestigiozko barietate gisa..

Euskaraz inprimatutako lehen liburua *Linguae Vasconum Primitiae* da; esanguratsua da nola Euskal Herritik kanpo argitaratu zen, Bordelen, 1545ean. Liburua Beñat Etxepare (Bernard Dechepare, orduko idazkera erabiliz) apaizak idatzitako poema laiko eta erlijioso batzuek osatzen zuten. Etxeparek bere euskalkia erabili zuen, Nafarroa Behereko barietate bat. Laster, ordea, euskal idazleak konturatu ziren hizkuntz aniztasuna gainditu eta dialektoez gairik barietateak sortu behar zituztela, edo bestela tokian tokiko barietate bat literatur hizkuntza gisa aukeratu. Lehen konponbidea da Joanes Leizarraga apaiz kalbinistak proposatu zuena. Nafarroako erregina zen Joana d'Albretetik agindu zion XVI. mendean Testamentu Berria euskaraz itzultzea, 1571. urtean. Leizarragak erabaki zuen euskaraz izena ez zituzten kontzeptuak izendatzeko kultismoak eta latinismoak erabiltzea, eta halako *koiné* bat sortzea.

Beste apaiz batek, aldiz, katolikoa kasu honetan, erabaki zuen, beste idazle euskaldunekiko bilera batean, garaiko euskaldunentzako liburu bat

idaztea. Pedro Agerre *Axular* zen. Lapurdiko herri bateko erretorea zen, Sarakoa, eta bertako barietatean erabaki zuen bere liburua idaztea. Horrela argitaratu zen euskal literaturaren lan nagusizat hartzen dena, *Gero* (1644), eta berarekin batera hasi zen Sarako eskola. Horrela hasi zen kostaldeko lapurteraren nagusitasuna.

Hala ere, hegemonia ekonomikoa Ipar Euskal Herriatik Hego Euskal Herriara pasatu ahala, beste hizkuntza barietate batzuk nagusitu ziren euskalki literario gisa. 1729an euskararen lehen gramatika argitaratu zen: Manuel de Larramendi jesuitaren *El imposible vencido*. Larramendik hitz egiten zuen euskalkiaren gainean eгина da, Beterriko gipuzkeraz alegia. Laster, literatur prestigiozko barietate nagusi bihurtuko da.

Hiru urtetan, XIX. mendearen erdialdea arte behintzat, euskal idazleak elizgizonak izan ziren, nagusiki. Oso gutxi dira idazle laikoak edo gai laikoei buruzko liburuak egin zituzten idazleak. Horietako bat Arnaud d'Oihenart (1592-1667) abokatu zuberotarra dugu, amodiozko poema kultistak idatzi zituen XVII. mendean. Horretaz aparte, antzerki-lanak oso gutxi dira XIX. mendea arte. Lehenago, Arrasateko eskribaua zen Pedro Barrutiaren *Acto para la Nochebuena* izeneko antzezlan aipatu behar da, XVIII. mendekoa. Eleberri antzeko zerbait ere ez dago. Ordura arte, euskal literaturaren historiek dotrina kristau eta katiximak kontuan hartzen dituzte; ospetsuena, Astete apaizaren katiximaren itzulpena, euskararen euskalki ezberdinetara eгина dugu.

XIX. mendean, euskal literaturan erromantizismoaren eragina mugatua da. Apaiz katolikoaren eskuetan zegoen, neurri handi batean, euskarazko literaturak ezaugarri erreazionario samarrak erakusten ditu, Iraultza frantsesaren aurkako erreakzioa egiten baitute. Mende hartako euskal liburuak ezagunenetakoa bat Juan Antonio Mogelen *Peru Abarka* da. Peru Abarka *euskaldun-fededunaren* pertsonaia paradigmaticoa da; jakina, nekazaria da, ez hiritar bat. “Basarteko unibertsitetean” hazi da, han non, Mogelen ustez, euskara onena mintzatzen den, ez hirian. Peru halako “salbai ona” da. Beste Mogeldar batzuk ere euskal idazleak izan ziren, hala nola Juan Antonioren ilobak ziren Bixenta (euskaraz idatzi duten lehen emakumeetako bat, Lafontaineren antzerako alegi moralak idatzi zituen) eta Juan José, *Baserritar nequezaleentzaco escolia, edo icasbidia guraso justu ta jaquitun familija ondo azi ebeeneen exemplu ta eracutsijetan* (1816) liburuaren egilea. Haiek ere “alderantziko erromantizismoa”ren erakusgarriak dira: aipatu dugun azken liburuaren protagonista nekazari bat da. Emaztea eta senideak hil zaizkio; erromantizismoan hain tipikoa zen desolamenduan erori beharrean, gaitzak egonarri kristauaz eramaten bazekien.

Mogeldarrek, eta garai hartako beste idazle batzuek ere, Pablo Pedro de Astarloa apaizak batik bat, bizkaiera (edo, hobeto esanda, mendebaldeko euskara) literatur hizkuntza gisa aurkezteko pausak eman zituzten. Astarloa euskararen sorrerari buruzko teoria xeble batzuen autorea da; Paradisuko hizkuntzetako izan zela esan zuen. Bere obra nagusia 1801eko *Apología de la lengua vascongada* da. Orduan agertu ziren mendebaleko euskalkiari buruzko, eta oro har euskararen erabilerari buruzko bi jarrera oso ezberdin: Astarloa, Mogel eta beren epigonoak saiatu ziren beren eredia gipuzkeratik ahal eta gehien aldentzen; Añibarro apaizak, aldiz, eredu integratzaile bat proposatu zuen. Sabino Arana Goiri eta bere jarraitzaileak lehen ereduaren aldekoak izan ziren. Resurrección María de Azkuek, Miguel de Unamunoren eta Sabino Aranaren aurka lehen euskara katedra lortu zuena, Añibarro izango du eredu.

XIX. mendearen hasieran, Wilhelm von Humboldt jakintsu alemaniarrek pare bat aldiz etorri zen Euskal Herrira. Euskararen ezaugarriek eta exotismoak miretsita zegoen. Louis Lucien Bonaparte printzearekin batera, komunitate zientifiko nazioartekoaren euskararenganako interesa piztuko du. Euskarari buruzko lehen argitalpen zientifikoa, lehen aldizkari akademikoa, Berlingo *Euskara* izeneko izango da, 1896an.

1876ko uztailaren 21eko legeak, Antonio Cánovas del Castilloren gobernuarena, Euskal Herriko foruen galera ekarriko du, kontzertu ekonomikoaren sistema eratu bazen ere. Orduan ere hasi zen euskal errenazimendu kulturala. Urtebete geroago, 1877an, Nafarroako Euskara Elkargoa sortu zen; sortzaileen artean, Arturo Campión idazle historizista (gaztelaniaz idazten zuen), euskararen galeragatik oso kezkatua. Elkargoaren pentsamoldearen oinarrian, hizkuntzaren defentsa, nortasun kolektibo eta kontzientzia historiko propioaren ezaugarri gisa. Une hartan, Antonio Elorzak zioenez, “se integran definitivamente con el fuerismo dos corrientes ideológicas acuñadas en los años centrales del siglo, y aparentemente sin contenido político. Una, el ruralismo que desde fuentes diversas como Antonio de Trueba o Fermín Caballero acaba por fijar un estereotipo sumamente útil al servicio de una conciencia nacional surgida como rechazo del proceso de industrialización. Otra, la literatura historicista y legendaria de sesgo postromántico que cubre para Euskal Herria un papel similar, aunque algo más tardío en el tiempo, que en otras culturas nacionales europeas” (Elorza, 1978: 17). 1878 eta 1883. urteen artean, Euskara Elkargoak *Revista Euskara* argitaratu zuen. Batez ere, literaturari buruzkoa. Bertan agertu ziren testuen laurdena euskaraz zegoen, batez ere ipuinak eta olerkiak. Euskara Elkargoa politika egiten saiatu zen, arrakasta gutxiz.

Euskarak, eta bere euskalkiek, estandarizazio handi bat lortu zuten Campiónen *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*

(1884) liburuarekin. Campiónek bizkaiera, gipuzkera, lapurtera eta zuberera aintzat hartu zituen.

Literatur pizkundeak, Penintsulako eta Europako beste hainbat lekutan bezala, lore-jokoetan adierazpide bat aurkitu zuen. Ipar Euskal Herrian, Antoine d'Abbadiek antolatuek oihartzun handia izan zuten; Hegoan, José Manterolak antolatuak dira ospetsuenak. *Revista Euskararen* ondoren beste aldizkari literario eta kulturalak agertu ziren. Ezagunena XIX. mendearen bukaerako *Euskalerrriaren Alde* da. Bere orrialdeetan agertu zen euskarari buruz bere zuzendaria zen José Manterolak idatzi zuen olerki bat, zeinaren izenburua ezin esanguratsua den: *Post tenebras spero lucem*.

Bitartean, Ipar Euskal Herriko literaturak bere bidea jarraitzen du. Ezau-garri nagusia, euskarazko kazetaritzan erreproduzituko dena, polarizazioa da. Iparrean errepublikazaleen eta Errepublikaren aurkako kontserbadoreen artekoa izango da (xuriak eta gorriak). Askotan, literatura erlijiosoa Errepublikaren aurkako izango da oso; laizismoa, orduan, agertzen hasiko da euskal letretan. Erlijiosoen artean, hedapen handia izan zuten Michel Elissamburu apaizaren *Zer izan diren eta zer diren oraino framazonak munduan* eta *Frantziako hirur Errepubliken ixtorioa laburzki*; laikoen artean, *Piarres Adame* pikaroaren ibilaldiak kontatzen dituen eleberritxoak da famatuena. Bere autorea Michelen lehengusua zen Jean-Baptiste Elissamburu. XIX. mendearen bukaeran agertu ziren biak.

XIX. eta XX. mendeen arteko uztartzean, izen handi bat agertu zen: Resurrección María de Azkue. Lekeition jaioa, Bilbon apaiz, musikografoa, filologoa, kazetaria, Bizkaiko Foru Aldundiaren euskal katedra bereganatu zuen, esan bezala, Miguel de Unamunorekin eta Sabino Aranarekin lehiatuz. Lehenengo ikastolak sortu zituen, gramatikak eta hiztegiak argitaratu, eta 1919an Euskaltzaindiaren lehen zuzendaria izan zen.

1901ean Ipar Euskal Herriko idazle eta kazetariak Hendaian bilera bat egitea proposatu zuen, euskarazko aldizkarietako idazkera batzeko. Sabino Aranaren ideia linguistiko berezien aldeko lagun askoren presentziak beldurtuta, Hegoko idazle-kazetariekin ez dute adostasunik lortzen. Iparrean halako batasun bat lortuta, hegotarrak hasi ziren hizkuntzaren batasuna egiteko oinarriak jartzen. *Euskal Esnalea* elkarte eta izen berdineko aldizkaria sortu ziren, biak Gregorio Mujikaren eskutik. Julio de Urquijok *Revista Internacional de los Estudios Vascos* sortu zuen, 1918an Eusko Ikaskuntza eratu zenean bere organoa bihurtuko zena. Eusko Ikaskuntza Institut d'Estudis Catalans delakoan inspiratu zen. Urtebete geroago, bere eskutik, Euskaltzaindia ere hasi zen lanean.

Lehenengo garaian, Gerra Zibila arte, Euskaltzaindiak ortografia bateratu bat proposatzea lortu zuen, gehienek nahiko ondo onartu zutena. Hala ere, euskara batu edo literario bati buruzko akordiorik ez zuen lortu. Inkesta bat

egin zuen akademiak horri buruz zerbait esan zezaketen idazle eta jakintsuen artean, eta oso iritzi ezberdinak jaso zituen. Batzuek, Urquijok adibidez, eredu klasiko bat proposatu zuten (Leizarragarena); beste batzuek bariedade berri bat sortzea nahiago zuten, euskalki ezberdinak batuz; beste batzuek, azkenik, euskalki bat oinarri hartuta gainontzekoen ekarpenekin literatur hizkuntza bat egitea nahiago zuten. Azkuek proposatu zuen irtenbidea horixe zen; bizkaieraduna izan arren, *gipuzkera osotu* baten aldekoa zen, Donostiako *Argia* aldizkarian (1921-1936) erabiltzen zen ereduari inspiratuta. Astekariaren sortzaile nagusietako bat izan zen Bittor Garitaonandiaren iritzia ere berdina zen, bizkaitarra eta bizkaieraduna bazen ere.

Bitartean, Iparrean dialektoez gaindiko beste bariedade edo *koiné* bat egin zuten, eta 1945ean kodetuta gelditu zen. Batik bat *Eskualduna* astekarian (1883-1944) sendotu zen eta gero, behin agintari frantsesek itxita II. Mundu Gerran nazien alde agertzeagatik, *Herria* astekarian. Azken aldizkari honen zuzendaria eta sortzailea izan zen Piarres Lafittek argitara eman zuen nafarrera-lapurtera literario izeneko bariedade idatzia.

1.1.2. Gaur egungo erabilera-maila

Gerra Zibilak eta frankismoak ez zuten Euskaltzaindia bertan behera utzi, baina bai oso egoera ahulean. Eusko Ikaskuntza, aldiz, debekatu zen, eta intelektual euskaldun asko gerran hil edo erbestera joan ziren. Gerra ondorengo euskal literaturaren figura handienetako bat Nikolas Ormaetxea *Orixe* izan zen. Beste batzuk ere sortuko dira; esaterako, Andima Ibinagabeitia edota Jokin Zaitegi. Euskarazko literatura, batik bat, atzerrian argitaratuko da urte ilun haietan. 1960eko hamarkada arte ez dira ozenki entzungo Hego Euskal Herrian euskararen aldeko ahots batzuk. Joxemiel Barandiaran, batik bat, aipatu behar da. Nafarroako Unibertsitateko euskal katedra eskaini zioten. Francoren erregimenarekin kritikoa izan zen Antonio Tovar falangista ohiak ere Koldo Mitxeleneri Salamankako Unibertsitatean filologia irakastea eskaini zion.

Mitxelena euskal filologiaren figura handia izango zen, eta euskara batua-
ren bultzatzaile nagusietako bat. Erabilera jasoetarako hizkuntza bateratua izango zen frankismoaren azken urteetako behar bat, Gabriel Aresti bilbotarra bezalako idazleen belaunaldiek hala eskatuta. Euskaltzaindiak 1968an Arantzazuko Kongresua antolatuko du, eta bertan hasiko da euskara batuaren ibilbidea. Ez ziren, ordea, kritikak eta mesfidantza falta: aurreko belaunaldietako idazle zahar batzuek ez zuten eredu berria onartu eta beste akademia alternatibo bat, Euskerazaintza, sortu zuten. Erreforma batzuek eztabaida bortitzak eragin zituzten; *h* hizkiaren presentzia, esaterako, Bidasoaz harantzagoko euskaldunek hitz batzuen hasieran (*hau, hori*) edo kontsonante

batzuekin batera (*epherra, ekharri, ethorri*) erabiltzen zutena, eta euskalki batzuetan soinu hasperendun bat errepresentatzen zuena, Hegoan ez zen erabiltzen. Euskaltzaindiak hala moduzko konponbide bat proposatu zuen, belaunaldi zaharrek idazle batzuek *komunistatzat* hartu zutena.

Erabat ondu gabe dagoen prozesu bat bada ere –adibidez, 1994ko Leioako Kongresua arte ez zen hitanoa estandarizatu– barietate berriaren onespena oso altua da. Euskal Herriko Autonomi Erkidegoko eta Nafarroako Foru Erkidegoko estatutuek diote hizkuntza kontuetan Euskaltzaindia dela organo gorena; bietako toponimia ofiziala, esaterako, Akademiak erabaki du. Euskara batua oso hedatua dago hezkuntzan eta komunikabideetan, batik bat Euskal Irrati Telebistan eta *Berria* egunkarian. Hegoan behintzat, ofizialtasunak aurreko garai historikoetan bultzada ezezaguna jaso du euskarak.

Aldi berean, euskalkiek (eta tokian tokiko barietate batzuek ere) bizirik dira, eta nola edo hala hezkuntzan eta komunikabide batzuetan erabiltzen dira. Bizkaieraren forma estandarizatuak badaude. Tokian tokiko komunikabide batzuek bertako barietateak erabiltzen dituzte, batuarekin batera, ikuspuntu linguistikotik konponbide diskutigarriak badira ere. Hala nola, fonetismoak edota laburdurak erabiltzen dira, erregulartasunaren kaltez: *ein dittut* edo *afarixe* bezalako formak, *egin ditut* edo *afaria* erabili beharrean, esaterako. Ipar Euskal Herrian, bestalde, batuaren erabilera murriztagoa da.

1.1.3. *Gaur egungo egoera juridikoa eta demografikoa*

Euskararen egoera juridikoa oso ezberdina da mintzatzen den lurraldeetan, segun zein den bakoitzaren antolaketa politiko-administratiboa. Babespen juridikoa handiagoa da Euskal Herriko Autonomi Erkidegoan eta Nafarroako Foru Erkidegoan Ipar Euskal Herrian baino, azken hau frantziar estatuko Pirinio Atlantikoen departamentuan sartua baita. Azken urteotan, aldiz, baita bertan ere arau-garapena handixeagoa izan da; esaterako, Euskaltzaindia errekonozitu du Frantziako gobernuak.

Espainiar estatuko erkidegoetan, aldiz, egoera juridikoa oso ezberdina da, bi eredu erabat ezberdin aukeratu baitira. Bietan, euskara eta gaztelania ofizialkideak dira. Gogora dezagun, bestalde, 1978ko espainiar Konstituzioak bere 3. artikuluan dioela derrigorrezkoa dela gaztelania ezagutzea, autonomi erkidegoetako hizkuntza ezberdinak ezagutzea aldiz, eskubide bat dela. Horrek, zer esanik ez, babespen juridiko oso ezberdina ematen die gaztelaniari eta bestelako hizkuntzei.

Euskal Herriko Autonomi Erkidegoaren 1979ko estatutuak euskara bere lurralde osoan ofizialkideak dela dio. Hizkuntz Arandia garatzen duen

1983ko Euskararen Erabileraren Normalizaziorako Legeak, beste gauza batzuen artean, EHAeko biztanle guztiek administrazioaren aurrean euskaraz zein gaztelaniaz aritzeko eskubidea dutela dio, eta administraziotik erantzuna edozein hizkuntzetan jasotzeko eskubidea ere bai.

Nafarroako Foru Erkidegoak, aldiz, eredu ezberdin bat eratu du. 1986ko Euskarari buruzko Legeak 1982ko Foruaren Hobekuntzan jaso zen koofizialtasuna garatu zuen. Nafarroa hirutan banatu zuen: zonalde euskalduna (Iparrean, non biztanleria nafarraren %11 bizi zen), mistoa (erdialdekoa) eta ez euskalduna (Hegoalde osoa). Hiritar euskaldunek administrazioaren aurrean duten eskubideen osotasuna lehen zonaldea bakarrik errekonozitzen da.

Euskara mintzatzen den frantziar estatuko lurraldeetan (Lapurdin, Nafarroa Beherean eta Zuberoan) 1992an egin zen Konstituzioaren erreformatik euskara Errepublikaren hizkuntzetariko bat dela onartzen da, lege-babespena frantsesak bakarrik jasotzen badu ere; gainontzekoak toleratzen dira, horregatik haien garapena hizlarien eskuetan dago batik bat.

Euskararen ezagupena eta erabilerari dagokionez, argi dago handiagoa dela lehena bigarrena baino. Belaunaldi berriek hizkuntza ikasi (eta hizkuntzaz ikasi ere) egiten dute hezkuntza-sare publikoan, eta, beraz, ezaguera oso hedatua dago. Eguneroko erabilera harreman sozial, familiar eta adiskideen artekoan, aldiz, ezagupen hutsaren mailatik oso urrun dago. Estatistika ofizialetatik hartutako datu batzuek euskararen ezagupen eta erabileraren arteko alde handiaren zergatia eta azken urteetako garapena ulertzen lagunduko digute.

Euskaraz mintzatzen diren hizlarien kopurua zehaztea zaila bada ere, hizkuntzaren presentzia mantentzen den lurralde guztiak hartuta 800.000, beharbada milioi batekoa izango litzateke. Estatistikek erlatiboki laguntzen dute, askotan lagunei galdetzen baitzaie ea hizkuntza ezagutzen duten, eta haien erantzuna izan daiteke baietz, esaldi bakan batzuk ahoskatzeko gai badira ere; noizbehinkako hizlaritzat izan dezakete haien burua. Horregatik, hurrengo datuetan nahiago izango dugu benetako erabilerari erreparatzea, ez-garrantzitsua bada ere, zer esanik ez- hizkuntzaren ezaguera pasibo hutsari, oinarritzakoak zein goragokoak izan baitaitezke.

Euskal Herriko Autonomi Erkidegoan, non euskararen ezagupena maila altuagoan dagoen (Nafarroan %10 da, gutxi gorabehera), Eusko Jaurlaritzaren Hizkuntz Politikarako Idazkaritzaren eta EUSTATen datuen arabera, euskara egunero edo erabiltzen dugula 415.623 lagun. Biztanleria osoa bi milioiokoa da, gutxi gorabehera. Oro har, EHAeko biztanleriaren laurdena euskaldun aktiboa da, orduan.

1. grafikoa: EHAeko biztanleria eta hizkuntzen ezagupena, lurraldeka (hizkuntza ofizial bakoitzeko hizlarien kopuru osoa)

	Euskara	Gaztelania	Biak	Guztira
Araba	10.295	263.902	6.661	286.387
Bizkaia	150.416	912.830	39.586	1.122.637
Gipuzkoa	254.912	366.527	40.765	673.563
EHAE	415.623	1.543.259	87.012	2.082.587

Iturria: Eusko Jaurlearitzaren Hizkuntz Politikarako Idazkaritzaren eta EUSTAT. Autorearen elaborazioa

Lurralde historikoetan hizlarien banaketa ezberdina da. Euskaldun kopuru txikiena Araban dago, han non lehenik galdu zen euskara bere hiriburuan, Gasteizen, eta gaztelaniaren herrietatik (Gaztelatik eta Errioxatik) gertuen dagoena: 10.000 bat biztanle baino ez. Gehienak, gainera, ez daude Gasteizen, Iparreko herrietan baino (Aramaioko haranean, adibidez), non erabilera soziala mantendu den. Euskalki arabarra aspaldi galdu zen, apenas aztarnarik utzi gabe. Arabako Iparrean mintzatzen dena bizkaiera da. Beste alde batetik, esanguratsua da euskaldun gehien duen lurraldea ez dela populutsuena (Bizkaia), Gipuzkoa baizik: euskaldun erdia baino gehiago gipuzkoarrak dira (250.000 bat lagun). Gauza batzuk zehaztu behar dira, baino: guztiak ez dira gipuzkeradunak (Beterriko zein Goiherriko barietateen hizlariak, izan ere); badaude nafarreradunak eta bizkaieradunak. Beste datu bat ezin esanguratsua da: Bilbo, EHAeko hiriburuetatik populatuena, ez da euskalduna; Gasteizen bezala, euskara bertako hizkuntza gisa duela mende batzuk galdu zen, edo galdu zuten.

Bestela esanda, euskaldunen artean portzentajerik handiena Gipuzkoan dago, egunero erabiltzen dugunaren %62 alegia, biztanleen arabera bigarren lurraldea bada ere; Bizkaian, EHAeko biztanle gehien duenak, euskaldunen %36 baino ez du.

Lurraldeetan euskararen erabilera ezberdina ere ondo ikusten da bakoitzeko biztanleen artean euskara eguneroko hizkuntza gisa zenbatek aukeratzten duten kontuan hartzen badugu: Araban, euskaldunak %4 baino ez dira. Bizkaian, %14; Gipuzkoan, %38 (%42, euskara zein gaztelania erabiltzen dutenak kontatzen baditugu). Gipuzkoan bertan ere euskaldunak gutxiengo bat dira, argi dago: gainontzeko %56ak gaztelania nahiago du. Guztira, EHAeko biztanleen %20ak euskara erabiltzea nahiago du, %4ak euskaraz zein gaztelaniaz mintzatzen dela aitortzen du, eta %76ak gaztelania nahiago du.

2. grafikoa: EHAeko biztanleria eta hizkuntzen ezagupena lurraldeka (portzentajea)

	Euskara	Gaztelania	Biak
Araba	4	94	2
Bizkaia	14	82	4
Gipuzkoa	38	56	6
EHAe	20	76	4

Iturria: Eusko Jaurlaritzaren Hizkuntz Politikarako Idazkaritza eta EUSTAT.
Autorearen elaborazioa

Zer esanik ez, biztanleria gehiena hiriburuetan dago. 100.000 biztanle baino gehiago duten udalak ere badaude, esate baterako Bizkaiko Getxo eta Barakaldo. Bilboko eta Gasteizko euskaldunen portzentajea berdina da: %13. Donostian bikoitza da: %26. Bestela esanda: donostiarraren laurdena euskaldunak dira.

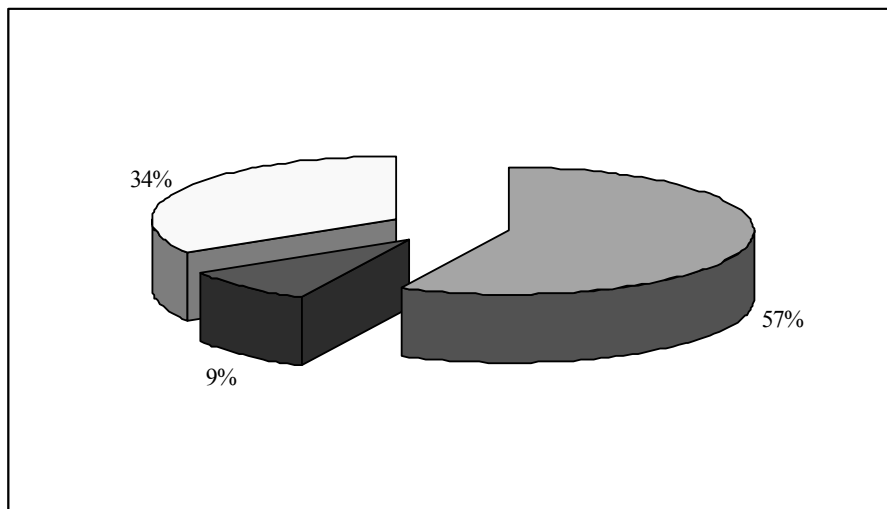
Beraz, argi dago, zenbakien arabera behintzat Gipuzkoa dela euskaldunen erresuma, kopuru aldetik zein portzentajearen aldetik horixe baita EHAEn euskaldun gehien duen lurraldea. Hiriburuen artean, Donostia da euskaldunena.

3. grafikoa: EHAeko biztanleria eta hizkuntzen ezagupena hiriburuetan

	Euskaldunak	Guztira	%
Gasteiz	31.482	211.515	13
Bilbo	53.051	342.382	13
Donostia	60.415	174.037	26

Iturria: Eusko Jaurlaritzaren Hizkuntz Politikarako Idazkaritza eta EUSTAT.
Autorearen elaborazioa

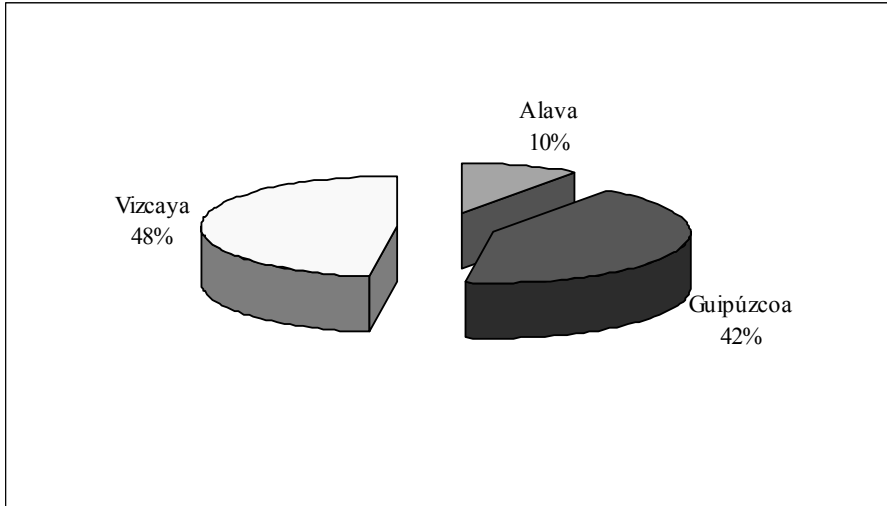
Beste datu batzuek azken urteetan euskararen inguruan gertatutakoaren interpretazio dinamikoagoa ematen digute. Har dezagun, esaterako, hizlarien tipologia. Edozein hizkuntzatan logikoa denez, euskara ama-hizkuntza duten hizlariak nagusi dira; %57 (366.000 lagun). Hala ere, euskara ikasi dutenen kopurua ez dago hain urrun: 215.000 lagun, %34. Elebidunak, datu ofizialen arabera, %9 baino ez dira (58.000 lagun baino gehixeago), gutxiengo argi bat.

4. grafikoa: Euskaldunak, hizkuntz tipologiaren arabera

Iturria: Eusko Jaurlaritzaren Hizkuntz Politikarako Idazkaritza eta EUSTAT.
Autorearen elaborazioa

Nabaria da, bestalde, EHAEn euskaldunen gorakada azken urteetan. EUSTATen arabera, gehikuntza ez da harrigarria, baina etengabea, eta lurralde guztietan gertatu da. 1996-2001. urteetan euskara ezagutzen dutenen kopurua 850.000 lagunetatik milioi batera pasatu da, ia biztanleriaren erdia. Datu hau eta aurrekoa, euskaldunak eta elebidunak 502.635 lagun direla dioena, ez dira bateraezinak, azken hau egunero mintzatzen direnei buruz ari baita, eta aurrekoa, ezagupen aktibo zein pasiboko hizlariak hartzen dituen da. Bien arteko aldea ere nabaria bada: 2001ean euskaraz hitz egiteko gauza zirela aitortzen zuten lagunei (1.000.302, zehazki) egunero hitz egiten dutenak kentzen badizkiegu (502.635), euskaldun pasiboak 497.667 ziren. Beste modu batez esateko, erdia euskaldun aktiboak dira eta beste erdia, pasiboak.

5. grafikoa: EHAeko euskaldunen garapena (1991-2001)

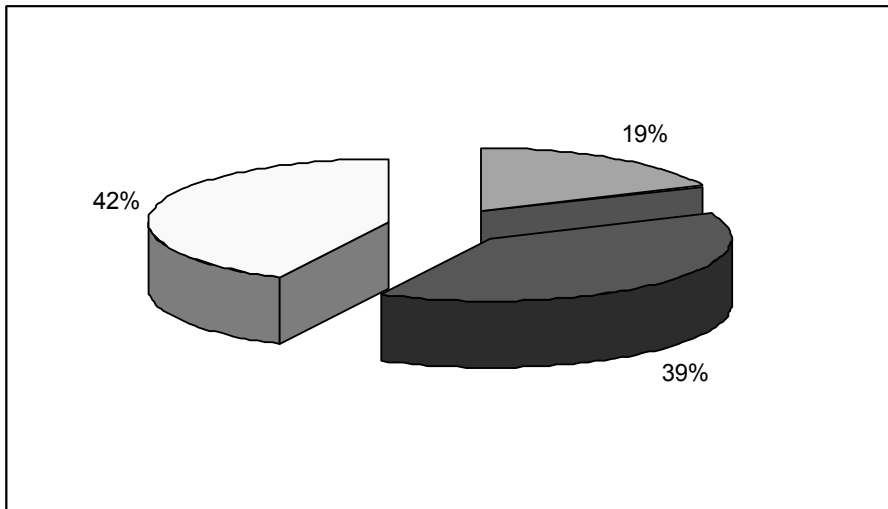

Iturria: Eusko Jaurlaritzaren Hizkuntz Politikarako Idazkaritza eta EUSTAT.
Autorearen elaborazioa

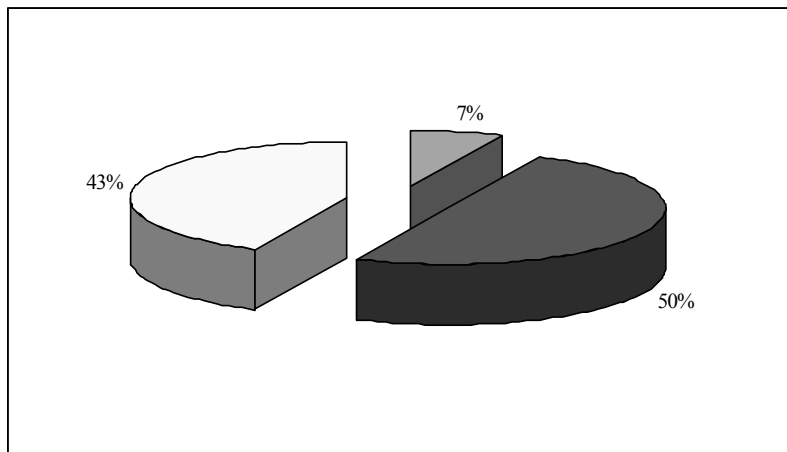
Zergatik gertatu da euskaldun aktibo eta pasiboen gehikuntza? Adierazle estatistikoek diotenez, 1991. eta 2001. urteen artean euskara ama-hizkuntza zutenen kopurua gutxitu zen; Araban bakarrik igo zen, euskaldun gutxien duen lurraldea; Bizkaian eta Gipuzkoan, baino, jaitsi egin zen.

Bestalde, beste ama-hizkuntza bat duten euskaldunen kopurua igo da, umetan eskolan ikasi dutenak edo heldutan euskaltegietan ikasi duten euskaldun berriak. Taula honek garapenaren ideia grafikoago bat ematen digu: Bizkaiak euskaldun berri gehien ematen du (%42), Gipuzkoak %39 eta Arabak %19. Azken lurralde honetan bakarrik igotzen dira bi adierazleak, euskaldun zaharren eta berriena.

Euskaldun zaharren artean jatorriz elebidunak direnak gehitzen dira. Guztira ez dira horrenbeste gehitu (43.000 izatetik 58.000 izatera pasatu dira EHAEn, 15.000 lagun hamar urtetan), portzentajeari dagokionez, baino, nabaria da haien pisua. Kasu honetan ere Gipuzkoa da elebidun gehien duen lurraldea: EHAeko erdia. Bizkaikoak %43 dira eta arabarrak %7.

6. grafikoa: Euskara ikasi duten euskaldunen garapena EHAEn (1991-2001)

Iturria: Eusko Jaurlaritzaren Hizkuntz Politikarako Idazkaritza eta EUSTAT.
Autorearen elaborazioa

7. grafikoa: Jatorriz elebidunak diren euskaldunen garapena EHAEn (1991-2001)

Iturria: Eusko Jaurlaritzaren Hizkuntz Politikarako Idazkaritza eta EUSTAT.
Autorearen elaborazioa

Azkenik, interesgarria iruditu zaigu euskaraz alfabetatu diren helduak aipatzea. Kopurua jaisten ari da, argi dago; hezkuntza-sistemak bermatzen du (bermatu behako luke, behintzat) belaunaldi berri guztien alfabetizazioa eskolan, hezkuntza-sistemaren helburua bi hizkuntza ofizialak menperatzea baita.

Beste euskal lurraldeetan panorama ez da hain esperantzagarria. Nafarroako Foru Erkidegoan euskaldunen kopurua %10koa da, gutxi gorabehera, %6,6k euskara badaki baina ez du normalean erabiltzen, eta 581 erdalduna da. Ipar Euskal Herrian, aldiz, portzentajea EHAEn baino handiagoa da (%24,7 euskaldun aktiboak dira, eta %11,9, euskaldun pasiboak), baina, biztanleria urria denez gero, guztira askoz gutxiago dira.

Konklusio gisa: euskaldun kopuru eta portzentaje handiena Gipuzkoan dago, eta bere hiriburua, Donostia, 100.000 biztanle baino gehiagoko hirietan euskaldun gehien duena ere bada. Hala ere, EHAEn eta bere lurralde historiko guztietan euskara ez da gehien mintzatzen den hizkuntza, populazioaren erdiak euskara badaki ere. Izan ere, euskaldun erdia aktiboa da eta beste erdia, pasiboa. Eskolaratzea ezin garrantzitsuagoa da euskaldunak alfabetatzeko orduan, helduen alfabetizazioak gero eta garrantzi gutxiago duen bitartean, beharrezkoa ez delako. Eguneroko euskaldunen gehikuntza nabaria da, baina ez da harrigarria; batik bat, ama-hizkuntza gaztelania dutenen artean gertatzen da, eta ez euskaldun zaharren artean. Beharbada, euskararen etorkizunaren zati handi bat euskaldun berrien eskuetan egon zitekeen, baina, aldi berean, sektore honetan omen daude euskaldun pasibo gehienak. Erronka, beraz, zera da: euskara ezagutzetik euskara erabiltzera pasatzea.

2

Euskal kazetaritzaren aurrekinak

1. XVII. ETA XVIII. MENDEKO AURREKINAK

Euskal Herriko kazetaritza, ingurukoekin konparatuta, berandu samar sortu zen. Egia da gure arteko lehen aldizkariak XVII. mendean hasi zirela, baina ahalegin haiek, garrantzitsuak izan arren, ez zuten jarraipenik izan. Euskal Herriko kazetaritza ez da XIX. mendearen erdialdera arte hasiko.

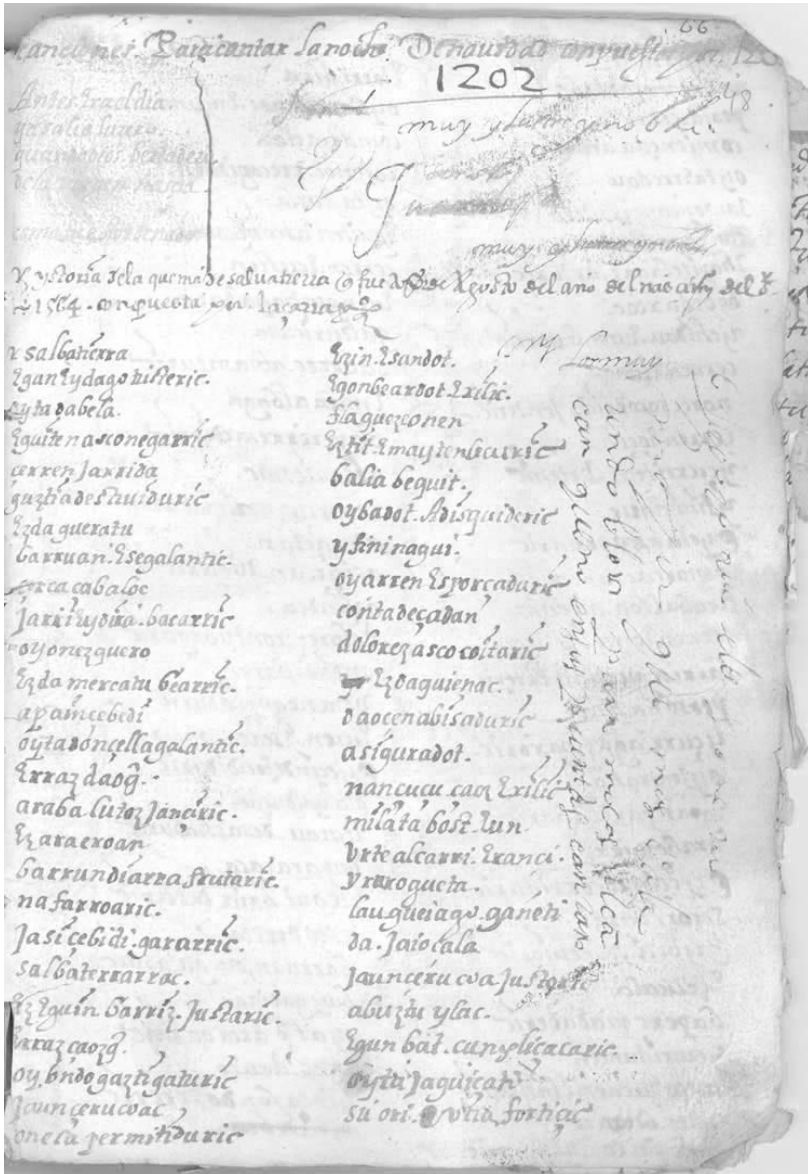
Euskarazko kazetaritza berantiar samarra izateak ez du esan nahi Europako beste hizkuntza gehienetan bezala prentsaren aitzindaririk ez ego-
tea; urriak izan arren, baditugu adibide batzuk: esate baterako, kronikazko balada eta olerkiak, paskinak edo errelazioak.

1.1. Kronikazko olerkiak

Bazegoen euskaraz, Europako beste hizkuntzetan bezala, informazioko olerkien tradizioa, hau da, benetako gertakizunetan oinarritzen ziren baladak. Horietatik bat *Bereterretchen khantoria* dugu. Bestalde, 2005. urtean XVI. mendeko eskuizkribu bat aurkitu zen, euskarazko literatur testu askorekin. Autorea Juan Pérez de Lazarraga da, arabar noble bat. Euskarazko testuen artean (erdarazko izenburua bazeraman ere) erreketaren baten kronika: *Ystoria de la quema de Saluatierra* (1567). Lehen ere, Ertaroan, Arrasateko erreketaren kronika ezaguna da, ahozko balada bat. Lazarragaren kronikaren aldea zera da, kontatzen duen gertaera gertua dela (Urkizu, 2004).

1.2. Paskinak eta bertso iraingarriak

Egia da gure arteko lehen aldizkariak XVII. mendean hasi zirela, Pedro de Huarte Gipuzkoako inprimatzaile ofizialak 1687tik 1727ra kaleraturiko *Noticias extraordinarias del Norte, Noticias ordinarias y verdaderas* eta *Extracto de noticias universales*, baina ahalegin haiek, garrantzitsuak izan arren, ez zuten jarraipenik izan. Euskal Herriko kazetaritza ez da XIX. mendearen erdialdera arte hasiko.

Ystoria de la quema de Saluatierra, 1567

Euskarazko kazetaritza berant samarra izateak ez du esan nahi Europako beste hizkuntza gehienetan bezala prentsaren aitzindaririk ez egotea; urriak izan arren, baditugu adibide batzuk: esate baterako, XVII. mendean Tolosan agertu ziren paskinak. Antzeko gauza bat aipatzen digu José Mª Satrustegik Iker aldizkarian, “Lasarteko bertso paper zahar bat (1716)” artikuluan.

Bertsopaper haietan pertsona baten kontrako zirrikada eta irainak botatzen zituen egile ezezagunak. Dirudienez, bertsopaper haiek bertsolaritza, gaur egun ezagutzen dugun moduan behintzat, baino zaharragoak dira.

1.3. 1766ko errelazioa

Kazeta ez izan arren, kazetaritzatik gertuen dagoen aurrekina *errelazio* bat da. Errelazioak ez dira aldizkariak, baizik eta noizbehinka gertakizun zehatz eta garrantzitsu baten berri emateko argitaratzen diren orriska batzuk. Benetako aldizkariak sortu aurretik, XVI. mendean, agertu ohi ziren. Kazetaritzaren garaian ere, XVII. mendean gero, argitaratzen jarraitzen dira, herri xehearentzat batez ere. Beraz, ez da hain arraroa euskaraz ere errelaziorik agertzea.

Guk ezagutzen dugun bakarra 1766koa da. Frantsesezko errelazio galdu baten itzulpena omen da: *Jaun Dauphin cenaren eritassuneco circunstancia berecien errelacionea, haren Coffesorac arguitarat emana* du izena, eta Fauvet-Duhart inprimatzaileek argitaratu zuten Baionako Pont Majour-ko bere etxean. Gaia errege Louis XVI.aren aitaren heriotza da, 1765eko abenduaren 25ean gertatua. Bederatzi orrialde dira, *laurdenean* eginak, lapurteraz idatziak. Errelazio honek zera kontatzen du: Delfinaren azken egun eta orduak, elementu dramatiko eta ia hagiografiko askorekin: “Ene desseinua ez da, agueri den beçala, Jaun Dauphinaren historia iscribatcea [...]. Contentatuco naiz explicatceaz, manera simple eta lano batean, haren azquen circunstancia bereciac [...]”, dio aitortzaileak kontaeraren hasieran. Gertakizunen kontaezan bai Delfinaren, bai bere ondoan azken orduak eman zituzten zaldun eta elizgizonen aipu zuzenak tartekatzen dira. Baliabide hau gaur egun ere erabiltzen da kazetaritzan.

Argi dago irakurle-multzo bat bazegoela zonalde hartan, eta ez da batere harritzekoa, kontuan hartzen badugu lapurtera klasikozko literatura (Axular eta bere taldearekin mende bat lehenago hasi zena) nahiko garatua zegoela. Irakurleriak bertako komunikabideak behar zituen. Euskaraz ere bai, eta horren froga da euskal kazetaritza, pausu zuhurrak badira ere, ia Euskal Herriko erdarazko prentsarekin batera hasi zela.

Garai modernoa hasi zenerako, euskaldunak informazioaren beharra sentitzen hasiak ziren, eta, aldi berean, euskaraz idazten zekitenek ere –Fishman-en terminologia erabiliz *custodios linguae* zirenak– euskaraz informatzeko komenigarritasuna ikusten zuten.

2. FRANTZIAKO IRAULTZA ETA EUSKAL KAZETARITZA

2.1. Euskarazko agiri publikoak

Publizismoari dagokionez, Aro Garaikidean behin sartuta adibide gehiago eta sendoagoak, asko ez badira ere, aurkitzen ditugu.

1789ko Iraultzaren lehen momentuetan iraultzaileek lege-testuak *patois* eta Frantziako hizkuntza guztietara itzultzea erabaki zuten. 1790eko urtarrilaren 14ean Nazio Batzarrak Frantziako leku guztietako hizkuntza eta *patois*etara itzultzea agindu zuen. Dugas-ek, Barère-ren *Point du Jour* al-dizkariko idazle batek, bere gain hartu zuen Nazio Batzarraren erabaki guztiak itzultzea. Horretarako, Parisen bulego bat antolatu zuen, 1791n eta 1792an izugarritzko lana eta ehunka itzulpen egin zuena. 1795ean ere dokumentu elebidunik aurkitzen dugu.

Saiakera hark ez zuen asko iraun. Arazo linguistikoak agertu ziren: *patois*ek, frantsesa ez ziren Frantziako beste dialekto eta hizkuntzek alegia, ez zuten ez ortografiarik ez idazkerarik, edo behintzat, beren garapena ez zen oso handia, euskara kasu. *Patois* eta hizkuntza haiek, bestalde, oso banatuak ziren, eta, nahiz eta borondate oneko saiakerak egin *-patois* batentzako hizkuntza *moyenne* edo estandar bat ere asmatu zuen Bernaduk Giza Eskubideen deklarapena gaskoira itzultzeko, “gascon mitoyen entre tous les jargons” (Certeau *et al.*, 1975: 48)–, egoera linguistikoak nahasiegia ematen zuen.

2.2. Grégoireren eta Barèreren txostenak

Arazo linguistikoak eta politikoak sortu ziren: Iraultzaren lehen urteetan Barère-ren eta Grégoire abadearen informeak aurkeztu ziren, *Comité de Salut Public sur les Idiomes* batzarrean lehena eta Instrukzio Publikoaren Konbentzio Nazionalen bigarrena (Certeau *et al.*, 1975: 291-317).

JAUN DAUPHIN
 CENAREN
 ERITASSUNECO
 CIRCONSTANCIA
 BERECIEN
 ERRELACIONEA,
Haren Cofessorac arguitarat emana.

BAYONAN,

SAUVET-DUHART, Imprimatçaillea baithan, Pont - Ma-
 joux & co Garricn. 1766.

Jaun Dauphin cenaren eritassuneco circunstancia berecien errelacionea
 (Baiona, 1766)

Barèrek uste zuen Iraultzaren ideiak zabaltzeko lanen kontra zihoazela frantsesa ez ziren beste hizkuntzak:

Le fédéralisme et la superstition parlent bas-breton; l'émigration et la haine de la République parlent allemand; la contre-révolution parle l'italien, et le fanatisme parle le basque. Cassons ces instruments de dommage et d'erreur.

Grégoire-ren pentsaera berdintsua zen. Are gehiago, euskararekiko kezka berezia ere agertzen zuen:

Ceux qui se trouvaient aux Pyrénées-Orientales en octobre 1792 vous écrivent que, chez les Basques, peuple doux et brave, un grand nombre était accessible au fanatisme, parce que l'idiome est un obstacle à la propagation des lumières (Certeau *et al.*, 1975: 295).

Nazio Konbentzioak, Grégoire-ren informea entzun ondoren, inkesta bat burutzea erabaki zuen, gero frantses hizkuntzaren gramatika bat egiteko. Inkesta hori *l'Enquête Grégoire* izan zen. Bere helburua gauzatzeko, apaizak Frantziako herri askotan urgazle edo korrespontsalak bilatu zituen. Ondorioa ez zen beti Grégoire-k nahi zuena, urgazle horietako asko beren hizkuntzen edo *patoisen* balioaz jabetu ziren, eta testu, liburu eta nolanhiko testigantzak bilatzen ari zirela, zaletu egin ziren. Euskal Herrian, adibidez, Pierre Dithurbide abokatu lapurtarrak erantzun zion Grégoireri (Oyharçabal, 1994).

Barère eta Grégoire, frantsesa hedatzeko helburua aldarrikatzen zutenean, batez ere bi baliabideri begira zeuden: hezkuntzari eta prentsari. Gogoratzen zuen Grégoirek *Magasin des enfants et des adolescents* izeneko aldizkarien arrakasta. Baina lan honen alde gehien egin zuen aldizkaria, dudarik gabe, *La Feuille Villageoise* izenekoa izan zen, 1790ean sortua. Herrietako *notable* edo –Larramendik esango zukeenez– jauntxoan eragina aprobetxatuz, nekazariengana heldu nahi zuen. Arrakasta ez zen txantxetako gauzarik izan, 16.500 harpidedun izatera heldu baitzen. Hala ere, ez zuen *patoisen* mundura ailegatzea lortu, eta Euskal Herrian ere irakurle gutxi zeukan (Certeau *et al.*, 1975: 283).

Ikusten dugunez, Iraultza Frantsesetik bai iraultzaileak eta bai atzerakoiak *herria* edo, lehenengo euskal kazetetan agertuko den bezala, *populua* bereganatzen saiatu ziren, herrietako jende hura, nekazari edo laborariak, *patois* batez mintzatzen ziren haiek. *Ancien Régimetik* modernotasunerantz hasitako bide horretan sortuko da, hain zuzen ere, euskarazko prentsa Ipar Euskal Herrian, Grégoirek berak aipatzen zuen era batez: almanakak.

3. IRAUPENIK GABEKO ALMANAKAK

3.1. Leizarragaren *Kalendrer*a

Gure ustez almanakak dira euskarazko kazetaritzaren hastapenak. Arazo metodologikoak planteatzen badituzte ere, euskal almanakak ez dira, kasu gehienetan, egutegi hutsak, informazioa baita haien helbururik nagusietako bat. Horrek ez du esan nahi egutegi hutsik ez zegoenik. Eta lehenengo bi adibideak badira horrelakoak.

Egia esan, ezin dugu euskaraz idatzi eta argitaraturiko lehenengo almanaka edo, egilearen beraren terminologia erabiliz, *Kalendrer*a sartu ikertzen ditugun aldizkari eta almanaken artean. Arrazoi nagusi batengatik: egutegi unibertsal hark ez baitzuen aldizka agertzeko gogorik. Joanes Leizarragak 1571n idatzitako *Kalendrer*az ari gara. Ez zen *Testamentu berria* lehen aldiz euskarara itzuli zuenaren obrarik inportanteena. Egutegi unibertsal hura argitaratu zen Leizarragaren beste obra txiki batzuekin batera eta, esan bezala, egutegi hutsa baino ez zen. Dena den, eta kazetaritzatik kanpo badago ere, gogoratu nahi genuke ez zaigula kasualitatezko gauza iruditzen euskaraz argitaratutako lehenengo liburuetariko bat egutegi bat izatea. Askotan errepikatu da inprentak guztientzako idazkiak ekarri zituela, eta Europako hizkuntza gehienetan bi liburu mota, batez ere, kaleratzen zirela: Bibliak eta egutegiak. Dirudienez, aldizka agerturiko lehen inprimakiak almanakak izan ziren, 1448. urteaz geroztik Maguntzian argitaratzen ziren egutegietatik zetozenak. Batzuen ustez, Frantziako lehen almanaka 1448koa dugu (Albert, 1990: 16); gehienen ustez, ordea, lehenengo almanaka, *Le Kalendrier des Bergers*, 1491n sortu zen (Weill, 1979: 12); 1550ean, esate baterako, *L'Almanach de Nostradamus* ospetsua agertu zen. Europako lehenengo aldizkariak urterokoak izan ziren, hala nola *Messrelationen*, Machel von Aitzing-ek 1588an Frankfurten argitaratu zituenak (Albert, 1990: 16).

Gogora ekarri nahi genuke letra inprimatuaren hedatzaile eta bultzatzailearik sutuenak protestanteak izan zirela. Beraz, Leizarragaren kasua bere garaiko Europako egoeran kokatu behar dugu: argi dago apaiz kalbinista hark literatura –uler dezagun *literatura* hitza zentzu zabalean– herrikoia nahi zuela, herriarentzako literatura hain zuzen ere. Badakigu nola ildo hura moztu zen, eta nola euskara apaiz katolikoek menpe geratu zen mende luzeetan zehar. Aipatu genero hauek guztiak, kazetaritzaren aitzindarietan kokatzen direnak, *litterature de colportage*tzat har daitezke. Hona hemen Pierre Albert-ek dioena:

El nacimiento de los periódicos impresos no hizo desaparecer los escritos no periódicos [...]. Constituyeron, por

lo menos hasta 1789, redes de información que completaban de manera útil los de la prensa impresa. Su importancia política no debería ser menospreciada (Albert, 1990: 17).

Euskal kazetaritzaren kasuan, Albert-en hitzak ezin egokiagoak iruditzen zaizkigu. Luzaro iraun zuten almanakek. Euskal Herrian, XX. mendeko hamarkadetan ere agertzen ziren Iparrean.

3.2. Ulibarriren egutegia

Euskal Herrian genero horren bigarrena Jose Paulo Ulibarri arabarraren egutegia izan zen. 1815ean Bilbon bizi zen albaitari euskaltzale sutsu hark, apustu bat zela medio, *Eusquerasco egunaria erderazcotit itzuliya Vizcaya, Guipuzcoa eta Arabaco probintziarentzat 1815garren urterako* kaleratu zuen (Akesolo, 1990). Egutegi hark ez zuen jarraipenik izan arazo ekonomikoengatik.

Hurrengo atal batean aldizkako almanakak aztertzeo parada izango dugu, oraingoz iker ditzagun euskal kazetaritzaren beste aurrekin batzuk.

4. XIX. MENDEAREN HASIERA

4.1. Frantziako Iraultzatik Gerra napoleonikora

Gure ustez bertsolaritzak badu zerikusirik informazioarekin edo, behintzat, informazio mota batekin. Antonio Zavalak, bertsolaritzan adituena, esaten digu bertsolaritza, gaur egun ezagutzen dugun moduan, XVIII. mendeko azken urteetan eta XIX. lehenengoetan hasi zela, hau da, Iraultza Frantsesa suertatu baino urte batzuk geroago eta Gerra Napoleonikoetan.

Bertso haietan, Bidasoaz harantzako soldadu euskaldunek Iraultzak Euskal Herrira ekarritako kalteen berri eman ziguten. Badaude beste bi gai garrantzitsu: Konbentzioaren Gerra (1793-1795), Harisperen soldaduek kontatua, eta Espainiako Independentzia Gerraren berriak, 1808an (Zavala, 1987: 87-104). Independentzia Gerran, hain zuzen, sortu ziren Hego Euskal Herrian, frantsesen eraginez, lehenengo aldizkariak: *La Gazeta de la Corte* (1808ko abuztuaren 23an hasia), gero *La Gazeta de Vitoria* bilakatu zena (1808ko azaroaren 11 arte, 24 zenbaki guztira), *Gazeta de Oficio del Gobierno de Vizcaya* (1810eko apirilaren 2an hasia) eta *Gazette de la*

Navarre, laister *Gazeta Oficial de la Navarra* bihurtu zena (Sánchez Aranda, 1986).

Kazeta haiek elebidunak ziren, frantsesez eta gaztelaniaz idatziak. Euskararen arrastorik ez dago, Katalunian argitaratuetan ez bezala; han elebitasuna katalana-frantsesa zen. Agian, Fernández Sebastián irakasleak dioenez, “la alfabetización en castellano de la población preferentemente urbana adicta a la lectura de periódicos explica suficientemente esta ausencia” (Fernández Sebastián, 1989: 696). Peñafloidako kondearen eta Azkoitiko zalduntxoek euskara bultzatzeko saiakerak Frantziatik etorritako gertakizunen oihartzunek isilaraziak, apaizak ziren, batez ere, euskara idatzi eta landuaren giltza eskuartean zeukatenak. Euskara idatziaren kasuan, garapen eskasa, eta ordura arte hizkuntza ofizial gisa inoiz erabili ez izana, gainontzeko arrazoiak ditugu.

4.2. Informazio-bertsoak

Beraz, euskal kazetak agertu ezinean, XIX. mendearen hasieran, Gipuzkoa eta Bizkaian beste komunikazio mota batzuk agertu ziren Karlistadekin batera.

Antonio Mª Labaienek bertso haiek aztertu ditu. Hemen adibide bakan batzuk baino ez ditugu aipatuko: Iturriagaren bertsoak eta Muñagorriren kantak irakurtzeak zehazkizun asko emango dizkigu. Bertso haiek leku eta bazter guztietan kantatu eta ezagutzen ziren, eta beraz, propaganda egiteko bide egokia ziren. Are gehiago, bertso propagandistak egiteaz gain, informaziokoak ere agertu ziren, esate baterako R. M. Azkuek *Cancionero Popular Vascon* jasotzen zuena, 761.-762. orrialdeetan.

Karlistadako koplei dagokienez, Labaienek berak *coplas de propaganda* deitu zituen (Labaien, 1974: 385). Azpimarragarria da nola ahozko bertsoetatik bertso idatzi eta inprimatuetara pasatzen den. Bertso paperak merkatu, feria eta herri guztietan saltzen ziren. Badago, orduan, faktore oso garrantzitsu bat: irakurleria baten agerpena –euskararen egoerak uzten zuen neurrian–, publiko bat gero eta alfabetatuagoa, eskakizun edo exijentzia berriak zituen irakurleria bat, audientzia moderno bat alegia. Euskarazko prentsa agertzeko ordua zen.

3

Euskal kazetaritzaren lehen urratsak XIX. mendean

1. EUSKARAREN AGERPENA PRENTSAN

1.1. Donostiako liberalen kazetaritza elebiduna

1.1.1. Lehen euskara hutsezko aldizkariaren egitasmoa

Liberalek gauzatu zuten euskaraz idatzitako prentsaren lehen asmoa. Horren berri ematen digu Xabier Fernández Sebastiánek (1990: 697-699). 1834ko otsailean (I. Karlistadan, beraz), Gerra Ministerioak Fomento ministroari gutun bat bidali zion, Donostian argitaratuko zen aldizkari bat lehenbailehen kaleratzea eskatuz, “cuyo principal objeto sea el desvanecer las falsas noticias que propalen los rebeldes, inspirar la justa confianza que se merece el maternal Gobierno de S.M. y la seguridad de las ventajas que todos los españoles deben prometerse con el Reynado de su augusta Hija”. Erantzuna baiezkorra izan zen. Karlisten propagandaren arrakasta ikusita, Fomento Ministerioko idazkaria zen Antonio Ramón Zarco del Valle komunikatu zuen urte hartako otsailaren 10eko gutun batean “que la publicación del indicado Periódico se verifique lo más pronto posible”. Astebete geroago Gerra Ministerioak beste gutun bat bidali zien Gipuzkoako Foru Aldundiko arduradunei proiektu gauzatu zedin. Ez dago aldizkari haren arrastorik.

1.1.2. Euskara hutsezko lehen kazetaritza-testuak. El Correo del Norte

Hala ere, egitasmoa ez zen guztiz ahaztu, 1834an bertan aldizkari batean lehenengo euskarazko testuak aurkitzen baititugu, *El Correo del Norte* agertuak hain zuzen ere. Gure hipotesia indartzera dator, lehendabizi, aldizkari hori euskarazko aldizkariaren egitasmoaz hitz egin zen momentutik kaleratu arte oso aste gutxi pasatu zirelako. *El Correo del Norte. Periódico*

político, literario y comercialen bigarren aroko lehen zenbakia 1834ko martxoaren 7koa da. Donostiar liberalen aldizkari hau Ignacio Ramón Barojaren inprimategitik astelehenero eta ostiralero irteten zen. Atzerriko berriak eta gerrari buruzkoak ere ekartzen zituen.

Guri gehien interesatzen zaizkigun testuak 18. eta 25. zenbakietan agertu ziren, 1834ko maiatzaren 5ean eta 30ean, alegia. Lehenengo alokuzio bat da:

Erritar maiteac, Zuben biziyaac eta zubeac dezuten guzia galdutzeraz uazte, ez sinistu esan disquitzuten gaucic [...]. Gure guizon maitia D. Gaspar Jauregui (Artzaya) ezagutzen dezute nic bañon obeto; badaquizute zembat estimatcen gaituben escaldunac, au degu orain gure Erreguiñac eguin digun aguintari principala provincia eta ejercitua aguintceco; atozte veriala onengana edo bere beste oficiliengana, zuben escopeta edo fusillac uztera, zuben echietara juateco [...]. Orra non dezuten zuben Guibelalde, igues eguiteco dabil aspaldian; Francian jarriac ditu oguei eta amar milla ezcutu [...]. ¡Viva gure Erreguiña aur maitia eta inocentia! Viva gure Gobernua, eta viva apaiz onac!

Agi denez, liberalak saiatzen ziren Gipuzkoako nekazariak beren ideietara hurbiltzen. Testuan apaizak aipatzen dira. Baliteke karlistak euskarazko prentsez ez arduratzea, kontuan izanik karlistetan euskaldun asko eta asko bazeudela: Erro famatua, esaterako, Don Carlosen ministro izatera iritsi zena. Herrietako apaiz asko ere asaldatuen alde zeuden. Haien propaganda bide nagusia pulpituia zen, hartatik nekazariei karlisten aldeko proklamak bidaltzen baitzizkieten. Bestalde, kontuan hartu behar dugu apaiz eta eskribaei interesatzen zitzaizkien testuak nekazariei jakinarazi zizkietela, herrietan bahe moduan jokatuz.

“Piénsese que esa masa era analfabeta en su inmensa mayoría”, dio Fernández Sebastianek bere doktorego-tesian, “por lo que difícilmente podrían acceder al conocimiento directo de cualesquiera documentos escritos, fueran en castellano o en vascuence. Por otra parte, es sabido que los clérigos ejercían en el mundo rural las funciones de medio de información y comunicación, antes de la generalización de los medios civiles de difusión; era el cura del lugar el que leía habitualmente desde el púlpito aquellas disposiciones que a las administraciones públicas les interesaba llegar al conocimiento de la población”.

Dena den, María Cruz Seoanek dioenez, “la prensa carlista durante esta primera guerra es prácticamente inexistente, lo que no es extraño si tenemos en cuenta la dispersión del territorio ocupado por el carlismo en tres núcleos de difícil comunicación, la pobreza ideológica del movimiento en esta primera etapa, así como el desprecio por la prensa que esa misma ideología comportaba y sus bases primordialmente campesinas y por ende analfabetas” (Seoane, 1984: 139).

Ziur aski, euskarazko saiakera haiek ez zuten eragin handirik izan Gipuzkoako nekazariengan. Aldizkariaren beraren argitalpena ere eten behar izan zuten ekainean, banatzeko arazoak zirela-eta. *El Correo del Norte* ezin izan zuen bere helburu nagusienetarikoa behar bezala bete.

Hego Euskal Herriko lehenengo urratsek zera erakusten digute: euskarazko prentsa momentu historiko zehatz batean sortzen dela, lurraldeetako modernizazioa, gizarte berria hasten den momentuan. Ideien polarizazioak eramaten ditu euskaldunei publizitate, propaganda eta informazio baliabide guztiak erabiltzera, bai Ipar Euskal Herrian, bai Hego Euskal Herrian, nahiz eta bi aldeetako egoera desberdina izan. Apaiz katolikoak –politikoki xuriak, *reactionnaires*, Vinson-en hitzetan-, ordura arte hizkuntzaren zaindariak, liberalismoaren aurka agertzen dira. Eta liberalak -*beltzak* karlistentzat, *gorriak* Frantziakoentzat- bere lekua betetzeko ahaleginak egingo zituzten.

Dudarik gabe, azken hauen presentzia murriztua izan da. Baina Euskal Herriaren historian zehar -eta konkretuki, euskal kazetaritzaren historian, lan honen xedea dena alegia- zentzu zabaleko liberalak une zehatz batzuetan euskararen erabilpena berreskuratzen saiatu ziren.

1.2. Chahoren *Uscal Herrico Gaset*a

1.2.1. Chaho, kazetaria

*El Correo del Norte*n agertzen badira prentsan idatzitako lehen euskarazko testuak, lehenengo euskara hutsezko aldizkaria Joseph-Augustin Chahoren *Uscal Herrico Gaset*a da. 1848an agertua, *L'Arielen* antzekoa zen. Chahok bultzatu eta idatzi zuen aldizkari hark izen batzuk izan zituen: *L'Ariel* eta *Le Républicain de Vasconie*, besteak beste.

Arrazoi batzuegatik -frontispizioa, egoitza eta inprimategi berdinak, mamia ere antzekoa- *L'Arielekin* batera aldizkari bakartzat har dezakegu. Baina, beste aldetik, *L'Arielen* bilduma ikusita, konturatu gara *Uscal-Herrico Gaset*a agertu zen egunetan *L'Ariel* ere kaleratu zela; beraz, euskarazkoa ez da frantsesezkoaren eranskin edo gehigarririk, ez eta itzulpen edo moldaketarik ere. *Uscal-Herrico Gaset*a, gainera, aparte saltzen zen. Argi eta garbi erakusten du bere bultzatzaileak nor den kazetaren arduraduna, frontispizioan bertan “Redactore, Augustin Chaho” dela esaten baitigu. Bertan azpimarratzen zaigu noiz kaleratu nahi zuen “*Uscal-Herrico Gaset*a aguertzen da astian-behin” esaten duenean. Aldizkaria birritan bakarrik agertu zen, hilabeteetan. Informaziokoa ere bazen, Frantziako zein Espainiako

berriak baitzekartzan, baina iritzia (garai hartako aldizkari gehientsuenetan bezala) nagusia zen.

Hala ere, eta aurrera jarraitu baino lehen, esan dezagun beste gauza bat: *L'Arielen* azken zenbakia (artean *Le Républicain de Vasconie* izena zuelarik), 1852ko otsailaren 19koa alegia, euskara hutsez agertu zen, tankera berdinarekin. Alde batzuk, ordea, aurki ditzakegu: *Uscal-Herrico Gaset*a txikiagoa zen, bi zutabetan banatua, eta lau orrialdez osatua, *Le Républicain de Vasconien* azken zenbaki hura handiagoa (*L'Arielen* neurrikoa, hain zuzen ere), lau zutabetan banatua eta bi orrialdez osatua. Biak agertzen ziren Chaho hauteskundeetara aurkeztu zenean. Chahoren gogo -Ipar Euskal Herriko garai hartako ezaugarria da- nekazarienganako eragina bilatzea zen, nekazarien iritzia apaizen -xurien- menpe baitzegoen.

1.2.1. Chahoren pentsamoldea

Chahoren ideiak, gaur egunetik ikusita, bitxi samarrak irudituko zaizkigu. Alde batetik, bere antiklerikalismoa nabaria da. “Aphez-bati arrapostu” izeneko testuan, esate baterako, Baionako apaiz baten kontrako hitz bortitzak bota zituen:

Nourc caüsatu-du goure ulhunpe eta miseria, lece barna hountara erortia? Erreguetiarréc, Aphecéc [...]. Eta Gincouac detsala Erreguetiar traïdore hoïec profëita eztitian, beréc erakharri-diën ez tatu miserable hounez, berriz populiaren inganatceco.

Inspirazio mistikoa ere ez zen falta:

Jerusalemeco profetac oiïhu eghiten-cian beçala, oiïhu eguiten-du Arielec: Counberti-bite lurreco tyranouac, abaricious-urguillutsiac, ezti-bite bihotz-gogorrac; edo berriz jeïtchi behar-duque lurriala Gincouaren ainguru guerlariac, berriz içanenda gaïchtouen artian guiçon-ephaïle eta odol-ichourte icigarribat. Gincou Jaona! ukhaçu pietate çoure populu triste hunez, eta eman-içaguçu, çoure eta goure, barneco eta canpotico etsai-ororen bentitceco indarra!.

Dudarik gabe, *Paroles d'un voyant* eta *Azti beguia* liburuen egileari ondo dagozkion hitzak ditugu. Bestalde, aztertzen ari garen aldizkari honetan Chahok ematen dizkigun Espainiako berriak tonu ezin bortitzagoz eginak dira:

Isabel segonda, Espainaco erreguina, bere hemeçortci ourthetan, lohiqueriaric handienian içulicatcen-da. Içorra-bada ere eztaqui noreganic, baïnan, segourda ez tala Don Francisco erregue senhar gachoa ganic, coïnec berre erreguetarçunian emaziarequin eçatceco permissioneric ezpeïtou.

Urrunago doa, gainera, eta Euskaldunen Errepublika aipatzen du, eta baita “independentzia” hitza ere:

[...] bertce guisaco çuten Cantabre çaharrec bere bandera çaharrena, Laüburua deïtçen-çutena, eta arte-demboraco bandera berria, Irurac-bata, bere irour escuequin, Escualdunen Errepublica famatua errerepresentatçen-çüena. Norc-oïhu eguinen-du, azquenian, erregue-erreguiñac eta heïen partidario tontoac edo ambiciosac açaçatu ondoan: Biba Independencia! Biba Errepublica! Biba Escual-Herria?

1.2.2. Le Républicain de Vasconie

1848ko Iraultzatik zetorren oihartzunaren babespean agertutako *Gasetak* ez zuen berriro argia ikusi, eta bere egileak ez zuen diputatu hautatua izatea lortu. Esanguratsua da nola Chahok, berriro hauteskundeetara aurkeztu zenean, 1852an, euskarazko kazetatxo bat atera zuen, *Le Républicain de Vasconie* aipatutako azken zenbaki hura. Hautatua izan zen, eta botoa eman ziotenei eskerrak eman nahi zien:

[...] herritar ecinago-maitiac, seculaco adio-bat beçala, hil lilibat beçala, jin-ceitan ohera, hogueï milacaz cien sufragén noumbre ouhouragarria. Esque-rrac-deïtçiet cien amistatiaz eta fideltaçunaz! Uduri-caït egun Gincouac deit-cen-naïïala Pariserat. Eta Biarnoco bidetan erori eta hil-abantçu-nintçan beçala, behar dudala aldi-hountan hiletaric phiztu eta jeïki, Uscal-herriac eni bere esku azkarra emanez eta hogueï-eta-bederatçu-guerreneco eleccioniaren berthutez!

Chahoren *Gaseta* izango da beste aldizkari batzuen aintzindaria, bai xurien aldekoak, bai gorrien aldekoak. Harez geroztik, almanakak izango dira iritzi publikoa joera baterako zein besterako eskuratzeko ahaleginak egingo dituztenak.

1848. — 1° GURTHIA.N° 1

ARRAMAIATZAREN 30-

REDACTORE,
AUGUSTIN CHAHO.

USCAL-HERRICCO

Gascia

AGURTZEN DA

ASTIAN-BEHIN.

BAYONAN,

FORNATOGOO GARRAIA, 7° ANIZ.

P. LESPESEN,
IMPRIMERIAN

PREZIOA:

Etebera affranchituz;

GURTHICO,

GAZPI LIBERA

NUMEROBAT,

INDIC. 100.

USCAL-HERRICO GASETA.

HERRITAR MAITIAK,

Gaseta honen hastinazki, eta lehipti leian gozue embrasat, eta couin herri edo probintziako Uscazar, Escaraz, Euzperaz edo Haeusaraz halta eguin behar-guzian izquiribateko. Hasteco, cer icen emanen dugu eguin guitecen-den hilabetari: *Arremisista, Elkatia, Erretera?* Hobe ligate guisa-batez goretaco, hobequi coumprenituric icateco; Uscazar-bat-baitic expaiz; eta herren-gagnen, erran ahal dioquegu, gozue aberastar-cunian praube guira. Cer eguin? Ahal becala impre-mata, batian Ciberoutara, bestian Boche-Nabartarra, Laphourterra edo Guipuzcoarra, imcozurelaxe Uscazar subertiac oro balaguitza becala. Estaquitziac ikhas-bitza. Eta, behin bethicoz erranio, aski den.

CER DEN ARIEL.

Nour da odo zer da Ariel? Singuru-bat. Cer da tinguria, eta noun-ogo hartu-du Uscazar singuru icen herri? Bañ dugula litz elor horren centcia; Indietaco ordaraz, aspi, amourio-bat edo indar-bat; grequez eta litz angustoz, angeluz, meculer-bat.

Ainguriaz dirade, holatan, Gincouaren mecu-eguiliaz; eta, hobequi errotera, Gincouaren bethustic, Gincouze uerian eta celian erabilten-dutan photeriac, couin bet-ira arguzico singuriaz.

Eta ifernuco gai-singuriaz dirade aldiz, mundutic ta guipometic jalkhitico diren indar-gaitchouac eta aicouac, aphez-guira mint-akoua, *Debrinc* (erdaraz, *Isobela, diaboloz, diada, dioble*).

Hitz erroz, endaran aman-boietarin, estegn Uscazar abarrian khaussiticoz liti-bat.

Asqui-da jaquiza singuricoz lodutiela ordaraz bere

icen curiousac, bere destinouaren eta calitate honi edo gaitchouen marcateco: *Mikael*, Gincouaren guerlaric; *Gabriel*, Gincouaren bethustic; *Ariel*, Gincouaren indarra.

Arren-beraz, entzun-diaac coumpreni-beca; coumpreniticoz diaac ikhouz-beça Uscazar-herrico gasetaren singuria, *Ariel*.

Nendietaric horni-calico hegaltz, bere icen ederra celian izquiribaturic lala becala. Burutic aguertec-calo su-gar-bat, cougneco marcateen heitu expirituaren gogo-arguia. Escugueco esquia bihotzaren gagnen, ichquerraco leasoun khatia-batuz phuseabat; ifer-niaren esclabe igna-dela, oraitacelacoz Gincouze libratu diela egugutera emiteco.

ERREPOUBLICA CER DEN.

Cer erran nahi-da Errepublikac?

Errepublikac (Latinex *Res publica*) erran nahi-da ororen honen den gazon.

Ah! litz eder, litz charmagarria!

Oraino, malerosqui, Populua. Errepublikaren icena becie extoc, abantularic eta honuic hater'ez.

Populou, phonsalia, hira etsaie ordou-douc ega-gont-ditacem.

Hire etsaie nor dira? Guizon sidor abaricicno eta corguicn moyencz aietaricunian liti nahi direnac.

Hada moyenic hire etsaie benciteco? Moyencz hira esquiin douc.

Houmignen douc, corgulant guocic heoune hotcez icenditeen hotce.

Houa iczen douc, guizon abaricicno placen dihou-ria, Gubernamendiac hire lekaz-orduc emalten helitaco-douc, elhourendaco hirou libero intres pogatoc.

Uscazar-Herrico Gasetac, 1848

LE REPUBLICAIN DE VASCONIE,

POLITIQUE, SCIENTIFIQUE, ARTISTIQUE, LITTÉRAIRE, AGRICOLE, COMMERCIAL ET D'ANNONCES

INDICÉ DES ÉCRITS DE L'ANNÉE. | ÉCRITS DE L'ANNÉE DE 1881. | PUBLICATIONS DANS LA RÉGION.

NAVAYNE, 18 FÉVRIER.

Quelques nouvelles...

Habités hommes loges-ou-lobadats, Bayona eta Madride bi arandamendak, burropel-bat mila Elezarre lehar-datu isatza deputatu lehar-ko. Constituzioa berria ez da. Napoleoneko egoia dugu logoberrak: erabilerak, erabilerak. Frantziako Papuak, erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak. Erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak.

Questione hauei atzerik atzerik; lehar-ko erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak. Erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak.

Berria erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak. Erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak.

Soluzioak erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak.

arandamendak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak. Erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak.

Aldi hauei atzerik atzerik, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak. Erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak.

Berria erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak.

mandat-are lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak. Erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak.

Bayona eta Madride bi arandamendak, burropel-bat mila Elezarre lehar-datu isatza deputatu lehar-ko.

Frantziako eta Parisiarre. Erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak. Erabilerak eta lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak, lehar-ko erabilerak.

Le Republicain de Vasconie, azken zenbakia euskaraz.

2. ALDIZKAKO ALMANAKAK

2.1. Ipar Euskal Herriko almanakak

2.1.1. Etcheberry abatearen almanaka

Uscal-Herrico Gaseta agertu zen urte berean, 1848an alegia, argitaratzen da lehenengo aldiz Jean-Baptiste Etcheberry apaizaren *Escualdun laborarien adiskidea* almanaka. Lehen urtean -gogora dezagun 1848. urterako almanaka urtebete lehenago inprimatu zela- aldizkaria egutegi hutsa da, eta ez luke arreta handirik mereziko hurrengo urteetan oso mami politikoa hartu ez balu. Agian Chahoren *Gasetaren* eraginez, Etcheberryk handitzen du bigarren urteko bere almanakan honen orrialde kopurua, eta informazio eta iritziak ematen hasten da. Xedeak argiki azaldu zituen 1851. urteko alean:

Egunari edo almanak hunen eguileac ez du berce chederic baicen ongui eguitea escualdun populu ainhitz maite duenari, guciei ahalaz conseilu onen emaita. Dembora nahasi eta ilhumpez bethe hautan, nahi lituzke jakitate guti dutenac arguitu; onac curaiestatu, gaizki dabilzanac eztiki bide onerat deithu, penan biciderenac consolatu, bere aisean direnei adiaraci nola behar duten izan bertcentzat bihotz bera eta urricalmendutsu. Chede horietan publicatu izan du juan diren hiru urthetan escuarazco egunaria [...]. Batbederac beguiratcen balitu urthegucietaco egunariac, baluke demboraren buruan escuetan gauza onezco bilduma bat, bethi iracurtceco on litakena.

Hurrengo adibideetan ikusi ahal izango dugu nolako gorrotoa eta urruntasuna zeuden xuri eta gorrien artean. Hona hemen nola definitzen zituen bi ideologiak 1886an beste almanaka xuri batek, *Escualdun Almanaka* bonapartistak: “Cer da churia? Girichtino bat girichtino gira Yincoaren elizaren eta haren minichtruen alde boza eman duena. Cer da gorri? Erlijionearen contraco gizonen alde dena [...]. Churriac - Yincotiar. Gorriac - Debrutiar”.

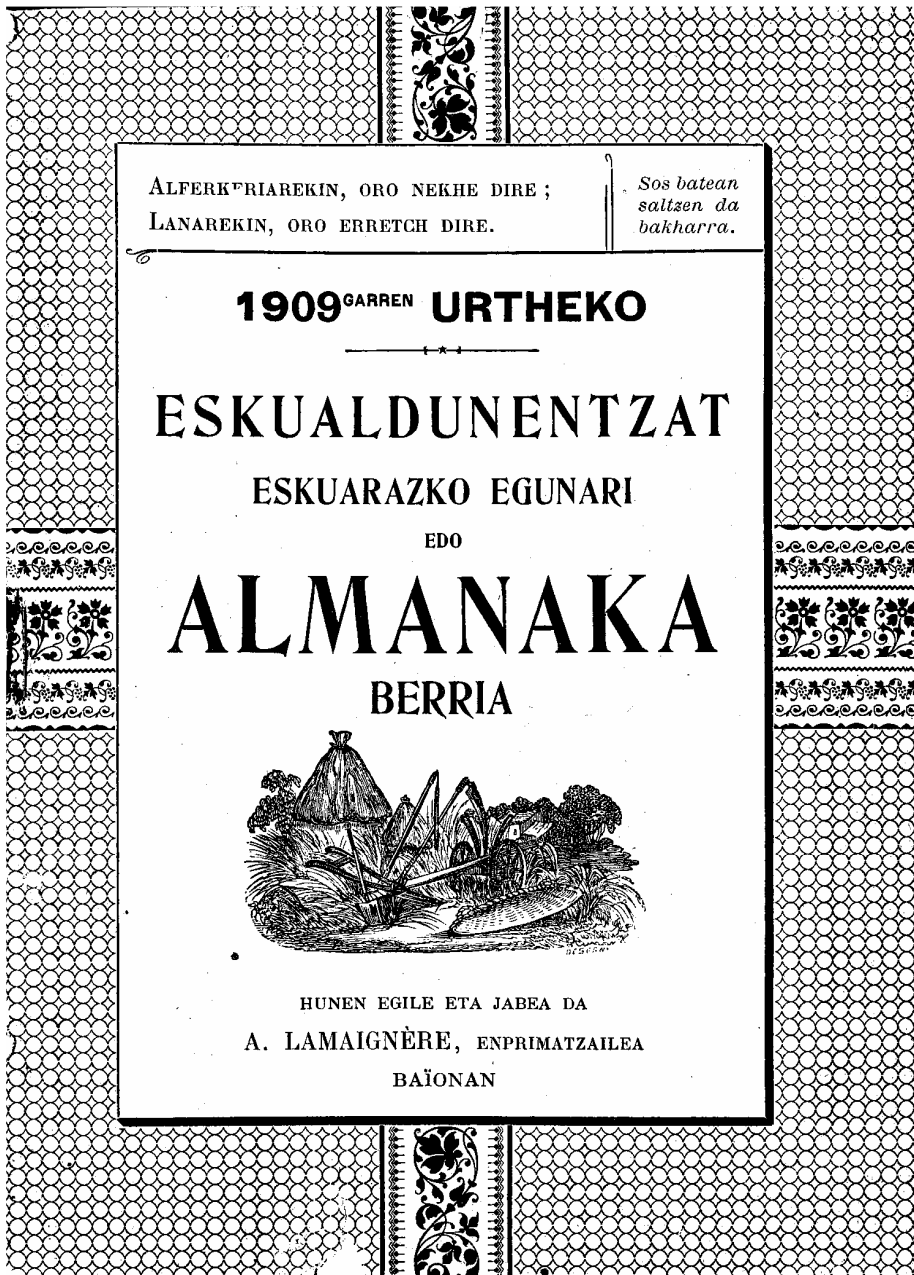
2.1.2. Xuri eta gorrien arteko lehiak eta almanakak

XIX. mendean almanaka mordo ikaragarri bat sortu zen. 1852an, Pauen, *Egunari berria edo conseillu oneco almanaca*, errepublikazalea, Frantziako hiri hartan euskal errepublikazale nukleo bat baitzegoen. Beste bat aterako zuten errepublikazaleek 1879an, Baionan inprimatzen zen *Almanaca berria edo egunaria*. Ziur aski haren jarraitzaileak *Almanaka berria, 1885eco urthecoa*, *Almanaca berria edo escualdun egunaria* eta *Almanach* [edo *Almanak*, beste urte batzuetan] *berria* izenekoak.

Errepublikazaleek, hitz batean esanda, estatu laiko bat proposatzen zuten. Hauexek dira xuri eta gorrien arteko lehiak ulertzeko giltzarriak: lehenik eta bat, estatuaren eredia, edo, are gehiago, gizartearena: *Ancien Régime*koa, erregetiarra, erlijioak ordura arte bete zuen lekua eta garrantziarekin jarraituz, herritarra, ez hiritarra, eta abar. Hor barruan beste gatazka batzuk agertzen dira: hizkuntzari dagokiona, adibidez. Beste bi punturik aipagarrienak erlijioa eta hezkuntza dira.

Xurientzat, “societatea eri da, arras eri da”, eta Euskal Herria fedegabeengandik eta beren doktrinengandik urrun mantendu nahi zuten. Xurien ideologia beraiek argitaratutako almanaken orrialdeetan eten gabe isurtzen da. 1888an sortutako *Armanak Uskaran* (hau ere xuria, baina Zuberoan agertua), 1789ko Iraultzaren bertsio partikularra ematen zaigu. Luzaroen ez aritzearen, laburbilduz Michel Elissamburu bere *Frantziako bigarren eta hirugarren errepublikaren ixtoria bitxia* (1891) liburuan ematen diguna da. *Armanak Uskaran*, xurien beste almanaketan bezalaxe, Errepublikaren agintariak egiten zituzten legeen kontra doaz. Behin eta berriro diputatu gai xurientzako botoa eskatuko dute, batez ere Etcheverry familiakoentzat. Aukera politikoak zabalak izan arren, Euskal Herrian behintzat oso polarizatuta zeuden, bonapartistak (*napoleontiarrak*) xurien alde jartzen baitziren. Haietako ere beren almanaka atera zuten: *Eskualdun almanaca edo egunari berria*, 1885ean eta 1886an, Baionan. Dirudenez, Jean Duvoisin bera (beste Bonaparte baten laguntzailea, Louis Lucien printzearena) almanaka napoleoniko honen zuzendaria genuen. Jakin badakigu Duvoisin eta Chaho ez zirela elkarrekin oso ondo moldatzen, eta 1848an (euskarazko lehenengo aldizkari hura agertu zen urte berean, alegia), Chaho herriz herri kanpaina politikoa egiten ari zenean, Heletako plazan (herri hartan bizi omen zen orduan tenientea zen Duvoisin) eztabaida sutsu bat mantendu omen zuten.

Nahiz eta errerepublikazaleek ahalegin guztiak egin irizpide haiek guztiak ezeztatzeke, polarizazio politikoa handiagotu egin zen. XX. mendean ere almanaka xuriak aurkitzen ditugu, edo antzekoak. *Eskualduna* astekarrienak (*Eskualdun Gazetaren Almanaca*, *Eskualdun Onaren Almanaka*, *Eskualdunaren Almanaka* eta *Eskualdunentzat eskuarazko egunari edo almanaka berria*) boteretsuenak ditugu. XX. mendeko 30.eko hamarkadan ere holakoak agertu ziren, hala nola *Gauden gu eskualdun*. *Gure Herriaren Almanakaren* kasua desberdina da, bere kutsua ez baitzen politikoa, kulturala baino. Polarizazio horren ildotik *Le Réveil Basque* errerepublikazalea eta *Eskualduna* xuria, biak astekarriak, sortuko dira XIX. mendeko 80ko hamarkadako azken urteetan.

Eskuarazko egunari edo almanaka berria, Baiona, 1909

2.2. Hego euskal herriko almanakak

2.2.1. Nekazariantzako pronostiko eta almanakak

Bizkaian argitaratu zituen Josef Gorosabelek, 1858an eta 1859an, bi almanaka edo, bere hitzak erabiliz, *pronosticuac*. Bat bakarrik (bigarrena) ailegatu zaigu eskuetara, *Eusquerasco pronosticua milla ta zorcireun ta iruro gueiraco Vizcairaco, Guipuzcuaraco ta Aravaraco. Eta dá ateria icusbide luce batzuc daucazan Mendi altu batetic, derichona hermita bat Santa Eufemia. Eta da Medicua Arlabanco erditic. Aurtengo urteraco dauca epactida zazpi*. Hain titulu luze duen pronostikoa ez da, pentsa litekeen moduan, astrologiarekin zerikusia duen almanaka horietako bat. “Ferija principalac celebretan dirianac iru Provencijac onetan dira onechec”, hona hemen pronostiko honen gairik inportanteena, egutegia aparte utzita.

Horrelakoa ere badugu *Euscaldun necazarien adisquidea eta guiaria*, 1865. eta 1866. urteetan Tolosan argitaratua. “Demboraldi sonatuac”, “Festa mudacorrac”, “Temporac”, “Arguigueac edo eclipsea”, “Eguteguia eta campo-lanac”, “Feriac eta mercatuac”, “Euscal-Errietan urte barrumbean izaten diren Feriac eta Mercatuac”, “Necazaritza (Lur-ongarria eguiteco modua)” eta “Trenac” ziren bere atalak, hau da, “gatzelaniazco pronosticoac ecarri oi dituzten becelaco berri edo noticiac”. Seriotasun pixka bat ere bazegoen bere helburuan: “Pronostico onetan ez dezu icusico, ez urteco iritzi edo juicioa, ceñean pronostico-guilleac esaten duten ez urte barruan guertatuco dana, ez pada beren iritcia eta burura datorquien gucia”. Xede garrantzitsuena nekazariak euskaraz irakurtzen ohitzea zen.

(46)

GURASOEN ICASIDERACO

IPUYA.

Anr batzuec here Aitari
cioten esaten :
¿cezagatic ondussumac
ez diguztu ematen ?
Oparo izango duza
jiten ta edaten ,
zuretzat egongo da
prest , dezma escatzen .
Aitac , heratzeaco
oen austardia ,
aurrean jartzen dio
ejemplo egotzia .
Chorrien acilituac
gemen aurtean ,
hercala ezrizen ditin
cayola hotean .
Chorien aita ta amac
herea moceata ,
humeai daramate
jana men menetan .
Humeac acitacoen
ala bazetanz ,
ait-amac isten ditin
humeac libratuz

¿Nore ez du aste izango
ait-amai ordañez .
jana ez eramatea
humeac ongai naxez ?
Humeac ordex pozte
itzulu joan ciran ,
; ait-amac aecagatic
goese illeo ciran !
Orduan aurrai aitec
dieza modu onetan :
escala ona arizen det
chiori chiqui oetan .
Nie deolan arteraho
heude humeac lassa
cer jan izango dute
ta cecreguin pasa .
Ez naziz ordex esongo
humeon mendean ,
neran sayatuco naziz
dezaguen artean .
Ait-amen carhina
guzten guezentan ,
ez dalaaco arqutzen
humeon biotzetan .

(47)

BI BERRI CHAR.

Lembicicoa.

Culpa duanari mereci duan castigna emateco .
ez da asco beti arrazoi izatea . onetaraco bearditu
neuritu nor herac here indarrac . ala gorpuz-
tzeoac nola animacoac . Diodana eguia dala adit-
tzera ematen du guertaera onec .
Guizon hitec zuen oitura gaiztoa arratselan
plaza ondotic beranduegui echera biltzeaco . Emaz-
teac beñ lecio hat eman nai izan cion . Ichiltzen
ditu ateac barrendie . eta badijoa oera . Senarrae .
noizbait bear eta jotzen du aitea , ari zan jotzen
jotzen ; ez ordea emaztea jaiquitzen . Alaco ba-
tean ateralzen da buruaz leyoa eta esaten dio
guizonari : alperric dezu jotzea , eterea sartuco .
hor frescalu bear cera . Eta osiera oeratu zan . Ba-
na senarrae esaten dio : idiquizu . idiquizu . bes-
tela , echealzeaco osiera botaco det nete birua .
Orregatic ere ez dio idiquitzen . ; Cer eguiten du
orduan guizon biurriac ? Arzen du zur pusca bat .
eta botatzen du osiera . Zurac golpean ura jo-
tzean atera znen arrabolsac emaztea izurite . lar-
rapaztaca , edjantzian ateralzen da . eta badi-
joa osin-aldera . Senarra atzetean . isquincho e-
guinic echean sartzen da . ichitzen du barrendie
atea . ta jartzen da leyoan . car car car farra go-

2.2.2. Hiriko literatur almanakak

Hego Euskal Herriko almanakei buruzko pasarte hau amaitzeko, Pío Baroja idazlearen aita zen Serafín Barojarenak ekarriko ditugu gogora. Honek are bitxiagoak dira: *Santo Tomasco Feriya* (1877) eta *Almanaque bilingüe (erderaz eta eusqueraz) para el año de 1879*. Bietan bere literatur lanak agertzen dira. Azkenekoan erromatarren garaian kokatutako euskarazko opera bat, Almadeneko mehatzetan garatzen zena, *Pudente. Iru actoco opera* izeneko. Horretaz aparte, egutegi hutsa baino ez dugu aurkitzen. Barojak, familia liberal batekoa eta bera ere liberal sutsua izan arren, ez zuen bere pentsamoldean almanaka honetan islatu. Benetako almanaka elebidunak, esan dezagun bide batez: egutegian erdaraz zeuden egunen izenak eta santu-izendegia, jaiak izan ezik (hauek euskaraz ematen ziren). Euskaraz ilargiaren faseak ere bazekartzan.

Serafín Baroja

Hego Euskal Herriko eta Ipar Euskal Herriko egoerak arras ezberdinak ziren, begi bistan dago. Bitartean, Ameriketarako emigrazio eskergak ere bere eragina izan zuen prentsan.

4

Ameriketako prentsa XIX. mendean

1. EUSKALDUNEN EMIGRAZIOA AMERIKETARA

1.1. Ameriketarako emigrazioa

XIX. mendean euskaldun askok eta askok, Iparraldekoek zein Hegoaldekoek, Ameriketara joan behar izan zuten. 1825. urtetik, euskaldunak Río de la Plata aldera, Montevideora batez ere, joan ziren. XIX. mendearen bigarren erdialdean, frantses gobernuak euskaldunen emigrazioa bultzatu zuen: 1848tik 1855era Ameriketara joan ziren euskaldunen kopurua bikoiztu egin zen. 80ko hamarkadako urteetan, Ameriketarako emigrazioa gailurrera iritsi zen. Euskal prentsa sortu zenerako, bazeuden Montevideon, Argentinan, Kuban eta Estatu Batuetako zenbait tokitan euskaldun bilgune oso garrantzitsu batzuk. Lurralde haietako prentsa eta komunikazioaren egoera hain desberdina izanik, laster hasi ziren euskaldunak beren aldizkariak argitaratzen.

1.2. Ameriketako lehen euskal aldizkariak

Ameriketako euskaldunek kaleratu zuten lehenengo aldizkaria Buenos Aires-eko *Laurac Bat* elkarteak izen berdinez 1878an argitaratutako aldizkaria dugu. Montevideoko *Laurak Batek* ere beste bat atera zuen 1881ean, eta 1912an bazegoen Uruguaiako hiriburuan *Euskal Erria* izeneko beste bat. Osorik erdaraz zegoen, edo behintzat euskararen presentzia oso murrizta zen. 1893an Buenos Aires-en *La Basconia* sortu zen, errebista bat, José R. de Uriartek bultzatu eta zuzendua. Beste batzuk aurkitzen ditugu: *Euskal Herria* (1898), *Vasconia* (1898), *Haritza* (1898), *Irrintzi* (1904), eta abar.

Emigrazioaren arazoen lekuko Hego Euskal Herriko aldizkari eta egunkarietan euskaraz idatzitako testuak aurkitzen ditugu, euskaldun emigranteentzako eginak, hala nola, 1883an Donostiako *El Eco de San Sebastián* egunkariak kaleratu zuen gehigarria, *¡Erne euskaldúnak! Eco de San Sebastián deritzon, Donostiako paper egunari, Guipuzcoako interes guztien eskudatzalleari eraikisun edo osagarria* izeneko orria, 18. alearekin batera banatu zena. Bertan Chilera joandako euskaldunentzako abisuak ematen dira, Isidoro Paisal eta Avilak Montevideotik bidalitako gutunaren bidez:

Asmoa da Araukania deritzaion bazter bat betetzea euskaldun prantzez-españolakin, suizo ta alemaniakin [...]. Ez bizirik eta ez ondasunik egon daitezke seguru paraje aetan ñorentzat [...]. Basamortu aundietan dijoaztenak perill aundiak daude indio basati oek ebazteko, iltzeko eta arrapatzen duten guztia eramateko [...].

Montevideoko euskaldunek ere gorriak ikusi zituzten:

300 gizagaisó baña geiago joan dira engañatuak asko modutara oraindik denbora asko ez dala, vapore batean sartuaz Burdeosén [...]. Jainkoari nai dakiola ezagutu dezazutela, gizon eskolatuak ezagutzen duten bezela, zer etorki-zen ikaragarria datorkion ara joaten diradenai [...].

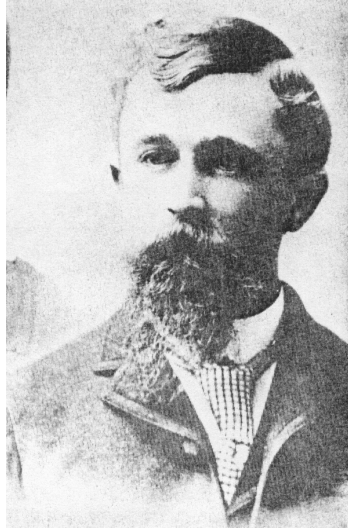
2. ESTATU BATUETAKO EUSKAL PRENTSA

2.1. *Escualdun Gazeta*

Euskara hutsez idatzitako prentsa Estatu Batuetan sortu zen, Ipar Euskal Herriko euskaldunen eskutik, *Escualdun Gazeta* (1885-1886) eta *California-ko Eskual Herria* (1893-1897) astekariekin. 1885eko Gabonetan agertu zen lehen aldiz oso bizitza laburra izan zuen *Escualdun Gazeta* hura. Lehenengo alea abenduaren 24an kaleratu zen. Bere egilea Martin V. Biscailuz abokatua izan zen. Haren ustez, “munduko lehemisiko escualdun gaseta” idazten ari zen, eta, harroa iruditzen bazaigu ere, 1848an Chahok beste bat argitaratu zuela baitakigu, ziur aski egiatan zioen.

Informaziokoa dugu Los Angeles-eko astekari hura. Aldi berean, publizitateak aldizkariaren laurdena, gutxi gorabehera, betetzen zuen. Iragarkietan abokatua, sendagile eta negoziogile frantses, euskaldun eta amerikarrak agertzen ziren. Dirudienez, euskaldunek oso harreman komertzial onak mantentzen zituzten beren auzokoekin, *Escualdun Gazeta* iragarkiz josirik baitzegoen. Euskaldunak, amerikar gizartean nahiko ongi finkaturik, politikan ere sartuak ziren. Herriko hauteskundeen berri ematen zaigu lehenengo zenbakian. Biscailuz, dirudienez, demokrata zen. *Escualdun*

Gazetak garai hartan Los Angeles-en eta Ameriketara bizi ziren talde askoren berri ematen digu, hala nola txinatar eta indiarrena, gaur egun irakurtzean ezin bitxiago iruditzen zaizkigun istorioak.

Martin Biscailuz, 1883an

Los Angeles-eko gizartean bazegoen beste talde bat, oso garrantzitsua. Haiek ere aipatzen zituen Biscailuzek. 1885ean Ameriketara *Anti-Chinese Union* izeneko elkarte bat osatu zen, “Chinuen Amerikatik camporat igorseko”. Biscailuz, interes ekonomikoak zirela medio, “Chino carrica” bat irekitzearen alde agertzen zaigu, zeren eta “badira sombeit Escualdun carrica hortan lurak diustenak eta esperantça da estutela contrarik eguinen”.

Baina, noski, kazetaren protagonistak euskaldunak ditugu. Bertan kontaktzen zaizkigu beren lanbideak, beren etorrerak, hildakoak, gaixorik zeudenen berri zehatza dugu. M. V. Biscailuz lurralde hartako eta bere garaiko semea dugu: gizon praktikoa, kulturaduna, negozioetan interesatua. Bazuen artean bere jatorrizko herriarekiko maitasun izpirik, agian bere bezero gehienak euskaldunak zirelako. Hori ez da batere eragozpenik euskaldunei amerikar nazionalitatea eska zezatela esateko.

Bere astekariak ez zuen iraupen handirik lortu, baina benetakoz informazio-kazeta bat osatu zuen. Bere inguruko berriak emateaz gain, Estatu Batuetako beste leku askotako albisteak ere eskaintzen zituen bere astekarian: Portland, Cleveland, Oregon, Filadelfia hirietakoak. Baita, agindu bezala, Europakoak ere: Parisekoak aurkitzen ditugu, Baionakoak, Biarritzekoak, Bordelekoak, Erromakoak, Madrilekoak, Londresekoak, Edinburgokoak. Eklipteen, ferien, burdinbidearen berri eman zuen. Eta bidea prestatu zuen arrakasta handiagoa izango zuen Ameriketako beste euskarazko astekarirako: *California-ko Eskual Herria*.

Urte batzuen buruan, J.-P. Goytinok, beste abokatu euskaldun batek, testigua hartu eta Ameriketako bigarren astekari euskarazkoa kaleratu zuen. Bitartean, Europan ere beste saiakera bat prestatzen ari zen.

2.2. Ameriketarako euskal aldizkari europarra: *Gure Izarra*

Gure Izarra. Euscalerrico berriac astein izeneko astekariak ari gara, 1888an Parisen agertua. Bi zuzendari zituen astekari hark, bat Europarako (Jean-P. Lengoust) eta beste bat Ameriketarako (François Buquet).

Ezer gutxi dakigu egitasmo horretaz. Zero zenbakiak lau orrialde zituen; 1. aleak, berriz, zortzi. Bi ataletan banatuta zegoen, Espainiako eta Frantziako berrien artean. Euskal Herriko lurralde bakoitzeko herrietan bazituzten berriemaileak. Zoritxarrez, sinadurarik gabe, edo inizialekin bakarrik, izenpetuta daude astekarian agertzen diren artikulak. Berriemaile horietatik bat bakarrik ezagutzen dugu: Marcelino Soroa donostiarra, euskal letretan -antzerkian, itzulpenean zein kazetaritzan- aritua.

Marcelino Soroa

Denetarik berriak zekartzan frontispizioan Iparragirrerren poesia bat zeukan *Gure Izarra* hark: herri txikietako eguneroko gertakizunak, merkatuak, ganadu-feriak, ipuinak eta poemak, euskal festak, udaleko gauzak... Hitz bitan esanda, geroagoko euskarazko kazetaritzan konstante bihurtuko den informazioa, hau da, tokian tokikoa, herri bakoitzeko biztanleei interesatzen zaiena. Gainera, bi foiletoiri hasiera ematen zitzaien: Juan Vicente Araquistainen *Etumeta-co baso-jauna*, Gregorio Arruek euskaratua, eta J.-B. Dasconaguerreren *Atheka-gaitzeko oihartzunak*. Ezin dugu esan zer pentsamolde politiko zeukan astekari hark; ziur aski, bere bultzatzaileek ez zuten politikan sartzeko asmorik, irakurleria zabalago bat lortzeko esperantzarekin edo. Beraz, denbora laburreko argitalpena badugu ere, esan dezakegu benetan informaziokoa izan zela. Arazo ekonomikoak zirela medio -Parisetik Euskal Herri osora, eta Ameriketara banatzeko gastuak oso handiak bide ziren- edo bestelako arazoak -berriemaileen berriak garaiz ailegatzea, Hego eta Ipar Euskal Herriko berriak euskaldun guztiei interesatzea, astekariari behar bezalako batasuna ematea, irakurlearen prestaketa eta trebezia eskasa- laster desagertu zen askogura handiko egitasmo hura.

2.3. *California-ko Eskual Herria*

Los Angeles-eko *California-ko Eskual Herria* astekaria arrakastatsua izan zen. Bere egilea J.-P. Goytino izan zen, esan bezala beste abokatu bat, Biscailuz baino errealistagoa, baina hau ez bezala errepublikazalea, ez demokrata. Kazetaria ere bazen, berak esaten digun bezala, lehenago *Le Progres* izeneko frantses aldizkari bat argitaratu baitzuen. Lehenengo zenbakia 1893ko uztailaren 15ean agertu zen, eta handik aurrera, larunbatero kaleratuko zen 1897ko abenduaren 18 arte (behintzat, hori da ezagutzen dugun azken alea).

Jean-Pierre Goytino

Informazioa zen bere helbururik garrantzitsuena. Goytinori momentu egokia iruditzen omen zitzaion, “Ameriketan gazeta eskualdunak sortzen ari dire” baitio, eta gainera, “baguira Californian berean bertz mila Eskualdun bederen”. Gizon landua, Goytino konturatu zen Europan euskara jakitunen begirunea jasotzen hasia zela, “Allemania-ko hiri nausian, Berlin-en, Eskualdun paper bat *Euskara* deitzen dena aguertzen da hilabete guzietz. Europako

sabant famatuenek iskribatzen dute paper hortan eta hekien artikulua leituak dire, plazerekin, erresuma guzietan”. Kazetaren banaketa hobeto egiteko, inguruko hirietan banatzaileak bilatu zituen: San Franciscon, Tehachipin, San Diegon eta Los Angelesen bertan. Lehen zenbaitik Goytinok Estatu Batuetako informazioaz gain, Europako (Espainiakoak eta Frantziakoak, baina logikoki, Ipar Euskal Herrikoa izanik, hango informazioak Espainiakoak baino leku gehiago betetzen zuten) eta Ameriketako beste lurralde batzuetako berriak ere eman zituen. Adibidez, Carnot Frantziako presidentea hil zutenean zenbaki berezi bat egin zuten, marrazkiak eta guzti. Berdin egingo zuen Cánovas del Castillo hil zutenean. Publizitatea ere bazeukan, *Eskualdun Gazetan* beste leku betez.

Bere albisteak laburrak izaten ziren, euskara garbiz idatziak, iritzi gutxiarekin, lehen orrialdean ez bada. Literaturarentzako lekurik ere bazuen Goytinok, bera ere olerkari izanik. Zer esanik ez, banatzaileak zeuden herrietako berriei inportantzia handia ematen zaie (agian banatzaileek berek idatzi eta bidaltzen zituelako albiste haiek). Hala ere, Douglass-ek eta Bilbaok dioskutenez, azpimarratzekoa da nola Río de la Platan eta Mexikon ere irakurtzen omen zen (Douglass & Bilbao, 1986: 419), baina Nevadako eta Idahoko berririk ez zekarren, han euskaldun asko egin arren, beharbada haiek Hegokoak zirelako gehienbat, eta Kaliforniakoak berriz, Iparrekoak. *California-ko Eskual Herriaren* informazioan baporeen berriak ere agertzen ziren.

Esan dugu Goytino errepublikazalea zela, eta ez bakarrik Ameriketako errepublikazaleen aldekoa, baita Frantziako aldekoa ere, hango hauteskondeen berri zehatzak ematen baitzituen astero. Kontuan hartu behar dugu Henri Berdoly *Le Réveil Basque* astekariaren bultzatzailearen eta Louis Etcheverry *Eskualdunaren* bultzatzailearen arteko lehien garaia zela. Berdolyren astekariarekin harreman ezin hobeak zituen *California-ko Eskual Herriak*, eta bere testuak sarritan transkribatzen zituen. *Eskualdunarekiko* harremanak, aldiz, ez ziren hain onak izaten.

Astekaria bi bidetatik abiatu zen: Ipar Euskal Herriko berriak emanez, alde batetik, eta Kalifornia inguruko berriak beste alde batetik, hau da, tokian tokiko informazioa -Ameriketara zegoen Frantziako euskaldun batek egin zezakeena, alegia- garrantzitsuena izanik. Berriemaileak ere erakarri zituen, bi dira aipagarrienak: “Fermin” (“*eskualdun missionest bat*”) eta “Manech”. Haiek, gutun erara, artzain euskaldunen bizitzaren gorabeherak kontatzen zituzten. Literatura ere bazekarren, eta 1894tik aurrera foiletioiak argitaratzen hasi zen, *Atheko-Gaitzeko oihartzunak*, *Erroma eta Jerusalem*, *J.B. Ducq*, *Hazparneko aphez misionestaz moldatua*, *San Franxes Xavier*, *Indietaco Apostulua*, besteak beste. Goytinok bere olerkiak argitaratzen

jarraitu zuen, bai bere kazetan, bai beste aldizkari batzuetan ere. Eta bertsolariak ere agertzen ziren.

2.4. Amerikar euskal kazeten garrantzia

J.-P. Goytinoren astekariak zeregin garrantzitsu bat bete zuen, eta ongi egin ere. Hurrengo belaunaldiek ez zuten euskaraz idatzitako aldizkariaren beharrik, amerikar gizartearen gero eta sartuago baitzeuden -gogora dezagun nola Biscailuzek, eta gero Goytinok ere, gomendatzen zieten amerikar nazionalitatea lortzea. Euskarazko aipatu bi astekariak agertu ziren han non kazetaritzak izugarritzko bultzada jaso zuen.

Berriketari Eskualduna aguertzen dena Larumbate guziez.

LIB. — N. O. LOS ANGELES, CALIF., AROZTUAREN 12a 1893a. PREZIOA: 5 BUB.

Eskual Herria. The only Basque Newspaper in North America, published in Los Angeles, California, every Saturday. J. P. GOYTIN, Editor, 330 New High Street. Eskual Herria. Le seul journal basque publié dans l'Amérique Septentrionale, paraissant à Los Angeles, Californie, le samedi de chaque semaine. J. P. GOYTIN, Rédacteur, 330 New High Street. Eskual Herria. El único periódico basco publicado en la América del Norte. Pasa en Los Angeles, California, el sábado de cada semana. J. P. GOYTIN, Director, 330 Calle New High. Editorial Herria. Die einzig baschische Zeitung in Nordamerika, erscheint in Los Angeles, Calif., jeden Samstag. J. P. GOYTIN, Redakteur, 330 New High St. ESKUAL-HERRIA. Californiarako eta Euzkoaren aldetarainoko Berriketari Asteakaria. J. P. GOYTIN Editor, 330 New High Street, Los Angeles, Calif. PAPER HUNEN PREZIOA Ameriketarako \$2.00 Hiri: Habetabehakoa \$1.00 Hiri: Habetabehakoa Printzerian 18 Linea urteko. Hurreneko pagatuak da. Paup Haren Berriketariak: San Francisco: Mr. J. P. Youngblood, 2122 Powell Street, California. San Diego: Mr. P. E. Sawyer, 202 Spruce Street, Los Angeles eta: Mr. M. Johnson, 308 Aliso Street, Mr. S. Brown, 309 Aliso Street.	Gen. Antonio Esteta General Antonio Esteta, San Salvador-eko Errepublikaren Vice-Prezidentea eta Presidentaren deitutako ordezkaritza de factoaren burua, Amerikar Estatuak eta Estatu Batuen arteko harrekin. Yusefale orain gero da 37 urteko eta alabak guri gauditza hiru-haurrakin. Diste arren ote... Gen. Antonio Esteta General Antonio Esteta, San Salvador-eko Errepublikaren Vice-Prezidentea eta Presidentaren deitutako ordezkaritza de factoaren burua, Amerikar Estatuak eta Estatu Batuen arteko harrekin. Yusefale orain gero da 37 urteko eta alabak guri gauditza hiru-haurrakin. Diste arren ote... Gen. Antonio Esteta General Antonio Esteta, San Salvador-eko Errepublikaren Vice-Prezidentea eta Presidentaren deitutako ordezkaritza de factoaren burua, Amerikar Estatuak eta Estatu Batuen arteko harrekin. Yusefale orain gero da 37 urteko eta alabak guri gauditza hiru-haurrakin. Diste arren ote... Gen. Antonio Esteta General Antonio Esteta, San Salvador-eko Errepublikaren Vice-Prezidentea eta Presidentaren deitutako ordezkaritza de factoaren burua, Amerikar Estatuak eta Estatu Batuen arteko harrekin. Yusefale orain gero da 37 urteko eta alabak guri gauditza hiru-haurrakin. Diste arren ote...	Bourke Cochran Yusefale orain gero da 37 urteko eta alabak guri gauditza hiru-haurrakin. Diste arren ote... J. J. Singh Yusefale orain gero da 37 urteko eta alabak guri gauditza hiru-haurrakin. Diste arren ote...	Orantziapena. Berriketari San Francisco-ko Printzeriari San Francisco-ko Printzeriari San Francisco-ko Printzeriari... Kolera. San Luis (Montpel) eta Printzeriaren artean kolera...

Eskual Herria, Los Angeles

Ikerlarien ustez, 1880ko hamarkadan kalitate-jauzi bat ikus daiteke Ameriketako prentsa, Pulitzer-en egunkariaren agerpenarekin, "un salto a la fase superior del capitalismo informativo" (Timoteo Alvarez, 1987: 27). Estatuek informazioa arautu zuten, agentzia handiak (Havas, Reuter, Wolff) sortu ziren. Pulitzer bere karrera egiten hasi zen 1883an, *Escualdun Gazeta* sortu baino hiru urte bakarrik lehenago. 1892an bere *The World* egunkariak 375.000 ale kaleratzen zituen egunero.

Are gehiago, eredu bat osatu zuen (Timoteo Alvarez, 1987: 53-55). Haren ezaugarriak *Escualdun Gazetan* eta, batez ere, *California-ko Eskual Herrian* ikus daitezke: salneurri merkea (Goytinoren kazetak bost zentimo kostatzen zituen, *The World* dek aldiz bi); hizkera xehea (Biscailuzek eta Goytinok euskara erraza, guztiek konprenitzeko modukoa eta modernoa erabili zuten, frantsesetik, gaztelaniatik eta ingelesetik hartutako maileguak konplexurik gabe erabiliz, oso luzeak ez ziren albisteetan); irakurleen eta argitaratzaileen interesak lotuta zeuden; pentsamolde argi eta garbi bat; eta sentsazionalismoa. Biscailuzek eta Goytinok (biak legegizonak) hilketak, epiak, lehiak, tirabirak ekartzen zituzten beren astekarien orrialdeetan. Aldi berean, informazioa kontu handiz erabiltzen zuen Goytinok, agentzietatik edota Europa eta Ameriketako beste aldizkari eta egunkari batzuetatik lortua, nazioarteko informazioaren kasuan, edo bere berriemaileengandik, ingurukoaren kasuan. *Escualdun Gazetak* eta *California-ko Eskual Herriak* batik bat hasiera eman zieten euskaraz idatzitako informazio-generoei, Europako euskal aldizkariak -Kontinente Zaharreko beste hizkuntzez egindako aldizkariak bezala- ideologikoagoak izaten baitziren.

5

Ipar Euskal Herriko lehen astekari iraunkorrak

1. ALDIZKARI ERREPUBLIKAZALEAK

1. 1. Errepublikazaleen euskal aldizkaria: *Le Réveil Basque*

Frantziako Errepublika 1875eko urtarrilean 30ean finkatu zen, eta harez geroztik hiritarrak bitan banatu ziren: aldekoak eta aurkakoak.

Nahiz eta lehenengo euskara hutsezko aldizkaria astekari bat izan (Chahoren *Uscal Herrico Gaseta*), haren iraunkortasun ezagatik beldurrik gabe esan dezakegu Ipar Euskal Herriko prentsa, eta baita Euskal Herri oso-koa ere, almanakekin hasi zela. Haiiek dira Frantziako eta Euskal Herriko jarrera politiko polarizatuen ispilu, batzuk xuri edo erreakzionarioenak, eta besteak gorri edo errepublikazaleenak.

Ipar Euskal Herriari dagokionez, errepublikazale edo gorriak saiatu ziren urteroko prentsatik beste aldizkatasun batera pasatzen. Zehazki, ahalegin hori Pauen zegoen bilgune errepublikazaleari zegokion, zeinak 1886an *Le Réveil Basque* astekari elebiduna argitaratzeari ekin zion. Ipar Euskal Herriko kazetagintzari buruzko testuetan (Lafitte, 1971) behin eta berriro esaten zaigu *Le Réveil Basqueren* garrantzia *Eskualdunaren* sorrerarako akuilu izatean bakarrik datzala. Ez dugu hemen *Eskualdunaren* garrantzia gutxietsi behar, ezta gutxiago ere, bai baitakigu, beste gauza askoren artean, orain arte euskaraz idatzitako aldizkaririk iraunkorrena dugula, mende erdi luzez agertu baitzen alegia, baina errepublikazaleen ahaleginak, askotan ahaztu samarrak, gogoratu nahi genituzke. Azken batean, *Le Réveil Basque* frantsesez eta euskaraz idatzitako lehen astekari iraunkorra dugu, *Uscal Herrico Gaseta* eta *Escualdun Gasetaren* ahaleginak hutsalak izan baitziren.

Le Réveil Basqueren argitaratzaile eta sortzailea politiko bat izan zen, Martial Henri Berdoly. Lehen zenbakia 1886ko uztailaren 11koa dugu. Igandero agertzen zen Pauen, Biarnon kokatu baina Mauleko *arrondisamenduan* sartutako hirian, ez baitugu ahaztu behar zona hura Behe-Pirinioetako departamentuan zegoela. Astekaria Nafarroa Behereari eta Zuberoari begira zegoen. Pauen, gainera, bazegoen bilgune errepublikazale bat, *L'Independent* egunkaria argitaratzen zuena. Egunkari haren inprimategian egiten zen *Le Réveil Basque*. Hortik ere almanaka *gorri* batzuk agertu ziren. *Le Réveil Basqueren* lehenengo zenbakietan argi eta garbi agertzen da astekariaren zeregina: urte hartako abuztuaren 1eko hauteskundeak zirela-eta, Berdoly-ren alde eta Diriar hautagai erreakzionarioaren aurkako lana egitea zen helburua. Bata gorria eta bestea xuria, argi dago. Zehatzago, Diriar bonapartista zen -Etcheverry bezala- eta Berdoly errepublikazale oso moderatu bat.

Kontuan har dezagun astekariaren azpitituluak: *Jainkoa, Familia, Hontasuna*. Are gehiago, *gorri* hitza ez litzateke batere egokia zenbait errepublikazale izendatzeko, Berdoly ere barne, garai hartan oso banaketa estua egiten bazen ere xuri eta gorrien artekoa. Berdolyk behin eta berriro azpimarratzen du bera ez dela gorria, horrek erlijioaren eta jabetza pribatuaren aurkakoa esan nahi badu. Baina, hori bai, Errepublikaren guztiz aldekoa da. Izan ere, banaketa manikeo hori mantentzen zutenak besteak ziren, hau da, xuriak. Haietan ere, eta *Eskualdunaren* historia aztertzean argi eta garbi ikusiko dugu, bazegoen ezberdintasunik.

Xuriei, noski, errepublikazale guztiak erlijioaren kontrako zirela esatea komeni zitzairen, eta baita haien hautagaiak ez zirela benetako euskaldunak aldarrikatzea ere. Guztiek laborari edo nekazari euskaldunen botoak eskuratu nahi zituzten, jakina. 1886ko abuztuaren 1ean *Conseil Général* delakorako hauteskundeetan Berdoly izendatu zuten. Errepublikazaleak nagusitu ziren Euskal Herriko ia kantoi guztietan: Pauen, Baionan, Oloronen. *Le Réveil Basqueren* lehenengo asmoak beteta zeuden.

Baina aldizkariak jarraitu zuen: “*Le Réveil Basque* n’est pas destiné à disparaître après les élections. Il est appelé, au contraire, à devenir, comme son titre l’indique, l’organe des intérêts de l’arrondissement de Mauléon”, zioten, eta jarraitu zuen 1894 arte.

Badakigu zenbatek irakurtzen zuten, eta aldizkarian bertan eskaintzen zaizkigun datuen arabera, bazegoen irakurleria finko bat: “Gure Réveil Basque gasetak egiten ditu urthe berriaren okasionean egiten diren konplimenduak, bere sei ehun errezibizaler eta bertzalde irakurtzen duten guzietz [...]”.

Dirudienez, lehen urte hartan jarraitzeko behar zuten adinako arrakasta lortu zuten. Iragarkiak bazituzten. Hamar bat izaten zuten astero. Astekaria frantsesez eta euskaraz idatzia zen, erdibana gutxi gorabehera. Berri laburrak ere bazeuden, gehienak frantsesez eta kutsu politikokoak. Baten bat, ordea, euskaraz idatzita zegoen.

1. 2. Xuri-gorrien arteko lehiak

1887an beste hauteskunde batzuk izan ziren. Bertara Berdoly ez zen aurkeztu, Louis Vignancour Ortezekoa baino. Berdolyren kazetak haren aldeko botoa eskatu zuen. Izendatua izan zen. “Frantzian ez Eskual herrian ez dute gehiago nahi churirik”, dio 1887ko martxoaren 13ko titularrak. Urte hartan sortzen da Baionan *Eskualduna* astekaria, nolabait *Réveil Basqueri* aurre egiteko asmoz. Harez geroztik, bien arteko lehia oso bortitza izango da. Baionakoak Berdolyz gaizki mintzo baziren, Pauekoak ere berdin Louis Etcheverryz.

Louis Etcheverry

Errepublikazale ospetsuak batu ziren *Le Réveil Basqueren* proiektuaren gerizpean. Jean-Baptiste Elissamburu, esate baterako. Bere *Piarres Adame* (euskal literaturan lehen eleberririk laburra edo) argitaratu zen Paueko astekarian 1887ko ekainaren 26tik, foiletoi gisa. Urte berean, haren lehengusua zen Michel Elissambururen *Hiru Errepublikaren ixtorioa laburzki* liburuan agertzen zen Iraultza Frantsesa eta Errepublikaren bertsio txarra gaitzesteko edo, *Le Réveil Basquen* 1887ko uztailaz geroztik Errepublikaren historiari buruzko artikulu sorta bat argitaratzeri ekin zioten, errepublikazaleen bertsioa eskainiz. Are gehiago, xurien bultzadari aurre egiteko, almanaka bat argitaratu zuten 1888an eta 1889an: *Almanach Berria edo Ziberouko eta Basa-Nabarreco egunaria*, astekaria bezala Paueko Écoles plazan egiten zena. *L'Indépendant* egunkariarekin batera, *Le Réveil Basquek* aurre egin behar die bere bi etsaiei: *Le Républicain Bayonnais* eta *Eskualduna* astekariei.

1889an, Martial Henri Berdoly Frantziako Ganbara edo Parlamenturako irailaren 22ko hauteskundera diputatu irten da Mauleko arrondisamenduan. Baina Louis Etcheverry ere hautatua izan zen Maulen. Xurien gorakada hasia zen.

Hurrengo urteak ez ziren errepublikazaleentzat hain onak izango. Hala ere, *Le Réveil Basque* ondo mantendu zen.

1891n hala zioten: “Le tirage du *Réveil Basque* dépasse. En moyenne, 1.000 numéros et il pénètre dans toutes les communes, sans exception, du deux arrondissements de Mauléon et de Bayonne”.

Mendearen 90eko hamarkadan, *Le Réveil Basque* eta *Eskualdunaren* arteko tirabirak gero eta latzagoak izan ziren. 1894an uztailaren 25ean Carnot presidentea hil zuten. Urte haren amaieran, agian *Eskualdunak* nekazariengan lortutako arrakastaren aurka joan ezinik, desagertu zen.

1. 3. Beste aldizkari errepublikazale batzuk

XX. mendean agertu zen Ipar Euskal Herrian beste aldizkari errepublikazale bat: *Argitzalea. Organe Républicain Hebdomadaire du Pays Basque-Français*. Astekaria Baionan argitaratu zen (Charritton, 1985). Lehen zenbakia 1910eko uztailaren 16an agertu zen. 1914an desagertu zen, bere aldekoa zen Baionako *Le Pays Basque-Eskual Herria* aldizkariarekin bat egin ondoren. Zuzendaria J.-B. Mora zen, eta gehiena euskaraz zegoen, gauzatxoren bat frantsesez izan ezik.

Argitzaleak ere ezin izan zuen xurien eta *Eskualdunaren* bultzada jasan. *Eskual Herria* aldizkari errepublikazalearekin bat eginda, Ipar Euskal Herriko gorriek euskarazko aldizkariak argitaratzeari utzi zioten. Handik aurrera, bere komunikabide guztietan frantsesa nagusi izan zen. Xurien aldizkari eta almanakek, aldiz, bizitza iraunkor eta oparoa izan zuten, batez ere *Eskualdunak*.

2. XURIEN ASTEKARIA: *ESKUALDUNA*

2.1. *Eskualduna*, Ipar Euskal Herriko aldizkaririk iraunkorrena

Le Réveil Basqueren ondoren, Baionako xuriek, eta zehazki haien hautagaia zen Louis Etcheverryk, beren kazeta kaleratzea erabaki zuten, errepublikazaleei aurre egiteko. Bera bonapartista zen. Kalitate-jauzi bat dugu hemen, almanaketatik astekarira, errepublikazaleek egin zuten bezalaxe. Baina, azkenean, xurien proiektuak beren etsaienak baino askoz ere gehiago iraun zuten.

Eskualduna dugu orain arte euskara hutsezko aldizkaririk iraunkorrena, 1887tik 1944. urtea arte argitaratu baitzen: 57 urte guztira. Dударik gabe, *Eskualdunaren* presentzia eta eragina Ipar Euskal Herriko biztanleengan, batez ere laborariengan, oso handia izan zen, pentsamolde oso bat osatu eta finkatu baitzuen.

Euskaldunen hauteskundeetako parte hartzea biarnotarrena baino handiagoa omen zen (Micheu-Poyou, 1965: 325). Arrazoia, edo arrazoiatariko bat behintzat, elizgizonen jarreran datza, haiek nekazariak boto ematera bultzatzen baitzituzten.

Pentsamoldea, kontserbadorea: Jean Haritschelhar-ek gogoratu duenez, “euskal gizartea agertzen zaigu itxura klasikoan: ‘oro artzain eta laborari ziren’ [...]. Bertze mito bat daukagu hemen agertzen dena: *le bon sauvage* edo salbai ona, XVIII. Mendetik datorrena, ugarte berezi batean sanoki bizi den salbai ona, bertze jendeatarik aparte, zibilizazioak eta gizarteak kutsatu ez duena [...]. Dena ederki doa: ez dago eztabaidarik euskaldunen artean, sentimendu onez beteta baitira, beti zuzenki jokatuz *usantchac eta legeak* errespetatuz” (Haritschelhar, 1997: 137).

Beraz, hemen dugu Ipar Euskal Herriko politikaren zenbait osagarri: polarizazioa (xuri-gorrien arteko lehia), pertsonalis-

moa (aukerak pertsona bakar batengan, denbora luzez gainera, zeuden, horra hor Berdoly, Etcheverry edo Jean Ybarnegaray-ren adibideak) eta elizgizonen eragina.

Erljioaren garrantzia nabariagoa omen zen kostaldean barneko aldean (hau da, Mauleko arrondisamenduan) baino. Beraz ez da harritzekoa 1887ko martxoaren 15ean Baionan xurien aldeko astekari bat sortzea, *Eskualduna*.

Hasieran frantsesez eta euskaraz idatzia zen, *Le Réveil Basque* bezala. Lehenengo hamahiru aleak hamabostean behin agertu ziren *Journal Basque-Français* azpтитuluarekin. 1887ko abuztuaren 20tik, taxuera, aldizkatasuna eta azpтитulua (*Journal Basque-Français Hebdomadaire*, handik aurrera mantenduko zuena) aldatuta agertzen dira. Bere bigarren zuzendaria izango zen Jean Hiriart-Urruty kalonjeak bere gailurrera eraman zuen, 10.000 bat irakurle lortuz.

2.2. *Eskualdunaren lehen aroa (1887- 1904)*

Lehenengo zuzendaria Arnaud Pochelou izan zen. Donibane Lohitzunen bizi eta “xuri amorratua zen” (Lafitte, 1971: 17). Bere karguan 1905. urtea arte egon zen, “Etcheverry bere nausiari letraz aipatzen ziozkan *Eskualdunaren gora-beherak*”. Idazle ugari bazuen, hala nola Curutchet, Irigoyen, Daranatz, Juvenal-Martyr fraidea, Michel Elissamburu (frère Innocentius goitizenaz sinatu ohi zuena), apaiz sorta bat (Jaret, Bidart, Ithurri, Berho, Larre, Giron, Dolhagaray, Oyhenart), Berdeco, Fourcade, Minjonnet, eta bonapartista sutsu bat: Duvoisin kapitaina, euskal dialektologian berak egin zuen euskararen lehen hizkuntz mapa eta, oro har, euskararekin zerikusirik zuten gauza guztietan hain garrantzitsua izan zen Louis Lucien Bonaparte printzearen laguntzaile nagusia. Hilean behin, gehigarri bat (orri batekoa) argitaratzen zen, non Duvoisinen testuak (*Revue des Basses Pyrénées et des Landes* aldizkaritik hartutako alegiak normalean) irakur zitezkeen.

Eskualdunak, *Le Réveil Basquek* ez bezala, hasiera-hasieratik herrietako informazioari oso leku garrantzitsua utzi zion. Atal hau, lehenengo urte haietan “Nouvelles du Pays” izena zuena, denboraren poderioz astekariaren oinarri-rik inportanteenetariko bat bihurtuko zen. 1887an Lapurdiko, Nafarroa Behereko eta Zuberoako herri gehienetako informazioa biltzen zuen. Atal hau, eta “Laborarier” izenekoa (hau ere aldizkariaren bizitza osoan mantenduko zena), astero agertzen ziren. Euskal Herriko berriak ez ezik,

bestelakoak ere jasotzen zituen astekariak, gehienak bere ideologiaren antzekoa zen *Le Courier de Bayonne* egunkaririk hartutakoak.

EUSKALDUNA
JOURNAL BASQUE-FRANÇAIS HEBDOMADAIRE

PREX D'ABONNEMENT Baye Basque... 4 fr. par an France... 6 — Angleterre... 10 —	S'adresser pour tout ce qui concerne le journal à M. POCHÉLOU, gérant, 3, rue Jacques Laffitte, à BAYONNE, ou à 1, rue Gambetta, SAINT-JEAN-DE-LUZ	INDICATIONS Années... 20 c. la ligne Numéros... 60 — Prix à forfait par le courrier à l'année

« Action Libérale »

Astak eta libelarik dituz « Action Libérale » eta beste Euzkoabako astakak ezin dira lehen hiruak, eta geroan beste astekariak, eta ere besteak; baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Erantzunak libelarik dituz astakak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Bere hitzak astakak dituz, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

ASTEKO BERRIAK

NAIASEKHEIAR FRANTZIAN

Asteko berririk ez dago, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

Libelarik dituz, eta besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak, baina oso onerako besteak.

LA SEMAINE POLITIQUE

Le roi d'Italie vient de recevoir à Paris un accueil chaleureux.

On a fait parler de la démission de M. de Casimiro.

On a fait parler de la démission de M. de Casimiro.

On a fait parler de la démission de M. de Casimiro.

On a fait parler de la démission de M. de Casimiro.

On a fait parler de la démission de M. de Casimiro.

On a fait parler de la démission de M. de Casimiro.

On a fait parler de la démission de M. de Casimiro.

On a fait parler de la démission de M. de Casimiro.

Eskualduna, 1903

“Baziren erregetiarrek, bonapartixtak, bai eta errepublikano girixtinoak. Erregetiarrek ez zuten erregai bera sustengatzen, ez eta bonapartixtek inperadore-gai bera. Errepublikano girixtinoek kontra zituzten gorriak, haiek erlisionerik ez baitzuten nahi; bai eta bertze xuriak, haiek ez baitzuten uste izan zitakela errepublika onik. Kazetak nahi ala ez nahi, lanak zituen korrare berean hoinbertze ardi mota bakan atxiki beharrez” (Lafitte, 1971: 17).

Fedea eta nekazaritza, horiek ziren beren bi ardatzak. Gizarte tradizional bat mantendu nahi zuten. Eta horretarako, autoritatea behar zen. Beraz, osagai komuna Errepublikaren aurka egotea zen. Antzinako Erregimenera itzultzea proposatzen zuten xuriek, errege edo enperadorea, baina buruzagi bat behar zen. Bi hautagai zeuden garai hartan: Napoleon Bonaparteren ondorengoa zen Victor Napoleon eta erregetiarren partetik Louis-Philippe Pariseko kontea. “Horietaric bat beharco dugu hautatu Frantzian, orena yindenian”, zioten *Eskualdunakoek*. Errepublika eta erlijioa etsai ezin handiagoak omen ziren. Amelia Hernández Matak dioenez (Hernández, 2007: 53), masoiak eta juduak ere etsai zituen Louis Etcheverryren *Eskualdunak*. Eliza katolikoa baino eskuindarragoa zen aldizkaria.

Lehenengo urte haietan, *Eskualdunak* gero eta irakurle gehiago lortu zuen. Estatu Batuetan ere bazeuden irakurleak. Lehenengo urtea betetzera-koan mila ale saltzen zituztela zioten, eta bi mila saltzeko esperantzarekin abiatzen ziren bigarren urtera. Laffittek ematen dituen zenbakien arabera, 1889an 950 erosle zituen, 1890ean 1.200, eta 1891an 1.300. Louis Etcheverryk aldizkaria utzi zuenean, 1904an, 1.700 erosle zituen. Hiriart-Urrutyk hartu eta *Eskualdun ona* izenburua eman ondoren, 1905ean 5.000 zituen. Hiru urteren buruan bere gailurrera, 7.000 erosle izatera ailegatu zen (Lafitte, 1971).

Badago beste kezka eta beldur bat: atzerritarrenganakoa. Jean Hiriart-Urrutyk halaxe dio artikulu batean: “Datxakigun hemen, gure sor-herrian, gure lurrian, gure etxeetan gure nausitasuna. Ez utz gure eremuetan arrotza, bereziki arrotz etsaia nausitzerat. Dagola bakotxa bere zedarrietan. Gure buruen jabe nahi badugu egon beti, jakin dezagun beldurrik gabe, behar arau mintzatzen eta egiten. Ez izan uzkur, ez herabe, jazar etsaiari, zangoa buruaren gainean nahi leraukigukenean. Eta ez badu sinetsi nahi gu girela, gu Eskualdunak herriko nagusi, jo muturrean”.

2.3. Jean Hiriart-Urrutyren aroa

Jean Hiriart-Urruty, *Eskualdunari* bultzadarik handiena eman ziona, astekarian sartu zen 1891n, Louis Etcheverryk deitua. Ordura arte Hiriart-Urrutyk *La Semaine de Bayonne* astekarian idazten zuen, frantsesez. *Eskualdunari* sartu zenean, bakarrik hiru aldiz irakurria zituen, eta 24 urte besterik ez zuen (Lafitte, 1971: 18; Charitton, 1985: 63). XIX. eta XX. gizaldien uztarteko urte haietan, *Eskualdunari* apaiz asko sartu ziren, azken batean astekariari norabide ideologikoa emango ziotenak: Arnaud Abbadie eta Jean-Blaise Adéma, besteak beste. Urte gatazkatsuak euskaldun apaiz eta xurientzat, Leon XIII. Aita Santuak Frantziako katolikoei Errepublika onarrezatzen eskatu baitzien, “errepublikano gisa errexkiago ihardokiko ziotela lege gaixtoeri”. Larresoroko apaizek Aita Santuaren aholkua onartu zuten (“Jar gaiten oro Errepublikari, nahi badugu Frantzia erlijionearen etsaien eskuetatik atera, eta gizon auhurragoen eskuetan ezarri”), baina zenbait erregetiarrek eta bonapartistak ezin zuten hori irentsi.

Horieta bat Louis Etcheverry zen. 1901ean Etcheverryk zuzendaritza eman zion Renaud d’Elissagaray, pare bat urtez. Urte hartarako, bide batez esanda (Hernández, 2007: 57-58) Pierre Broussainek 1897tik zeukan proiektua alde batera utzi zuen; berak elkarte abertzale bat sortu nahi zuen, eta bozeramaile gisa, *Eskualduna* erabili

Larresorokoek orduan, Hiriart-Urruty buru zelarik, 1904an astekariarekin jarraitzea, eta eraberritzea, erabaki zuten. Baina izenburuaren jabe Etcheverry zenez, ezin zuten *Eskualduna* erabili, eta astekariari *Eskualdun Ona* izena eman zioten. Hiriart-Urrutyk mamia ere haize berri bat eman zion, euskarari nagusitasuna emanez.

Erljioa egiten du Hiriart-Urrutyk astekariaren pentsamoldearen habe nagusia, nekazaritzarekin batera, alderdietatik urrun politika bat eramanez, Frantzia alderdi politikoak antolatu eta sendotzen diren momentuan. Louis

Etcheverryk aldizkaria sortu bazuen, Hiriart-Urruty benetako bultzatzailetzat har dezakegu, lehen hauteskundeetarako eta momentu historiko zehatz baterako jaiotako astekaria benetako Euskal Herrirako komunikabide bihurtu baitzuen.

Aldatze hori argi eta garbi ikus dezakegu Jean Hiriart-Urruty berak idatzitako dokumentu batean, hamar puntutan banatua. Bertan, lehenengo aldiz, agertzen dira Ipar Euskal Herriko komunikabide sendo baterako oinarriak: irakurleentzako errespetua, “beti gizonki mintzatuz eta ez sekulan goien-barren behatzen baginio bezala”; eguneroko bizitzari buruzko gaiak, eta batez ere nekazaritzakoak, ukitu; komunikabide kristau bat egin (apaizek egina eta, azken batean, Baionako apezpikutzaren gero eta menpekoagoa zen), baina klerikalegia izan ez zedin; Etcheverryren tonu bortitza leundu (“etsaieri buruz, ez gaiten ahalaz gure onetik atera”); hizkuntzaren aldetik, erraza, ahalik eta gehienek ulertzeko modukoa (“eskuara garbiz izkiria dezagun”); eta, aldizkaria egiteko kezkarekin batera, hedapena ere zaindu, “bila beraz hedatzaileak, ahalaz apezek kanpo”. *Eskualdunak* beti, 1944an Frantziako agintari berriek *vichysoise* erregimena desagerrarazi zuten arte, erlijioa, laborantza eta familia defendatuko zituen.

Jean Hiriart-Urruty

Errepublikako agintariek zenbait ordenu erlijiosoren aurkako politikak sortutako giroa aproposa zen *Eskualdun Onak* bere mezua igor zezan: 1903an Euskal Herriko leku batzuetan *betharramitei*, Lamennais-en anaiei, domingotarrei, beneditarrei, kaputxinoei eta frantziskotarrei beren etxeak eta

ikastetxeak jartzea debekatu zitzairen. Elizgizon askok eta askok erbestera joan behar izan zuten. Beneditarrek orduan Lazkaoko komentua eratu zuten. Beste alde batetik, 1889tik 1911ra Frantzia gerran egon zen. Politikan Berdoly etsaia zen artean.

Gero eta irakurleria gehiago lortu nahian, zuberotarrak ere ekarri nahi izan zituen, eta horretarako astekarian lekua ere utzi zien.

1907an Louis Etcheverry hil zen, eta bere alargunak antzinako izenburua berreskuratu eta erabiltzeko baimena eman zuen. Astekaria ez zen horrez geroztik izenburuz aldatuko.

SEPTIEMBRE 1914 LE NUMERO : 5 CENTIMES

ESKUALDUNA

JOURNAL BASQUE-FRANÇAIS HEBDOMADAIRE

ABONNEMENTS: Paris 10 fr. 60, France 12 fr., Etrang. 15 fr.

REDACTION ET ADMINISTRATION: 68, rue Bourgoing, BAYONNE. S'adresser à M. Clément MONGE, administrateur.

PUBLICITE: 10 fr. la ligne, 20 fr. le mois, 30 fr. le trimestre, 100 fr. l'année.

Gerla Haste - Biba Frantzia!

HERRIALDE AUZOAK GURE ALDE

Irakurtzeri

Gerla hau delako eta horrek di...
 Gerla hau delako eta horrek di...
 Gerla hau delako eta horrek di...

ANGLERRA

Han ere auzari gogoko izan...
 Han ere auzari gogoko izan...
 Han ere auzari gogoko izan...

BERGAIKAN

Herralde berriak eta gure...
 Herralde berriak eta gure...
 Herralde berriak eta gure...

BURDINDIAK

Oru milioak betetako...
 Oru milioak betetako...
 Oru milioak betetako...

Eskualduna, 1914

Jean Hiriart-Urrutyk, esan bezala, astekariaren pentsamoldea finkatu zuen. 1915. urte arte. Urte hartan hil zen. *Eskualdunaren* zuzendaria aurkitu ezinik edo, 1915etik 1918. arte, Munduko I. Gerran (gogora dezagun Frantzia gatazka hartan sartuta zegoela) askoren artean zuzendu zuten; batik bat, Jules Moulier *Oxobi* izan zen arduraduna. Sasoi latzak: Gerrak ekarri zuen egoera ekonomikoak bultzatuta, aldizkariaren neurriak txikitu behar izan zituzten, eta gero orri bat bakarrik kaleratu ahal izan zuten. Gerra bukatutakoan, garai hartan Baionako apezpikua zen Mgr. Gieurek 1918an Jean-Blaise Adéma, *Zaldubiyren* iloba, zuzendari izendatu zuen. Baina 1919tik 1944. urte arteko historiaz beste leku batean hitz egingo dugu.

6

Kultur aldizkariak

1. HEGO EUSKAL HERRIKO LEHEN KULTUR ALDIZKARIAK

1.1. Kultur aldizkarien sorrera

Hego eta Ipar Euskal Herriko beste ildo bat hasi zen XIX. mendearen azken partean kultur aldizkariekin. Askotan kulturaren ez ezik politikan ere sartu ziren. Nolabait, Hegoan batez ere, aldizkari horiek hasiera eman zioten mugimendu bati, foruzaletasunarekin eta *vasquismo*arekin lotua. Foruzaleen aldizkariekin eta baita Azkuerenekin ere zerikusia izango zuen. XX. mendearen hasierako Hego Euskal Herriko zenbait mugimendu politikoren sustraiak (foruzaletasuna, *euskalherriakoena* eta Aranaren abertzaletasuna) talde eta aldizkari kultural hauetan aurki ditzakegu. Honekin batera, XIX. mendearen 80ko hamarkadan hasi zen Berlineko *Euskara* aldizkariarekin euskara eta euskal kulturarekiko benetako interes zientifikoa, kazetagintzan ere bere isla izango duena.

Horra hor, adibiderik aipagarrien moduan, Julio Urquijoren *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, hemendik aurrera, ohi den bezala, *RIEV* deituko duguna, 1907an sortua, esan bezala Euskal Herrikan kanpoko aldizkari bat (Berlingo *Euskara*) aitzindaria izan zuena. Julio Urquijoren aldizkaria, gero Eusko Ikaskuntzarena izango zena, euskal kultur aldizkari zientifikoen gailurra dugu.

1.2. Nafarroako *Revista Euskara*

Kronologikoki, aitzindari moduan (zenbait mugimendu abertzalaren eta aldizkari kultural andana batena), aipatu behar dugun lehenengo aldizkaria Iruñean sortu zen: *Asociación Euskara de Navarra* edo *Nafarroako*

Euscarazko Elcargoen Revista Euskara. Arturo Campión izango dugu haien sortzaile eta bultzatzaile nagusia.

Dudarik gabe, 1876ko uztailaren 21eko legeak berpiztu zuen Euskal Herrian bere nortasun propioarekiko maitasuna.

Chaho dugu azken korronte honen aitzindaria. Lehenago ere Louis Lucien Bonaparte printzearen ikerketak eta Antonie d'Abbadieren euskal festak (1852. urteaz geroztik Ipar Euskal Herrian antolatuak) kontuan hartu behar ditugu euskararenganako maitasun giro hori ulertzeko. Baita 70eko hamarkadan gauzatu ez zen egitasmo bat ere, “una asociación conservadora del vascuence” besteak beste Nicasio Landak, Obanos apaizak, Juan de Iturralde eta Pablo Iarreguik sortu nahi izan zutena (Elorza, 1978: 31). Giro honetan kokatu behar dugu Iruñeko *Euscarazko Elcargoen* ekintza.

Lehen momentuan, Elorzak dioen bezala, lege horren ondoren “se integran definitivamente con el fuerismo dos corrientes ideológicas acuñadas en los años centrales del siglo, y aparentemente sin contenido político. Una, el ruralismo que desde fuentes diversas como Antonio de Trueba o Fermín Caballero acaba por fijar un estereotipo sumamente útil al servicio de una conciencia nacional surgida como rechazo del proceso de industrialización. Otra, la literatura historicista y legendaria de sesgo postromántico que cubre para Euskal Herria un papel similar, aunque algo más tardío en el tiempo, que en otras culturas nacionales europeas” (Elorza, 1978: 17).

Euskararenganako kezka urte haietan agertu zen. Campiónek ezezik, beste batzuek ere horretaz ziharduten: José Manterolak (*Euskal Erria* aldizkaria sortuko zuena), Ricardo Becerro de Bengoak, S. Mantelik, Fermín Herránek... Urte haietan aldizkari batzuek euskarazko olerki edo testu literarioren bat argitaratu zuten, hala nola *Revista de las Provincias Bascongadas, Beti bat* (*Peru Abarca* foiletoi moduan lehen aldiz argitaratu zutenak), eta Frantzian, besteak beste, *Revue des Basses-Pyrénées et des Landes*. Euskara izango zen, momentu haietan, euskal izaeraren isla eta sinbolorik nagusia, baina oraindik ez nazio baten muin gisakoa. Gizarte bati (antzinako gizarte bati, galtzen ari zen edo galduta zegoen gizarte tradizional bati) zegokion, ez horrenbeste nazio bati. Gauzak horrela, 1877ko maiatzaren lehen Juan de Iturralde y Suit-ek gutun bat bidali zion Campióni eta proposatu zion elkarte bat eratzea.

Elkartearekin batera, 1878an aldizkari bat, hilabetekari bat, argitara eman zuten: *Revista Euskara*. Aldizkarian gehiena gaztelaniaz idatzia zen, %25 gutxigorabehera euskaraz (literatur testuak batez ere: *Altabizkarko kantua*, *Orreaga*, poemak, ipuinak, kondairak eta errefrauek). Elkargoa eta aldizkaria plano kulturean mantendu baziren ere, bere bazkideek politikan ere parte hartu zuten. *Euskaroe*k, baina, porrot egin zuten politikan.

Euskara zen pentsamolde horren zutabe kultural nagusia; gero Aranak berebiziko garrantzia emango zion -nahiz eta arrazaren menpeko eta osagarria izan. *Euskaroe*k ez dute Euskal Herria nazio bat bezala formulatzen, baina erroak hor daude. Euskal kazetagintzari dagokionez, *Revista Euskara* dugu aldizkari kultural multzo baten lehena: hurrengoak, kulturalak baziren ere, askotan kutsu politiko bat izango dute, eta pentsamolde zabal bat, abertzalea zentzu orokorrean, eratzeko ezinbestekoak izango dira.

1883an aldizkaria desagertu zen. Nafarroan oso aldizkari gutxik argitaratuko dituzte euskarazko testuak. *Lau-Buru* aldizkarian (1882-1886) hain euskal artikulua agertu ziren (Urmeneta, 1996: 116). Iruñean ere, *El Eco de Navarra* egunkariak testuren bat argitaratu zuen euskaraz; 1912ko azaroan “Eguneroko berriak” izeneko atal bat argitaratuko zuela iragarri zuen; lau aldiz baino ez zen agertu, sinadurarik gabeko testuekin.

1.3. Manterolaren *Euskal Erria*

Euskal Erria dugu bigarrena. 1880an José Manterolak sortua, Villasantek laburbiltzen digu haren garrantzia:

“Se inicia en la literatura vasca una nueva época [...]. Don José Manterola fue el hombre que vino a dar forma, a aunar y a encarnar este movimiento y estas inquietudes. Sobre todo, con la fundación de la revista Euskal Erria consiguió coordinar los esfuerzos de los cultivadores de las letras vascas. Hasta esa fecha [1880] estos esfuerzos han sido más o menos aislados; apenas se nota ningún esbozo de coordinación y equipo entre los escritores vascos. La revista Euskal Erria, al agrupar en torno a sí a los vascófilos, dará un gran paso en este sentido” (Villasante, 1979: 281).

Aldizkaria, beraz, literarioa dugu. Lehengo urteetan lore-jokoak antolatzen hasiak ziren, eta euskarazko liburuen argitalpenak ere gero eta gehiago ziren, batez ere Isaac López Mendizabalen aita zen Eusebio López inprimatzaile tolosarraren eraginez. Manterolak berak 1877tik 1880 bitartera oso garrantzi handiko obra argitaratu zuen: *Cancionero vasco*, folklore ez ezik, garaiko autoreen kantak ere zekartzana (*Bilintxenak*, *Elissambururenak*, *Iparragirrerrenak*, eta abar). Aldizkaria, hilabetekaria, euskaraz eta gaztelaniaz idatzia zen. Noizbehinka ere frantsesezko testuren bat agertu zen.

Felipe Arrese Beitia foruzaleaz aparte, beste idazle askok eta askok ere beren lanak argitaratu zituzten *Euskal Erriaren* orrialdeetan: Julien Vinson,

Eusebio Mª Azkue, Serafín Baroja, Carmelo Echegaray, Antoine d'Abbadie, Jean Duvoisin, José Guisasola, Antonio de Trueba, Marcelino Soroa... Manterolak berak ere euskarazko obra bat argitara eman zuen bere aldizkarian: *Post tenebras spero lucem*.

Bertan “canta su esperanza de que al país vasco, sumido en la desgracia con la abolición de los Fueros, le aguarda, no obstante, un risueño porvenir si sus hijos saben ser fieles al país, a su lengua y a sus esencias eternas” (Villasante, 1979: 283). Honek erakusten digu nolako pentsamoldearen bozeramale zen Manterolaren Euskal Erria.

José Manterola oso gazte zela, 34 urterekin, hil zen. Honen ondoren, eta 1918. urtea arte, Antonio Arzac eta López Alén bihurtu ziren aldizkariaren zuzendariak. Aldizkaria, ia 40 urte euskal literatura eta kulturaren alde lan eskerga egin ondoren, 1918an desagertu zen.

2.1.1. *Serafin Barojaren Bai*, jauna, bai

Serafin Baroja donostiarrak aldizkari literario elebiduna argitaratu zuen, *Bai, jauna, bai* izeneko. Bi garai izan zituen, 1883an eta 1904an. Lehen aroan *Semanario bilingüe (Castellano y Vascuence)*. *Egui-Argui-Berri-Onac*. *Verdades-Conocimientos-Novedades-Intereses* azpтитulu luzea zeukan. Iruñean argitaratu zituen Barojak sei zenbaki. Ez zuen nahi beste harpidedun lortu eta kaleratzeari utzi zion.

1904an, Madrilén, berriro agertu zen. Beste sei ale argitaratu zituen Barojak, martxotik abuztura, eta zazpigarren bat abenduan, *Luchi* bere operaren lehen aktoarekin (Urmeneta, 1996: 142).

Año I.

Pamplona 1.º de Enero de 1883

1.

BAI, JAUNA, BAI.

SEMANARIO BILINGÜE. (CASTELLANO Y VASCUENCE)

EGUI—ARGUI—BERRI—ONAC.

VERDADES.—CONOCIMIENTOS.—NOVEDADES.—INTERESES.

Directora, Redaccion y Administracion—Calle Nueva, 30. 2.º izquierda.—Baraja 4.ª

PRECIOS DE SUSCRICION.	PUNTOS DE SUSCRICION.
En España, un año..... 8 pesetas.	Imprentas del Sr. Goyeneche y del Sr. Izquierdo.—Admon. de «El Auxiliar,» Zapatería, 18 y Redaccion de «El Navarro.»
» 6 meses..... 4 »	
Ultramar y Extranjero un año 11 »	
Número suelto. UN real.	Número atrasado. DOS id.
SE PUBLICA LOS DIAS 1, 8, 16 y 24 DE CADA MES.	

HITZ BI.

¿Certara dator paper berri au aimbeste ope, aste eta eguneroko publicacionen ar- lera? Norc daqui.

¿Ur tantoac badaqui burni bideco loco- mobilla buleatuco ote duen? ¿Badaqui hasamortuan jayotaco belar chiquiac osasungai bat izango dala? ¿Badaquite aieac daramazquien izpiac cer ondorengo can prochu, cer egocarri izango duten?

Gucien oneraco eguiñac dirala da- quigu.

Artan guerade gu ere. Gure irudideac ontzat daucazquigu.

Gañean jarritaco lau hitzetan, EGUI- ARGUI-BERRI-ONETAN oimendatuaz, icusten degu beti aurrera joateco bidea.

Maquiñabat bide dirade

¿Asmatuco degu zucen danarequin?

Gure borondate ona ezagutzen degu, eta ain segurac gaude gure irudide, gure sentier eta naigoetan ece ber berac dituztenai esango diotegu:—Aurrera beti.

Gurequin ez diranai, gorrotoric gabe aspás:—Geldi bitez onlo.

ERRICO ALABARI.

Soneto.

¿Que es bella! ¿Lo dudaste? ¿Quién lo ignora?

¿A qué probar verdad tan evidente?

No es su belleza, nó... Hsy cierto ambiente

De distincion, de mágia seductora

Que te circunda, niña encantadora!

Que yo no sé lo que es, algo latente,

Vago, fascinador, que el alma siente

Muda y suspensa, y que en silencio adora,

Algo téauy y sutil cual, tú, hechicero,

Con el que impregnas la mirada esclava,

Algo celeste, sí, tirano empero

Que sólo admiro en tí, que en tí se acaba,

¡Niña ideal!, a quien llamarte quiero,

Por esta vez no más: ERRICO ALABA.

S. B. Z. 21 Diciembre 1882.

EL PRIMER PASO.

A fin de darlo bueno y digno del inmere- cido favor que nos ha dispensado el público, acogiendo con deferente simpatía la publica- cion de este modesto Semanario damos, comienzo á nuestras tareas con una sentidí- sima y magnífica poesía de D. Ramon Cam- poamor, de quien obtuvimos permiso para que su inimitable trabajo se publicara al lado de nuestra humilde traducion vascongada, lisonjeándonos que nuestros lectores, los han de ver con gusto en la página inmediata.

3. EUSKARARI BURUZKO ZIENTZI ALDIZKARIAK

3.1. Berlingo *Euskara* aldizkaria

Euskarari buruzko ikerketei benetako asmo zientifikoa eman ziena Julio Urquijo izan zen, *RIEV* bere aldizkariaren bidez. Aitzindari bat izan zuen Alemanian, *Euskara* izeneko aldizkaria. Alemanian zientzia filologikoa oso aurreratuta zegoen. XIX. mendeko lehen urteetan Wilhelm von Humboldt jakitun prusiarra Euskal Herrira etorri eta euskarari buruz idatzi zuen. Ez da beraz harrizkeoa Alemanian zegoen euskararekiko interesa, euskara baitzen Europako hizkuntzarik zaharrenetarikoa bat, eta filologoen ikerketen xedea. 1886ko apirilaren lehen sortu zen *Baskische Gesellschaft*. Karl Hannemann-en eta Thomas Linschmann-en bultzadaz, araudiak otsailean osatu ziren, alemanez eta frantsesez. Linschmann-ek, Hugo Schuchardt-ekin batera, 1900en Leizarragaren obren argitalpen bat argitaratu zuten. Alemanian, hain zuzen ere, hasi ziren euskarazko testu zaharren faksimilak argitaratzen, geroago Euskal Herrian Urquijok egingo zuen bezalaxe. Elkarre haren bozeramalea *Euskara* aldizkaria izan zen. Beren lema, *Chipitasunan anditasuna lo eguiten du*. Testuak batez ere frantsesez eta alemanez idatziak ziren (gaztelaniaz, ingelesez eta euskaraz ere baten bat dago), garai hartako Europako filologorik hoberenek sinatuak: Van Eys, Vinson, Dodgson... Aldizkariaren garrantzia asmo zientifikoa datza. Esan bezala, euskarazko antzinako testuak eta euskarari buruzkoak ere berreskuratu eta argitaratu zituzten: Leizarragaren pasarteak, Vulcaniusek 1597ko hiztegitxo bat, Scaligeroren latinezko testu bat, euskaldunei buruzkoa, XV. mendeko Arnold von Harffen kontara, non euskarazko hitz eta esaldi batzuk agertzen ziren, eta abar.

Aldizkaria 1896an desagertu zen. Karl Hannemann hilda, Linschmannek erabaki zuen uztailearen leko alea azkena izango zela. Azkeneko zenbaki hartan, Euskal Herriak bere hizkuntzarekiko maitasun gutxi erakustez damu zen.

3.2. Ortografia batzeko ahaleginak. Eskualzaleen Biltzarra

Hego eta Ipar Euskal Herriko euskaltzaleak gutxieneko batasunaren premiaz oharturik, 1901ean Hendaian bilera bat egitea erabaki zuten. Lehenago Iparrekoak nolabait bilduta zeuden, Abbadiak, Guilbeauk eta Vinsonek 1869an sortu zuten *Association Basque des Jeux Floraux* delakoan. Politika ere hor sartu zen, eta Vinsonek eta Guilbeau errepublikazaleek beren jai propioak antolatzeari ekin zioten. Beraz, lehenengo saiakera hark porrot egin zuen.

1900en Jules Vinson *Exposition Universalle* zela-eta antolatu zen *Congrès International des Etudes Basques* delakoaren lehendakaria izan zen. Hortik sortuko ziren Hendaiako euskal festak, uztailaren 15etik 18ra antolatu zirenak. M. Guilbeau presiditzen zuen *Association Basque* beren Hegoko auzokoei gonbidapena egin zien, eta irailaren 16an bilera egin zen. Behin-behineko komitean parte hartu zuten Iparreko errepublikazale eta kontserbadoreek, baita Hegokoek ere: Gratien Adéma *Zalduby* lehendakaria zen, Arturo Campión eta Sabin Arana Goiri lehendakariordeak, M. Guilbeau idazkaria eta L. Hiriart diruzaina. Hurrengo bilerak Hondarribian egin ziren, 1901eko urrian eta azaroan. Jean Hiriart-Urrutyk *Euskaltzaleen Biltzarra* izena proposatu eta bilerak onartu egin zuen. Baina azkeneko bileran, azaroan 11n, Guilbeau (Azkuek eta Campiónek lagunduta) eta Arana Goirik eztabaida gartsu bat izan zuten. Azken batean, bi eskola oso diferente elkarren aurka zeuden:

Pour M. Guilbeau, l'unification du basque doit être réalisée par des spécialistes (linguistes, grammairiens, érudits, etc.) [...]. Pour Arana Goiri, l'association est avant tout 'une ligue patriotique' (Goyhenetche, 1979: 83).

Ondorioz, Aranak hirurehun bat partaide ekarri zituela eta Adéma presidentea konponbide emateko nahiko epel zegoela ikusita, 1902ko apirilean saiakera deuseztatu zen. Proposamenen artean, guri asko interesatzen zaigun bat: Euskal Herriko aldizkari guztiek ortografia komun bat erabil zezatela.

Iparreko euskaldunek, hala ere, urte hartako irailaren 11n beste bilera bat egin zuten Hondarribian. Bertan, eztabaida baten ondoren, Eskualzaleen Biltzarra sortu zen. Bere asmoa, “favoriser par tous les moyens en son pouvoir la conservation de la langue basque et sa diffusion” (Goyhenetche, 1979: 81). Goyhenetcheren ustez, *Eskualzaleen Biltzarrak* asmo nostalgiko samarra bazeukan, *basquisant*.

Eskualzaleen Biltzarrak bere aldizkaria argitaratu zuen 1911tik. Urtekari bat zen, eta behintzat 1936 arte agertu zen. Zuzendaria Martin Landerretche, Biltzarreko idazkaria, zen. Urtekarian agertzen ziren Biltzarraren erabakiak, bazkideen gorabeherak, eta baita beren pentsamoldeari buruzko testuak ere. Bazkideen artean bazeuden Hegoko batzuk, jeltzaleak ez zirenak, noski, hala nola Campión, Estanislao Aranzadi, José Eizagirre, Isaac López Mendizabal edo Julio Urquijo. 1935ean, guztira 270 bazkide ziren.

3.3. Gregorio Mujikaren *Euskal Esnalea*

Iparrekoek Eskualzaleen Biltzarra antolatu zuten bitartean, Hego Euskal Herrian ere antzeko elkarte bat sortu zen, urte batzuk geroago. 1907an Gregorio Mujikak, euskarazko kazetaritza behar bezala ulertzeko ezinbesteko figura, Euskal Esnalea elkartearen sortarazi zuen. 1882an jaioa, Gipuzkoako kronista izan zen Serapio Mujikaren semea, Gregorio Mujika ormaiztegiarrak, nahiz eta lanbidez ingeniaria izan, gazte zelarik euskararen munduan buru belarri sartu zen. Urquijoren *RIE* Ven 1907ko lehen zenbakian, hain zuzen ere, artikulu luze eta gartsu bat idatzi zuen, euskaldun gaztedia euskara lantzera animatuz. Euskaldun gazteak iratzartzeko sortu zen urte hartan Euskal Esnalea. Mujika behin betiko idazkaria izan zen, lehen presidentea Arturo Campión izanik. 1908an elkarteak aldizkari bat kaleratu zuen, izen berdinekoa.

Gregorio Mujika. Sigfrido Koch-en argazkia

Hala ere, Euskal Esnaleak oso erakunde irekia izan nahi zuen, denetarikoa euskaltzale eta iritziak biltzeko gauza, oreka bilatu nahian. Akademia bat sortzeko beharra garbi ikusten zuten. Honela, euskara mundu berrian, modernitatean, sartu nahi zuten. Elkarte honen zeregina praktikoa zen, hau da, euskara landu eta lanaraztea, Hego Euskal Herriko euskaltzale guztiak bilduz. Lehenengo urteetan, Euskal Esnalearen lana etengabea izan zen, euskara kultur hizkuntza bihur zedin neurri ofizialak ere eskatuz.

Hasieran Tolosan, gero Irunen eta Donostian argitaratua, *Euskal Esnalea* 1911n beste aldizkari baten euskarazko gehigarri bihurtu zen: *Euskalerriaren alde*. Honen zuzendaria Gregorio Mujika zen. 1931. urte arte kaleratu zen, berrogei liburuki osatuz: hogeitun liburuki erdaraz (“que no contiene un solo artículo que no se relacione en algún modo con nuestro país”), eta beste hogeitun euskaraz (*Euskal Esnaleari* dagozkionak). Aldizkari horiek argitaratzeaz gain, Mujikak eta bere adiskideek euskal jaiak, artikulatu lehiaketak antolatzeari eta liburu argitalpenari ekin zioten hogeitun urtetan. Mujikak, gainera, kazetari lan egin zuen beste aldizkari batzuetan: *Euzkadi* egunkarian, *RIE*ven eta *Argian*. 1931ko uztailaren 22an hil zenean, euskal kulturaren euskarri eta laguntza eskerga desagertu zen. *Euskalerriaren alde* eta *Euskal Esnalea* bere euskarazko gehigarria ere desagertu ziren.

Euskalerriaren Alde

2.4. Julio Urquijoren *Revista Internacional de los Estudios Vascos*

Bada garaia Urquijoz pixka bat hitz egiteko. Deustuan jaio zen 1871n, familia karlista baten semea (bera ere karlista zen) Bere anaietako bat *La Gaceta del Norteren* zuzendaria izango zen José Mª Urquijo zen. Deustuko Unibertsitatean Julio Cejador irakasle eduki eta bere zientifismorik eza

leporatu ondoren, gazte-gazte zela euskara landu eta ikertzen aritu zen. Gizon aberatsa, Manterolaren liburutegia erosi eta hortik aurrera gaur egun ere euskal gaietan liburutegirik hobenetariko bat osatu zuen.

Zientifismorik ezaz oharturik, Urquijok erabaki zuen 1907an, agian Berlineko *Euskara* aldizkariaren adibidea jarraitzeko asmoz, aldizkari serio bat argitaratzea: *Revista Internacional de los Estudios Vascos*. Lehenengo urteetan, Urquijo zuzendari eta jabea zelarik, Georges Lacombe laguntza itzela egin zion idazkari moduan. Edozeinek argitara zitzakeen bere testuak, gutxieneko seriotasuna erakutsi ondoren, berdin zen teoria baten edo besteen aldekoa izan. Euskarazko, frantsesezko, gaztelaniazko testuak argitaratu zituen; baita beste hizkuntza batzuetan ere: alemanez, ingelesez, portugesez eta arabieraz testuren bat ere aurki dezakegu. Euskararen portzentaia jaisten joan zen %15etik (1907-1912) %5era (1912-1936).

Urquijok maila zientifikoa eman zien euskarari eta euskal kulturari buruzko ikerketei, jeltzale batzuen kritika zorrotzak jasan zituen, eta Eusko Ikaskuntzako eta Euskaltzaindiko bidea prestatu zuen. 1922an *RIEV* Eusko Ikaskuntzaren organo bihurtu zen, beti ere Julio Urquijoren zuzendaritzapean. Zientzi artikulua argitaratzeaz gain (batez ere giza zientziei buruz), euskarazko antzinako liburuak berreskuratu eta faksimilean edo jatorrizko idazkeran argitaratu zituen, hala nola Axularren *Gero*, Etxepareren *Lingua Vasconum Primitiae*, Peñafloidako kondearen *El Borracho Burlado* opera elebiduna edota Arantzazun aurkitu zituen Joanes Etcheverry Sarako medikuaren lanak. Horretaz aparte, ikerketa sakonak ere idatzi zituen, hala nola paremiologiaz (Garibayren errefracuez), historiaz (Azkoitiko zaldunei buruz), literaturaz eta bibliografiaz.

Ikusi dugunez, XIX. mendeko azken urteetan eta XX. mendeko lehenengoetan euskal kulturak modernitatean sartu behar zuela aldarrikatzen zuten ahotsak gero eta gehiago ziren, eta euskara eta euskal kultura maila zientifiko batera, euskaldunek berek lortua gainera, iritsi ziren, besteak beste Arturo Campi3n, Gregorio Mujika eta Julio Urquijoren eskutik. Eusko Ikaskuntza eta Akademiarako bidea ere prestatzen hasia zen.

7

Prentsa erlijiosoa eta nekazaritzari buruzkoa (1877-1918)

1. XIX. MENDEKO PRENTSA ERLIJIOSOA

1.1. *Fedearen Propagacioneco Urtecaria* (1877)

Aldizkari informatibo edo politikoekin batera, sortu ziren Euskal Herrian ordenu erlijiosoen aldizkariak. Ikusi dugu nola lehenengo almanaken sorreran apaizek izan zuten indarra. Aldizkari erlijiosoen, batez ere Hego Euskal Herrian, oso garrantzitsuak izan ziren XX. mendeko 20ko eta 30eko hamarkadetan, batez ere azkenean, Espainiako II. Errepublikaren aurkako iritziak aldarrikatzen hasi zirenean. Mami erlijioso zehatza gaindituz interes politiko eta sozialeko beste gai batzuek aritu ziren.

Lehen euskal aldizkari erlijiosoa Ipar Euskal Herrian sortu zen: *Fedearen Propagacioneco Urtecaria*, edo *Fedearen Propagacioneco Berriac urteca ematen dituena* Baionan argitaratzen hasi zen 1877an. XX. mendearen 30eko hamarkada arte iraun zuen. Bihilabeteak zen, urtebeteko aldizkari guztiek liburuki bat, zenbakitze jarraituarekin, osatzen zutelarik. Itzulpen edo, hobe esanda, bertsio bat dugu, frantsesez argitaratzen zenarena alegia. Euskarazkoaren zuzendaria Baionako kalonjea zen Maisonnave dugu. Aldizkari hartan, tarteka kalitate oneko marrazki edo grabatuak ikus daitezkeelarik, Asiako eta Afrikako misioetako berri luzeak ematen zaizkigu. Kolonizazio handien garaian, aldizkariak bidaia eta ibilaldi eskergen bertsio erlijiosoa dakarkigu. Argitaratzailea *Fedearen Propagacioneco Obra* dugu.

1.2. Ordenu erlijiosoen barruko aldizkariak

Ordenu erlijiosoen beren aldizkariak argitaratzen hasi ziren XX. mendearen hasieran. Frantziakoak ditugu lehenengo biak: *San Frances Terziaren hilabeteak* (1911) eta *San Francesen Deia* (1912). Hego Euskal Herriko

frantziskotarrek ere beren aldizkariak kaleratu zituzten: *Irugarrenko Prantzisko'tarra* dugu lehena, 1913an hasi zena. Iruñeko kaputxinoen inprimategian egiten zen, gipuzkeraz. Bere azpтитulua *Abe'ko Ama Birjiña'tar kapuchino'en Lekaiderkiko illeroko idazkia* zen. Bertan, Jaitzubialdek, Kalparregik, Arbelaitezek, Osinburuk eta Larregik, besteak beste, berri erlijiosoak bakarrik ematen dizkigute.

Aipatu bigarren aldizkari erlijioso *Irugarrengoen Irakaslea* dugu. Aurrekoa bezalakoa, hilabetekaria, Gipuzkoako frantziskotarrek Zarautzen argitaratua. Bi aro izan zituen, bigarrena 1935.-1936. urteetan kaleratzen zelarik.

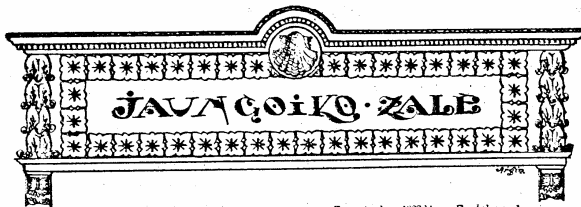
Beste aldizkari erlijioso batzuetan, noizean behin, euskal testurik agertu zen, hala nola *Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Pamplona* 1903tik 1905era (Urmeneta, 1996: 116).

2. HEGO EUSKAL HERRIKO ALDIZKARI ERLIJIOSOAK (XX. MENDEA)

2.1. *Jaungoiko-Zale* (1912)

Hemen gehien inporta zaizkigunak *Jaungoiko-Zale* eta *Jesus'en Biotza'ren Deya* ditugu. 1912an *Jaungoiko-Zale* agertu zen (lehen zenbakia *Jaungoico-Zale* izenarekin kaleratu zen), izen berdineko Zornotzako apaiz elkarteak sortua, *Euskaldunei euskera* azpтитuluarekin. Beren hiru zutabeetan erlijioa, euskara eta hezkuntza ziren gai nagusiak. Liburu erlijiosoak ere argitaratzen zituzten. Euskara, nazionalistentzat bezala, arrazaren ezaugarri bat zen.

Zirilo Arzubiaga izan zen elkarteari hasiera eman ziona, 1912an. Berarekin batera, Juan Bautista Eguzkitza, Juan Cruz Ibargutxi eta José Antonio Oar-Arteta izan ziren gizonik garrantzitsuenak. Pentsamoldea, neurri handian, Josep Torras i Bagés Vic-eko gotzainaren *La tradició catalana* liburutik aterea zen (1905).

XI. Urtia. — 189.º gn. zenbakia.

Zornotza'n. — 1922.º ko. Epala'ren—1.

BEROGEIKAROKO, VII IGANDIA

Matai-Deunaren, Goizparkiko XVII atzalburutik, esakun ereskada batzuk.

Aldi atan: 1.—Eta sei egun igaziña, Josu'k, Kepa ta Jagoba ta Jon, beraren anayea artun ebazan, eta, aldera, mendi garaira eruazan.

2.—Eta euroen aurfian, irabiyau zan, eta beraren arpegija euzkija legez argitu zan: eta bere janzkijak, eduña legez, zurifu ziran.

3.—Eta ara, Mois ta Eli agertu yakoezan, Berakin itz-egitien.

4.—Eta Kepa'k itz-dagi ta Josu'ri, diñotso: Jauna, ondo da, geu, berton, egotia: gura ba'dozu, emen, iru txabola dagiguzala, zeuri bat, Mois'ari bestia ta Eli'ri, bestia.

5.—Bera, ondiño, itz-egiten eguan, eta ara, argidun edoyak, esaltzen dabaz. Eta ara edoi-aboskeak, diñola: Auxe da nire seme maña, nogan, ni, asko, poztu ixan naz: berari, entzun.

6.—Eta ikaslarajak entzun ixan ebenian, bere betaufian jausi ziran, eta biñuf aundija ixan eben.

7.—Eta Josu eldu yaken, era eurai ukututa, diñotso: Jagi zadiz, ta ez bildufik ixan.

8.—Eta euroen begijak jasota, iñor ezeben ikusi, Josu bakañik, baño.

9.—Eta jazten zirala, mendiik, Josu'k aginðu eutsen, esanik: Ikuskixun au, iñori, ez-esan, Gixa-Semia, ilaen-arieñik, berbiztu, aite. Eta abañ.

* * *

Tabor ta Golgotha mendijak erukija ta zuzenkija darakuskube. Bide bijelatik, ibili biar gara. Eruki-bidia, bakañik, ba'genbiltz, ariskua dogu, bidekatuteko. Eta zuzendasun-bidia bakañik genbilkez, itxaropidia galduko geban. Bide bijaen erdiik, ba, ibili-biar gara, Tabor-mendira, eltzeko.

“Euzkeldunok geure ixakera ta ekandubakaz poztu, asetu ta baita zertxubait arrotu gaitzantzat gomutauko dautzobet euzkeldunak enda, erritegi ta lurralde guztijetan dirala ospetsubak eta maitiak auxe beraugaitik: euren ixakera zintzo ta ekandu garbijakaitik” (*Jaungoiko-Zale*, 1913ko maiatzak 4, 9. zenbakia, 3. orrialdea).

1913tik “Eskola-umien alde” izeneko artikulu sorta bat argitaratzen hasi zen Zornotzako aldizkarian, Zirilo Arzubiaga abadeak egina, irakaskuntza laikoaren aurkako ahaleginak erakutsiz. Gauzak horrela, Zornotzako elkarteak otoitz egiteaz gain, gurasoen elkarte bat osatzea proposatu zuen. Beraiek tramitatzen zuten elkarte hartan sarrera. 1918an (geroago bezalaxe) horri buruz hitz egiten eta Bizkaiko Foru Aldundiko euskal ikastolak laguntzen jarraituko zuten. 1916an Mikel Muñoak Donostian eratu zuen euskal ikastolaren alde ageri ziren. Dena lotuta zegoen: euskara, erlijioa eta hezkuntza.

Gabriel Manterola

Euskararen aurkako erabakien kontra agertuko zaizkigu *Jaungoiko-Zale* elkartekoak, esate baterako Bizkaiko gobernadoreak Mundakako alkateari pregoiak euskaraz aldarrikatzea debekatu zionean, 1916an. Era berean, euskararen aldeko batzar guztiei laguntza emateko prest ageri ziren. Baita

Euzkeldun-Bazkunak (Euzko Alderdi Jeltzalearen Euzko Gaztedijarekin zerikusia zuen euskalduntzeko erakundea) proposatzen zuenarekin bat zetozen. Seigarren Batzar nagusian, 1917an, Gabriel Manterola hautatu zuten artezkari eta 1933an berriz ere, 1937 arte zuzendaria izan zelarik. Gabriel Manterola, *Jaungoiko-Zaleren* jarraitzailea *Ekin* astekariaren arduraduna eta Gerra Zibilaren ondoren euskararen alde Frantzia eta Ingalaterrako komunikabide batzuetan lan egin zuen apaiza, hasi zen “Euzkeldunei Euzkeraz” izeneko artikulua sorta bat idazten. Gai horiek guztiak garapen handiagoa izango zuten 1919tik aurrera, batez ere Errepublikaren garaian, 30eko hamarkadan, *Jaungoiko-Zale* hilabetekaria *Ekin* astekaria bihurtuta.

2.2. Jesuiten prentsa: *Jesus'en Biotzaren Deya* (1917)

Bitartean, 1915ean *Busturi'ko Kistar Ikastia* umeentzako aldizkaritxo argitaratzen hasia zen Bermeon. Bertan, Busturiako neska-mutilek idazten zuten.

Beste aldizkari erlijioso batek argia ikusi zuen 1917an: *Jesus'en Biotzaren Deya, Otoitz-apostolauen zabaltzalle*. Bi edizio zituen, bizkaierazkoa eta gipuzkerazkoa. Lehenago ere *El Mensajero del Corazón de Jesús* erdarazko hilabetekaria ateratzen zuten Bilboko jesuitek edo Josulagunek 1883tik. Ramón Laskibarrek zuzendua, bertan hasi ziren idazten P. Lardizabal, Joakin Azpiazu eta, batez ere, Nikolas Ormaetxea, artean jesuita eta geroago, *Orixe* ezizenarekin.

Aldizkari erlijiosoak euskal kazetaritzan oso garrantzitsuak izan ziren, euskararen aldeko lanagatik. Ideologikoki ere ezin inportanteagoak izan ziren, eta euskaldunen pentsamoldea finkatzeko ahalegin guztiak egin zituzten. Haien garrantzia batez ere XX. mendeko 20ko eta 30eko hamarkadetan nabaritutako da.

3. NEKAZARITZARI BURUZKO ALDIZKARIAK (1903-1919)

3.1. Nekazariak erakartzeko garrantzia

Mendearekin batera, beste mota bateko aldizkariak sortu ziren: nekazaritza-gaiei buruzkoak. Almanakak eta egutegiak beren aitzindaritzat har ditzakegu. Hala ere, haiek ez bezala, Hego Euskal Herrian sortzen diren nekazaritza-aldizkariak ez dira, alde batetik, urtekariak, beste aldizkatasun batekoak baizik, eta ez dira inolaz ere egutegiak. Nekazaritza gaiak sakonkiago aztertzen dira aldizkarietan almanaketan baino, eta, az-

tertu ditugun egutegietan ez bezala, ez dugu Bidasoaz harantzako nekazaritza-aldizkarietan politikarekin zerikusirik duen gairik. Mende hasierako nekazaritza-aldizkariak oso argitarapen espezializatuak ditugu, alegia.

Esan daiteke nekazaritza-aldizkariak euskaldun irakurleria bati zuzenduak zirela, ez irakurleria hori sortzeko, beren eskariak asetzeko baino. Ipar Euskal Herriko euskaldun irakurleria bestelako gaiak irakurtzeko haina bazen, hau da, Hego Euskal Herrian baino politizatuago bazegoen, hemengo euskaldunak, euskaldun arruntak, nekazariak azken batean, bere lanbideko gauzak bakarrik irakurtzeko prest omen zeuden. Ipar Euskal Herrian bazeuden nekazari edo laborari ugari, Hegoan baino gehiago ziur aski, baina hemen bazegoen honelako aldizkariak sortzeko faktore oso garrantzitsu bat: Foru Aldundiak.

Egia esan, atal honetan aztertuko ditugun nekazaritza-aldizkari guztiak, Gipuzkoa edo Bizkaiko Foru Aldundiak sortuak ez baziren, momentu batean beren babespean egon ziren. Aztertuko ditugun bi aldizkariarekin horixe gertatu zen: lehenengoa Gipuzkoako Foru Aldundiak sortua zen, *Gipuzkoako Nekazaritza*.

3.2. Gipuzkoako nekazaritza-aldizkariak (1903-1911)

3.2.1. *Gipuzkoako Nekazaritza* (1903-1907)

Gipuzkoako Nekazaritza argitaratzen hasi zen 1903an. Izen osoak argi eta garbi ezagutarazten digunez, *Gipuzkoako Nekazaritza - Agricultura Guipuzcoana* elebiduna zen, erdibana erdaraz eta euskaraz idatzia. Aldizkariak bi zutabe zituen, bata erdarazko bertsiarako eta bestea euskarazko bertsiarako. Ignacio C. Núñez Arizmendiren zuzendaritzapean, lau urtez agertu zen hamabostean behin Gipuzkoako Foru Aldundiaren inprimategitik. Gauza teknikoez bakarrik aritzen zen, aldizkariaren atal batzuen izenek erakusten digutenez: *Baserri eche inguruetako garbitasunaren gañean*, *Belardiak*, *Fruta-arbolentzako simaurrak*, *Baserri ukulluak*, eta abar.

3.2.2. *Baserritarra* (1904-1911)

Aldi berean, Núñez Arizmendik beste aldizkari bat zuzentzen zuen: 1904an sortutako *Baserritarra*. Zer esanik ez, honek ez du Arana Goirik sortu zuen izen berdineko aldizkariarekin zerikusirik. Nekazari Elkarte

Anaitasunaren babesa hasieran zuela, aldizkari hura euskara hutsez idatzia zen. Victoriano Iraolaren inprimategian, hasieran, eta gero *El Pueblo Vascorenean* argitaratzen zen. Iraolak berak, inprimatzailea izateaz gain, idatzi ere sarritan egiten zuen. 1907ko abenduaren 7an, 83. zenbakian, eta 1908ko urtarrilaren 4an, 85. zenbakian, bi komiki argitaratu zituen.

Gipuzkoako Nekazaritzak ez bezala, *Baserritarrak* nekazaritzarekin zeri-kusi handirik ez zuten gaiak ere onartzen zituen: poemak, ipuinak eta istorioak. Ez da beraz harritzekoa *Baserritarraren* orrialdeetan Pepe Artola, Xenpelar, Juan Ignacio Uranga edota Emeterio Arrueren sinadurak ikustea. Gero *Argia* eta beste euskal komunikabideen sorreran garrantzi ezin handiagoa izango zuen Ramon Intzagaraik ere poema bat argitaratu zuen 103. zenbakian, 1908ko abuztuaren 12an. *Baserritarran* nekazaritza gaiak arinagoak izaten ziren, albisteak kasu askotan. *Gipuzkoako Nekazaritza* askoz ere teknikoagoa zen *Baserritarra* baino eta, azken batean, biek lan osagarria egiten zuten.

Baserritarrak nekazarien sindikatuen aldeko lana ere egiten zuen. Ez edonolako sindikatuak noski, katolikoak baino. 1908an nekazarien sindikatu bat eratzeko ideia proposatu zuten. Apirilean hasi ziren, eta maiatzean Caja Rural Donostiarra sortu zen, Donostiako Sindikatuak emandako 10.000 pezetekin. Aretxabaletan, Gatzagan eta Eskoriatzan sindikatu bana sortu zen urte hartako lehenengo hilabeteetan, maiatzean beste sindikatu bat Oñatin, ekainean Elgetan eta Antzuolan, Urnietan, uztailan Eibarren. Abuztuan dena prest zegoen. Urrian beste sindikatu batzuk sortu ziren Usurbilen eta Lazkaon, eta abenduan Oiartzunen. Lehenago ere, 1907an, Bergaran beste bat sortu zen. Guztiek *Anaitasuna* izena zuten. Sindikatu horiek Foru Aldundiaren laguntza ekonomikoa jaso zuten, eta apaizen propaganda.

Lan honen atal batzuetan euskal sindikalismoaren sorreran apaizek izan zuten garrantzia ikusteko aukera izango dugu, eta baita nolako loturak sortu ziren ere nekazaritza-sindikatu-ekin -zerbitzu-sindikatu gisa aurkezten zirenak. Eliza katolikoaren gizarteari buruzko pentsamoldea ere landu zuten. Lotura horiek urrunago zihoazen, sindikalismo politikoarekin eta, guri hemen gehiago interesatzen zaiguna, euskarazko kazetaritzarekin egin baitziren. Honen guztiaren adibide nabariak *Argia* eta Eusko Nekazarien Bazkuna ditugu, biak Gipuzkoan sortuak.

1910eko abuztuan *Baserritarraren* zuzendaria, Ignacio Núñez Arizmendi, hil zen 29 urte zituela. *Baserritarrarena* izateaz gain, *Gipuzkoako Nekazaritzaren* zuzendaria ere bazen, eta gainera, *Aitor* ezizenez aldizkari horien atal asko eta asko sinatu zituen, hala nola “Berrichukeriak” edo “Auzoko itzak”. Nekazaritza munduarekin ederki lotua, Fraisoro eskolako

irakasle izan zen. Hain ekintza ugari egin zuen zuzendaria desagertuta, ez da batere harritzekoa aldizkaria ere handik gutxira desagertu behar izatea. Nahiz eta agindu betirako izango ez zela, *Baserritarra* ez zen berriro agertu. *Baserritarrak* 167 ale kaleratu zituen, azkena 1911ko otsailaren 25ean.

2.3. Bizkaiko nekazaritza-aldizkariak

2.3.1. Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija

Bizkaian ere euskarazko nekazaritza-aldizkari bat argitaratu zen, Foru Aldundiak sortua. Oso teknikoa, Gipuzkoako Nekazaritzaren antzekoa: *Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija*. *Boletín Agro-pecuario-forestal de la Excma. Diputación de Bizcaya* zuen izena. Lehenengo zenbakia, izen horrekin, 1919ko martxokoa du. Lehenago bazegoen beste aldizkari bat, *Boletín Pecuario de la Excma. Diputación de Vizcaya*, 1909an hasi zena eta noizbehinka euskarazko testuren bat zeukana. Ikusitako ale bakarrean, 1911ko uztailakoa (4. zenbakia), bazegoen testu bat, aldizkariak zituen 16 orrialdeetatik bi betetzen zituena, sinatu gabeko testu bat, alboan erdarazko itzulpena zekarrena. Aldizkari honek, paper onean inprimatua, argazkiak ere bazituen. Hilabetekaria zen eta dohainik banatzen zen Bizkaiko luginen artean. Euskarazko testuan ikusitako ortografia ez da Arana Goirirena, eufoniak agertzen badira ere (“aldijak”, esate baterako) “rr” eta “ll” bezalako grafiak ere aurki baititzakegu.

Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija ere hilabetekaria zen, baina ezberdintasun batzuk agertzen ziren: ez zen dohainik banatzen (50 zentimo kostatzen zituen), eta euskararen portzentaia %50koa zen: ezkerreko zutabea euskarazko testua agertzen zen, eta eskuinekoan, erdarazko bertsioa. Ez zuen argazkirik, bai marrazki batzuk, eta bere aitzindariak baino orrialde gehiago zituen: 38. Bere asmoa, nekazaritzaren aurrerapen teknikoak zabaltzea.

Esan bezala, oso aldizkari teknikoa zen. Hona hemen atal batzuen izenak, aldi berean nekazaritza gaietan beharrezko neologismo batzuk sortzeko ahaleginak ere erakusten dituztenak: “Abeluin-Baso-Bazkintza (Junta Agro-Pecuaria-Forestal)”, “Bedarlantzea (Herboricultura)”, “Mastilantza (Viticultura)”, “Abelertija eta Abelosatzea (Zootecnia y Veterinaria)”. Idazleen artean, Abeluin-Baso-Bazkintzaren zuzendaria, José Elorrieta, eta tekniko batzuk: Juan de Egilleor, Andrés Arzadun, Agustín de Castro, Miguel Angel Esteve eta izen ezagun bat, Azkueren kazetaritza-enpresetan zeregin ezin handiagoa izan zuena: Tomás de Epalza.

8

Azkue, kazetaria

1. AZKUEREN LEHEN EGITASMOA: *EUSKALZALE*

1.1. Azkueren lehen urratsak kazetaritzan

Ez dugu hemen euskararen ikerketetan eta euskal kulturaren berpiztean Resurrección Mª Azkuek izan zuen garrantzia azaldu behar. Hizkuntzalaria, kanta, ohitura eta ipuin zaharren biltzailea, musikaria, Euskaltzaindiko lehenengo lehendakaria, Bizkaiko Foru Aldundiak eraturako Euskal Katedraren lehenengo irakaslea, Euskal Herriko kulturaren interesik duen edonork badaki bere lan eskergak zenbaterainoko garrantzia duen euskararen garaipenerako. Ez gara gure aldetik asko luzatuko haietan. Gehixeago arituko gara, ordea, askoz ere gutxiago ezagutzen den Azkueren bere alderdi batez, guri bereziki interesatzen zaiguna eta inork (sakonki behintzat) aztertu ez duena: kazetaritza lanaz ari gara, noski.

Azkueren lana eta bizitza ezagutzen dituenak badaki Euskaltzaindiko lehen presidentek euskara hutsezko bi aldizkariaren sorreran parte hartu zuela: *Euskalzale* (1897-1899) eta *Ibaizabal* (1902-1903), Hego Euskal Herriko euskal kazetaritza behar bezala ezagutzeko ezinbestekoak direnak.

Resurrección Mª de Azkue, 1864ko abuztuaren 5ean Lekeition jaioa, Eusebio Mª de Azkue olerkariaren semea, Miguel Unamuno eta Sabino Arana Goiriren garaikidea -hainbestetan azpimarratu den bezala- Teologian doktorea, musikan aritua -Koloniako kontserbatorioan goi mailako ikasketak burutu zituen-, euskal idazlea, aipaturako bere garaikide haiek ere lortu nahi zuten Euskal Katedra eskuratu zuen. 1891n *Euskal Izkindea* euskaraz eta gaztelaniaz idatzitako euskal gramatika. *Bein da Betico* eleberria 1893an agertu zen, eta *Vizcayatik Bizkaira* opera ere idatzi eta estreinatzeko astia ere bazuen, 1895ean, *Euskalzale* astekaria kaleratu baino lehenago. Bitartean, *Método práctico para aprender el vascuence guipuzcoano y vizcaíno* eta *Jesus Biotzaren Illa* liburuak, zartzuela batzuk eta bere hiztegi eskerga ere prestatzen hasia zen. Kazetaritzan ere aritua zen, 1888ko *El Vasco*

egunkariaren *Apis* literatur gehigarrian eta 1889ko *La Abeja. Revista mensual científico literaria* aldizkarian.

Azkuek lanerako izugarrizko kemena zuen, horren adibide Tomás José de Epalzak 1896. eta 1902. urteen artean bidali zizkion gutunak. Tomás José de Epalza y Palacio, Banco de Bilbao sortu zuen familiakoa, bilbotarra, 1854an jaioa, bera ere Bankuko kontseilaria izan zen 1895etik 1913ra arte. Azkueren egitasmoak bideratzeko dirua eman zutenetarikoa bat, Lekeitioko abadearen ikaslea izan zen, bere obra bat halaxe sinatu baitzuen (1896an argitaraturiko *El euskara o el baskuenze en 120 lecciones*), beti diru laguntza eman zion Azkueri, lehenengo aldiz, guk dakigunez, 1895ean, bere *Método práctico para aprender vascuence guipuzcoano y vizcaíno* argitaratu nahi zuenean.

Resurrección María de Azkue, 1905

1.2. *Euskalzaleren sorrera*

Dirudienez, Azkuek bazuen 1896an astekari bat kaleratzeko asmoa, ordurako inprimatzeko makina bat erosteko ahaleginak egiten baitzituen. Horretarako, Epalzaren laguntza behar omen zuen, eta bilbotarrak aholku hau eman zion:

“[...] No haga V. el desatino de comprometerse con la máquina de imprimir [...]. Dentro de un año ó año y medio, por la mitad de dinero de lo que cuesta una máquina Escudet, podrá V. comprar una pequeña maquina eléctrica cuyo gasto de sostenimiento no será la mitad. Ya comprenderá V. que todas las actuales imprentas están llamadas a desaparecer ó transformarse” (1896ko irailaren 25eko gutuna).

Azkueren izaera gogorak ezin zuen jasan bere obrak euskaraz ez zekite-
nek inprimatzeagatik akatsez josita agertzea, beraz inprimatzeko makina
edukitzea erabaki omen zuen. Bertan egingo zen *Euskalzale*. Astekaria
(*Astean asteango albistaria* jartzen zuen izenaren azpian) 1897ko urtarrila-
ren 3an agertu zen lehen aldiz, Bilboko Jardines kaleko egoitzatik. Bertan
moldagintzea eta *liburutegia* zeuden, urtebete lehenago Azkueren beste
eginkizun bat, euskal eskola, ireki zuen leku berean, eta han non antzoki
txiki bat zegoen (Arrien, 1983: 46). Azkuek berak zuzentzen zituen eskola
eta aldizkaria. *Euskalzale* kaleratu baino lehenago, Azkuek -euskal prentsan
maiz gertatuko zen bezala- propagandazko orri bat eman zuen argitara,
Epalzak ordaindu zuena. Orritxo hartan agertzen ziren Azkuek bere al-
dizkarirako nahi zituen zutabeak:

“[...] Elizgizonak izango dira paper onetan onetan iratsi edo eskribiduko da-
ben geienak, R.M. Azkuetar artezkari dala [...]. Erderazko gauzarik ezta ezer
agertuko, guztia izango da euskeraz egina. Onetarako alik garbien da errazen
agertuko dira euskerazko berbaak. Bentanea, sillea, pareta, confesinoia, prime-
rako billetea, ferrocarrileko estazinoia, habitazinoiak, fondak, jardinak eta euron
antzeko berba guztiak oraindixek pilotuten axiko dira; ta iru urte barru, lenago
ezpada, euron ordezko berba garbi ederrak zabaldu daizanean, su emongo iako
erderakada-pilo orreri” (*Euskalzale*, 1897ko urtarrilak 3, 1. zenbakia, 1. orrial-
dea).

1.3. *Euskarari buruzko jarrera*

Azkuek, euskara kontuetan jakintsutzat hartzen hasia, bere teoriak azal-
tzeko baliabide bat behar zuen, eta huraxe *Euskalzale* izan zen. Hasiera-
hasieratik agertu zuen Azkuek lexikoari buruzko bere jarrera. Horrelako
gauzez aritu zen Azkue *Euskalzalen Vascofillok Euskalzaleri* izena zuen atal

batean. Mende bat lehenago Juan Antonio Mogelek bere *Peru Abarcan* zer azioen: “Los bascongados franceses llenan de esta letra h todas sus obras [...]. Se valen también mucho de la letra k, y es mucho embarazo para los demás bascongados que no la usamos en voz alguna”. *Euskalzale* agertzen zen garaian, euskaraz irakurtzen zekitenek oso gutxi ziren. Azkuek zeraman Katedra sortu arte nork bere modura irakurtzen ikasten zuen. Ortografien sakabanaketak ez zuen askorik laguntzen euskara hedatzeko orduan. Azkuek eta Arana Goirik, nork bere liburu eta aldizkarietan, ortografia bana -baina antzekoa- proposatu zuten.

Euskaldunen analfabetismo handia -euskaraz, noski, ez erdaraz- kontuan harturik, nora jo zuen Azkuek? Batez ere apaizengana, haiek baitziren hizkuntza idatzia aspaldidanik hobeto zaintzen zutenak. Azkueren ustez “elizgizonak dira gaur-egunean erri geien geienetan dagozan irakasle bakar-rak”. Esan bezala, *Euskalzale*, beste gauza batzuen artean, Azkueren hizkuntzari eta batez ere neologismoei buruzko ideien igorle bihurtu zen. Zer esanik ez, Bizkaiko Foru Aldundiko Euskara katedraren lehen irakasleak erdaratik hartutako hitz guztiak euskararen altxorrekoen truke aldatzea proposatzen zuen, nahiz eta azken hauek oso leku gutxitan erabiliak izan. Honekin batera Azkuek bere konfiantza guztia irakaskuntzan jarri zuen. Aldi berean, Azkue kezkatu agertzen zen erdal eskoletan euskarak nozitzen zuen atzerapenarengatik.

1.4. *Euskalzale* indartu da

Epalza eta beste lagun batzuei esker, *Euskalzale* bigarren urtera ailegatu zen. Azkuek kementsu jarraitzen zuen lanean. 1898ko lehenengo hilabeteetan, Azkuek, *Euskalzale* kaleratzeaz gain, eta Euskal Katedraz arduratu ez ezik, beste gauza batzuetan sartuta zegoen, aldizkarian gauza berriak martxan jarri nahi omen zituen. Saldu ala ez saldu, *Euskalzale* hiru urtetan kaleratu zen, eta argitaratzeari utzi ziotenean ere, Bizkaiko Gobernadore zibilarren aginteak euskaraz eta erdaraz idaztera behartzen zuelako zen: Azkuek ezin izan zuen jasan.

Hiru urte haietan, Azkuek Hego Euskal Herriko euskaraz egindako lehenengo aldizkari modernoa ateratzea lortu zuen: aurrekoak kulturalak ziren, batik bat, baina Azkuerena bestelakoa zen. Kulturala ere bai, ehunka testu zahar, olerki, ipuin, partitura, kanta argitaratu baitzituen. Baina informazio-koa ere bazen. Iritziak -linguistikoak, batez ere-, irudi eta argazkiak ere *Euskalzalaren* nonahi aurki daitezke, garai hartako eta geroagoko euskarazko aldizkari askotan ez bezala. Komikiak ere -edo behintzat komikien aitzindarien antzerako istoriotxoren bat- azaldu ziren *Euskalzalaren* orrialdeetan, hala nola 1898ko irailaren 22ko alearen azken orrialdean, testua B. Mokoroak eta marrazkiak Xandaro delako batek egindako istorioa.

Azkueren jegin unibertsalak hala lortu zuen, idazle askoren laguntzarekin, noski: hor ditugu Karmelo eta Bonifacio Etxegaraireren testuak, Urruzuno, Unamunzaga, Campión, Zamarripa, Iturrioz, J. Artola, Azkunaga, Madinabeitia, Dodgson, B. Mokoroa eta beste abar luze batenak, garaikideen artean. Ezin falta Emeterio eta Felipe Arreseren olerkiak, Eusebio Maria Azkuerenak, eta Domingo Agirreren euskal eleberriaren sortzailearen nobelak. Idazle zahar eta urte haietako askorentzako ezezagunen artean hor ditugu Iztuetaren, Kardaberazen, Larramendiren, Iturriagaren, Mendibururen, J. B. Elissambururen testuak, besteak beste, eta ezin ahaztu Azkueren aldizkarian agertu zela lehen aldiz Pedro Ignacio Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*, euskaraz ezagutzen dugun lehenengo antzerti-testua, Azkuek 1897ko Gabonetan argitaratzerakoan *Gabon gaberako ikuskizuna* deitu zuena, *erderakadak* zuzendu gabe -nahiz eta bere iritzia normalean guztiz bestelakoa izan. Honetan, beste gauza askotan bezala, Resurrección Mª de Azkue aitzindaria izan zen.

1.5. *Euskalzalaren galera*

1899ko irailaren 27tik (aurreko 37 zenbakiak euskara hutsezkoak ziren), Bizkaiko Gobernadoreak agindu bide zuen *Euskalzale* euskaraz eta gaztelaniaz ager zedila. Hala egin zuen Azkuek: aldizkaria bi zutabetan banaturik zegoelarik, ezkerrekoan euskarazko testua eta eskuinekoan erdarazkoa jarri zituen. Urriaren Gobernadore Zibilak ehun pezetako diru-zigorra ezarri zion aldizkariari, *Euskalzaleen* lagunek ordaindu zutena. 1900en ez zen Azkueren aldizkaria agertu, baina horrek ez du esan nahi Euskaltzaindiko lehen presidentea izango zenaren kazetari-ekintzak hor bukatu zirenik. Diru-zigorra ordaindu zutenetariko baten laguntzaz beste aldizkari bat kaleratu zuen 1902an eta 1903an: *Ibaizabal*. Gizon hura -*Euskalzal*en ere zenbait testu argitaratu zuena- Ebaristo Bustintza zen.

2. *IBAIZABAL*

2.1. *Azkue eta Bustintza*

Azkueren eta Bustintzaren arteko harremanak 1896an hasi ziren. Urte hartan Bustintza Almansan zegoen maisu. Euskaldun zaharra bazen ere, euskara kontuetan ez omen zuen bere buruarengan konfiantza handirik. Bere euskara hobetzeko, Bustintzak, hamabi urte zituenetik Euskal Herritik kanpo bizi zenak, Azkueren “izkindea” erabili zuen. Horrek piztu zion euskararenganako maitasuna.

José Antonio Arana Martijaren hitzetan, “hainbat arazotan sartuta zegoen Azkue eta hiztegia ere burutzen ari zen. Laguntzaile bat behar zuen bai katedrarako eta bere lanetan ardura pixka bat beste baten eskuetan uzteko”. Azkue berehala interesatu zen. Etxean guztiek euskaraz hitz egin zuten, eta Bizkaira itzuli nahi omen zuen: Ebaristo Bustintzak 33 urte zituen, frantses eta ingeles pixka bat bazekien, eta berdin zitzaion “la índole del trabajo con tal que yo pueda realizarlo”. Ziur aski, gero *Kirikiño* izango zenak ez zuen ezta pentsatu ere lanbide hori kazetariarena izango zenik.

Azkuek bai. Artean bazuen beste aldizkari bat argitaratzeko asmoa, eta halaxe esan zion Bustintzari 1900eko apirilaren 6ko gutun batean. Azkuek gauza batzuk galdetu zizkion: nolako euskara erabili beharko zuten, aldizkariaren izena, eta, garrantzitsuena, ea zuzendaria izan nahi zuen: “Pero no puedo aceptar por la sencilla razón de que no he sido nunca periodista, ni de cerca ni de lejos, ni sé con qué se guisa eso”. Resurrección Mª de Azkue ez zen aise errenditzen direnetarikoa, eta jarraitu egin zuen, Bustintzaren ezetzak errepikatu baziren ere. Aldizkariarena ez ezik, beste gauza batzuk ere proposatu zizkion: Sotaren semeen irakaslea izatea, esate baterako, Bustintzak onartu ez zuena zeren eta “umezaiña zan irakaslea baiño geiago”, edota Azkuek prestatzen zuen hiztegi eskergarako laguntzaile izatea. Hasieran ezetz esan bazion ere (“usted cree que yo domino el idioma y no hay tales carneros”, dio artean Sigüenzan bizi zenak), gero hiztegian (eta aldizkarian) parte hartzea onartu zuen. 1901ean Bilbora joateko prestakuntzak hasiak ziren, eta urte hartako gutunetan behin eta berriro aipatzen zen aldizkariaren asmoa. Kazetak bazuen izena: *Eguna*, Bustintzak proposatu zituen beste guztiak alde batera utzita: *Ze barri?*, *Barrizale*, *Barridun*, *Or emen*, *Azaldari*, *Batzaille*, *Agerkari*, *Euskalzale* eta *Geutarra*, garai hartan modan zeuden erdarazko izenak itzultzea, “como la Voz de tal, ó el Eco de cual” ez baitzuen batere gogoko.

Arazo batzuek atzeratu zuten Azkueren aldizkari berriaren agerpena: lehena Bustintzak zango batean nozitu zuen istripua izan zen. Argi dago, ordea, benetako zuzendaria Azkue bera zela. Hurrengo gutun batean, Azkuek baieztatzen dio agintariek oztopoak jartzen dituztela aldizkariaren aldean. “Era de temer”, dio Bustintzak 1901eko urtarrilaren 29ko gutunean, “sabiendo cómo las gastan en esta tierra en achaques de libertad”. Osasun arazoak behin konponduta, 1901eko uztailaren 26an Bustintzak ezagutarazten dio Azkueri Bilbora doala. *Eguna* agertzeaz zegoen, nahiz eta arazo politikoak egon: Azkuek kaleratu nahi omen zuen urte hartako martxoaren 6rako.

Ebaristo Bustintza eta bere emaztea

2.2. Ibaizabalen jaiotza

Ez zen egun hartan, ezta urte hartan ere agertu. Azkueren bigarren euskal aldizkariaren lehen zenbakia 1902an argitaratu zen, urtarrilaren 5ean. Handik bi urtetara igandero agertu zen, “bizkaitarrez eta guipuzkoarrez eguiña”, *Bloak* (Bustintza Lasuen Olaso Aguirreren akrostikoa) zuzendua. *Ibaizabal* kaleratu ahal izateko, Azkuek berriro Tomás José de Epalzaren laguntza izan zuen.

Ibaizabalek Euskalzaleren biderei jarraitzen zion, eta Azkueren asmoa euskarari aldizkari bat ematea zen. Hala ere, bazegoen *Ibaizabalen* eta *Euskalzaleren* arteko ezberdintasunik: idazkera, adibidez. Azkuek Bustintzaren aholkua kontuan hartu zuen: *Bloak*, kazetaritzan berria izan arren, ederki susmatzen zuen ahalik eta irakurleria handienera ailegatzeko, hizkuntzak ere ahalik eta errazena izan behar zuela. Bustintzak,aldi berean, gogoratu zion Azkueri *Euskalzale* irakurtzen zuten askok esaten zutela Azkuek erabilitako hizkera zela “vascuence [...] *sui generis*, no el que hablábamos todos, sino uno inventado para su uso particular por los que tenían afición a estudios filológicos”. Bustintzak tarteko idazkera bat proposatzen

zuen, “zezena” eta ez “cecena”, adibidez, edo “katua” “catua”ren ordeztu, baina “guizon”, eta ez “gizon”; “rr” bikoitzak ere mantendu behar zirelakoan zegoen. Hala egitea erabaki zuten zuten “Hendaya-ko Batzarrak berari jagokazan frutuak emon arte” (*Ibaizabal*, 1902ko urtarrilak 5, 1. zenbakia, 1. orrialdea).

2.3. *Ibaizabalen* edukiak eta idazleak

Ortografia edo idazkera ez zen *Ibaizabalen* berrikuntza bakarra. Bizkaierak eta gipuzkerak elkarrekin bizi behar izango zuten. Orduan ez zuen Azkue bere gipuzkera osotua proposatu, eta bizkaieraz idazten zuen gehienbat. Mamia ere, nolabait, berria zen. Eduki literarioak, neurri handi batean mantentzen baziren ere, beren lekua uzten zihoazen eduki informatiboak. Lau zutabetan banaturik, *Euskalzalek* ez bezala ez zeukan irudirik, inprimategi propioak ere ez baitzeukan. *Ibaizabalek* garaiko egunkariaren antza zeukan, bai kanpoko ezaugarriak, bai edukiei zegokienez.

Idazleen artean, Ebaristo Bustintza eta R. M. de Azkue izan ezik, beste izen ospetsu batzuk ere aurki ditzakegu: *Ibaizabalen* beren olerkiak argitaratu zituzten, esate baterako, Emeterio Arresek, Felipe Arrese Beitiak, Ramon Guelbenzuk, Victoriano Iraolak, Enrique Elizecheak, Eugenio Urrozek, Jose Artolak eta Pedro Enbeitak. Ezin ahaztu, bestalde, geroagoko euskal kazetaritzan oso garrantzi handia izango zuen Gregorio Mujika.

2.4. *Ibaizabal* eta politika

Ez da kasualitateko gauza Azkueren aldizkariak Bilbon agertzea. Bizkaiko hiriburuko kaleetan entzuten zen euskara ez zen bilbotarra, inguruko herrietako nekazariena baino. Euskara galduta zeukan hiri hartan, heziketa ekonomiko eta industrial izugarria bizi zuen hiri hartan, Sabino Arana Goiriren abertzaletasuna sortzen ari zen. *Ibaizabal* ere sartuko zen abertzaletasun hartan, Bustintzaren eraginez. Euskaldunak ez zeuden batere ohituta euskaraz idatzitako libururik eta, are gutxiago, aldizkaririk ikusten. Egoera hori leuntzera etorri zen *Ibaizabal*.

Euskararen defentsa hartan, politiko batzuen alde eta beste batzuen kontra jarri behar izan zuten. Romanones gorrotatuena zen, zeren eta ministro zela “agindu eban ez irakasteko euskeraz kristiñaren dotriña eskolaumeak”. Aldi berean, Jose Maria Urquijo diputatua goraiatzeko zuten Madrileko Kongresuan botatako hitzengatik, Romanonesen aginduen kontra zihoalako hain zuten. Sozialistak (“*sosolistoak*” deitzen zieten) ere ez zituzten oso begiko.

Garrantzitsuena, gure ustez, Bustintzaren jarrera zen. Arana Goiriren abertzaletasunetik gero eta hurbilago zegoen. Geroago, jakina denez, Arana-

ren euskarari buruzko tesien defendatzaile sutsuenetariko bat izan zen, eta Akademiaren kontrakoa (Euzko Alderdi Jeltzaletik gertu zegoen Euzkeltzale Bazkunakoak eta 30. urteetan *Euzkerea* aldizkaria urrunago ailegatu ziren gatazka hartan). Azkue, bere aldetik, Aranaren ideia politikoen alde egon bazen ere, hizkuntzari dagokionez nahiko urrun zegoela esan daiteke.

2.5. *Ibaizabalen desagerpena*

Ibaizabal Euskalzale baino informatiboagoa zen. Bazeukan oso informaziokoa zen atal bat, “Asteko berriak”. Ez zen oso ideia berria, lehenagoko beste euskarazko aldizkariren batean egon bazegoelako horrelako atal bat, hala nola Pariseko *Gure Izarra* hartan. Hego Euskal Herrian, ordea, *Ibaizabalek* hasiera eman zion geroagoko euskal aldizkari ia guztietan errepikatuko den informazio mota oso garrantzitsu bati, herrietako informazioari, tokian tokiko informazioari. Atal hori osatzeko, Azkue eta Bustintzaren aldizkariak bazeukan berriemaile sare bat, 22 berriemailek osatua. Gehienak (15) gipuzkoarrak ziren. Besteak (7) Bizkaikoak ziren.

Uste izatekoa da, beraz, *Ibaizabal*, Bilbo alde batera utzita, Gipuzkoan Bizkaian baino gehiago saldu eta irakurtzen zela, aldizkaria egiten zutenek ere uste zuten bezala. Aranbeazkoaren ustez esaterako, Bizkaian ez zen behar adina irakurtzen “politika madarikatutik, [...] euskera utsean dagoelako, bizkaitarrista-tzat artutea. Ausse beñipeiñ esaten eben Euskalzale-gaitik nik dazautazan bizkaitar batzuek”. Hori zela eta, hizkera zela-eta edo Gipuzkoa eta Bizkaiko egitura soziolinguistikoen arteko ezberdintasunak zirela-eta, Gipuzkoan gehiago saltzen zen: Bilbon ez ezik, Bizkaiko zazpi herritan ere banatzen zen (Bermeon, Lekeitio, Lemoan, Plentzian, Mungian, Markinan eta Durangon), eta Gipuzkoan hamabitan (Donostian, Azpeitian, Bergaran, Tolosan -Baleriano Mokoroa arduraduna zen-, Irunen, Deban -banatzailea ostatuko jabea zen, Esteban Egaña, aberztzale sutsua, *Arabarra* aldizkarian argitaratu zituen iragarkietan ikus daitekeenez-, Zumaian, Zarautzen, Oñatin, Arrasaten, Eibarren eta Errenterian).

Hona hemen euskal aldizkarien gaitza, beren sortzaileek nahi adinako irakurle ez izatea. Ezinezkoa da *Ibaizabalek* zenbat erosle izan zituen jakitea; ziur aski, bi mila baino gutxiago. Dena den, ez aldizkariak sortzen zituen zorrak ordaintzeko behar zituztenak. 1904an ez zen *Ibaizabal* agertu. Azken zenbakia 1903ko abenduaren 27koa da. Resurrección Mª de Azkuek eta Ebaristo Bustintzak 103 ale kaleratu zituzten. *Ibaizabalek* eredu bati hasiera eman zion, *Argiak*, adibidez, gauza askotan jarraitu zuena.

9

Prentsa politikoa eta euskara XX. mendearen hasieran: aldizkari jeltzaleak (1896-1919)

1. Euskalerrriakoen enborra. *Euskalduna*

Foruzaletasunaren eta abertzaletasun jeltzalearen artean, badago beste korrante politiko bat, hizkuntzari dagokionez ere bere isla izango duena: *euskalerrriakoak*. Foruzaletasunetik harantzago doazenak, baina Aranaren diskurtso politikoa bezain erradikalak ez direnak. Arana Goiri hilda, *euskalerrriakoak* abertzaletasunera joko dute. *Euskalerrriakoek* bazituzten beren komunikabideak, eta haietan euskarak leku bat zuen. Azkueren aldizkariak ez ezik badago beste aldizkari bat ere, oso garrantzitsua -hau bai, politikoa- eta elebiduna: *Euskalduna*.

Bere izenburuak dioskunez, *Periódico fuerista* bat zen, hasieran behintzat, baina foruzaletasunetik abertzaletasunera joko du, nahiz eta abertzaletasun hori jeltzalea ez izan, Aranaren erabat aldekoa ez izan. Hasieran astekari hori Sagarminagak 1876an eratutako *Sociedad Vascongadaren* bozeramalea zen. Corcuera eta bestek erakusten dutenez, elkarte hori Aranaren abertzaletasunaren arbasotzat har dezakegu.

Corcuera berak azpimarratzen du: “De todas las agrupaciones o partidos fueristas existentes en Vizcaya, va a ser la vieja Sociedad Euskalerrri [...] donde se produzcan transformaciones más interesantes y con mayor repercusión en el futuro político del País Vasco” (Corcuera, 1979: 395).

Ikurrak ere Euzko Alderdi Jeltzalearena burura dakarkigu: *Jaungoikua eta Foruak*. Sagarminaga 1894an hilda, Sota nagusitu zen talde horretan. Aberatsa eta landua, Ramón Mª Sotak, abokatua eta itsasontzigilea, Felipe Arrese Beitiaeren eta, guri gehiago interesatzen zaiguna, Resurrección M^a Az-

Arrese Beitiaren eta, guri gehiago interesatzen zaiguna, Resurrección Mª Azkueren laguntza bereganatu zuen. Azkue urundu zen Arana Goiriren alderditik 1895ean. Urte batzuk geroago, euskara hutsezko aldizkari bat sortuko zuen, *Euskalzale*. Sotak eta beren jarraitzaileek, Tomás Epalza esate baterako, baliabide ekonomikoak eman zizkieten Azkueri *Euskal Ikastetxea* sortzeko. *Sociedad Euskalerrrikoek* (Sotatarrek azken finean) *Euskaldun Biltokia*, *Euskeria* abesbatza eta *Alkartasuna* elkarteak sortu zuten. Sabino Aranaren pare-pareko lana egiten zuten, baina beren jarrera ez zen beti oso garbia izan. Aranistek bezala, euskalerrrikoek ere abertzaletzat zuten beren burua. Foruzaletasuna erabat utzi gabe, bestalde. Beste gauza bitxi bat: euskalerrrikoek kritika gutxi -eta askotan begirune handia- eman zioten Sabinori, berarengandik eraso latzak jasotzen zituzten bitartean.

Esan bezala, *Euskalduna*, 1896an sortua, *Sociedad Euskalerrriaren* bozeramalea zen. *Baserritarra* sortu zenean, bertan karlistentzako irainekin batera, ez zen falta *euskalerrrikoentzako* baten bat. Azkuerentzat ere berdin: 1897an sorturiko *Euskalzale* -Epalza *euskalerrrikoaren* diruaz, gogora dezagun- ez baitzeturten bat Arana Goiriren hizkuntzari buruzko pentsamoldearekin. 1888an, Unamunok eta Aranek ere nahi zuten Bizkaiko Foru Aldundiko Euskal Katedra bereganatu zuen Azkuek. Aranarentzat porrota izan zen katedra hori ez lortzea, bere hizkuntz ideiak zabaltzeko tribuna ezin egokiagoa zelako. Azkuek berak kontaktatzen zuten Aranek behin proposatu ziola klaseak ematea, dohainik, lekeitiarrak bitartean, katedraduna baitzen, soldata eskuratuko zuela. Azkuek, zer esanik ez, ezetz esan zion. Sabino Arana, hizkuntzari dagokionez behintzat, garaiko beste korronteetatik gero eta urrunago zegoen, 1901ean, ikusi dugun bezala, Hego eta Iparreko euskaldunen arteko elkarte bat sortzeko -gero Eskualzaleen Biltzarra izango zena- egitasmoa deuseztatu zelako, bere erruz hein handi batean. Denboraren poderioz, aranistek eskola linguistiko bati hasiera eman zioten.

Denbora gutxian, Sotaren aldekoek lortu zuten euskal kulturaren sakonki murgiltzea, Arana Goirik baino askoz gehiago agian. *Euskaldunan* Telesforo de Aranzadi, Felipe Arrese Beitia eta R. M. Azkueren izenak aurki ditza-kegu. Euskarari dagokionez, Sabinoren aldizkarietan baino gehiago zegoen euskaldunon hizkuntzaz idatzita, zenbaki bakoitzaren %15 inguru. Gainera, euskara ez zuten gauza marjinal edo garrantzi politikorik gabekorako uzten; testu politikoak ere badaude euskaraz. *Jaungoikoa eta Foruak* lematik *Jaungoikua eta Lagi-Zarrara* pasatzen da. Euskarazko testu politiko gero eta gehiago agertzen dira *euskalerrriko* eta sabindarren akordioa lortzen denean, 1898an. Hizkuntz eredua ere ez zen aranista, euskara garbiago bat, zokokeri-etatik urrunagoa, erabiltzen baitzuten. Ez da harritzekoa: Azkue hortik zebilen, eta badakigu bere eta Aranaren ideiak oso ezberdinak zirela idazkerari dagokionez.

Euskarari buruzko jarrera ere leunagoa zen *Euskaldunan* Sabino Aranaren *Baserritarran* baino. Bientzat, *euskalerrrikoentzat* eta sabindarrentzat, euskara arma politiko bat zen Euskal Herria edo *Euzkadiren* nortasuna froga zen heinean; baina Sotaren aldekoentzat euskara ezinbestekoa zen, euskal nortasun eta izaeraren funtsezko oinarria, eta Aranarentzat aldiz, nahiz eta euskararik gabeko Euzkadirik ezin egon, euskararik gabeko *euzkotarra* (eta ez, haatik, euskalduna) bazitekeen. Agian *euskalerrrikoek* (teorian behintzat) lehenagoko gizartea berreskuratu nahi zutelako, eta aranistak aldiz etorkizunerako bat proposatzen zutelako. Biak antzinako legeetan oinarriturik, baina Aranaren aurkikuntza hortik abiatuz beste kontzeptu modernoago batera iritsi nahi izatea izan zen: nazioa. Beharbada horregatik *euskalerrrikoak* bat egin ziren sabindarrekin hauteskundeetan.

“Nuestras simpatías en la lucha electoral para diputados provinciales están al lado de los señores don Sabino de Arana y Goiri, candidato por el distrito de Bilbao, y don Angel de Zabala y Ozamiz, por el de Guernica. Estos candidatos representan, en nuestro concepto, en lo político la tradición vizcaína, en lo administrativo la moralidad más severa, y en sus circunstancias personales la absoluta independencia de carácter [...]” (*Euskalduna*, 1898ko irailak 18, 106, zenbakia).

Euskalerrrikoek eta jeltzaleek urrutze eta elkartzeko momentuak izango zituzten. *Euskalduna* XX. mendeko lehen hamarkadetan ere argitaratzen zen. Baina XIX. mendeko azken urte haietan, bi talde haiek batu ziren, eta Arana Goiriren lehenengo egunkaria Sotaren diruaz argitaratu zen: *El Correo Vasco*. Arana hil ondoren, eta *Euskaldunaren* orrialdeetatik, abertzaletasun jeltzalearen barruko korrante ideologiko euskalerrrikoa, korrante kritikoa gauzatu zen, XX. mendearen lehen hamarkadetan oso garrantzitsua izango zena.

2. SABINO ARANA, EUSKAL KAZETARIA

2.1. Sabino Aranaren hizkuntzari eta kazetaritzari buruzko ideiak

Ibon Sarasolak azpimarratu duenez, Arana Goiri -bere burua hala hartzen bazuen ere- ez zen hizkuntzalari bat izan, politiko bat baizik, eta beraz euskarari buruzko bere ideiak bere pentsamolde politikoaren argitan aztertu behar ditugu (Sarasola, 1976: 144).

Sabino Arana Goiri kazetari edo, bere garaiko terminologia erabiliz, publizista ere izan zen. Hasiera-hasieratik, euskal abertzaletasunaren sortzailak ulertu zuen bere ideiak zabaltzeko tresna hoberena kazetariak zela, eta kementsu ekin zion aldizkariak argitaratzeari. Sabino Aranak argitaraturiko aldizkariak beste batzuk aritu dira, zeinen lanak orrialde hauetan aipatuko ditugunak; horregatik gu hemen Arana Goirik euskaraz egindako kazetari lanaz gehienbat arduratuko gara.

2.1.1. Hizkuntzari buruzko pentsamoldea

Garrantzitsua iruditzen zaigu hemen berriro gogoratzea hainbestetan errepikatua: Arana Goirientzat euskara inportantea da Iberiar Penintsulako latindarra ez den hizkuntza bakarra delako, eta beraz, euskaldunen -edo, haren hitzetan, *euzkotarren-* ezberdintasun eta singularitasunaren froga ukaezina delako. Besteak beste Larrondek (1977: 136) eta Corcuerek (1979: 395) diotenez, pentsamolde aranistan hizkuntza zen arraza definitzen zuen osagarri bat, hau da, arrazaren menpe zegoena. Horregatik Aranak *Euzkadi* eta *euzkotar* hitzak asmatuko ditu, betiko *Euskal Herria* eta *euskaldun* hitzen aurrean, azken hauek esanahi linguistikoa baitzuten.

Hizkuntzak, euskarak, beste zeregin bat ere beteko zuen: babespena izatekoa. *Maketoaren* erasoari aurre egin ahal izateko, Arana Goiriren ustez, euskara arma ezin hobea izan zitekeen. Beraz, lehenengo aldiz ikusten dugu nola euskaldunen hizkuntzaren betebeharra plano batetik beste batera pasatzen den: komunitate linguistikotik (*Euskal Herria*, hau da, euskaldunen edo euskara dutenen herria) kontzeptu politikora (*Euzkadi*, hau da, euzkotarren antolaketa politiko propioa). Beste modu batez esatearren, Aranak proposatzen du antolakuntza politiko bat, lurraldetasunean oinarritua, ezaugarri kulturalak alde batera utzi gabe, haiek aprobetxatuz garai modernoetara moldatzen zen beste kontzeptu komunitario bat finkatuta.

2.1.2. Kazetaritzari buruzko pentsamoldea

Hemen ere, euskarari menpeko zeregin bat eman zion. Bizkaian euskaraz hitz egiten zuten herritarrek, baserritarrek, ez hiritarrek, Gipuzkoan ez bezala. Beraz, ez da harritzekoa Aranak, zentzu praktikoaz, euskara *hizkuntz nazionaltzat* hartu

bazuen ere, bere propaganda lan gehienak elebidunak izatea, eta parte gehiena eta inportanteena, erdaraz.

Azken batean, Aranak bere mezua Bilboko hiritarrei bidaltzen zien, eta hauek erdaldunak ziren gehienbat. Beste zera hau azpimarratu nahi genuke, geurea den gaian sartu aurretik: Aranaren mugimendu politikoa, herri, baserri eta mendietako bizitza ideialari buruz erreferentzia ugari egin arren, eta gizarte tradizionalari begira egon nahi bazuen ere, hiritarra, modernoa, gizarte industrializatu baten emaitza zela azken batean. Gizarte moderno haren beste emaitza bat kazetaritza zen, eta ondotxo zekien Aranak horretaz baliatu behar zela bere ideiei ahalik eta zabalkunde handiena emateko.

2.2. Sabino Aranaren aldizkariak

2.2.1. Sabino Aranaren lehen aldizkaria: Bizkaitarra

Sabino Aranak berak sorturiko lehen aldizkaria *Bizkaitarra* izan zen. Izenburua hauxe zen, honelaxe idatzia, Sabinok proposatzen zuen ortografia -“t” eta “l” arraiadunak, “r” kakodunak- ezina zen garaiko inprimategietako baliabideekin, berak 6. zenbakian azpimarratzen duenez. Aldizkaria 1893an sortua zen, baina argi dago lehenengo lau zenbakiak “orri bolanteak” baino ez zirela izan.

Bizkaitarra hasi zen benetako aldizkari moduan argitaratzen 5. zenbaki-tik, 1894an. Hilabetekariaren “*artezkari eta jaubea*” Arana bera zen; baita idazle ia bakarra: “Sépanlo, pues, todos: el único responsable ante las autoridades, el público y los individuos, de cuantos escritos aparezcan en este periódico, es su director Arana eta Goiri'tarr Sabin [...]”, zioen Aranak 5. zenbaki hartan.

Aldizkaria, zer esanik ez, politikoa zen, Arana Goiriren ideien bozeramale. Euskararentzako lekua aldakorra zen zenbaki batetik bestera. Hori bai, idazkerak ere Arana Goiriren ideia filologikoen ispilu zen.

Aldizkariak, Aranari berari kasu egingo badiogu, 1.500 bat ale saltzen zituen. *Bizkaitarraren* laguntzaile izan zen Engracio Arantzadik 1.000 bat saltzen zituela dio. *Bizkaitarra* argitaratzeko lanetan ez ezik, beste gauzetan ere aritzen zen Arana Goiri. *Euzkeldun Batzokija* sortzeko asmotan eta beste testu batzuk idazten ematen zuen bere denbora. Testu horien artean *Etimologías Euskéricas*, *Pliegos Euskeráfilos*, *Pliegos Euskeralógicos* eta *Pliegos Histórico-Políticos* zeuden. Aldizkarian ere argitaratu zituen Aranak

bere lan filologikoak, hala nola *Análisis filológico de un sermón euskérico* (sermoia, hau ere azpimarratu nahi genuke, Aranaren pentsamolde linguistikoan eragin handia izan zuen J. A. Mogelena zen).

Euskaraz agerturiko testurik garrantzitsuenetakoa “¡Euskeldunek, izertu gaitien!” izenekoa izan zen, *Maitetsea* delako batek sinatutako artikulu sorta bat, 11., 12. eta 13. zenbakietan argitaratuak. Aranak berak itzuli zituen “La escuela en Bizkaya” izenburuarekin. Bertan azaltzen dira euskararen garaipenerako oztoporik nagusienatariko baten zioak: hezkuntza erdalduna. Arana eta sortu berri ziren abertzaleentzat, lehenago eta geroagoko euskaldunentzat bezala, hezkuntza kezka nagusienatariko bat zen, oso loturik euskararekin.

Baina jarrai dezagun *Bizkaitarrarekin* eta bukatuko dugu esaten bi ale bereziak argitaratu zirela. Biak R.M. Azkueren *Vizcayatik Bizkaira* opera go-raipatzeko ziren (21. eta 22. zenbakiak). Sabinoren izaera sutsuaren froga, urtebete lehenago Azkue eta Aranaren arteko harremanak ez baitziren oso onak, lekeitiotarrak Bizkaiko Diputazioko Euskal Katedra lortu baitzuen, Aranak ere nahi zuena. Hala ere, Arana beti Katedraren alde agertu zen.

Azkue, dirudienez, Euzko Alderdi Jeltzalean egon zen, denbora gutxian bazen ere: sei hilabete. 1895eko ekainean alderdia utzi edo bota zuten. Sabinok, Corcuera aipatzen duen gutun batean (Corcuera, 1979: 287), leporatzen dio Euskeldun Batzokijakoetan baino alderditik kanpoko batengan konfiantza izatea, ziur aski Sota buruan zeukalarik. “Solamente en cosas particulares me tienes, pues, a tu disposición”, bukatzen zuen Sabinok. Hala ere, Aranak bazekien euskara eta euskal kulturaren zenbaiterainoko pisua zeukan Azkuek. Sabinok ez zuen Azkuerengan konfiantza politikorik, baina kulturalki begirune handia zion; eta aldiz, Azkuek Arana politikoki errespetatzen bazuen, kulturalki eta batez ere hizkuntz gauzetan ez zuen inoiz ere kontuan izan. Esan daiteke Azkue beti abertzalea izan zela, hala ere, Arana eta aranistengandik -Bustintzarekin berarekin gertatutako bilakaera lekuko-oso urrun mantendu zen.

2.2.2. Sabino Aranaren bigarren aldizkaria: Baserritarra

Urte horretan, 1895ean, *Bizkaitarra* desagertu zen. Haren jarraitzailea *Baserritarra* astekaria izan zen. Lehenengo zenbakia 1897ko maiatzaren 2an kaleratu zen. Lehentxeago Arana Goiri anaiek bi egitasmoz hitz egiten zuten: *Baserritarraz* eta aldizkari batez, elebiduna (Arantzadi, 1935: 50). Azken hura, guk dakigunez, ez zen atera.

Baserritarraren lehen zenbaki hartan euskarari buruzko pentsamolde abertzale argi eta garbi agertzen zen: “Euskereari eutsi egixube zeuen Abenda ta odolaren izkerea dalako, zeuen asabak arrotzagaz guda egitten ebenian, euren askatasunen alde, euskeraz itz egitten ebelako, zeuen zanetan izkera ori daukazubelako eta Euskeldun ixenen duin ixan gura badozube Euskera mattia jakin biarr dozubelako”.

Cánovas del Castelloren gobernuaren zentsuratik ihes egiteko edo (gogora dezagun nola Bizkaiko Gobernadore Zibilak 1895eko irailean *Bizkaitarra* galerazi zuen *Bizkaitarra*, *Kizkitzaren* artikulu batengatik (Elorza, 1978: 149), *Baserritarraren* zuzendaria ez zen Sabino Arana, bera sortzailea bazen ere, jakina, Teófilo Guiard Larrauri baino. Ez luzerako orde, 1897ko ekainean dimititu baitzuen (Corcuera, 1979: 439), Sabino eta Luis Aranarekin ideologikoki guttiz bat ez zetorrelako (Guiard *euskalerrriakoen* aldekoa omen zen), eta orduan Sabino bera zuzendari jarri zen. Aldizkaria karlisten aurka borrokatzeko sortu omen zen, Luis de Arana Goirik zioenez. Dirudieenez, berak bazekien astekariak gutxi iraungo zuela, halaxe baitzioen Luis Aranak Engracio Arantzaidiri 1897ko apirilaren 30ean bidalitako gutun batean: “Saldrán los números que parezcan necesarios [karlistei erantzuteko]. De todos modos no durará más que unos siete u ocho números” (Corcuera, 1979, 437).

Gehiago iraun zuen, baina arazo ekonomikoak hor zeuden. Hiru mila ale inprimatzen omen ziren, baina saldu askoz gutxiago saltzen ziren. Arantzadik berak aitortzen du hamargarren zenbakia kaleratzerakoan (18 atera ziren) 235 harpidedun baino ez zutela. Ia 200 Bizkaian zeuden, erdia Bilbon eta beste erdia probintzian; bost harpidedun Araban (baina bat ere ez Gasteizen, non abertzaletasunaren sarrera geroago gertatuko zen); Donostian 23 eta Gipuzkoan beste 12; Nafarroan hogeitabi (bi Iruñan); besteak zeuden Espainian (bi), Alemanian (beste bi), Filipinasetan (beste bi) eta Ipar Euskal Herrian (lau). “Doscientas sesenta y cinco suscripciones tras cuatro años de durísima brega; tras cuatro años de cárceles, suspensiones, destierros, con 32 números de Bizkaitarra. Razón tenía D. Luis de Arana-Goiri al lamentarse de que la gente no respondiese más de lo que respondía al enorme esfuerzo realizado”, zioen Arantzadik (Arantzadi, 1935: 54).

Euskarari dagokionez -kontuan hartu behar dugu *Baserritarra* oso politikoa zela, eta gainera karlisten aurka aritzeko sortua -han hemenka azaltzen bada ere, garrantzitsuena erdaraz idazten da. Hala ere, ez da falta lerro azpimarragarriren bat: behin eta berriro errepikatzen da zein den euzkotarren Aberria, eta baita euzkotarren hizkuntza: euskara (“Zeure Aberrijaren iz-

kerea ezpa-dozu mattetan, eztozu mattetan zeure Aberrija bez”, *Baserritarra*, 1897ko ekainak 6, 1. orrialdea), eta euzkotarra eta abertzalea izateko, ez da nahikoa euskaldun izatea (“Ezta ezebez euzkelduna ixatia, aberrtzalia ixan ezik”). Aranatarrentzat, hobe zen euzkotarra izatea, euskalduna ez bazen ere, euskalduna eta *maketoa* izatea baino (“Asko dira euzkerea eztakijen euzkotarrak. Au txarra da. Batzuek dira euzkerea dakijen maketuak. Au txarragua da”).

Ez da falta karlisten aurkako esaldirik, hau gure ustez nabarmenena. “Arratia da Bizkayan karlistaena dan zatija. Arratia da euzkerea geyago aitzuten dagona. Erdelerritiko alderdijak zabaldu dira geure Aberrijan, eta euren aurretik euzkerea igesten da”. Sabinok euskararen berpiztea abertzaletasunaren sortzearekin lotzen zuen nahitanahiez. Baita erlijioa euskaraz zabaltzearekin ere, eta hortik apaizei botatako kexak: “No fueron los oradores sagrados los que, por no ponerse á calcular el mal que podían causar, contribuyeron menos, á nuestro juicio, á conducir al euskera al borde de la extinción en que hoy se le encuentra” (1897ko uztailak 18, 12. zenbakia, 1. orrialdea).

Kexa horiek, bistan dago, erdaraz idatzi zituen. Kexak ere Azkueri zuzentzen zizkion, Lekeitioko apaiza eta bere *Euskaltzale* zuzenean aipatzen ez bazituzten ere. Kexa horien zergatia ez zen, argi dago, euskararenganako maitasun gutxi erakusteagatik, Sabinok proposatzen zuen eredia jarraitzen ez zuelako baino.

Goiz hasi ziren abertzaleak, aranistak, *maixuaren* diskurtsoa aldarrikatzen. Gatazka horrek XX. mendeko 30eko hamarkadaraino ailegatuko zen, Aranaren eta, harrigarria badirudi ere, Azkuerekin hasi zen beste kazetari, euskaltzale eta idazle oso ezagun baten ideiei tinko eutsiz. *Kirikiñoz* ari gara, esan beharrik ez. Hala ere, ideia horiek ez ziren beti euskaraz aldarrikatu, eta jarrera aranistaren gailurra izango zen aldizkaria bera ere, *Euzkerea*, elebiduna zen, euskaraz eta gazteleraz idatzia.

Hasiera-hasieratik beraz, Sabino Aranaren abertzaletasunak bere sortzailearengandik berarengandik hasita euskararekiko eta euskarari buruzko jarrera oso ondo finkatuta utzi zuen: euskara arrazaren ezaugarri bat zen, ezaugarri nagusia agian, baina arrazaren menpekoa. Euskarak zeregin politiko bat zeukan: hizkuntza nazionala zenez, euzkotar guztiek jakin beharko lukete, baina ez euzkotarrak izateko -doktrina abertzalean, garrantzitsuena ez zen euskalduna izatea, euzkotarra izatea

baino- *euzkotarragoak* izateko baino. Abertzaletasunaren propaganda gehiena, eta dudarik gabe inportanteena, erdaraz egin zen. Euskarak piskanaka piskanaka Euzkadiko gizartean berreskuratu beharko zuen bere lekua, baina beti abertzaletasunaren aldetik, inolaz ere bere kabuz. Eta abertzaleek ez zuten nolanahiko euskara, baizik eta besteengandik ezberdintasunak nabariagoak egiten zituena, euskara *berri* eta *garbi* bat.

Abertzaleen prentsa honen guztiaren isla izango dugu: beraz ez dugu euskara hutsezko aldizkari abertzalerik aurkituko XX. mendean ondo sartu arte (*Euzko Deya*), eta hori ere ez zen informatiboa izango, kulturala baino. Abertzaleen aldizkari eta egunkarietan euskarak leku bat izango zuen, baina ez leku handia. Zeregin menpeko bat beti, ikusten dugunez.

Hala ere, esan dugun bezala, ezin diegu ez Aranari ez bere jarraitzaileei beren garrantzia kendu, neurri handi batean haiek berpiztu baitzuten euskararenganako kemena. Akatsak eta guzti, euskararen garapena XX. mendean ez zitekeen berdina izango haiek gabe. Baina itzul gaitezen kazetaritzara.

2.2.3. Sabino Aranaren azken urteetako prentsa

Sabinok eta bere jeltxak *El Correo Vasco*ren inprimategia erosi zuten, elkarte anonimo bat eratu eta 1901ean *La Patria* argitaratzen hasi ziren, Felipe Zabala Suárezen zuzendaritza eta jabetzapean (Corcuera, 1979: 467). Sabino zentsorea besterik ez zen. *La Patria* aldizkari ofiziala izanik, *Euskalduna* gero eta baztertuago geratu zen. Abertzaleek beren propaganda egiteko seriotasuna behar bezala finkatu nahian, enpresak ere eratzen ziren. Izen batzuekin (*La Patria*, *Patria*, *Aberri* eta *Aberrija*) ia eten gabe agertuko zen aldizkari hori. Guztietan euskarak zeregin txikia izango zuen, lekutxo bat bazeukan ere. Horrela, abertzaletasunak Sabinoren heriotzaren ondorengo urte haietan bozeramale ofizial bakar bat izan zuen. Hil baino lehenago, bazeuden aldizkari kultural bat bultzatzeko astia izan, 1901ean: *Euzkadi*. 1898an, ikusi bezala, bazeukaten aranistek aldizkari elebidun bat kaleratzeko asmorik, eta dirudienez ez zuten 1901. urtera arte gauzaterik izan. Lehenengo garai hartan gutxi iraun zuen, urtebete eskasa. 1902ko irailean, diru arazoak zirela medio, Sabinok itxi behar izan zuen, lau zenbaki bakarrik argitaratu ondoren. Dirudienez, harpidedun gutxi zeukan, 130 inguru (Corcuera, 1979: 467). Urte batzuk geroago berriro agertu zen, lehenengo zenbaki haietan idatzi zuen gazte baten eskutik: gazte hura Luis de Eleizalde zen, denboraren poderioz Euzkadi Buru Batzarreko lehendakari, euskal abertzaletasunaren teoriko garrantzitsu eta baita euskal kazetari nabari bihurtuko zena ere.

2.2.4. Gipuzkoako lehen prentsa abertzalea

Gauza haiek guztiak Bizkaian gertatu ziren. Eta Gipuzkoan? Han bizkaitar jeltkideen laguntzailerik hoberena Engracio Arantzadi zen. Berak konstatzen digu nola 1897an jeltkideak kezkatuta zeuden Donostian hamar urte lehenagotik argitaratzen zen *El Fuerista* egunkariarengatik, integrista espainiarra baitzen. Baina foruzale gipuzkoarrek (haien artean Ignacio de Lardizabal eta Aniceto Rezola) alderditik eta Necedalengandik alde egin eta abertzaleengana jo zuten. “Azpeitiaco Boto-zaleai” izeneko orri bat ikusi izan dugu, *La Semana Católica* aldizkariaren moldiztegian egina. Baliteke aldizkari baten orri bat izatea, *La Semana Católica* edo *El Fuerista*ren beraren gehigarri bat. *La Semana Católica* eta *El Fuerista* entrepresa berarenak ziren. Orri horretan, oso osorik euskaraz idatzia, Necedalen aurkako tesiak zabaltzen dira.

Tirabira galantak gertatu ondoren (Arantzadik aipatu liburuan berri zehatza ematen du) 1898ko Bepizkunde Igandean *El Fuerista* agertu zen *Jaungoikua eta Lege Zarra* ikurraren pean. Euskararentzat ere lekutxo bat erreserbatu zuten: erlijioari buruzko atal osoa euskaraz idatzia zen, eta bazetorren baita ere Sabinoren beraren Loiolako Inazioari egindako otoitz bat. *El Fuerista* bizitza laburra izan zuen, hogeitau egun besterik ez egunkari abertzale moduan. Kubako gerra piztu zen eta giroa ez zen hoberena abertzaleentzat. *El Fuerista* desagertu zen 1898ko maiatzaren 6an, eta jeltzale gipuzkoarrek beren ideiak zabaltzeko bozeramalerik gabe geratu ziren, 1907an *Gipuzkoarra* astekaria lehenengo aldiz argitaratzeari ekin zioten arte.

3. SABINO ARANA HIL ONDORENGO PRENTSA ABERTZALEA

3.1. Sabino Arana hil ondorengo lehen aldizkariak: *La Patria*, *Patria*, *Aberri*, *Aberrija*

Abertzaletasuna eta bere prentsa Bizkaian nahiko ondo finkatuta, bigarren urratsa Gipuzkoa zen. Euskal Herri osorako -hau da, garai hartan Bizkaia eta Gipuzkoa soilik, Araban, Nafarroan eta Ipar Euskal Herrian jeltzaleak oso gutxi sartuta baitzeuden- abertzaletasunaren bozeramale bakarra *La Patria* (1901-1903), Sabinoren heriotzaraino, eta *Patria* (1903-1906), *Aberri* (1906-1908) eta *Aberrija* (1908ko azaro eta abenduan) beren jarraitzaileak izan ziren. Astekari hauen guztien bizitza ez zen erraza izan; *Aberri*ren zuzendaria zen Santiago de Meabek bere kargua utzi behar izan zuen 1906ko abenduan, zeren eta “a pesar de la prohibición expresa de esta Diputación [Euzko Alderdi Jeltzalearena] publicó en el número 32 el artículo Hablemos claro, reflejo sin duda de su opinión particular respecto al actual concierto

económico, que no la del PNV” (*Aberri*, 1906ko abenduak 22, 34. zenbakia, 1. orrialdea), 1907ko urtarrilean berriro astekarira itzuli bazen ere. Agintariek ere arazoak izaten zituzten, horregatik horrenbeste izen aldaketa. Euskaraz ere, gutxi. *La Patriarekin* hasitako aldizkari sorta hura desagertu zen 1908ko abenduaren 26an *Aberrijaren* azken zenbakia kaleratu zenean, bere lekua Euzko Alderdi Jeltzaleak argitaratuko zuen beste astekari bati utziz: *Bizkaitarra*.

3.2. Herrialdeetako aldizkariak

3.2.1. EAJren politika aldaketak

Ez dago, beraz, mozketarik pentsamoldeari dagokionez, propaganda egiteko modua bakarrik aldatzen dute, lurralde bakoitzean aldizkari abertzale ofizial bat argitaratuz. Politika hori hasia zuten urtebete lehenago, Gipuzkoako jeltzaleek *Gipuzkoarra* kaleratzeari ekin ziotenean. 1907ko maiatzaren 18an astekari horren lehenengo zenbakia argitara eman zuten. Urte batzuk geroago *Arabarra* eta *Napartarra* agertu ziren. Guztiak (*Napartarra* izan ezik) kaleratu ziren E.A.J.ren kazetaritzari buruzko egitasmo nagusia 1913an gauzatu arte, *Euzkadi* egunkaria, eten gabe 1937. urte arte argitaratuko zena. Hala ere, *Arabarra*, *Gipuzkoarra* eta *Bizkaitarra*, denbora laburrean bazen ere, berriro agertuko ziren hurrengo hamarkadetan.

3.2.2. Ameriketako lehen aldizkari abertzalea: Euzkotarra

Ameriketean ere aldizkari bat argitaratu zen, oso bizitza laburra baina gatazkatsua izan zuena. 1907ko azaroaren 15ean agertu zen lehen aldiz Mexikon (D.C.) *Euzkotarra*. *Jaun-Goikua* eta *Lagi-zarra*. Zortzi orrialde zituen hilabetekari honen lehenengo hiru zenbakiak (1907ko azaroaren 15ekoa eta abenduaren 15ekoa, eta 1908ko urtarrilaren 15ekoa) Mexiko hiriburuan kaleratu ziren, gaztelaniaz eta euskaraz. Laugarren zenbakia Mexikoko Chihuahuan argitaratu zen, 1908ko azaroaren 30ean, ezaugarri berdinekin. Agintariek behartuta *Euzkotarra* ateratzeari utzi zioten.

Bigarren aroan Estatu Batuetara joan ziren. 1909ko apirilean New Orleans-en beste zenbaki bat agertu zen, neurri txikiagokoa, ingelesez, gaztelaniaz eta euskaraz. Dohainik banatzen zen eta dirudienez Juan de Argote delako batek zuzendua zen.

Izen berdineko beste aldizkari bat agertu zen 1913an (lehenengo zenbakia ekainaren 1ekoa dugu) Buenos Aires-en. Ia osorik erdaraz idatzita, testuren bat euskaraz zegoen. Abertzalea, sabindarra, lau orrialde zituen, azkenean publizitatez betea. Lau ale ikusi ditugu. *Euzkotarra* izenarekin beste aldizkari bat kaleratu zen 1922an, Gipuzkoan kasu honetan.

3.2.3. *Engracio Arantzadi eta Gipuzkoarra*

Gera gaitezen oraingoz Gipuzkoan. Esan bezala, lurralde bakoitzeko al-dizkari abertzale sortari hasiera eman zion *Gipuzkoarrak*. Arantzadiri kasu egingo badiogu, sei mila ale astero egiten egoera ekonomiko onean mantendu zen (Arantzadi, 1935: 217). Arazo politikoen itsasoa ere nolabait baretzen ari zen, *Gipuzkoarrak* Gobernu Zibilaren salaketa bakar bat jasan behar izan zuelako. Euskarari leku eskasa ematen zioten, agian *Kizkitzak* berak aipatzen duen euskaraz gaizki idazteko beldur horrengatik (Arantzadi, 1935: 333).

Beste arrazoi bat bazegoen: agintariek (erdaldunak, noski) mesfidantza handiz begiratzen zituzten euskaraz, ulertzen ez zuten hizkuntza batez, idatzitako testuak.

Gipuzkeraz idazten zuten, eta irizpide ortografiko sabindarrak, hau da, Eleizalde gogoratuko zuenez, Sabinok bizkaierarako bakarrik finkatutako horiek (horien artean, bizkaieraren fonetikarako bakarrik egoki ziren asko) onartzen zituzten itsutsuki, nafar eta arabar jeltzaleek ez bezala.

3.2.4. *Ebaristo Bustintza eta Bizkaitarra*

Ebaristo Bustintza *Kirikiñok* bere lekua aurkitu zuen *Bizkaitarraren* orrialdeetan. *Bizkaitarra* 1909ko urtarrilaren 2an argitaratu zen lehenengo aldiz. Lau orrialdeko astekaria, 214 zenbaki ateratzea lortu zuen, 1913. urtea arte. Inprimategi propio bat bazuen, Bilboko Bidebarrieta kalean (bulegoa ere hor zegoen), *Gipuzkoarrak* ez bezala. Euskararen aldeko borroka abertzaletasuna zabaltzeko kanpainaren barruan sartzen zen, euskararen bidez abertzaletasuna ere zabaltzen zelakoan.

Ikusi dugunez, abertzaleentzat euskara eta abertzaletasuna lotuta daude eta lotuta egon behar dute gainera. Prentsan, *Kirikiñok* bere gain hartuko zuen zeregin hori hil zen arte, *Bizkaitarraren* orrialdeetan lehendabizi eta *Euzkadin* gero.

3.2.5. *Nafarroako prentsa abertzalea: Napartarra*

Gipuzkoarra eta *Bizkaitarra* garrantzitsu baziren, geroagoko beste egitasmo batzuen ataria baitziren, haiek bezain garrantzitsuak izan ziren gure ustez Nafarroako eta Arabako aldizkari abertzaleak, politika jeltzaletik nahiz euskararen ikuspuntuetatik begiratuta, beraiek izan baitziren prentsa

abertzale eta euskaldunaren sartzailleak, beren emaitzak irakurle eta erosleen aldetik urriak iruditzen bazaizkigu ere.

Napartarra. Jaun-Goikoa eta Lege-Zarra lehenengo aldiz 1911ko urtarilaren 8an azaldu zen. Lehenengo zuzendaria Salvador Garijo izan zen, 1917an hil zena, eta sortzailea Joaquín San Julián. Bigarren zuzendaria (1919. urtea arte) José Agerre Santesteban izan zen, Iruñean 1889an jaioa, euskaltzaina hasieratik. 1934an Napar Buru Batzarraren lehendakaria izan zen. 1962an hil zen Iruñean. Araceli Martínez-Peñuelak dioenez (Martínez-Peñuela, 1989: 95), 1909an gertatu ziren Nafarroako abertzaleak biltzeko lehen ahaleginak, eta 1910eko ekainean Iruñeako Centro Vasco eratu zen. Nafarroako beste leku batzuetan jeltokideak poliki-poliki sartu ziren, batez ere 1912an. *Napartarra* bihurtu zen Napar Buru Batzarraren bozeramalea.

Artikulu doktrinarioak nagusi dira, euskaraz beti testuren bat agertzen zen, *Gipuzkoarran* eta *Bizkaitarran* baino gehiago. Zaila da jakitea norenak ziren bai erdarazkoak eta bai euskarazkoak, sinadurak ez baino goitizena agertzen direlako. Hala ere, Amilgainek -beste aldizkari abertzaleetan agertzen ziren testu berberak- eta Fermin Irigarai *Larrekok* (1916. urteaz geroztik) idazten zutela badakigu. Ezagutzen ditugun izenen artean euskaltzale batena, oso ezaguna, agertzen bada ere, *Napartarran* beti erdaraz idatzi zuen: Arturo Campi3n. Emakumeak ere agertzen ziren, “Lili-ar-tean” izeneko atalaren arduradunak hain zuzen ere: *Mirentxu* eta *Sornetxu*, nafar emakume abertzaleentzako testuak idazten zituztenak. *Napartarrari* zor zaio, beraz, emakumeentzako eta emakumeek egindako ataltxo bat sortzea. Azpimarratzekoa da nola emakume abertzaleentzako atal horiek euskarazkoak izaten ziren.

Erabilitako euskalkia nafarrera da. Neologismoak ere erabiltzen zituzten. Zer esanik ez, Irigarai sendagilearen eragina ederki sentitzen da *Napartarraren* orrialdeetan. Berak sinatutako testuak ez ezik, beste ekintzetan ere parte hartu zuen. 1869an jaioa, Nafarroako herriska batean sendagile gaztea zelarik ikasi zuen euskara. Hizkuntza herritarrak, klasikoen irakurgaiak eta astekari batek (*Eskualduna*, hain zuzen ere) izugarritzko eragina izan zuten berarengan. Ordura arte kazetagitza tradizio-rik finkoena zena ondo ezagutzen zuen gizona bereganatu zuten *Napartarrak*oek. Ez hori bakarrik: Irigarai, abertzale porrokatua, oso gizon landua zen, euskal idazle gehienak, garaikideak zein zaharrak, ezagutzen zituen.

Hain zuzen, euskalki eta idazleen emaitzak ezagutzen zituen Irigarai Sabinoren ortodoxiatik urrundu zen, Euskal

Herriko aldizkari askotan egingo zuen lan oso garrantzitsuari hasiera emanez: *Eskualdunan*, *Argian*, *Euzkadin*, eta beste hainbeste aldizkari informatibo, kultural, erlijioso edo politiko-tan.

3.2.6. *Hizkuntz erduei buruzko eztabaidak prentsa abertzalean eta Napartarran*

Larreko ez zen Sabino Aranak markatutako bidetik urruntzen zihoan bakarra, hizkuntz ereduari zegokionez behintzat: Eleizaldeek ere gehiegikerietan ez jausteko aholkuak han hemenka errepikatzen zituen. Baita *Napartarraren* orrialdeetan ere. 1916an bertan Kepa Amillagarairekin mantendu zuen eztabaida lekuko.

Amillagaraik Euzkeltzale-Bazkunaren jarrera defendatzen zuen, hau da, sabindar porrokatuena: euskara batzearen aurka, norbaitek bere euskalkiaz hitz egin eta idatzi behar baitzuen, haren ustez. Eleizalde, bere aldetik, 1916ko martxoaren 18an argitaraturiko erantzunean, bere jarrera argi eta garbi uzten zuen:

“Ahora queremos, con nobilísimo empeño, crear una literatura vasca, euzkeldun [...]. pero dejando toda su fuerza al mal de diversificación que precisamente padecemos por falta de literatura tradicional, tendemos a crear, no una literatura auténtica e íntegramente nacional, sino literaturas fragmentarias, dialectales: en suma, “tres” literaturas vascas, por lo menos”.

Eleizalde, Amillagaraik eta Euzkeltzale-Bazkunakoek -euskeltzale gehienek, azken batean- euskararen iraupenerako euskal eskola edo ikastolak beharrezkoak zirela ulertzen zuen, baina kontuz ibiltzeko gomendatzen zuen, bestela, “ocurrirá inevitablemente que la escuela bizkaina radicalizará cada vez más sus diferencias dialectales, en la fonética, en el léxico, en la conjugación, en los modismos, en todo, que la escuela vascona hará lo propio, y que de la escuela pirenaica obtendremos dos o tres cuartos de lo mismo”.

3.2.7. *Napartarraren desagertzea*

Napartarrak bere anaiak *Gipuzkoarrak* eta *Arabarrak* baino gehiago iraun zuen. Ez zion larunbatero kalera irteteari utzi 1913an *Euzkadi* egunkaria argitaratu zenean, eta 1919. urtea arte agertu zen. Etenaldi bat pairatu zuen, Salvador Garijo bere lehen zuzendaria 1917an hil zenean. Urte hartako ekainetik azarora arte kaleratu egon gabe, hilaren 10ean berriro agertu zen. *Napartarra* berriro argitaratu zenean, udal hauteskundeak gertu zeuden. Comución Nacionalista Vascak arrakasta lortu zuen, aurkeztutako hiru hautagaiak (Francisco Lorda, Santiago Conchillos eta Larrache) hautatuak izan baitziren. *Napartarra* 1919an desagertuta, nafar jeltkideek ez zuten beste bozeramale izango 30eko hamarkada arte, *La Voz de Navarra* egunkaria eta *Amayur* aldizkari politiko-kulturala sortu zirenean. Bietan -batez ere *Amayurren*- euskarak leku bat izango zuen (%10, gutxi gora-behera). *La Voz de Navarra* egunkari jeltzalean hainbat euskal atal agertu ziren: “Euskaldunen xokoak”, “Asteko berriak”, “Euskel solasa”, “Nahas-mahas”. Bertan idatzi zuten Eñrike Zubiri *Manezaundik* eta José Agerrek, esaterako.

3.2.8. *Luis Eleizalde eta Arabarra. Lehen garaia (1912-1913)*

Sabinoren doktrina beranduen ezagutu zuen lurraldea Araba izan zen. Santiago de Pablok gogorarazten digunez (1988: 15), 1897an *Baserritarrak* bost harpidedun baino ez zuen Araban, eta haiek Gasteizetik kanpo. 1907an, Leoncio Galdosen eskutik, susmatzen dira Araban jeltzaleen lehenengo oihartzunak. Urte hartan eratu zen Gasteizko Centro Vasco, Luis Eleizalderen lehendakaritzapean. Bergaran 1879an jaioa, Eleizalde, ikusi dugunez, oso jeltkide sutsua izan zen, Araban eta Euskadi osoan abertzaletasuna za-

baltzeko oso garrantzitsua, 1912an Euzkadi Buru Batzarreko lehendakaria izan zelarik. Euskara kontuetan ere berdin, eta kazetaritzari dagokionez, aldizkari askotan idatzi ez ezik, bi ere zuzendu zituen, *Euzkadi* aldizkaria eta *Arabarra*.

Luis Eleizalde

Gasteizko Institutoan irakasle zela, Eleizalde ezinbestekoa da Araban Euzko Alderdi Jeltzalea eta Comución Nacionalista Vascaren zabalkundea ulertzeko. 1908an bere lehen urratsak egin bazituen ere, bere ahulezia zela eta, Arabako Euzko Alderdi Jeltzaleak ez zuen lurralde honetan bere lehenengo lorpen politikoak lortu 1911. urtea arte, udal hauteskundeetan lehenengo aldiz bere hautagaiak aurkeztu zituenean, haien artean Eleizalde bera. Hurrengo urtean beren bozeramalea kaleratzea erabaki zuten.

Arabarra 1912ko urtarrilaren 12an sortu zen. Denbora luzean, garai batzuetan -batzuk oso laburrak- argitaraturik bere arrakasta, kuantitatiboki behintzat, eskasa bazen ere, *Arabarra* izan zen Gerra aurrean Arabak izan zuen komunikabide abertzale bakarra eta euskara hedatzen zuen ia bakarra. Bere garrantzia askoz ere azpimarragarriagoa da, kontuan izanik Araban euskaraz apenas hitz egiten zela, eta Gasteizen bat ere ez (Apraiz, 1976). Araban, Nafarroan ez bezala -abertzaletasuna berandu samar bereganatu zuen beste lurralde bat aipatzearren- ez dago euskalkirik, beraz egoera sozio-linguistikoa ere desberdina da, eta Gasteizko aldizkarietan -*Arabarran* azken finean- konponbide linguistikokoak ere desberdinak izango dira.

Arabarra, goiko lerroetan aurreratu bezala, garai batzuetan ateratako aldizkaria dugu, jarraipen finkorik gabe. Arabako jeltkideek kaleratu zuten 1912-1913, 1918-1919, 1922an, 1932-1933 bitarteko urteetan, eta Gerra ondoren ere, 1972ko martxoko ziklostilezko ale bat ikusi dugu. Errepublikara garaietan beste *Arabarra* baten berri dugu, baina ezin izan dugu alerik aurkitu.

Aipatzen da 1931ko otsailaren 2ko *El Heraldo Alavésen*. Eusko Abertzale Ekintzaren (A.N.V.) *Nacionalista* aldizkarian beste erreferentzia bat aurkitu dugu, 1931.eko martxoak 13an (21. zenbakian) esanez *Arabarraren* 1. eta 2. aleak atera zirela.

1912ko urtarrilaren 12an agertutako *Arabarrak* hogeian behin kaleratu nahi omen zuen, baina bere aldizkatasuna irregularra izan zen. Gipuzkoa eta Bizkaiko langile asko etorri ziren Gasteizko katedral berriaren lanetan parte hartzeko, eta abertzaletasuna pizten hasi zen. *Arabarrak* beraz, egoera egokia aurkitu zuen, Euzko Alderdi Jeltzalea hasia baitzen Arabako politikan zerbait esaten. Aldi berean, beste alderdietatik irainak eta erasoak jasotzen ere hasia zen, esate baterako karlismotik. Egia esan, *Arabarra* karlistarren *El Jaimista* aldizkariaren aurka borrokatzeko sortu zen. Luis de Eleizalderen zuzendaritzapean -berak idazten zituen, *Mattin* goitzenpean, euskarazko artikulu gehienak- aldizkariak abertzaletasunaren ideiak lau haizeetara zabaltzeko prest agertzen zen.

Lehen garai hartan kaleratu ziren 27 zenbakietan kazetaritza oso ideologiko bat, informaziorik gabe. Berri edo albisterik ez. Euskararen erabilera nahiko testimoniala izan zen. Hala ere, badirudi artikulu “euzkerikoak” argitaratzeagatik arazoak izan zituztela Gobernadore Zibilarekin. Pasadizo moduan, aipa dezagun hil-oroitzapen bat argitaratu zela euskaraz eta baita iragarki bat, erdaraz idatzitakoen artean agertzen dena.

Ezer gutxi esan dezakegu *Arabarraren* lehenengo garai honi buruz. Diru arazoak zirela medio, ziur aski, *Arabarra* 1913ko abuztuan desagertu zen, *Euzkadi* egunkaria argitaratzeari ekin ziotenean.

3.2.9. Arabarraren bigarren aroa (1918-1919)

Bost urteren buruan agertu zen berriro, 1918ko abuztuaren 31n. Garai honetako 19 zenbaki ezagutzen ditugu; gehiagorik egon bazen, ez zaigu gure egunetara iritsi. Ordurako Euzko Alderdi Jeltzalea bitan banatu zen, 1915ean “aberrianoak” (E.A.J.-P.N.V. izenarekin geratu zirenak, Luis Aranaren ortodoxiaren jarratzaileak) eta Comución Nacionalista Vasca sortu zirelarik. Arabar gehienak Comución-era pasatu ziren, Eleizalde buru izanik. 1912tik gauza batzuk ere aldatu ziren: 1918an C.N.V.k antzinako etsai ziren jaimisten hautagai lagundu zuten urte hartako otsaileko hauteskunde orokorretan, hautagai abertzalea zen Luis Eleizalde alde batera geratu zelarik. Gasteizko Euzko Gaztedia ere sortu zen. Garai hartako etsaia ez zen *El Jaimista* izango, *La Libertad* baino. Horrek ekarriko zion Gobernadore Zibilak 8. zenbakia bahitzea.

Euskarari dagokionez, *Matxinek* (Eleizalde berak) zenbaki guztietan (aldizkaria hamabostean behin agertzen zen) lehen orrialdeko zutabe bat idazten zuen, bizkaieraz. Bertan aldizkariaren norabide eta printzipio politikoak azaltzen ditu; baita aktualitatearen zenbait gauza ere, atzerriko berrietan oinarriturik batez ere. Eleizalderenak izan ezik, apenas agertuko zen euskarazko artikulurik. Garai honetako ezagutzen dugun azkeneko zenbakia 1919ko ekainaren 7an kaleratu zen. Esan bezala, 1922an eta Errepublikan berriro agertuko zen *Arabarran*, baina ez Eleizalderen zuzendaritzapean, 1923an hil egin baitzen.

3.3. *Euzkadi*, egunkari abertzale jeltzalea

3.3.1. Euzkadiren jaiotza

Hego Euskal Herriko lau lurraldeetan aldizkari abertzale jeltzale bana ezarri ondoren (*Bizkaitarra*, *Gipuzkoarra*, *Napartarra* eta *Arabarra*), eta abertzaletasunaren arrakasta gero eta handiagoa ikusita, Euzko Alderdi Jeltzalearen agintariek, 1907tik 1914ra arte Luis de Arana Goiriren Euzkadi Buru Batzarreko presidentea zelarik, erabaki zuten egunkari jeltzale bat argitaratzea.

Prestakuntza lanak 1910ean hasi ziren. Bi enpresa eratu ziren horretarako: Euzko Pizkundia eta Tipográfica General, bi diru-iturritatik zetorren diruarekin: alde batetik, jeltzale aberats batzuek 150.000 pezeta jarri zituzten, eta beste 100.000 pezeta obligazio txikietatik etorri ziren. Jabea Euzkadi Buru Batzarra zen, Engracio Arantzadi zuzendari izendatu zuena. Une hartan, Bilbon bazeuden beste bost egunkari, baina, esan bezala, Euzko Alderdi Jeltzalea gero eta bazkide gehiago lortzen ari zen: 1909an 380 zituen, eta 1915ean mila paseak. Egunkaria 1913an hasi zen argitaratzen, P.N.V. C.N.V. (Comuni3n Nacionalista Vasca) izatera pasa zenean. Bilboko eta Euskal Herriko egunkaririk nagusienetako bat izatera iritsi zen, momenturik onenetan 10.000 ale kaleratzen zirelarik.

Egunkaria, non euskarak lehenengo aldiz eguneroko prentsan leku bat aurkituko zuen, hasi zen kaleratzen 1913ko otsailaren lehen. Euskal atalean gure ezagun batek zuzentzen zuen: Ebaristo Bustintza *Kirikiñok*. Ataltxoa -hasieran lehen orrialdeko zutabe bat bakarrik- euskaraz idatzi nahi zuten abertzaleen guztien bilgunea egin nahi zuen.

Euzkadi egunkariaren aldeko kanpainia

3.3.2. *Euzkadi, Bustintza eta hizkuntz eredua*

Aldi berean, Bustintzak Aranaren eredia gauzatzeko aukera izango zuen. E.A.J.k ere euskara ikastaroak antolatzen zituen. Donostian ere ikastolaren bat eratzeko asmoa zegoen, zehazki Ebaristo Txurrukak 1913an euskara irakasteko eskola bat antolatu nahi izan omen zuen. Argi dago jeltza-leek -ez horiek bakarrik, jakina- neurri handi batean euskara ikasteko zaletasuna eta, era berean, euskararen berpizte bat sortzen lagundu zutela. Hizkuntza arrazaren osagarria zelarik, eta kontuan izanik abertzale jeltkideek zenbaiterainoko garrantzia ematen zioten, ez da beraz harritzekoa *Euzkadi* egunkarian euskarari buruzko testuak euskaraz ez ezik erdaraz ere argitaratu zirela, askotan egunkari jeltzalearen orrialdeak euskaltzaleen zenbait eztabaidaren topaleku bihurtuz.

Orduan, nola idatzi, zer euskara erabili behar zen? Hor zegoen gakoa. *Kirikiñoren* ustez -eta hor zeuden Urkixo eta Gregorio Mujikarekiko eztabaidak- posible zen “*euzkera garbijaz*” idaztea, hau da, Aranaren ereduari jarraitzea, euskaratik erdarazko hitzak kenduz eta hitz berriak ezarritz.

Mujikaren ustez, ordea, euskara erraza erabili behar zen, ahalik eta gehienek, eta batez ere euskaldun zaharrek, uler zezaten. Hau da, 1921etik *Argiak* proposatuko duen eredia. Hona hemen bada bi eredu oso ezberdinak: bata, Ebaristo Bustintza eta aranistena, euskara “garbia”ren aldekoa, *Euzkadikoa*, eta bestea, Mujika, Garitaonaindia eta euskara errazaren aldekoa, *Argiakoa*. Urkixok, bere aldetik, zera esan zuen: “Soy partidario de la purificación (relativa, claro está) del léxico vasco; lo que desapruébo es que ejerzan de purificadores y de etimólogos, los que carecen de preparación

suficiente para tan difícil labor”. *Touché*. Ebaristo Bustintza minduta sentitu zen, eta Sabin Arana Goiri eta Imanol Arriandiagaren estalpean, Mañarikoak ere beraiek “asmaturiko itz eder egokiak, euskerearen sustar-sustarretik sorturikoak”, onartzen baitzituen.

Ebaristo Bustintza *Kirikiño*

Bi eredu zeharo desberdinak, bistan dago, eta *Kirikiño* aranisten bozeramale eta sinbolo bihurtzen ari zen. Denboraren poderioz, eskola aranistaren buru izan zen, hil ondoren baita ere, eta Euzkeltzale Bazkunak lehen (*Euzko Deya* aldizkaria lekuko), eta *Euzkerea* aldizkarikoek geroago, Euskaltzaindia sortu ondoren (30eko hamarkadan), haien *maixutzat* hartuko zuten.

Hala ere, *Kirikiñok* oso lan handia egin zuen *Euzkadi* egunkariaren orrialdeetatik. Bere euskarazko atala, “*Egunekua*”, 1929an hil arte zuzendu zuena, euskal kazetaritzarako ezinbesteko zutabe eta oinarri dugu. Haren ondoren, beste bi idazle funtsezkoak zuzendu zuten: Nikolas Ormaetxea *Orixek* eta Esteban Urkiaga *Kirikiñok*. Dakigunez, Bustintza kazetaritza lanetan ibilia zen, Azkuerekin batik bat. Ondo ezagutzen zuen, gainera, euskal prentsa, hala nola Baionako *Eskualduna*. Bere jarrera linguistikoa, hala

ere, desberdina izango zen: nahiz eta euskara garbia erabiliko zuela aldarrikatu, berak ere neologismo asko eta asko erabiltzen zituen. Ezin ukatu, ordea, Ebaristo Bustintzak hizkuntz idatzi eredu oso bat finkatu zuela.

3.3.3. Euzkadiren kazetaritza-eredua

*Kirikiñoren emaitza euskal kazetaritzan ez datza hizkuntz ereduan bakarrik. Bere eguneroko testutxoarekin batera, Bustintza bere euskarazko atalean Euskal Herriko berri labur batzuk eskaintzen hasi zen, piskanaka piskanaka berriemate sare bat antolatu arte. Tokian tokiko informazioari, beraz, garrantzi handia eman zion, *Eskualdunak* egiten zuen bezala (*Euzkadiren* euskal atalean, noski, neurri txikiago batean), gero euskal prentsa osoan eredutzat hartuko zena. Zer esanik ez, erdaraz egunkarian bazeuden berri lokal batzuk. Beraz, esan daiteke *Kirikiñoren* ereduak bi zirela: bata, kanpoko eta euskarazkoa, eta bestea, barrukoa eta erdarazkoa.*

Euzkadik arrakasta lortu zuen lehenengo urte haietan, eta 1915eko otsailaren 15ean, egunkariaren bigarren urtemugan, *Kirikiño* pozik baino pozikago ageri zen garai hartan egunkariaren bi euskarazko atalekin, *Egunekoa* eta *Euzko Abendaren Elez*. *Euzkadiren* euskarazko atalak irakurle berri bat sortzen ari ziren nonbait. Euskaldun askok, askotan beren hizkuntzan ez alfabetatuak, zailtasunak omen zituzten euskaraz irakurri ahal izateko, eta euskara eguneroko prentsan agertzeak dudarik gabe laguntza handia ekar diezaikeen.

3.3.4. Euzkadi *Munduko I. Gerran*

1914an *Munduko I. Gerra* piztu zen. E.A.J.ren -eta *Euzkadiren*- jarrera aliadofiloa izan zen. Luis Arana eta beren jarraitzaileena, aldiz, germanofiloa. 1916. urteaz geroztik, alderdiaren barruan demokratizazio handia gertatu zen, organu zentralak bultzatuz (lurraldekoek beren indarra neurri handi batean galtzen zutelarik). XX. mendeko 20ko eta 30eko hamarkadetan erabat indartuko zen mikrogizarte abertzale jeltzalea hasia zen iadanik: 1911n, esate baterako, *Solidaridad de Obreros Vascos* sortu zen. *Euzko Gaztedia* ere eratuta zegoen, eta euskararen aldeko lana berarekin lotuta agertuko zen *Euzkeltzale Bazkunari* zegoikion.

Gero Emakume Abertzale Batza sortu zen. 1917an eta 1918an jeltzaleek, eta batez ere haiek kontrolatzen zuten Bizkaiko Foru Aldundiak, lehenengo kanpainia autonomistari hasiera eman zioten. Baina 1919ko apirilean Maura, Romanonesen Gobernua krisialdian sartu ondoren, itzuli zenean, esperantzak

desagertu ziren. Baina piskanaka piskanaka, abertzaletasun jelkidea hurrengo bi hamarkadetan, eta batez ere Errepublikan, hain arrakastatsua izango zen egitura, joera eta norabideak ezartzen hasia zen. Baita euskal kazetagintza jeltzaleari zegokionean ere.

3.4. Kultur aldizkari abertzale-jeltzaleak

3.4.1. Jeltzaleen lehen kultur aldizkaria: Euzkadi (1901-1914)

Orain arte aipatutako aldizkari eta egunkari abertzaleak politiko hutsak ziren, Sabino Aranaren ideologia zabaltzeko sortuak. Haren pentsamoldean kulturak bazuen oso balio handia, diskurtso politikoaren lagungarri, osagarri eta euskarri bilakatu baitzen. Euskal kultura euzkotar nortasunaren isla eta emaitza zenez, ezin zen inolaz ere ahaztu, alde zuzenetik lau haizeetara zabaldu behar zen.

Zabalkunde lana egiteko ezin baliotsuagoak ziren komunikabideak, aldizkariak alegia. Esan bezala, Aranek berak sortu zuen lehenengo kultur aldizkari abertzalea, *Euzkadi* izenekoak. Aranisten ikuspuntutik begiratutako euskal kulturak ez du derrigorrez esan nahi euskarazko kultura, eta aldizkari abertzale guztiak ez dira euskara hutsezkoak. *Euzkadin*, zehazki, testu gehienak erdarazkoak ziren, nahiz eta gaia euskara izan. Berdin gertatzen zen aldizkari politikoan, eta aurrerantzean ere berdin gertatuko. 1901ean sortua, lehenengo garai edo aro hartan lau zenbaki bakarrik kaleratu ziren, Sabino Arana artean bizirik zegoela. Hiru hilabetetan behin agertzen zen (*Revista trimestral de ciencias, bellas artes y letras* zuen azpiztitulua) eta Bilbon egiten zen. Martxoan agertu zen lehen zenbakia baina, esan bezala, handik gutxira desagertu zen. Etnologiaz, historiaz, hizkuntzalaritzaz (Aranaren “Análisis y reforma de la numeración euzkérica”, adibidez, *Euzkadin* agertu zen), literaturaz aritzen zen.

Bigarren aroa iraunkorragoa izan zen, 1905etik 1914ra. Luis Eleizalde gure ezaguna izan zen zuzendaria, eta gero José María de Goya. Esan bezala, testu gehienak erdarazkoak zirenez, ez gara luze mintzatuko aldizkari honetaz.

3.4.2. JEL, aldizkari kultural-politiko (1907-1908)

Euzkadin testu gehienak erdarazkoak baziren, 1907tik 1908ra agertu zen beste aldizkari kultural abertzalean ere berdin. *JEL* (*Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra*) hasi zen argitaratzen 1907ko apirilaren 16an. Hamabostekaria, izaten zituen 16 orrialdeetatik bat euskaraz idatzia zen. Luis Maria Urkixok zuzentzen zuen. Idazleen artean, zenbait izen ezagun: Federico Belaustegi-goitia, Adrián de Loyarte, Engracio Arantzadi, eta euskaldunen artean, Ne-

mesio Mendizabal (ipuinlari bat), Z. Mingolarra (Virgilioren beste egloga baten itzulpena 7. alean, 1907ko uztailaren 16an) eta Andoni Araluze. Luis de Eleizalde ere hor idazten zuen, etimologiari buruz gehien bat. Sabinoren beraren testuak ere ez ziren falta. Filologia, erlijioa, geografia eta historia, soziologia, medikuntza, literatura eta kulturaren beste zenbait alor sartzen ziren bere orrialdeetan. Kulturala eta politikoa, hasieratik *JEL* aldizkariak Arana Goiriren *Bizkaitarra*, *Baserritarra* eta *El Correo Vascoren* jarraitzailea izan nahi zuen.

3.4.3. Euzko Deya, lehen euskara hutsezko kultur aldizkari jeltzalea

Abertzaleen lehen euskara hutsezko aldizkari kulturala urte batzuk ge-roago sortuko zen, 1916an: *Euzko-Deya*. *Euzkadi* eta *JEL* bezala, Bilbon jaio zen, han baitzegoen abertzaleen talderik garrantzitsu eta handiena. Bilbon sortu zen Euzkeltzale Bazkuna, euskara landu eta bultzatzeko 1904ko otsailaren 4ean sortutako Euzko Gaztediarekin loturiko erakundea. E.A.J.rekiko lotura organikoa edo kuasi-organikoa argi dago, *Euzko-Deya Euzkadi* egunkariaren tailerretan inprimatzen baitzen. Euzkeltzale-Bazkunak bere lekua bete eta bere zeregina bazuen mikrogizarte abertzalean, euskara kontuetan arduratzen zen erakundea baitzen. Bi aldizkari argitaratu zituen, *Euzko-Deya* 1916tik 1923ra arte, bi arotan, eta, Primo de Riveraren Diktadura gainditutakoan, *Euzkerea*, biak hizkuntzari buruzko teoria sabindarren bozeramaileak, bata euskara hutsez eta bestea erdaraz eta euskaraz. Gidari teorikoa Bustintza zen, logikoki, bera euskaldun berri horien maisu edo irakaslea zelako.

Garrantzitsua iruditzen zaigu, aurrera jarraitu baino lehenago, zera hau azpimarratzea, euskaldun berri batzuek euskara hutsezko aldizkari bat sortzea, eta kolektibo berri honek lehen aldiz euskal kulturaren zenbait pisu edukitzea. Lehenago, jakina, euskaldun berri batzuk egon ziren euskal kulturaren (adibidez, Sabino Arana bera), baina norberaren ahalegina zen, eta Euzkeltzale-Bazkunarena, aldiz, ekintza komun bat zen, talde baten.

Bazkunakoek, Lino Akesolok dioenez (1990: 1), lau maisu zituzten: Sabino Arana Goiri, Arriandiaga, Eleizalde eta *Kirikiño*. Hamabostekariaren sortzaileak Josu Telletxea bermeotarra eta Arsenio Beazkoetxea izan ziren. Aldizkariaren subtitulua *Jaungoikua eta Lagi-Zarra* zen. Publizitatea ere ba-zeukan, eta osagai grafikoak garrantzitsuak ziren. Hor ditugu komikiak, atzeritarren itzulpenak edota Euzkeltzale-Bazkunakoek berek sortuak. *Euzko-Deyaren* orrialdeetan agertu zen euskarazko lehen komiki-sorta, “Te-

les eta Niko”. Argazkiak ere noizbehinka agertzen ziren, gehienbat gai erlijiosoekin batera.

Idazle batzuk ezagunak ditugu: Luis Eleizalde bere olerki batzuk argitaratu eman zituen, Kepa Enbeitaren bertsoak ere agertzen ziren. Emakume batzuk bazeuden: Robustene Mujika *Tene* eta Irene Gorosabel olerkaria. Ander Aranburu nekazaritzari buruzko gaiez arduratzen zen, Txomin Arruti *Mendi-Lauta* “Euzko-oiturak” atalaz. Pablo Fermin Irigarai *Larrekok* 1918an hasi zen Nafarroatik bere testuak bidaltzen. Joseba Altuna *Amilgain*, Mikel Arruza, Ceferino Jemein, Zabala-Arana, Eneko Argain, Mikel Urresatarazu, Joseba Altuna, Karmel Omabeitia eta *Zarauztar Sabin* sinatzen zuen bat ere *Euzko-Deyaren* idazleak ziren. Zarauztar hark hasiera eman zion horrela beste ezizen bat erabiliz euskal letretan hain inportante izango zen bere karrerari: Xabier Lizardi, Lino Akesolok ederki gogoratzen zuenez (Akesolo, 1990: 2)

Euzkeltzale-Bazkunak beste proiektu batzuk ere bultzatu zituen: liburuak argitaratu zituen, *Elenetxu* esate baterako, abertzaleek sortutako argitaletxe baten bidez. *Pizkundia* zen argitaletxe hura, gero *Euzko-Deyaren* nola baiteko jarraitzailea izango zen *Euzkerea* kaleratuko zuena. Argitaletxe hura “euzko-liburuak egitteko” sortu zen, “liburu edo idaztjok batzuetarikuak, ikastoletarakuak, Jeltzaletasuna zabaltzekuak, euzkerezaskuak eta abarr, euzkeraz ta errderaz”. Euzkeltzale-Bazkunakoei jaramonik egingo badiegu, lehen asteetan mila laguntzaile baino gehiago bildu ziren. Euzko Gaztediarekin batera euskara ikasteko ikastaroak antolatu zituzten Getxon, Barakaldon, Zorrotzan, Bilbon, Gasteizen eta Iruñean. 1916an bertan Euzko Gaztedikoek *Aberri* astekaria argitaratzeari ekin zioten.

Euzko-Deya bi arotan argitaratu zen: 1916-1920 eta 1921-1923, Primo de Riveraren Diktaduran desagertu zelarik. Lehenengo aroan ere, 1919an, bost hilabete atera gabe egon zen, Gobernadore Zibilarekin arazoak zirela medio. 1919an berriro argitaratzeari ekin ziotenean, Euskaltzaindia eratuta zegoen.

3.4.4. Jeltzale heterodoxoak eta goi mailako kultura: Hermes aldizkaria

Ezin dugu atal hau bukatu abertzaletasun jeltzalearen haize berrien isla izan zen *Hermes* aldizkaria aipatu gabe. Aurreko atalean esan dugun bezala, 1917an jeltzaleen autonomiaren aldeko lehengo kanpainari hasiera eman zioten, Romanones Gobernu burua prest zegoelakoan. Momentu egokia ematen zuen abertzaletasun irekiago baten alde ageri zirenentzat, haien artean Koldo San Sebastiánek *heterodoxos nacionalistas* deitzen dituenak: Esteban de Isusi, Ramón Belaustegigoitia -Federiko Belaustegigoitia euskaltzalearen anaia- eta Jesús de Sarriá. Hiruak euskalerrikoengandik zetozen. Beste bi heterodoxo, aldizkarian parte hartu zutenak ere, badaude: Eduardo de Lan-

deta y Aburto eta Esteban Isusi. Eleizalderen eragina ere nabaria izan zen, batez ere hiru puntutan: hizkuntzaren berreskurapena, foruen berreskurapena eta abertzaletasun ez independentista. Oñatiko Kongresua gertu zegoelarik, heterodoxoek egitasmo kultural zabalago bat eskaini nahi zuten antza. Horren emaitza nagusia *Hermes* aldizkaria izan zen.

Hermes 1917an jaio eta 1922an bukatu zen. “Su existencia coincidió, por tanto, con uno de los períodos de más profundas y duraderas transformaciones económicas, políticas y sociales que haya registrado la sociedad española contemporánea”, dio Juan Pablo Fusik (Fusi, 1984: 128). Euskal Herrian ere, eta Bilbon bereziki, garai on eta oparoak. Gatazka sozialak ere ez ziren falta (grebak, adibidez). Berpizkunde garaia, azken buruan. *Hermes*ek Euskal Herriko gizartearen isla berri bat eman nahi zuen, alderdi eta kutsu anitzeko isla. Abertzaleek sostengatua (Sotatarrek zehazki, euskalerrriakoak, lehenago ere Azkueren proiektuei laguntza eman zietenak), *Hermes*ek “ecléctica, integradora y no exclusivista” izan nahi zuen (Fusi, 1984: 132). Erdarazko zein euskarazko kultura onartzen zuten; frantsesezko edo ingelesezko testuak ere agertzen ziren. Ezin dugu *sensu strictu* aldizkari elebiduntzat hartu, euskarazko testuak noizbehinka bakarrik agertzen direlako, ez ale guztietan. Baina ezin ukatu dugu aldizkariak euskal kulturaren izan zuten garrantzia.

Hermes, eragin murriztekoa bazen ere -azken batean, neurri handi batean Bilboko burgesiaren emaitzat hartu behar dugu-, Euskal Herriko gizartearen zerbait aldatzen ari zenaren seinale dugu: Fusik ederki azpimarratzen duenez, 1918ko Eusko Ikaskuntzaren Lehen Kongresuan ere euskal kulturari buruzko oso interpretazio desberdinak zituzten gizonak bildu ziren. Gure ustez, 1919. urteaz geroztik, Fusik aipatzen dituen euskal kulturaren hiru arloak (kultura etno-euskalduna, kultura moderno eta gehienbat liberala eta masa-kultura) ez ziren hain berezita agertuko: euskal kulturari dagokionez, eta batez ere euskarazko kulturari dagokionez, modernitaterantzako bideetatik abiatzen hasi zen, bereziki Oñatiko Kongresuaren ondoren (gogora dezagun hor sortu zirela Eusko Ikaskuntza eta Euskaltzaindia), eta baita masa-kulturaren ezaugarriez ere hornitzen hasi zen. Euskarazko kazetaritzan ere berdin geratu zen. Polarizazioa II. Errepublikan berriro agertu zen, baina euskarazko kulturari dagokionez lehen emandako pausuak ordurako atzeraezinak ziren.

AKHERMARK ETA BIEURKEGREN
MIRIKU-HARRASKARI SUEDESAK

ETCHE-HANDIA

ERREGIÑA VICTORIA-REN KARRIKIRIAN

BIARRITZ-EN

eta 8garrenean, VAINSOT-EN KARRIKAN

BAIONAN

EZTULIK BALIMBADUZU, GALDE ZAZU
REW - RENGANIKAKO ZIROTA
BETHI

48 ORENIZ GOZATZEN DUENA, AMPOILA BERROGOI SOS

*Urhezko Médaillaz eta Dhorezko lekhukotasunez
dohatua*

ALTCHA-TOKIA MUSEA-KO BOTIKARIOAN
JACQUES-LAFFITTE-N eta BOURG-NEUF-KO KARRIKETAN,

BAIONAN

BOTIKARIO BEREAN ALTCHATUA :
FRAIDE JESUISTEN Sendagailu,

Ahuleziaren kontra guziz botheretsua

Euskara jeltzale ez ziren beste aldizkarietan (1910-1918)

1. EUSKARA JELTZALE EZ ZIREN ALDIZKARI ABERTZALEETAN. ABERTZALE LIBERALEN PRENTSA: AZKATASUNA (1910-1911)

Abertzale jeltzaleak, dudarik gabe, euskara gehien landu zuen alderdi politikoa izan ziren, askotan hizkuntza baliabide propagandista bihurtu bazuten ere. Baina horrek ez du esan nahi Sabino Aranaren jarraitzaileek bakarrik erabili zutenik. Beste mota bateko abertzaleak ere, XX. mendearen 30eko hamarkadan A.N.V.koek ere esate baterako, euskaldunon hizkuntzaz aritu ziren.

Lehenago ere, beste abertzale batzuek, ezezagun samarrak, euskara erabili zuten bere aldizkarian. Partido Republicano Nacionalista Vasco edo Euzkotar Erkal Abertzale Alderdija dugu alderdi hori, 1910ean sortua. Ludger Mees-ek dioenez (1989: 257), lehenengo zurrumurrak 1909an sortu ondoren, 1910ean jeltzaleen betiko etsaia zen *El Liberal* sozialisten egunkarian abertzale liberal batzuek E.A.J.ren erlijioarekiko menpetasuna kritikatu zuten. Agian Kataluniako egoera plurala erreproduzitzea posible zelakoan, eta batez ere Unión Federalista Nacionalista Republicana koalizioaren adibideak bultzatuta, talde hark 1911n aipatutako alderdia sortu zuen. Dirudenez, bultzatzaile nagusia Francisco Ulacia Beitia dugu, 1901ean Bilboko Udaleko zinegotzi jeltzale izan eta gero *euskalerrriakoen* tesietara hurbildu zena. Ulaciaren proiektuak, E.A.J.tik batez ere liberalismo erlijiosoan bereizten zena, ez zuen asko iraun, 1912an E.E.A.A.k ez baitzuen existitzen.

Profesional liberalek osatua, haien artean Pedro Sarasketa kazetari eta idazle eibartarra zegoela, E.E.A.A.k bere aldizkaria argitaratu zuen. Bizitza laburrekoa, *Azkatasuna* 1911ko otsailaren 5ean kaleratu zen lehen aldiz. Zazpi zenbaki ikusi ditugu. Ezagutzen dugun azkena apirilaren 9koa da. Egunkari itxurakoa, Bilbon argitaratu zen (alderdia ere Bilbon zegoen bakarrik), lau orrialde zituen eta euskaraz testuren bat aurkitu dugu.

Euskarazko artikulurriek ez dute garrantzi berezirik, eta beraz, ez dugu hemen beste aipurik egingo.

2. GIPUZKOAKO SOZIALISTEN PRENTSA ETA EUSKARA

2.1. Eibarko sozialisten prentsa eta euskara: *¡Adelante!* (1901-1914)

Abertzaleek ez ezik, beste alderdiek ere noizbehinka euskaraz idatzi zuten beren aldizkarietan. Ez dago, esate baterako, sozialisten euskara hutsezko aldizkariarik aurkitzerik, baina badago arrastoren bat Gipuzkoako aldizkari sozialista batzuetan. Ez Euskal Herriko P.S.O.E.ren organo nagusia zen *El Liberal* Bilboko egunkarian, non euskararen aurkako testuak maiz aurkitzen diren, Unamunoren iritzietan oinarrituak batez ere; bai, ordea, Eibarko aldizkarietan. Horietako bat *¡Adelante!* dugu.

¡Adelante! hamabostekariaren lehen zenbakia 1901eko urtarrilaren lehen agertu zen. XX. mendearen lehenengo urte haietan eratu zen Eibarko Elkarte Sozialista. Eibarko sozialistak Bizkaikoak ez bezalakoak ziren: eibartar gehienak euskaldunak ziren. *¡Adelante!*-ren zuzendaria Esteban Barrutia zen, 1903an Eibarko zinegotzi bihurtuko zena. Jesús Egigurenek dioenez, 1905ean 1.200 ale argitaratzen zituzten (Egiguren, 1984: 31). Saiz Valdivielsok dio Barrutia ez ezik, Aquilino Amuategui, José Guisasola, León Pildain eta Martín Erquiaga ere, besteak beste, bazeudela. Bigarren garaian Tomás de Meabek, 1904an Bilbotik Eibarrera joan zena, zuzendu zuen (Saiz Valdivieso, 1977: 63). Guri gehien inportatzen zaiguna, ordea, euskaraz idatzia zen. Ale gehienetan José Guisasolak testu labur bat argitaratzen zuen, normalean poesia bat:

“Languilleac alcarrequiñ
 bear degu batu,
 ez beste partidutan
 iñor ere sartu;
 guc gueure partidua
 beardegu indartu,
 guere lanen frutua
 nai badegu artu”

(*¡Adelante!*, 1906ko maiatzak 1, 8. orrialdea).

Bacoitza bere toquiria

Bere orria bendian
duanac eguitendu,
fueruac m'ingaitian
eta berac m'uentu;
berentzat e nplianc
gubernatic audentu,
alcar ongui a-tota
hazre egund, guitendu.
Languilleac al arroquit
beaz degu laitu,
ez besten partidatan
ihor ere sartu;
guc guere partidaz
beaz legu islatu,
guere lanen frutua
nazi badegu artu.

Bacoitziari beriz

Gustionsa da herra
eguitico lana,
gustiontzat izan delin
artutea din dina,
aberastutea bada
eguiti er duana,
besten gausa ezaman
oi da bergana.

Aberatzac bere abie
egin ditu legiac,
berac gonatu delin:
lana eguiti bestiac:
eta ezanatu arte
languille pobriac,
ihor guientzaco diru
gure izardiac.

Gucure huraen eta
gucure gaurin jabe
eguitico ezanatu
eguiti beaz guerale:
jo dezagan trompeta
gustioac laitu arte,
ihor guelditu ez delin
bere gausa gabe.

JOS GUIASOLA.

Euskarazko testu bat Eibarko sozialisten *Adelante* aldizkarian:
José Guisasolaren olerki bat

2.2. Eibarko sozialisten beste aldizkariak eta euskara

Nahiko anekdotikoa izan badaiteke ere, honek erakusten digu Eibarko sozialismoa ezberdina zela. Langileak ez ziren beste toki batzuetatik etorriak, bertakoak baino, eta ez enpresa handikoak, lantoki txikikoak baino. Soziologikoki, sozialista eibartarra berezia zen, eta kasu gehienetan, euskalduna. Hor dugu, esate baterako, Toribio Etxeberria, euskaltzaina ere izan zena. Etxeberriak berak kontatzen digu bere *Viaje por el País de los recuerdos* (México, 1968) liburuan nola Eibarko beste aldizkari batzuetan, esate baterako *El Motín* izenekoa, euskarazko testurik ere bazegoela. Toribio Etxeberriak *¡Adelante!*-ri buruz informazio gehixeago ematen digu: dirudienez, Meabe ere zuzendaria izan zen, eta gero kazetari profesional bat kontratatzea erabaki zuen, Evaristo Bozas Urrutia. Ez dakigu gauza gehiagorik aldizkari honi buruz, ezta noiz arte iraun zuen ere. Dirudienez, 1914an ez zen kaleratzen.

Dakigunez, Eibarren beste aldizkari batzuk agertu ziren, nahiz eta haien alerik aurkitu ez. 1915 aldera aldizkari errepublikazale bat agertu zen, Francisco Gascue federalistaren eta Pedro Sarasquetaren bultzadaz, *País Vasco* (Luengo Teixidor, 1989: 240). Baliteke testuren bat ere euskaraz agertzea. Izen berdineko beste egunkari bat kaleratu zen Donostian 1923tik, errepublikazale eta autonomista. Bertan ia egunero euskarazko poema bat agertzen zen. 1930ean desagertu zenean, bere ordeaz *El Día* abertzalea kaleratu zen.

2.3. Euskara Gipuzkoako sozialisten beste aldizkarietan

Badago beste aldizkari sozialista bat, Donostian argitaratua, batzuen ustez, Félix Luengorentzat adibidez, elebiduna zena. Guk ikusitako aleetan (1934ko 53-64. aleak, hau da, Pablo Iglesias Erakundearen daudenak) euskara noizbehinka bakarrik agertzen zen. *La Voz del Trabajo. Organo de la U.G.T. y del Partido Socialista de Guipúzcoa* 1901ean argitaratzen hasi zen, eta 1920an astero 3.000 ale kaleratzen zituen (Luengo Teixidor, 1989: 244). 1934ko aleetan badaude hiru euskarazko testu: lehenengoa martxoaren 3koa, bigarrena martxoaren 17koa eta hirugarrena martxoaren 24koa. Lehenengoa, “Socialismoa egi ederrak eta zintzoak”, *Ernani'ko Sozialista Gaztediako-batek* sinatzen du. Bigarrena ere Hernanitik dator, “Euskal-erriko langillientzat”, *Eiñatzu* delako batek firmatua. Bertan Tomás Meabe eta Aquilino Amuateguiren goraiamenak agertzen dira, eta “Gernikako Arbola”ren ahapaldi batzuekin amaitzen da. Hirugarrena Eibarretik dator, José Guisasolaren eskutik eta, ohikoa zenez, olerki bat dugu, “Mundu baten askenak” [sic]: “Erroman dago antekristua:/akabatzen da mundua:/iltzen da kapitalismua ta/jayo Sozialismua”.

3. EIBARKO *EL KANTABRIKO* ALDIZKARIA (1910)

Eibarretik alde egin gabe, beste aldizkari bat aipatu behar dugu, politikatik urrun zegoena, oso bitxia. *El Kantabriko. Revista de Ciencias* zuen izenburua, eta izen bat bakarrik aurkitu dugu: Juan José Ugalde. Ez dakigu nor zen Ugalde hori –ez zen eibartarra, erabiltzen zuen euskaragatik, gipuzkera alegia-, baina badirudi bera zela aldizkariaren egile bakarra. Aldizkaria, 1910ean argitaratzen hasia, zortzi orrialderekin kaleratzen zen, eta elebiduna zen, erdara nagusi. Larunbatero agertzen zen eta bertan zientziez eta batez ere meteorologiaz aritzen zen. Ezin izan dugu jakin noiz arte agertu zen.

4. NAFARROAKO EGUNKARIAK ETA EUSKARA

Nafarroan ere euskarak halako presentziaren bat izan zuen eguneroko prentsan. Ez oso jarraitua, hala ere: *Lau-buru* izeneko aldizkari erdaldunean 1885ean, 1896an eta 1899an euskal testuak agertu ziren (Urmeneta, 1996: 119). XX. mendean, 1919 baino lehenago, beste egunkari nafar batzuetan zenbait euskal idazki argitara eman ziren: 1904an agertu zen *El Eco de Navarra* Berako jaiei buruzko euskal kronika bat. 1912. urtea arte ez da agertuko euskaraz beste testurik; urte hartan sei argitaratu ziren. 1906tik 1921era *La Tradición Navarra* euskal testuak agertu ziren, jarraipen handirik gabe.

Lehen euskal atal iraunkor samarra Nafarroako egunkarien orrialdeetan *Diario de Navarra* eskaini zuen 1915. urteaz gero. Igandero agertzen zen, Jose Agerre Santistebanek egina. Atal hau 1919ko urtarrilean bukatu zen (Urmeneta, 1996: 125). Urte hartan bertan, ekainean, desagertu zen 1918an *El Pensamiento Navarro* egunkarian hasitako euskal atala, “Euskal Idazkuntzak” deiturikoa. Kazetari nagusia Agustín Irigarai (Fermín Irigarai *Larreko*ren lehengusua) da. Kolaboratzaile bi eduki zituen: bere koinatua eta Arizkungo erretorea zen Gabriel Irigarai eta Lekunberriko Fermín Goikoetxea.

Beranduago, 1921ean alegia, agertu zen Leitzaan astekari bat, *La Voz de Leiza*, Ameriketatik etorritako indiano baten ekimenez, Jose Maria Lizarraga Zabaleta. Zerbait bazeukan euskaraz. 1922. urte arte iraun zuen aldizkariak (Perurena, 1994: 4).

11

Euskararen erakundetzea eta euskal prentsaren aro berria (1919-1936)

1. EUSKARAZKO ALDIZKARI MULTZO BATEN SORRERA (1919-1921)

1.1. Komunikabideen laugarren belaunaldia: Masa komunikabideak

Gerra aurreko euskal kazetaritza, 20ko eta 30eko hamarkadetan euskaraz idatzitako prentsa eta komunikabideak, batez ere informazioari dagokionez, bere gailurrera iritsi ziren. 1919-1921 eta 1930-1932 bitarteko urteetan euskal kazetagitza, kuantitatiboki, aldizkarien kopuru handiena ekoiztu zuen: zortzi aldizkari 1919an, zazpi 1921ean eta 1930ean, bost aldizkari eta almanaka bat 1931n eta bederatzi aldizkari 1932an. 30eko hamarkada euskal kazetagitza ezanda Espainia eta Hego Euskal Herria, diktadura bat jasan ondoren, sistema politiko berria, Errepublikan alegia, sartzegatik adierazten da neurri handi batean, alde batetik askatasuna handiagoa zelako eta beste alde batetik polarizazio politikoa ere nabariagoa delako. 1919-1920 bitarteko ezandaren adierazpen eta zergatia, aldiz, hiru mailatan datza: mundu mailan, Espainian eta Euskal Herrian.

Munduan informazioa adituek masa komunikabideen laugarren belaunaldian sartzen da. Laugarren belaunaldi horrek 1939. arte iraun zuen, gure kasuan Espainiako Gerra bukatu eta II. Mundu Gerra hasi zenean. I. Mundu Gerra bukatuta, gauza asko aldatu ziren nazioarteko giroan, teoria politikoan, ekonomian eta abarrea. Jesús Timoteo Álvarez-ek dioenez, gerrarekin batera Europako nagusitasuna bukatzen da, eta nazioarteko protagonismoa Estatu Batuek eskuratzen dute. Agintera totalitarioak agertzen dira: komunismoa, Italiako faxismoa, Hitlerren nazional-sozialismoa... Komunikabide idatziekin batera bestelako batzuk sortuko dira, irratia adibidez, eta baita komikiak, zinema eta kartelak ere. Komunikabideen arteko lehiak gero eta gehiago dira: lehia sortzen da. Hizkuntza ere, herrikoagoa egiten da, eta herriarengandik gero eta gertuago ibili behar herria bera ere, irakurleria potentziala izanik, lortu nahi baldin bada.

1.2. Espainiako eta Euskal Herriko komunikabideen aro berriaren has-tapenak

Euskal Herrian, euskararentzako eredu idatzi batzuk bilatzen dira, herria benetan irakur dezan. 20ko hamarkadako komunikabideak hirietako masa edo multzoetara zuzentzen dira. Euskal Herrian, kontraesana badirudi ere, berdin gertatzen da, irakurlekoa herrikoa, baserritarra bazen ere, haren ezaugarriak masarenak dira, gero eta gehiago: irakurleko handi bat, alfabetatua, gizarte-antolamenduaren abantailek (hezkuntza, batez ere) hornituak... Eta hirietan, batez ere, sortzen dira komunikabideak -eta haien irakurleak-baita euskarazko komunikabideenak ere.

Espainia I. Mundu Gerran neutrala mantendu zen. XIX. mendean Madrilan, Bartzelonan edo Bilbon hasi zen industrializazio eta modernizazio prozesu bati ekin zion. Horrek esan nahi du biztanleria hirietara doala, eta irakurleria bat sortzen dela. Prozesu hori ere Euskal Herrian -Hego Euskal Herrian- nabaria izango da. Euskarazko kazetaritza informatiboa izan eta hirietan egingo da. Herri batzuk, Zornotza kasu, kontuan izanik Bilbo ezin dugula hiri euskalduntzat hartu, zonalde euskaldun baten inprimategi-buru izango dira. Dena den, hor egindako kazetaritza erlijioso da, informazioa ere ematen bazuten ere. Euskara hutsezko kazetaritza informatiboa hirietan iritsi zen gailurrera: 20ko eta 30eko hamarkadetan Donostian -hor sortu zen *Argia*-, eta 30eko hamarkadako bukaeran, Gerra Zibilean, Bilbon.

Azaldutako faktoreei beste bat erantsi behar diegu, Euskal Herria eta euskararentzat ezin garrantzitsuagoa dena: Eusko Ikaskuntzaren eta Euskaltzaindiaren sorrerak. Bi erakunde hauek oso zeregin eraginkorra dute euskal kultura eta euskara bultzatzeko.

2. EUSKO IKASKUNTZA ETA EUSKALTZAINDIA

2.1. Eusko Ikaskuntzaren ekarpena

Eusko Ikaskuntza 1918an sortu zen. Lehenago ere bazeuden Hego eta Ipar Euskal Herrian euskara eta euskal kultura bultzatzeko sortuak ziren elkarte batzuk. Nafarroako Euskara Elkargoa, Euskal Esnalea eta Eskualtzaleen Biltzarra -azken hau mugaz beste aldean- ditugu, besteak beste. 1915ean Toribio Alzagak Donostiako Academia de la Lengua y Declamación Euskara delakoa sortu zuen. Erakunde, elkarte eta aldizkari kultural batzuetatik Euskararen Akademia bat eratu zedin eskatu, eta giroa prestatu ere egiten zuten. Aldizkariaren artean, hor zeuden lehen aipaturiko argitarapen kulturei buruzko atalean aztertutakoak. I. Mundu Gerraren

ondoko egoera ekonomikoa ere oso kontuan hartzeko faktorea dugu. Abertzaletasunak ere badu zeregina, bere pisu politikoa gero eta handiagoa izanik, eta gero eta pragmatikoagoa bihurtuz, erakundeetan parte hartzen zuen heinean.

Euskal kulturaren interesak bil zitzan erakunde edo elkarte bat sortzeko ordua zen. 1918ko udan Eusko Ikaskuntzen lehen Batzarra egin zen Oñatin. Eusko Ikaskuntzak lehenagoko elkarteek ez bezala, euskaltzale guztien laguntza jaso zuen. Hor zeuden karlistak, abertzaleak, *euskalerrriakoak* eta liberalak. Idoia Estornésekek azpimarratzen duen bezala, Eusko Ikaskuntza alderdi politiko guztien gainerik zegoen, baina horrek ez du inolaz ere esan nahi apolitikoa zenik. Sortzaileen gogoan bazegoen antzinako Sociedad Bascongada de Amigos del País, Peñafloidako Kondeak eta Azkoitiko zalduntxoek XVIII. mendean sortua, baina batez ere ereduia Institut d'Estudis Catalans izan zen. Bere zereginak handiak izan ziren: Euskaltzaindia sortu zuen, hiru aldizkari sostengatu zituen (*Eusko Ikaskuntzaren Deia*, *Anuario de Eusko Folklore* eta lehenagoko *R.I.E.V.*, Eusko Ikaskuntzak behar zuen aldizkari kulturala bihurtuz), zazpi Eusko Ikaskuntzen Batzar antolatu zituen (1918an Oñatin, 1920an Iruñan, 1922an Gernikan, 1926an Gasteizen, 1930ean Bergaran, 1934an Bilbon eta 1936an Lizarran), erakusketak, omenaldiak, estatistikak egin zituen, liburuak argitaratu, bilduma batzuk osatu, partiturak bildu eta argitara eman, jai berriak ziren ikastolak lagundu, Euskal Herriko unibertsitatea eskatu... euskal kulturarekin edozein gauzaz arduratu zen Eusko Ikaskuntza, Euskal Herriko lurraldeetan ez ezik, Madrilan eta Bartzelonan ere delegazio bana zeukana. Handik aterako ziren euskal kaze-tagintzarekin zerikusia zuten proiektu batzuk, hala nola euskara hutsezko lehen komikiarena.

2.2. Akademiaren sorrera

Euskaltzaindiaren sorrera Eusko Ikaskuntzaren eskutik etorri zen. Euskararen Akademiaren ideia aspalditik zetorren, ordea. Lehenengoa José Paulo Ulibarri Galindez arabarrak proposatu zuen. Ulibarriren gutun batean euskara kontuetan arituko ziren hogeita lau gizonek osatutako akademia bat sortzeko ideia erakusten du. Lehenengo aipamen zuzena José Francisco Aizkibelena dugu, 1856an egina. Bere proposamenean agertzen da lehen aldiz euskara batu baten premia, “un dialecto clásico y literario que comprendiesen igualmente los habitantes de todo el país vascongado”.

Hizkuntza batzeko beharra, ortografiari dagokionez behinik behin, euskararen akademia bat sortzeko proposamen guztietan dago. Antoine d'Abbadie saiatu zen Akademia sortzen, alferrik. Manterolak zerbait esan zuen horretaz, eta Arístides Artiñanok *Academia Bascongada* delakoaren proiektua 1886ko Durangoko Euskal Jaietan aurkeztu zuen. Sabino Arana

burutu ez zen egitasmo haren alde agertu zen. Hurrengo ahalegina Donostiako *El Pueblo Vasco* eta Buenos Aireseko *La Euskaria* aldizkarietan aipatzen da, 1907ko ekainaren 8ko alean. Cosme de Churrucak 1897ko urriaren 28an proposatu zion Gipuzkoako Foru Aldundiari Akademia bat sortzea:

“[...] La misión de esta Academia será la de hacer un diccionario de esta lengua, tomando como base el de la castellana, publicado por la de Madrid [euskara-gaztelania eta alderantzizkoa, etimologiekin]. La Academia se compondrá por ahora de 22 personas, 6 por cada una de las provincias de Guipúzcoa y Vizcaya, por ser mayor el número de habitantes que en ellas hablan el vascuence; 4 por cada una también de las regiones de Francia y Navarra; y 2 por la de Alava. Estas personas que formaren la Academia serán nombradas por las respectivas provincias ó regiones y por la iniciativa de las Diputaciones de las mismas [...]. Los académicos se reunirán trimestralmente en la ciudad de San Sebastián, como punto más céntrico para todos [...]. Terminado el Diccionario se harán, por la misma Academia también, la Gramática y Ortografía vascongadas [...]”.

Foru Aldundiek ez zioten jaramonik egin. Hurrengo ahalegina XX. mendean egin zen. 1901ean Hego eta Ipar Euskal Herriko euskaltzaleek beren indarrak batu eta bideratzea erabaki zuten. Lehenengo bilera 1901eko abuztuaren 11an egin zen Hendaian. Bigarrena urtebete geroago egin zen. Ortografia batzea arazoa gaindiezin bihurtu zen, eta hortik bi elkarte sortu ziren, Iparrean *Eskualzaleen Biltzarra* eta Hegoan *Euskal Esnalea*. Biek aldizkari bana zuten.

Azkeneko saiakera 1918koa izan zen. Esan bezala, urte hartan bertan sorturiko Eusko Ikaskuntzaren Hizkuntz Sailak -Julio Urquijok eta Luis Eleizalde zuzentzen zuten- proposatu zuen euskararen akademia eratzea. Oharturik lehenagoko ahalegin pribatuak ez zirela aski Akademia sortzeko, erakunde publikoen ezinbesteko laguntza eskatzea deliberatu zuten. 1918ko urtarrilaren 25ean Cosme Elgezabal eta Félix Landaburu diputatuek Bizkaiko Foru Aldundiari Euskal Herriko beste hiru foru aldundiekin batera Akademia sortzea proposatu zioten. Horretarako Eusko Ikaskuntzen I. Kongresuari proiektua gauzatzea eskatu zioten. Raimundo Olabidek aurreproiektua osatu zuen, eta aholku batzuk jaso ondoren, 1918ko azaroan onartu zuten. Eusko Ikaskuntzak Foru Aldundiei proiektua bidali eta hauek ere onartu zuten. Euskaltzaindia jaio zen, Resurrección María de Azkueren zuzendaritzapean. Oñatin hautatutako lehenengo hiru euskaltzainak Arturo Campián, Luis Eleizalde eta Julio Urquijo ziren. Akademia eratzekeo batzordean ere euskal aldizkarietatik ordezkari banak parte hartu zuten:

Carmelo Echegaray (*RIEV*), Pierre Broussain (*Eskualduna*), Domingo Agirre eta Toribio Alzaga (*Euskal Esnalea*), Dámaso Intza (*Irugarrengo Prantziskotarra*), Zirilo Arzubiaga (*Jaungoiko-Zale*), eta Gregorio Mujika (*Euskalerrriaren Alde*). Azkenean, 1919ko irailaren 21eko bileratik atera ziren lehen euskaltzain osoak: Domingo Agirre, Jean Blaise Adema, José de Agerre, Pierre Broussain, Juan Bautista Eguzkitza, Ramón de Intzagarai, Raimundo Olabide eta Pierre Lhande. Azken honek zuzenduko zuen Euskaltzaindiaren bozeramalea, *Euskera*. 1920an Ademak eta Agerrek errenuntzia aurkeztu zuten eta Agirre eta Broussain hil ziren. Haien ordez Sebero Altube, Georges Lacombe, Martin Landerretche eta Damaso Intza (*Zeruko Argiaren zuzendaria*) euskaltzain bihurtu ziren.

Resurrección María de Azkue

1920an lanean hasi ziren. Lehenengo zereginak ortografia batzea eta literatur hizkuntza batu baten beharra aztertzea zen. Zer esanik ez, euskaldun eta euskaltzale guztiak ez ziren Euskaltzaindiaren erabakien alde jarri, eta sabbatar eskola bereziki (Azkueren antzinako laguntzailea zen Ebaristo Bustinza *Kirikiño* gidari zutelarik) aldi askotan aurka azaldu zen.

Gregorio Muxika

2.3. Euskaltzaindiaren bozeramalea: *Euskera* aldizkaria

Euskaltzaindiak berak bere aldizkari propioa kaleratu zuen, *Euskera*. *Euskaltzaindia'ren lan eta agiriak* izeneko. Testuak euskaraz ez ezik Euskal Herrian hitz egiten diren beste bi hizkuntzetan ere agertzen ziren, gaztelaniaz eta frantsesez. Pierre Lhandek bere gain hartu zuen aldizkaria ateratzeko ardura, eta gero Nazario Oleaga zuzendari bihurtu zen. Euskaltzaindiak bere emaitzak, bere iritziak, bere urratsak ezagutarazten zituen. Euskarak, lehenago hainbestetan gutxietsia, bazeukan nolabaiteko prestigio eta estatusa ematen zion erakunde. Hori, esan beharrik ez dago, laguntza eta adore handia izan zen euskaltzaleen proiektu guztietarako, kazetaritza ere barne.

Lehenago ere planteatutako arazoa, euskararen batasuna, eta bere inguruan sortutako beste arazo batzuk ere (neologismoak, ortografiaren batasuna, eta abar), pil-pilean jarri ziren.

2.4. Euskaltzaindia eta euskal prentsa. Egunkari baten egitasmoa

Hasiera-hasieratik, Euskaltzaindiak ikusi zuen kazetaritza zela euskara landu eta garatzeko baliabiderik onena. Euskal kazetaritzaren inguruan, Euskaltzaindia zenbait egitasmo burutzen saiatu zen. Baita euskara hutsezko egunkari bat ateratzearena.

Euskara hutsezko egunkari bat ateratzeko asmoa eta beharra aspalditxotik zetorren, ordea. 1908an, adibidez, jeltzaleek asmoa azaldu zuten, *Diario de Navarra*n Julio Agerrek eta *Gipuzkoarran* Engrazio Arantzadi Kizkitzak, gero hainbestetan errepikatu ziren ezaugarriekin: euskara argian idatzia, abertzalea, informaziokoa. 1917an *Euskal Esnalean* ere agertu zen gogoia. Bertan Arbelaitz kaputxinoak urtero 24.000 pezeta behar zirela planteatzen zuen, eta mila edo bi mila harpidedun behar zirela sostengua emateko (1917ko uztailaren 15ean, 157. zenbakia, 161. orrialdea). 1919an Pierre Broussainek idatzi zion R. M. Azkueri gutun bat. Bertan agertu zen nola Azkue bera eta Julio de Urquijo zenbait tratu egiten ari ziren Donostiako *El Pueblo Vasco* egunkariaren Rafael Pikabearekin Gipuzkoako hiriburuan euskara hutsezko egunkari bat argitaratzeko aukerari buruz. *Zeruko Argian* ere errepikatu zen gogoia 1923an.

Hauek guztiak, ordea, asmo hutsak baino ez ziren. Euskaltzaindiaren egitasmoa, ordea, serioagoa zen. Hasiera batean, ordea, errebistak aipatzen ditu, ez egunkariak:

“Resalta [...] más que la necesidad de aumentar su número, la conveniencia de mejorarlas. A este objeto proyectamos una subvención metálica para aquellas revistas cuya mayor parte de texto se escriba en euzkera y cuyo original alcanza anualmente el número de páginas de un libro corriente; a cambio de esto les impondremos la condición de publicar en folletín alguna obrita necesaria, de común acuerdo designada”.

Bi herenak euskaraz duten aldizkariak, egitasmo honen arabera, 250 pezeta jasoko lukete urtero. Guztira, 2.000 pezeta.

Esan bezala, lehen euskaltzainak euskal aldizkariaren zuzendariak edo arduradunak ziren, beraz oro har ondo samar jaso zituzten Euskaltzaindiak arlo horretan burutu nahi zituzten as-

moak. Horietako bat, ortografia bateratzea. Sabindiarrek izan ezik -haiek, Bustintza buru, Euzkeltzale Bazkuna Aranaren hizkuntz teoriengordailu bihurturik eta *Euzkerea* aldizkaria bozeramalea zelarik, jo eta ke jarraitzen zuten P.N.V.ren sortzailearen ideiak defenditzen- beste guztiek onartu zuten. 1920ko urtarilaren 29an Damaso Intzak gutun batean baietz diotso Azkueri. Hala ere, Iruñeko kaputxinoen aldizkarian eta Donostiako *Argian*, buru belarri onartu zuten Euskaltzaindiaren erabakia. Berdin *Jesus'en Biotzaren Deyan*. Ez, ordea, bizkaierazko *Jaungoiko-Zale* hamabostekarian, bere artezkaria zen Zirilo Arzubiagak dioenez, “lenengo batzar nagusijan erabagi gendualako idazle guztijak azke iztia eurak nai daben idazkerea erabilten”, baina prest omen zeuden -aranistak ez bezala- “Euskaltzaindi orri gure ele maitiaren alde lagunduteko”. Iparretik, guk dakigunez behintzat, erantzunik ez. Gipuzkoarrak eta nafarrak, behintzat, ados. Batasunerako urratsak nonbait eman baziren, kazetaritzan izan zen.

Horretaz gain, 1920. urtean zehar Euskaltzaindiak kazetekiko beste egitasmo bat ere gauzatu zuen. Dirudienez, lehenengo pentsaera aldatu eta egunkariei begira jarri zen Akademia. Dakigunez, garai hartan ez zegoen euskara hutsezko egunkaririk. Euskaraz egunero zertxobait argitaratzen zuten egunkari bakarra *Euzkadi* jeltzalea zen. Euskaltzaindiak garrantzitsutzat jo zuen egunero euskaraz zerbait irakurri ahal izatea, eta horretarako euskarazko testuak bidaltzea komenigarria zelakoan, Akademian bertan bulego edo erredakzio bat eratzeke urratsak eman zituen.

Bulego horren gorabeherak Euskaltzaindian dauden agirien bitartez eza-gutu behar dugu. Asmoa ez da agertzen *Euskeran* aldizkarian. 1920ko abenduan gutun bana bidaltzen zaie Bilboko sei egunkaritarako zuzendariei (orduan zazpi egunkari zeuden). Dirurik ez, ordea, eta egunkariek dirulaguntza bat jar zezatela eskatzen zuten Euskaltzaindiak. Badakigu behintzat hiru komunikabidek milana pezeta eman zutela: *La Gaceta del Norte* katolikoak eta *Euzkadi* eta *La Tarde* jeltzaleek. Dirudienez, asmoa zen bulego hori behin sendo antolatuta, euskara hutsezko egunkari bat argitaratzea.

Euskaltzainak 1927an. Zutik, ezkerretik eskumara: Nicolás Ormaetxea *Orix*e, Jean Elissalde, Sebero Altube, Julio Urquijo eta P. Olabide. Eserita: Juan Bautista Eguzkitza, Bonifacio Etxegarai, Resurrección María de Azkue eta Georges Lacombe.

2.5. *Euskaltzaindiaren Laguntzalleak Deia*

Euskaltzaindiarekin loturik zegoen beste aldizkari bat sortu zen, *Euskaltzaindiaren Laguntzalleak Deia*, 30eko hamarkadan. 1934ko urtarritik 1935era arte agertu zen Bilbon, lehenik hilero eta gero, 1935ean, bi hilabetetan behin. Argitaratzailea Bilboko Editorial Vasca zen. Gehien idazten zutenetariko bat Mikel Aingeru Olano Urteaga kaputxinoa zen, garai hartan Gumako gotzaina zena. Euskararen irakaskuntza zuten kezka nagusia. Hor sartuta zeuden, besteak beste, Damaso Intza, Martin Lekuona (lehendakaria) eta Nazario Oleaga. Batzorde bana bazuten Araban, Gipuzkoan, Nafarroak eta Bizkaietan. Euskaltzaindiaren Laguntzalleak Akademiaren Yaur-sailean sortua zen. Helburua, esan bezala, “eusko-erkietako aur eusko-erdaldunen artean euskera zabaltzea da”. Aldizkarian lan guztien berri agertuko zen.

Nola gauzatzen zen asmo hori? Elebitasunean, haien ustez. Eta elebitasun hori lortzeko, alde batetik euskara bizi zen lekuetan irakaskuntzaren bidez bultzatu eta “izkera ori bera [euskara] il dan bazterretan piztu egin” nahi zuten (*Euskaltzaindiaren Laguntzalleak Deia*, 1934ko otsaila, 1. orrialdea). Euskara “Endaren izkuntza da”. Wundt irakasle alemaniarren teorie-

tan oinarritzen ziren, “gizadian nabaitzen diran abots eta izkera ugariak, jatorriak ematen duan gaitasun ezberdiñetatik datoz, eta enda bakoitzean abots eta izkera oiek bestelakoak dira”. Delos soziologoa ere agertzen zen Euskaltzaindiaren Laguntzalleen aipatzen zituztenen artean. Haien ustez, euskara herriaren izpirituaren isla da, “eusko gogo” hitz pare batean definitzearren. Elkarre honen asmoak Europako giroan murgiltzen ziren, Belgika, Suitza, Gales, Bengala, Irlanda eta Alsazia-Lorenako esperientziak eredutzat hartuz. Euskal Herrian metodo batzuk erabili zituzten. Arabako herri batzuetan, han non euskarak izugarritzko galera sufritu zuen aurreko mendeetan, eta non atzerakada beste lurraldeetan baino handiagoa zen, berpizte lana behar-beharrezkoa zen. Bilbon eta Iruñean ere ahaleginak egin zituzten.

Ikusten dugunez, ikertuko ditugun bi hamarkada hauetan, euskarak sekulako bultzada jaso zuen. Giro akademikoetan behin betirako sartu zen, eta beraz, zilegi ematen zuen milaka proiektu -mundu modernoan iraungo zuen hizkuntza bati zegozkionak- aurrera eramatea; euskaltzaleek ederki ulertu zuten euskara biziko bazen, irakaskuntza, alfabetatze eta euskalduntze lanak, eredu idatzi estandarrak eta masa-gizarteko hizkuntza guztien ezaugarriak eskuratu behar zituela. Eusko Ikaskuntza eta Euskaltzaindia erreferentzia ezinbestekoak izan ziren zeregin horietan zebiltzan euskaltzale guztientzat, eta baita, jakina, euskal kazetariarentzat.

Gerra aurreko euskal informazio- prentsaren gailurra: *Argia* (1921-1936)

1. ARGIAREN SORRERA

1.1. *Argiaren* lehen urratsak

Gerra aurreko euskal kazetaritzan, Hego Euskal Herriko aldizkaririk iraunkorren eta eraginkorrenetariko bat *Argia* dugu. Gainera, *Argiak* nolabait elementu kulturalak, erlijiosoak, eta euskara hutsezko informazioa biltzea posible zela frogatu zuen. Donostiako astekari hau euskal komunikabideen arloko zenbait egitasmo oso garrantzitsuren aitzindari eta bultzatzaile bihurtu zen, hala nola euskara hutsezko egunkari batena, Euskal Herriko lehen komikiaren edo euskarazko irratiaarena.

Beste alde batetik, gure ustez *Argiak* jakin zuten irakurlego bat bilatzen eta eratzen ere, hizkuntz eredu egoki bat proposatuz. Ideologikoki, *Argia* dugu euskararen munduan ibiltzen zirenen emaitza, R.M. Azkueren *Euskalzale* eta *Ibaizabalek* jorratutako bideetatik abiatu zena, Errepublikan, hau da 30eko hamarkadan, mikrogizarte abertzalean integratuko zena

1921eko apirilaren 21ean kaleratu zen *Argiaren* lehenengo alea; 800 inguru atera ziren bere hamabost urteetan, 1936an, Gerra Zibila piztu zela eta, desagertu arte. Nortzuek eta zergatik bultzatu zuten euskal astekari honen sorrera? Zazpi euskaltzale bildu ziren Donostian asmo hori burutzeko. Hiru apaiz eta lau laiko ziren *Argia* argitaratu zutenak. Elizgizonak Bitor Garitaonandia *Garbi*, Ander Artzeluz *Luzear*, Ramon Intzagarai *Elurmendi* eta Jesus Karrera ziren (Garitaonandia eta Karrera jesuitak ziren). Besteak Gregorio Mujika *Jeme* eta Antonio Lizarraga ziren. Beste bi erantsi behar ditugu: Anbrosio Zatarain, bere semeak dioen bezala, dirua ipini eta “Nekazaritza” atalaz arduratu zena, eta Donostiako Garibai kaleko “Eneko Deuna”ren irarkola”ren jabea, Ricardo Leizaola. Beren asmoa euskara

bultzatzea zen, hau da, batik bat euskaraz irakurtzen ez zutenek irakur zezatela nahi zuten.

Ambrosio Zatarain

Berehalaxe lanari ekin zioten. Jesus Karrera zuzendari izendatu zuten, eta “apaitxua” berriez arduratu zen. Hasieratik, Intzagarai eta Muxika ziren *Argiaren* idazleak, astekariaren “nortasuna” azaltzen zutenak (batez ere lehen orrialdeko “Astea” atalean). Artzeluzek hartu zuen bere gain “Euskalerriko berriak” koordinatzeko lana, eta *Lugin-zalek* (Zatarain) “Nekazaritza” atala eratu zuen. Antonio Lizarragak, bere aldetik, banakari lan egin zuen.

Arrakasta lortu zuten nonbait, astero lortu baitzuten *Argia* kaleratzea. Ordurako, *Argia'ren Egutegia*, 1936. urtera arte argitaratu zena, prest zegoen. Urtero kaleratu zuten egutegi hau, formatu txikikoa eta gai ezberdinez osatua. Egutegien ohitura, dakigunez, zaharra eta tradizio handikoa zen euskal kazetaritzan. *Argia'ren Egutegiak* bi mila ale saldu zituen 1921ean, 5.500 1928an, zortzi urte haietan guztira 25.900 egutegi saldu zirelarik.

Astekaria sortzeko erak, puntu askotan, gogorarazten digu euskaraz egin diren beste asmo askotan erabilitakoa. Euskara maite zuten eta euskara bultzatzeko asmo bat beren gain hartu zuten lagun taldeen historia aspalditik dator. Antzeko modua erabili zen *Gero* liburua bera idatzi behar zela erabaki zuen taldeak. Garitaonandiak ikusi zuen, Donostiara joan zenean, herriko jendearentzako aldizkaririk eza, eta orduan, beste adiskide batzuekin batera, erabaki zuen sortzea.

Asmoak, bada, mila aldiz erakutsitakoak ziren: alde batetik, euskararenganako zaletasuna piztea, nekazarietako hizkuntza errazaren bidez irakurgaiak eskainiz; bestetik, fedea eta kristautasuna mantentzea herrietan eta euskaldunengan; eta azkenik, nekazaritzaz, irakurleen bizimoduaz, arduratzea. Hiru horiek izango ziren helburu eta ardatzik garrantzitsuenak. Hasiera hartan, ez ziren politika gaietan murgildu, Errepublika heldu arte. Askotan, zaila izan behar izan zen, esate baterako Marokoko Gerra piztu zenean. Esan bezala, horren albisteak ematen zituzten lehenengo urte hartan hasitako “Marruekos’eko berriak”, hain zuen ere, izeneko atalean.

1.2. Argiaren ereduak

Dirudienez, gauzak ondo zihoazen 1923an, Primo de Riveraren Diktadura heldu baino hilabete batzuk lehenago; *Argia* sortu zuen talde haren asmoak betetzen zihoazen, eta denborak arrazoiak eman zien: bazegoen euskaraz irakurtzeko publiko bat nekazarien artean. *Eskualdunak* Ipar Euskal Herrian egin zuenaren antzera, *Argiak*koek ahaztutako irakurlego bati begiratu zioten, eta lortutako arrakasta horren frogarria dugu. Bazekiten zer nolako irakurlegoa izan nahi zuten eta bazekiten zer nolako informazio mota eskaini behar zioten. Horretarako bazeukaten beren atzean mende batzuetako tradizio sendo samarra, hizkuntza lantzeari dagokionez, Elizaren hain zuzen ere, eta bazeukaten ere Iparrean eredu bat, *Eskualduna*, eta Hegoan beste bi, Azkueren aldizkariak hain zuzen ere. Beste eredu batzuk erdarazko kazetaritzatik zetozen: *La Croix de Dimanche* frantsesa eta *La Veü de Catalunya* katalana.

Argia irakurtzen. Nor-Nairen marrazki bat.

2. ARGIAREN EZAUGARRI IDEOLOGIKOAK

2.1. Euskara, fedea, nekazaritza

Beraientzat, euskaldun ona izateko fededuna izan behar, eta Gipuzkoako fededun eta euskaldun gehienak nekazariak ziren. Beraientzat egin zuten *Argia* 1921ean sortu zutenek, eta beren helburua gizatalde hura euskaraz irakurtzeko gai izateko prestatzea zen, batik bat, gizatalde harengan zuten eragina ez galtzeko. Garai hartan euskara kultura hizkuntza zen ala ez eztabaidatzen zen. Euskal Herriko gizatalde batzuen asmoa euskaldunak alfabetatzea zen. Umeak, bereziki.

Ume batek *Argia* irakurtzen dio bere familiari

Euskal Herriko burgesiak aspaldidanik ez zuen bere gain hartu euskara zabaltzeko lana. Eliza zen euskararentzat euskarri garrantzitsua: “Erdalduna baño euskaldun erdalzaleak euskerari kalte geyago egiten diyo”, esaten dute *Argian* 1922an. Ondo zekiten euskararen bidez ideologia bat transmititu izan zutela, eta gizarte berri moderno hartan ere transmititzen jarraitu nahi zuten. 20ko eta 30eko hamarkadetan euskara irakaskintza aurrera doa, noizbehinka oztopoak aurkitzen bazituen ere. *Argia* beti euskarazko irakaskuntzaren alde egon zen.

Argiaren arduradunentzat, Euskal Herriko elizgizonentzat bezala, bere betiko publikoa nekazariak ziren, herri txiki euskaldunetako biztanleak, han non fedea ere gordetzen zen. XIX. mendearen hasieran (eta ziur aski lehenago ere) gure egunetara heldu den topikoa sortzen hasi zen: benetako euskalduna baserrietan bizi zen, mendi artean, Mogelek esan zuen bezala, “Basarteko Unibertsitatean ikasiak” ziren. Horrelako idealizazioak gaur egunera ere heldu dira. Egoera apur bat aldatzen da modernitatea heltzen denean; orduan modernitatearen ezaugarriak onartzera behartuta ikusten dira, baina beren erara moldatzen dira.

irakaskuntzarekin batera, nekazaritza- eskola ere proposatzen dituzte behin eta berriz. Hasiera-hasieratik, horixe zen *Argiaren* asmoa: nekazariak beren ogibidean jarraitzea, baina modu egoki batez, garai berriei zegokien bezala.

Euskara eta nekazaritzaren arteko lotura oso estua bazen, hizkuntza eta erlijioaren artekoa are gehiago. Maila sinbolikoa ere badu hizkuntzak: askotan “ama” eta “etxe” kontzeptuekin konparatzen zaio, eta baita erlijioarekin zerikusia duten beste kontzeptu batzuekin ere. Anthony D. Smith-ek bere *The ethnic origins of nations* liburuan erakusten duenez, antzinako gizarte etnikoetan erlijioek izugarritzko garrantzia dute kontzientzia nazionalaren sorreran.

Pentsamolde iraunkorra, 1989an *Basarrik, Argian* bertan 1935ean idazten hasi zen bertsolari hark hain zuzen ere, “Zabalik” gehigarrian agertutako elkarrizketa batean Pako Aristiri erantzuten baitzion, kazetariak nola ikusten zuen Euskal Herria eta euskararen etorkizuna:

“Ez nago oso baikor. Hemen hiru giro izan dira bereziak, eta horrexek salbatu du euskera. Euskal giroa, baserri giroa eta sinismen giroa. Badirudi hirurak hankaz gora doazela [...]. Gaur ez dira aintzat hartzen. Horiek galtzen direnean puska handi bat faltako du Euskal Herriak, ikaragarria. Hortxe izan du bere bizia, bere seaska, euskararen unibersidadea baserria izan da. Euskararen alde nik uste gehien saiatu direnak elizgizonak izan direla [...]. Orain beldur naiz denak batera ez ote doazen behera, lurpera, baserri giroa, euskal giroa, erlijio giroa. Horiek hirurak falta direla euskerari etorkizun laburra ikusten diot”.

Euskal Herrian, dirudienez, ez zen agertu euskaraz garai modernoetara moldatutako kulturara eraman zuen eliterik. Euskal kulturaren antzinako elitea –elizgizonak– izan zen euskararen jabea edo zaindaria. Moldaketa bat ere egon zen, hori ere egia denik ezin dugu ukatu, komunikabideak sortu zituen eta komunikabide horien bidez aurrera pausu batzuek eman zituen -hizkuntzari dagokionez, esate baterako. Beren asmoak antzinakoak ziren: gizarterako proposatutako eredia zaharra zen. Mundu industrializatura, hirietara, begiratu beharrean, nekazaritzara itzuli ziren, antzinako mundura, han non Euskara eta Erlijioa (maiuskulaz, noski), han non bere boterea eta eragina nagusitzen ziren. Hiru zutabe horietan oinarritu ziren bere pentsamoldeak iraun ahal zezan.

2.2. *Argiaren jarrera politikoa Diktadura arte (1921-1923)*

Lehenengo urteetan, Primo de Rivera-k boterea lortu arte, “politikerieta” sartuko ez zirela agindu zuten. Gehienetan bete zuten agindua, salbuespenak ere baziren ere: foruen alde agertzen ziren kanpotiko erasoren bat agertzen zenean.

Errepublika heldu arte, Espainiako alderdi gehienak ez ziren masa alderdiak. Nazionalismoa ere sortua zen, eta ikusi bezala urrats garrantzitsuak ere emanak zituen, baina benetako indarra ez zuen lortuko Errepublikan baino. *Argiakoak*, nazionalistaren bat egon arren (dirudienez, Garitaonandia horietako bat zen), lehen urteetako jarrera politikoa foruen aldekoa zen. Normalean, Kontzertu Ekonomikoa zela eta, iskanbilarik sortzen zen Madrilgo eta Euskal Herriko agintarien artean. Foruzale amorratuak ziren eta, horien aldeko ekintza guztiak onartzen zituzten.

Bittor Garitaonandia

Lehenengo urte haietan, *Argiak* ez zuen erakusten nazionalismoarenganako maitasun berezirik. Are gehiago, neutralak zirela zioten.

Beren neutraltasuna behin eta berriz aldarrikatu zuten, nahiz eta 1923ko hauteskundeetarako aholku batzuk eman: “Emaiozute zuben botoa, Jaungoikoa eta Euskal-Erriaren alde lana gogotik egingo dutenai. Ori izango da euskaldun benetakoa izatea [...]”.

Argiak, baina, ez zuen bere jarrera politikoa erakutsiko eta definituko Errepublikak heldu arte, Diktadura pasatu zen arte. Ideologia edo pentsamolde hark abertzaletasun jeltzalera jo zuen.

3. ARGIA PRIMO DE RIVERAREN DIKTADURAPEAN

3.1. Bitor Garitaonandia, zuzendaria

Diktadurapean, Bitor Garitaonandia *Argiaren* zuzendari bihurtu zen, 1923ko martxoan lehen zuzendaria, Jesus Karrera, hil ondoren.

Irailean Primo de Rivera jeneralaren estatuko kolpea gertatu zen. Ondoren, *Argiaren* jarrera oso zuhurra izan zen. Nahiz eta 1923an Primo de Riverak boterea hartu, lehenengo estualdiak ez ziren heldu 1924. urtea arte. Euskal Herrian, abertzaleen aldizkari batzuk desagertu ziren, batez ere elebidunak, Euzko Gaztedijarenak eta aberrianoenak: *Aberri*, *¡Jaiki!*, bigarren *Gipuzkoarra* (1920an sortua), eta 1921ean sortutako *Kendu* eta *Kaiku*. *Asteroko ingi abertzale ta irritsua* astekari elebidunak. Egoera larri eta nahasi horren aurka borrokatu egin behar izan zuten Garitaonandiak eta *Argiako* beste guztiek, zuhurtasun handiz, aldizkaria astero kaleratu ahal izateko.

3.2. Argia eta zentsura

Gogora dezagun Ambrosio Zatarainek kontaktzen duena, nola bere aita eta Bitor Garitaonandia gobernadore militarrengana joan ziren. Gobernu berriak debekatu egin zuen aldizkariak euskaraz ateratzea. Zorte ona izan zuten, Artzadun gobernadore militarra bera ere euskalduna baitzen, eta euskaraz ateratzen jarraitzeko baimena eman zien, baldintza txiki batekin: erdaraz irakurtzen ez zekitenentzako atal bat atera behar zuten, “euskerazko berba bakoitzaren ondoan gaztelaniazko berbea ipiñi bearr euan”. Primo de Riveraren zentsura oso gogorra izan arren, *Argiak* behin bakarrik pairatu behar izan zuen haren eraso, 1928an.

Argiak ez omen zuen arazo askorik, eta politikari dagokionez, hasieratik esana zeukaten “politikakerietan” ez zirela sartuko; beraz, bere nazionalismoa,

bere abertzaletasuna, existitzen bazen (argitaratzaileen taldekide batzuegan behintzat, Garitaonandiaren kasua), nahiko epela zen.

Garai latzak; Madriletik etorritako mesfidantza ez zen txantxetako gauza. Ondo zekien zaldibartarrak, ordea, nola egoera larrien kontra jokatu. *Argiak* Diktadurapean jarraituko bazuen, ezin zuen bere abertzaletasuna aldarrikatu. Beraz, *Argiaren* borroka euskara, fedea eta nekazarien aldekoa izan zen, politika benetan alde batera utzita.

Ander Artzeluz *Luzear*

3.3. Diktaturako azken urteak

Eroso bizi ziren Diktadurapean, ahal zen neurrian; horrek, noski, ez zuen esan nahi libertate osoz bizi zirenik, baina bai libertate nahikoa zutela euskal kultura eta jarrera mantendu ahal izateko. Diktaduraren kontra zeuden, baina beren jarrera Errepublikaren aurrekoa baino askoz ere leunagoa izango zen. Diktadurapean, arazoak arazo, astekariaren arrakasta gero eta finkoagoa izan zen. 1924an “batzaldi” edo lehiaketak antolatzeari ekin zioten.

Hurrengo urteak nahiko lasaiak izan ziren. *Lizardi* hasi zen *Argian* idazten. Oro har, esan daiteke 1926.-1930. urteetan *Argia* finkatu eta sendotuz joan zela. 1929an euskal egunkari bat martxan jartzeko kanpaina hasi zen, nahiz eta gero, gero ikusiko dugun bezala, asmoa gauzatu ez. Diktaduraren azken

urte haietan euskal kulturarentzat hain garrantzitsu eta eraginkorra izango zen elkarte bat sortu zen, “Euskaltzaleak”. *Argiarekiko* harreman oparoak izan zirelarik. Belaunaldi berriaren garaia heldua zen, aurreko aitzindariak hilda: *Kirikiño* mundu honetatik aldendu zen 1929ko otsailean. Garitaonandia bera ere hilabete batzuk geroxeago hil zen, urte hartako irailaren 3an. Ander Artzeluz *Luzear* zuzendari berria bihurtu zen, Errepublikaren atarian.

4. ARGIA ETA EUSKAL EGUNKARI BAT SORTZEKO ASMOA

4.1. *Lizardi* eta euskal egunkariaren egitasmoa

1929an, “Euskaltzaleak” taldeak eraginda, planteatu zen euskarazko egunkari bat argitaratzeko aukera. *Argian* horren berri ugari eman zuten, eta badakigu Donostiako astekaria euskal egunkariaren asmoari oso lotuta zegoela. *Argia* bihur zitekeen euskal egunkari berria? Baliteke; *Lizardik* uste baitzuen ez zegoela egunkari berri bat ateratzerik, ez zegoela inprimategi berri bat erosterik, ez eta langile berririk kontratatzerik. Idazlearen ustez, hoberena izango zatekeen zegoen euskal aldizkari batean oinarriturik, egunkari berria ateratzea. *Lizardiren* aholkuak ontzat hartuz gero, *Argia* egunkari bilatuko zatekeen.

Lizardiren ustez, egunkaria eta astekaria bat bakarrik izango ziren. *Lizardik* berak eta Txomin Arruti *Mendi-Lautak*, beste batzuen artean, proposatu zuten ideia. *Argian* lehenengo aipamena 1929ko martxoan aurkitzen dugu, eta *Mendi-Lautak* berak horren berri ematen digu. Handik aurrera, eztabaida arras interesgarria garatuko zen *Argian* eta beste aldizkari batzuetan.

Txomin Arruti *Mendi-Lauta*

4.2. Egunkariari buruzko eztabaida

Ekainean “Euskaltzaleak” taldeak txosten bat argitaratu zuen *Argian*; bertan euskal egunkaria gertu zegoela irmoki zioten. Lehendabizi, arazo ekonomikoak larrienak ziren. *Lizardik* proposatu zuen akzioak ateratzea eta, batez ere, euskaltzale aberatsei laguntza eskatzea. *Euzkerea* aldizkarikoen ustez, euskal egunkariak urtero 21.000 pezeta galduko zituzkeen. Eusko Ikaskuntzak antolatutako udako ikastaroan komisio bat sortu zen; haren partaideak *Lizardi*, *Mendi-Lauta*, *Esparza* eta *Luzear* ziren. Horietatik hiru *Argiari* estuki lotuta zeuden. Ricardo Leizaola ere han zegoen. *Lizardiren* ustez, egunkari berrirako 141.900 pezeta beharko zituzketen. Are gehiago, *Eusko Ikaskuntzaren Deian* argitaratutako artikuluan batean gastuak eta beharko lituzketen langileak zehazten ditu. Hiru mila harpidedun behar zituzten, hura zen bere konklusioa (*Lizardi*, 1987).

Guztiek *Argian* jartzen zuten beren esperantza. Hala ere, bazegoen proiektuaren arriskuak ikusten zituen norbait, Fermin Irigarai *Larreko*, adibidez. Berarentzat, problemarik handienetako bat idazleak bilatzea zen, behar bada urte hartan bertan hildako *Kirikiñoren* izena zeraman sariarekin konpondu zitekeena. 1929ko maiatzean bertan, *Lizardik Larreko*ri eskatu zion “zuk ain mami darabiltzun naparrera gozo orretan idazki bat bializ zarazu, egunkariariko. Egunkari-muestra edo agerki bat nai genduke ‘Euskaltzaleak’ aren zabalkundea egiteko [...]”. Baina arazorik larriena irakurleena zen.

Antza denez, *Argian* adoretu zebiltzan, 1929ko uztailean euskal egunkariaren adibide edo lagin bat atera baitzuten. Hurrengo asteetan diru arazoak gora eta behera ibili ziren.

José María Agirre *Xabier Lizardi*

Zer nolako egunkaria nahi zuten? Euskara hutsezkoa, jakina, nahiz eta batzuek erdal-ataltxo bat edo erdibanakoa izatea proposatu; informaziokoa (“izpartsu”, *Lizardiren* hitzetan), eta “egunkari on bat -eta bearrezko dezu ona, erderazkoak bezin ona; bestela, zeren indarrez edatu?”, zioen J. M. Agirrek. Euskal Herri osora hedatuko zen egunkaria izango zen, handia, Madrileko *La Voz* eta *El Sol* bezalakoak, txikiagoa beste batzuentzat (*Lizardirentzat*, esaterako), eta kristaua denentzat.

4.3. Egitasmoak porrot egin du

Argian euskal egunkariari buruzko aurkitu dugun azken aipamena 1930eko martxokoa da. Zumaian egindako “Euskaltzaleak”en batzarraren berri ematen digute: “Azken-azkenik Egunkariatiaz erabaki zan. Lizardi jaunak esan zuan berriro, egunkari ori irtetea al izango bada iru milla arpidedun bear dirala, iru milla arpide oiek billatzen saia gaitezen bada guztiok [...]. Orrenbeste ta orrenbeste biztanle gera euskalerrian eta ainbeste eta ainbeste euskaldun bizi dira Euskal-erritik kanpora eta ez ote gera bada iru milla irakurle batuko euskal-egunkaria izan dezagun? Bai, noski, batez ere danok gogoz artzen badegu [...]” (*Argia*, 1930eko martxoak 16, 464. zenbakia).

Momenturik egokiena ematen zuen euskarazko egunkari bat kaleratzeko: lehen aldiz, egoera politikoak uzten zuen horrelako asmoak burutzen, *Argiak* irakurleko garrantzitsu bat lortu zuen, denetariko aldaketek kazetaritza modernorako baldintzak bultzatzen zituzten, baina, arazo ekonomikoak zirela medio, *Argia* ez zen egunkari bihurtu. Euskal Herriko euskara hutsez idatzitako lehenengo egunkaria izango zatekeen. Asmoak frogatzen du behintzat euskarazko kazetaritza posiblea zela. Hala ere, zazpi urte espero behar izan zuten euskarazko lehen egunkaria, *Eguna*, ikusi ahal izateko.

5. ARGIA ERREPUBLIKAN

5.1. Errepublika, garai berriak

Ander Artzeluzek *Argiaren* zuzendaritza hartu zuenerako, astekariaren bidea garbi azaltzen zen. Beharbada, bere gailurrera iritsia zen. 1928an ale gehiago argitaratu ahal izateko makina berri bat erosi zuten. Ordurako hemezortzi lagunek lan egiten zuten Rikardo Leizaolaren inprimategian. Publizitatea ere ez zitzaian falta.

1930ean, Diktadura bukatuta, hil zen Parisen Primo de Rivera.

Errepublikarekin batera, *Argiaren* etapa berri bat hasi zen. Buru belarri sartu ziren politikaren munduan. Beraientzat, Errepublika nolabait mehatxua zen. Sistema laiko baten barruan, katolikotasunaren iraupena zalantzan ikusten zuten, eta ezkertiarren garaipena arriskutsua zen beraien interesetarako.

1931ko maiatzean Euskal Herriko eskumako alderdi guztien batasuna proposatu zuten hauteskundeetarako. Ekainean Gasteizko gotzaina zen Mateo Muxika erbesteratzeko agindua ezagutu ondoren, “gaitzezen itzak” argitara eman zituzten. Erljioarentzako gorrotoa susmatzen zuten: 1931ko urrian Gobernuak jesuitak sakabanatu zituen, eta 1933an “katolikuei egin dezaiguteken irañik aundiena egin digute”, zioten kexu “lege berria” zela eta. Beharbada Errepublikaren beldur zirenez gero, mantxetaren ezkerreko partean San Migel bat agertzen hasi zen, “Mikel Donea, zaindu Euskal erria” lemapean.

5.2. *Argia* eta Estatutua

Hasieran eskumako guztien alde agertu baziren, gero nazionalisten alde bakarrik borrokatu zuten. Are gehiago, Espainiako eskumako alderdiak Euskadiko Estatutoaren aurka azaltzen hasi zirenean. Errepublikaren zehar, sozialistak ere beren etsairik porrokatuenak izan ziren. Beren interesak defenditzeko alderdirik aproposena Eusko Alderdi Jeltzalea zen. Normala denez, Errepublikaren aurka jokatu zuten. Estatutuaren aldeko kanpainari gogor ekin zioten, Estatutuaren bidez beren hiru ardatzen garaipena -Katolikotasuna, Euskara eta Nekazaritza- lortzea espero baitzuten. Horren alde jokatu zuten beti, hasieran karlista eta nazionalistekin, eta lehenengoak aldendu zirenean, bigarrenekin bakarrik.

Errepublikan, batez ere lehenengo urteetan, abertzaletasunaruntzako joera nabarmena da, gero eta gehiago. Mugimendu abertzalea gizartearen maila guztietara hedatuz zihoan: E.A.J. ezezik, beste mugimendu, erakunde eta elkarte asko sortu ziren: kulturalak (“Euskaltzaleak”), emakumeentzakoak (“Emakume Abertzale Batza”), umeentzakoak (“poxpoliñak”, “gastetxuak”), sindikalak (E.L.A.), eta abar. Gehienak lehenagotik zetozen, baina Errepublikan izugarri indartu ziren. *Argia* mikrogizarte abertzale horretan sartuko da.

EUSKALERRIA MAITE DEZUTE NOK, EMAN ZUEN BOTOA NAZIONALISTAI

1. Puzatutako lekuak dituzte gure lekuak...
1839
1953

2. ... 11-ean, Euzko lekuaren Euzkaldunok lekuaren (estatutuaren) aldean botoa ematen.

3. Euzkaldunok gure lekuaren aldean botoa ematen; baina lekuaren lekuaren lekuaren aldean botoa ematen.

4. Baina, azkenean, estatutuaren aldean botoa ematen dituzte lekuaren lekuaren lekuaren aldean.

5. Orain, gure lekuaren lekuaren lekuaren aldean botoa ematen.

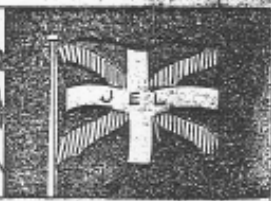
6. ... 11-ean, Euzko lekuaren lekuaren lekuaren aldean botoa ematen.

7. Aldatu (defents) ez egiten lekuaren (estatutuaren) aldean, baina lekuaren lekuaren aldean.

8. Datorren igandean (11-ean) estatutuaren aldean botoa ematen, gure lekuaren lekuaren lekuaren aldean.

9. Gure lekuaren lekuaren lekuaren aldean botoa ematen, baina lekuaren lekuaren lekuaren aldean.

10. Estatutuaren aldean botoa ematen, baina lekuaren lekuaren lekuaren aldean.

11. Estatutuaren aldean botoa ematen, baina lekuaren lekuaren lekuaren aldean.

12. Euzko lekuaren lekuaren lekuaren aldean botoa ematen, baina lekuaren lekuaren lekuaren aldean.

Errepublikan, Argiak denetarikoko baliabideak erabili zituen estatutuaren alde. Irudian, John de Zabalo Txikiren aleluia bat.

5.3. Argia eta Eusko Nekazarien Bazkuna

Errepublika garaian, *Argia* Eusko Nekazarien Bazkunaren bozeramale bihurtu zen. Ordurako “Gipuzkoako Nekazariak” elkarte existitzen zen. Elkarte hark ez zuen norabide politiko jakinik. “Gipuzkoa’ko Nekazarien Katolikotar Alkartasuna”ren gainean hasiko dira eraikitzen “Euzko Nekazarien Bazkuna”. Sindikatu honen helburua, nahiz eta “zerbitzu sindikatu” bezela agertu, bazen politikoa. Sindikatu hori sortzeko lehenengo asmoak 1929an hasi ziren. Harez geroztik, Eusko-Langilleen Alkartasunaren berriak eta Gipuzkoa Nekazariak elkartearnak ugariak izango ziren.

Azkar jokatu behar zuten, sozialistak eta komunistak -Gipuzkoan azken hauek, batik bat- mugitzen hasiak baitziren. Komunista asko euskaldunak ziren; hori ere ondo zekiten *Argiakoek*. Komunisten eta sozialisten ahaleginek bultzatuta, *Argiaren* ingurukoek erabaki zuten nekazaritza-sindikatura sortzea. 1931 urteaz geroztik *Argian* agertzen dira “Gipuzkoa’ko Nekazariak” deituko zen elkarte bati buruzko artikulua batzuk. D. Eizagirre zen haien egilea.

Policarpo de Larrañagak, urtebete lehenago Ondarroan Euzko Tostarteko Bazkuna sortu zuenak, Elorzari jaramonik egiten badiogu behintzat, Zumarragan batzar bat antolatu zuen 1932ko abenduan eta 1933ko urtarrilean (Larrañaga, 1976). 1933ko otsailaren 12an, Zumarragan sortu zuten “Euzko Nekazarien Bazkuna”. Urte batzuk lehenago iragarritako asmoak biltzen zituen sindikatu berriak. *Argia* haren organo *ofizioso* bihurtu zen.

Garai hartan, lau gizon ziren E.N.B.ko arduradun nagusiak: Policarpo Larrañaga, Jose Maria Lojendio abokatua, Lino Lazkano eta Eusebio Goñi. 27 herritako ordezkariak sortu zuten E.N.B.

Dirudienez, lan egin zuten herriak Zarautz, Azkoitia eta Azpeitia izan ziren, han non *Argia* ere gehien irakurtzen zen. Uztailean argitaratzen dute *Argian* han irakurritako memoria: horren arabera 1935ko urtarrilean E.N.B.k bazituen 57 bazkun eta 5.300 bazkide eta 20.000 errealean jabe ziren. Ordurako, Gipuzkoako nekazariak beraienak ziren. Hiritako langileen ideologiazio lana Euzko Langilleen Alkartasunen esku bazegoen, Gipuzkoako herrietako baserritarrena Eusko Nekazarien Bazkunak zuen. Gerra ailegatu zenean, 1936ko ekainean E.N.B.k bazituen Gipuzkoan 68 talde, guztira 8.100 familia nekazari. Kooperatibak bazituen Zarautzen, Azpeitian, Zumarragan, Erreterian eta Oiartzun. Uztailean, bazkideen kopurua gehitu zen: 12.500 familia nekazari, 5.550 jabeak eta 7.000 alokatuak. Bizkaian, 31 talde eta 2.600 familia, eta kooperatiba bat. Kontuan hartu behar dugu Bizkaian E.N.B. 1934ko martxoaren 4ean ezarri zela, Markinan (*Anayak*, 1939ko martxoak 1-15, 6.-7. zenbakia, 25. orrialdea).

Araudiaren alde botoa emazute, euskaldunak

Zergatik gera Estatu-tuto alde?

Lanbide, erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Urt. Oñak ezarriaren aurka jai dituzten, ezinbat hitz, aldiak eta al diruzten, ezinbat diraren erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Atzeritarrak aurka dituzte erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Ar. gogor, Espainiaren aurkako erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Urt. Oñak ezarriaren aurka jai dituzten, ezinbat hitz, aldiak eta al diruzten, ezinbat diraren erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Atzeritarrak aurka dituzte erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Astelenero gertakizun ikaragarria

Bere bizilekua irten da 300 metroan joan ondoren bukitzen arzen-konkrea itxiki-itxiki eginda gelditu. Jendek hitza zizkion; ilak ira izan ziran eta zauritak hofegiekin amaitu hat bai

Azkarategi zijoalako gertatu eze nan?

Jasa dan azkarategi gertatu hitza hitz emi Elgibar-izena. Euzko-Euzkoizkoak afektuak hitz emi eta zauritak hofegiekin amaitu hat bai

Urt. Oñak ezarriaren aurka jai dituzten, ezinbat hitz, aldiak eta al diruzten, ezinbat diraren erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Atzeritarrak aurka dituzte erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Ar. gogor, Espainiaren aurkako erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Urt. Oñak ezarriaren aurka jai dituzten, ezinbat hitz, aldiak eta al diruzten, ezinbat diraren erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Atzeritarrak aurka dituzte erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

ASTEAN

Ar. gogor
Ar. gogor, Espainiaren aurkako erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Urt. Oñak
Urt. Oñak ezarriaren aurka jai dituzten, ezinbat hitz, aldiak eta al diruzten, ezinbat diraren erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Atzeritarrak
Atzeritarrak aurka dituzte erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka
Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka
Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Ar. gogor, Espainiaren aurkako erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Urt. Oñak ezarriaren aurka jai dituzten, ezinbat hitz, aldiak eta al diruzten, ezinbat diraren erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Atzeritarrak aurka dituzte erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Ar. gogor, Espainiaren aurkako erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Urt. Oñak ezarriaren aurka jai dituzten, ezinbat hitz, aldiak eta al diruzten, ezinbat diraren erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Atzeritarrak aurka dituzte erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Ar. gogor, Espainiaren aurkako erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Urt. Oñak ezarriaren aurka jai dituzten, ezinbat hitz, aldiak eta al diruzten, ezinbat diraren erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Atzeritarrak aurka dituzte erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Ar. gogor, Espainiaren aurkako erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Urt. Oñak ezarriaren aurka jai dituzten, ezinbat hitz, aldiak eta al diruzten, ezinbat diraren erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Atzeritarrak aurka dituzte erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Erabileren eta diraren murrizketaren aurka hitz egin dituzte.

Euzkoizkoak hitz ematen duela

Argiaren azal bat, estatuaren aldekoa

5.4. *Argiaren* kazetagitza Errepublikan

1931n Rikardo Leizaolaren inprimategia Donostiako etorbidera pasatu zen. Erredakzio edo bulegoa (lehen inprimategian bertan zegoena) beste leku batean kokatu zen. *Argiaren* orrialdeetan bestelako berriak agertu ziren, politikoak batik bat. Belaunaldi berri bat agertu zen astekarian, aurreko idazleak pixkanaka-pixkanaka desagertuta. Artzeluzen ondoren, 1931. eta 1932. urteetan, Joseba Arrue apaiza izendatu zuten *Argiaren* zuzendari. 1931n Gregorio Mujika, astekari donostiarraren zutabetako bat, hil zen. Baliabide berriak erabiltzen hasi ziren: titular edo idazpuru “korrituak” (zutabe bat baino gehiago betetzen zutenak), aleluiak, argazki eta marrazki gehiago, artikulua ausartagoak eta, orokorrean, kazetaritza-baliabide gehiago.

Gregorio Mujika

Garai berriak, irakurle berriak, idazle berriak. Euskal literaturaren urrezko garaia zen: *Lizardi* bere momentu onenean zegoen, *Lauaxetak Bide barrijak* liburua argitaratu zuen, *Orixe* bere obrak ere kaleratzen zituen. Gero eta aldizkari gehiago zeuden: *Ekin*, *Euzko*, Elias Gallastegiren *Patria Vasca...* *Argiaren* neurriak txikiagotu egin ziren. 1933an *Argiak* beste zuzendari bat zeukan: Antonio Etxeberria *Bostlore*, beste jesuita bat. Espainiako egoera politikoa gero eta nahasiagoa zen: otsailean Asturiasen 26.000 meatzari greban hasi ziren, abenduan Euskal Herrian ere iskanbilak sortu ziren. Komunistak lehentxeago agertu ziren. 1933ko maiatzaren 12an, hil zen Tolosan Jose Maria Agirre *Lizardi*, 36 urte zituelarik.

1934an *Argiak* zortzi orrialde zituen. Euskal komunikabideak ugaritzen zihoazen. Urte hartako urtarrilean Teodoro Hernandorenak *Euzkadi* izeneko filma estreinatu zuen, eta Gipuzkoako zinema aretoetan ere proiektatu zen. Euskaltzaleak elkarteak gogor jarraitzen zuen lanean. 1934ko azken

hilabeteetan *Argia* noizbehinka hamar orrialderekin atera zen, eta argazkiak ere gero eta ugariagoak ziren. Azkeneko etapa eta aldaketa gertu zegoen, Anizeto Zugasti zuzendaritzapean.

Esan dezakegu 1935ean aro berri bat hasi zela. 1930ean, euskal egunkariaren asmoak porrot eginda, *El Día* agertu zen; agi denez, Donostiako egunkari berriaren sorrerarekin batera, *Argiaren* salmentak jaitsi egin ziren. Errepublika garaian, lehenengo urteetan *Argiaren* zeregina propagandista samarra izan zen, P.N.V.rekiko harremanak nabariak zirelarik. Errepublikako lehen urteak gogor eta latzak izan ziren, abertzaletasun jeltzalearen aldeko propaganda egin beharrekoa zen, eta erlijioaren aurkako erasoei aurre egin behar zitzairen. Baina 1935ean eta 1936an, *Argiak* bete zuen zeregina beste aldizkari batzuek egiten zuten, eta egoera gainera lasaiagoa zen.

1935ean orrialde kopurua gehitu zen, inprimatzeko sistema berri garesti bati esker (sakongrabitua). Gure ustez, une hartan aldaketa kualitatibo bat hasi zen *Argian*. Lehenengo urteetako irakurlegoa aldatzen ari zen, gero eta ume gehiago alfabetatzen ziren; gizartea aldatu ahala, astekaria ere aldatu beharra zegoen. Errepublika garaian, gainera, aldizkari berriak sortu ziren, *Argiarentzako* kompetentzia. Urte haietan gizartean gero eta arinago gertatzen ziren aldaketetara moldatu beharra zegoen. *Argiarentzat*, egunkari bihurtzeko aukera galdua, beste bide bat geratzen zen: *magazin* bihurtzea, Estatu Batuetako *Life* eredutzat hartuta.

Lehenago eskaintzen zituzten berriak, informazioa alegia sartzen zuten *Argian*, eta gauza gehiago ere bai, irakurleagoak berak eskaintzen baitzuten: “Al hablar, pues, de literatura, nuestro pensamiento no excluye producción alguna, gráfica u oral, de las que se destinan al público, sea cual fuere el medio difusor por el que llegue hasta él: libro, periódico, tribuna, teatro, disco de gramófono, film... Por todos estos flancos es acometido hoy el euskera; y en todos ellos ha de ejercitar su función asimiladora, so pena de rendirse inerte y morir”, zioen Justo Mokoroak 1936an, eta erdal aldizkariak irakurtzeko joera salatzen zuen, zeren “al cabo de tantos años de actividad renacentista, el público euskaldun no dispone siquiera de una hoja de información; y para asomarse cada mañana al mundo de la actualidad -a su propio mundo- necesita echar mano del antejo espiritual de la prensa erdérica” (Mokoroa, 1936: 39).

1935eko ekainaren 30az geroztik, sakongrabatuz egindako hamabi orrialdetako aleak kaleratzen hasi ziren. Argazki gehiago sartu zituzten sakongrabatuz egindako lau orrialdeetan, hauetan testu gutxi zegoelarik. Zaraguetak, Eskubik, Etxandik eta Landazabalek egiten zituzten argazki haiek. Oyangurenak ere aterako zituen bere argazkiak hurrengo aleetan. Bi koloretako irudiak izaten ziren, baina ez beti zuri-beltzezkoak: berdea, urdina eta gorria ere erabiltzen zituzten. Oso irudi erakargarriak izaten ziren, gai ugari erabiltzen zituztelarik: kirolak, euskal jaiak, Euskal Herriko alderdiak -askotan olerki batekin-, erretratuak, irudi erlijiosoak eta, 763. aletik, *Historia gráfica del nacionalismo* liburutik ateratako irudiak.

Publizitatea ere sartzen zuten, ez Donostiakoa bakarrik, orokorragoa ere bai. Berrero euskal kazetagintzan bete gabe zegoen hutsune bat estali nahi zuen *Argiak*: euskara hutsezko magazinena.

Argiaren azala. Huts-grabatuko argazkia.
Saltzaile bat, 1935eko larunbat batean

Argia bultzatu zutenak saiatu ziren beren komunikabidea *mass-medium* bat egiten, eta ateratako aleen arabera masa-komunikabidetzat ez badugu hartzen, *Argiak* horrelako komunikabideei zegozkien gero eta ezaugarri gehiago erakutsi zuen. Egoera aldatzen ari zela konturatu ondoren euskarazko astekaria egunkari eta magazin egiten saiatu ziren, eta baita beste komunikabide mota batzuetan sartzen ere bai: irradian, komikigintzan... Zer lortuko zuketek Gerra Zibila piztu ez balitz? 1936an, beste hainbeste gauzarekin gertatu bezalaxe, Gerrak *Argiaren* bidea betiko eten zuen.

ARGIA

ASTEROKA

Donosti'ko Eusko Langileen Kooperatiba

Argia irratian, lehen aldiz, ez du
 erantzunik eman. Baina Argia, baina,
 ez du argia eman, eta argia argia
 ez du eman.

Argia irratian, baina, argia ez du
 eman, eta argia argia ez du eman.
 Argia irratian, baina, argia ez du
 eman, eta argia argia ez du eman.

Argia irratian, baina, argia ez du
 eman, eta argia argia ez du eman.
 Argia irratian, baina, argia ez du
 eman, eta argia argia ez du eman.

Argia irratian, baina, argia ez du
 eman, eta argia argia ez du eman.
 Argia irratian, baina, argia ez du
 eman, eta argia argia ez du eman.

Aldizkari erlijiosoak (1919-1936)

1. ALDIZKARI ERLIJIOSOAK (1919-1936)

1.1. Aldizkari erlijiosoak 20ko hamarkadan

1.1.1. Jaungoiko Zale

Euskarazko aldizkari erlijiosoak oso iraunkorrak izan dira beti euskal kazetaritzaren historian. Gerra aurreko batzuk mende honetako 80ko hamarkadan argitaratzen ziren, *Zeruko Argia* esaterako. Gaur egun ere, ordenu erlijioso haiek beste euskarazko aldizkariak kaleratzen dituzte: hor dugu, adibidez, karmeldarren *Karmel*. Aurreko atal batean esan bezala, bi aldizkari erlijioso garrantzitsuak sortu ziren Euskal Herrian 1910eko hamarkadan: *Jaungoiko-Zale* eta *Jesus'en Biotzaren Deya*. Errepublika garaian sortu zen *Ekin*. 1919tik, *Zeruko Argiatik* hasita, beste aldizkari batzuk sortu ziren. Gai erlijiosoak ez ezik, bestelakoak ere tratatzen zituzten.

Jaungoiko-Zale aipatu dugu lehenengoz, izen berdineko bazkunaren bozeramalea zena. Zirilo Arzubiaga eragile nagusia izanik, Jaungoiko-Zale Bazkuna 1912an sortu zen Zornotzan, katixima batzeko ahaleginak egiteko eta euskara bultzatzeko. Bazkunean bazeuden, Arzubiagarekin batera, beste apaiz batzuk, hala nola Gabriel Manterola eta Juan Bautista Eguzkitza. Haiek, bizkaierazko eta gipuzkerazko katixima edo dotrina batzeaz gain, aldizkariak sortu, euskarazko liburuak argitaratu eta euskal jai erlijiosoak antolatzeaz ere arduratzen ziren. Aldizkariak eta liburuak argitaratzeko bazeukaten inprimategi bat, Jaungoiko-Zale'ren Irarkola, Zornotzan bertan. Horri esker, Bizkaiko herri horretatik euskarazko aldizkari eta liburu asko eta asko kaleratu ziren, erlijiosoak edota erlijioarekin zerikusirik ez zutenak.

Bazkuna sortu zen urte berean kaleratzen hasia, *Jaungoiko-Zale* aldizkaria Errepublika ailegatu arte argitaratzen jarraitu zuten. Errepublikan, esan bezala, *Ekin* agertu zen. Hamabostekaria ez ezik, egutegi bat ere argitaratzen zuten, hormarakoa, *Jaungoiko-Zale'ren [ormako] egutegia*. Horretaz aparte, 1921etik beste aldizkaritxo bat ere kaleratu zuten hilero, *Eleiz-Orria*,

"parroko jaunak euren eliztarren artean zabaldu dagien", azalean bertan esaten zuten. Taxuera txikiko aldizkaritxo, mezatako gauzak eta Ebanjelioen azalpenak batez ere zekartzan. Behintzat, antzeko beste bi aldizkari agertzen ziren Bizkaian, *Busturia'ko Kistar Ikastia* eta *Umetxuen Adizkidea*, biak, dirudienez, haurrentzako eginak. Errepublikan, 1935. urtean zehazki, beste aldizkaritxo bat kaleratu zuen Jaungoiko-Zale Bazkunak, Gipuzkoan kasu honetan, *Igande Orria*, Bizkaian agertzen zenaren antzekoa. Oiartzunen, Onaindiak dioenez, beste bat agertzen zen, *Oyartzungo Eliz-Orriya*, Donostiako Eneko Deunaren irarkolan lehen aldiz 1926an egin zena.

20ko hamarkada hasi zenerako, *Jaungoiko-Zalek* ondo finkatuta zirudien. Hamarkada hartan, Manterolaren eragina nabaria da: *Gabirel* edo *Gama* izengoitiak erabiliz, aldizkariaren atal askotaz arduratu zen. Idazle erlijiosoak ez ezik, laikoak ere bazeuden, hala nola Federiko Belaustegigoitia. Aldizkarian aurkitzen ditugun beste izen batzuk ezagunak egiten zaizkigu: Nemesio Etxaniz, Gotzon Urrutia... Argazkiak ere bazeuden, Indalecio Ojangurenak eta Gabriel Manterolak berak eginak. Irudiak (argazkiak eta, gehienbat, marrazkiak), erlijiosoak izaten ziren: santuak, birjinak eta horrelakoak.

1922an euskal kazetaritza inoiz baino hobeto zegoen, euskara hutsezko hamar aldizkari baitzeuden: *Jaungoiko-Zale*, *Zeruko Argia*, *Irugarrengo Prantziskotarra*, *Irugarrengo Irakaslea*, *San Francesen Deia*, *Jesus'en Biotzaren Deya*, *Euzko Deya*, *Fedearen Propagacioneco Urtecaria*, *Eskualduna* eta *Argia*. Hauetatik zazpi erlijiosoak ziren, eta beste bitan (*Eskualduna* eta *Argia*) apaiz asko zegoen zuzendaritza-taldean.

Erljioa bera lehena da, eta berau zabaltzeko norberaren hizkuntza erabili behar zen, herritarren mintzaira alegia, euskara kasu honetan. Erljio eta hizkuntzaren zabalkuntza elkarren eskutik. Frances Lannon Oxford-eko irakasleak ezin hobeto definitu du, gure ustez, egoera hori (Lannon, 1990: 37).

Jaungoiko-Zale aldizkaria, apaizei predikuetan laguntza emateko sortua, 412 zenbaki atera zituen.

1.1.2. Zeruko Argia

1919ko urtarrilean agertu zen lehen aldiz Iruñeko kaputxinoek aurrerantzean hilero argitaratuko zuten *Zeruko Argia*. Euskarazko kazetaritzaren historian gehien iraun duen aldizkari erlijiosoa dugu, Gerra ondoren ere berriro argitaratzeari ekin zioten, gaur egungo *Argia* bihurtzeraino. Taxuera txikiko aldizkaria, normalean garaiko aldizkari erlijioso guztiak bezala, Damaso Intzak zuzendua, hasieran bere helburua erlijiosoa zen.

Zeruko Argia

Aldizkari erlijiosoa beraz, gai erlijiosoei buruz bakarrik aritzen zena, baina -hau da gure ustez azpimarragarria- ez bakarrik erlijiosoentzat. *Zeruko Argia* jende guztiarentzako aldizkaria zen. Kaputxinoek eta frantziskotarrek lehenagotik beste aldizkari batzuk ere argitara emanak zituzten, orain aztertzen ditugunak ez bezala, erlijiosoei bakarrik zuzenduak. Eliztarrek, nolabait, mundura atera nahi zuten. Garai hartan, kazetaritza informatiboko garaian alegia, *mass-mediaren* eragina nabaria zen. Eliztarrak laizismoaren arriskua gertu ikusten hasiak ziren. Ordenu erlijiosoen propaganda egiteko beste bide batzuk bilatu behar zituzten, aita santu Pio X.aren hitzak gogoan zeuzkatelarik: "Elizak alperrik egingo dituzute, misioak alperrik emango dituzute, ta eskola egingo dituzte Elizaren alde ta bere etsaien kalte iskillu edo arma bezela irakurgai katoliko leyal ta egiazkoak erabiltzen ezpadituzute".

Zeruko Argiak lehenagoko euskarazko aldizkari erlijiosoen eskarmentu batzuk jaso zituen; ez zuen *Jaungoiko-Zalaren* bidea jarraitu, hau da, ez zen sartu erlijiotik at zeuden gaietan, hala nola politika edo hezkuntza kontuetan, ez Zornotzako apaizen elkartekoek egiten zuten heinean behintzat. Baina misioetako gauzei buruzko berriak maiz ekartzen zituen, *Fedearen Propagacioneco Urtecararen* tradizioa nolabait jasoz, eta baita kaputxinoei buruzko berriak ere, ordenu barruko aldizkariak egiten zuten moduan.

Iruñeko kaputxinoen aldizkariak Euskal Herriko bazter guztietara iritsi nahi zuen, ez zen beraz Nafarroako bakarrik aldizkari bat. Batez ere, Gipuzkoa eta Nafarroara iritsi nahi zuten, bazekitelako Bizkaian beren balizko esparrua *Jaungoiko-Zalek* betetzen zuela. Ikertzen ditugun aldizkari gehienak bezala, zaila da jakitea *Zeruko Argia* zenbat saltzen zen. Baina badakigu non saltzen zen, zenbat salmenta-puntu zeuden: 1921ean Gipuzkoa eta Bizkaiko leku gehiagotan saltzen zen, Nafarroan baino. Ezagutzen ditugu, baita ere, harpidetzak egiteko herrietako idazkarien zerrenda, eta gehienak Gipuzkoan zeuden, hogeita sei herritan. Bizkaiko sei herrik bazuten *Zeruko Argiaren* ordezkari bat, eta Nafarroako hamahiruk. Beste bat Gasteizen zegoen.

Aldizkaria erlijioso bazen ere, eta politikatik urrun mantenduko zirela agindu bazuten ere, 1922an atal berri bat argitaratzeari ekin zioten, "Naskaldia" izenekoa. Bertan munduko berri laburrak agertzen ziren, gehienak erlijioarekin zerikusia zutenak. Atal hartan Sobiet Batasuneko berri asko zeuden, komunismoa baitzen garai hartan elizgizonentzat etsairik handiena. Iruñeko kaputxinoentzat ere berdin, eta horregatik beren aldizkarian komunisten aurkako berri ugari aurki ditzakegu, politikaz arduratzen ziren aldi urrietan. Pentsamolde hau lehenagoko euskarazko aldizkari batzuen eta geroagoko beste batzuen ere berdina delako, sindikatu katolikoak, batez ere nekazarien elkarreak, Eliza katolikoaren ideologiaren bozeramale ezin hobeak ziren. Batez ere Errepublikan, bai elizgizonek, bai abertzaleek, ederki ikusten jakingo dute elkarte horien garrantzia. Baina, egia esan, *Zeruko Argia* ez zen inoiz ere Espainiako eta Euskal Herriko politika gauzetan sartu, eta oso gutxitan Europakoetan, ez eta momentu nahasietan ere, esate baterako Espainiako II. Errepublikan.

Honek ez du esan nahi pentsamolderik ez zutenik. Eliztarren aldizkariak Eliza katolikoaren pentsamoldearen bozeramaleak ziren. Ezaugarri gehienak ikusi ditugu: eliztarrak izanik, sozialista eta batez ere komunisten aurkakoak ziren. Beste aldizkari erlijiosoak ere berdin: 1931n *El Mensajero del Corazón de Jesús* aldizkarian esaldi hau irakur zitekeen: "Todas las ideologías y los sistemas sociales se reducirán a dos: comunismo o catolicismo, Roma o Moscú". Beste alde batetik, kaputxinoek, Euskal Herriko -eta baita Espainia eta Europa osoko elizgizon guztiek bezala-, politikoki alderdietan baino sindikatuetan konfiantza gehiago zuten, oso kontuan baitzuten bere pentsamoldearen jarraitzaile asko eta asko nekazarietan zeudela.

Komunikabideei buruzko kaputxino eta bestelako erlijiosoen ideiak zehatz-mehatz ezagutzeko, aita Cultrera-ren idatzietara jo behar dugu. 1924an "Tolosa'ko zabaltzea" izenburupean (*La Croix de Dimanche* izeneko aldizkari erlijiosoak Frantziako Tolosa herrian lortutako zabalkundeari buruzkoak) kaputxino honen ideiak azaltzen dira. Urte hartan, Euskal Herriko aldizkari askok -haien artean *Zeruko Argia* bera eta *Argia* ere bai-

eredutzat zuten *La Croix de Dimanche* aldizkariak 30.000 harpidedun zituen Tolosako departamentuan. Cultrerak adierazten du nola lortu zuten hainbeste irakurle izatea. Horretarako, lehen helburuak emakumeak ziren, "aiek gizonak baño kartsuagoak, gizonak baño sinismen aundiagokoak ta toki batzuetan apaizen orde z etxeetara ikusaldiak egitera joateko añako kemen izan zuten" (*Zeruko Argia*, 1924ko urtarrila, 61. zenbakia, 205. orrialdea).

Aldi berean, aldizkariako arduradunek banatzaile berriak prestatu zituzten hitzaldi batzuen bidez. Hona hemen, gure ustez, Euskal Herrian aplikagarrien suerta zitekeen puntua: emakume eta umeen garrantzia, aldizkari katolikoak, eta gure kasuan, euskarazkoak, zabaltzeko. Erraz ulertzen da umeen garrantzia, euskaraz alfabetatu gabe zegoen gizartean, haiek baitziren euskaraz hobekien irakur zezaketenak. Euskara eta Fedea elkarrekin estuki lotuta egonik, horrela bi xede betetzen ziren: kristautasuna eta hizkuntza zabaltzea. Emakumeen zereginak ere pisuzkoa izan behar zuen, katolikotasuna zabaltzeko, ondo dakigunez beraiengan apaizek jokabide eraginkorra egin baitzuten. Euskal Herrian emakumearen garrantzia handia izan da beti, gizarte tradizionalan behintzat. Gizarte industrializatu berrian -gogora dezagun nola Sabino Aranak eta bere jarraitzaileek, nahiz eta gizarte horren barne egon, industrializazioaren aurka azaldu ziren- emakumearen zeregina guztiz ezberdina bihurtzeko arriskua zegoen, eta elizgizonak ere ondo ikusi zuten. Hortik katolikotasunak eman zien garrantzia, ez ordura arte nahiko pasiboa, aktiboa baino, Cultrerak aipatzen duen adibideak lekuko. Abertzaletasunak ere emakumeari bere betebeharra eman zion mikrogizarte abertzalean, Emakume Abertzale Batza asmo horiek gauzatzen zituelarik. Batzaren atzean apaiz bat, Policarpo de Larrañaga, Errepublikan sindikalismo abertzalea ere pizteko ahaleginetan nabariena, bazegoen.

1.1.3. Aranzazu

1921ean argitaratzen ziren euskal aldizkariak beste bat, elebiduna, erantsi zitzaion: *Aranzazu*. 1919tik beste aldizkari erlijioso bat agertzen zen Donostian, *Junior. Organo de la Federación Vasco-Navarra de Congregaciones Marianas*, euskaraz zatitxoren bat ekartzen zuena, eta denboraren poderioz euskarazko gehigarri bat kaleratuko zuena, *Gure Mutillak*.

Aranzazu hango frantziskotarren aldizkaria zen. Hilabetekaria, *Zeruko Argia* bezala, taxuera erdikoa zen eta irudiak bazekartzan. Frantziskotarrek bazuten aldizkari bat, ordenuaren barrukoa: *Irugarrengo Frantziskotarra*. Kaputxinoen kasuan bezala, aldizkari berriak beste kontzeptu bat dakar: guztiontzako komunikabide bat izateko gogoia, hain zuzen ere. Azken batean, pentsatzen zuten frantziskotarrek, bere ordenuaren ezaugarriak ederki egokitzen ziren Euskal Herriaren nortasunarekin.

Aranzazu euskaraz eta erdaraz idatzia zen. Arantzazuko Birjinaren mirariak eta Hirugarren Ordenuko araudia eta ezaugarriak dira gehien agertzen diren gaiak. Euskaldunentzako irakurgaiak ere agertzen dira, ipuinak adibidez, eta santuen bizitzak. Noizbehinka Ameriketako berriak eta olerkiak ere agertzen ziren.

1930ean han-hemenka azaltzen ziren euskarazko testuak atal bakar batean bildu ziren, "Euskal atala" izenekoan hain zuzen ere. Bizpahiru orrialde izaten ziren -aldizkariak 30 bat orrialde izaten zituen- gauza erlijiosoekin be-teak. *Zeruko Argia* bezala, *Aranzazu* ez zen politikan sartu.

Irakaskuntza, erlijioa eta euskara izango ziren, hain zuzen ere, Errepublika garaiko euskarazko aldizkari erlijiosorik garrantzitsuenaren ardatzak: *Ekinez* ari gara, *Jaungoiko-Zaleren* ondorengoa.

1.2. Aldizkari erlijiosoak Errepublikan

1.2.1. Aldizkari berriak

Primo de Riveraren diktaduraren lehen urteetan, 1924an zehazki, beste aldizkari elebidun bat kaleratzen hasi zen, *Ecos de San Felicísimo*, Bizkaiko pasionistek zuzendutako hilabetekaria. Dakigunez, Gipuzkoan eta batez ere Bizkaian zabaltzen zen. 152 zenbaki ezagutzen ditugu, azkena 1936ko abuztukoa. Euskaraz %15 zeukan gutxi gorabehera. Raimundo de San Miguel zuzendari zutela, euskal idazleek bizkaieraz eta gipuzkeraz idazten zuten. Aldizkaria erlijioso zen, pasionisten gauzez bakarrik arduratzen zen.

Donostiako luistarrek, esan bezala, 1919tik *Junior* kaleratzen zuten, han-hemenka euskarazko artikuluren bat bazekarrena. Hala ere, 1927an hasiera eman zioten euskara hutsezko beste aldizkari bati, *Gure Mutillak* izenekoari alegia. Egia esan, izatez *Junior*ren euskarazko gehigarria zen. Egunkari tankerakoa, bost zutabetan banatua, formatu handikoa, gazteentzako aldizkari bat zen. Ez zuen beraz lehenago ikusitako aldizkari erlijioso soilen antz handirik.

*Gure Mutillak*en lau orrialdeetan euskara hutsez idazten zuten. Idazle gutxiren izena iritsi zaigu, baina badakigu haien artean Jokin Zaitegi bazegoela. Luistarren aldizkari honek bazituen harreman handiak Gizarte Ikas-Batzekin, AVASCI lotuta zeudenak.

Zer esanik ez, Gizarte Ikas-Batzak klase sindikatuen aurka sortutako antolakuntza batzuk ziren, Elizaren sindikalismo katolikoa zabaltzeko tresnak. Gizarte Ikas-Batza hauek izen berdineko aldizkari bat kaleratu zuten 1934an eta 1935ean, euskara hutsez. Hilabetekaria, ekonomia eta sindikalismoaz aritzeko sortua zen. Beste gai askoren artean, hona hemen aipagarrienetarikoa batzuk: Bizkaiko eta Gipuzkoako ekonomia, marxismoa, Arabako nekazarien arazoak, "domua eta domukera" (kapitala eta kapitalismoa), kooperatibismoa, langintza elkarteak... Eredu bat zeukaten, Belgikako sindikatuak.

Primo de Riveraren diktadurapean, lehenagoko ikastolak mututu egin ziren. Errepublikan ez zuten legezko trabarik izan, beren bizitza erraza ez bazen ere (batez ere ikastola gehienek zuten kutsu erlijiosoarengatik hain zuzen), eta horrek agerian utzi zituen Madrileko agintari eta euskaldunen borrokak hezkuntzari dagokionez, garaiko euskal aldizkariak lekuko eta bozeramale. Ikastola batek bere aldizkaritxo ere kaleratu zuen 1930ean eta 1931n: Donostiako Koruko Andre Mariaren Ikastetxeak hamabostekari bat kaleratu zuen, argazkiak eta guzti. Euskara hutsezkoa noski, *Kristau Ikasbidea* izenburu ezin adierazgarriagoa zuen aldizkari hau sortua zen "argi, garbi ta itz gutxitan erakusteko zeruko bidea euskaldun Kristauai".

1.2.2. Zornotzako aldizkariak: Karmen'go Argia eta Arrati'ko Deya

Aldizkari erlijioso inportanteenak Zornotzan egin ziren. Han, *Jaungoiko-Zale* aldizkaria ez ezik, izen berdineko elkartearen inprimategitik beste bi aldizkari ere argitara eman ziren: *Karmen'go Argia* eta *Arrati'ko Deya*. Lehenengoa, "karmeldarren illeroko aldizkaria", Aita Doroteo, Aita Martin Uriarte eta Pi Abaren zuzendaritzapean agertu zen Gerra arte. Beste ordenuen antzera (frantziskotarrak, jesuitak eta kaputxinoak) karmeldarrek ere beren aldizkaria atera nahi izan zuten. Beste ordenuen aldizkariak bezalakoa zen, formatu txikikoa, irudi eta argazkiez hornitua, eta mami erlijiosokoa. Euskara hutsezkoa.

Guretzat askoz interesagarriagoa da aipatu bigarrena, *Arrati'ko Deya*, bizitza laburrekoa bazen ere. 1931n sortu zen apaiz baten kemenez, Eulogio Gorostiaga zeanuriarraren bultzadaz. Jaungoiko-Zaleren inprimategian egina, bulegoa Areatzan zegoen. Badakigu 1931n eta 1932an argitaratu zela, bere sortzailea hil arte alegia, baina oso ale gutxi ezagutzen ditugu. Nahiz eta, dirudienez, zabalkunde murrizta izan -aldizkarian bertan esaten denez, Bilboko Euzko Gaztedian saltzen zen, eta, Arratiari buruzko aldizkari izanik, pentsatzekoa da zonalde honetan bakarrik irakurtzen zela- garrantzitsutzat jotzen dugu arrazoi batengatik: informazio lokala, herri edo zonalde txiki bateko berriak bakarrik ematen dituen aldizkaria baitzen. Lehenagoko aldizkari-egunkarietan, euskara hutsezko nahiz elebidunetan, agertutako

Euskal Erriko berriak izeneko atalak aldizkari bihurtzea posible zela erakusten baitigu. Zehazki, argi dago *Euzkadi* egunkarian egunero agertzen zen euskal ataleko berri lokalak egiten zituztenetako batzuek zonalde baterako aldizkari bat argitaratzeko aukera ikusi zutela. *Arrati'ko Deya*, *Jaungoikoa eta Lagi-Zarra* lemapean kaleratzen zena, politikoa eta erlijiosoa bazen, baina, gauza guztien gainetik, informatiboa. Beste aldizkari batzuen egituraren ezaugarri gehienak errespetatzen zituen, *Argiarenak* alegia: "Lugintza-gayak", "Erlejiño-gayak", "Soziologi edo gizastizti gayak" eta "Izparrak" (Areatza Billaro, Zeanuri, Arantzazu, Galdakao eta Bediakoak) ziren bere bederatzir orrialdeetan agertzen ziren atalak. Apalak baziren ere, bazeuden bi adar edo eredu informatibo nagusiak elkartzeko ahaleginak, bata bizkaitarra (eta bizkaierazkoa) eta bestea gipuzkoarra (eta gipuzkerazkoa, noski), *Euzkadi* eta *Argiarenak*, hain zuzen ere.

1.2.3. Gasteizko aldizkari erlijiosoak

Zornotzako Jaungoiko-Zale Bazkunak kaleratutako *Jaungoiko-Zale* eta bere jarraitzailea *Ekin* aldizkariari buruz aritu baino lehenago, eta Hego Euskal Herriko aldizkari erlijiosoen errolda ahalik eta osoena egiteko asmoz, goazen orain Gasteizera, han argitaratzen baitziren *Gymnasium* eta *Gure Mixiolaria*, bigarren hau *Aitzolen* ardurapean. *Gymnasiumi* dagokionez, bihilabetekaria zen. Gasteizko seminaristek argitaratu ekin zioten 1927an, %10 gutxi gorabehera euskaraz.

Hala ere, *Gymnasium* ondorengo *Idearium* aldizkarian euskarazko tes-tuak oso eskasak dira. *Gymnasium* ikasleen aldizkaria zen, eta *Idearium* aldiz irakasleena, *Revista de investigación y síntesis de ciencia religiosa* izan nahi omen zuena. Agian horregatik, goi mailako gaietz aritzeko euskara egokia ez zelakoan, irakasleek (Joxemiel Barandiaran, J. de Goicoecheaundia, Juan Thalamas Labandibar, Alberto Onaindia, Joaquín Azpiazu, Bernardino García de Albéniz besteak beste) erdaraz idatzi zuten, horietako asko euskaldunak baziren ere. Egia esan, euskaraz artikulu bat baino ez dugu aurkitu, 1934ko maiatza-ekaineko alean agertzen den sei orrialdeetako testu bat, B.L. ezezagunaren "Apologetika apurrak" izenekoa, gipuzkeraz.

1.2.4. Ekin

Gatozen orain atal honen ardatza den aldizkarira, Zornotzako *Ekinera* alegia. *Jaungoiko-Zalek* hasieratik zeuzkan printzipio eta gaiak lantzen jarraitu zuen, 20ko hamarkadan hezkuntzari buruzko kezka nabaria da: umeak eta kristau-ikasbidea elkarrekin lotuta daude. Hamarkada horretan -eta hurrengoan, jakina- euskaltzaleak konturatu ziren euskararen iraupenerako

komunikabideek zuten garrantziaz. Hamarkada hartan hasi baitziren mutil euskaldunak alfabetatzen, irakurlego berri eta prestu bat sortzen ari zen alegia. Gizarte moderno horretan komunikabide modernoek *-mass-media* izendatu ditzakegunak- beren lekua bazuten. Euskara munduan zebiltzanak -elizgizon asko eta asko haien artean- ezin ziren atzeratu.

Hezkuntza eta komunikabideak haien kezka baziren, euskara ere Zornotzako aldizkarian maiz errepikatzen gaia da. Behin betirako jarrerarik hartu gabe, badirudi batasun aldekoak zirela, behintzat idazkera batzearen aldekoak. Bizkaieraren alde-aldekoak baziren ere, ez ziren aranista batzuen gehiegikerietan inolaz ere erori. Zornotzakoak, ahalik eta irakurle gehienek konpreni ahal zezaten edo, hizkera oso orekatu batez idazten zuten, agian *Argiaren* gipuzkerazko ereduarekin pareka daitekeena. 1927an Gabriel Manterolak aitortzen du: "*Kirikiñok* eta nik be izan dogu iñoiz gora-beratxu bat, berak gauza bat alan dala uste ta nik olan dala uste izanetik sorturikoa". Hala ere, harreman onak bazituztela azpimarratzen du *Gamak*, euskararenganako maitasunak elkartzen baitzituen. *Ekin* aldizkariaren bultzatzaile nagusia Gabriel Manterola izan zen; izan ere, berak *Niké* goitizenaren erabili zuen askotan, grekerazko garaipena eta "ekin" hitza alderantziz irakurria.

Ekin

Euskara, erlijioa eta hezkuntza erlijioso eta euskaldunaren defentsarekin batera, *Jaungoiko-Zalere* beste ardatza 20ko eta 30eko hamarkadetan sindikalismoa dugu. 1928an, aldizkarian bertan agertutako ikerketa baten arabera, Euskal Herriko langile gehienak Unión General de Trabajadores sindikatuaren zeuden (31.006), afiliatutako guztiak 68.000 inguru izanik. Sindikatu katolikoetan eta Euzko Langillien Alkartasunean 11.218 eta 10.832 zeuden. Komunistak 13.108 ziren. Besteak "Bizipidedunen Bazkun Azkiak" edo Sindicatos Libres Profesionaletan 1.713 zeuden. Hau da, Euskal Herriko langile gehienak ezkerreko sindikatuaren zeuden (44.114, zehazki),

eta honen erdia baino gehixeago Elizaren aldeko sindikatuetan (23.768). 1931n Jaungoiko Zale Bazkunak 937 bazkide zituen, 384 apaiz eta 55 laiko. 736 bazkide bizkaitarrak ziren.

Zornotzako abadeek jarrera gogorra hartzea erabaki zuen. Horrekin Eliza Katolikoaren erabakia onartu egiten zuten. Beren doktrina 1891n aita santu Leon XIII.aren *Rerum Novarum* Enziklikaren mamia buru belarriko aplikazioa besterik ez zen.

Errepublika helduta, Bazkunakoen jarrera gero eta gogorrago bilakatzen da erlijio, hezkuntza eta sindikalismoari dagokionez. Hezkuntzari dagokionez, itxaropena Bizkaiko Foru Aldundiak sortutako auzo-eskoletan jartzen dute. Kristau-ikasbidea ezin garrantzitsuagoa dela behin eta berriro errepikatzen dute, eta dotrina ondo irakasteko umeak bere-berea duen hizkuntzaz egin behar zela ere bai: ikastola kristau eta euskaldun bat ezinbestekoa zen euren ustez, eta noski, 1931n Errepublikako Parlamentuak onartzen duen hezkuntzari buruzko lege berriak euren interesetarako ekar zitzakeen arazo eta iskanbilak oso kontuan hartzen zituzten, aita santu Leon XIII.aren, Pio IX.aren eta Pio XI.aren hitzak gogoratuz.

Honen ondorioz, Jaungoiko-Zale Bazkunak erabaki zuen 1931n *Jaungoiko-Zale* bere aldizkari nagusia *Ekin* izeneko astekaria bihurtuta -artean beste hiru argitaratzen zituzten, *Eleiz-Orria* hilean behin, hogei herritan banatzen zena; *Zeruko izpitxoak*, Mariaren alabeentzako hilabetekari bat; eta *Gastien Laguna*, mutilen artean banatzen zena-, Errepublika garaiko Euskal Herriko kazetagintzan erlijioa, euskara, ikastolak eta sindikalismo katolikoak hobeto defendatzeko. Jaungoiko-Zale Bazkunaren pentsamolde-oinarri haien teorikoak Gabriel Manterola bera (Ramon Ertzerekin *Ekin* zuzentzen zuena) eta Juan Bautista Eguzkitza ziren, lehenengo orrialdeko "Astea" atalean (*Argian* agertzen zenaren antzekoa) eta erdiko testu handian batez ere.

Lehenengo zenbakia otsailaren 6an agertu zen. Bertan agertzen dira bizi ahal izateko saldu behar zuten kopurua: 2.500 ale astero. Hala ere, Jaungoiko-Zaleko bazkideak mila ziren. Lehenengo zenbaki haietan argi eta garbi utzi zuten nortzuk osatzen zuten beren irakurle goa: "*Asteroko au batez be baserritarrentzat egiten da-ta, zuek, baserritarrok, beste inok baño obeto aitu ta ulertu bear zeunkie*" (*Ekin*, 1932ko otsailak 20, 3. zenbakia). Hitz hauek *Argian* hamarkada bat lehenago idatziak gogora ekartzen dizkigute. Baita nekazari eta baserritarrek ondo irakurtzeko zuten zailtasunak ere, irakurtzeko ohitura hartzen hasten direnak.

Euskaldunak irakurtzen zaletzea zen beren helbururik nagusienetariko bat. Erlijioa Errepublikako Gobernuaren erasoetatik defendatzea zuten xede nagusia, noski. Garai honetan, Jaungoiko-Zalekoak abertzaletasunaren alde jarri ziren. Polarizazio politikoa nabarmendu zen Errepublikan, eta *Ekin*, Eliza Katolikoaren orduko jarrera eta pentsamoldeari jarraituz, politikan sartu zen.

Ekinen gertatzen da *Argian* ere gertatutakoa: 20ko hamarkadan politika eta bereziki alderdietatik aparte mantendu baziren ere, Errepublikan E.A.J. eta bere inguruko mikrogizarte abertzalera hurbildu ziren. Bizkaiko eta Gipuzkoako bi aldizkariak ez ziren jeltzaleak, hau da, Euzko Alderdi Jeltzalea ez zen beren jabea, baina politikoki, dudarik gabe, aldekoak ziren. Apaiz euskaldunak, Errepublika garaian sortutako polarizazio politikoa, Sabino Aranaren alderdiaren ideologia eta estrategiarekin bat etorri ziren, eta elizgizon haien bozeramaleak ere eskumako abertzaletasunaren bozeramale bihurtu ziren -hau da, beste alderdi abertzalea (A.N.V.) ez bezala, E.A.J.ren abertzaletasun konfesionalarena-, batez ere hauteskundeetan. Jarrera horretan Jose Ariztimuño *Aitzol* eta Euskaltzaleak elkartearen inguruan sortutako apaiz propagandisten eragina nabaria da. Haren guztiaren atzean, noski, erlijioaren eta erlijioan oinarrituriko gizarte-eredu tradizionalistaren defentsa zegoen.

Ekinekoak Estatutuaren alde ageri ziren: "Estatuto alde, erlijio alde", horixe zen beren lema. Abertzaletasunerantzako joera adierazteko, arrazoi erlijiosoak ez ziren falta, edo behintzat, Eliza Katolikoaren doktrinan oinarriturikoak. Pio XI. Aita Santuaren *Ubi Arcano* entziklikatik ateratako pasarteak baliabide ideologiko bihurtu zen Jaungoiko-Zale Bazkunakoentzat. Baita Leon XIII.ak 1901eko abuztuaren 20an Bohemiako gotzainei bidalitako gutunean aurkitu zituzten beren argudioak. Borroka politikoa -abertzaletasunaren alde, ezkertiarren eta batez ere sozialisten kontra-borroka sindikalarekin osatu zen. Sozialismoa, apaiz euskaldunaren ikuspuntutik adierazia, eta sindikalismoarekiko Elizaren jarrera ezin hobeto azaldu zuen Juan Bautista Eguzkitzak, gehienetan *Erri* edo *Errizale* ezizenak erabiltzen zituen. Astero artikulua handixe bat idazten zuen, eta *Ekinen* argitaratutako testu guztiekin liburu bat osatu zuten, *Gizarte-auzia. Ugazabata langille arteko gora-berak*, 1935ean kaleratua eta 1990ean berrargitaratua Andres Urrutiaren hitzurre batekin. Bertan agertzen dituen azterketekin bat gatoz Urrutiarekin: Eguzkitza -eta Jaungoiko-Zalekoak- E.L.A. eta A.V.A.S.C.etik hurbil sentitzen ziren, *Rerum Novarum* entziklikan

oinarrituak -lehenago ikusi bezala- jabetza pribatua onartuz sindikalismo ezkertiarren kontra jokatzeko baitzuten. Gabriel Manterola ere pentsamolde "solidario"aren bozeramale bihurtu zen. Euzko Langilleen Alkartasuna (lehenago Euzko Langille Batza) Euskal Herrian Eliza Katolikoaren doktrinara gehien hurbiltzen zen sindikatua zen, apaiz euskaldunen atxikimendua erakartzeko egokiena. E.L.A.k 40.000 langile paseak biltzen zituen.

Errepublikak ekarri zuen polarizazio eta erradikalizazio-prozesu politikoa zela eta, Zornotzako apaizen Bazkunak argitaratutako astekariak Bizkaian *Argiak* Gipuzkoan egin zuen jokabidea garatu zuen: baserritarrentzako aldizkaria, Eliza Katolikoaren pentsamoldean ondo sustraituta, Jaungoiko-Zalekoak "euskaldun-fededun" axiomatik batera aldenitu gabe, bere pentsamoldearen iraupenerako behar zuen baliabideen bila joan ziren, beren jarrera ideologikoa non zegoen ezin argiago utziz: "gizartekeri" edo sindikalismo ezkertiarretik, Errepublikatik urrun, eta abertzaletasunera gero eta gehiago hurbilduz, mikrogizarte abertzalearen parte eta bere proiektuaren zati bihurtu arte, Aristimuño, Larrañaga, Onaindiaren eta beste "apaiz propagandista" edo "solidario"en bidetik ibiliz.

Azken alea 1936ko uztailaren 18koa da, hain zuzen ere. Guztira, 211 ale.

Prentsa abertzalea (1919-1936)

1. ALDIZKARI INFORMATIBOAK: *EUZKADI* ETA *EUZKO*

1.1. *Euzkadi* egunkaria. *Kirikiñoren* garaia (1919-1929)

1919. urteaz geroztik eta Diktaduraren garai ilunetan, *Euzkadiren* euskarazko atalak, Ebaristo Bustintzaren eskutik, momenturik onenak bizi zituen. Bustintza, langile nekazina, atalari forma eman zion. Bere jarrera ere finkatu egin zen: Euskaltzaindia sortuta, Bustintzak bere iritzi sabindarrak tinko mantendu zituen, eta, nahiz eta Euskaltzaindiaren sortzaileek eskatu, ez zen Akademian sartu. 1919an Gregorio Mujikarekin eztabaida sutsua izan zuen.

He aquí que yo, como vasco, que amo nuestra lengua como el que más, y creo que con más fundamento que varios de los académicos pertenecientes a la citada Academia, ni puedo, ni debo hacer voto de obediencia a las decisiones de dicha entidad [...]. No hemos tenido, ni tenemos más que un maestro: Sabino. Convencidos plenamente por él, seguimos rectamente el camino que en euzkeralogía nos trazó. Esa escuela sabiniana es para nosotros la única verdadera, mientras no nos convenzan de lo contrario. A ella nos debemos y a ella nos atenemos. Para ella sólo, que es la verdad, será nuestra obediencia (*Euzkadi*, 1919ko urriak 2, 2.340 zenbakia).

Argiaren sorrerak izugarrizko eragina izan zuen Bustintzarengan. Nolabait, bere gogoen isla zen astekari hura, euskara hutsezko astekaria, Azkueren aldizkariaren bidetik abiatu zena, egituraren aldetik batez ere: astekari bat, egunkari itxurarekin, euskara hutsez, neurri handi batean informatiboa... 1928an, hil baino urtebete lehenago, Bustintzak hala zioen: "Zenbat bidar esan eta entzun ete da, emen Bizkaian be euskeraz bakarrik egindako izparringi asteroko bat bear

geunkela, Gipuzkoan Argia dauken lez! [...]. Orra ba, emen olako izparringia atarateko eragozpen asko ta andiak azpiratu bear dira. Ia-ia ezintzat euki lei izparringi-atarate ori, ain andiak eta ugariak dira eragozpenok". Abertzale jeltzaleek Bustintzaren ametsa gauzatu zuten urte batzuk geroago: *Euzko*.

Bitartean, *Kirikiñok* gogor jarraitu zuen lanean. Euskadiko berri informatiboen atala, batez ere, finkatu zuen Bustintzak. Esan bezala, Ebaristo Bustintza 1929an hil zen.

1.2. *Orixeren* garaia *Euzkadi* egunkarian (1929-1931)

30eko hamarkada izen berri batzuen garaia da: *Orixe*, *Lizardi*, *Lauaxeta*... Nikolas Ormaetxea eta Esteban Urkiaga *Euzkadiren* euskal atalaren arduradun bihurtu ziren. Bigarrenak beste zenbait proiektu informatibo euskaldunetan ere parte aktibo hartu zuen.

Euzkadin sartu zenean, 1927an, *Orixe* ez zen jesuita. 1923an Lagundia utzi eta Bilbora joan zen, jeltzaleekin harremanak sendotu zituen. Ormaetxeak, 1888an Orexan jaioa, kazetari-lan batzuk egin zituen, jesuiten *Jesus'en Biotzaren Deya* aldizkarian. 1927an *Euzkadin* hasi zen idazten, erdaraz batez ere, euskarari eta literaturari buruz. 1929an, Bustintza hil ondoren, egunkari jeltzalearen euskal atalaren arduradun bihurtu zen. Euskarazko atalaren mamia mantendu zuen Ormaetxeak, baina aurrerapen bat nabaritzen da: euskal kultura, eta bereziki euskarazko literaturaren bide berriek bere lekua aurkitzen dute *Euzkadiren* orrialdeetan. Gehienetan, eztabaidak erdarazkoak ziren, euskarari buruz izan arren. Bertan, Ormaetxearekin batera, parte hartzen dute *Lizardik*, *Lauaxetak*, *Aitzolek*... Ormaetxeak berak kritika literario asko eta asko egin zituen, nolabait bere irizpideak finkatuz. Abertzale-jeltzaletasunarekin lotuta agertzen zen euskal berriaren izenak, azken finean.

Nikolas Ormaetxea *Orixek*

Orixek beste berritze bat sartu zuen *Euzkadiren* euskal atalean, aldatze erlijiosoan: egunero agertzen zen "Egunekua" ataltxoa -*Kirikiñoren* iruzkina-desagertu eta "Euzkeraz: Gaurko ebanjelioa" azaldu zen. Ataltxoa desagertuko da berriro Esteban Urkiagak euskarazko atala bere gain hartu zuenean.

Orexarra Bustintza baino maila altuagoan zebilen. Bazirudien Nikolas Ormaetxeak literaturaz eta mistikaz kezkatuago zegoela, kazetaritzaz baino. Luis Villasantek dioenez, "de carácter un poco intemperante, poco o nada ducho para resolver los problemas prácticos de la vida, Orixek mantuvo una fidelidad nunca desmentida a su fe religiosa y a su vocación literaria vasca" (Villasante, 1979: 418). 1931n, Errepublika heldutakoan, Orexa bere jaioterrira joan zen, *Euskaldunak* bere poema eskerga idaztera. Esan daiteke beldurrik gabe Nikolas Ormaetxeak oso aztarna gutxi utzi zuela euskal kazetaritzan, bere izaera ez baitzen eguneroko informazioak ezartzen duen praktikotasunera egokitua. Hala ere, frankismo garaian, *Lizardi* eta *Lauaxeta* hilda, lehenago Bustintzak bete zuen lekua, jeltzaleen artean, hartu zuen *Orixek*.

1.3. *Lauaxetaren garaia Euzkadi egunkarian (1931-1936)*

1931n, beraz, Esteban Urkiagak bere gain hartu zuen euskarazko lana *Euzkadin*. 1905ean Laukinizen jaioa, Esteban Urkiaga, Nikolas Ormaetxea bezala, jesuita izan zen. Lagundia 1928an utzi zuen, eta orduan Bilbora joan zen, *Euzkadin* lan egitera. Bustintza zendu zenean, *Orixerekin* batera lanean ihardun zuen euskal atalean. Orexarrak utzi zuenean, *Lauaxeta* arduratu zen euskal atalaren zuzendaritzaz.

Urkiagaren lana oso garrantzitsua izan zen. Bere bi aitzindarien emaitzak nolabait bildu eta borobildu zituen. Alde batetik, Bustintzaren lan informatiboa osatu zuen, berriemaileen sarea sendotuz. Beste alde batetik, *Orixeren* "Gaurko ebanjelioa" atala kendu (nahiz eta Urkiaga ere erlijiosoa izan), eta mami literarioa mantendu egin zuen, baina euskaraz. Maila ere ez zen hain elitista: kritikekin batera, *Lauaxetak* poemak, ipuinak, kantak eta denetariko testu literarioak sartu zituen. *Kirikiñok* bezala, iruzkin edo komentarioak argitaratzen zituen, denetarikoak. Politikoak ere ez ziren falta. Esteban Urkiaga, Gerran ikusiko zenez, alderdiarekin oso konektatuta zegoen. Bere lana, hasieran Ormaetxearen agindupean olerkiak itzultzea eta literaturazko artikuluak idaztea bazen, euskal atalaren ardura hartu zuenean, "Azalpenak" atala (denetariko iruzkinak) idazten hasi zen. 1933an euskarazko saioak ugaritu egin zituen: "Azalpenak", "Temas vascos", "Egunekua".

Esteban Urkiaga *Lauaxeta*

Hori iruzkinei dagokienez. Berriei dagokienez, Jon Kortazarrek azpimarratzen duenez, "albista edo barri txikiok ez dira izaten nahi ta nahi ez, iritzizko artikulua. Gertatu izan danarekin, aktualitatearekin lotura estuagoa izaten dabe, eta inoiz Atletiren partiduen berri ere emoten dauskue" (Kortazar, 1985: 12). Hori dena olerkigintza utzi gabe. Hori bai, bere izenpea desagertzen da *Euzkadiren* orrialdeetatik.

Esteban Urkiagaren lana isilpekoa izango da -horren berri batzuk ikusiko ditugu *Euzkoren* edo *Egunaren* kasuetan- baina oro eraginkorra, oso praktikoa. Bazirudien euskarazko egunkari baterako pausuak ematen ari zela laukiniztarra, pausu zuhur baino ziurrak. *Euzkadiren* euskal atalen egiturak gero eta egunkari baten itxura handiagoa zirudien: berriak, kultura, iruzkinak, iritzizko artikulua... Euskarazko egunkariaren proiektuak porrot eginda -proiektu hura, gogora dezagun, batez ere Gipuzkoan sortu zen, *Argiaren* inguruan- jeltzaleak, *Lauaxetaren* bitartez, beren urratsak egiten hasi ziren. Eta lehenengo pausua *Argia* bezalako astekari bat, abertzalea eta bizkaierazkoa, sortzea izan zen.

1.4. *Euzko* (1932-1934)

1932ko erdialdean abertzaleek *Eguna* kaleratu arte askogurarik handienarekin euskara hutsez egindako aldizkaria agertu zen: *Euzko*. Euskaldunon hizkuntzaz idatzitako lehenengo egunkari hark sortzeko asmoak porrot egin ondoren, badirudi *Euzko* izan zela Euzko Alderdi Jeltzalearen arduradunen erantzuna, edota, esan dezagun, etorkizunean euskarazko egunkaria ateratzeko urratsik sendoena, proba bat agian. Funtsean, *Egunari* buruzko atalean polikiago ikusiko dugun bezala, Gerra Zibilean sortu zen lehenengo euskal egunkari eta *Euzkoren* artean bazegoen antz handia, lehena zuzendaria bera -Manuel Ziarsolo *Abeletxe*- izanik.

Euzkoren garrantzia azpimarratu nahi genuke guk lan honetan. *Argiaren* kasuaren antzera, gaur egun *Euzko* ahaztuta samartuta dugu, Donostiako astekaria baino gehiago. Noski, *Euzkok* ez zuen lortu ez *Argiak* beste urte iraun, ez Donostiako aldizkariaren irakurlego handia ere. Baina oker egoteko beldurrik gabe esango dugu puntu askotan *Euzkoren* egileek *Argiaren* ereduari jarraitu ziotela, nolabait *Euzko* izan zela Errepublikan urte batzuk lehenago *Kirikikiñok* Bizkairako nahi zuen *Argiaren* bezalako euskal astekaria. Hala ere, *Euzkok* bazituen berezitasun batzuk, *Euzkadirekin* ezberdintasunak

ondo ezartzen zituztenak. Hitz batean esateko, jeltzaleen euskarazko astekari hura erdarazkoak baino erradikalagoa zen, E.A.J.koek, Euzko Gaztediaren bidez, euskara beren ideien erradikaltasuna aldarrikatzeko uzten baitzuten.

Badirudi Bizkai Buru Batzarrak berak zerikusi handia izan zuela *Euzkoren* jaiotze prozesuan (Reizabal, 1973: 31). Egunkari bat argitaratzea ezinezkoa iruditzen bide zitzaielarik, jeltzaleek haren ordeztu astekari bat kaleratzea erabaki zutelara uste dugu. Manuel Ziarsolo Gironella, 1902an Bilbon jaioa, gizon egokia zen horretarako, *Euzkadin*, *Ekinen*, *Euzkorean* eta garai hartako beste hainbat euskarazko aldizkaritan idazten trebatua, bazekien zer zen kazetaritza. Hala ere, badirudi hasieran *Euzkok* beste zuzendari bat izan zuela, Artibai (beste batzuen ustez, aldiz, lehen zuzendaria Jose de Ituarte izan zen).

Ez dakigu ziur zer jokabide izan zuen Estepan Urkiaga *Lauaxetak* *Euzkoren* sormenean, baina igar dezakegu bera ere hor zebilela. Urkiagak, beste euskal aldizkari batzuetan testu mordo bat argitaratua zeukana, hauetan ez bezala *Euzkon* agertuak politikoak dira. Ezin politikoagoak, erantsiko genuke. 1933ko hauteskundeetatik, Estepan Urkiagaren testuak ugaritu ziren. Esan daiteke *Euzkoren* pentsamoldea gauzatu egiten dela *Lauaxetaren* hitzetan. Badakigu, hori bai, Gerra garaiko *Eguna* eta *Gudari* sortzeko prozesuan izugarritzko garrantzia izan zuela Mungiako olerkariak, hau da, 1932. urtetik, gutxi gora-behera, Euzko Alderdi Jeltzalearen eta bere inguruko euskal aldizkariak berak bultzatu zituen. Baina *Lauaxetaren* lana eraginkorra bezain ezkutua izan zenez, hipotesietan bakarrik gailbitza.

Euzkoren orrialdeetan beren testuak ezagutarazi zituzten idazleak ere ugari ziren. Gertatu ohi denez, gehienek ezizen batekin (edo gehiagorekin) sinatzen zuten. Horregatik, batzuk ezagutzen ditugu, beste batzuk ordea ezkutuan geratu zaizkigu. Ezagutzen ditugu Manuel Ziarsolo *Abeletxe*, Tomas Agirre *Barrenso* (beste aldizkari batzuetan ez bezala, ipuinak eta testu literarioak ez ezik *Euzkon* agertzen zen atalik politikoen eta konprometituenetariko batez, "Langilien arazuak" izenekoaz ere arduratzen zena), Kepa Amilgain, Ibon Uribitarte (Imanol Enebia), M. Andonegi, Bernardo Garro (geroago *Otxolua* goitizena hartuko zuena), Federiko Belaustegigoitia, Estepan Arantzadi, Jon Garmendia *Zeleta*, Inazio Eizmendi *Basarri* eta Estepan Urkiaga *Lauaxeta*.

Euskal aldizkaria izanik, euskarak leku bat, oso garrantzitsua, betetzen zuen. Euskara hutsez idatzia, bere eredu sabindarra zen: neologismoz jositako bizkaiera, Sabino Aranak proposatu idazkeraz izkribatua. *Euzkoren* euskara *-euzkerea*, berriro

Aranaren terminologia erabiliz- Euzkeltzale Bazkunarena zen, eta hau *Kirikiñorena*. Zer esanik ez, *Kirikiñoren* itzala nonahi agertzen zen. Euskararen eredia Bilboko Euzko Gaztediaren ikastoletan irakasten zena zen.

Euzkok 1934an kaleratzeari utzi zion. Garai hartako beste euskal aldizkarietan haren heriotzaren berri ematen zaigu. Nahiz eta iragarki ugari eduki, haren desagerepenaren arrazoia salmenta eskasak dira. Kopuru zehatza ez badakigu ere, badugu hori esateko arrazoirik, adibidez *Ogoñoperen* aitormena: "¿Zenbat Euzko euzkal-izparringi-aberrtzale saltzen dira Bilbao'ko 30.000 euskaldun artian? Berreun (200) baño ez, eta au lotsagarrijetan-be lotsagarrija da [...]" (1933/III/4, 32. zenbakia). Kontuan izanik *Euzko Bizkaian* ia bakarrik, Bilbon gehienbat, saltzen zela, eta Bizkaiko beste herrietara eramatea -are gehiago Gipuzkoako eta Arabako herrietara-garestia izan behar zela, beldurrik gabe esan dezakegu *Euzko* arazo ekonomikoengatik desagertu zela. Baina horrek ez du derrigorrez esan nahi porrot egingo zuenik; gure ustez, *Euzkok* zeregin garrantzitsu bat bete zuen, atal honen hasieran azaldua hain zuzen ere, Bizkaian (eta bizkaieraz) jeltzaleek euskara hutsez egindako informazio orokorreko aldizkari izan baitzen, eta euskara hutsezko egunkariaren (*Eguna* izango zena) eredia izateko meritua izan zuen.

2. KULTUR ALDIZKARIAK

2.2. *Euzko Deya* (1920-1923)

1919an *Euzko-Deya*, *Euzkeltzale-Bazkunak* ateratako euskara hutsezko aldizkaria, desagertu zen. Berriro agertu zen 1920an. Ordurako, dakigunez, Euskaltzaindia eratua zen. *Euskaltzale-Bazkunaren* jarrera, jarrera jeltzale eta sabindarra azken buruan, aurkakoa zen. *Kirikiño* gidari hartuta, bere jarrera ere berdina zelarik, E.A.J.ren euskara kontuetan aritzen zen elkarte edo bazkunarena ezin zen bestelakorik izan. Hizkuntz eredu aranista gero eta bereziago agertzen zen besteen eredutik. *Euzko-Deya* desagertu zen betirako Primo de Riveraren Diktadura iritsi zenean, 1923an. Beste bi aldizkari jeltzaleren berri eman zigun: *Getxotarra*, "Getxo'ko aberrtzale zolijak eginda" (1919) eta *Azkatasuna* 1921ean, "Gipuzkoa'ko aberrtzale gastiak laster argittalduko daben asterokua, euzkera utzez idatzitta". *Getxotarra* agertu omen zen, baina *Azkatasuna* ez dakigu argitaratu zen ala ez. Ez dugu haien alerik ezagutzen.

2.3. *Euzkerea* (1929-1936)

Hizkuntzari buruzko jarrera sabindarrak, *Euzko-Deya* desagertuta, indartu ziren Errepublikan, Ebaristo Bustintza hilda zegoelarik. Ideia aranisten bozeramalea *Euzkerea* aldizkaria izan zen. Izena -ez da kasualitatezko gauza- Euskaltzaindiaren aldizkariaren parekoa da (*Euskera*), hau da, hizkuntzaren izena baina Sabinok proposatutako idazkeraz idatzia. Lehenengo zenbakia 1929ko urtarrilaren 15ean agertu zen. Hilabetekaria, euskaraz eta erdaraz idatzia zen, erdibana. Lehenengo ale hartan Bustintzak ere idatzi zuen, eta berehalaxe hil. Izen ezagunak agertzen zaizkigu haren orrialdeetan: Bernardo Garro *Otxolua*, Kepa Enbeita, Zabala-Arana, Adolfo de Larrañaga, Juan Cruz de Oregi, Seber Altube, Kepa Oyarbide, Mikel Urrestarazu, Andima de Orueta, José Javier de Leguia, eta Esteban Urkiaga *Lauaxetak*, olerki batzuk argitaratu zituen. *Lizardik* ere olerki bat argitaratu zuen ("Urte giroak ene begietan") 1931n. Pizkundia argitaldaria kaleratzen zuen aldizkaria, eta baita euskaraz eta euskarari buruzko liburu batzuk ere: hala nola, *Euzkeltzale-Bazkunaren Método gradual para aprender el Euzkera*. *Euzkerean* jarrera sabindarra argi eta garbi azaltzen da: euskara da arrazaren sinboloa. Baina, aldi berean, euskara modernizatu egin behar da. Euzkeltzale-Bazkunaren liburu batean, *Sobre unificación de los dialectos*, agertzen da elkarte horren (eta azken batean Euzko Alderdi Jeltzalearena ere) euskarari buruzko irizpideak. Laburbilduz, hauexek:

Opinamos que lo más viable, por ahora, es la unificación de los dialectos por regiones.

Con excepción de dos sonidos, procede aceptar para todos los dialectos la fonética propuesta por Sabino.

Cuando para expresar una misma idea existan dos palabras, aprovéchense destinándolas a ideas sinónimas o derivadas.

Cada dialecto tiene su verbo conforme a su carácter. No cabe unificación sin atentar contra éste.

Es preciso purificar y regularizar el verbo en cada dialecto.

Liburu hartan ezin argiago azaltzen da zein zen jeltzaleen iritzia Errepublikaren atarian: "La luz del Nacionalismo hace que al Euzkera se le conceda en muchos órdenes de la vida una beligerancia que nunca se le concedió [...] que vaya elevándose de la categoría de simple idioma de aldeanos y pescadores a idioma de todos. Es innegable que el Euzkera avanza [...] hacia su europeización". 30eko hamarkadan hori izango da ez bakarrik *Euzkerearen* eta *Euzkeltzale-Bazkunaren* xedea, euskara munduan

ari ziren guztiena baino. Haien artean, José Ariztimuño *Aitzol* eta berak sortutako *Euskaltzaleak* taldea, hauek politikoak ez zirela aldarrikatzen bazuten ere eta euskara ez sabindarra onartuz. *Euzkerek*, dakigunez, harreman ezin hobeak mantendu zituen *Euskaltzaleakekin*.

Euzkerea Euskaltzaindiaren irizpideen aurka sortu zen. Ez hori bakarrik: haien teoriak beste euskaltzaleei aurre egiten zioten. Berehalaxe, bi jarrera oso desberdinak kontrajarrita zeuden.

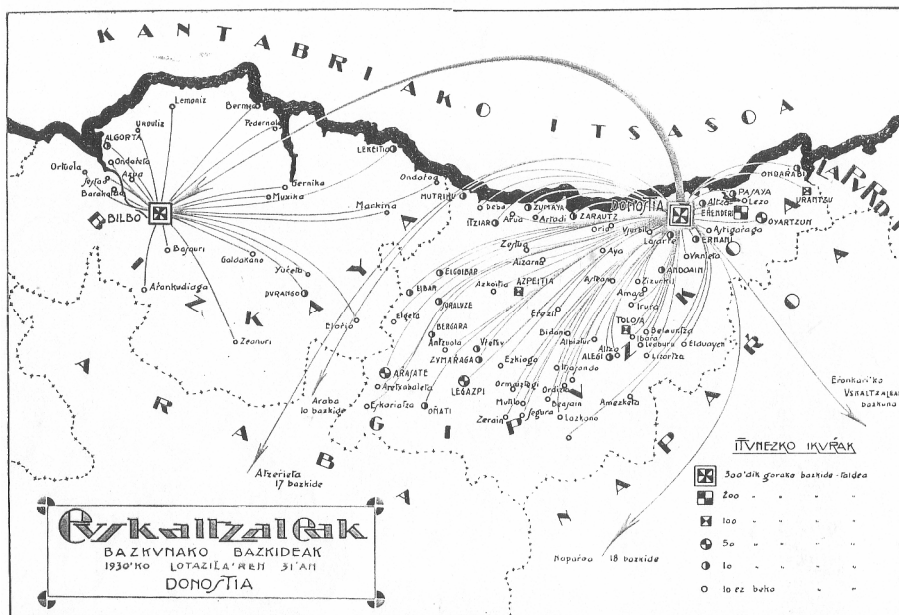
2.4. *Aitzol, Euskaltzaleak eta Yakintza*

Hauxe zen aranista porrokatuen jarrera, eta E.A.J.ren jarrera paraofiziala ere. Baina, aipatu bezala, mikrogizarte abertzalean euskara modernitaterantzako urratsak ematen ari zen, eta beraz tresna moldakorrago bat behar zuen. Tresna hori *Euskaltzaleak* deitzen zen, euskararen aldeko lana egin zuena 30eko hamarkadan. Bere bultzagile nagusia José de Ariztimuño *Aitzol* izan zen. Modernitaterantzako urratsak emateak ez du esan nahi ondorengotza sabindarrarekin zerikusirik ez zuenik. Alderantziz, Elorzaren hitzak erabiliz, "*Aitzol* prolonga y consuma la evolución de las ideas sabinianas, adecuándolas a un período en el que el desarrollo del movimiento nacionalista permite eliminar insuficiencias y desajustes entre los distintos niveles de la ideología" (Elorza, 1978: 315). Ariztimuñoen lana, beste apaiz batzuekin batera (Alberto Onaindia, Policarpo de Larrañaga) alde batzuetan egin zen: kulturaren, sindikalismoan, eta baita kazetagintzan ere. *Euskaltzaleak*, nahiz eta politikoak ez zirela aldarrikatu, egitasmo abertzale (jeltzale)aren barruan zeuden. Euskarari dagokionez, Elorzak dioenez, "la difusión cuantitativa del euskera resulta el problema esencial, por encima de su cultivo a nivel de élite" (Elorza, 1978: 315). *Aitzolen* eta *Euskaltzaleaken* lana, Elorzaren ustez, bi planotan mugitzen da: alde batetik, planu herrikoian, denentzako kultura hedatu nahi omen zuten; eta beste aldetik, plano elitistan, denentzako ahalegin horiek espezialista eta jakitunek zuzendu behar baitzuten.

Euskaltzaleak ekintza asko sortu zituen: lehenengoa 1927ko Euskeraren Eguna izan zen, Arrasaten. Hor sortu zen elkarte bera. Gero euskara hutsezko egunkariaren aldeko kanpaina ekin zioten, ikusi dugun bezala. 1931n berreuskalduntzearen aldeko kanpaina bati ekin zioten. Elebitasunari

buruzko kongresu bat antolatu zuten urte hartan Bilbon, bertan 500 bat irakaslek parte hartu zutelarik. 1930ean Euskal Olerkiaren Eguna antolatu zuten Erreterian. 1934an Euskal Antzerkiaren eguna antolatu zen, eta 1935ean Bertsolarien Eguna.

Kazetaritzari dagokionez ere, *Euskaltzaleak* (hor *Lizardi* ere bazegoen) aktiboak izan ziren. Aipatu dugu euskara hutsezko egunkariaren egitasmoa. Euskal egunkaria gauzatu ez genez, Donostiako *El Día* sortu zen, eta bertan *Aitzolek* oso lan garrantzitsua egin zuen, ideologo lana azken batean, batez ere erdaraz garatu zuena (dakigunez, euskal atalaren arduraduna Ander Artzeluz zen). 1931tik elkarteak bere buletina ateratzen zuen, *Euskaltzaleen-Deia*. Paper onean egina, bertan *Euskaltzaleaken* bazkideen gorakadaren berri ematen digute: 1930ean, elkarte formalki eratu zenean, 178 bazkide ziren. 1931n, berriz, 2.060. Gehienak Bilbon eta Donostian zeuden. Bestela, gipuzkoarren nagusitasuna, kopuruaren aldetik behintzat, argi zegoen (*Euskaltzaleen-Deia*, 1. zenbakia, 4. orrialdea).

Euskaltzaleak elkartearen hedapena, 1930ean

Euskaltzaleaken aldizkaria eta kazetaritza arloko emaitza nagusia *Yakintza* izan zen. Nolabait, abertzaletasun jeltzalearen kultur aldizkari zientifikoena izan zen. Erdaraz eta euskaraz, historiari, soziologiaz, literaturaz, hezkuntzaz ari zen aldizkari hori. "Su actividad", zioen Ariztimuñok, "irá encauzada únicamente a aquellas disciplinas que tiendan a

enriquecer la espiritualidad colectiva de Euskalerrria. Sólo escoge aquellas manifestaciones que más directa y estrechamente se refieren al alma racial" (*Yakintza*, 1933ko urtarrila-otsaila, 1. zenbakia, 11. orrialdea). Jose Ariztimuñorentzat, ez dugu ahaztu behar, hizkuntza arrazaren ezaugarri eta euskarri nagusia da, tradizio sabindarrari jarraituz. Ariztimuñok zuzendua, idazkaria José de Arceche zen. *Euskal Erria* eta *Euskalerrriaren alde* aldizkariaren tradizioari jarraitzen zion, *Aitzolen* hitzetan. Lehenengoa azalekoa bazen, folklozez eta literaturazkoa, *Euskalerrriaren alde* serioagoa zen, euskal kulturaren aldizkaria. *Yakintza* harantzago doa, eta egitasmo orokorrago batean kokatzen da: egitasmo abertzalean, hain zuzen ere, E.A.J.ren proiektuan. *Vasquismo* edo euskaltzaletasunetik abiatuta, *Yakintza* eta *Euskaltzaleak* ikuspuntu abertzale (jeltzale) batera zihoan.

3. ESKUALDEETAKO PRENTSA: AMAYUR ETA ARABARRA

Euzkadi egunkariak Hego Euskal Herrirako sortua bazen ere, ez dago esan beharrik Bilboko egunkari bat zenez, Bizkaian batez ere banatzen zela. Gipuzkoako jeltzaleek ere bere egunkaria sortu zuten 30eko hamarkadan, *El Día* hain zuzen ere. Euskarazko prentsaren eremua ere ondo beteta zegoen *Argiarekin*. Baina beste bi lurraldeetan prentsa jeltzalea ez zegoen hain ondo finkatuta, batez ere Araban. Nafarroan bazegoen *La Voz de Navarra* egunkaria, bertan noizbehinka euskal artikulua argitaratzen ziren, baina eremu kultural abertzalean, ordea, hutsune bat zegoen. Hutsune hori betetzera *Amayur* etorri zen. Arabako kasua desberdina eta zailagoa da, bertan egunkari abertzale-jeltzale bat ateratzeko ahaleginak karlistek -José Luis Oriolek zehazki- oztopatu egin baitzuten. Lehenagoko *Arabarra* berriro agertu zen Errepublikan, nahiz eta denbora gutxirako izan, eta gero, Arabako hutsunea bete nahian, *Euzkadi* egunkarian "Euzkadi en Alaba" izeneko atal bat egunero argitaratu zuten, erdara hutsez. Arabako kazetagitza euskalduna, beraz, oso murrizta izan zen. Kontuan hartu behar da, gainera, Nafarroa eta Araba (batez ere azken hau) euskara gehien galdu zuten lurraldeak ditugula.

3.2. Nafar jeltzaleen prentsa: *Amayur*

Nafarroan, esan bezala, 1931ko maiatzaren 23an hasi zen kaleratzen *Amayur*. *Semanario nacionalista vasco* aldizkaria. Julio de Oyagak zuzendua, erdaraz eta euskaraz idatzia zen, gaztelaniaren presentzia nagusia izanik. Aldizkari kultural-politiko gisa defini dezakegu, Euzko Alderdi Jeltzalearen bozeramale ofiziala azken batean. Euskarari dagokionez, aipatu beharrekoa da 1925ean sorturiko *Euskararen Adiskideak* elkarte, 1926an, 1928an eta 1930ean euskal jaiak antolatu zituen. Errepublika iritsitakoan,

Nafarroan euskal ikastolak eratzeko lanari ekin zion (Chueca, 1990: 46). Giro horretan sortu zen *Amayur*, nolabait *Napartarraren* jarraitzailetzat har dezakeguna. Zer esanik ez, euskarari buruzko kontzeptu eta irizpidea pentsamolde sabindarrarena da.

Euskaraz idazten zutenen artean, izen gutxi ezagutzen dugu: Joseba Azkarate eta Fermin Irigaray *Larreko*. Batez ere azken honen testuak ziren euskaraz argitaratzen zirenak. Euskarari buruzko mezua nahiko ezezkorra da, alarmista: euskaldunon hizkuntza galduz zihoan Nafarroako zonalde askotatik.

1934ko urriaren 6an desagertu zen azkeneko aldiz *Amayur*, agintariekin arazo batzuk zirela medio. 1935eko azaroaren 30an agertu zen berriro, 1936ko Gerra ailegatu arte.

3.3. Arabar jeltzaleen prentsa: *Arabarra*

Goazen orain Arabara. Dakigunez, jeltzaleek *Arabarra* izeneko aldizkaria garai batzuetan argitaratu zuten. Primo de Riveraren Diktadura baino lehenago berriro agertu zen, hirugarren aldiz. Hirugarren garai hartako lehen zenbakia 1922ko ekainaren 3an kaleratu zen, astekari moduan (*Asteroko JEL izparringia* azpiztituluarekin). Larunbatero agertzen zen, lau orrialde zituen. Aurreko beste bi garaietako asmoekin jarraitu nahi zuten. Euskarazko testuak lehen baino gutxiago izan ziren, baliteke Eleizalde idatzitako azken testuak izatea, 1923an hil baitzen.

Laugarren aroa 1932an hasi zen. Baliteke beste *Arabarra* bat agertzea 1931n, erreferentzia batzuk baitaude. Lehen bezala, *Arabarra* astekaria zen, lau orrialderekin ateratzen zelarik. *Nueva Sociedad Vitoriana* deitutako elkarte edo enpresa batek kaleratzen zuen. *Arabarra* honen testu gehienak izenpetu gabe agertu ziren. Agertzen diren sinadurak Pablo Fernández de Trocóniz burukide arabarra eta Gasteizko zinegotzia, Oioneko Senén Palacios, Legutioko José Ignacio de Mues, Amurriko Ramón Mateo Altonaga, Victoriano Ruilope Ruiz de Munain eta Antonio Angoitia ditugu, guztiak erdaraz. Euskaraz gutxi agertzen zen, ia dana *Utarrak* sinatua. Izengoiti horren atzean Andoni Urrestarazu dugu, 1918an *Euzkeltzale-Bazkunaren* metodoarekin euskaraz ikasten hasi eta gero, Madrilen lanean zegoelarik, behin betirako ikasi zuena. Urrestarazuk, bere bizitzan zehar goitizen batzuk erabili dituena (ezagunena *Umandi*), 1902ko uztailaren 16an Araian jaio zen. Batzuetan bizkaieraz, beste batzuetan gipuzkeraz (gogora dezagun *Euzkeltzale Bazkunaren* metodoarekin ikasten hasi zela, beraz bizkaieraz, baina ikasketak Madrilen burutu zituela, Eusko Ikasketak ematen zituen ikastaroetan, gipuzkeraz). Euskaldun berri baten idaztiak, beraz. Astekariaren asmoetariko bat Araban euskara indartzeko omen zen. Baina asmo hori zaila zen. Araban euskararen galera XIII.

mendean baino lehenago hasi zen, Odón de Apraizen ustez (Apraiz, 1976: 12-18). XVIII. mendean galera izugarria izan zen Gorbean, Aiaran eta Lautadan (Gasteiz ere barne). 1850ean %20ak bakarrik euskaraz hitz egiten zuen. 1930ean, gaur egun bezala, Aramaion ia bakarrik hitz egiten zen. Zonalde euskaldun honetan Estatutuaren aldeko botoa gehiengoena zen (Pablo, 1985: 1337-1342).

Beti bezala, *Arabarra* borrokalaria agertzen zaigu, batez ere *El Herald* *Alavés* bereganatu zuen José Luis Oriol karlistaren aurka. Euzko Alderdi Jeltzaleak bazituen erredaktore batzuk egunkari hartan, eta bereganatzeko asmoa ere bazuen. Oriolek lortu zuen, ordea, eta abertzaleak bota zituen. Horrela, jeltzaleak egunkaririk gabe geratu ziren Araban, arratsaldeko beste egunkari bat, *La Tarde*, ateratzeko ahaleginak ere gauzatu ez zirelako, dirudienez arazo tipografikoengatik (Pablo, 1984). Kritikak, beraz, Oriol eta bere egunkariarentzat, *El Pensamiento Alavés* izena hartu zuena, eta baita Gasteizko beste egunkaria zen *La Libertad* errepublikazale erradikalarentzat ere. Beharbada horregatik jeltzaleek *Arabarra* berriro kaleratzea erabaki zuten.

Euzko Alderdi Jeltzalearen xedea Araban komunikabide bat edukitzea bazen, *Arabarra* oso saiakera ahula izan behar zen, eta ziur aski garestia. Konponbidea 1933ko otsailaren 4ean argitaratzeari uztea eta *Euzkadi* egunkarian "Euzkadi en Alaba" izeneko orrialde bat sartzea zen. Baina orrialde horretan euskararen arrastorik ez da agertzen.

Bistan dago, euskal (euskarazko) prentsaren emaitzak Araban oso urriak izan ziren. Aipatuko dugu, modu ia anekdotiko batez, beste aldizkari bat, abertzaletasunarekin zerikusirik ez zutena: 5. Hamabostean behin agertu zen 1934an, Gasteizen, bost gaztek egina: Julio Calvillo, Manuel Garaizabal, Antonio Odriozola, Luis Alemany (marrazkiak egiten zituena) eta José María Sáenz de San Pedro. Beste zazpi lagundu zuten: Obdulio Uralde, Enrique Azcoaga, Oscar López, G.M. de Zúñiga, José Ramón Fernández eta Odon eta Ricardo Apraiz. Aldizkari kultural honen lau ale agertu ziren, lehenengoa apirillean, bi maiatzean eta ekainean azkena. Ale guztietan euskarazko testuren bat agertu zen. Merezi du aipatzea: lehen alean Rafael Albertiren poema baten itzulpena, "Izukuntza Europa ziar", *Olhari* izenburua erabili zuen Odon de Apraizek euskaratua (bizkaieraz); hirugarren zenbakian Lope de Ruedaren "Kaiku eta lapurra", Antonio Odriozolak itzulia, gipuzkeraz, trebetasun handiz gainera; eta laugarren zenbakian, antzezlan horren jarraipena, "Ume eder baten kutsua", eta Odriozolak idatzi eta euskaratutako hiru poema ("Ur epela", "Alava generala bai-dator!" eta "Zadorra'ko Erribera"). Aldizkari literario bat zen, Europako korrante abangoardistak biltzen zituena (surrealismoa, esate baterako), eta Espainiako idazle gazteak ezagutzen zituena: García Lorca, adibidez, edo aipatutako Rafael Alberdi.

3.4. Herrietako jeltzaleen prentsa

Ataltxo hau bukatzeko, aipatuko dugu beste aldizkari abertzale jeltzale bat, elebiduna. Eibarreko *¡Jeiki!* da. Aipatu besterik ez dugu egingo, oso gutxi baitakigu horri buruz. Diktadura baino lehenago ere agertu zen, 1915. eta 1919. urteen artean. 1923an kaleratzen zen, baina 1924an, Diktadura ailegatzean, desagertu egin zen. 1932ko azaroaren 30ean berriro argitaratzeari ekin zion Eibarreko Euzko Gaztediak, noiz arte kaleratu zuten ez dakigula. 1932ko lehen ale hori erreproduzitzen du Alfonso C. Saiz Valdivielso bere *Triunfo y tragedia del periodismo vasco (1900-1936)* liburuan. 1932an, berak aipatzen duenez, Eibarren E.A.J.k 1.000 bazkide zituen, eta E.L.A. sindikatuak 800 (Saiz Valdivielso, 1977).

Azkenik, eskualdeetako prentsaren barruan kokatu behar dugu *Bermeotarra*, Bizkaiko kostaldeko herri hartan sorturiko aldizkari abertzalea, ez zen JEL lemaren pean atera, eta politikatik at egon nahi zuela aldarrikatzen bazuen ere, bere abertzaletasuna ere argi eta garbi uzten zuen. Hilabetekaria zen. Erdaraz eta euskaraz idatzia (batez ere erdaraz, aldizkari jeltzaleetan usu zenez), zortzi orrialde zituen. *Bermeotarra* eta beste adibide batzuek, *Arrati'ko Deya* esaterako, erakusten digute II. Errepublikaren garaian euskarazko eguneroko prentsa posible zela, euskarazko egunkari bat egin zitekeela, eta baita tokian tokiko kazetaritza posible zela, eginkizun batzuk ere egin zirela, herri edo zonalde txikitako aldizkariak sortu zirelarik.

4. A.N.V.REN PRENTSA: TIERRA VASCA

4.2. A.N.V.ren sorrera

Abertzaletasun jeltzalearekin batera, 30eko hamarkadan beste abertzaletasun bat sortzen da, aurrerakoia. Comución-eko eta Partido Nacionalista Vasco-ko agintariek berriro elkartzea erabaki zutenean, beste talde batek hasiera eman zion eztabaida bati. Talde horrek Acción Nacionalista Vasca edo Euzko Abertzale Ekintza hartuko du izena, eta alderdi politiko bat eratuko zuen Errepublikan.

Bilakaera hori ezin hobeto aztertu du José Luis de la Granja irakasleak bere *Nacionalismo y II República en el País Vasco* liburuan. 1921ean Euzko Alderdi Jeltzalea bi zatitan banatu zen: alde batetik, Comución Nacionalista Vasca, eta beste alde batetik, eskuindarrak, Luis Aranaren aldekoak, Euzko Alderdi Jeltzalearen izena berreskuratu zutenak. Azken hauek *Aberri* aldizkaria beren bozeramalea argitaratzen zuten 1916tik. 1923an egunkari bihurtu zen, eta urte berean, irailean, Primo de Riveraren Diktadura zela eta, agintariek debekatu egin zuten. 1925ean berriro agertu zen. Comución delakoaren prentsa, momentu hartan *Euzkadi* eta *La Tarde* (1914tik

argitaratzen zena) egunkariak eta *Excelsior* kirolei buruzko aldizkaria, 1924an kaleratzen hasi zena, ez zuen debekatu. Euzkadi Buru Batzarrak *Euzkadiren* jabetza zeukan, baina egoera ekonomikoa txarra zenez, gerente bat sartzea erabaki zuen. Gerente hori Anacleto Ortueta izan zen. Berak bazeuzkan Comución-en aldizkariak egiten zituzten bi enpresen akzio gehienak, Euzko Pizkundera eta Tipográfica Generalenak. *Euzkadiren* administrazio-kontseiluaren lehendakaria, 1925etik 1929ra, Ortueta izan zen. Urte haietan, egunkariaren egoera ona zen.

Baina Diktadura bukatutakoan, Euzkadi Buru Batzarrak eskatu zion Ortuetari akzioak itzultzea, eta berak, egunkaria ez zela Comuciónena bakarrik, abertzaletasun osoarena baizik, ezetz esan zien. Auzia horrela erabaki zen: Ortuetak gorde zituen Tipográfica Generalaren akzioak eta E.B.B.k Euzko Pizkundiarenak, *Euzkadi* argitaratzen zuen elkartearnak alegia. 1930ean, *Euzkadiren* administrazio-kontseilu berrian bazeuden A.N.V.ren bi fundatzaile, J.D. Arana eta Arrien. *La Tarderen* zuzendaria, Casimiro Ullibarri, A.N.V.ra pasatuko zen, eta *Excelsior*rena, José Olivares Larrondo, ere bai. Azken hau A.N.V.ren *Tierra Vasca* egunkariaren zuzendaria izango zen. Beraz, abertzaletasunaren erreformatzaileak sartuta zeuden C.N.V.ren entrepresa periodistikoetan.

Haien garrantzia C.N.V. eta P.N.V. batzeko prozesua hasi zenean ageri ziren. Gatazka batzuk gertatu ondoren, 1930eko urriaren 31n, alderdiaren norabidea finkatzeko bozketa bat egin ondoren (erreformatzaileek irabazi zutena), *Euzkadiren* kontrola ofizialisteengana joan zen. P.N.V. eta C.N.V. bilduta, *Euzkadi* Euzko Alderdi Jeltzalearen bozeramale bihurtu zen. Erreformistek, aldiz, A.N.V. sortuko zutenek, Tipográfica Generalaren jabetza mantendu zuten, eta bertan, E.A.J.ren *La Tarde* ezezik, alderdi politiko berriaren lehenengo bi aldizkariak ere inprimatu ziren: *Nacionalista* eta *Acción Vasca*. Nahiz eta *Euzkadi* Tipográfica Generalean ere egin, A.N.V.koek hori debekatea erabaki zuten. E.A.J.ren bozeramaleak, ordea, agertzen jarraitu zuen, artean kaleratzen ez zen *Aberriren* inprimategian egina.

Gauzak horrela, 1931ko apirilaren 7an E.A.J.k prentsa abertzale guztia kontrolatzeko aukera emango zion gertakizun bat jazo zen. Tipográfica Generalen batzar orokorra bilduta, jeltzide batek kendu zion J.D. Aranari Ortuetak zituen akzioak. A.N.V.koak ezer gabe geratu ziren, eta garai hartan ateratzen zuten *Acción Vasca* egunkaria ezin izan zen berriro agertu. Errepublikan ailegatzean, E.A.J.rekin akordio bat lortzeko ahaleginak alferrikakoak izan ziren, A.N.V.ek ez baitzituen onartu haiek proposatutako baldintzak. Ortuetak Auzitegira joan zen, baina ez zuen ezer lortu. 1933an A.N.V. bozeramalerik zegoen.

4.3. *Tierra Vascaren sorrera*

1932tik egunkari bat ateratzeko asmoak sortu ziren. A.N.V.koek bozeramale bat behar zuten. 1933an Donostiako *El Pueblo Vasco* egunkariaren inprimategian egingo zela erabakita zegoen. Gure-Erria elkarteak eratu zen. 1933ko urtarrilaren 8an *Tierra Vascaren* lehen zenbakia agertu zen. 1934ko martxoaren 11 arte argitaratu zen. Bi bulego zituen, bata Donostian (zentrala) eta bestea Bilbon (Eusko-Etxean). Zuzendaria, lehenago ere aipatu dugu, José Olivares Larrondo *Tellagorri* izan zen.

A.N.V.ren pentsaera honako puntu hauetan laburbil daiteke: abertzaletasuna (*Euzkadi da euzkotarren aberria*), Euskadiren batasuna (E.A.J.ren federalismoaren aurkakoa), konfesionaltasunik eza, liberalismoa, beste indar politikoeekin batzea, behar izanez gero, bere helburuak lortzeko, eta E.A.J.ren antimaketismoaren aurkakoa. *Tierra Vasca* egunkari abertzalea, demokratikoa eta euskalduna zen. Zortzi orrialde zituen, informatiboa eta politikoa zen. Guri lanaren gaiari dagokionez, euskarazko atal bat argitaratu zuen egunero, "Euskal atala", noizbehinka ere beste euskarazko atal bat argitaratzen zelarik, literatura eta musikari buruzkoa. Euskal atalean bi idazlek idatzi zuten, batik bat: Jose Elizondo eta *Atxosteko mutilla* sinatzen zuen bat, batak gipuzkeraz eta besteak bizkaieraz. A.N.V.ren euskarari buruzko irizpideak eta euskararen erabilera da hemen gehien inporta zaizkigunak, E.A.J.renekin konparatuta oso desberdinak baitziren, abertzaletasun ez-jeltzalearen jarrera irekiagoa eskainiz.

Abiapuntua Sabinorena da, ordea: "Endaren berbiztea, izkuntzaren berbiztean dago", zioten Telesforo de Aranzadiren hitzak gogoratuz. Baina, jeltzaleek ez bezala, Euskaltzaindiaren arauak onartzen zituzten, baita batasunaren aldekoak ere. Egitarauan ere argi eta garbi uzten zuten euskararekiko jarrera:

[...] Que propugnamos por la unificación y oficialidad del euskera, sin dialectos inter-euskadianos; por el reconocimiento de la Academia de la lengua vasca, sobre los grupos y capillitas que han destronado muchas posibilidades de unificación y de mejoramiento del idioma, aunque no les negamos que sus ímprobos trabajos han podido ser salpicados por su patriotismo innegable y que en ellos han puesto un entusiasmo digno de mejor causa.

Euskara berpiztearekin batera, demokrazia eta liberalismoan ere aurreratu behar zen, A.N.V.koen ustez. A.N.V. Estatutuaren aldeko defendatzaile sutsuenetariko bat izan zen, Katalunia eta Galiziaren adibideekin parekatuz. Euskadirentzako Estatutuan, euskara hizkuntza ofizial izan zedin nahi zuten.

Irakaskuntzan ere konfiantza handia zeukaten. 1933ko otsailean Bilboko Udalean mozio bat aurkeztu zuten, bertako eskola publikoetan euskara aukerazko asignatura bihur zedin. Erantzuna ezezkoa izan zen. Baina ahalegin handienak Unibertsitatearen alde egin ziren.

Tierra Vascaren euskal atalak, ordea, ez zuen herrietako berririk jasotzen, hau da, ez zen informatiboa, iritzizkoa baino. Honetan *Euzkadiren* euskal ataletik aldentzen da, ziur aski *Euzkadik* bazuelako urteetan zehar osatutako berriemalere bat herrietan, A.N.V.koek ez zeukatena. Euskal atala ez zen beti argitaratu, etenaldi batzuk izan baitziren. Bazirudien A.N.V.ren proiektuaren inguruan mugitzen ziren intelektualek huts egin zutela. Arazo ekonomikoak ere larriak ziren, eta *El Pueblo Vascoren* jabea zen Pikabeak erabaki zuen zorrak ordaindu ezik *Tierra Vasca* ez zela bere egunkarian gehiago argitaratuko. 1934ko martxoaren 11an agertu zen azken alea. Hala ere, Gerra Zibilean, Eusko Jaurlaritzaren politikari esker, berriro agertuko zen Bilbon.

A.N.V.rekin lotura estua izan zezakeen aldizkari bat, edo behintzat A.N.V.k aldarrikatzen zuen autonomismoaren alde jarri zena, aipatu behar dugu: Bartzelonan argitaratu zen *Baskoniaz* ari gara. Lehenengo alea (bi ale bakarrik ikusi ditugu) 1932ko urrian agertu zen, S. Doñabeitiak zuzendua. Katalanez, euskaraz eta gaztelaniaz idatzia, badirudi bere xede nagusia Estatutuaren aldeko kanpaina egitea zela. Ezer gutxi dakigu aldizkari horretaz.

5. ABERTZALE ESKUINATARREN PRENTSA: *JAGI-JAGI* ETA *MENDIGOXALE*

5.2. Eskuineko abertzaleak

A.N.V. abertzaletasunaren ezkerrekoa bazen, mundu abertzalearen beste muturrean, eskuin aldean alegia, beste talde bat sortu zen, A.N.V. ez bezala alderdi politiko batean antolatu ez bazen ere. Talde horri deitu izan zaio *Jagi-jagi*, bere bozeramalea zen aldizkariaren izena hain zuzen ere. Euzko Alderdi Jeltzalearen barruko korrante hori, oso erradikala, 1932an inguruan antolatzen hasi zen, bere erroak aspaldidanik bazetozen ere.

1932an Euzkadik autonomiarantzako pausuak ematen zituen. Euzko Alderdi Jeltzalea gero eta posibilistago bihurtzen ari zen. Alderantziz, E.A.J.ren barruan talde erradikalago bat sortu zen, ideologia sabindarrarengandik gertuago egon nahi zuena: "Una lucha", dio Antonio Elorzak, "cuyo único objetivo puede ser la independencia y cuya mayor debilidad sería creer en la positividad de cualquier pacto con el poder español" (Elorza, 1978: 442). Errepublikaren aurka ageri ziren, gero eta gehiago: agintari errepublikanoekin kontaezinezko gatazkak eta arazoak izan

zituzten Jagi-Jagikoek. 1933an Luis Arana, talde horren sinbolorik nagusia, E.A.J.tik bota zuten. Gero Elias Gallastegi, *Jagi-jagiren* zuzendaria, joan zen. Alderditik kanpo egonda, eta alderdi politiko berririk sortu gabe, abertzale eskuineko haiek Bizkaiko Mendigoxale Batzaren babesean lanari ekin zioten.

5.3. *Mendigoxale*

Jagi-jagi baino lehenago Bizkaiko *mendigoxaleek* beste aldizkari bat kaleratzen zuten, *Mendigoxale* hain zuzen ere. Hamabostean behin agertzen zen, eta oso mami politikoa izaten zuen. Aldizkariaren lehen zenbakian, 1932ko otsailaren 19koa, Luis de Arana y Goirik idatzen zuen: "Sois, jóvenes mendigoxales, el brazo robusto de nuestra Patria, la fuerza de choque del mañana". "Aberri-Gudarijak", hala definitzen ziren *mendigoxaleak*. Hamabostekarian euskarazko testuak ere agertzen ziren, %20 gutxi gorabehera. Euskara kontuetan ere, sabindar amorratuak, nola ez, eta *Kirikiñoren* ikasleak ere bai. *Mendigoxaleak* euskara jakin egin behar du, arraza eta Aberriaren hizkuntza delako. *Mendigoxaleen* euskara ikasteko dei asko aurkitzen ditugu, gehienak erdaraz idatziak.

5.4. *Jagi-jagi*

Jagi-jagiren lehen alea urte hartan bertan agertu zen, irailaren 17an, *Bizkai'ko Mendigoxale Batza'ren Deya* zela aldarrikatuz. Lehen zenbakitik *Aberriren* ildotik zetozela jakitera eman zuten. Astekariak 1923ko banaketaren zauria irekitzen zuen. Giro nahasian, sozialista eta abertzaleen arteko gatazkak maiz gertatzen ziren Bilboko kaleetan. 1931ko irailean Bilboko alde zaharrean, borroka baten ondorioz, sozialista bat hil zen. Haren adiskideak Bilboko Euzko-Gaztediren egoitzara joan eta eraso egin zuten. Poliziak hamalau abertzale detenitu zituzten, eta haiek gose greba egitea erabaki zuten. Bi egun pasatu zituzten espetxean, "Jagi-jagi euzkotarrak, laster dator eguna..." dioen kanta abesten. Hortik, kanta horretatik eta gogo horretatik, zetorkion izena astekari berriari.

Jagi-jagiren jarrera borrokalaria izan zen: "Su tono agresivo, retador y virulento, acarrió a Jagi-jagi serios problemas con la autoridad gubernativa [...]. Su salida, los sábados, era todo un espectáculo. Cada semana llegaba la Policía a las inmediateces de Gran Vía, 46, para entorpecer su difusión. Para burlar la vigilancia de los agentes, los hombres de Jagi recurrían a los trucos más inverosímiles y pintorescos: unas veces metían los ejemplares en las cestas de las vendedoras de pescado; otras los ataban a cientos de globos que arrojaban por la ventana" (Saiz Valdivielso, 1977: 283). *Jagi-jagin* antzinako *aberriano* asko bazeuden: Elias Gallastegi (zuzendaria), Candido

Arregi, Angel Maria de Agirretxe, Nicolas de Bayo, Pedro de Basaldua, Jose de Ituarte, Manuel de la Sota, Trifon Etxebarria... 1933an, esan bezala, E.A.J.tik zeharo baztertuta geratu ziren, Luis Arana ere bai. Momentu hartan, 1933ko urriaren 21tik azaroaren 18 arte, *Jagi-jagi* ez zen kaleratu. 1934ko urtarrilaren 27tik maiatzaren 5 arte ere ez. Horrez geroztik, *Euzkadiren* aurkako irain eta erasoak gero eta gehiago izango ziren, banaketarako bidea prestatzen. Ez zen banaketa hori gertatu; Jagi-jagikoek ez zuten 1923ko aberrianoek beste indarririk.

Euskarari dagokionez, *Jagi-jagik* oso gutxi zeukan euskaraz idatzita. Astero argitaratzen zen lehengo orrialdean zutabe bat, "Astekua" izenburupean, non Ibon delako batek (Ibon Urbitarte?) iruzkin batzuk idazten zituen, garrantzi handirik gabekoak. Ideiak betikoak dira, ortodoxia sabindarraren barruan, jakina: euskara arrazaren erakusgarria denez gero, ikasi eta zabaldu egin behar da. *Jagi-jagik*, baina, bere mamiaren %3 baino ez zion euskarari eskaintzen.

Ipar Euskal Herriko prentsa gerren artean

1. IPAR EUSKAL HERRIKO EGOERA BERRIA

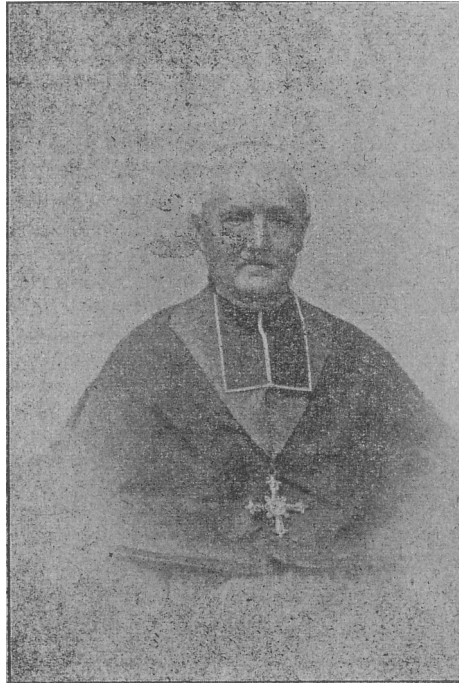
1.2. Gerren arteko Ipar Euskal Herriko egoeraren aldaketa

I. Mundu Gerraren ondoren, Ipar Euskal Herriko euskaldungoak aldaketa batzuk sufritu zituen. Gerraren eta Ameriketarako emigrazioaren ondorioz, Ipar Euskal Herriko biztanleria izugarri murriztu zen. Ipar Euskal Herriko politika eta kulturaren eraberritze bat gertatzeko momentua zen, Piarres Larzabalen hitzetan: "Urte hetan [1918-1939] ez da gehiago Eliz eta Gobernu-arteko borrokarik". Xuri-gorrien arteko polarizazioak leku bat utzi zien beste aukera batzuei. Abertzaletasuna ere saiatuko da Iparrean sartzen, eta aukera politiko bat, gauza batzuetan jeltzaleengandik gertu zegoena, sortuko da: *Aintzina*.

2. IPAR EUSKAL HERRIKO ALDIZKARIAK

2.2. *Eskualduna*

Eskualduna astekaria 1918tik Jean-Blaise Adéma kalonjearen zuzendaritzapean zegoen. I. Mundu Gerrak sortutako eskasiaren ondoren, *Eskualdunak* berriro bere lehengo distira berreskuratu zuen 20ko eta 30eko hamarkadetan. Berriro neurri handiak eta gerra aurreko lau orrialdeak berreskuratu zituen. Publizitatea eta mota guztietako iragarkiak bazituen, gehienak frantsesez. Hala ere, testu gehien-gehienak euskaraz idatziak ziren.

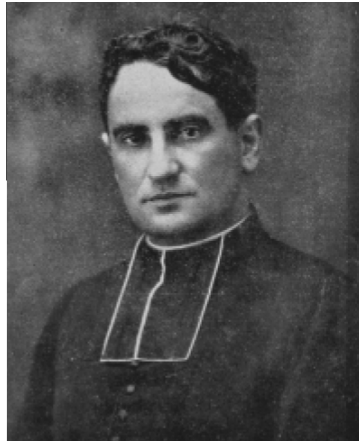
Jean-Blaise Adéma

Garai hartan *Eskualdunaren* kutsua informatiboa zen. Nolabait, hegoko *Argiarekin* pareka daiteke: biak astekariak ziren, lau orrialde izaten zituzten, eta erlijioari, euskarari eta nekazaritzari garrantzi handia ematen zieten. Atalei dagokienez ere, parekotasunak nabariak ziren: *Eskualdunaren* lehen orrialdean "Berriak" (mundu guztikoak) eta "Ebanjelioa" atalak zeuden. Testurik esanguratsuenak, astekariaren bultzatzaileen pentsamoldea islatzen zutenak, lehen orrialdean egoten ziren. Hala ere, 20ko eta 30eko hamarkadetan ez da hain argi erakusten pentsamolde hori, eta *Eskualduna* gero eta informatiboago bilakatzen da. Bigarren eta hirugarren orrialdeetan Euskal Herriko berriak agertzen dira, hiru ataletan banatuta: "Laburdin", "Baxenabarren" eta "Ziberoan". Hirugarren orrialdean nekazaritzari buruzko berriak agertzen ziren. Laugarren orrialdean, azkenik, iragarki askorekin batera, zutabe bakar bateko honako atal hauek: "Pilotaz", Euskal Herri osoko pilota partiduen berriak zekartzala; "Nafarroatik", Hego Euskal Herriatik bidalitako berriak, Fermin Irigarai *Larrekok* bidaliak, non, Nafarroaz hitz egiteaz gain, Hego Euskal Herriko beste lurraldeetako berriak ere ematen ziren, eta batzuetan, Espainiakoak ere bai, beti oso laburrak; eta "Laborarier", nekazarietzako atal bat.

Dena den (Hernández, 2007: 60) Gerratik itzulitako gazteek ez zuten begi onez Adémak astekariari eman zion norabidea, eta *Gure Herria* sortu zuten. Adémak *Eskualdunaren* zuzendaritza 1924an utzi zuen. Elizaren menpe zegoelarik, *Eskualdunaren* zuzendaritza beste apaiz baten eskuetara joan zen: Jean Saint-Pierre. Baionako apezpikuaren idazkaria zen. "Artekari ona [...] batasunaren segurtatzeko", Lafitteren ustez (Lafitte, 1971: 32), bere karguan hasi zenetik astekaria berriro egin zuen. Garai hartako idazleak, besteak beste, Jules Moulier *Oxobi*, Louis Apesteguy, Jean Etchepare, Louis Dassance, Jean Barbier, Michel Iriart ziren, hau da, Ipar Euskal Herriko hoberenak. Saint-Pierrek eta hurrengo zuzendariak, Domingo Soubelet, *Eskualdunaren* garairik hoberenatarikoak lortu zituzten: "Iratzartzeko memento ona zen: orhoit 'bloc des gauches' delakoak nahi zuela erlisioneari berriaz jazarri, eta behar zitzaizola ihardoki. Gudu-aro horrek emaiten zion kazetari bizitasun berezi bat, kasik Eskualdun Onaren denboran bezala", dio Lafittek. Piarres Lafitte bera orduan hasi zen *Eskualdun* idazten.

Gero eta irakurle gehiago lortzen ari zen Jean Saint-Pierre 1930ean apezpiku izendatu eta Afrikara bidali zutenean. Astekariaren gorakada egiten jarraitu zuen Domingo Soubelet hurrengo zuzendariak, artean Baionako apezpikuaren idazkaria zena. Bere zuzendaritzapean *Eskualdunak* irakurle gehien lortu zuen, 8.000. Idazle onak zituen: Dirassarrek "Pilotaz" atalean idazten zuen, *Oxobik* eta Jean Elissalde *Zerbitzarik* artikulua; iritzi-artikuluez hurrengo zuzendaria izango zen, Xalbat Arotçarena arduratzen zen. Erretore batzuek beren herrietako berriak bidaltzen zituzten: Iturbidek, Milafrankako Etcheverryk... Louis Dassancek nekazaritzari buruzko gaiak lantzen zituen, Pierre Laffitte ere hortik zebilen.

Politikari dagokionez, eta antzinako ohiturari jarraiki, pertsonalismoa nabaria zen. Orduan hiru izen nagusi ziren: Lissar, De Coral eta Jean Ybarnegaray. Azken honen nagusitasuna 1914tik zetorren. Lehenago Ipar Euskal Herrian bonapartistak nagusitzen baziren, 1914tik Ybarnegaray eten gabe diputatu izendatua izango zen. Ybarnegaray De la Rocque jeneralaren Parti Social Français delakoan sartu zen, eta Vichy-ko ministroa izatera ailegatuko zen. Beste hautagai "xuri" bat, De Coral, Louis Marinen Fédération Républicaine delakora joan zen. Biak beste hautagai batekin, Alliance Démocratique-ko René Delzangles-ekin, bat egingo zuten 1936an Front Populaire-ri aurre egiteko. Bat gatoz Pierre Letamendiarekin dioenean: "Le catholicisme [...] en France il amène les Basques à s'intégrer sans problème à l'intérieur des divers courants qui composent la droite française" (Letamendia, 1987: 138). Hegoan bezala, Errepublikaren beldur ziren (Espainiako zein Frantziako en errepublikak); komunismoa ere etsai nagusia zen.

Jean Saint-Pierre *Ainxuberro*

Hego Euskal Herrian ez bezala -ikusi dugu nola elizgizon euskaldunek abertzaletasun jeltzalera jo zuten- Iparrean politikaren zabaltasuna handiagoa omen zen. Abertzaletasuna, hala ere, ailegatu egin zen mugaz bestaldera, asko sartu ez bazen ere. Jean St.-Pierrek berak, *Ainxuberro* goitizena erabiliz, *Euzkadi* egunkarian idazten zuen. Lehenago Iparreko euskaldunen Frantziarekiko atxikimenduak ez bazuen abertzaletasun jeltzalea sartzen uzten, badirudi 30eko hamarkadan, Hegoko apaizak proiektu abertzale jeltzalearen bozeramale eta teoriko bihurtu zirenean, Ipar Euskal Herrian ere E.A.J. edo beste alderdi antzeko bat eratzen saiatu zirela: 1933ko urtarrilaren 13an, Jose de Ariztimuño *Aitzolek* dio *Euzkadin* Ipar Euskal herrian alderdi bat eratzear zegoela. Hurrengo urtean, 1934an, *Aintzina* aldizkari elebiduna (gehiena euskaraz) sortu zen.

2.3. *Aintzina*

Aintzina Pierre Laffitek sortutako aldizkari bat dugu, hilabetekari bat, ez alderdi bat. Lafittek berak, hainbat izengoiti erabiliz, idazten omen zituen artikulua gehienak, Léon Lassallek eta Jacques Mestelanekek lagundua (Hernández, 2007: 213). Ustaritzen agertzen zen, hango seminarioan baitzegoen Lafitte apaiza. Badakigu (Letamendiak dioenez) *Aitzolek* zenbait aldiz bisitatu zuela Ustaritzen. Aldizkaria, *Trait d'union mensuel des Régionalistes basque-français*, *JEL* lemarenpean agertu zen. Baina horrek ez du esan nahi buru belarri jeltzalea zenik: "*Aintzina* adopta la devise sabinienne Jaun goikua eta lege zarra et montra sa sympathie pour le P.N.V., mais aucun parti ou mouvement politique ne sera créé autour de lui. Aux élections législatives de 1936, *Aintzina* demande de voter pour les trois

candidats de droite, Coral, Delzangles et, bien entendu, Ybarnegaray" (Letamendia, 1987: 138). 1936ko maiatzean "gu gure chokotik ere gauden ere, JEL baithan bethi bat" egongo zirela esaten bazuten ere, abuztuan zera zioten: "Egia da heraberik gabe agertu girela bai nazionalisten bai tradizionalisten bilkuretan, baina ez dugu heien politikari gutieneko zorrik. Frantziako regionalistekin dugu gure egitekoa, erlisionearen bahean zetabetan ditugularik heien irin guziak" (*Aintzina*, 23. zenbakia).

Piarres Lafitte

Zer da zehazki *Aintzina*? Utz diezaiegun beren sortzaileei adierazten: "Duela zombait ilabete, Eskualdun gazte moltcho bat elgarretaratu gira, gure ethorkizunerako bideak ezagutu nahiz. Frantziako bazter gehiensutan berdintsu egin dute gazte zonaitek eta heiek, guk bezala, ikhusi dute badela lan hainitz egiteko, nork bere eskualdean lan egin behar du. Beraz guk Eskual-Herrian [...] (*Aintzina*, 1934ko azaroak 2, 2. zenbakia). Letamendiak azpimarratzen duenez, beren eragin nagusiak *Esprit* astekari demokrata-kristaua eta *L'Ordre Nouveau* aldizkaria ziren. Beste leku batean *eskualerrista* gisa definitzen dira. Alderdi politiko baten proiektua ere hor agertzen da. Baina azkenean egitasmo horiek ez ziren gauzatu, eta *eskualerrista* horiek ez zuten talde bat izatetik alderdi politiko bihurtzerako jauzia egin. Alderantziz, esan bezala 1936ko hauteskunde orokorretan Front Populaire delakoaren aurka jarri ziren (Frente hori Parti Radical Socialistek, S.F.I.O. sozialistek, komunistek eta Ligue des Droits de l'Homme osatzen zuten), eta eskuinekoen aldeko botoa eskatu zuten: baxenabartarrek eta zuberotarrek Jean Ybarnegarayrentzako botoa, lehen zirkunskripzioko lapurtarrek René Delzanglesentzako eta bigarren zirkunskripziokoek

Bernard de Coralentzako eman zezatela, bestela "le succès du Front Populaire serait une catastrophe pour la France, et aussi pour le Pays Basque" (*Aintzina*, 1936ko martxo, 18. zenbakia, 1. orrialdea). Sindikalismoari dagokionez, beti sozialisten aurka agertu ziren.

Hegoan gertatutako antzeko bilakaera bat egin behar zen, alegia, baina baldintzak ez ziren inolaz ere berdinak: Hego Euskal Herria oso lurralde industrializatuta bazen, Iparrean ere ez zen horrelakorik gertatzen. Biztanleria ere murriztagoa zen. Eta politikan parte hartzeko baldintzak oso desberdinak ziren: Hegoan autonomia planteatzen zen momentuan, Iparrean inork ez zuen seriotan Frantziatik kanpoko Euskal Herri baten aldeko politika egitearekin amesten, baina urratsak emanak ziren. Egitasmo politiko independente guztiak, Ipar Euskal Herrirako proiektuak, ez ziren gauzatu. *Aintzina* 1937ko urrian desagertu zen, 33 zenbaki kaleratu ondoren, arazo ekonomikoak zirela medio. Berrito agertuko zen 1942-43. urteetan, aurreko garaian baino kulturalagoa, Lafittek eta bultzatua. *Aintzina* zetozen 1945eko hauteskunde kantonaletan *nationalistes basques français* bezala aurkeztu zirenak.

2.4. Almanakak

Bitartean antzinako kazetagintzaren arrastoak aurkitzen ditugu: almanakak. *Eskualdunak* kaleratzen zuenarekin batera (*Eskualdunaren Almanaka*), 1934an behintzat beste bat agertu zen, *Gauden gu eskualdun*, sozialista, sozialista erradikal eta komunisten kontrakoa (hau da, Front Populaire-ren kontrakoa), eta euskaldunen hautagaien aldekoa (Ybarnegaray). Bestalde, Parisen bizi ziren euskaldunek beste aldizkari bat argitaratu zuten urte berean, 1934an: *Elgar. Journal des basques de Paris*, baina oso gutxi zegoen euskaraz.

2.5. Kultur aldizkariak: *Gure Herria*

Kulturari dagokionez, gauzak hobetu ziren Ipar Euskal Herrian 20ko eta 30eko hamarkadetan. 1921ean *Gure Herria* aldizkari kulturala sortu zen, nolabait Hegoan zeudenen ispilua. Lehenagotik zetorren asmoa: I. Mundu Gerratik etorritako gazteek ikusi zuten *Eskualduna* ez zela nahikoa beren nahiak asetzeko; sinplegia zen jende letratuarentzat. Hilabetekaria, elebiduna, ia gure egunetara arte ailegatu den aldizkaria dugu. Denetariko gaiez aritzen zen: berriak (kulturalak, euskal kirolekoak), antropologi gaiak, natur zientzietakoak, historikoak, literarioak eta oro har euskal izaerarekin zerikusia zuten edozein gaiz idazten zuten. Antzinako testuak ere noizbehinka argitaratzen ziren.

Lehenengo zuzendaria Edmond Blazy izan zen, eta oso garrantzitsua izan zen bere bizitzaren lehenengo urteetan Louis Dassance. Urte haietan Jean St.-Pierre, Jean Elissalde, Louis Dassancek, J. Eizagirrek, L. Apesteguyk, J. Moulierrek, Fermin Irigaraik, P. Ithurraldek, Jean Barbierrek, Piarres Lafittek eta P. Lhandek idatzi zuten bere orrialdeetan, euskaraz. Frantsesez beste izen ospetsu andana bat aurkitzen dugu: Jules Vinson, Gabriel Hérelle, Emmanuel Souberbielle, Henri Gavel. *Gure Herriarekin* Ipar Euskal Herriak bere aldizkari kultural propioa izan zuen. Politikan ez ziren gehiegi sartu, sozialisten aurkakoak zirela garbi utzi bazuten ere. Bere asmoa serioa zen, esnobismotik ihes egin nahian.

Bazirudien euskal kultura berpizten ari zela. 1923ko urrian euskara sartzen da hezkuntza programetan. 1935ean Donibane Lohitzuneko Udalak eskoletan euskara ikastaroak antolatu zituen. Ikastaro horien antolamendua Eskualtzale-Biltzarrari egokitu zitzaion.

2.6. Euskara Iparreko beste hedabideetan

Euskara idatziak ez ziren beste komunikabide batzuetan sartu zen: diskogintzan, adibidez, 1935ean Pathé disko-etxeak disko batzuk kaleratu zituen, euskal musikarekin. Irratian ere sartzen ari zen pixkanaka-pixkanaka. Parisko Irratian (Radio Parisen) Pierre Lhande euskaltzainak euskal abesbatza bat aurkeztu zuen 1934an. Bordelen berdin egin zuen Lafayettek, "mais les émissions ne son point régulières. Au contraire, le poste de Saint-Sébastien donne tous les mercredis de 8 heures à 9 heures du soir une séance basque dont les sans-filistes son très contents. Naturellement, les Guipuscoans assurent le plus souvent ce service patriotique [...]" (*Aintzina*, 1934ko azaroa, 1. zenbakia).

Hegoko euskaldunekiko konparazioa saihestezina zen. Baina baldintzak, behin eta berriro errepikatu behar dugu, oso ezberdinak ziren.

3. IPARREKO PRENTSA, ESPAINIAKO GERRA GARAIAN

3.2. *Eskualduna*, Gerraren atarian

1936an, bere politika propioari jarraituz -erlijioaren aldekoa itsuki, dakigunez- Francoren armadaren alde agertu zen *Eskualduna*. Ospetsua da "Mola jeneralaren soldat eskualdunek zaintzen dute Gernikako arbola" dioen pasarte hura, asaldatuek Gernika bonbardatu ondoren idatzia. 1937an Xalbat Arotçarenak hartu zuen *Eskualdunaren* zuzendaritza. 1892an Isturitzen jaioa, Maule eta Landibarren apaiz egon ondoren, 1937ko martxoaren 24an Baionako astekari euskarazkoaren zuzendari bihurtu zen. Berehala Action Française alderdi eskuinekoen alde agertu zen argi eta

garbi. Euskaldunen artean, oihartzun gutxikoak izan arren, jarrera kontrajarriak agertu ziren (Lafitte, 1971: 34). *Eskualduna* urte askotan zehar lorturiko irakurleak galtzen zihoan.

Euskarazko aldizkaririk iraunkorrenak, euskara eta euskal kulturarentzat hain garrantzitsua izandakoa, oso bukaera txarra eta itsusia izan zuen: Frantziako Erresistentziakoek 1944an Xalbat Arotçarena detenitu eta epaitu egin zuten, "haren sosak eta liburuak norapait eramán", eta *Eskualduna* itxi eta berriro kaleratzea debekatu zuten. Urte berean, L. Léon Uztaritzeko erretoreak beste aldizkari bat argitaratzea deliberatu zuen, eta Piarres Lafitte zuzendaritzapean 1944tik 1969 arte *Herria* astekaria agertu zen. Astekaria gaur egun ere agertzen da Baionan.

16

Euskarazko komikigintza

1. EUSKARAZKO LEHEN ISTORIOAK

1.1. Lehen urratsak: Victoriano Iraola

Euskarazko lehen komiki-aldizkariak sortu zirenean, 20ko eta 30eko hamarkadetan, Espainian eta, oro har, Europan, umeentzako irakurgai soilak zirela pentsatzen zuten. Euskal Herrian ere berdin: honen froga garbia, gure artean argitaraturiko lehen komiki-aldizkaria (euskaraz zein erdaraz) *Txisturen* alerik ez dugula gaur egun ezagutzen.

Euskaraz agerturiko lehenengo *historietak* 1907koak ditugu, *Baserritarra* nekazaritza-aldizkariaren 83. eta 85. zenbakietan, 1907ko abenduaren 7an eta 1908ko urtarrilaren 4an argitaratuak. Biak Victoriano Iraolak eginak dira. Badakigu Iraolak berak inprimatzen zuela aldizkari hura, idazle izateaz gain. Lehenengoak *On Kosmerentzat* du izena. Sei marrazkietan, didaskalia banarekin, mozkorti batek sagardo kupel bat eramateko dituen arazoak kontatzen ditu, garai hartako Donostiako antzerkigileen umorea komikira eramanez: umore herrikoi bat, Donostiako euskaraz kontatua. Marrazkiak, bestalde, kalitate onekoak dira. Bi istorio haiek ez zuten jarraipenik izan.

1.2. Lehen komiki-sorta: *Teles eta Niko*

Lehenengo istorio-sorta Bilboko *Euzko-Deya* aldizkarian agertu zen. *Euzkeltzale-Bazkunak* 1916an sortua, lehen aroan (1916-1920), marrazkilari ezezagun batek Teles eta Niko ume koxkorren ibilaldiak kontatzen zituzten hamabi istorio argitaratu zituen, 1918ko apirilaren 16tik urte hartako azaroaren 16ra. Istorio-sortaren izena pertsonaiena zen, *Teles eta Niko* hain zuzen ere. Lehenago, aldizkariaren orrialdeetan beste istorio batzuk ere agertu ziren, 1916an, 1917an eta 1918an, baina ez ziren originalak, Caran d'Ache eta atzerriko beste marrazkilari ezagun batzuenak baizik. *Teles eta Niko* komiki-sorta azaldu baino lehenago, *Euzko-Deyan* beste istorio original bat agertu zen 1918ko otsailaren 16an, 45. zenbakian: lehenengo orrialdean, "Erantzun ederra" izenburupean, bederatzi binetetako istoriotxo bat

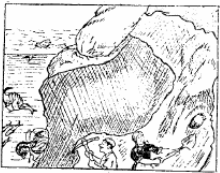
kontatzen zaigu. Kalitate eskaseko marrazkiak dira. Istorioa ere ez da beste munduko gauzarik: hauteskunde garaia dela eta, jauntxo bat nekazari batengana abiatzen da, botoa eske. Eman ez ezik, dio jauntxoak, nekazariak lurrak utzi eta alde egin beharko du. Erantzun xeblebre batekin dena konpontzen da. Zer esanik ez, testua marrazkien azpialdean agertzen da, baliabide grafiko edo literario berezirik gabe.

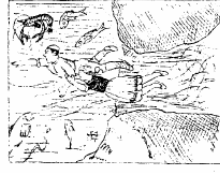
5.—Poliño irabazten eben, Teles eta Niko'k euraik itxandaa eben «Araio-Zulo»-guz. Hain, aberantzen diran gaitiak edo geyatuk iz, ezizen ase irabazi tsikiokaz. Nagazian getu biat ebela ota yaken, eta atzea begetatuk etreñen bez, zot eta zart ase ta beinguen sekondh eben zulu. Iruskesaz zan Niko'ren jorana, eskatirik, ukandoratu-issatu, lopetz-lokafi birjatz elau tsitakaz haino atuzgo...

6.—Teles'ek ataraten ebazan ari-pilua' igazoten.—Onenbeste dir' za, zot xingro yuztu Teles'—«Ara, Niko; zerjo itz egin biat dauzatu». Zulo.—Zana izul, ikaragari buruko itulak zintu eragotiko lokax batek ezatzen itza antzonen itz; eta in etla-eta bari gabiltaz emen ariak ari zilik, bi irakirik emetaren botuk jakin gurrako dabi, oyer, ezkonte-eridatu egiten ete-joyantat Teles.

7.—Zer zan, baltia, gertau zana? Ara: ari aodi bat etoren mendu-bera, birbilis-balanka, eta «Araio-Zulo»-ra joran artez-arte, itxuan plaut' eginda «Gaban gajulu»-esatikio usiez. Zulo-aufan eguan ari pilua' g'ulako estuan itxosora jausten eta ariji mikiak eziez «Barain jostak» esanda bertan geratu zan, zuluu bete-betian itxirik eta gure mutiak, preso, itxirako urteyera-barik. Ilusetan...

8.—...artepa, hain ez biñituz, ai zan gure Teles erreyera usudik eguzgo, Jaungas'ri eskarik. beko aidiak biñituz aurkitu eban, eta antxe gogof ekiltaz boyan zuluu auzera, hain zortinez beraz, eta euraik g'itijen tate ebeman urten ziran, bai: baltia ziora?—Itxosora. Korret aodi bates oratu euzan eta gure Teles eta Niko g'itxusak uruzatara urten ezirik ebiltzan. Korretis tuzer' eroyezan. (Jokio ete dira, ba?) (Jaralako dia)

“Teles eta Niko”, komiki-sorta bat (*Euzko Deya*, Bilbo, 1918)

Euskal Herrian, Espainia osoan bezala, europar komikiak hemengo marrazkilarientzat ereduak ziren, eta ez Estatu Batuetakoak, haiek urte hauetan, hain zuzen, ailegatzen ari baitziren: hala nola, Gustave Verbeek-ek 1903an sortutako *The Upside Downs* komikia 1906an hasi zen Madrileko *Monos* umeentzako aldizkarian argitaratzen (Martín, 1978: 52). Baliteke *Teles eta Niko*ren egile ezezagunak *The Katzenjammer Kids* ezagutzea, 1897tik William Randolph Hearst-en *The New York Journal* egunkarian agertzen zirenak. Rudolph Dirks-en komiki-sortan bezala, Teles eta Niko bi ume bihurri ziren. Baliteke, bestalde, *Euzko-Deyako* marrazkilaria Wilhelm Busch alemaniarraren *Max und Moritz* ere ezagutzea, zeinak *The Katzenjammer Kids*-en aitzindariak ziren. Busch-en lanik ezagunena 1865ekoa dugu.

Normalean, ume bikotearen istorioak lau bineta betetzen zituen, azpiko testu edo didaskalia banarekin. Hala ere, noizbehinka pertsonaien ahotik

balloon edo *globoak* ere agertzen ziren, esate baterako 1918ko martxoaren leko eta irailaren leko istorioetan. Azpiko didaskalien euskarri txikia baino ez ziren eta, oro har, ezin da esan marrazki eta *balloon*-ekin bakarrik istorioa uler zitekeenik, oraingo komikietan gertatzen den bezala. Gehienetan, gainera, ez zen horrelakorik agertzen. Berdin esan daiteke beste baliabide grafikoez. Oso gutxitan erabiltzen ziren. Argi dago testuak irudiek baino askoz ere garrantzi handiagoa zuela, eta, izatez, irudiak testuaren menpekoak ziren, ia-ia *aleluien* antzera. Hala ere, beldurrik gabe esan daiteke euskarazko lehenengo pausuak ematen ari zirela *Teles eta Niko* egiteaz.

1.3. Iruñeko kaputxinoen egitasmoa

Euzko-Deyaren saiakeren ondoren, bazegoen beste bat askoz serioagoa, hain zuzen euskara hutsez komiki-aldizkari bat kaleratzeko proiektua. Izango zatekeen Euskal Herriko lehenengoa, erdaraz ere ez baitzen horrelako ahaleginik gertatu, agian Madrilen egindako aldizkariekin nahikoa zelako: 1915ean sortu zen *Dominguín*, 1919an *Charlot*, zinemako pertsonaia protagonista zuena, eta, garrantzitsuena -gaztelaniaz komiki-aldizkari izena ere emango ziena- 1917an: *TBO*. Azken honek hasiera ematen die komiki-aldizkari andana galant bati: 1918an *Periquín*, *Historias infantiles*, eta beste batzuk agertu ziren, eta 1921ean *Pulgarcito* (Martín, 1978: 57).

1919tik sortu zen euskarazko aldizkari mordoak bultzatu zituen beren egileak komiki bat ateratzeko aukera kontutan hartzera. 1919an sorturiko euskal aldizkari haien bultzatzaileek, Iruñeko kaputxinoek, hain zuzen ere, Euskaltzaindiari umeentzako aldizkari bat kaleratzea proposatu zieten. Proposamena 1923ko maiatzekoa dugu (*Argia*, 1923ko maiatzak 13, 108. zenbakia). *Umeentzako euskal-ingitxo* hori ez zen inoiz agertu. Urte batzuk geroago, 1923an, kaputxinoek argitaratzen zuten *Zeruko Argia* aldizkariaren orrialdeetan komiki batzuk agertu ziren, Oterminek sinatuak.

Eboka, irakaslaria, masxa eguzkia atzeka beraz, bazkaldu ta gero ttipitapa dau. *Txomin-Ober* on alai ikusten, omi esateko jantziak isetan iru bitartean dute: somia ikasotara jantzeri, eta jantzeri onetik ibilken dato beti eskolerritik egiten.

Txomin-Ober'ek bere txakurtxu batzuek jolasatzen ditarduta, urunik ikusten dau irakaslaria ezarritan utzaten data, ta zoroer sismotzen dau.

Diraot osentzen dau zurrabazpilan.

Etzuan dau irakaslaria ta atian jolen dau.

Bere azpian dagon *Txomin-Ober*'ek, beste akzioerren bat esman dau ta, bere kolitorako dirio:

—Neure alari osateto oniala ikastetara jantzeri, eta zigorfa nayagijantzeri... Jfson, itxon apuf bat, ontxe ikasitok dok...!

Jolen dau ateko kisketat *Eboka*, eta —Atayan! Ber etzuda au:

Txomin-Ober'ek, zapitxi, zuloa baxatik, puzegaitan dau, jantzeri dauso ziri bat, zuzen orain *Eboka* ren eskuha jolen daua. Min andia egiten dau so, ta miratzen duaz, gorantz jantzi salto orain dauso, botan-otakak hurrea jantzi.

Bizirik, azpian dago *Txomin-Ober* bare botika, pozik ezaten zota baxta ona atotiko.

Txakur gixotua be, alde egiten dau ikarritu, baxazoz-pada.

Eboka gorantz hantze ginda, hurrea hurren dau jantzeri zota: Baxa zurrabaz-otek bitanok alai birindatzen dago gero irakaslaria ren ipurk-irritatze ta zoroer *Txomin-Ober* gixotua pozik, begira azpian, baxabaxa ikusien dau bere zotian *Eboka* ren gorputza.

Txomin en atak, entzun dau ateko zaratea ta nor dau ikasitok urritzen dau atara, ikarritu ta zelditxoen dau bere somieren irakaslaria ain baxegait ikusita.

Jantzeri jantzeri dau ta jaso daua, zigriten dabe berria *Txomin-Ober* ikusitaz. Belafijetatik ataraten dau bere zultik ta baxta darna.

Sosyeta ipinen dau bere zapatak *Txomin* en puzitua.

Gotzot bitan dau, *Eboka* ren auzian.

Tximiñua, ugabere-arapatzaia

1^a—Ibai-ondoko bere zuluau, ugaberiak eguzkia afrean dau hasai ta pozik. Tximiñua esaltuan dago, ugaberia arapatzeko gertu.

2^a—Alako batian part! kapela ezariten dau so, ta azpian dagotakuan, utabilka asten da.

3^a—Eta sakatu egiten dau so erime, birin-birin eginda izetko gurariz.

4^a—Orain pozik, ugaberia zelan zapaldu dau ikusteko, kapel-egaila polito jaso punta baxetik eta begira dago.

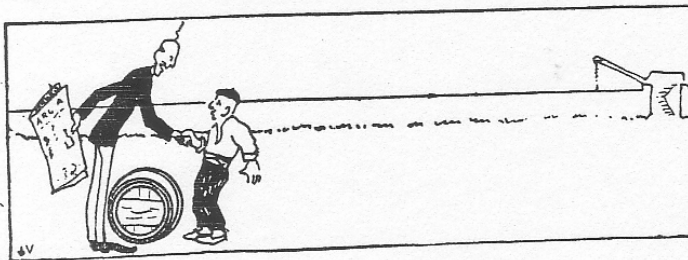
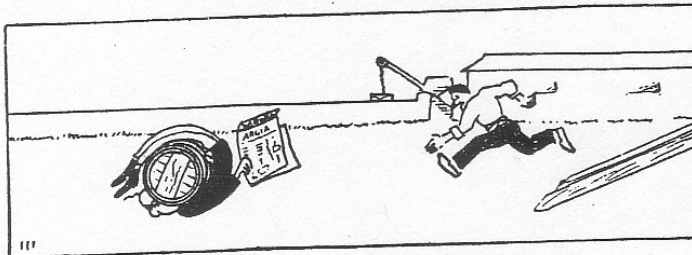
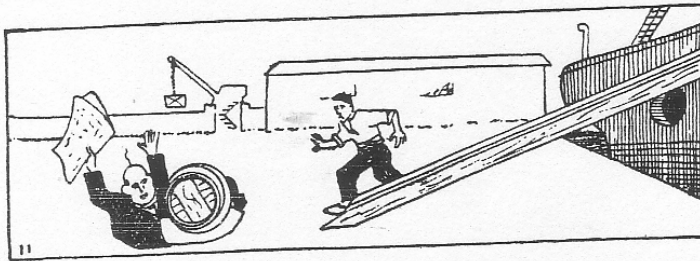
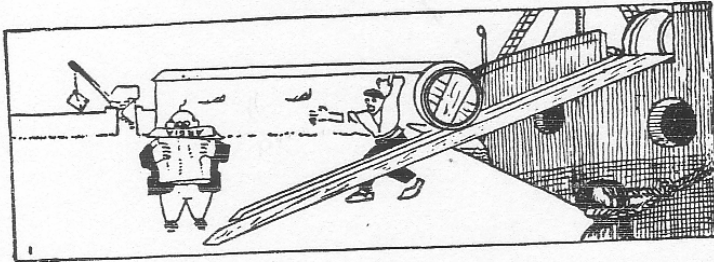
5^a—Baxa ugaberiak ikusten dau zulo-baxatik tximiñuaren egiza ta baxaten bultzada gogofa egiten dau gorantz, ta of dau tximiño gaxua antz-ozotz.

6^a—Eta itura gaizto ofetan ikusita, ugaberiak baxa-algara egiten dau tximiñuaren lepotik.

Ingelesez itzuli eta moldatutako komiki pare bat. *Euzko Deya*, 1916

Martin Potzolo

- (1) Martin Potzolo gizon lodia
meetu naiez ari da.
- (2) Gutxiena uste zuenean
Orra kupela gañean!

- (3) Jira ta bira kupel azplan
libill ondorean
- (4) Orra zein gizon luze, hirain, lerdena
Dagon orain, len Martin Potzolo zena.

2. *TXISTU*, EUSKAL HERRIKO LEHEN KOMIKI-ALDIZKARIA

2.2. *Txistu*, *Argiako*en egitasmoa

Euskarazko lehenengo komiki-aldizkaria, *Txistu*, 1927an sortu zen. Lehenago ez dago Euskal Herrian ez erdarazko ez euskarazko beste komiki-aldizkaririk. Esan bezala, ez dugu haren alerik ezagutzen. Badago, ordea, erreferentzia grafiko bat, nolabaiteko proba bat, *Argia* astekarian 1926ko apirilaren 18an, eta ongi asko ezagutzen ditugu komikia sortzeko pausoak, hurrengo lerroetan azalduko ditugunak (Díaz Noci, 1990).

Ahalik eta irakurle gehien lortu nahian, *Argiako*ek ezin zituzten umeak ahaztu. Astekaria irakurtzen zutenen artean, bazegoen dudarik gabe haur ugari, batez ere haiek euskaldunik alfabetatuena zirelako. Umeentzako irakurgai batzuk, beraz, sortu nahi izan zituzten *Argiako*ek. Lehenengo asmoak, aldiz, ez ziren dirudienez komiki bat ateratzekoak, hasiera batean *Txistu* ez baitzen komiki baten izena, pertsonaia batena baizik. Astekarian bertan umeei zati txiki bat eskaintzen hasi zitzairen 1926ko urtarrilaren 10tik; egun hartatik, irregulariki, *Txistu'ren txokoa* umeentzako atala argitaratzen hasi zen. Denbora-pasak -"hitz-nasketak" edo gurutzegramak, esate baterako- asmatu zituen gure "*Txistu*" misterioitsu hark; kirolak ere interesatzen omen zitzaizkion, pilota-txapelketak eta irteerak antolatu zituen, arrakasta gutxirekin dirudienez.

1926ko agertu zen *Argian* horri buruzko lehenengo aipamen zuzena. Gregorio Mujikak *Argiako*ek zuten asmoaren berri ematen digu. Hurrengo hilabeteetan *Txistu* kaleratzeko asmoa gero eta argiago azalduko zuten. *Txistuk* berak adierazten du nola Madrilera joan zen eta han bizi ziren euskaldun batzuekin harremanetan hasi zen.

Hurrengo pausoa laguntzaileak bilatzea izan zen. *Txisturen* proiektua gorpuztuz zihoan. Apirilerako, bazekiten nolakoa izango zen: hamabostean behin zortzi orrialde izango zituen komiki bat atera nahi zuten antza, horietatik bost edo sei marrazkiz beteak eta besteak asmakizun, irakurgai eta beste gauza batzuekin. Neurriak *Argiaren* laurdeneakoak izango ziren. Baina harpidedunak, dirudienez, ez zetozen, ez *Argiako*ek nahi adina behintzat. Bi mila harpidedun gehiegi omen ziren, kontuan hartzen baldin badugu gainera garairik hoberenetan *Argiak* berak 7.000 irakurle (harpidedun eta harpidedun ez zirenak barne) zituela. Horrek atzeratzen du *Txisturen* jaiotza.

2.3. Aton Alaizaren heriotza eta bestelako oztupoak

Txistu argitaratu baino lehenago oraindik beste oztupo bat aurkituko zuten bidean: asmoaren sortzaile bat hil zen uztailen: Aton Alaiza arabarra. Madrilan, ikasleak Euskal Herritik kanpoko unibertsitateetara jotzera

behartuta (gure artean unibertsitaterik ez baitzegoen), bazegoen euskaldun kolonia bat nahiko indartsua. Gazte adoretsuak, gainera, Eusko Ikaskuntzak ere Madrilen delegazio bat sortu baitzuen. Espainiako hiriburuan gazte haietako batzuek euskara ikasi zuten, hala nola Aton Alaiza bezalako beste euskaltzale arabar batek, Andoni Urrestarazuk. Aton Alaiza berehalaxe lanari ekin zion Madrilen bizi ziren euskaldunekin, eta batez ere ikasleekin, urte batzuk geroago eta Alaiza hil ondoren *Agrupación de Cultura Vasca* bihurtuko zen elkarte baten sortzaileetarikoa bat izanik.

Alaiza berehala konturatu zen euskal kultura hedatzeko euskaraz idatzitako aldizkariak zuten garrantziaz. Madrilen euskal aldizkarien banatzeaz arduratu zen bera.

Aton Alaiza adoretsuaren heriotza *Txisturen* jaiotzean oztopo izugarria izan zen, baina ez oztopo bakarra. Diruaren eza arazo nagusia zen. Behin eta berriz "euskaldun aberatsen laguntza" eskatzen zuten *Argiakoek*. Azkenean laguntza ekonomikoa heldu zen. 1926ko uztailen bilbotar ezezagun batek dirua eman zien. Hurrengo hilabeteetan Eusko Ikaskuntzaren bidez Garteizek emandako diruaren parte bat jasoko zuten, irailaren 26ko alean esaten diguten legez: 100 pezeta hartu zituzten *Garteiz* izendatuko zen sarietan emateko.

2.4. Txisturen jaiotza eta ezaugarriak

Arauk kontuan hartzekoak dira; alde batetik haien helburuak azaltzen dituztelako, umeen artean euskaraz irakurtzeko gai zen irakurleri bat sortu nahi zuten, helduen artean aspaldidanik saiatu ziren bezala, ideologia ahaztu gabe. Eta, beste alde batetik, hizkuntzari, idazkerari zegokionez, gipuzkera zen, beti bezala, hautatutako barietatea.

Honek erakusten digu ezin argiago zeintzuk ziren *Txisturen* sortzaileen xede nagusiak: alde batetik, haien asmoa didaktikoa zen, komiki haurrentzako bakarrik zuzendua baitzen; bestetik, hizkuntzaren aldetik *Argian* egiten zuten bezalaxe, nolabaiteko barietate estandar bat ezarri nahi zuten, gipuzkera alegia.

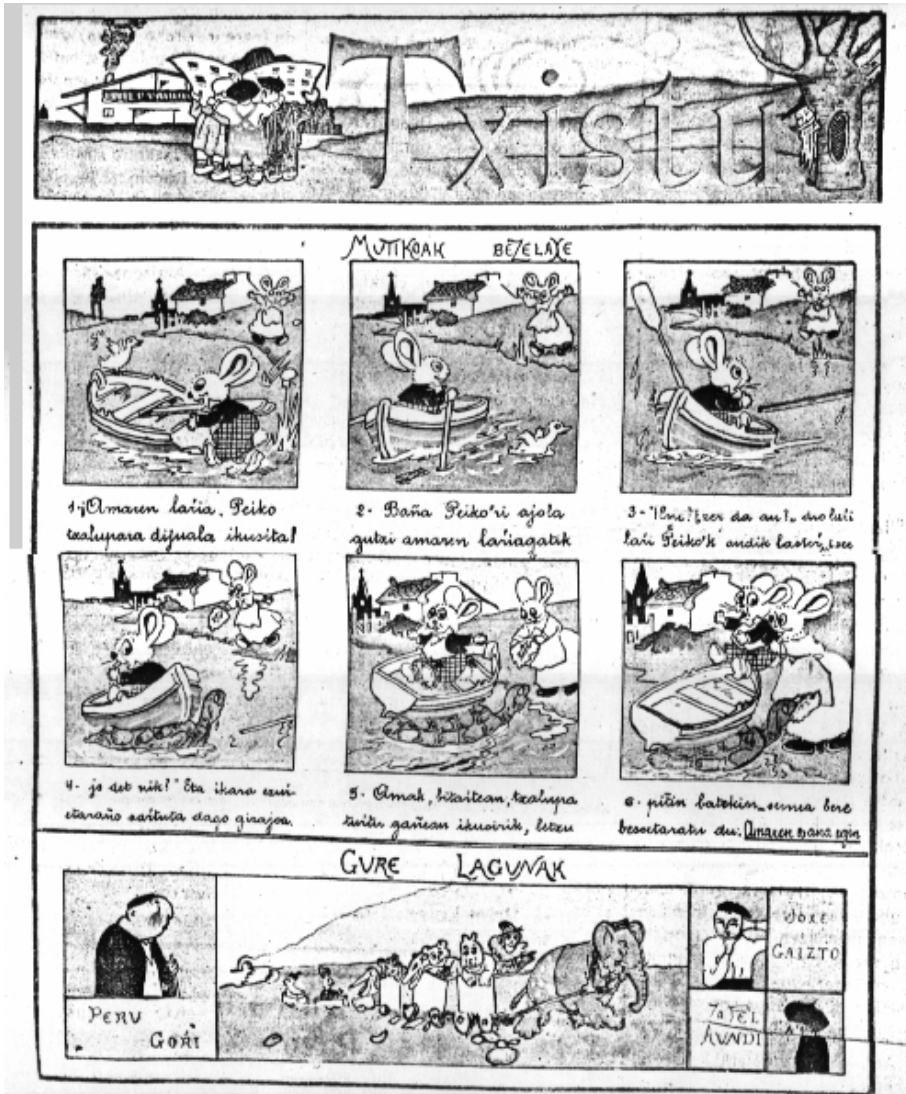
Urrian beste laguntza ekonomiko bat jaso zuten, Alaiza zenaren lagunek bildua, beste 50 pezeta, bigarren sari bat, "Alaiza saria" izenekoa, eratzeko. 1927an, azkenean, lortu zuten aurreko urtean landutako ametsa betetzea: *Txistu* kaleratu zen. Baina, arrazoi zehatzak ez dakizkigu, oso ale gutxi agertu ziren.

Hala ere, honek guztiak erakusten digu zer nolako interesa zuten komikietan euskara inguruko munduan mugitzen zirenek, euskara bera bultzatzeko tresna ezin hobetzat jotzen baitzituzten. Ez hori bakarrik, euskaraz bideratzen zen ideologia ere zabaldu nahi zuten umeen artean -eta hau garbiago dago *Gastexu* eta *Poxpolin* kasuetan, biak jeltzaleengandik

hurbilak ziren komikiak-, Europako beste lurraldeetan egiten zen legez: gogora dezagun Belgikan, esate baterako, *Tintin* famatua 1929an hasi zela agertzen *Le Petit Vingtième* (*Le Vingtième Siècle* aldizkariaren umeentzako gehigarrian alegia), aldizkari katoliko batean, eta badakigu belgiarren ekintza asko eta asko hemengoek eredutzat hartzen zituztela, sindikalismoa adibidez. Erreferentzia moduan, esan dezagun *Txistu* kaleratu zen urte haietan Espainian batez ere bi komiki zeudela, *T.B.O.*, Buigas argitaletxeak 1917tik kaleratzen zuena, eta *Pulgarcito*, Barcelona-ko Bruguera 1921ean argitaratzen hasi zena. Katalunian ere komiki-aldizkari batzuk argitaratzen ziren, katalanez, *En Patufet* ospetsuena izanik. Primo de Riveraren diktadurapean Espainiako komikigintza bere gailurrera heldu zen. Estatu Batuetan, han non 1896an *The yellow kid* lehenengo komikia, R.F. Outcalt-ek sortua, William Randolph Hearts-en *World* egunkarian agertzen hasi zen, urte haietan ere komikiaren *booma* ikus dezakegu: 1919an *Snuffy Smith* eta *Thimble Theatre (Popeye)* agertu ziren, 1923an *Felix the Cat*, 1924an *Little Orphan Annie* eta 1929an *Tarzan*. *Mickey Mouse*, komiki pertsonaiarik ezagunenetariko bat aipatzeko, 1930ean sortu zen, *Txistu* baino hiru urte geroago, alegia. Garai hartan komunikabide guztiek egundoko garapena ezagutu zuten Ameriketara. Baita Europan ere. Euskal Herriko ekoizpen kultural, politiko eta sindikalak, besteak beste, eta baita kazetaritza/komikigintza, ez ziren fenomeno isolatuak, Europako beste lurraldeetan gertatzen zenari begira baitzeuden. Beraz, komiki bat ateratzeko momenturik egokiena ematen zuen.

Europa eta batez ere Ameriketako komikigintzarekin konparatuta, ezin genezake esan *Argian* 1926ko apirilaren 18an agertutako eredia oso ona zenik. Baina komikia bazen, Errepublika garaian *Argian* bertan prozesu autonomikoaren alde agertu ziren aleluak ez bezala. *Txistuk* bazituen komiki izateko galdatzen diren baldintza guztiak: testua eta marrazkiak osagai dira, bata ezin da ulertu bestea kontuan hartu gabe. Román Gubern-ek bere *El lenguaje de los comics* liburuan emandako definizioa hartuz gero ikusiko dugu nola *Txistuk* betetzen zuen:

Definimos los cómics como estructura narrativa formada por la secuencia progresiva de pictogramas, en los cuales pueden integrarse elementos de escritura fonética. El pictograma constituye históricamente la forma más primitiva de escritura y se define como un conjunto de signos icónicos que representan gráficamente el objeto u objetos que se trata de designar (Gubern, 1972: 105).

Txistu

Balloon edo "globorik" ez agertu arren (hitzak marrazkien azpian kokatzen ziren, didaskalietan), Txistu komiki oso bat zela esan dezakegu. Estructura narratiboa ere oso xehea zen: ipuintxo moduko bat baino ez zen, azkeneko ikasbidea eta guzti, kanpoko kontalari batek kontatua. Pertsonaia antropomorfitkoak agertzen dira, untxiak hain zuzen ere. Horietako bat -umearen pertsonifikazioa, alegia- txalupa batean

irteten da, amaren aholkuak entzun gabe. Larrialdi baten ondoren, hirugarren pertsonaia bat agertzen da, dortoka bat, ume-untxia salbatu eta amaren besoetara itzultzen duena. "Amaren esana egin" amaitzen da sei laukitan kontatutako istorioa. Ikuspuntua ere ohizkoa da oso: istorioan zehar kanpoko ikuspuntu bakar batetik begiratzen dugu gertatutakoa, eta inoiz ez pertsonaia batengandik edota beste ikuspuntu batetik. Pertsonaien ahotsa, adibidez, ez da inoiz ere agertzen.

Esandakoak, ordea, ez du esan nahi *Txistu* mesprezatu behar dugunik, lehenengo euskal komikia sortzeko asmoak hainbeste neke eta lan behar baitzuen eta, azken finean, sortzaileen helburua euskara hedatzea baitzen. Bestalde, Espainian egiten ziren komikiak ere oso antzekoak ziren.

2.5. *Txisturen heriotza*

Esan bezala, ez dugu *Txisturen* alerik ezagutzen. Batzuen ustez, hamabi bat ale agertu ziren 1927an. Gero, desagertu egin zen. Haren sortzaileen adoreak nekaezina ematen zuen: 1932an, aurreko porrota ahazturik, *Txistu* ume euskaldunen eskuetara berriro eramatea proposatu zuten. Baina bigarren asmo hau ez zen gauzatu. Bazirudien euskaraz komiki bat ateratzeko asmoek porrot egin behar zutela, ezagutzen dugun bigarren euskara hutsezko komiki-aldizkariak ere larrialdi ederrak igaro behar izan baitzituen. Isaac López Mendizabalen *Poxpolinez* ari gara.

3. JELTZALEEN KOMIKIAK

3.2. *Gastetxu*

Euzko astekariaren gehigarria zen. *Gastetxu Euzko* baino txikiagoa zen. Hiru kolorez (gorriz, berdez eta beltzez) egina, orri bat baino ez zen, bi aldeetan marraztua (bigarrena zuri-beltzez). Leku konkretua ezagutzen ez badugu ere, ziur dakigu beste inprimategi batean egiten zela. Dirudenez, *Gastetxuk* oso harrera ona izan zuen *Euzkoren* zenbait berriemaileri kasu eginez gero.

Gastetxu, Euzko aldizkarian argitaratutako komikia.

Gastetxu, lehenago *Argiako*en *Txistu* komikiarekin eta Iruñeko kaputxinoek asmatu zuten komiki baten proiektuarekin gertatu zen bezalaxe, umeentzako irakurte nahi zuten, haur euskaldunak irakurtzen zaletu eta ikas zezaten. Asmo didaktiko -eta ideologiko, *Gastetxun* jeltzaleen pentsamoldea baitago- horiek komikiei buruzko atalean aztertuko dugu. Dirudienez, Gipuzkoan ere komikiak ez zuen harrera epelik izan.

1933ko urtarrilaren 21etik *Euzko*ren azken orrialdean beste istorio batzuk agertu ziren, *Gazteluk* marraztutako *Peru-Malluki* izenekoa. Apirila arte kaleratu ziren, zuri-beltzez egindako istorio haiek baserritar baten ibilaldiak

kontatzen zituzten. Beste aldizkari batean ere agertu ziren historieta berdinak, *Jagi-jagin*.

“Peru Malluki”, *Euzko eta Jagi-jagi*

3.3. Euskara hutsezko bigarren komiki-aldizkaria: *Poxpolin*

Euskara hutsezko bigarren komiki-aldizkaria -*Gastetxu*, bakarrik saltzen ez zena, *Euzkorekin* batera baizik, ezin baitugu aldizkari independentetzat jo- 1935ean sortu zen Tolosan, *T.B.O.*tik ateratako istorio batzuek eta John Zabalo *Txikik* marraztutako beste batzuek osatzen zuten aldizkari berria. *Poxpolin* zuen izena. Jaio zen urte berean, Eusko Alderdi Jeltzalearen haurrentzako taldeen izen zuen komikia desagertzeko zorian egon zen.

Poxpolinek 1936. urte arte irautea lortu zuen, hilabete batzuk agertu gabe egon ondoren, 1935eko abenduan berriro argia ikusi baitzuen, Euzko Alderdi

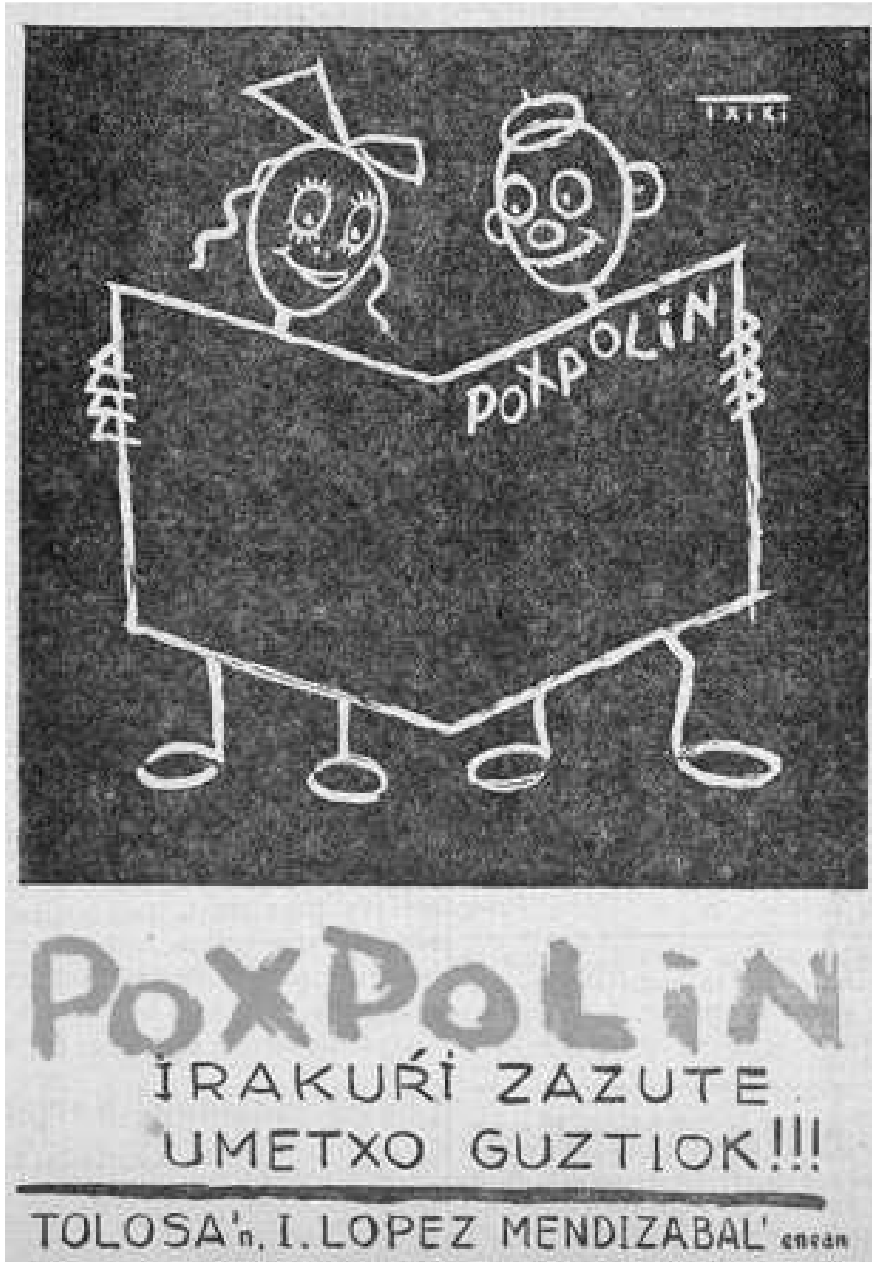
Jeltzalearen Gipuzku Buru Batzarraren laguntzaz. Hala ere, poza gutxirako izan zen. Gerra hasi zenean, garai hartan euskaraz argitaratzen zen komiki bakarra, Gipuzkoako beste euskal aldizkari guztiak bezalaxe desagertu egin zen 1936ko uztailean.

Poxpolin, 1935

Poxpolin, 1935

Poxpolin, iragarkia

Euskara irratian

1. DONOSTIAKO IRRATIA

1.1. Euskal Herriko lehen irrattia

1925eko irailaren 29an Radio San Sebastián bere emisioak aireratzen hasi zen. Hura izango zen euskarazko irratsaioak emitituko zituen lehenengo irrattia, 1925etik Gerra iritsi arte. Sortzaile nagusia Sabino Uzelaieta Donostiako orduko alkateordea izan zen. Udalak turismoa bultzatzeko irratti bat jartzeko ideiarri ezetza eman ondoren, baimen bat lortu zuen eta EAJ-6 irrattia, Radio San Sebastián, eraiki zuen Igeldon (Garitaonandia, 1988: 34). Harrera ezin hobea izan zuen garai hartako euskarazko aldizkariak egiten zituztenen artean, bereziki *Argiakoek* ederki goraiatu zuten, hango bi idazlek izugarritzko lana egin zuten irrattian.

Argian irratiari eginiko harrera harrigarri samarra izan zen hasieran, beste komunikabide berri batzuei egindakoa ez baitzen hain ona. Esate baterako, zinemari egindakoa: *Euzkadi* filme propagandista egin zen arte, *Argiako*en iritzia zinemaren aurkakoa zen, agian hemengo zinemaren industria ahulak ez zuelako esperantza handirik eskaintzen, eta Euskal Herrian ikusten ziren pelikuletan atzerriko ohiturak erakusten zirelako. Ez zen batere arraroa haien jarrera: kirolekin ere antzekoa erakutsi zuten. Beraientzat, atzeritik zetorren guztia arriskutsua zen, bere irakurleak ere aldatzeko arriskuan zeudelako.

Baina irratiarekin ez zen horrelakorik gertatu. *Argiakoek* ikusi zuten herriarengandik hurbileko komunikabide bat bezala, nekazariei euskaraz hitz egiteko txit egokia. Radio San Sebastián hasi zenez geroztik, lehentxeago esan bezala, euskarazko irratsaioren bat emititzen hasi zen. Zergatik sentitzen zuten *Argiakoek* hainbestearainoko interesa? Arrazoi batzuegatik. Lehena, euskara zabaltzeko bide bikaina iruditzen zitzaielako.

1.2. Euskal irratiaeren ezaugarriak

Garai hartako programazio ia osoa musikala zen. Erlijioak ere garrantzi handia zuen. Euskaltzaleek ere irratia izan zezakeen garrantzia, euskara ez ezik katolikotasuna ere zabaltzeko, ikusi zuten.

Hirukote ideologiko honetan falta den osagaiak ere mintzo ziren, noski: euskara eta fedea aipatuta, nekazaritza bakarrik falta zen. Nekazariak behar adinako begirunea eta arreta zor zitzaiela zioten eta Radio San Sebastián-en arduradunei baserriarrentzako irratsaioak ere aireratzen eskatu zieten.

Esan dezakegu *Argi*koek bilatu zutela asmakizun berrirako izena. *Nabarritzarrak* berak adierazten zuen nondik zetorren irratia buruzko hitzak:

Irratizkiña zer dan? Ara, esango dizut, ene irakurle. Irratizkiña, erderaz radio emisora, ari-gabeko urrutizkiña dezu. Nik asmatua danik ez uste, ordea; ezta berri-berria danik ere; 1916'g. urtetik ona Lopez Mendizabal'dar Ixaka'ren iztegiak 653'garren orrialdean irratizkin radiografia edo marconigrafia dala idatzita dago-ta. Radio euskeraz esateko asmatu ere ezin diteke itz egokiagorik; nekazariak ezia irran ereiten dun bezela, irratizkiña ere itza irran alde guzietara zabaltzen bai du (*Argia*, 1925eko urriak 4, 233. zenbakia).

EL DOMINGO EN EL KURSAAL

Se efectuó con gran brillantez la centésima emisión euskérica de Eusko Gaztedia

Participaron el Eusko Abesbatza, la Orquesta Filarmónica y diversos notables artistas vascos.-El éxito fué innarrable, enviando los radioescuchas numerosas felicitaciones a los infatigables organizadores

La centésima emisión euskérica celebrada el domingo, radiada desde el Teatro del Gran Kursaal, constituyó, aparte de otras consideraciones sobre la calidad y carácter de estas manifestaciones de arte, un triunfo decisivo del gran Eusko Abesbatza. Ya en sus inter-	se los epítetos más elogiosos, sin hipérbolo; sólo por estricta justicia. El maestro Gabriel Oñativia merece todas las plácemes y el homenaje sumativo de los buenos aficionados al arte, y el reconocimiento de todos los patriotas.

Euskara irratian. Lehen urrats haien gelditzen diren aztarna bakarrak, prentsako aipamenak

Euskaldun askorentzat gauza berria bezain harrigarria zen euskaraz irratia bidez entzutea. Dirudenez, donostiarrek eta ingurukoek (tolosarrek, esate baterako) arreta handiz entzuten zituzten irratsaioak. Euskaldunen aurreko esperientziak, garai hartan ume koskor ziren batzuen lekuko izanik, Londresko BBC irratia entzutekoak ziren. Baten batek gogoratzen du nola bere aitona behin esan zuen Ingalaterrako hiriburuko kanpandorra entzun zuen galenazko irratia haletako batean. Aldi berean, Donostiako irratia kalitate handikoa omen zen, Carmelo Garitaonandiak azpimarratzen duenez (Garitaonandia, 1988: 34).

Joseba Zubimendi Igeldo menditik irratsaio bat egiten

Radio San Sebastián-ek euskarazko irratsaioak emititzen jarraitu zuen. Agian gogoratuena *Argian* idatzi ohi zuten Andres Arzelus *Luze*arrek eta Joseba Zubimendik 1932tik egiteari ekin ziotena da. Astero aireratzen zen programa hura. Dirudenez, Arzelusek eta Zubimendik pezeta bat ere ko-bratu gabe egiten zuten. Zoritxarrez, ez dugu irratsaio haien testurik ezagutzen; are gutxiago, noski, grabaketarik.

2. EUSKAL IRRATIA GERRAN

2.1. Euzkadi Irratiaren sorrera

Berdin-berdina gertatzen da Gerran Radio Bilbao-tik emititu ziren euskarazko albistegiekin. Matxinada ailegatu zenean, 1936ko uztailaren 18an bertan, Radio San Sebastián-etik Irujo eta Lasarte diputatu abertzaleek ohar bat irakurri zuten, Errepublikaren alde jartzen zirela adieraziz (Garitaonandia, 1990: 27). Gipuzkoako Defentsa-Juntak Unión Radio San Sebastián berehalaxe bereganatu, transmisorea desmuntatu eta Debara eraman zuten. Han Radio Euzkadi bezala emititzen hasi zen. Hamar egun geroago, Getxora eraman zuten, Bizkaia asaldatu enpenpe erori zen arte emititu zuen (Garitaonandia, 1987: 203).

2.2. Bilboko Irratia eta euskara

Berdin gertatu zen Radio Emisora Bilbaína-EAJ-28rekin: 1936ko irailaren 30an Errepublikaren aldeko agintariek bereganatu zuten. Bilboko Irratiak oso lan handia egin zuen, indar gutxi eduki arren. Irratiaren bidez jakin zuten Euskadiko biztanleek asaldatuak Gernika bonbardatu zutela, eta Eusko Jaurlaritzak ondo jokatu zuen irratia erabiltzen bonbardaketa haren garrantzia aireratzeko. J. M. Barandiaran, esate baterako, irradiaren bidez jabetu zen horretaz.

Eusko Jaurlaritza eratu zenetik, Bilboko Irratia euskarazko gauzak sartzen hasi zen bere irratsaioen artean. Hor daude, esate baterako, Jose Antonio Agirre lehendakariaren hitzaldiak, euskaraz eta erdaraz, garaiko egunkarietan aurki daitezkeenak. Lehenengoa 1936ko abenduan izan zen, Eguberriak gertu zeudelarik. Baliabide propagandistiko bezala ere erabili zuten: frentean bafle batzuk jarri zituzten asaldatuak ere entzun zezaten. Bigarrenengoa 1937ko apirilaren 8an izan zen, Bilbo faxisten menpe erortzear zegoela.

Baina guri gehien inporta zaizkigunak euskarazko albisteak dira: lehenengo aldiz, irratiaren euskaraz irakurritako berriak entzun ahal izan ziren. Eusko Jaurlaritza behin eratuta, eta Araudi edo Estatutua, zeinak euskara ere Euskadiko hizkuntza ofiziala zela azpimarratzen zuen, indarrean zegoelarik, Bilboko Irratiak euskarazko albistegiak aireratzeari ekin zion, 1936ko urriaren 28tik, bai EAJ-8 uhin arruntetik, bai 3-JP uhin motzetik. Garai hartako egunkarietan ikus daitekeenez, hiru albistegi zeuden: lehenengoa, emisioak hasi ziren momentuan, goizeko zortzi eta erdietan. Orduen seinaleekin batera, "Alas" izeneko irratsaio albistegiaren lehen edizioa hasi zen. Ordu erdiko irratsaioa zen. Goizeko bederatziatan edizioa ixten zuten hamabiak arte, musika eta ohar batzuen irakurketarekin. Ordu bietan "Alas" albistegiaren

bigarren edizioa hasten zen, espainolez eta euskaraz, ordu bi eta erdiak arte. Harez geroztik musikak betetzen zuen programazioa, hiru eta erdietatik zazpietara hutsik zegoela. Gauetz beste albistegi elebidun bat zegoen, hamabost minutukoa, hamarrak laurden gutxitik hamarrak arte. Zoritxarrez, ez da guregana albistegi haien testurik edo gidoirik heldu. Radio Bilbaok frantses eta ingelesezko beste bi albistegi aireratzten zituen, frantsesezkoa gaueko ha maika eta erdietan eta ingelesezkoa hamabietan, biak hamabost minututakoak.

Gainera, beste irratsaio batzuk ere ezagutzen ditugu Radio Bilbaoren sintonian (euskaraz Bilbao-ko Irradiotsa deitua), Eusko Jaurlaritzaren agindupean astero antolatutakoak. Dirudienez, gobernuko alderdi politiko banari eskaintzen zitzaion asteroko irratsaio hori. Bat ezagutzen dugu, A.N.V.-k edo Eusko Indarrak egin zuena, 1937ko apirilean. A.N.V.ren egunkariaren euskal atalaren arduraduna zen Bernabé Orbegozo *Otarbek* egin zuen, euskara gaia zelarik.

Esan beharrik ez, Bilbo asaldatuen menpe erori zenean, irratiaren bidezko euskarazko emisioak bukatu ziren. Beste gauza askorekin bezala euskarazko irratsaioekin zera gertatu zen: 30eko hamarkadan gorakada handia egin bazuten ere, urte batzuen buruan normalizazioraino ailegatu zirelako esperantza eduki ahal izatea zilegi zelarik, Gerrak ahalegin haiek guztiak hautsi egin zituen.

Euskal prentsa Gerra Zibilean (1936-1939)

1. EUSKAL PRENTSA GERRAREN LEHEN UNEETAN

1.1. Nafarroa

1936ko uztailaren 18an Espainiako Gerra Zibila piztu zenean, Hego Euskal Herria ere fase berri batean sartu zen. Horren ispilu, zer esanik ez, komunikabideak izango ditugu, erdarazkoak zein euskarazkoak. Garai berriak eta egoera bereziak euskarazko kazetaritzarako egundoko haustura ekarri zuen. Lehen unetik, Araba eta Nafarroa asaldatuen menpe erori ziren, eta haien aldekoa ez zen prentsa guztia desagerrarazi zuten. Haien artean, Nafarroan Euzko Alderdi Jeltzalearen *Amayur* aldizkaria eta Iruñeko kaputxinoek 1919tik argitaratzen zuten *Zeruko Argia*. Baita jeltzaleen aldeko egunkaria zen *La Voz de Navarra*, noizbehinka euskarazko testuren bat zekarrena, 1923an argitaratzen hasia eta Miguel Esparzak eta Joaquín Reta Bidegainek zuzendua. Jeltzaleen bi aldizkari haiek inprimategi berdinean egiten ziren, beren tirada parekoa izanik: 3.500 egunkariak eta 3.300 astekariak. *La Voz de Navarra*n idazten zuen noizean behin, adibidez, Enrike Zubiri *Manezaundik*.

1.2. Araba

Arabian, Nafarroan bezala, asaldatuak uztailaren 18an bertan jaun eta jabe bihurtu ziren. Gasteizen bi egunkari agertzen ziren: *El Pensamiento Alavés*, eskuinekoa, José Luis de Oriol jabe zelarik, eta *La Libertad*, Luis Dorao errepublikazale erradikalak (lerrouxista) eta bere semeek kaleratzen zutena, artean ere argitaratzen zen Arabako aldizkaririk zaharrena. Ez batean ez bestean ez zegoen euskararen arrastorik. *El Pensamiento Alavés* arazorik gabe mantendu zen; egun batzuk irten gabe falangistek *La Libertad* bereganatzeko bilakaera hasi zuten, 1937an *Norte* bihurtu arte. Jeltzaleek, dakigunez, ezin izan zuten egunkari propiorik eduki Araban, eta Bilboko

Euzkadin "Euzkadi en Alaba" izeneko atal bat, erdara hutsez, argitaratzen zuten. Atal hau desagertu zen uztailaren 18an.

1.3. Gipuzkoa

Desberdin samarra izan zen Gipuzkoako kasua. Bertan, euskarazko ekoizpena handia zen, beharbada Hego Euskal Herriko lurraldeen artean handiena. 1936ko uztailaren 18an matxinada ez zen inposatu hiriburuan, Donostian, baina egun batzuetan gatazkak gertatu ziren. Uztailaren 28an Loiolako koartela errenditu egin zen. Hamar egun haietan ez zen egunkari edo aldizkaririk argitaratu, ez eta *El Diario Vasco* ere, uztailaren 17an matxinada hasteko konsigna eman zuena (Luengo, 1990: 227). Egunkari guztiek utzi zioten kaleratzeari: *La Constancia* (integrista), *El Diario Vasco*, *La Prensa*, *El Pueblo Vasco*, *El Día* (jeltzalea, Ander Arzeluzek zuzendutako euskarazko atal bat bazeukana) eta *La Voz de Guipúzcoa* (errepublikazalea). Aldizkarien artean, *Gipuzkoarra* jeltzalea eta *Argia* desagertu ziren, Gipuzkoako beste guztiak bezala. Gerraren lehenengo hamar egun haietan irratia, hau da, Unión Radioren Radio San Sebastián, izan zen Gipuzkoan komunikabide bakarra. Uztailaren 19an militar asaldatuak ordu batzuetan hartu bazuten ere, gero errerepublikazaleek berreskuratu zuten (Garitaonandia, 1987: 27).

Uztailaren 27an egun bat lehenago eratutako Donostiako Defentsa Batzak edo Junta de Defensas erabaki zuen egunkari bakar bat argitaratzea: *Frente Popular*. Azpimarratzekoa da Defentsa Batzan gure ezagun bat bazegoela: E.A.J.ko Ricardo Leizaola, lehen Eusko Jaurilaritzan parte hartuko zuen Jesus Mariaren anaia, non *Argia* egiten zen, eta *El Díaren* gerentea. *Frente Popular* Defentsa Batzak bereganatutako *El Diario Vascoren* inprimategian egiten zuten. Noizbehinka, euskarazko artikuluren bat agertu zen. Gipuzkoa asaldatuen menpe erori zen 1936ko irailaren 13an, Euskadik Autonomi-Estatutua lortu baino lehenago. Momentu hartatik, Euskadi ia Bizkaia bakarrik izango da, eta, gure gaiari dagokionez, euskaraz argitaratzeko aukera Bizkaian bakarrik, Bilbon zehazki, egongo da. Gipuzkoar idazleak hara joango dira, baita arabar batzuk ere, eta egoera berezi hartan sortuko da euskara hutsezko lehen egunkaria: *Eguna*.

1.4. Hondamendiaren neurria

Gerraren lehenengo hiru hilabete horietan, honako euskarazko aldizkari hauek desagertu ziren: Nafarroan *Amayur* eta *Zeruko Argia*, Araban *Gure Mixiolaria* (Jose de Ariztimuño *Aitzolek* zuzendutakoa), eta Gipuzkoan *Antzerti*, *Anuario de Eusko Folklore*, *Argia*, *El Día*, *Eusko Langille*, *Igandeko Orria*, *Poxpolin* eta *Yakintza*. Bizkaian ere zenbait aldizkari

erlijioso eta kultural desagertu ziren: *Ekin*, *Euskera*, *Euzkerea*, *Karmen'go Argia* eta *Txistulari*. Aldizkari politiko batzuk ere bai, batik bat abertzale eskuindarrekin lotuak: *Bizkaitarra*, *Jagi-jagi*.

2. IPARREKO PRENTSAREN JARRERA GERRA ZIBILAREN AURREAN

2.1. *Eskualdunaren jarrera*

Hauxe zen Hego Euskal Herriko egoera. Bitartean, zer gertatzen zen Iparrean? Han ezin interesgarriagoa da *Eskualduna* astekariaren iritzia ezagutzeari. Jean Claude Larrondek aztertu du: hasieratik, Iparreko euskaldun eskuindarren jarrera Francoren aldekoa izan zen:

En 1936, el semanario *Eskualduna* [...] es la encarnación perfecta de la divisa 'Eskualdun-Fededun'. Es también la encarnación de un nacionalismo francés que se alimenta de los recuerdos de la 'gran guerra' de 1914-18 y de la exaltación de la mentalidad de ex-combatiente [...]. En los números del 9 de octubre y del 16 de octubre de 1936, la formación del Gobierno Vasco no es comunicada, es decir, que *Eskualduna* ha elegido ya su campo: el de un apoyo decidido a las fuerzas franquistas (Larronde, 1990: 317).

Eskualdunak ez du Gerrari buruzko editorialik argitaratuko, eta berriak ere laburrak izango dira. Dena den, bere jarrera argi eta garbi dago: Gernikako bonbardaketaren ondoren, lehenengo aipamena 1937ko maiatzaren 7an aurkitzen dugu (Gernika apirilaren 30ean bonbardatu zuten): "Molaren eskualdunek zaintzen dute arbola saindua" (*Eskualduna*, 1937ko maiatzak 7, 2. orrialdea). *Eskualdunaren* jarrera laburbilduta dago garai hartan bere euskarri nagusia zen Jean Ybarregaray diputatuaren hitzaldian, 1937ko ekainaren 11n argitaratua, eta Partit Social Français-en Batzarrean maiatzaren 23an ahozkatua: Francori erreserbarik gabeko laguntza eta abertzaleen kritika zorrotza, 1937ko uztailaren 2ko alean irakur zitekeenez:

Bilbaoko jendea alegera zen Francoren soldadoak ikustearekin [...]. Zer atsekabe guretzat eskualdunak ikustea, komunikatekin eskuz ikustea, trenza berak eskuetan, Francoren soldadoen kontra [...]. *Eskualdun* guziak eman balire Francoren alde, Gipuzkoakoak eta Bizkaiakoak, Alabakoak bezala iduri odol gutiago izanen zela Espainian.

2.2. *Aintzinaren jarrera*

Aintzinaren eragina ez zen *Eskualdunarena* bezain handia, ezta gutxiago ere. Pierre Lafitteren zeregina azpimarratu behar da, Hegotik zetozen errefuxiatuen aldeko lan nekaezina egin baitzuen (Larronde, 1990: 312).

Aldizkariaren jarrera anbiguo samarra izan zen, ordea. Kontuan hartu behar dugu, gainera, *Aintzina* P.N.V.tik gertu zegoela, nahiz eta estuki lotuta egon ez.

3. Eusko Jaurlaritza eta Euskadiko euskal prentsa

3.1. Estatutuaren etorrera

1936an Errepublika osoan zehar eskatutakoa lortu zuen Euskadik: Autonomia Estatutua. Gerran izan zen, eta egoera berezi batean. Alde batetik, nahiz eta Euskadiko agintaritza izan, bere boterea Bizkaian bakarrik indarrean egon zen, Araba eta Gipuzkoa ia osoak asaldatu menpe zeudelarik.

Gerra egoera ikusita, Euskadirentzako Estatutu baten eginbideak arin-arin egin ziren Madrilen. 1936ko otsailean Frente Popularra hauteskundeetan garaile suertatu ondoren, bazirudien Madrileko Gorteetan Estatuturako bidea ireki zitekeela. Frente Popularraren egitarauan bazegoen Estatutuaren aldeko jarrera, abertzaletasunari errebindikazio eskusibo hori kentzeko edo (Fusi, 1979: 131). Indalecio Prietok, Estatutuen Komizioaren presidentea izendatuta, Euskadiri Araudia emateko lanak hasi zituen apirilean. Uztailean Gerra piztu zen, eta E.A.J. Errepublikaren alde jarri zen. 1936ko urriaren lehen Madrileko Parlamentuak onartu egin zuen Euskadiko Araudia edo Estatutua.

Urriaren 7an, Bizkaiko Foru Aldundian bilduta, asaldatu menpe ez zeuden Euskadiko herrietako alkateek E.A.J.ko Jose Antonio Agirre Euskal gobernuko lehendakaria hautatu zuten. Berehalaxe kontzentrazio-gobernu bat osatu zuen, indar demokratiko guztiekin, C.N.T. izan ezik: P.N.V.-E.A.J., A.N.V., errepublikanoak, P.S.O.E. eta P.C.E. Gehienek bere komunikabide propioa izango zuten. Abenduan bahitura edo inkautazio-politika hasi zen: *El Pueblo Vasco*ren inprimategian A.N.V.ren *Tierra Vasca*, 1934tik kaleratzen ez zena, P.C.E.ren *Euzkadi Roja*, lehenago Donostian argitaratzen zena, eta *Unión* errepublikazalea inprimatu ziren. 1937ko martxoan Eusko Jaurlaritzak *La Gaceta del Norte*, *El Nervión* eta *El Noticiero Bilbaíno* inkautatu zituen. *La Lucha de Clases* eta *Lan Deya*, 1933tik agertzen zen E.L.A.ren organoa, inprimatu ziren *La Gaceta*n. Anarkistek aldizkari bat atera ahal izan zuten, *CNT del Norte*, *El Nervión*en inprimategian. Eta komunistek *Euzkadi Roja* kaleratu zuten, egunkari bihurtuta, *El Noticiero Bilbaíno*n, nahiz eta C.N.T.koek protesta egin eta argudiatu egunkari hori Gerra baino lehenago eresia zeukatela

(Garitaonandia, 1990: 30). Komunistek ere beste aldizkari bat argitaratu zuten, guri interesatzen zaiguna, elebiduna baitzen: *Erri* astekaria.

GURE EUZKERIA

Nere biota oso portua arkitzen da ihastean Bilbo maitagarri obetako lapuragi edo aperiódicos geyenetzin nekazari arazoak leku berezi bat badaela, eta nekazari geyetaz asko idazten dela.

Badurdi Euzkadi bere burua suzanduteko, sekulakide printza bat bereganatu duenari, bertako semeak, zuzendari eta zuzendak konfuzioa diradela bere ikasituen jaurria nekazaria eta nekazaritza dela.

Nekazaria bezala, nere sorien ageririk beroena eta maitagarrena bada, nekazari arazoetaz dardem dardem denon.

Ni ere amen gator zuek ari dazuten lan orralan, erik baretik, nere adimen eta alimen laburaz chin, zuzeri laguntzeko, nere indar zibros jarri nabea. ¿Uzko al da dardem sail oretan sartzen? Nik bayeta uzte.

Egunero irakurtzen ditut nekazari geyetaz argitaratzen diraden ala bat irakurgai eta nere biota auzetan dutezale denak. Batuek, eta oyak geyen bat, hit egiten dute nekazarien alkatzeaz; beste batuek, nekazarien lanegun etz beste batuek nekazarietk ikasi beaz duenaz eta onala boete era askotan.

Irakurgai oyak denak gustu atzetzetik makalarik arantzaz zorrotz baretik sofoyk eriz batean sartuta egon odooren, atzetatean gelditzen dan mamia uzten dituzte nere biotzean.

¿Zer dela ta? Euzten det irakurgetz oyak, denak ez bada ere, atzeritarren jakuntzan (erderaz) ikazirik diradela.

O, tar B. mendizale Irungit eta besteren bat edo beste kenda ezkerre duenak ihastean ditut. Nere ustaz, nekazarien biotz eta adimenez gure erakutsi eta almozak erakuteko, berak bere sendi eta lagunartean erabaltzean duen ikazitaz hitz egin biar dioguz; eta au agin biar degu, beste arazoak nekoren artien, bi abek gatik; bala, berak odo uertu dezan sar irakurtzen duen; eta bestia, nekazarietaz biotzean eman deguz, arako, orain arte lan ez duen ikazidopen ure, ney dan, bere bialkera gogorra biguntzeko eta berari bititzen laguntzeko alagintza diraden anayak bageradela.

Arao onetan zer ikaz ederra eman digute Nekazarieta Zaingo'ko agintariak bertako lege eta aginduen berri emateko argi atzetatean dudan ikazidopena «EREINTZA» rekin; Zuzendari oyeri bijokite nere eskerririk bereotak boren erakutsi ederragatik. Nik uzte det bertan degula leku egokia Nekazarieta'ko arazo ezaz gure bitziak agertuzteko; au agintirik, baretik nekazariari erakutsiriko dioguz erin lezakiaz, eta bestetik garai berrian jarriko diraden ikazidopen Nekazarieta Zaingoak ematen dituen aginduz derak, izaten geradela «EREINTZA» apain orten ta bitziak.

Baita ere amen degu eguneroko egokia dan «EGUNA» gustu atzekeraz argitaratzen dana; eguneroko eman bidex zabaldu dituzteko gure ipiti denak, nekazariak beren sendietan irakurtzen ditelarik, lur landuan egiten dan azia beala ikaz dedin.

Euzkeraz ikazteko esatean, ez det aian pal erderaz ez dala idazti beaz; ez gure beste adere; jarritu geyenotela orrala ikazten, bafan au geyen bat lan dedin bialatzenat oyak ere jakin dezan gure gogorra eta gutxi antzaketat artia lan dan, bertako agintarietaz aldetik Euzkadi'ko nekazaria.

Itz egin araguz, bada nekazariari euzkeraz, baretik obetako uertu dezan esaten araguz, eta bestetik lanego bion bezala, bere biotzean sofitu az deguz arako erderaz antzipatia esaten araguz gure eta; bestetik berri, izanik nekazarietk gure ikuntza traktu eta maitagarri au, gure etimyan arako dematetik orain arte gure duen kutxa gurgarria, bere amafietan egun eta ure dezentan erabaltirik, ikazitak izanex dezanen urra, nekazaria erakutsituen.

Ara baiden agerri nere bitzi, nere denak bezala beira, bafan gure au gure bitziarin agerria.

KZTANDA

Tierra Vasca Gerra Zibilean eta euskara

4. GERRA ZIBILEKO ALDIZKARI BERRIAK

4.1. *Euzkadi'ko Agintaritzaren Egunerokoa*

Euskal gobernuak bere egunkari ofiziala izan zuen, lege eta arauak euskaraz eta erdaraz argitaratzen zituena: *Euzkadi'ko Agintaritzaren Egunerokoa* 1936ko urriaren 9tik 1937ko ekainaren 16 arte agertu zen, egunero. Bi zutabetan, ezkerrekoan erdaraz eta eskuinekoan euskaraz, jakinarazi zituen Eusko Jaurlaritzak bere agente, lege eta arauak.

Eusko Jaurlaritzak hautatutako euskalkia gipuzkera zen, agian Justizia eta Kultur sailburua, Jesus Maria Leizaola, gipuzkoarra zelako. Kontuan hartu behar dugu, bestalde, itzultzaileak Jesus Insausti tolosarra eta Fausto Leunda zirela. Beste batzuek Josu Azkue Tolosako epailea ere lan horretan aritu zela diote (Lobera, 1995: 29).

4.2. *Euzko-Deya*

Nazioartean Eusko Jaurlaritzaren informazioa emateko sortu zen 1936ko azaroaren 29an, Parisen, *Euzko-Deya. La Voz de Euzkadi*. Zuzendaria Felipe Urkola zen, Donostiako *El Pueblo Vasco* egunkariaren zuzendari ohia. 1936ko Gerra piztu zenean, Frantziara erbesteratu zen, Rafael Pikabearekin batera. Euskal gobernuaren eratu zenean, bulego bat antolatu zen Parisen, Urkola buru zelarik. *Euzko-Deya* astekaria zen, sei orrialde izaten zituen, eta gaztelaniaz, frantsesez eta euskaraz idatzia zen. Bere helburua zen euskal gobernuaren informazioa eta propaganda zabaltzea, Gerraren bere bertsioa emanez. Esate baterako, eta euskarari dagokionez, berehalaxe informatzen dute asaldatuak Gipuzkoan sartu bezain laster hizkuntzaren debekuari buruz (*Euzko-Deya*, 1937ko apirilak 22, 42. zenbakia). Gernikaren bonbardaketari buruzko bertsioa ere jaso zuen *Euzko-Deyak*. Euskarari dagokionez, esan daiteke Hego eta Ipar Euskal Herriko euskalkiak, batez ere gipuzkera eta lapurtera, elkarrekiko harremanak hasi zirela *Euzko-Deyaren* orrialdeetan. Euskaraz oso gutxi idazten zen, ordea, astekariaren %10 baino ez. 1940. urtera arte iraun zuen Parisen, II. Mundu Gerra piztu arte, alegia. Euskal gobernuaren erbesteratuta, beste *Euzko-Deya* bat argitaratu zen, Londresen, 1938an, osorik ingelesez. II. Mundu Gerraren ondoren, Mexikon eta Ameriketako beste hiri batzuetan argitaratu zen.

4.3. *Ereintza*

Eusko Jaurlaritzaren Nekazaritza Sailak aldizkari bat argitaratu zuen euskara hutsez: *Ereintza. Euzkadi'ko Nekazaritza Zaingoan entzukia*. Nekazaritza Sailean A.N.V.ko Gonzalo Nardiz zegoen, bera ere euskalduna. A.N.V.k lehenagoko *Tierra Vasca* Gerran berriro argitaratzeari ekin zion. Noizbehinka euskarazko artikuluren bat agertzen zen. Irratian ere euskaraz zertxobait egin zuten A.N.V.koek, batez ere alderdi horren kazetaritza-proiektuetan ibilia zen Bernabe Orbegozok. Bera izendatu zuten *Ereintzaren* zuzendaria. Nekazaritza Sailean hirurogei bat funtzionario zeuden. Idazkari nagusia Telesforo Uribe-Etxebarria, zuzendaria Koldobika Eleizalde eta J. Basterretxea arazo burokratikoaren zuzendaria zen. Pentsatzekoa denez, aldizkariaren mamia nekazaritzari buruzkoa dugu. Irakurleak, beraz, nekazariak ziren; Bizkaiko luginak, azken buruan. Horregatik arazoak sortu

ziren euskalkiarekin, *Ereintzan* gipuzkera nagusi baitzen. Bigarren zenbakian Orbegozok erantzun behar izan zien *Euzkaditik* zetozen kritikei: Gerrak sortutako egoera bereziak behartuta, idazle gipuzkoarrak eta bizkaitarrak bildu ziren Bilbon, eta bi euskalkien arteko ezberdintasunak gainditu behar ziren nolabait. A.N.V.k, dakigunez, euskararen batasuna nahi zuen.

Aldizkarian Nekazaritza Zaingoko aginduak argitaratzen ziren, beti euskaraz; nekazariei interesa zekizkien gaiak ere *Ereintzaren* orrialdeetan nagusi dira. Aldizkariaren bultzatzaileen asmoa, dirudienez, "ez da inola ere politika egitea. Guk politika bat bakarrik nai degu nekazariarentzat, berari mesede egitea [...]. Emen aterako dira Nekazaritza Zaingoan aginduak, emen aterako dira ere Nekazaritza-Abere eta Mendi Zuzendari jaunak iritziak", lehen zenbakian diotenez. Baina politikan ez sartzea ezina zen; A.N.V.ren eta E.L.A.ren aldeko testuak nonahi agertzen ziren. Sindikalismoari dagokionez, nekazarien batzearen alde jokatu zuten beti. Luginen lanbideari duintasuna eman beharra zegoen: nekazaritza-ikastolak eratzeko deialdiak ia zenbaki guztietan agertzen ziren. Nekazaritzaren alderdi teknikoak ere aipatzen ziren, eta kultur arloko zenbait gauza ere bai: bertsoak, esate baterako. Irudiak ere argitaratzen zituzten, ohi zenez, alderdiak eta nekazaritzarekin zerikusia zuten gaiak. Aldizkaria, aldizkatasun zehatzik izan ez zuena (bost ale ezagutzen ditugu, azkena 1937ko apirilaren 15koa, gero gehiago argitaratu zirentz ez dakigularik), Jaungoiko-Zale'ren Irarkolan inprimatzen zen, Gerrarekin batera *Ekin* desagertutakoan. Hasieran hamabostekaria izan nahi zutela aldarrikatu bazuten ere, ezin izan zuten bere asmoa bete. Aldizkaria, dirudienez, dohainik banatzen zen.

4.4. *Euzkadiren* euskal atala

Alderdi politikoei dagokienez, lehen bezala abertzale jeltzaleak dira aldizkari elebidun gehien argitaratu zutenak. *Euzkadi* egunkarian euskal atala zegoen, 1936. urte osoan lanean jarraitu zuelarik. Tomas Agirre *Barrensorok* zuzentzen zuen atal hori Gerra ailegatu baino lehenago. Gipuzkoa asaldatuen menpe erori ondoren, hango euskarazko aldizkarietan idazten zutenek Bizkaira joan behar izan zuten. *Euzkadin* ere lehen baino gipuzkoar gehiagoren izenak agertzen hasi ziren. 1936ko abenduan, paper eskasia zela medio, egunkari guztiek orri gutxiago argitaratu behar izan zuten. *Euzkadiren* euskal atala desagertu eta *Eguna* kaleratzen hasi zen.

4.5. *Gudari*

1936an *Gudari* bat sortu zen. Aldizkari elebidun jeltzalea dugu, *Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra* lemapean. Lehenengo zenbakia 1936ko

azaroaren 4ean agertu zen. Euskaraz eta erdaraz idatzia zen, erdibana gutxi gora-behera. Euzko-Gaztedi eta Euzko-Gudarostetik hurbil zegoen astekaria dugu, gerra gai nagusia eta ia bakarra zeukana. Kazetaritza-ezaugarriei dagokienez, oso interesantea da: titular korrituak, argazkiak, esloganak agertzen ziren. Informazio asko eta asko eman zuen, eta baliteke *Lauaxeta* bere sormenaren atzean egon.

Izen berdineko beste aldizkari bat argitaratzen hasi zen 1937ko martxoaren 6an. Kalitate oneko aldizkaria, argazkiz betea (Ojanguren, Antzola eta Etxeberriarenak), *Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra* zuen lema. Bere azpтитulua *Revista Gráfica Semanal de Euzko Gudaroztea* zen. Beste *Gudarian* informazioa nagusi bazen, honetan osagarri grafikoek protagonismoa dute. Testuak erdaraz, gehienak, eta euskaraz (%10 gutxi gora-behera) idazten ziren, noizbehinka frantsesezkoren bat eta katalanezkoren bat ere agertzen zelarik. Testu gehienak propagandakoak ziren, eta euskarazkoak literarioak izaten ziren, gehienbat olerkiak. Euskarazko testuak, besteak beste, *Lauaxetak* (bere testu batzuk erdarara itzuliak izan ziren), Jesus Intxausti *Uzturrek*, Inazio Eizmendi *Basarrik* eta Andoni Urrestarazu *Utarrak* sinatuak ziren. Dakigunez, Esteban Urkiagak hil arte zuzendu zen *Gudari* hau. Azkeneko alea 1937ko ekainaren 7koa dugu.

Año | Bilbao, 4 de noviembre de 1936 | Núm. 1 | Precio: 15 céntimos

Geure agurra

Geure buruzkaria eta agura, izan behar Euzko-Gudarostearentzat. Euzko di-... (Text continues with political and military commentary)

Al nacer

Un nuevo semanario nacionalista damos hoy al publico. Nos vemos precisados al tratar sus temas a adoptar un modo... (Text continues with a manifesto or editorial)

"Guda" Gudaraien klinkitza

Beiti eterran izan da guda borotik di-... (Text continues with a poem or short story)

Makurra erortik dator... (Text continues with a poem or short story)

Enen, Gerdik'a duden gudarai-... (Text continues with a poem or short story)

UN VERGONZOSO ASUNTO DE ESPIONAJE... (Text continues with a news report or editorial)

Gerdik'aik. AITZA.

"Donostia'n berf, bada Nabeta'n"...

A TODOS CUANTOS CON EL FRENDO DE SUS VIDAS...

A LOS CAIDOS EN LA LUCHA... (Text continues with a notice or advertisement)

4.6. *Erri*

Komunisten aldizkaria zen *Erri*, erdarazkoa eta euskarazkoa. Ale guztietan euskarazko testuren bat agertu zen. Ez da harritzekoa, aldizkariako komunista gehienak gipuzkoarrak -eta euskaldunak- baitziren. Donostiako *Euzkadi Rojan* ere, Gerran eta Bilbon egunkari bihurtu zen horretan, noizbehinka euskarazko testuak agertzen ziren. Euskaldunon hizkuntzaren presentzia asko gehitu zen *Errin. Erri. Política, economía, ciencias, información* astekariaren lehen zenbakia 1937ko urtarrilean argitaratu zen, eta azkenekoa, 21.a, 1937ko ekainaren 5ean. Komunistek bazeukaten euskal gobernuan partaide bat, Juan Astigarrabia, Garraio sailburua. Berak idatzi zuen, gipuzkeraz -*Erriren* euskarazko testu guztiak gipuzkeraz idatziak ziren- lehen aleko testu bat, Hitler eta Alemaniako egoera larriari buruz. Beste testu guztiek oso kutsu politiko, doktrinario eta iraultzailea zuten, lurra bereganatzearen alde, esate baterako.

Askotan Lenin, Stalin, Nelken, Dimitroff eta Bakuninen aipua agertzen ziren, euskaratuak. Sobietar Errepublika Sozialisten Batasuna edo, garaiko hizkera erabiliz, "Soviet-Erkal Batzendiko Erridi edo Nazioak", asko agertzen zen euskarazko testuetan. Euskadiko komunistentzat Espainiako Gerra Zibila Iraultza egiteko bide bat omen zen. Informazioa, dirudienez, *Euzkadi Rojarentzat* uzten zuten, eta mami ideologikoko testuak, aldiz, *Erri* aldizkarian agertzen ziren.

Osagarri grafikoek garrantzi handia dute. *Gudarin* bezala, kolorea erabili zuten, baita argazkiak ere. Hizkuntz ereduari dagokionez, neologismoz josita zegoen, eta idazkera ere zaila zen. 2. zenbakian agertutako olerki batean, esate baterako, honako hitz hauen esanahia argitu behar izan zuten: "Arrea- Persistente, pródigo en la alta Guipúzcoa", "Agoi-tzarra- gran crisol donde se funde el metal" eta "Ijelía-Manipulación del metal en fusión". Aditx trinko asko ere erabili zuten: "dasagu (esaten dugu)" esaterako. Agian mundu berriarekin batera hizkuntz eredu idatzi berria ere proposatzen zutelako.

SIETE de Noviembre de mil novecientos diez y siete
El pueblo ruso rompe, con gesto heroico, la podrida envoltura zarista que le oprimía, dando origen a una civilización nueva, cuyo fundamento es la felicidad de los hombres y la libertad de los pueblos.

Siete de Noviembre de mil novecientos treinta y seis. Euzkadi, la tierra de los vascos, dedica sus esfuerzos, con energía titánica, a romper también la caparazón que quiere derrumbar en su origen la felicidad de su pueblo y la libertad de sus hombres.

«Euzkadi Roja», resumen a un tiempo, de los anhelos vascos y proletarios de todo el mundo—por eso es «Euzkadi» y por eso es «Roja»—al conmemorar la fecha histórica, resalta la consigna actual: ¡Vencer! ¡Vencer! ¡Vencer!

MILLA bederatzi eun eta amazpi gfaenurtea.
Urteko az-aroren 7'an Eñusi-efiyak, bere muskirio kementsuenakin, estutzen zuan Zarist-andel (envoltura zarista) uztela ausirik, gizonen zoriona ta eñyen askats-una kinaltatz ditun eñ-altzunde beñi bati sorkundea eman zion.

1936 urteko-Az-aroren 7'an Euzkadi, euzkoen eñiyak, ere, gizonen zoriona ta eñiyaren askatz-una bere sorkundean amill-arazi nai ditun andel eztunkera austeko, eñaldoyen indalez, eñihal guziak dagizki.

«Euzkadi goñiyak, euzku-intzirien ta mundu, edo, ludi esoko beartuen bildegi erabat izanik, eta bi kingo oekatik «Euzkadi» ta «Gofi» dala, garai edestikiñ oek goraintziak beren adirazpena damaigu: «Garai-garai-garaitu».

5. EGUNA, EUSKARAZKO EGUNKARIA

5.1. Egunaren sorrera

5.1.1. Jatorria: Euzkadiren euskal atala

Gerra hasi baino lehenago, *Euzkadiren* euskal atala beste azpiatal batzuetan banatuta agertzen zen. Informazio garrantzitsuak beti erdaraz agertzen ziren, eta ezin dezakegu euskal atala erdarazko egunkariaren barruko beste egunkari txikiagoztat hartu. Baina bazirudien egunkari bihurtzeko elementu batzuk bazeudela. Gogoia ere bai: ikusi dugu nola 1932an euskara hutsezko astekari bat sortu zen, *Euzko*, egunkari baten ezaugarriak zituena.

Euzkadiren euskal atala egunkariaren azkeneko orrialdean egoten zen. Atal honetan herrietako albiste asko, edo euskal kulturari zegozkionak, sartzen ziren. Artikulu politikoak ez ziren maizegi agertzen euskal atalean. Gerra piztuta, euskal atalak bere horretan jarraitu zuen: informazioa egunkariaren beste erdarazko orrialdeetarako erreserbatzen zen. Euskarazkoetan ez dugu Altxamenduari buruzko berririk 1936ko uztailaren 22 arte. Hala ere, euskarak euskal atalaren gai nagusia izaten jarraitzen du. 1936ko uztailaren 24tik atalaren arduraduna zen Tomás Agirre *Barrensorok* idatzi ohi zuen "Gayak" ataltxoan Gerrari buruzko berriak ematen hasi zen. Gerra, argi dago, euskal atalaren ezaugarriak aldatzen ari zen. Abuztuan *Euzkadiko* euskal atalean beste ataltxo bati hasiera eman zion: "Matxinada-izparrak-eta". Harez geroztik, ia egunero agertuko ziren Gerrari buruzko berri labur horiek.

Irailaren 15etik argazkiak agertzen hasi ziren euskal atalean; egunkariak zituen sei zutabetik hiru betetzen zituzten. Balio informatiborik gabeko argazkiak izaten ziren, Gipuzkoako alderdien irudiak jeneralean, beharbada Gipuzkoatik etorritako jendeari adorea emateko. Gipuzkoarren sinadurak gero eta ugariagoak ziren euskal atalean; *Euzkadin*, non bizkaieraren nagusitasuna ia osoa zen, bi euskalki hasi ziren elkarrekin bizitzen.

Urriaren 10ean, euskarazko orrialdeak Agirre lehendakariaren hautaketaren berri eman zuen. Hilabete haren 18tik, *Ogoñopek* beste atal berri bati hasiera eman zion: "Guda-oñetako izparrak". *Basarrik* ere Gipuzkoako aldizkarietan argitaratu ohi zuen "Neure bordatxotik bildutako sortatxoak" berriro idazteari ekin zion.

5.1.2. Eguna sortzeko lehen pausoak

Azarotik euskal gobernuaren erabakiek eguneroko leku bat izango zuten. Baina abenduan hasi ziren *Euzkadiko* euskal atalean benetako aldaketak

nabaritzen. Diseinuaren aldetik, eta Bizkaiko egunkari guztiek titular korrituak eta bestelako baliabide tipografikoak erabiltzen zituzten bitartean, euskal atalak neurri handi batean Gerra aurrean zeukan itxura berdinarekin jarraitzen zuen. 1936ko abenduaren 6an sei zutabeko idazpuru edo titular bat argitaratu zuten euskal atalean: atal berri bati zegokion "Euzkadi'ko guda-otsak". Egoera latz berriak eskatzen zituen baliabideak ematen hasi ziren *Euzkadiko* euskal kazetariak.

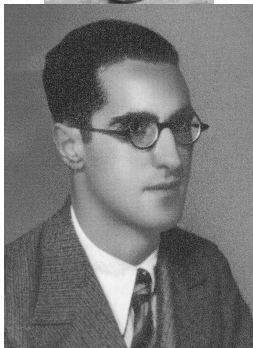
1936ko abenduaren azken egunetan, paper-murrizketa bat agindu zuen gobernua. Abenduaren 29an euskal atala beste sekzio berri bat argitaratzen hasi zen: "Euzkadi'ko errijetako izparrak". Euskal orrialdea, Gerrak bultzatuta, mikro-egunkari informatibo bat bihurtu zen. Benetako euskara hutsezko egunkari bat kaleratzeko ordua zen. 1937an, *Euzkadiren* orrialdeak murriztuta, ez zen berriro argitaratu euskal atala, euskal egunkaria bilakatuta. Euskarazko beste orrialde bat agertu zen Bilbo asaldatuaren menpe erortzear zegoela, 1937ko ekainaren 16an.

5.1.3. Egunaren jaiotza

Egunaren lehen zenbakia 1937ko urtarrilaren lehen argitaratu zen. 1936ko gabonetan, Manuel Ziarsolok, *Euzkoren* zuzendari ohiak, Agustin Zubikarai idazle gazteari (21 urte zituen) adierazi zion euskarazko egunkari bat argitaratzeko agindua jaso zuela, beharbada *Lauaxetarengandik*.

Eguna Euzkadiren inprimategian egin zen, eta bulegoa lehen *Excelsius* kirol-egunkariarena izango zen. Gero euskal gobernua bereganatutako *La Gaceta del Norten* egin zen, *Lan Deyarekin* batera. Angel Aurrekoetxea takigrafoak hartzen zituen irratiko berriak, eta *Euzkadira* ailegatzen zirenak ere aprobeztatzen zituzten *Egunaren* lau kazetariak, itzulpen lana egin behar izan zutenek: Zubikaraiak berak, zuzendariorde lana ere egiten zuena, Erkiagak, Arizmendiarrietak eta Alexander Mendizabal mutrikuarrak. Beste batzuk hor zebiltzan: *Basarrik* bere testuak bidaltzen zituen, *Uzturrek* ere bai.... Aurreko euskal aldizkarietan ibiliak ere hor zeuden: Zirilo Arzubiaga *Ekinekoa*, Ondarroako Jose Ituarte, *Abeletxerekin Euzkoren* zuzendaritzan trebatua, Imanol Enebia (*Uribitarte'tar Ibon Euzkadin*, *Argian* eta *Euzkerean* Gerra aurrean euskarazko testuak argitaratzen zituen), *Argiako* Txomin Arruti eta Ander Artzeluz, Federiko Belaustegigoitia, eta abar. *Eguna*, Gerra zela eta, Bizkaiko eta Gipuzkoako euskal idazleen elkargunea bilakatu zen. Arabako batzuk ere hor zeuden, Andoni Urrestarazu (*Utarra*) adibidez, lehenago *Euzkerean* eta *Arabarran* bere kazetaritza lana garatu zuena. Argi zegoen *Euzkadiren* euskal orrialdea *Eguna* bilakatu zela, *Euzkadin* bertan 1937ko martxoaren 4ean Mario de Mendiorlegik baieztatzen duenez: "Aparece EGUNA, magnífica ampliación de la página euzkérica de

EUZKADI con seis páginas repletas de artículos rebosantes de sentimiento patriótico".

Goitik behera eta ezkerretik eskubitara: J. M. Arizmendiarieta, Tomás Agirre Barrenso, Eusebio erkiaga eta Inazio Eizmendi Basarri

5.2. Egunaren egituraketa

5.2.1. Egunaren lan-banaketa

Zuzendari ofiziala Ziarsolo bazen, *de facto*ko zuzendaria Zubikarai zen. Itzulpenak Erkiagak eta Zubikariak egiten zituzten, batez ere. Batzuetan, izenak hainbeste errepika ez zitezen, izengoiti bat baino gehiago erabiltzen zuten. Herrietako berriak ere moldatzen zituzten. Publizitate eta iragarkiak

sartzea debekatuta zeukaten, eta beraz, egunkariaren orrialde guztiak informazioak betetzen zituen. Hala ere, noizbehinka eskelak eta iragarkiren bat ere sartu zituzten. *Eguna* gudariei kemena emateko sortu zen, baina aldi berean euskaltzale eta abertzaleen antzinako ametsa gauzatzen zuen: euskara hutsezko eguneroko komunikabide bat edukitzekoa, eta "euskara gizarteko harremanetarako eta komunikabideetarako tresna egokia izan zitekeela ere frogatu nahi zuten", Joseba Agirreazkuenagak dioenez (1989: 100).

5.2.2. Egunaren iturriak

Gorka Reizabali esker, badakigu zer nolako informazio-iturriak erabili zituzten *Egunakoek*: informazio lokala (herrietako berriak) eta Euskadiko (Bizkaiko) informaziorako bere berriemaileen sarea bazuten, *Euzkadi* egunkariarena azken buruan. Batzuetan, kritikatzeko, Donostiako egunkari matxinoen informazioa jasotzen zuten, eta askotan gudari jeltzaleek, frentean zeudenek -Andoni Ruiz de Azua *Ogoñoperen* kasuan, esate baterako-gerrako berriak bidaltzen zituzten. Espainiako eta nazioarteko informazioa, aldiz, *Euzkadik* emandakoa zen, erdaraz. Beraz, itzulpen lan izugarria egin behar izan zuten euskal egunkarikoek. Gerrako informazioari dagokionez, *Egunak* bi atal bereizten zituen: "Españarr guda-izparrak" eta "Euzko guda-oñetan", azken hau, esan dugunez, Zubikaraik *Euzkadin* egiten zuena. Informazioa *Euzkaditik* eta Euskal gobernutik iristen zen. Eusko Jaurlaritzak bazeukan barruko berripaper bat, *Egunakoek* erabili ahal izan zutena. Buletina Jesus Maria Leizaola Justizia eta Kultur Sailburuaren bidez lortzen omen zuten. Parisen berriemaile bat zuten, agian *Euzko-Deyaren* zuzendaria zen Felipe Urkola edo hango Euskal gobernuaren bulegoan lan egiten zuen norbait.

Kazetaritza-baliabide guztiak erabiltzen zituzten: titular korrituak, aurretituluak eta azpтитuluak, argazkiak, iruzkin ironiko batekiko faxisten karikaturak... *Eguna* benetako egunkaria zen. Gerrako informazioa eman ez ezik, bestelako informazioa ere ematen zuten: "Au, ori ta bestea", "Andik eta emendik", "Tarteka marteka" halako saski-naskiko atalak ditugu, denetariko berriak, Espainiakoak zein Euskadikoak zein nazioartekoak, agertzen zirelarik.

Kirolak ere sartzen ziren, leku txikia bazeukaten ere. Abertzaleek kirolari izugarritzko garrantzi propagandista eman zioten, hortik bada *Egunan* zeukan pisua. Gainera, garaiko egunkarietan kirolei buruzko informazioa eguneroko agertzen zen, jeltzaleen *Excelsius* kirol-egunkaria desagertuta (dakigun bezala, hasieran *Egunako* kazetariak bere bulegoan lan egiten

zuten), informazio hori nonbait agertu behar zen. Futbola edo "ostikolaritza", txirrindularitza eta herri-kirolak ziren gehien agertzen zirenak. *Eguna*, ikusten dugun bezala, erdarazko komunikabideekin pareka zitekeen egunkaria zen.

5.2.3. *Finantzabideak*

Salmentak diru gutxi ekarri behar izan zuen: salneurria 15 zentimokoa zen, baina ale gehienak (20.000 unerik onenetan, *Egunan* bertan diotenez) frenteko gudarien artean dohainik banatu ziren. Finantzabideari dagokionez, Ziarsolok argi eta garbi erantzun zion *Egunaren* gastuak nork ordaintzen zituen galderari:

"Euzko Alderdi Jeltzaleak [...]. Yo no sé de dónde salía el dinero. Sólo sé que me lo daban y yo sacaba el periódico. Tal vez fuera todo un milagro" (Reizabal, 1973: 141).

Eusko Jaurlaritza atzean zegoen, bai baitakigu berri asko eta asko Leizaolaren bulegotik ateratzen zirela. Dударik gabe, gobernuaren gehiengoa jeltzalea izanik, euskara bultzatzeko eguneroko komunikabide bat interesatzen zitzairen. Zentsura ere ez omen zen *Egunarekin* oso gogorra.

5.3. *Egunaren pentsamoldea*

5.3.1. *Gerra*

Ikusi dugunez, Gerrari buruzko informazioa da *Egunaren* orrialdeetan gehien agertzen dena. Alde batetik, gutun edo "idazkiak" argitaratzen dira, Loiola-Gudarozteko gudariak Otxandiano eta Ubideako frenteatatik bidalitakoak. Euskaditik kanpoko frenteeetan zeuden gudariak ere bere gutunak bidaltzen zituzten, hala nola Oviedon zeudenek. Hasieratik argitaratu ziren. Istorio hunkigarriak agertzen ziren atal hartan, gudari eta Euskadiko hiritar guztiak Gerraren krudeltasuna sentiarazteko asmoz. Kontaketa bizi eta gertua dugu, beraz, informazio hutsari elementu sentimentala eransten ziona. zegoenak. *Egunaren* iritzia bakezalea da. Gerra besteen probokazioa denez gero, euskaldunek defendatu baino ez dute egiten.

Gerrako gertakizun gogorrenetako bat, gogorrena ez bazen, Gernikako bonbardaketa izan zen, 1937ko apirilaren 26an. Laugarren orrialdean agertu zen albiste hori, izenburu ezin esanguratsu honekin:

"Paxisten egazkiñak Gernika, euzkotarren uri maitea, birrindu nai izan dabe zearo.-Aritza zutik gelditu da, ordea, ondamendi orretan. Zutikago euzkotarren gogoa, baña".

Hurrengo egunetan ere Gernikan jazotakoari buruz luze hitz egin zuten. Zeregin hartan, euskal gobernuak ahalik eta komunikabide gehienak behar zituen. *Eguna* leialenetariko bat izan zen.

5.3.2. *Euskal abertzaletasuna*

Eguna, esan bezala, E.A.J.ren bultzadaz sortu zen, beraz, bere jeltzaletasuna trinkoa zen."JEL" ikurra bere mantxetan zegoen. Hala ere, E.A.J.k bazeuzkan beste organu batzuk bere pentsamoldea zabaltzeko eta *Egunan*, hasieran "Jel azija" atala agertzen bazen ere (*Euzkadi* eta beste egunkari batzuetan urteetan zehar agertu zen atal bera, nahiz eta aldizkari haietan erdarazkoa izan) E.A.J.ren ideologorik nagusia zen Engracio Aranzadiren emaitza zen atal hori, *Kizkitza* otsailean hil zenean, desagertu zen. *Egunan* ez zen beste atal doktrinariorik agertuko hurrengo hilabeteetan. Dakigunez, mami politikoa zuten testuak normalean erdaraz argitaratzen zizuten jeltzaleek. Hala ere, *Egunan* oinarrizko doktrinamendu politikoa egin zen konsignen bidez. Guztietan, Aberria dugu protagonista: "Zure aberri elia maite ezpadozu, zeure aberria bez, eztozu maite". Batez ere Sabino Aranaren esaldiak berrargitaratzen ziren. Aipagarriak dira baita ere Txomin Arrutiren Aberriari buruzko artikuluak.

Baina praktikotasunari dagokionez, E.A.J.rekiko atxikimendua batez ere gobernuari buruzko informazioaren bidez azalduko zen.

5.3.3. *Euskal gobernuaren aldeko defentsa*

Egunak, gobernuarekin -eta batez ere Leizaolarekin- harreman onak mantentzen zituenak, haren ekintzen berri eman zuen puntualki. Egunero "Atzoko eguna euzko zaingoetan" atalean euskal gobernuaren ekintza araugile eta praktikoaren berri zehatza ematen zuten, ziur aski barruko buletina informazio-iturri nagusia zelarik. *Basarrik*, beste aldetik, ertzaina zelarik Telesforo de Monzon Gobernazio sailburuarekin lan egiten zuen. Beraz, *Egunakoak* oso gertu zeuden gobernutik, eta batez ere sailburu jeltzaleengandik, sailburu gehienengandik azken buruan. Esan daiteke nolabait euskarazko egunkaria gobernuaren kontrolpean mantendu zela, eta zentsura oso leuna izan zen *Egunarekin*. Erdarazko egunkarietan sartzen ez ziren zenbait berri euskaraz agertu ziren *Egunan*. Hala ere, *Eguna* nolabait

beste egunkari jeltzaleen osagarri zenez (eta batez ere *Euzkadirena*), gobernuaren aldeko propaganda ez zen oso nabarmena. Joseba Agirreazkuenagak azpimarratzen duenez, Agirre, Monzon eta Leizaolaren argazki bana baino ez zuten argitaratu (Agirreazkuenaga, 1989: 112). *Egunak* ez zuen batere problemarik izan euskal gobernuarekin, eta ez zion inoiz ere kritikarik zuzendu. Are gehiago, zentsoreak *Egunaren* bulegoan bertan lan egiten omen zuen (Reizabal, 1973: 92).

Beraz, Euskadiko agintaritzarekiko identifikazioa erabatekoa izan zen.

5.3.4. *Kristautasuna*

E.A.J.ren ideologia ortodoxoaren jarraitzailea, *Egunak* behin eta berriro bere abertzaletasuna aldarrikatu zuen. Hainbeste errepikatzen ziren Sabino Aranaren esaldien artean, badago bat asko agertzen dena: "Gu, Euzkadirentzat eta Euzkadi, Jaungoikoarentzat", erlijioari emandako pisuaz hitz egiten duena. *Egunan Astitxe* delako bat arduratu zen gai erlijiosoez. Noizbehinka "Uzkurtza gayak" atala atera zuen. "Jaungoiko lenen; sendi eta aberria ondoren", zioen *Iturmendik* 1937ko maiatzaren 18ko zenbakian. "Euzkeldun, fededun" betiko berdinketa hori, *Egunaren* orrialdeetan askotan errepikatu zen. Erlijioaren aldekoak bete-betean, gogoratu besterik ez dugu egin behar "EGUNA euzkel egunkari abertzalea, uzkurtz aldezle zintzoa da. Izango ote da euzkotar kistar zintzorik laguntza ukatuko dionik" zioen eslogana.

5.3.5. *Nekazarien aldeko defentsa eta arazo sozialak*

"Euskaldun-fededun" binomioa osatzeko, nekazaritza falta zen. Zer esanik ez, baserritar eta nekazarien aldeko testuak maiz agertu ziren *Egunan*. Baserritarrekiko kezka behin eta berriro agertu zen euskarazko egunkarian. *Egunakoen* jarrera ederki definitu zen 33. zenbakian:

Bakardade mundian doguz baserritarrak. Bakarrdada dogunezanez euron eskabideak, euron bearrak, euron diadarrak entzun bearr leukiazanekana ez dira eltzen. Bidean galtzen dira [...]. Beste langilleak euren etorkizun onari begira doguz, ta gure baserritarrentzat ez al dogu poz biderik, etorkizun eta berez-berez yatorkun gizarte barri orretan. Langilliei guda au etorkizun-argi-izpiak bide yasangarri egiten yakue: beztiontzat bizibide barri dana; ondamendi izango ete dabe lugin zintzoak? Besoak zabaldu dayoeguzan gure baserritarrei. Ekin dagiogun euron alde, be. EGUNA'k beintzat, ez dauz aztuko ta pozik agurtzen dauz (*Eguna*, 1937ko otsailak 7, 33. zenbakia).

Berriro ere *Egunan* baserriarraren idealizazioa, hiritarrarekin kontrajarrita, agertzen da. Nekazarien aldeko artikulua haiekin batera, beste batzuk teknikoagoak argitaratu zituzten. Horrekin lehenagoko beste euskarazko aldizkari askoren tradizioa, *Argiarena* batez ere, jasotzen zuten.

Hirietako langileei dagokienez, erabat onartzen dugu Joseba Agirreazkuenagaren adierazpena:

"Egia esan bazuten beste egunkaria, Euzko Langille eta gero Lan Deya, eta beharbada horregatik, ia ez dira kontuan hartzen, azken batean talde edo giro politiko berebete burutuak baitziren. Honela, bada, konturatu gabe, ezkutuko diskurtsoaren adierazle gisa, abertzaletasun euskalduna, baserriarekin lotzen zen" (Agirreazkuenaga, 1989: 11).

Jeltzaleen prentsa oso zabaldua egonik, bazuten bere mikrogizartearen alderdi guztiak behar bezala betetzeko aldizkariak. Ikuspegi hau osatzeko, ez ziren falta kapitalismoaren erruak salatzen zituzten testuak. Bestela ere, Txomin Arruti *Mendi-Lautak* noizbehinkako atal bat argitaratu zuen, "Gizarte Auzi buruz". Bertan, besteak beste, hezkuntza gaiak eta lan-gaiak aipatzen ziren.

Emakumea ere zenbait artikuluren gai zen. Emakume batek idatzi zituen, Maite delako batek. Dirudenez, Mungiako Gabilondo abizeneko gazte bat zen (Reizabal, 1973: 75), Julia Gabilondo. *Egunaren* lehen zenbakian hasi zen idazten. Gero ere "Euzko emakume maitia" eta "Euzko-emakumiaren gixarte-lanak" izenburua zeramaten atalak idazteari ekin zion. Bertan adierazten zituen zeintzuk ziren Euskadiko emakumearen zereginak: "Euzkadi euzkaldundu", "euzko ekandubak biztu" eta "semiaren adimena aberastu". Zeregin haiei beste bat oraindik erantsi behar zitzaion: "Otoi eta lan Jaungoikua eta Aberrija aldeztzen diñardugun gudarijon alde" (*Eguna*, 1937ko apirilak 1, 77. zenbakia).

Hau da, gizarte tradizionalerako eginbeharrak.

Julia Gabilondo

5.3.6. *Euskara eta euskal kultura*

Euskara ez zen bakarrik *Egunaren* hizkuntza, baizik eta gai nagusienetariko bat. *Eguna* bizkaieraz eta gipuzkeraz argitaratu zen, bizkaiera nagusi bazen ere. Gutxi gora-behera molde sabindarrak aplikatu ziren, eta egunkariaren testu gehienak neologismoz josita agertzen ziren: *uzkurtza*, *neskutza*, *txandona* bezalako hitzak irakur zitezkeen.

"Horregatik", dio J. Agirrazkuenagak (1989: 112), "A. Zubikaraik dioskunez, egon ziren bai zirikada batzuek. Baina azkenean bakoitzak bere erara idazten zuen".

Nolabait, *Eguna* bizkaierazko eta gipuzkerazko idazleen elkargune bilakatu zenez geroztik, halako batasun bat, edo behintzat kazetaritza-estilorantzako aurrerako pausu bat, finkatu zen.

Aurreko euskal aldizkarietan bezala, euskarari buruz behin eta berriro hitz egiten zen. *Eguna*, ikusi bezala, euskaldunen "gurari ase-gatxak" betetzeko sortua zen. Egunero euskarari buruzko ideologia zabaltzen zuten lauki batean. Euskara, arrazaren ezaugarria, bizi ahal izateko, idatzi eta irakurri egin behar zen. "*Euskara geure izkuntz bakarra*" zela zioten. Erljioarekiko identifikazio mistikorik ere aurkitzen dugu *Egunaren* orrialdeetan:

"Euzkera gure ele bakarra: Jainkoak nai du euzkera jasotzea", zioen artikulu baten idazpuruak (*Eguna*, 1937ko apirilak 2, 78. zenbakia).

Euskaldunak irakurtzen zaletzea zen *Egunaren* helburu bat, aurreko euskal aldizkari askorena izan zen bezalaxe.

Euzkadiren laguntzaz "Euzkeldun Irakurle Batza" sortu eta indartu zuen, batez ere harpidedun gehiago lortzeko: kopuru ideala 4.500 omen zen. Kinka larrian bazen ere, literatura ere bultzatu nahi zuten: Tomas Agirre *Barrensorok*, egunkariaren laguntzailea, *Uztaro* elaberria argitaratu zuen 1937an. Euskal literaturaren urrezko garaiko idazleak, "Euskal Pizkunde"koak, hilak ziren: *Lizardi* 1933an, eta Gerran bertan *Lauaxeta* eta *Aitzol*. Erbesteko belaunaldiaren gidaria *Orixe* bihurtuko zen.

6. Erbesterako bidea

6.1. *Egunaren* bukaera

Ezagutzen dugun *Egunaren* azken zenbakia 1937ko ekainaren 13koa dugu. Handik gutxira, faxistek Bilbo menderatu zuten, eta Euskal Herriko lehen gobernuaren historia hor bertan bukatu zen. Neurri handi batean, euskarazko kazetaritzaren historiaren garai bat ere bai. Euskal kulturarako bide bakarra, eta kazetaritzarako ere bai, erbestean zegoen.

Bilbo erori zenean, euskarazko aldizkari guztiak desagertu ziren. Ez hori bakarrik; asaldatuek, *Estatu berria* zekartenek, euskararen agerpen guztiak debekatu egin zituzten. Gogoratu besterik ez dugu egin nola frankistek "Español, habla español" lema aldarrikatu zuten, nola kalean euskaraz hitz egitea galarazita zegoen, nola sermoiak, liburuak, gutunak ere euskaraz idazteak zigorra ekartzen zuen.

Zer esanik ez, gerra galtzeak sekulako kaltea ekarri zion euskal kulturari, eta orokorrean, periferiako kulturari eta diktadurarekiko kritikoa zen azalpen orori. Egoera ezin larriago hartan, euskal kazetaritza ere, eta aurreko hamarkadetan lortutako aurrerapen guztiak, suntsituta geratu ziren. Espainiako Estatu berriaren etortzearekin batera, milaka euskaldunek erbestera joan behar izan zuten. Erbestean, batez ere, sortuko ziren gerra ondorengo kazetaritzaren pausu berriak, eta oro har, euskal kulturarenak.

Aipatu dugu nola 1936an, Gerra sortu zenean, *Euzko Deya* sortu zen Parisen. Gero izen berdinekin argitaratuko da Londresen, Mexikon eta

Ameriketako beste hainbat lekutan. Londresekoa ingelesez bakarrik idatzia zen, eta ez zuen ez gaztelera ez euskararen arrastorik. Frantzia nazien menpe erori zenean, II. Mundu Gerraren garaian, mugaz beste aldean zeudenek berriro alde egin behar izan zuten. Eusko Jaurlaritzak Gerra denboran ere Bartzelonan *Euzkadi en Catalunya* izeneko astekari bat argitaratu zuen, 1936an eta 1937an.

6.2. *Espetxean*

Bitartean, Hego Euskal Herrian, Bilbon bertan, euskarazko kazetaritzaren azkeneko gauzatxoak aurki ditzakegu. *Espetxean* Larrinagako kartzelan eskuz idatzitako aldizkaritxoak hasiera ematen die klandestinitatean ezkutuan kaleratutako aldizkariari. Bildumatxo honen lehena 1937ko abenduaren 8koa dugu; ez dakigu agertutako lehenbizikoa den, ez baita zenbakirik agertzen. Gordetzen den hurrengo alea (laugarrena) abenduaren 25koa da. Baliteke lehenengo zenbakiak urrikoak edo azarokoak izatea. Laugarren ale honetatik bost "iyeki" edo kopia egin omen zituzten. Bosgarren alea 1938ko urtarrilaren 15koa dugu. Urtarrilaren 20an (seigarrena, dudarik gabe) beste bat agertu zen, ezagutzen dugun azkena.

Egileen artean bazegoen euskaldunik, bat behintzat, euskarazko testu guztiek esku bakar batek eginak ematen baitzuten. Gipuzkeraz idazten zuen abertzale sutsu bat dugu. Hiltzera kondenaturik zeuden presoek azken gutunak ezin hunkigarriagoak dira. Aldizkari egiten dutenen heriotza edo kartzela batetik beste baterako lekualdaketak zirela-eta, 1938an desagertu zen *Espetxean*. Hego Euskal Herrian, Espainiako mugen barruan, hamarkada luzetan argitaratutako (baina ez inprimatutako) azken aldizkaria izan zela esan dezakegu. Bilbo asaldatuena menpe erori zenez geroztik hasiko da erbesteko kazetaritza deituko duguna.

6.3. Erbesteko bidea

Kazetari eta kultur munduko euskaltzaleen kopurua ere asko murriztu zen. Batzuk heriotzak eraman zituen, naturala edo bortitza: *Lauaxeta* afusilatua izan zen Gasteizen, bere ekoizpenaren fruiturik hoberenak ematen ari zelarik, gazetetasunaren erdian; berdin gertatu zitzaion *Aitzoli*; Arturo Campion, zahar-zaharra, hil zen Gerran; *Kizkitza* ere hil zen. Beste batzuk, geratu ziren gehienak, erbestera joan ziren, eta lurralde desberdinetik hasi ziren euskal kultura nola edo hala berpizten: horixe da Jokin Zaitegiren edo Nikolas Ormaetxea *Orixeren* kasua, zeinek Gerra ondoko euskara hutsezko aldizkari lehena sortu zuten, *Euzko Gogoa*.

Gerra Zibilaren ondorengo lehen uneetako prentsa

1. ERBESTERATUEN KOMUNIKABIDEAK

1.1. Euskararen aurkako debekuak

Asaldatuek, Estatu berria inposatzerakoan, gaztelania ez ziren hizkuntzak zapaldu zituzten. Legez debekatu zen euskaraz mintzatzea. Euskarazko aldizkari guztiak -eta erdarazkoak, Estatu berriaren aldekoak ez baziren- desagertu ziren, eta beren ordeztan erregimenaren aldeko komunikabideak ezarri ziren. 1936ko abenduaren 23ko Legeak deklaratu zuen ez zela zilegia “la producción de libros, periódicos, folletos y toda clase de impresos y grabados pornográficos, de literatura socialista, libertaria y, en general, disolvente”. Hurrengo urtean, 1937ko urtarrilaren 14ean alegia, dekretu baten bidez Salamancan *Delegación del Estado para la Prensa y Propaganda* sortu zen, zeinaren lana zera zen: “Emplear toda la prensa diaria y periódica y los demás medios de propagación de noticias sea en España, sea en el extranjero, para hacer conocer los hechos del Movimiento Nacional”.

Hurrengo pausoa prentsa Falangearen eskuetan jartzea zen, eta hori birribiltzeko, 1938an Barne Ministerioa sortu eta Serrano Suñer -Francoren koinatua- ministro izendatzea izan zen. Honek 1938ko apirilaren 22an Prentsari buruzko Legea promulgatu zuen, Dirección General de la Prensa eta Dirección General de la Propaganda zirelakoak bere agindupean hartuz. Antonio Tovar -gero euskal gauzetan interesatua, eta Koldo Mitxelenari Salamancako Euskara Katedra eskaini ziona- eta Dionisio Ridruejo buru ziren. Ridruejo izango zen, denboraren poderioz, Francoren erregimeneko ahots kritikoa. Tovar eta Ridruejoren ordeztan Arias Salgado eta Juan Aparicio laster jarri ziren.

Erregimen berriaren aldeko ez ziren komunikabide guztiak, euskarazko egunkaria, aldizkariak eta irratsaio guztiak desagertuta, euskararen aurkako propaganda kanpaina bat antolatu zen.

1.2. *Euzko Enda*

1939ko urtarrilean Baionan Hego Euskal Herriko erbesteratuek han bildutako *Comité Basque de secours aux réfugiés* izeneko elkartearen kemenez beren lehen aldizkaria argitaratu zuten: *Euzko Enda. Boletín Mensual dedicado a la unión de la raza vasca*. Gaztelaniaz, frantsesez eta zertxobait euskaraz idatzita zegoen. José Javier Legiak zuzendua, aldizkari hartan bere lanak argitaratu zituzten, besteak beste, Joxemiel Barandiaranek, I. López Mendizabalek, Jesus Maria Leizaolak, Inazio Eizmendi *Basarrik*, Errose Bustintzak, Manu Ziartsolo *Abeletzek* (*Euzko* eta *Egunaren* zuzendaria), Joseba Zubimendik (*Argiaren* eta Donostiako Irratiaren laguntzailea), eta Nikolas Ormaetxea *Orixek*. Aldizkariaren orrialdeetan hondamendiaren arrastoak nabariak dira:

Erbesteko gure bizitza mingotza da. Emengo legeak, lanik ez dauskue laketuten (...). Gure etxetik urrun, lan askori eutsi bearrez aurkitu gara, baña ez gara makal geratu; asnai arteko biotz zindotasuna agertzen jakin dogu (1939ko maiatza, 5. zenbakia, 8. orrialdea).

1.3. *Anayak*

Espainiako Gerra bukatu zen urte hartan bertan, 1939an, erbesteratutako euskal apaizek Parisen aldizkari bat kaleratzeari ekin zioten: *Anayak. Correspondance bi-mensuelle des prêtres basques en exile*. Lehen zenbakia (guztira sei agertu ziren) 1939ko urtarrilean argitaratu zen. Frantsesez (%90) eta euskaraz idatzia zen. Sinadura gutxi agertzen ziren, hala ere badakigu izen ezagun batzuk hor zeudela: Zirilo Arzubiaga eta Gabriel Manterola, adibidez, biak Jaungoiko-Zalekoak eta Bazkun haren *Jaungoiko-Zale* eta *Ekin* aldizkarietan arituak; eta Santiago Onaindia (azken honek frantsesez, besteak euskaraz). Batzuk Frantzian bizi ziren, beste batzuk (Arzubiaga eta Manterola) Ingalaterran. Handik urte batzuen buruan B.B.C.n lan egin zuten, Kanporako Zerbitzuan, lehenak euskarazko irratsaioak eta bigarrenak erdarazkoak egiten, Europa eta Ameriketara aireratzen zirenak.

2. *ESKUALDUNA*

2.1. Ybarnegarayren jarrera

Gogoratzen dugunez, *Eskualduna* beti hautagai baten alde agertu zen. 1914tik Ybarnegaray lagundu zuten. Ybarnegarayren jarrera ezin bortitzagoa izan zen Hego Euskal Herritik zetozenen aurka. Erbesteratuen aldeko komite bat sortu zenean, hiru diputatu euskaldunak (Ybarnegaray, Delzangles eta De Coral) ez ziren ezta agertu ere egin. Hala ere, Ybarnegarayk beti bere burua euskaldun jatortzat aurkezten zuen, "défenseur de l'identité basque", Letamendiak dioenez. Katolikoa, Pilota Federazioaren buruzagia, *Gure Herria* aldizkariaren inguruko kultur mugimenduan ere sartua, agian, Letamendiak proposatzen duenez, halako parekotasuna aurki daiteke bere jarreraren eta Hegoko karlistek mantendu zutenaren artean:

"Ybarnegaray et le carlisme: mêmes références à l'identité basque s'exprimant par la langue, al religion et les coutumes (leote, etc.), même conservatisme politique et social, mais aussi attachement farouche à l'Etat nation français ou espagnol" (Letamendia, 1987: 47).

Hori zen Iparreko euskaldun askoren jarrera. Ybarnegaray, naziak Frantzia sartu zirenean, Vichy-ko Gobernuko ministro bihurtu zen. *Eskualduna* ere erasotzaileen alde azaldu zen erabat, Hitlerren hitzaldiak itzuli eta argitaratuz. Zer esanik ez, Frantzia askatu bezain laster, *Libération*-ekoek astekaria itxi eta Xalbat Arotçarena bere zuzendaria atxilotu zuten.

3. PRENTSA OFIZIALA

3.1. *Euzko Deya*

1936an Eusko Jaurlaritzak Parisen sortutako aldizkaria, bere helburua atzerrian propaganda eta informazioa zabaltzea zen. Gerra bukatutakoan, jarraitu zuten argitaratzen 1940ko maiatza arte, hau da, II. Mundu Gerra hasi zen arte. Frantsesez, gaztelaniaz eta euskaraz agertzen zen. Bertan hasi ziren idazten erbestera joan behar izan zuten euskaldunak: Isaac López Mendizabal, Xabier Mitxelena, eta abar.

Bitartean, Ameriketara zeuden delegatuak saiatzeko ziren han-hemenka, hala nola Estatu Batuetako *The Washington Post* edo *The New York Times* egunkarietan, Euskal Herriko egoerari buruzko testuak argitaratzen. 1938ko

urriko 1etik 1939ko urtarrilaren 21 arte *The Boise Capital News* egunkarian larunbatero orrialde bat agertu zen ingelesez, gaztelaniaz eta euskaraz.

EUZKO DEYA
THE VOICE OF THE BASQUE

11th JULY, 1938

ENGLISH EDITION OF AN ARTICLE BY DON BOSCO MANSOURI, THE COLMAN SCHOOL, 1937

WHY THE BASQUES FOUGHT AGAINST FRANCO.

The attitude of the Basques regarding the Spanish War, and the unfolding course which they themselves have taken, is a subject about which little is known by the world at large. As a consequence the Basques have been the victims of misunderstanding and harsh misjudgment. The purpose of these articles is to set forth the facts, and the true motives which prompted their policy.

Let us first retrace the steps which led to a certain extent, at least, to the outbreak of the Spanish war. At the beginning of the 19th century there were in the north of Spain four independent provinces, the Basques, Navarrese, Aragonese, and Castilians. Each of these provinces had its own laws, its own customs, and its own language. The Basques were a people of a different race, with a different culture, and a different religion. They were a people who had lived in peace and harmony with their neighbors for centuries.

These provinces formed the greater part of the Kingdom of Castile. The greater the persecution, the stronger the national spirit of the Basques became. A powerful Basque National Government was initiated under the leadership of Euzkadi, the Aragonese, and from 1808 onwards the whole energy, with the growing support of the people, was devoted to organizing, by constitutional means, the rights and liberties of Euzkadi.

When the Spanish Republic was established in 1931, the Basques had reason to hope for a settlement which would satisfy their national aspirations, at least in part. It was set down in the constitution that Peninsula peoples differing in race, customs and speech—such as the Basques and the Catalans—should be granted "Home Rule" under certain conditions. The conditions, briefly, were that autonomy should be desired by the majority of the people as recorded in a free plebiscite.

All of the four Basque regions of Biscaya, Guipuzcoa, Navarre and Alaba, voted for autonomy in the plebiscite on November 16th, 1936, and in the same year, Navarre later withdrew, but more than 90 per cent of the total population in the remaining three regions voted for autonomy. The demonstration that the Basque Nationalist demand for "Home Rule" expressed the will of the Basque people.

In the general elections of February, 1936, the Basque Nationalist won the polls, and they were placed in power. Two political parties which were closely connected together, the extreme "Left" parties were returned to the Cortes with a majority, and the "Right" parties, which were allied with a Government of "Left" tendencies were defeated.

Not a particle of the "Right" were highly excited, and their leaders were preaching a "Red Spain" before a divided North. The position of the Basques became clarified. They naturally would not support those who had taken a "Left" position, and the Basque Nationalist Government, certainly believing in democracy, and in a free press, and in a free trade, which were unconstitutional or against the law. They thus remained passive in the first days of the revolution.

The shooting of Basque leaders captured in territory held by Franco, and the march of Franco's troops from Navarre into Guipuzcoa, made the Basques realize that Franco had chosen them as his enemies. They were thus forced to take up arms, the few arms they had, and fight in self-defense. With the granting of Home Rule to the Basques by the Republican Government in October, 1936, the Basques were given a greater reason for fighting. It was, therefore, something in the nature of a coincidence which led the Basques and the Spanish Government to fight side-by-side. The defence of Basque Nationalism went with the defence of the Spanish Constitution and the legitimate Government of Spain.

The strong religious stand taken by the Basques reacted against them religiously. The "Left" described them as being "fanatical" and "Mussolinist", while the "Right" called them "Reds". The Basques were neither Communists nor even Mussolinist, but simply a community of Catholics dominated. In fact, their economic system of small farmers and small manufacturers, and their comparative prosperity made such extreme terminology. They fought—like the people of any other

(Continued on page 3)

Euzko Deya, Londres, 1938

3.2. II. Mundu Gerraren atarian

1939. urtea arte, Eusko Jaurlaritzak ekintza batzuk antolatu zituen Ipar Euskal Herrian, Frantziako Gobernuaren baimenez, eta Iparreko diputatu eskuindarren oposizioaz (Ybarnegarayk, esate baterako, Frantziako Ganbaran Euskadiko errefuxiatuak kanporatzea eskatu zuen). Naziak hurbiltzen ziren heinean, errefuxiatuek beste lurralde batzuetara joan behar izan zuten. Gehienak Ameriketara joan ziren. Beyriseko paper asko erre zituzten Eusko Jaurlaritzakoek. Vichyn nazien aldeko Gobernu bat eratu zen, hor *Eskualdunak* betidanik laguntzen zuen Ybarnegaray diputatua ministroa zelarik. Honek errefuxiatuen aurkako errepresioa hasi zuen (1939an Francoren Gobernu onartu zuten). Euskaldun asko Loirako Departamentura bidali zituzten, 1940an Gurs-eko kontzentrazio-barrutira; Eusko Jaurlaritzaren egoitzak itxi zituzten, eta *Euzko Deyaren* argitalpena bertan behera utzi zuten (López Adán, 1977: 13). E.A.J.ko partaide gehienak Ameriketara edota Londresera joan ziren. Han Manuel de Irujok delegazio

bat antolatu zuen, Agirre eta beste batzuk New York-era zihoazen bitartean. Batzuk (Alberó eta Landaburu) Parisen geratu ziren. Goihenetxe saiatu zen alemaniarrengandik euskaldunentzako tratu bat lortzen. Bakoitzak bere bidera jo zuen, eta sakabanaketa Espainiako Gerraren ondorengoa baino handiagoa izan zen, garai latzak baino latzagoak.

4. II. MUNDU GERRA GARAIKO PRENTSA

4.1. Ameriketako prentsa

4.1.1. *Euskaldun erbesteratuen aldizkariak*

Gerra Zibilaren ondoren, euskaldun asko eta asko Ameriketara joan ziren. Bigarren Munduko Gerra hasi zenean, beste euskaldun askok ere hara joan behar izan zuten. Ez da beraz harritzekoa euskaldunen prentsaren garapena Ameriketara gertatu izana, batez ere, gaztelania hizkuntza zuten estatuetan. Hor, lehenago ere, XIX. mendeko emigrazioari esker, bazeuden euskaldun kolonia batzuk, aipatutako bi gerra horiengatik hara joandako euskaldunen ezarrera errazago egin zuena.

40ko hamarkadako lehen urteetan arrazoi politikoengatik erbesteratutako euskaldunen prentsaren lehen adibideak aurkitzen ditugu. Eusko Ikaskuntzako partaidea zen Bernardo Estornés Lasak *Batasuna* izeneko aldizkaria argitaratu zuen Txileko Santiagon 1941. eta 1942. urteen artean. Batez ere kulturazkoa zen, ia dena erdaraz. Euskaraz olerki bat baino ez dugu aurkitu. Hala ere, hemen aipatzen dugu Ameriketara erbesteratuen lehen aldizkaria delako. Estornés Lasak gero euskal kulturarako hainbeste garrantzia izan duen Añamendi argitaletxea antolatu zuen.

4.1.2. *Mexikoko Euzko Deya*

Hurrengo urtean, hau da, 1943an, hasi zen argitaratzen Mexikon *Euzko Deya* bat, izen berdineko aldizkari batzuk kaleratu baitira XX. mendean. Eusko Jaurlearitzak *Euzko Deya* hauekin sorrera bultzatu eta babestu zuen, Parisen, Mexikon, Londresen eta beste leku batzuetan. Guztietan, aldizkari abertzale jeltzale informatzaile gehienetan, erdara zen nagusi: batzuetan gaztelania (Mexikokoaren kasuan), beste batzuetan frantsesa (Pariskoan) eta beste batzuetan ingelesa (Londreskoan). Gerra Zibila hasi zenean, sortu zen Parisen *Euzko Deya* bat, sorta honen lehena. 1945ean berriro hasi zen argitaratzen Parisko hau, eta 1943an Mexikokoa. Pariskoa informatiboagoa

bazen, Ameriketako hau magazin itxurakoa zen, eta ia dena gaztelaniaz idatzia zen. Euskaraz agertzen ziren zatiak normalean Andoni Ruiz de Azua *Ogoñopek* sinatzen zituen, Gerra aurrean ere hainbat eta hainbat aldizkaritan aritua. *Euzko Deyaren* erredakzio-burua zen, gainera, eta Jesús de Garriz zuzendaria. Aldizkari osoan bezala, gaiak batez ere euskal kulturari buruzkoak izaten ziren, eta politika gutxi, hori izan baitzen erbestean Eusko Jaurlaritzak argitaratutako aldizkari gehienen jarrera, politikaz, eta batez ere bertako politikaz, ez aritzea. Ohiturei buruzko gaiak, euskarari buruzkoak, eta argazkiak ere aurki zitezkeen orrialde horietan.

4.1.3. *Komunisten prentsa*

Mundu Gerrak behartuta, esan bezala Frantzia errefuxiatuta zeuden euskaldun askok Ameriketara joan behar izan zuten, baina ez bakarrik abertzaleak, komunistak ere bai, esate baterako. Gerra Zibilean komunistek ere beren aldizkarietan euskarari leku bat utzi zioten, orri oso bat kasu askotan. Gerra ondoren ere berdin egin zuten. 1942an Mexikon argitaratzen hasi ziren *Alkartu* izeneko hilabetekaria. Lehen zuzendaria Secundino Ortega izan zen. 1947. urtera arte kaleratu zen, hasieran Ameriketara, esan bezala, eta II. Mundu Gerra bukatutakoan Frantziako Tolosan, Agustín Ibáñezen zuzendaritzapean garai hartan. Oso handia, egunkari itxurakoa, bost zutabe izaten zituen, argazki ugari, eta mami politikoko testu asko. Euskadiko Alderdi Komunistaren delegazio batek argitaratzen zuen, erdaraz, hala ere beti zatitxo bat euskaraz bazeukan, normalean 3. orrialdean, "Euzkel atala" izenburupean, *Egi-zale* delako batek sinatua. Aurrerantzean ere, komunistek beren aldizkarietan ia beti euskaraz zertxobait idatzi zuten.

4.2. Iparreko prentsa

4.2.1. *Eskualdunaren galera*

Hego Euskal Herriko errefuxiatuek Iparrean egiten zuten prentsa desagertu bazen ere, bertako euskaldunenak zutik jarraitu zuen, arazo askorekin bazen ere. Azken buruan, lehenagoko pentsamoldearen etekina da, Frantziako kontserbadurismo antirrepublikanoaren eta klerikalismoaren ondorioa. Familia, ondasunean eta erlijioan oinarritua, *Eskualduna* eta bere atzean zegoen talde ideologikoaren jarrera Europako gatazka belikoen garaian erradikaltasunera jo zuen. Astekariaren azken garaiko zuzendaria Xalbat Arotçarena izan zen; bere aitzindariak bezala, erlijiosoa zen, Baionako Apezpikuak jarria. Lafittek kontatzen duenez, "ideietan izigarri tematsua zen, eta lehenagoko Action Française-ko hainitz orhoitzapen gel-

ditu zitzaizkon, gauzak heien arabera biziki usu jujazten baitzituen" (Lafitte, 1971: 34). Beste aldetik ere, alemaniarren baimenik gabe, ezin zuten papera lortu. Baina, hala ere, arrazoi ideologikoak pisukoak izan ziren. Jarrera hark bultzatu zituen nazien alde jartzera. Gerra ondoren, Frantzia askatuko agintariek *Eskualduna* debekatu zuten, orain arte euskarazko aldizkarien artean bizitzarik luzeena izan duen argitalpena kaleratzeari utzi behar izan zio-larik. Ordurako, hainbat eta hainbat irakurle galdu zituen *Eskualdunak*, 2.200 bat bakarrik zeuzkan (kontuan hartu behar dugu unerik onenetan aste-kariak 10.000 izan zituela).

1883tik 1944rako urte haietan *Eskualdunak* Ipar Euskal Herriko irakurle gehienak, nekazari gehienak alegia, biltzea lortu zuen. Are gehiago, Hegoan ez bezala indar politiko propiorik ez zegoenez, *Eskualdunak* pentsamolde finko baten adierazpide ezin hobea izan zen, pentsamolde horri, azken batean Frantzia osoan bezala kontserbadore anti-errepublikanoena, zenbait berezitasun eman zion, pentsamolde eskuindar hori Euskal Herrirako nolabait moldatuz.

4.2.2. *Bigarren Aintzina*

30eko hamarkadan sortu zen Aintzina mugimendua, eta Lafittek eta Ustaritzeko seminarioko beste gazte batzuek izen berdineko aldizkaria sortu zuten. 40ko hamarkadan berriro kaleratu zen, taxuera txikiago batekin (lehen egunkari itxura zeukan). Beste aldaketa batzuk ere bazeuden, hala nola zuzendariak, Marc Legasse eta André Ospital (kudeatzailea Jean Duboscq zen, Ustaritzeko Zazpiak Bat taldearen lehendakaria). Piarres Xarritonek ere parte hartu zuen. Gaiak batez ere kulturalak ziren (*Aintzinak* hasiera batean euskal olerki eta kantuak argitaratu zituen); eta argitaratze-lekua, Donibane Lohitzune (lehen Ustaritzen egiten zen). Laguntzaile gehienak, denak izengoiti bana erabiliz (nagusiek debekatzen omen zieten aldizkarietan idaztea) apaizgaiak ziren (Hernández, 2007: 222).

*Aintzina*ren asmo nagusia zera zen: "De connaître et de rassembler tous les jeunes basques ardents (...) et grouper toutes les activités littéraires, artistiques, culturelles ou sportives, dispersées à travers le Pays basques, et de développer la propagande en faveur de notre mouvement de Renaissance Basque" (1942ko urtarrila, 1. zenbakia). Lehen kontseiluan, besteak beste, denboraren poderioz aski ezagunak bihurtuko ziren gazte batzuk zeuden, gero bide ezberdin samarretatik joan baziren ere: hor zeuden, esaterako, Marc Legasse idazlea eta Pierre Larzabal antzerkigile eta apaiza, gero abertzaletasun erradikalera joan zirenak; eta Michel Labeguerie Kanboko sendagilea, Simun Haran eta Jacques Abeberryrekin batera *Enbata* mugimendua sortu zuena, gero utzi eta Parisera senatari joan zena, eta euskaldun lehen kantarietako bat izango zena 60eko hamarkadan.

Garai latzak ziren ekintza politikoak egiteko, eta kultur ekintzak bakarrik egitea posible zen. Baina, hala ere, zenbait kutsu errebindikazioko ere agertzen zen. Hegoan euskara lantzea erabat debekatuta zegoen; Iparrean betidanik zaila zen euskara irakastea, adibidez. Artean Hazparneko bikarioa zen Piarres Larzabalen hitzaldi baten ondorioz, Eskualdun Gazteen Batasunak eskatu zuen euskararen irakaspena derrigorrezkoa izan zedin eskola guztietan, eta irakasle guztiak euskaldunak izan zitezten.

Hala ere, politikoki petainista zen; Pétainek eskatzen zuen deszentralizazioa eta erregionalismotik gertu zeuden; beste lankide batzuk, ordea, abertzaleak ziren, eta Erresistentzian sartu ziren: Piarres Lafitte, André Ospital, Jacques Mestelan eta Piarres Larzabal (Hernández, 2007: 228).

4.2.3. Herriaren sorrera

Gazteek bazuten aldizkari bat. Baina gelditzen zen 60 urte baino gehiagotan lorturiko irakurlegoa, *Eskualdunaren* inguruan bildurikoa hain zuzen. Zenbait euskaldun bikain, hala nola Saint-Pierre, Louis Dassance, *Oxobi*, Dufau eta Duhour, bildu ziren Ustaritzeko erretorea zen L. Léoni beste aldizkari bat, beste astekari bat, kalera zezala eskatzeko. Orduan zuzendari bat bilatu behar zuten, alemanen aldekoa ez izana. Hautatua Piarres Lafitte izan zen. André Ospital, bigarren *Aintzina*koa, kudeatzailea izan zen.

Hala ere, zailtasunak bazeuden *Herria* antolatzeko. Prokuradore bategana joan ziren xedeak azaltzera, eta gero *Libération*eko agintariengana. Haiek susmo txarrak zituzten, ez zuten *vichysoiserik* nahi, eta Baionan eratutako Komitea trabak jartzen hasi zen: "Hasi ziren jakin nahiz baginuentz diru-mailerik, artikulu frantsesik ukanen ginuenetz, nor nahik izkiriartzen ahalko zuenetz gure kazetan", kontatzen digu Lafittek berak. Action

Française ere aurka zegoen. Dirudienez, denbora hartan bazegoen Sara inguruan beste astekari euskaldun laiko bat ateratzeko asmoa, eta orduan Lafittek eta lagunek are gehiago egin zuten lan *Herriaren* alde. Lan horretan beste batzuek lagundu zuten, hala nola Guillaume de Hiriart erradikalak eta Lizeoko irakaslea zen Dufos du Rauk. Hala ere, agintariek euskarazko aldizkaria ateratzeko baimena luzatu zuten, lehen baimena Pauetik eta gero Bordeletik etorri behar zela esanez. Azkenean, Lafittek berak Bordelera jo eta baimena lortu zuen.

Agintari laikoan baimena lortu ondoren, Elizaren agintariena behar zuten. Baionako apezpikutza berrosatu zenean, etorri berria zen Léon-Albert Terrier apezpikuarengana joan ziren Lafitte, Saint Pierre eta Dassance. Lafitte ezagutzen ez zuenez, ondo zeritzola apezpikuak astekari atera eta zuzentzeari, behin-behineko artezkari moduan bazen ere. Lafittek, aldiz, astekaria Elizaren jabetza ez zela behin eta berriz azaldu behar izan zuen (Hernández, 2007: 235-236).

Lafittek berak kontatzen digu zein izan zen hurrengo arazoa: dirua. Berak diru pixka bat jarri zuen, Jean Elissalde *Zerbitzarik* bi mila libera, eta Telesforo Monzon eta De la Sota hegotarrek ere dirua jarri zuten. Gerra bukatutakoan paper eskasia zela-eta Pleven ministroarengana hurbildu zen Lafitte bere laguntza eske, eta lortu ere egin zuen.

Eskualdunaren irakurle guztiek ez zuten ondo hartu *Herriaren* sorrera; beste batzuek, aldiz, beste izen batekin *Eskualduna* bera zelakoan mesfidantza agertu zuten. Hala ere, hasiera-hasieratik oso aldizkari ezberdina zela erakutsi zuen: Lafittek berak gogoratu zuen 1945ean Espainiako egoeraz, Euskal Herriko egoeraz eta gizarte-egoeraz oso iritsi ezberdinak mantentzen zituela berak gidatzen zuen astekariak. Vichyko gobernuaren kontrakoa, De Gaulleren aldeakoa eta Erresistentziakoa zen.

4.2.4. *Eskualdunaren itzala*

Hori dena arazo materialei dagokienez. Bestelako problemak ere bazeuden. Horietako bat, *Eskualdunaren* itzala. Alde batetik, *Herriak Eskualdunaren* jarraitzailea izan nahi zuen; beste alde batetik, haren pentsamolde erradikaletik urrundu nahi zuen. Irakurle batzuek *Eskualdunaren* itzulera espero zuten, eta *Herria* faltsutzat edo jotzen zuten; agintariek, batez ere Baionako zentsuratzaille ofizialak (komunista) eta prefetak ezin zuten euskarazko astekari katoliko berria begi onez ikusi.

Baina gerraren oihartzunak baretuz joan ziren, eta *Eskualdunaren* irakurle amorratuek laster ulertu zuten astekari zaharra ez zela berriro agertuko. *Herriak* gauza askotan bere aitzindariaren pausoak jarraitu zituen, eta berriro Iparreko euskaldunen faborea berreskuratu zuen. Lehen hamar urteetan, beti ere Lafitteren lekukotasunaren arabera, 2.000 ale argitaratzetik 10.000

aletara pasatu zen. *Herriaren* lehen zuzendariak adierazten digu zergatik lortu zuten, bere ustez, arrakasta hori:

Memento batez asko gazte bazoatzia Ameriketara, eta abiatu gabe gehienek abonamendu bat hartzen zuten, harat eta hemengo berrien ukaiteko. Geroxeago, Algeriako soldadoeri eskualdun gaztek pagatzen zioten 'Herria', orhoitgarri bezala. Eta ondoan hainitzek atxiki zuten haren irakurtzeko usaia (Lafitte, 1971).

Argi dago irakurle gehienak bertako euskaldunak zirela. Gero eta gutxiago, noski. 1971n Pierre Lafitte ez zen oso baikorra. Arrazoi askorengatik: irrati-telebista heldu zen, eta horiekin batera irakurtzeko zaletasuna ere murriztu egin zen, euskaraz zein erdaraz; frantsesezko aldizkari eta egunkariak gero eta gehiago ziren; euskara ez zen irakasten, eta familietan ere, gero eta gutxiago mintzatzen zen; Ameriketan are okerrago: lehenengo irakurleen seme-alabek ez zekiten euskaraz, helbideak aldatzen ziren...

Hala ere, *Herriak* bere betebeharra bete zuen, lehen ere *Eskualdunak* egin zuen bezala; baina garaiak aldatzen dira, eta euskarazko aldizkaririk zaharrenak ere bere ordaina pagatu behar izan zuen.

4.2.5. *Almanakak*

Atal hau bukatzeko, labur-labur hitz egingo dugu XIX. mendean eta XX. mendeko lehen hamarkadetan euskal kazetaritzan hain garrantzi handia izan zuen aldizkari mota batez: almanakak. Haien kopurua nahiko handia izan zen, eta benetako aldizkarien aitzindaria ere izan ziren. Zinez, ezin ditugu almanakak aldizkaritzat hartu, baina aldi berean ezin dugu beren garrantzia alde batera utzi. Hala ere, kazetaritza finkatu ahala, almanaken pisua gutxituz doa. Horixe gertatzen da euskal kazetaritzan ere. Aztertzen dugun garaian bi almanaka bakarrik daude: *Gure Almanaka*, *Eskualdunaren itzalpean* urtero agertzen zena, eta, astekaria desagertuta, *Gure Herria Almanaka*, *Herriari* lotua. Astekarien pentsamoldearen jarraitzaileak dira, eta osagarriak. Irakurleria hiritartzen den heinean, genero honen garrantzia murriztuz joan zen. Hala ere, 70eko hamarkadan ere argitaratzen ziren almanaka edo urtekari hauek.

Euskal kazetaritza lehen frankismoaren garaian

1. II. Mundu Gerraren ondorengo prentsa (1945-1949)

Munduko II. Gerra bukatutakoan, gauzak nola edo hala bere onera joan ziren. Frantzia berriro aliatuen menpe, Ipar Euskal Herrian bazegoen finkatzerik. Asko eta asko Ameriketara joanak ziren, hala nola Jose Antonio Agirre Lekube lehendakaria bera, New Yorken finkatu zena. Eusko Jaurlaritza berriro bildu zen 1945eko udaberrian, New Yorken bertan. Bilera hartan, dirudienez, esperantzak handiak ziren, eta baten batek esan zuen Euskal Herrira itzulera gertu zegoela. Baina denbora asko falta zen Euskal Herrira berriro itzuli ahal izateko. Jose Antonio Agirre bera erbestean hil zen.

1.1. ALDIZKARI POLITIKOAK

1.1.1. Parisko *Euzko-Deyaren* berpiztea

Behin Frantzia *Libération*-ek askatua, Eusko Jaurlaritzak 1942. urtea arte Parisen argitaratzen zuen *Euzko-Deya* aldizkaria argitaratzeari ekin zion. Frantsesa eta gaztelania nagusi ziren, hala ere euskarak ere bazeukan lekurik. Hamabostean behin agertzen zen Pariseko Marceau Hiribideko 11. zenbakitik. Lehengo zenbakitzea zuten, beraz esan dezakegu aldizkari bera zela, Gerrak inposatutako eternaldi baten ondoren berriro agertua. *Euzko-Deya* Eusko Jaurlaritzaren bozeramalea zen.

Euskaraz normalean *Euskal-Orriya* zegoen (aldizkari zortzi bat orrialde izaten zituen), eta bertan denetariko gaiak aurki ditzakegu, gehienak euskarari buruzkoak. Dena den ez dira falta Europari buruzko berriak. Kontinentea pil-pilean zegoen, nazien aurkako epaiak nonahi sortzen baitziren. Aldaketa handiak, dudarik gabe, erbesteratuak zer edo zer egitera bultzatzen zituztenak. 1947ko maiatzaren lehen greba bat antolatu zen Hego Euskal Herrian, Bizkaian eta Gipuzkoan batik bat. *Euzko-Deyak* informazio asko eta asko eman zuen, frantsesez batez ere, gaztelaniaz eta euskaraz. "Euzkadi, lenengo arrikada Franko'ri jaurti diona". Eta egia bazen hura izan zela Francoren sistema politikoaren kontra euskaldunek egindako protesta handia. "La huelga del Primero de Mayo", esan zuen Euzkadi [sic] Irratiak, "ha demostrado también que existe un medio incruento para implantar la democracia" (*Euzko-Deya*, 1947ko ekainak 15, 264. zenbakia). Batzuek diotenez, 20.000 bat pertsonak greba egin zuten (López Adán, 1977: 39).

Esperantzarako bidea irekita zegoen nolabait. 1946an Euzko Alderdi Jeltzalea hasi zen Hego Euskal Herrian berrantolatzen. Europako aliatuekin oso harreman onak mantentzen zituen; baita Estatu Batuekin ere (gogoratu behar dugu II. Mundu Gerran han egon zirela erbesteratuta euskaldun asko). 1946an batzuek han jarraitzen zuten, eta New Yorken euskara hutsezko aldizkari bat argitaratzen hasi ziren. Bere izena Gerra Zibilaren aurrean Donostian argitaratuarena zen, bere ezaugarriak desberdin samarrak baziren ere: *Argia*.

1.1.2. *Argia*

Hala ere, *Argiaren* lehen alea, 1946ko apirilekoa, Caracasen argitaratu zen. Lehenengo lau zenbakiak, 1946ko uztaila arte, Venezuelako hiriburuan agertu ziren; beste guztiak, 1946ko abuztuaren 9tik, New Yorken. Han bertan agertu ziren gainontzeko guztiak, guk dakigunez 15 ale guztira, azkena 1948ko azaroan argitaratua.

Gerra ondorengo *Argiak* eta Gerra aurrekoak ez dira berdinak, izena izan ezik. 1946tik argitaratzen den hau batez ere politikoa da, E.A.J.ren pentsamoldeari jarraitzen diona.

Eusko Jaurlaritzarekin harreman estuak zituen. Normalean, aldizkariak honako atal hauek izaten zituen: "Asmo eta egintzak", "Olertiak",

"Euzkotarrak Ameriketean" (Venezuelako, Argentinako, Txileko, Mexikoko eta abarreko berriak), gai politikoak, kulturari buruzkoak, asteko berriak eta denbora-pasak (azken orrialdean). Argazkiak bazituen, eta Amerika osoko iragarkiak ere, euskaldunenak. Harremanak bazituen beste euskarazko aldizkariekin, esate baterako Baionako *Herriarekin*. Euskal kulturaren aldekoa, 1947an Itzultzaile Batzaldija antolatu zuen. Laster hasi ziren Ipar Euskal Herrian erbesteratutako euskaldunekiko harremanak, eta Ameriketean zeuden asko ere hara joan ziren handik gutxira. Nikolas Ormaetxea *Orixeren* itzala hasi zen nabari egiten. Ormaetxeak pisuko garrantzia izango zuen 50eko hamarkadan hain eraginkorra izan zen beste euskara hutsezko aldizkari batean, agian Gerra ondorengo inportanteena izan zen *Euzko Gogoan*. *Orixek* berak esan zuenez, pauso isil eta zuhurrez jokatu behar zen, erbesteratzea ustez baino luzeagoa izango zelako. 1946an aliatuek eta nazioarteko giro orokorrak jaioterritik urrun zeudenen esperantzak pizten zituzten, baina 1947an Estatu Batuek beren kanpo-politika aldatu zuen, komunismoaren aurka edozein baliabidez jokatuz. Horretarako, Francoren estatua lagun bezala ikusten hasia zen. Erbesteko euskaldunek ulertu zuten Gerra Zibilean hasitako bidea ustez baino latzagoa izango zela.

1.1.3. *Alderdi*

Urte hartan bertan Euzko Alderdi Jeltzaleak beste aldizkari bat kale-ratzeari ekin zion: *Alderdi*. Aldizkari honek bizitza luze samarra izan zuen. Lehen zenbakia Baionan agertu zen 1947ko apirilean. Elebiduna zen, gaztelaniaz eta euskaraz egina (euskaraz bakarrik orrialde bat edo gutxiago agertzen zen). Hasieran, ikertzen dugun garaiko hainbeste aldizkari bezalaxe, mimeografiatua zen, 1949ra arte ez baitzen inprimatu.

Lehen zenbakian argi eta garbi zioten nortzuk ziren bultzatzaileak, *Alderdi* Euzko Alderdi Jeltzalearen buletina zela baieztatuz, "una necesidad advertida por sus dirigentes y señalada en la reunión Consultiva de Donibane Loitzun" (*Alderdi*, 1. zenbakia, 1949ko apirila). Nolabait, *Alderdi* Gerra Zibilaren ondoren Hegoko abertzaleek erbestean argitaratutako lehen aldizkaria izan zen *Euzko Endaren* jarraitzailea zen. Bazegoen, ordea, desberdintasun bat:

La atención primordial de aquél [Euzko Enda] se dirigía al 'vasco desconocido' que en tierras lejanas pudiera interesarse rectamente por la suerte trágica de Euzkadi; mientras que éste de hoy -sin excluir aquella finalidad- se dirigirá sobre todo a vascos (...) que en las filas del P.N.V. formaban en Euzkadi peninsular y en sus filas continúan, unos cercanos y otros desparramados por las cinco partes del mundo.

Dirudenez, berripapera Hegoan ere banatzen zen. Han protestak noizbehinka agertzen ziren. 1947ko Aberri Eguna ez zen bakarrik erbestean ospatu, barruan ere bai. Donostian abertzale batzuek Radio San Sebastián hartu zuten, "que la Resistencia Vasca convirtió por unos momentos en Donostia Irratija" (*Alderdi*, 1. zenbakia, 1947ko apirila), eta ordu biak aldera euskaraz eta erdaraz Aberri Eguna ospatzera deitu zuten. Prentsa ez zen komunikabide bakarra. Urte hartan bertan, 1947ko apirilaren azken astelehenean, gaeuz, Londresko B.B.C. irrattia hasi zen euskarazko irratsaio batzuk aireratzen. Ingalaterran zeuden apaiz euskaldun batzuk, haien artean Gotzon Urrutia. Gerra aurrean Zornotzako *Jaungoiko-Zale* eta *Ekin* aldizkarietan aritua zen. Jaungoiko-Zale Bazkunaren bultzatzaile bat izan zen, beste batzuekin batera, hala nola Ingalaterran ere zegoen Gabriel Manterolarekin batera. Urrutia zen B.B.C.ko kanporako zerbitzuak aireratzen zituen asteroko irratsaio haien arduraduna. *Alderdik* normalean transkribitzen zituen, "Euzkera irratijan" izenburupean. Lehenago ere, 1946ko abenduaren 20an, hasi zen emititzen Resistencia Vasca delakoaren Euzkadi Irratia, euskaraz eta erdaraz. Euskarazko testu asko *Alderdi*n eta, 1950etik, *Euzko-Deyan* ere agertzen ziren.

Itzultzeko lehen esperantzak baretuta, erbesteratutako euskaldunek beren bizitza finkatu zuten Ipar Euskal Herrian edo Ameriketean. Egitasmoak ere, hasiera batean behin-behinekoak zirenak, iraupen luzeagorako prestatu ziren. Kazetaritzan ere horrek isla nabaria du. 50eko hamarkada hasterakoan, ziklostilean egindako aldizkari batzuek inprentarako pausua eman zuten, horietako bat *Alderdi* bera. Klandestinitate garai ilunak, hala ere, ez zeuden erabat gaindituta, eta baliabide hori ez zen alde batera utzi erabat.

1.1.4. E.G.I.ren aldizkariak

Jeltzaleen artean oso kementsua izan zen Euzko Gaztedi (E.G.I.), E.A.J.ren gazteak. 1945ean hasi ziren argitaratzen *Azkatasuna* aldizkaria. Jelkide gazteak E.A.J.koak baino erradikalagoak ziren. E.G.I. beti bozeramale bat izaten saiatuko zen. Hala erabaki zuten 1946ko batzarrean. Eta bozeramale hartan, orrialde bat behintzat beti euskaraz. Organo hori urte luzetan zehar *Azkatasuna* izan zen. Diruzaina Juan Sistiaga zen, eta zuzendaria Julio Sarasua. Euskaraz testu batzuk aurkitzen ditugu, Joseba Zinkunegik, J. M. Leizaolak edo Norberto Tauer txekoslovakiarrak, besteak beste, sinatuak.

1946ko irailean Baionan Eusko Ikaskuntzen Astea egin zen. Euskarak protagonismo gehiena eskuratu zuen: José Zinkunegik "Necesidad de un

Euzkera literario unificado. Urgencia del problema. ¿Cómo resolverlo?" izeneko hitzaldia eman zuen; Pierre Lafittek ere, bere *Grammaire basque sur le navarro-labourdin litteraire* argitaratu berria zeukan, euskararen batasunaz hitz egin zuen. *Azkatasunak* bere bidea jarraitzen zuen; arazo ekonomikoak ez ziren falta, ordea. 1947an desagertzeko zorian egon zen. Ia urtebete argitaratu gabe egon ondoren, 1949an berriro kaleratu zen, mimeografiatua. Ikusi dugun azken alea 1951ko apirila-maiatza-ekainekoa da. Guztira, 53 ale izan zituen aldizkari honek.

Euzko Gaztediarekin ere lotuta zegoen *Eutsi!!* izeneko aldizkaria. 1949tik kaleratu zen, Parisen, Euzko Alderdi Jeltzalearen gazteen kemenez. Klandestino, mimeografiatua, oso txikia, behintzat 1955. urtera arte argitaratu zen, bere aldizkatasuna zein zen ez dakigu. Ia erdia euskaraz idatzita zegoen, gipuzkeraz.

Gazte jeltzaleen beste aldizkari bat *Ikasle* ikasle izan zen. Erdi kulturala, erdi politikoa, ikasturtero ateratzen zen. Euzko Ikasle Alkartasunaren bozeramale klandestino zen.

1.1.5. Emakume Abertzale Batzaren Euzko Gaztedi

Caracasen beste aldizkari bat argitaratu zen, *Euzko Gaztedi* izenekoa. Hala ere, lotuago zegoen Emakume Abertzale Batzarekin Euzko Gaztedirekin baino. Venezuelako hiriburuan E.A.B.koek beren aldizkaria argitaratzeari ekin zioten 1948ko ekainaren 8an. Taxuera aldakorra zen. Hasieran 21,5 x 28 zm. zituen, eta mimeografiatua zen. Euskaraz Leiza delako batek, Elgezabal delako batek eta Bernardo Estornes Lasak idatzi ohi zuten. Aldizkari politiko-kulturaltzat har dezakegu. 1950ean inprimatzen ari ziren, baina, arazo ekonomikoak zirela medio, 1951n berriro mimeografiatuta agertu behar izan zuen aldizkariak. 1953an berriro inprimatu zen. Argazkiak eta iragarkiak bazituen. 1954an egunkari itxura handiagoa zuen, bere neurriak 29 x 41 zentimetro izanik. 1959an kolore gorria erabiltzen hasi zen, maketazio berriagoa ere egin zen, beti ere egunkari moduan (hilabetean behin edo bi hilabetetan behin agertzen bazen ere). Guk dakigunez, 1974. urtera arte, irregularki, kaleratu zen.

1.1.6. Beste alderdi politikoen prentsa

Jeltzaleek ez ezik, beste talde politikoei ekin zioten berriz ere beren bozeramaleak argitaratzeari. Batzuek Gerra Zibilaren aurreko ereduak berreskuratu zituzten. Acción Nacionalista Vasca delakoak, esaterako, halaxe egin zuen, eta 1946an berriro *Tierra Vasca* kaleratzen hasi zen. *Tierra Vasca* batez ere erdaraz idatzita zegoen, baina beti ere euskarari leku bat ematen zioten ("euskel atal" deituriko baztertxoan). Gerra ondoren, esan

bezala, berdin egin zuten. Garai hartan *Tierra Vasca* ez zen egunkaria (aztertzen ditugun aldizkarien artean, ez dugu egunkaririk aurkitzen), eta aldizkatasuna aldakorra da: agertzen zen ahal zenean. Lehen zenbakia 1946ko urtarrilean agertu zen, "Boletín de Información de Acción Nacionalista Vasca" azpigituluarekin. Taxuera handiko aldizkaria zen, lau orrialdekoa. Orrialde erdi bat euskaraz zegoen, "Txinpartak" izenburupean, *Tximista* delako batek sinatua.

1947an hilero kaleratu zen. 1947an aldizkatasuna aldakorragoa bihurtu zen. Gerra aurrean bezala, José Olivares Larrondo *Tellagorrik* zuzendu zuen, hil arte. 1958an ere argitaratzen zen, Buenos Airesen.

Komunistek ere Gerra garaian *Euzkadi Roja* argitaratu zuten. Gerra ondoren izenburu hori berreskuratu zuten beste aldizkari bat ateratzeko, 1947an. Hala ere, zenbaki garrantzitsuenak 50eko hamarkadakoak dira. Gazte komunistek (Juventudes Socialistas Unificadas) mimeografiatutako aldizkari klandestino bat kaleratu zuten, *Gaste'en Alkartasuna*, dirudienez Gipuzkoan argitaratzen eta banatzen zena. Nahiz eta izena euskarazkoa izan, ez dago aldizkarian euskarazko testurik.

1.2. KULTUR ALDIZKARIAK

1.2.1. Joxemiel Barandiaranen kultur egitasmoak

Aldizkari politikoekin batera, garai hartako kazetaritza mota garrantzitsuena kulturala zen. Erbestean, esan bezala, Gerra aurreko ekintzak berrosatu egin behar izan ziren, politika arloan eta baita kultura arloan ere. Politikoak ez ziren erbestera bakarrik; kultura munduan zebiltzanek ere mugaz harantzago joan behar izan zuten, Gerra baino lehen politikan sartuta ez bazeuden ere; baina Francoren erregimenak euskal gauzetan ibiliak "susmagarriak" zirela uste zuen. Horietako bat Joxemiel Barandiaran zen. Gerra hasi zenean, Barandiaran Mutriku portutik untziratu zen Iparrean joateko, 1936ko irailean. Hamazazpi urte iraun zuen bere erbesteratzeak. Madrilen fitxa bat egin zioten, "simpatizante de ideas judeo-masónicas y rojo-separatistas" zela esanez. Miarritzen, Angelun, Baionan eta azkenik Saran egon zen Barandiaran. 1937an hasi zen Iparrean berriro lan egiten. 1938ko apirilean zeuden intelektual batzuk bildu ziren, lanean hasteko: hor zeuden Angel Apraiz, Isaac López Mendizabal, Francisco Javier Landaburu eta Joxemiel Barandiaran bera. Laster II. Mundu Gerra hasi zen eta, nahiz eta Barandiaranek arkeologi lanetan ibili, gauzak zaildu egin ziren.

Gerra pasatu bezain laster, Barandiaran *Ikuska* aldizkaria argitaratzen hasi zen (1993an berriro agertu zen). 1946an izen bereko elkarte sortu zuen, edo berriro martxan jarri zuen esan beharko genuke, ikerketarako erakunde hau Gasteizen jaio baitzen 1921ean. *Ikuska*, batez ere arkeologian aritzen zena,

berehalaxe sartu zen Eusko Ikaskuntzan. Eusko Ikaskuntzaren ekintzak moztu ziren Gerra hastean. 1946an, Iparrean errefuxiatuak zeuden Eusko Ikaskuntzaren partaideek Barandiaran hautatu zuten lehendakari.

Ikuska aldizkaria frantsesez, gaztelaniaz eta euskaraz idatzia zen. Hizkuntza nagusia frantsesa zen, eta noizbehinka testuren bat euskaraz agertzen zen. Gehienak Joxemiel Barandiaranenak berarenak izaten ziren. Etnografia eta arkeologia ziren jakintza-arlo nagusiak. Nolabait, Gerra aurrean bere ardurapean argitaratzen ziren *Eusko Folklore: materiales y cuestionarios* eta *Anuario de Eusko Folklore* ordezkatu zituen aldizkari berri honek. Hala ere, Barandiaranek erabaki zuen beste gai batzuei buruz ere aritzea, euskal kulturak pairatutako hondamendia zer nolakoa izan zen ezagutzen baitzuen.

Eusko Jakintza Gernika-Société Internationale des Études Basques erakundearen babesean argitaratu zen. *Eusko Jakintza* Eusko Ikaskuntzak Gerra aurrean argitaratzen zuen *R.I.E.V.* aldizkariaren jarraitzailea zela esan dezakegu, *Ikuska* Gerra aurreko *Eusko Folklore* eta *Anuario de Eusko Folklore*ren zutabeetan oinarritzen zen bezalaxe.

1.2.2. Gernika

Barandiaranen asmoak arlo kulturean geratu baziren, Gernika taldeak harantzago joan nahi zuen, eta horregatik 1948an izen bereko aldizkaria argitaratzen hasi zen hiru hilabetetan behin: *Gernika. Cahiers collectifs de cultur humaniste* zuen izena. 1949tik beste azpititulu batez agertu zen: *Eman da zabal zazu. Al servicio del humanismo popular vasco*. Lehen ikusi ditugun beste kultur aldizkariak bezala, frantsesez, gaztelaniaz eta euskaraz argitaratua zen. Hasieran euskaraz idatzitakoaren portzentaia %10 bazen, urteetan zehar %30ra iritsi zen.

Gernika erakundea erbestean sortu zen, eta ez zuen zerikusirik Barandiaranen izen bereko taldearekin. Aldizkarian bertan kontaktzen zaigunez, mugimendu hau osatzeko asmoa 1943an sortu zen, baina hurrengo urtean gauzatu zen Donibane Lohitzunen, Gerra aurrean abertzaletasunean eta kazetaritzan ere (Donostiako *El Día* egunkariaren sortzailea izan zen bera) aritua zen Rafael Pikabeak piztu zuen ideia. Mugimenduak apolitikoa izan nahi zuen. Berehalaxe, baina, arazoak sortu ziren. Gernika mugimenduak honelaxe aurkezten zuen bere burua: "Un movimiento fundamentalmente popular, de carácter pluralista, que en ningún modo responde a las exigencias o imposiciones de una ideología determinada".

Abertzaletasun jeltzale dogmatikotik urrundua, *Gernikan* hasi ziren idazten izen ezagun batzuk: hala nola Inazio Eizmendi *Basarri* bertsolari eta kazetaria, edota Nikolas Ormaetxea. Iparrekoek (Gavel irakasleak, Etcheverry kalonjeak, Ustaritzeko Sallaberry abateak, Xavier d'Iharce

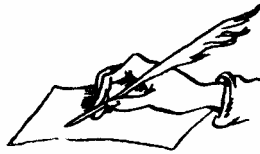
Iratzederrek), Ameriketakoek (Tomás de Eguidazu Venezuelako abokatuak, esaterako), eta Hegokoek (Xanti de Meabe, Adolfo de Larrañaga erbestera-tuek) idazten zuten *Gernikaren* orrialdeetan. Aldizkariaren historian zehar, euskal kulturaren ezagunak ziren izenak aurkituko ditugu: Juan Thalamas Labandibar, Miguel Astiz, Jean-Pierre Yholdi, Justo Garate, Isidoro de Fagoaga, Isaac López Mendizabal, Piarres Lafitte, Errose Bustintza *Mañariko*, eta azken urteetan (aldizkariak 1953an utzi zion argitaratzeari) Federico Krutwig euskaltzaina, Andima Ibinagabeitia, Luis Villasante, Norbert Tauer eta Jon Mirande. Aldizkarian kulturaren arlo gehienak aurkitzen ziren: artea, literatura, filosofia, filologia, eta abar. Bere orrialdeetan euskaraz eta euskarari buruzko ikerketak argitaratu ziren. Euskal kulturaren garai latzetan mugitzen zirenentzat *Gernika* izan zen elkargune bat, denetariko ideiak eta iritziak plazaratzeko.

Gernika 1953an desagertu zen. Helburuak beteta, *Gernikaren* 25 aleak euskal ikasketei eta euskal kulturari buruzko erreflexioari seriotasuna emateko ahaleginaren eredu dira gaur egun.

1.2.3. Euskal kulturaren berpiztea Hegoan

Gauza horiek guztiak erbestean gertatzen ziren. Hegoan, bitartean, Gerraren hondamendiak gainditu nahian, euskal kulturak pixkanaka, erregimen politikoak ezarritako zailtasun eta oztopo guztien gainetik, berriro ibiltzen hasi nahi zuen. 1936an euskal kulturaren erakundeak desagertu ziren, edo behintzat, ekintzak egiteari derrigortuta utzi behar izan zioten. Eusko Ikaskuntzak mutu geratu behar izan zuen, erbestean zenbait Eusko Ikaskuntzen Kongresu egin baziren ere, eta, ikusi dugun bezala, Barandiaran lehendakari izendatua bazen ere, Hegoan ezin zuen ezertxo ere egin. Euskaltzaindia ere geldirik geratu zen, eta, nahiz eta 1941. urteaz geroztik euskaltzainak berriro bildu baziren ere, oso ekintza gutxi egin ahal izan zuten 1953. urtea arte; bere bozeramalea ere, *Eusker*a aldizkaria, ez zen berriro agertu 50eko hamarkada arte, ia hogeitun urte kaleratu gabe egon ondoren.

Zerbait, ordea, geratu zen. 1940tik Nafarroako Foru Aldundiaren Kultur Kontseiluaren ardurapean zegoen Príncipe de Viana erakundeak izen bereko aldizkaria kaleratzen zuen. Erdara hutsez agertzen bazen ere, euskal ikaskuntzarako arnasa ekartzera etorri zen, euskal kultura itoaldian zegoenean.

Asmo berri

EGAN-ek, BOLETIN-aren eraskin onek, aurki izango ditu zortzi urte. Ia zortzi urte auetan, euskeraz eta erderaz aurrenik, euskera utsez gero, amaika lan agertu dira bere orrialdeetan, zenbait —Jasai esan dezakegu— ez nolanaikoak.

Eraberritu-naiean dabil, diogunez. Gulpuzkoa'ko Diputazioak aitu asmo txalogarriz Donostia'n sorturik daukan "Julio de Urkixo" Euskal-Filologi-Muintegiak artu du bere gain orain aldizkari au antolatzea, gure mintzabide biziaren alde lan egiteko, agindua daukan bezala.

Eginbide au, zuzen edo oker, gu iruron bizkar gelditu da eta azaldu nai genizuke, irakurle, zer ustetan geran. Maizago argitara eman nai genduke EGAN: maizago, ugariago eta ornituago. Eta biziakin ari geran ezkeru eta darabilgun izkuntza ere izkuntza bizia den ezkeru, gaiak ere biziak, gaurkoak, nai genituzke. Sarriegi gertatzen baita azken-aldi onetan euskerak, olakoak erabilliaz bere trebetasuna erakutsi bearrean, bere eritasun eta makurrak dituela beti aotan, guziok ezagutzen ditugun zenbait pertsona mintzuk bezala. Eta beldur gera ez ote den ori biderik egokiena izango maiteen dutenak ere asperazteko.

Kalera begira ari nai dugu, baserrira begira baiño geiago. Eta, kalean, gure gisako ikasi edo erdi-ikasientzat. Zenbaitek uste izango du, bear bada, ori baiño eginkizun bearragorik badagoela. Baliteke ala izatea, eztugu ukatzen. Eztagokigu, ordea, guri erabakitzea zein den bearren. Gere saillean ari nai dugu, ortarako egokiera eskura zailgun ezkeru, bestetan ari duenari eragozpenik jarri gabe ez ezik, aal dugun pixkarekin lagunduaz. Oñarriak leenago dira tellatua baiño,

EUZKO - GOGOIA

1956 gko. ILBELTZA-OTSAILA

Zuzendari : Zaitegi eta Plazaola' tar Iokin Ph. D

VILLASANTE AITA

Aita Añibarro, euskal-idazlea

MIRANDE' tar JON

Bi Fraideak

LIZARDI ta LARREKO ziranek
elkarri egin-gutunak

ITHURRALDE PIARRES

Spinoza

ZAITEGI eta PLAZAOLA' tar IOKIN

Platon eta Sokrate

INTXAUSPE ETXEKO LANAK

Euzko Gogoaren lehen alea

Berdin egin zuen Real Sociedad Vascongada (betiko idazkera, "Bascongada" alegia, alde batera utzi behar izan zen) de Amigos del País delakoak. Espainiako Consejo Superior de Investigaciones Científicas delakoaren Gipuzkoako delegatu bihurtua, 1945etik bere buletina hiru hilabetetan behin kaleratzea lortu zuen. Bertan euskal testu batzuk, poemak eta literatur testuak, agertzen hasi ziren berriro. Hasiera batean gehigarri moduan, *Egan* izenburupean. Horren atzean kartzelan urteak eman ondoren euskal ikasketetan aritzea erabaki zuen Koldo Mitxelena zegoen. Ez du gu hemen Mitxelenaren garrantzia azpimarratu behar. Antonio Arrue eta Angel Irigarayekin batera gehigarri elebiduna argitaratu zuen 1953. arte, eta hortik aurrera, euskara hutsez. Literatur lanak ez ezik, itzulpenak, zinemari buruzko kritikak (Mitxelenak berak sinatuak), liburuen iruzkinak, Euskaltzaindiaren hitzaldiak eta abar agertzen ziren.

Oso bitxia eta ezezagun samarra da *Chakain* aldizkaria. 1947an argitaratu zen Lesakan, sanferminetan. José Emilio Esparza eta Felipe Aldave gazteek egin zuten, erdaraz eta euskaraz. Bi ale agertu ziren.

1.2.4. *Euzko Gogo*

Kultur argitarapen garrantzitsuenetariko bat, garrantzitsuena ez bazen, *Euzko Gogo* izan zen. Jokin Zaitetik 1949an sortua, hurrengo hamarkadan izugarriko garrantzia izan zuen euskal kulturaren eta euskal kazetaritzan. Lehen Guatemalan eta gero Miarritzen, bederatzi urtetan zehar euskara hutsezko argitarapen eraginkorrena izan zen. Zaitetik, euskara hutsezko kazetagitzaileen ahulezia ikusita, 1947tik aldizkari berri bat atera nahi omen zuen. Hasiera batean, dirudienez, asmoa Estatu Batuetako *Selecciones del Reader's Digest* antzeko aldizkari bat kaleratzea zen, Eusko Jaurlaritzaren babesarekin, eta horixe proposatu zion Andima Ibinagabeitiari. 1949an inprimatu zen lehen alea, 1950ean kaleratu zena. Asmo nagusia euskara berpiztea zen. Hasieran, literaturan oinarritzen zen aldizkaria, eta idazle guztien elkargune izan nahi zuen *Euzko Gogoak*, baita abangoardista edo kritikoenena ere. Jon Mirande edo Federiko Krutwig bezalako idazleak maiz agertzen ziren aldizkarian. Aldizkariak izan zezakeen adoreaz jabeturik, laster euskal kulturako eta euskal politikako lagun asko Jokin Zaitegiren egitasmora hurbildu ziren: Andima Ibinagabeitia, F. Irizar, Sebero Altube, Telesforo Monzon, B. Zapirain, Joxemiel Barandiaran, Jose Antonio Agirre lehendakaria bera Frantziatik, Gotzon Urrutia Ingalaterratik, Jon Oñatibia Mexikotik eta Argentinan zegoen Isaac López Mendizabal, esate baterako.

Zailtasunak bazeuden, ordea. Hego Euskal Herritik ere oztopoak: dirudienez, jesuitek ez zuten euskal gauzeekin nahastu nahi, eta nagusiek jesuitei agindu zieten euskarazko aldizkaririk, edota "revistas sobre o con contenido euskérico" ez onartzea, eta jaso bezain laster itzultzea. Jesuita

batzuek ezin izan zuten *Euzko Gogoara* testurik bidali, nagusien baimenik ez baitzuten.

Hala ere, Zaitegik lana kemenez egin zuen. Eta berri on bat jaso zuen: Frantzian argitaratzen zen *Oficina de Prensa de Euzkadi (O.P.E.)* buletinaren bitartez jabetu zen Nikolas Ormaetxea Argentinara zihoala bizitzera. Hari eskaini zion *Euzko Gogoan* lan egitea, etxea, janaria eta Caracaserako bidaia ordaintzea. *Orixek* baietz erantzun eta Jokin Zaitegiren aldizkariari bide berriak zabaldu zitzaizkion. Hurrengo hamarkadan ondu ziren bien arteko lanaren emaitzak.

1.3. HEGOAN, BERPIZTE BIDEA

1.3.1. Euskaltzaindiaren indar berriak

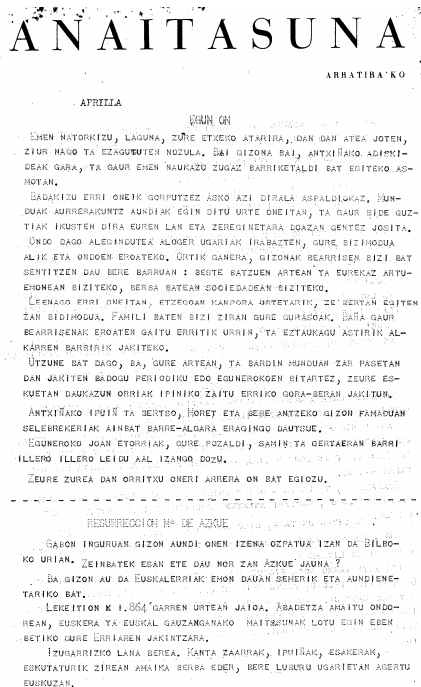
Egoerak hala behartuta, Hego Euskal Herrian isiltasun handia zegoen. Baina pixkanaka euskararen inguruko zenbait ekintza egiten ari ziren. 1941etik Euskaltzaindia berriro bizirik zegoen, ekintza guztiak egin gabe bazen ere; "urrats neurtuak", Martin Ugaldek eta Jose Antonio Arana Martijak diotenez (Ugalde eta Arana Martija, 1984: 25). Euskaltzain batzuk hilak ziren, eta lau euskaltzain berri hautatu ziren: Ignacio Mª Etxaide, Nazario Oleaga, Angel Irigarai eta Federico Krutwig. Kurtwigen hautaketa asko kritikatu zuten puristek, bere abizena atzerritarra zelako. 1951n Resurrección Mª de Azkue hil zen, eta Ignacio Mª Etxaide euskaltzainburu hautatu zuten. Kritika gogorak jasoko zituen, batez ere erbestetik, batzuen ustez frankismoarekiko harremanak bazituelako. Euskaltzaindiak berriro bere aldizkaria, *Eusker*a, kaleratuko zuen 1953an (ale bakar bat, lehengo aurkibideak eta ekintzak adierazten zituena), eta erregularki 1955etik.

José Agerre, euskaltzaina, berriz ere hasi zen egunkarietan idazten. *Pregón* izeneko aldizkarian (Iruña, 1948) olerkiak argitaratu zituen euskaraz; baita *El Pensamiento Navarro* egunkarian eta Iparreko *Gure Herria* aldizkarian ere.

1.3.2. Aldizkari erlijioso berriak: *Anaitasuna*

Kazetaritzari dagokionez, R.S.B.A.P.sen buletinaren *Egan* gehigarriaz aparte, elizgizonak hasi ziren berriro euskal kazetak argitaratzen. Aipamen berezia merezi du frantziskotarren *Anaitasuna* aldizkariak. Bizitza handiko argitalpena, 70eko hamarkadan ere argitaratzen baitzen. Frantziskotarrek, Gerra aurrean ere zenbait aldizkari elebidun (*Aranzazu*) zein euskara hutsezkoak (*Irugarrenge'en Irakaslea*, esaterako) argitaratzen zituzten. 1945ean berriro euskarazko aldizkari bat argitaratzeari ekin zioten, Aita Eugenio Agirretxeren zuzendaritzapean. Hasieran Gipuzkoan bakarrik

(Tolosako frantziskotarrek argitaratzen zuten), 1953tik Bizkaian ere agertu zen, Gipuzkoako edizioaren eranskin moduan, Foruko frantziskotarrek eskatuta eta Imanol Berriatuaren zuzendaritzapean. Berehalaxe arrakasta handia lortu zuen, eta 1957an Arratirako edizio bat agertu zen, mimeografiatua. Gerra aurrean bezala, ordenu erlijiosoek garrantzi handia eman zioten kazetaritzari, eta baita tokian tokiko informazioari eta euskalkieiei ere. Elizgizonen eragina oso handia izan zen, lehen bezala, Gerra ondoko denboran. *Anaitasunaren* ondoren, 50eko hamarkadan ordenu erlijioso, parroikia edota banakako elizgizonekin lotutako aldizkari asko sortu ziren: erlijioari buruzkoak, ordenu barrukoak, herriko aldizkariak, apaiz kritikoen organoak... Horiek denak ikusteko aukera izango dugu hurrengo atalean.

Anaitasuna, Arratirako edizio mimeografiatua

1948an lortu zuten frantziskotarrek *Aranzazu* aldizkarian euskaraz zer edo zer argitaratzea. Urte hartan *Arantzazuko Egutegia* agertzen hasi zen gipuzkeraz, eta 1953an bizkaierazko bertsioa argitaratzeari ekin zioten.

Karmeldarrek, beren aldetik, zerbait atera zuten euskaraz *El Mensajero del escapulario del Carmen* aldizkarian. 1946an, aldizkaria lehen aldiz argitaratu ondoren, "Euskal Atala" abian jarri zuten. Aita Doroteo

Aretxabaletakoaren ardurapean Eibarren agertzen zen aldizkari honetako euskal testuak bi urtetan bakarrik agertu ziren.

Beste aldizkari elebidun bat agertu zen Hondarribian, hango kaputxinoek argitaratua: *San Francisco-¡Irugarrendarrak!* zuen izena, Irungo Errazkinen inprentan argitaratu eta Carlos de Verak zuzendu zuen 1946ko otsailetik 1954ko irailera.

1.4. IPARREKO PRENTSA

1.4.1. Baionako *Oiarzuna*, *Etchea* eta *Gazte*

Oiarzuna Eskualdun emazten kaseta da. Oso aldizkari bitxia, kalitate onekoa, ondo inprimatua, argazkiak bazituen, gehiena euskaraz idatzia zen, eta frantsesez zenbait zati ere agertzen ziren. Emakume euskaldunei zuzendua, kutsu erlijiosoa nabarmena zen.

1947an Iparreko euskaldunek beste bi aldizkari kaleratu zituzten lehen aldiz: *Etchea* eta *Gazte*. Lehenengoa euskara hutsezkoa zen, eta 1975. urtea arte argitaratu zen, P. Lahetjuzanen zuzendaritzapean. Baionan inprimatzen zen, hilean behin, eta informatiboa zen. Beti kutsu elizkoia izan zuen. Nolabait, *Etcheak Eskualdunaren* lema bereganatu zuen, familia zutabe bihurtuz: *Eskualdun familien ilhabetekaria* zuen azpizenburua. Taxuera handikoa, egunkari modukoa, esan bezala bizitza luzea izan zuen, *Herriak* beste arrakasta lortu ez bazuen ere.

Oiarzuna eta *Etcheak* bezala, *Gaztek* oso kutsu erlijiosoa zuen. Baionan argitaratzen zen 1947tik (beraz aipatutako beste aldizkariekin batera agertu zen, ia aldi berean), R. Idiéderrek zuzendua. *Eskualdun Gazteriaren Hilabethekaria* zen bere azpizenburua. *Oiarzunan* harrera ezin hobean egin zioten, eta badirudi haien artean, edo bien sostengatzaileen artean, bazegoela harremanik. Denboraren poderioz, Ipar Euskal Herriko kulturari aski ezagunak diren Piarres Xarriton (artean elizgizona) eta Jean Hiriart-Urruty apaizek zuzendu zuten gazte katoliko euskaldunentzako kazeta hau.

Etchea

ABENDOA 1955

BILBO
37264
EGUBERRI ON!
Egun-abendo guzta zehar, behar den bezala preparatzeko helduden Eguberri.
Kasu bereziki haurrez. Gastakeriak eta chorokeriak utzirik, erakutsiko diotegu heldu dela zinez heldu helen Adiskide handiena : Jesus.

ZATO

ARGIAREN BEHA.

Eria ohean, gau beltzaren erdian, harat itzul, hunat itzul. Orenak zoin luze ! Noiz bada leioa arteketarik sartuko zako iguzkiaren argi ezta ? Beha dago, egun berri baten beha.

Mendeak eta mendeak ilhumbatan egon dira gizonak, herrestan zabilzala. Bazankiten, orenen atak bekatu eginez, geroz, oro dohakabe batzu zirela. Bainan bazankiten ere, Jainkoaren hitza berme: jinen zitakotela Salbatzaile bat.

Beha zauden, eri hek ere, kolpatuak, ezinduak: egun berri baten beha. Zerurat buruz othoiztan : « Zato, Salbatzailea, zato. »

Bertze guziak baino berantetsiago, Nazaretheko neskato gazte bat. Maria. Salbatzailearen beha. Eta huna zerutikako aingeruaren hitzak : « Haur bat ukandu duzu, eta « Salbatzailea » emanon dakozu izena. »

EGUN BERRIA.

Jin da egun berria, jin Eguberri. Bainan zer ari gira bada Abendo huntan, « zato eta zato » oihuka ? Nori zato eta zertako ? Lehenbiziko Eguberriak hunat, hogo'i mende hurbil. Eria ezin badira munduan gizonak, milia bat eta erdi gutxi, ez balakite Salbatzailek behinere jin denetzer ere. Galda zazuze gero : nori zato eta norerantz ?

Eta herri handi hori jakin dutenak, zer dira, zer gira ! Jina zakuak Salbatzailea, bainan ez da sekulan aski barna sartua gu baitan. Frangotan batere ez balitz bezala bizi gira. Ebanjelioaren hitz latza : « Etchekoartar jin da, et chekoek ez dute onhartu. »

Abbé Pierre aphez famatuak othoitz hau egiten zuen Jainkoari : « Gosea dutener emozute ogia, ogia dutener emozute gosea. »

Arimako ogia, Jesus. Ainhitzek ez dute ezagutzen, bainan haren ondotik dabilza, itsu-mandoko, gosetuak. Guk ezagutzen dugu : haren gosea girea ?

Batzuentzat ala bertzentzat, Salbatzailea, zato.

J. H.-U.

Algar gana bildurik...

«HEURES D'AMITIE».

Maulen, azken ourtho huntan, Ligatziarek husi dira sail ederra nahiz doiziet alphan. Agian, herri guzitan, ama familiakoeuk egun batzere urhatsa nahiz dukio egun.

« Heures d'Amicitie » deitzen die frankoek.

— Zer da hori ? Ligako emaste gazte zoubait bilzten dia algar gana Ligan ez diren ama zoubaitokiki bereziki ezagutzen dutenak, eta sizo direnak. Eta han, algarrekin, mement bat gochoua igaiten. Dilkhura horik hilabete oroz egiten dute: hirou edo lau algar gana jurtaturik, alalaz bataren edo bestaren etehen, aditza.

— Zertako bilkhura horik ?

— Ligar horiek ontsa burian hartu dielaz Jesusen erakuspema : « Matia esazie bihotz oroz eta indar oroz zizu protsimo laguna. »

Eta entzun dielaz Joudane Jouhano Apostola erraiten noula Jesusék bekhatia garhaitu dian; bekhatik dute gizonak algarren etosi bilhantatu. Jesusék aldiz oro bat arreegin.

Bena mundu huntan, bethi guduken ari dira : bekhafia, jentien nahasi nahiz; grasia aldiz, galdurik eta berhez direnen algar gana bildu nahiz, Jinkoaren adichikidantzan eta bakian.

Hori da Elizari Jesusék utzi saila. Eta khirichtien lana da, gutarik bekhoteharen egitekona, mundu huntako bizizalen artian egiazko bakteren eta amonuraren oartia; elhez eta obratz. Zer da obratzen ez den karitafia ?

— Woz Khumis bilkhura hortoz tarat ?

(Suite page 2)

Balkhotehak, eskueetan behar dugun libria

EBANJELIOUA

Katichiman ikhasi dugu : « Gure Zeluko Jinko Jaunak mundu huntan ezarri guri haren ezagutzeko, matxatzeko, zerbitzatzeko ; eta «Hitz solist-belzako».

Beha noula matxatuzagutzen ez duguna ?

Noula zerbitzota nouzbat, az balhadakigu haren galkhoun eta nahien berri !

JINKOUAK BERRI BERRIA

«Bere Soma» izorri du gure artian biltzea, gure diala bi mila urtho. Jesu-Kristo gure Jaunak eman delku bakia, eta erakutsi noula bako hori begiratzen ahal dugun.

Jinko Soma Palestinan ezagutu

dunek, izkiribuz ezari die haren biltzia, bai eta ere haren elhe eta erakapen baliouak. Horik oro dugu direnen Ebanjelioan.

KHIRICHTIAREN LIBRIA.

Khiriti izena orano merohit dia, bere Nania eta Adichidie ezagutzen ez dianak ? Edo haren hobe ezagutzeko arrankuririk eta antsarik ez dianak ?

(Suite page 8)

« MEZA SAINDUA »

Zer liburu gocho ezain baliosa moldatu daphin hor B. Oihagaray jaun aphezki !
Eros ditake Baionan, 9, rue des Prebendes. (Ehun libre).

Uthabeteheko Lana

ETCHEA ERAKUSLE

IKUS.

Jainkoak, edo Elizak, edo Erlijioekoz azaz Solasean artzen girea gure etchetan ?

Artzen bagira ere, nola ?

Igandeko predikazoi doi dote hitz bat, piko zombaiten emateko, hauren aintzinean berdin ?

Jainkoaren argia lehur dezaken irakurtzerik egiten dugula ? Zer irakurtze ? Bades Ebanjeliorik gure etche guzitan ? Bertze liburu onik ? Zoin ? Astekarik glichinorik ? Zoin ?

Ala, baitira ESOLA « mutuk », Jainkorik alphetzen ere ez dutenak, badira ere ETCHE « mutuk » ?

— Ebanjelioa edo Jainkoaren Hitzza ez baita aski alphetzen, nola balaitzen dugu gure bizian ?

Erran ditakeu hontbertza profiku, irakurtze eta solasek zerbat indar badutela gure familien bizitzeko maneretan ?

— Bethi Jainkoa alphu dutenak dutea hobekien Jainkoa maitaritzen ? Ebanjelioa ez dugula sartua behar ez bakarrik solasean bainan gure urhats guzitan ?

IKAS.

Jesus, lur huntan, ez da predikatutzetik gelditu.

Eliza ere ez dago itchilik : ala Alta Saindu, ala aphezpiku, ala aphez.

Bainan jendes gehienik familian baita bizi, familia glichinoko guziek behar luketo Jainkoa erakutsi, erakutsi Jainko Legoa.

Hortakotz, behar da mintzatu : behar den helnean, nehor akitu gabe, bainan beidurririk gabe.

Behar da ere irakurri : lehen lehenik Ebanjelioa, Jesusen Imitazioa, bertze liburu on edochoi ere, eta ez bakochak bere gisa, bainan goratik: Zer usala ona arats guz irakurtze glichinoko batan eginaraztea, denak hor diralarik, gure haur edo gazte bati !

Gisa bera eran ditake T.S.F. hortaz : baginazki bilhatzen, hautzen eta jakitzen tresna herri horiek dauzkaten erakapen onak !

HAR OHEDEAK.

1) Jainkoa ardura alphatuko dugu gure familietan : erresporetakin, amoloretakin, beidurririk gabe.

2) Irakurtze onak egiten ditugu familian, bereziki negu huntan. Batek irakurtuez, gero denak mintzatu.

3) « Biblioteka » edo liburutegi ttipi bat emeki emeki muntatuko dugu gure etchetan. Hortan behar giruske erosi ditazken liburu ezaruzeko guziak, L. Léon jaunaren « Ebanjeliorik », B. Oihagaray-en « Meza Saindu »-raino.

1947 - Ekholara

(Bakoteha 3 libera)

OLAZUNA

ESKUALDUN EMAZTEN KASETA

ILHABETHEKO PHESTAK

Ekhaiaren 8 an. Igande. **BESTA BERRI** : ohora dezagun ahal bezenbat Sakramendu Saindua. Gazterak alichik ditzala oihudira ehar balosak.

13an. oriztrale, **JESUSEN BIHOTZ SAKRATUA** gizon ala ematek, orok behar lukete kominiatu. Orhoñ Bihotz Sakratu-ri kontsekratun ditugula familiak.

15an. igande, **OTABA** edo **BESTA BERRI ZAHAR** egun ere Sakramendu Saindua gain gaitetik ohora!

20an. astearte, **JONDONI JOANE** : Jesus Juduer erakutsi zuen. Guk, Liga tierrek, behar ginuke ere : Jesus gure ondoan bizit diren gurez erakutsi.

20an. igande, **JONDONI PETRI ETA PAULO** : orhoñtz egin dezagun Eltzaren zat, eta beretik! Aita Sainduarentzat.

Uztaiaren 1an, astearte, **JESUSEN ODOLO BALIOSA** : orhoñtz odol hori goiz guziz beriz ichurtzen dela gure etzetan.

2an, asteazken, **BIZITAZIO-NEA** : har chedea joaiteko. Ama Birjina bezala, beharretan diren guzian laguntzerat.

Lurdeko beila

Egin dugu aurthen denek elgarrekin: Aito, ama, haurrek; familtan beila zen. *Hala erran dio ederki Jean Aphezpiuak Ama Birjinari arribatziari, galdegiten zaharorik benedikzio zilon hau ziren eta ez ziren diosetako familtia guzietan har ziltzan bere gomendioko.*

Gero tortchak phiturik egin dugu prosesione miresgarrekin: Aito, ama, haurrek; familtan beila zen, gau garbi hartan, eliza argi-dituaren haren aintzinean Crede-a kanatuta halako fedearekin.

Eta gauerdiko meza aintzintin, zer arrosarioak ez ditugu erran, halako misionest sarkorrek gidaturik.

Eta ondoren zer kantu chogarrariak. Inana gatik ere gorputzak akhitiuak, orinak loritan bist ziren.

Biharamunen baginutuen bakotehak gure bilkura beretik, gizonek ematek eta haurrek eta aditu ditugun jehontzatuken konteituak.

Zer othoitz hungiarrira eman daukuten haurrek, ait'amentat, jostogaitu polilit balen ondorit!

Eta gure gaicho eriak? Baitzen berrehun, zoin kontent' denek, gurez gurez jirik, batus bertzentat othoitzean. Sendatu ez direnek, segur bildu dute beren s'ofrikarioen soportlatzeko grazia.

Erre nahi zuten iruzkiaren pian egin dugu prosesione bat ezin ederragoa. Bagingen bederen hamar mila bat.

« Egizu othoitz eta penitentzia » erran zion Ama Birjinak, Bernadeta Sainduari. Egin ditugu eta segur naitz Ama onak emanen dauzkula galdegindazogunak gure familtientzat.

PARISEKO HAURRAK

Kanpagnako aire eta janari onaren beharretan direla ez da dudarik. Heien arimak gure familia sano eta girichintsoan laguntzen direla eta plegu onak hartzen dituzela, behar bada bist guziko, hori oraino egia da.

Beraz zer obra ederra egin jinezake. Ligatitza maiteak, haurno bat edo bertze hartuz gure etchean, bi hilbetetz bakantza demorotzen! 4.500 libera baginuzke hilabete bakotch haur batentzat eta obra onaren egiteko atsegina.

Igorrazue galdea zuen kantonamenduko Ligaren buruzagerei lehen bist lehen.

ERROMARAT

Hona Erromako eta Manduko elizarik haundiena : Jondoni Petri. Lehen Aita Saindua nun baitzen othortza, han da finkituz eliza hori.

Zonbat Eskualdunek ikusiko dute heldudan Erromako beilan? Ez dakigu. Joan ditrenek othoitz dezatela Eskual-Herriarentzat.

Amen Phesta

Ekhaiaren 8 an eginen dela, Frantzia guzian, bakagiku. Amak ohoratuko dituzte etchetan, herrietan, elizetan.

Etchetan : zer plazera ama batentzat lagunaren eta haurren esker ona!

Herrietan: Askotan mun batzu haurren eta amen plazera gatik.

Elizagehaieneetan Ligak erranara iko du meza bat ama familiakoentzat eta benedikzio arazko haurrak Zer da baliosagorrik?

Hola ukhanen dituzte grazia beretzak familtian un eta alichetzako Jainkoak nahi duen bezela.

Ama alabak!

Ikusten delarik neokkato gazte bat pika, bezain arria Tujiategiko Rochail bezela « dena tinta, dena moda » : kondatzen dituztelarik jendeak ferin egunetako edo phesta egunetako haren balentriak, ichtagno ba goiti beheiti adituko duzue : « Funtsuari, ez ditu hobez guziak. Amarik ez dia? »

Ez baduzue hala uste ere, zuen haurrak, berezik zuen alabak, gaizki dabilzalarik, zuek zirezte usu ahe mihietan, gaicho amak. Eta, azken urthe holan, zonba aldiz ez du erransa izan, nechka gazte zontbaiten gati « Ez da gehiago amarik... »?

Besti beretik

Erranen duzue, behar bada, belhi gauza bere diogula... Bainan zuen mahinetan ere ez othe dira usu jan bertsuak? Onak zendako belhi kanbia? Beraz egun ere diogu jadanik hainitz aldiz erreplikatun duguna : amak dituela gelienik bere haurrak moldatzen dela orok dakitena, nahi ginuke manera berezi batez alabatuz : alabak hasteko « arras amaren gain direla. Bichlan da, aitaran larderia, aitaran amodioa behar dira haur guzientzat, nechkatooztat muthikoentzat bezela.

Bainan bere alabantzia ama da gelien gelienik konda eta helentzat amak badauka esku aire berezi bat. Nahiz bere haur guzientzat badituen ama baten bilhotzak behar diren asmu eta jenu guziak erran ditake alabon konpreltzeko eta alichetzeko hobeki dotahuta dela ama.

Amarik gabe alchituan den haurra ageri da : haur ditra nechkatoo balin bada, begi kolpe batez zzagut luchoa bezituzko maneratik beretik eta nik bezela, aditua dukuzue soberachko ehe bide emaiten duten gaituz. Ez da mirakulu horlaratu badira!

Zer diozue, beraz, Jainkoari esker osagarrian eta beren ahal guzian jabe diren ama batuzez? Batere ez balire bezela da eta, zontbat aldiz, hobe litake kasik, ez balire ban : bereu itsumenduren, beren ezchoko-riaren gatik alaben hituen gordeztale eta onhartztale dira. Nehorik ere ditu urhats onetarar beriz bilduko Zontbat aldiz ez dugu gauza hori azken urthe hotan ikusi? Nigar egingarri beita.

Solas berri bat

Alta federeentzat bezela haundia da, ezin ordaindua da beste gauza batentzat amaren indarra. Mintzo niz garbitasunaz, ezkontzako zortoren erroa den garbitasunaz, ezkontzarat helteko eta ezkontu ondoan ere begiritu behar den garbitasunaz. Sorluna eta Eskual Herrian, gauza horietaz guzietaz aski goki, aski klarki, eta, behar den bezela, mintzo diren amen arraza? Natuzalezik berak erakusten dituen gauza batzu salbu amek sekulan kasik ez dituzte beren alaber alphetzen ez amodio egizkoaren legeok, ez ezkontzako legeak... Hoberenek, beraz kasik denek, badakitze legez erraiten : « Kasu egizan... Ez dun hola ihili behar... Guardia eman nik holakoarekin ikustetik... »

Bainan oharituak zirezte, ama maiteak, oraitko mendan ez dela aski erraitela edo mehatchatzen : « Haur ez hazu!... Hori bekatu! » Ochala! denek hori bederen egin balazate! Haur hotzak oraitno, gure haurrek, gure nechkatok, hainitz gauza ikusten eta ikasten dute. Amak balaki, Jainkoaren laguntzarekin, bere haurraren bihotzaren idekitzen, haren-izpirituraren argitzen!

Belhi debrua lanean ariko da halarik ere, gure naturalreza errezelatun gnapurra izan da halarik ere, bainan hainitz egin lezake ama argitu batek bere alaber garbitasunaren mailaretzako gauza untsa esplikatu. Zontbat eta zontbat ez daude ichilik eta, ezkontzako bezperan berean, zontbatek ez dute erraiten : « Bordin ditra lagunak erakutsiko dauzkin behar diren guziak »! Itzak izaiten... Ez ditu nehorik ama batek bezela alphetzen ahal nechkatoo bali... Beruz zuek bederen Ligatierrek utz bazterrerat sobera aho gaiturik dauzkan ahale edo heldur hori... Mintza garbiki zuen alaber. Badakit lan nekea da... Ez duztia Jainkoaren laguntzan konfantzarik?

1.4.2. *Elgar*, Parisko euskaldunen aldizkaria

Azkenik, Ipar Euskal Herrian argitaratzen ez zen beste aldizkari bat aipatuko dugu. Parisen agertu zen, bigarren aldiz, *Elgar*. Lehen garaia 1934ko uztailetik 1936ko ekaina artekoa da. 1933an Eskualzaleen Biltzarrak baimena eman zien Parisen bizi ziren euskaldun batzuei Frantziako hiriburuan delegazio bat sortzeko. Haien artean Paul de Rocca-Serra Legarralde eta Eugène Goihenetxe zeuden, besteak beste. 1948an berriro argitaratzen hasi zen, eta 1975 arte agertu zen. Eskualzaleen Biltzarraren bozeramalea zen, *Journal mensuel des basques de Paris* azpizenburua zeramalarik. Gehiena frantsesezkoa zen, %10 euskaraz idatzia zen. Zuzendaria P. Dargaignaratz omen zen, eta Rocca-Serra Legarralde *redacteur en chef*. Berak adierazi zuen *Gernika* aldizkarian nola sortu zuten berriro *Elgar*: 1947ko abenduan Louis Dassancek, Eskualzaleen Biltzarraren presidentea, proposatu zuen Parisen bizi ziren euskaldun eta euskaltzaleak berriro biltzea, elkarlana berriro hasteko asmoz, are gehiago kontuan hartuz Paris oso hiri garrantzitsua zela. Gainera, Parisera joan ziren euskaldunak laster frantsesten ziren. Horregatik, erabaki zuten Parisen talde bat sortzea, Euskal Etxe bat antolatzea, musika eta dantza-talde bat sortzea, euskara eskolak ("deux cours de basque, élémentaire eta supérieur") eta euskal aldizkari bat, hilabetekari bat, bultzatzea.

1950-1959 bitarteko komunikabideak

1. ALDAKETA HANDIAK HEGO EUSKAL HERRIAN

1.1.1. Industrializatzeko garapena eta aldaketa ekonomikoak

50eko hamarkadan, batez ere Hego Euskal Herrian, aldaketa kualitatibo nabarmen batzuk gertatu ziren ekonomian, politikan eta kazetaritzan. Ekonomian ekintza industrialak areagotu zen batez ere Bizkaian eta Gipuzkoan, hiritartze-bilakaera bat sortuz alde batetik -euskararen gordeleku zen herri-eremuan ere aldaketa handiak sortu ziren-, eta beste alde batetik Euskal Herritik kanpoko jendetza hasi zen etortzen. Demografiaren aldetik, biztanle kopurua handitu zen: 1950etik 1960ra Gipuzkoan 374.000 biztanletik 478.000 biztanlera pasatu zen; Bizkaian 569.000tik 754.000ra. Araban, Gipuzkoan eta Bizkaian, guztira, hamar urtetan 310.000 biztanle gehiago.

Hazkunde bilakaera hori ez zen berdina izan lurralde bakoitzean; Bizkaian hiriburuaren inguruko zonaldean bildu zen industrializazioa eta biztanle gehienak; Gipuzkoan aldiz bazeuden ardatz batzuk. Araban industrializazioa ez zen hain handia. Eredu batzuk, beraz. Gainera, kontuan hartu behar dugu euskararen presentzia atzera zihoala industrializazio handia zuten lekuetan, etorkin erdaldunen ezarreragatik. Bestalde, euskara gordetzen zuten herrietan ere hizkuntza ez zen nonahi mintzatzen, errepresioarengatik ia familian bakarrik hitz egiten baitzen, eskola eta komunikabideetatik at zegoen hizkuntza. Euskara mantendu eta garatzeko Elizak, lehenengo mendeetan bezala, oso betebeharrak izango du. Elizak bultzatuko zuen, neurri handi batean behintzat, ikastolen eta euskarazko komunikabide askoren sorrera. Elizak, edo Elizaren sektore batzuek hobeto esanda, piztuko zituzten erregimenari lehenengo kritikak. Euskal Herriko apaizen kasuan, kritikak are handiagoak izango ziren.

1.1.2. Aldaketak kazetaritzan

Kazetaritzan ere 50eko hamarkada hau beste garai bat da. Periodizazio guztiak arbitrarioak izaten dira, baina badago arrazoirik 50eko hamarkada honetan desberdintasun batzuk gertatu zirela esateko. Irekitze bat gertatu zen, mamian ez bazen ere, baina lehengo urtetako gogortasuna pixka bat arindu zen. Elizak zerikusirik izan zuen aldaketa honekin.

Egoera berri hark bere isla izango zuen euskarazko kazetaritzan, bereziki Hego Euskal Herrian argitaratzen zenean. Euskaraz gauzak argitaratzeko aukera, zaila bazen ere, bazegoen, lehen ez bezala. Hezkuntza munduan gauzak, poliki-poliki, mugitzen hasi ziren. Gerra aurrean egin zen bezala, hezkuntza munduari erantzuna emateko edo, irakurlegoa zabaltzen saiatu zen, eta umeentzako aldizkariak ere argitaratu ziren. Barrutik eta kanpotik euskal kulturaren inguruan zebiltzanak biltzeko ahaleginak egin ziren.

1.2. ALDIZKARI ERLIJIOSOAK

1.2.1. *Anaitasuna*

Imanol Berriatuak sortu zuen gero hain garrantzitsua izango zen hamabostekari hura (hasieran hilabetekaria izan zen). Bi ziren bere helburuak: alde batetik, kristautasuna bultzatzea, garai batean non "prensa den munduaren errege" (1. zenbakia, 1953ko ekaina), eta bigarrena euskara leku guztietan erabiltzera animatzea: "baserrikoak, kalekoak, frabikakoak, unibersidadekoak, futbolekoak, ziñeskoak, ezkontzakoak, gaztarozkoak", berri mota horiek argitaratu behar ziren. Horrela, lehen bezala, fedea eta euskara ("euskaldun-fededun" berdintze hori) berriztatzen zuten, baina orain, industrializazioa zela eta, hirira ere joanez.

Aldizkariaren atal nagusiak hauexek ziren: lehen orrialdean, Berriatuaren editorial bat, normalean erlijioari edo euskarari buruzkoa. Erlijioari buruzko zalantzak "Esaidazu!" izeneko atalean erantzuten ziren. Beste atal bat "Or, an, emen" izenekoak zen: berri laburrak, gehientsuak erlijioari buruzkoak. Hala ere, berri orokorrak ez ziren falta. Azken batean, Gerra aurrean ere horrelako aldizkari erlijiosoen zuten egitura. Komikiak ere argitaratzen zituzten, atzeritarrak (iparamerikarrak, batik bat), euskarara itzuliak (Felix katua, The Katzenjammer Kids). Umeengan berriro konfiantza jartzen zen.

Esan bezala, *Anaitasunaren* bi argitalpenetan euskalki bana erabiltzen zen: gipuzkera eta bizkaierazkoa. Helburu nagusia euskaldunek hitz egiten bultzatzea zenez gero, hurbilen zegoen euskalkia erabiltzea erabaki zuten. Horrek ez du esan nahi Euskaltzaindiaren aldekoak ez zirenik.

1955ean Euskaltzaindiaren babesu lortu zuen, 1957. urte arte Alfonso Irigoien zuzendari zela. 1956ko Euskaltzaindiak Arantzazun egindako bilera hartu erabakiak bete-betean onartu zituzten frantziskotarrek. Are gehiago, hurrengo hamarkadetan, 60eko eta 70eko urteetan alegia, *Anaitasuna* euskara batuaren defendatzaile porrokatu bilakatu zen.

ANAITASUNA

Suplemento a la hoja
AÑO I — Núm. 1 "ANAITASUNA" de Guipúzcoa

Junio 1953

GURE ASMOAK

«Deabrua banintz... — esan ei eban bein entzute aundiko gizon batek—, demoniñoa banintz, eta mundu guztia menperatu gura baneu, zer egingo neuke?

Gizonen belarriak erlejiñoaren kontrako biraoz bete, ainbat arriñen fedea galdu daien? Edo euren begien aurrean kuadru zantarrak eta lotiak imini, euren arimak inpernurako bidetik artez joan daitezcan? Edo Eleizearen eta jaioterriaren eta bakearen kontra berba eragin, matxiñadak edonun sortuerazoteko, eta gizonak Jainko barik, jaioterri barik, lege barik nire menpe gogorreen eukiteko?

Ez! Ez neuk olakorik egingo, guzti orrek ez leuskit nire asmoetarako balioko-ta. Zer egingo neuke orduan? Periodiku gaizto bat argitaratuko neuke. Olanik, nire asmo ta ames guztiak beingo beingoan lortuko nituke».

Ez dakit egiazkoak ete direan berba oneek. Beñik bein, ondo adierazoten dabe Periodikuaren indarra ta almena. Izan-bere, gaurko egunetan **Prentsea da munduaren Errege**. Zer diño periodikuak, eta axe pentsetan dabe gaurko gizonak. Eta pentsau ostean, egin. Orregaitik, zuzen egoan **Pierre L'Ermite**, Frantziako nobelista katoliku ospetsua, zera esan ebanean: «Messieurs, la Presse est la Toute-puissance terrestre». (Gizonak, **Prentsea da munduko Ugazaba Alguztiduna**).

Guzti au egia da. Baiña, demoniñoa balizko gizon areri gauza bat aztu yakon, nire ustez. Inpernuko deabruak, gizonak galtzeko, beste gauza bat-be egingo leuke: gizon zintzoen artean zizaiña —bedar txarra— erein, katolikuak banandu, alkar ondo artu ezean, bakotxak banazean lan egin daien.

Eta guk katolikuok, zer egingo dogu bitartean? Lo egon? gure areriroak, eurak gura dabena egin daien? Ez orixe. Itzartu gaitzean, eta lan egin daigun gure kontrarioen arma eurakaz.

Lan aundia daukogu begien aurrean. Geroago ta galduago doa gure gaztedia. Egunean baiño egunean otzago gure kristiñautasuna. Ez gara lengoak. Aztu egin dogu aspaldiko denporea. Olan, nora goaz? Orainarte izan gareana, ez dogu izan gura ala?

Lan egin daigun, gure erriarentzako beste bizitza barri bat ekarten. **Lan egin, eta danok alkartuta.**

Orixe da gure asmoa. - Orixe gura dau ANAITASUNA'K

Orainarte gipuzkeraz agertu da. Arrezkero, baita bizkaieraz-be. Abegi onagaz artu eizu. Irakurri eizu, lenengotan apurtxu bat kostau arren-be. Zabaldu eizu. Eta Jainkoak lagundu deiskulal!

Anaitasuna bizkaieraz, 1953

1.2.2. Apaiz berrien aldizkariak: *Egiz* eta *Egi billa*

1950ean mugaz bestaldetik ahots kritikoek bere bozeramalea kaleratzea erabaki zuten. Martxoan apaiz batzuk *Egiz* argitaratzen hasi ziren, euskaraz eta gaztelaniaz (euskararen portzentaia ez zen handia), mimeografiatua, aldizkatasun fijoerik gabe, hala ere 1952ko abuztu arte gutxi gora-behera hilero agertu zen. Hasiera hasieratik argi eta garbi zegoen zein zen beren helburua: "EGIZ no tiene pretensiones de revista. Su apariencia es modesta, y lo será su contenido. Es una publicación que sale a la calle para ser eco de sentimientos y de aspiraciones que no pueden expresarse libremente bajo el régimen del general Franco" (*Egiz*, 1. zenbakia, 1950eko martxoa, 1. orrialdea). Batez ere, bi gauza salatu nahi zituzten: euskararen galeratzea eta sindikatu langileen debekapena, batez ere E.L.A.

Kritikak areagotzen ari ziren, eta 1951n José María Bueno Monreal Gasteizko gotzaiak, Morcillo González Bilboko gotzaiak eta Font Andreu Donostiako gotzaiak dekretu baten bidez *Egizen* klandestinitatea azpimaratu ondoren, apaiz guztiei aldizkarian testurik argitaratu edo argitalpena zabaltzea galerazi zieten, "por ser políticamente partidaria y por sus nada infrecuentes insidias contra la Jerarquía Eclesiástica". 1952ko martxoaren 20an, beste dekretu episkopal bat: honetan, ikusirik *Egiz* kaleratzen jarraitzen zutela, zera erabaki zen: "Los sacerdotes de esta diócesis residentes dentro o fuera de la misma, que intervengan en lo sucesivo como directores, redactores o colaboradores de la revista titulada EGIZ, ya siga apareciendo esta publicación con el mismo título o con otro distinto, quedarán 'ipso facto' incurso en la censura de suspensión 'a divinis'". Hemezortzi ale ateratu ondoren, *Egiz*koek besterik ez argitaratzea erabaki zuten.

Hala ere, 1954ko abenduan beste aldizkari bat argitaratu zuten, taxuera handiagokoa, *Egi billa* izenburuarekin. Aldizkari hark, *Egizen* bideari eutsi ziona, behintzat 1955eko ekaina arte iraun zuen. Gutxienez zazpi ale kaleratu ziren.

1.2.3. *Zeruko Argia*

1954an Iruñeko kaputxinoek berriro plazaratu zuten Gerra aurreko beren aldizkaria: *Zeruko Argia*. Urte hauetan, erlijioso hutsa zen; azpizburuak berak zioenez, *Erliziozko aldizkari edo errebista, edergarriduna, euskeraz egiña, Aita Kaputxinoek argitaratua* zen. Bi zuzendari omen zituen: zuzendari-gerentea Hondarribiko Bonifacio de Beizama, eta zuzendari artistikoa Aurelio de Echarri-Aranaz, Iruñean. Laister arrakasta handia lortu zuen, eta 1956an 4.000 harpidedun omen zituen. Idazleak kaputxinoak, kaputxinoak ez ziren beste erlijiosoak (Gabriel Manterola, esate baterako) eta

laikoak ziren (Inazio Eizmendi *Basarrik* aldizkari honetan ere "Nere bordatxotik bildutako sortatxoak" izeneko atala argitaratzen zuen). Bizkaiko idazleek ere bazuten parte hartzerik, 1955etik "Bizkai'ko euskeraz" izeneko atalaz Bitaña eta Manterola arduratu zirelarik.

Lehen bezala, hilero kaleratzen zen *Zeruko Argia*. Bizitza luzea izango zuen *Zeruko Argiak*, gero informatiboagoa bihurtu zena, hainbat eta hainbat euskaldun kazetarirentzako eskola, 80ko hamarkadan kaputxinoek utzita eta kooperatiba bihurtuta gaur egun ere argitaratzen den *Argia* bihurtuta.

1958an arazo ekonomikoak zeuden. 5.000 harpidedun bazituen ere, ezin zen mantendu. 1959ean eta 1960an hiru ale baino ez zire agertu, tajuera ezberdinez. Hiru ale solte. Gainera, Gobernuak agindu zuen %30 erdaraz argitaratzea. Ez zuten agindua bete eta debekatu egin zuten. ez zen berriro atera 1963. urte arte.

Zeruko Argia, 1950eko hamarkadan

1.2.4. Beste aldizkari erlijioso batzuk

Garai hartako aldizkari erlijioso gehienak, aldiz, legalitatean zeuden. 1951n Larreako karmeldarrek *Karmel* argitaratzeari ekin zioten, egunotara iritsi den aldizkari erlijioso. Erlijioari buruzko berriak, batez ere ordenu honi dagozkionak, literatur lanak, olerkiak, bertsoak eta abar agertzen ziren bere orrialdeetan. Nolabait, Gerra aurreko *Jaungoiko-Zaleren* bideari jarraitzen zioten. Euskaldun amorratuak, behin eta berriro "Ikasi euskeraz"

esaldia errepikatzen zuten. Hasieratik, Euskaltzaindiaren aldekoak izan ziren. 1959an, S. Onaindiak gehigarri bat argitaratu zuen: *Olerti*.

Urteetan zehar, erlijioarekin zerikusirik duten aldizkariak agertzen hasi ziren: 1952an *Eibar*, bertoko berriak zekartzana. Iparrean ere elizgizonek beren argitalpenak atertzen zituzten: hala nola, Belloceko *Othoizlari*. 1954an hasi zen bidea egiten, Xabier Diharceren kemenez. Erlijioari buruzko gauzak, batez ere komentuarekin zuzen-zuzenean zerikusirik zutenak, eta laborantzari buruzko gaiak ere argitaratzen ziren. Hasieran mimeografiatua, 1955etik inprimatu egiten zen.

50eko hamarkadako euskarazko kazetaritza erlijiosoarekin jarraitzearen, aipatu behar ditugu 1955eko bi aldizkari. Bata, kaputxinoena baita ere, *Irun da Ondarribiko kaputxinoen irugarren ordenako orria* dugu, hango aita Karlos Argaiak zuzendua. Euskara hutsezkoa, erlijioa zen gai bakarra. Besteak *Nora?* zuen izena, *Irun'go Salletarren Nobiziaduko Illeroko Aldizkaria*. Lehen zenbakia 1955eko azaroan agertu zen. Lau orrialde zituen. Hango ikastetxearen berriak nagusi ziren. Euskara hutsezkoa zen.

Garai hartako beste aldizkari erlijioso batzuetan ere euskara noizbehinka agertzen zen: hala nola Irungo salletarren *Destellos Salesianos* aldizkariaren euskarazko gehigarria (1952-1954), *Gipuzkoa Misionera* (1955), Nafarroako Arizkun herriko *Elkartasuna. Boletín de la Asociación de la Caridad* (1955), Donostiako Santa Maria parrokiak argitaratzen zuen *La Voz de la Madren* (1955). 1956an Hondarribian *Ondarribiko izparrak* aldizkaria agertu zen, herriko berrien informatzaile, beti ere gogo eliztarra mantentzen zuelarik.

Urte hartan ere Elizarekin, frantziskotarrekin alegia, zerikusi handia zuen beste aldizkari bat, gure egunotara iritsi dena, eta euskal kulturarako ezin garrantzitsua izan dena eta orain ere badena: *Jakin*, 1956ko urte hartan mimeografiatua eta *Yakin* izenburupean argitaratu zena. Kultur aldizkariei buruzko atalean aztertuko dugu.

1956an sortutako beste aldizkari hau, aldiz, erabat erlijioso dugu: Loiolan kaleratu zen *Ekin*. Dirudienez, gaur egun beste gauza batzuegatik hain ezaguna zaigun Xabier Arzalluzek zuzentzen zuen. 1956an Loiolan zegoen jesuita. Beste idazleak ere jesuitak ziren: Pillipe Yurramendi, Plorentin Zubiaurre, Joseba M. Agirre, Mikel Etxebarria, Roberto Larrañaga.

Ataltxo hau bukatzeko, 1959an argitaratzen hasi ziren bi aldizkari erlijioso aipatuko ditugu: *Arnas* eta *Laiaketan*. *Arnas* Areatzako Sakramentinoen Ikastetxe Nagusian agertu zen. *Arnas*en idazten zuten, besteak beste, Adorador Goikoetxeak, Kepa Oiarbidek, Jose M. Egigurenek, Paulo Iztuetak, eta beste horrenbeste sakramentinok. Gai erlijioso-teologikoak tratatzen zituzten, euskal literaturakoak ("Lizardi eta 'Itz-lauz'"), euskal kulturakoak, eta berriak. Aldizkatasun ziurrik ez izan arren, gure ustez *Arnas* aldizkaritzat hartu behar dugu, hauxe baita hain zuzen garai honetako euskarazko kazetaritzaren ezaugarri bat: euskararentzat egoera larria baitzegoen,

ondo taxututako aldizkariak ateratzea baino gehiago inporta zuen euskarazko testuak kaleratu eta zabaltzeak.

Laiaketan antzekoa da, hasieran behintzat (denboraren poderioz, 70eko hamarkadan Urretxuko Pasionisten Ikastolaren bozeramale bihurtu zen, bertan umeez idazten zutela). Lehenengo alea, mimeografiatua, ikusi ditugun beste guztiak bezala, 1959ko maiatzekoa da. Urretxuko pasiotar gazteek Euskal Akademia bat sortu zuten (sakramentinoen artean ikusi dugun antzeko grina, frantziskotarrek ere berdin egin zuten *Yakin* aldizkaria ateratzean), eta bere bozeramalea aldizkaritxo hau zen.

1.3. ALDIZKARI POLITIKOAK

Erregimenaren aurkako politika kanpotik egin behar zen, hau da, erbestetik. Horregatik, prentsa politikoa atzerrian argitaratzen zen, beti ere barrura begira, zer esanik ez. Garai hartako aldizkari politiko asko, beraz, klandestinoak ziren: tamaina txikikoak (hobeto ezkutatu eta banatu ahal izateko), multikopistaz edo mimeografoz eginak... Beste batzuk, ordez, erbesteratuen artean banatzekoak zirenak, kalitate handiagokoak ziren; Eusko Jaurlaritzaren argitalpenak (*Euzko Deya*) edota alderdi politikoei lotutako aldizkariak.

1.3.1. Parisko *Euzko Deya*

Euzko-Deya Parisen inprimatzen zuten; baina inprimatutako aldizkaria kaleratzeaz gain, Eusko Jaurlaritzakoek 1950etik mimeografiatutako gehigarri batzuk ere ateratzea erabaki zuten. Parisko aldizkari ofizialaren gehigarrian euskara protagonista izaten zen: euskara irratian, euskara ikastoletan, kristau-ikasbidea euskaraz, euskararen jazarpena, euskarazko aldizkarien berri. Horri esker badakigu Gerra aurrean noizbehinka argitaratu zen beste aldizkari bat berriro agertzen hasi zela: *Lan Deya*, esaterako, E.L.A. sindikatuaren bozeramalea, 1950eko urrian berriro kaleratu zen. Gehigarri hartaz aparte, *Euzko-Deya* aldizkarian "Euzkel Atala", orrialde batekoa, agertzen zen.

Euzko-Deya Eusko Jaurlaritzarekin lotuta bazegoen ere (jeltzaleak Gobernuan gehiengo izanik, aldizkaria abertzalea zen), bazegoen beste aldizkari bat, jeltzalea: *Alderdi*. Aurreko hamarkadan sortua, 1949tik mimeografoa alde batera utzi eta inprentaz argitaratua agertzen da, Julio Jauregiren zuzendaritzapean, hilerio, Baiona-Beyriseko Villa Antoinetten bulegoa zeukalarik. Euskararentzat bazegoen lekurik, erdara nagusi bazen ere.

1.3.2. Jeltzalea ez zen prentsa

Abertzale jeltzaleek ez ezik, beste talde politikoek ere aldizkariak argitaratzea erabaki zuten. A.N.V.k berriro bere *Tierra Vasca* aldizkaria argitaratu zuen, 1956an. Ameriketan, Mexikon zehazki, non beste *Euzko-Deya* bat argitaratzen zen, Yakinda Suárez Begoña abertzaleak *Euzkadi Azkatuta* izeneko aldizkaria argitaratu zuen.

Mexikon ere beste abertzale batzuk *Euzko Izketa*. *Diálogo vasco* bihilabetekaria argitaratzen hasi ziren 1956ko uztailan. Alderdi politikoetatik at zeuden abertzale batzuek egiten omen zuten, erdara hutsez, titular gehienak euskaraz badaude ere. Informatiboa eta politikoa (Hego Euskal Herriko berri asko zekartzan), argazkiak, kirolak eta bazituen. Bi ale bakarrik ikusi ditugu, biak Madrilera Pablo Iglesias Fundazioan daudenak.

Komunistek ere bi aldizkari argitaratu zituzten: *Euzkadi Obrera* eta *Euzkadi Roja*. Azken honi oso interesgarria deritzogu. Paper fin-finean egina (Hegora ezkutuan hobeto pasatzeko edo), azken alea (1955eko otsailekoa) euskara hutsez idatzia zen, honako izenburu orokor honekin: *Españi'ko komunist alderdiar agerbidea. Españi'aren azkatasuna eta demokratizazioa lortzeko burrukan, eta España'tar erriaren bizibidea osorik obetzeko*. Zortzi orrialdeetan Espainiako Alderdi Komunistaren programaren puntuak zehazten ziren, gipuzkeraz.

AITA SANTOA

"Anuntio vobis gaudium magnum: HABEMUS PAPA MI... Egun bi ta erdi bitartik egon dira, konklabeo Kardenaik, aita Santo berri agortu arte..."

...Egun bitan, aita santoa, akitarra, akitarra, akitarra, akitarra...

...Aita Santo berria, lenengo? ko aldirioak onela izan da: "Que Dios altirre con su divina luz..."

..."...sino pag, decimos a una voz que el papa es la familia humana puda vivir, prosperar y florecer en libertad y justicia..."

...Fue así como el papa Juan XXIII, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

...Orain, Aita Santo berria da Gregorio XVI, un papa de una gran humanidad...

Andik Eta Emendik

EUZKUMADIADA. — Juan dan dilan 29an, Necechak'o "Euzkumi Eza" n'az zan jai mundu bat... Aramburu Jenerala, Argentinako lekuakari lekuakari...

le" baskun onok, gure euskeraren argi-azula pituzirik za tuas. BORIS PASTERNAK — Errusiar euker igile on No'el 9 rian...

FURSKAPAREN EGUNA. — Ba dator "Furskaparen Eguna", ditorren (Aramburu Jenerala) eta ditorren (Aramburu Jenerala)...

Parist'ik Euskal- Erriara Irigoyen Lendakaria

(Parist'iko Irri-Eta'rik egindako euskal-lemiotza)

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Iren lehen irakadeak. Amazaz jitu zitehuarik erroso izan diren...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

TXORIARIK

Definitio bat "erretxeri" bi onketa, dan onketa da, berri dicitu gurekin...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Tierra Vasca

Hecce TIERRA VASCA orra in patria y muros otros sacrificios, que me pertenecen como a todos los vascos...

Tierra Vascaren euskarazko atala, 1958

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

Orain urrena Argentina "kio Aramburu" laza jardu garrantzitsuak. Gaur, beste euskolar batzuen...

1.3.3. Abertzale berrien aldizkariak

Abertzaletasunera itzuliz, hamarkada hartan talde batzuk ortodoxia jeltzaletik urruntzen hasi ziren. Hurrengo hamarkadan, talde horiek bereiziko ziren E.A.J.tik, eta E.T.A. sortu zen. 1952an Ekin taldea sortu zen Euzko Gaztedi barruan. 1958an E.A.J.rekiko harremanak, lehengo urteetan anbiguo samarrak, okertu egin ziren, eta 1959ko uztailaren 31n E.T.A. sortu zen.

50eko hamarkadan E.A.J.tik bertatik ahots batzuk altxatu ziren, erradikalizatzeko bat proposatuz edo exijituz. Esate baterako, 1957. urte inguruan sortu zen Euzko Aberri Alkartasuna edo Frente Nacional Vasco (beste batzuetan Frente de Resistencia Interior). Izen harekin orri solteak agertzen hasi ziren, Aberri Eguna ospatzera bultzatuz.

Caracasen bertan, non Andima Ibinagabeitia bizi zen, Frente Nacional Vasco delako hark aldizkari bat argitaratu zuen 1958tik 1962ra arte: *Irrintzi. Erri azke baten. Euzkadi'ko azkatasunaren alde*. Euskaraz eta gaztelaniaz, erdibana, abertzaletasunean erradikalizatzeko bat izan zen.

Bere deklarazioan, fronte honek onartzen zituen "las concesiones de circunstancias que el Partido nacionalista vasco, en momentos difíciles para la República española, le hizo a ésta", baina 1958an uste zuten Estatutua ez zela nahikoa, "porque le honra más a la República Española que a nosotros los vascos". Euskara kontuetan ere berdintsu mintzatzen ziren: "Zer da analpabetu izatea? Norbere jatorrizko izkeraz (gurean euzkeraz) ez idazten ez irakurtzen ez jakitea da analpabetu izatea". Europatik zetozen testuak ere nahiko bortitzak izaten ziren: ikusi baino ez dugu egin behar Paristik Jon Mirandek bidalitako "Frantzitar Errepublikaren menpeko erriak" izeneko artikulua (*Irrintzi*, 4. zenbakia.). Eta Ibinagabeitiak berak "Odol gabeko matxinada" bat proposatzen zuen, egitarau oso bat emanez. Egitarau batez ere kultural eta utopista zen, hala ere abertzaletasunak bide berriak bilatzen zituela erakusten digu.

1.4. KULTUR ALDIZKARIAK

1.4.1. Euskal kulturaren fronte bikoitza

50eko hamarkada euskal kulturaren berpiztearena izan zen. Hego Euskal Herrian, pixkanaka liburuak eta aldizkariak argitaratzen hasi ziren, literatur mundura mugatuak baziren ere. Aldizkarien artean, euskara hutsezko *Egan* dugu garrantzitsuena. Ikusi dugunez, hasieran Boletín de la Real Sociedad

Vascongada de Amigos del Paísen gehigarria zen, eta gero bere bizitza propioa lortu zuen. Koldo Mitxelenak (laster Antonio Tovarrek Salamancako Unibertsitatean sortu berria zen "Manuel de Larramendi" Euskara Katedra eskaini zion, eta berak onartu egin zuen) eta Manuel Agudek zuzentzen zuten aldizkaria. Hamarkadaren bukaeran, 1959an, beste aldizkari literario hutsa erantsi zitzaion: *Oleri*. Larreako karmeldar batek, Aita S. Onaindiak, atera zuen, hiru hiletan behin, Karmengo Ordenakoek argitaratzen zuten beste euskara hutsezko aldizkariaren gehigarri moduan (*Karmel*). Literatur aldizkaria zela esan dugu, baina gehiago zehaztu egin beharko genuke: poesiari buruzkoa, olerkiak bakarrik argitaratzen baitziren, "neurtua naiz itz lauz". Itzulpenak ere onartzen ziren.

Euskal kulturaren, Paulo Iztuetak dioenez (1981: 172), frontea bikoitza zen: alde batetik, Hegoan *Egan* zegoen; beste alde batetik, erbestean, Ameriketara hasieran eta Ipar Euskal Herrian gero, *Euzko Gogo*. Kulturalki, hamarkada hura ezin inportanteagoa izan zen, eta eztabaidak ere sortu ziren, euskara ereduari buruz esaterako:

"Nikolas Ormaetxea sueña con una lengua depurada de neologismos extraños y primordialmente elitista, Amilaitz (N. Etxaniz) aboga por una expresión cultural sobre todo popular y con temas de actualidad, Koldo Mitxelena juzga indispensable la adaptación de la vieja cultura pastoril y rural a las nuevas condiciones creadas por la sociedad industrial y urbana, Krutwig y Andoni Urrestarazu insisten, cada cual desde su óptica, en la ingente necesidad de politizar el elemento cultural" (Iztueta, 1981: 172).

Urte haietan Euskaltzaindia berriro lanean hasi zen, eta erbestean euskal kultura mantendu eta sustatzeko ahaleginak egin ziren: 1948an Eusko Ikaskuntzen VII. Kongresua ospatu zen Miarritzen, Barandiaranen Gernika taldeak antolatua, eta 1956an Eusko Jaurlaritzak I. Euskal Batzar Orokorra antolatu zuen Parisen.

1.4.2. *Euzko Gogoaren bigarren aroa*

Euzko Gogoak bi aro izan zituen: lehenengoa Guatemalako, 1950etik 1955era (1953an argitaratu gabe egon zen). Bigarren aroan Miarritzen inprimatu zen, 1956tik 1959ra. Guztira, 44 ale. Taxuera ere desberdina zen: Guatemalan, baliabide tekniko gutxi zeudelarik, neurriak aldakor samarrak ziren, hala ere formatu handian kaleratzen zen. Ipar Euskal Herriko garaian, aldiz, taxuera beti berdina izan zen, neurriak aldiz txikiagoak.

Nahiz eta harpidedun gutxi izan, *Euzko Gogoaren* itzala handia izan zen. Bere garairik eraginkorrena bigarren hau izan zen. Etxetik gertuago, Andima Ibinagabeitia gabe (Ameriketara geratu zen, Guatemalatik Venezuelara joan zen), betiko zutabeetan oinarriturik ("euskaldunenak egin du, euskera galdu ezker, euskerak egin baikaitu euskaldun", zioen Zaitetik Miarrizteko lehen zenbakian, 1956ko urtarrilean), adore berriekin ("bagatoz gu, oi ta irrintzi, euskeraren alde lan egitera, len bezain baikor ta kementsu"), literaturarako joera nagusia zelarik, *Euzko Gogo* euskal kultura zebiltzanentzat ezinbesteko erreferentzia bihurtu zen. Urte haietan literaturaz, filosofiaz (honetan Zaitegi maisua zen), historiaz, erlijioaz eta idatzi zuten askok eta askok. Literatur testuak nagusi ziren, ordea: itzulpenak (Otarriren "Bergili'ren Enea'rena", B. Larraskoetxeak Shakespearen *Macbethen* itzulpena, esate baterako), euskal eresi zaharrak, belaunaldi berrien lanak (*Txillardegiren* "Leturariaren egunkari ezkutua", 1956), eta abar agertu ziren bere orrialdeetan.

Euzko Gogo ia lehendakari Agirrerekin batera hil zen, 1959an; azkeneko alea, 1959ko martxo-uztailekoa, 1960an inprimatua.

1.4.3. Ameriketako kultur-aldizkariak

Hamarkadaren hasieran Mexikon beste kultur aldizkari bat argitaratu zen: 1950ean hasi zen kaleratzen Andoni Ruiz de Azua *Ogoñopek* zuzendutako eta Editorial Vasck argitaratutako *Ekin*. "Euzkera alde", bere azpizburuak zioen bezala, lan egin nahi zuen.

Euskara hutsezkoa, bertan, besteak beste, Ruiz de Azua berak, Jon Adarragak, Yosu Olaizolak, Karla Villanueva euskaldun berriak, Iñaki Larramendik eta Jokin Zaitegik idatzen zuten. Batez ere literatur lanak eta "Euzkal-erriko izparrak" irakur zitezkeen. Zabalkunde gutxi zeukalako, 1950ean bertan utzi zion agertzeari.

Ameriketan ere argitaratu zen *Euskalduna-El Vasco* aldizkaria. Normalean, euskaraz bazeukan orrialde bat. Argentinan agertu zen *Euskaltzaleak*, euskara hutsezkoa, 1954an.

Buenos Aires, Junio 30 de 1954
HERALDICO
5/6ctas
1954 JUN. 22
EUSKALTZALEAK
ANAI EUSKALTZALEAK
KANPION IRAKASLEA

EUSKEREARI OPALMENA
Buenos Aires'ko Euzko Diarriak erabaki dute aurrerago abertar eguneko leioari aurrerago ematen euskerari opalmena egitea.
Erabaki horrek erabakitzen duenez, euskerari opalmena ematen duen eguna, Aitorria gogoratzen bada, beraz, ezin da euskerari opalmena ematen.

ANAI EUSKALTZALEAK
Aldizkari onenomena gure idazkaria auzoak zabalduz ematen duen leioari opalmena ematen duen eguna, Aitorria gogoratzen bada, beraz, ezin da euskerari opalmena ematen.

KANPION IRAKASLEA
Kanpion irakaslea izan da...
Irakaslearen garrantzia...
Kanpion irakaslearen garrantzia...
Irakaslearen garrantzia...
Kanpion irakaslearen garrantzia...

Euskaltzaleak, Buenos Aires, 1954

1.4.4. Kultur aldizkari andana berria

1950ean ere berriro agertzen hasi zen Ipar Euskal Herriko *Gure Herria* aldizkaria, Louis Dassancek eta Jean Saint Pierrek zuzendua. 1939an utzi zion argitaratzeari, eta orain ikertzen ari garen hamarkadaren hasieran frantsesez eta euskaraz kaleratzeari ekin zioten St. Pierrek eta Ipar Euskal Herriko kultur munduan zebiltzanek. 1951n St. Pierre hil zen, Gile Eppherre Gure Herria erakundearen presidente eta aldizkariaren zuzendari bihurtu zen. Aldizkariak Ipar Euskal Herriko kultura, ekonomia eta ohiturei buruzko ikerketa eta artikulu asko argitaratu zituen, seriotasunez, zuzen eta artez. Horrela, 1939an moztutako bideari jarraitu zioten.

Euskal ikasketak berpiztuz zihoazen. Hego Euskal Herrian, berriro Mitxelena-ren kemenez, argitaratzen da lehen aldiz Donostian *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*. Nolabait, euskara berriro sartzen zen goi mailako kultur munduan, errepresio frankistaren garai gorrienen ondoren. Urte bat lehenago, 1953an, agertu zen Gerra ondorengo Euskaltzaindiaren bozeramalearen lehen zenbakia: *Euskera*. Hala ere, ez zen berriro agertu 1956. urte arte, handik aurrera erregulariki agertuz gure egunetara arte. 1953an hasi ziren Gipuzkoako Foru Aldundian euskarari buruzko hitzaldi batzuek, antzinako euskal idazleak gogorarazteko, Aingeru Irigarai euskaltzainak antolatuak. Euskaltzaindiak, gainera, idazle zahar batzuen liburuen berrargitalpenak prestatzen zituen: Axular, Etxepare, Oihenart...

1956an Euskaltzaindiak abiada berri bat hartu zuen. Urte hartan egin zen Arantzazuko bilera, eta 1959an Bilboko Batzarraren ondorioz zera erabaki zen, "euskararen baitan sustraituriko hitzak euskal hitzatzat jo behar direla" (Ugalde eta Arana Martija, 1984: 27). Batasunerako bidea prestatzen hasia zen, eta hurrengo hamarkadan burutuko ziren Mitxelena, Villasantek eta beste batzuek erakutsi zituzten ideiak.

1956an ere frantziskotarren kultur aldizkari oso eraginkor bat argitaratu zen: *Yakin*, geroxeago *Jakin* izena hartu zuena, eta gaur egun ere argitaratzen da, orain frantziskotarren ardurapean ez bada ere. Aurreko atal batean ikusi dugunez, elizgizonen artean euskal kultura eta hizkuntza berpizteko nahia piztu zen. *Jakin* horretarako jaio zen, eta goi-mailako aldizkari izan nahi zuen. Apalki hasieran, beste aldizkari asko bezala, mimeografiatua egiten baitzen Arantzazun.

Iñaki Baztarrikak, Yon Balerdik, Iñaki Bereziartuak, Fernando Mendizabalek, Joakin M. Sueskunek, Xabin Berasaluzek, Ixidor Bastarrika, Imanol Urbietak, J.M. Osak eta beste batzuek euskaldunei beren emaitzak eskaintzen zizkieten. Aldizkari irekia, frantziskotarrek ez ezik sakramentinoek (esate baterako Luis Mari Mujikak, artean Areatzako komentuan zegoena) eta beneditarrek ere idazten zuten. Beste elizgizonentzat nahiz laikoentzat irekita zegoen *Yakin*: Urrestarazuk, Ibinagabeitiak, Patxi Altunak, adibidez, beren testuak argitaratu zituzten aldizkarian. Teologiaz, filosofiaz, historiaz, literaturaz idazten zen, elkarrizketak ere agertzen ziren... astronautikaz ere idatzi zen *Yakinen*. 50eko hamarkadan *Jakinen* lehen garaia da. Mimeografiatua kaleratu zen 1959. urtea arte, 60ko hamarkadan inprimatua argitaratu zen, beste aro berri batean sartuz.

1.4.5. Hezkuntzari buruzko aldizkariak

Hezkuntza munduan ere gauzak mugitzen hasiak ziren. Ipar Euskal Herrian Euzko Ikasle Batza elkartu zen berriro, eta jeltzaleengandik gertu zeuden gazte haiek 1957.-1958. urteetan *Ikasi* izeneko aldizkaria kaleratu zuten. Aldizka kaleratzen ziren "koaderno" batzuk dira. Lehenengoa (1957koa) euskara hutsez agertu zen, bigarrenko aldiz erdara hutsez. Honako sailak izaten zituen: *Kristiñau Sailla*, *Euskera salla*, *gizarte-arazo salla eta demokrazi salla*. Bi ale bakarrik argitaratu ziren.

Iparreko euskaldunek *Ikas* aldizkaria argitaratu zuten, 1959an. Hiruhilabetekaria zen, *Ikas* elkarteak sortua ("créée pour l'enseignement régional dans les écoles du Pays basque"). Elkarte hura Baionako Musée Basque-ren inguruan bildu zen. Bi gerente zituen, horietako bat Pierre Lafitte. Euskara ikasteko koadernoak dira, aldizkari didaktikoa azken batean.

1.4.6. Dantza taldeko aldizkariak

Azkenik, Bilboko *Bizi nai* aipatuko dugu kultur aldizkarien artean. Hamarkada hartan, dantza eta musika taldeak sortu ziren Hego Euskal Herrian, ohitura zaharrari eutsiz. Gazte abertzaleak biltzeko zeregina ere bete zuten, euskal kolektibitatearen sozializazioa nolabait bilatuz. Euskaraz gauzatxoren bat bakarrik agertu ziren. Tirada ere murrizta zen: 100-150 bat ale, antza denez. Errepresioari aurre egiteko, Elizaren babesean zenbait ekintza kultural, abertzaletasunarekin lotuak, loratzen hasi ziren pausoz pauso.

1.5. IPAR EUSKAL HERRIKO PRENTSA

Ikertzen dugun garaian, Ipar Euskal Herriak 180.000 bat biztanle zituen. Haietatik 77.000 bat euskaldunak ziren. Ekonomikoki, nekazaritza nagusi zen. Industrializazioa oso txikia zen, Hegoan ez bezala. Beraz, ezberdintasunak nabariak ziren.

1.5.1. Herria

Herriak irakurleria handia lortu zuen. Gaur egun ere astero argitaratzen da. 50eko hamarkadan euskara hutsezko astekaria bere gailurrean zegoen (euskaraz %90 zegoen, frantsesari txoko bat utziz Frantziako legea errespetatzeko). 1956an eta 1957an, esate baterako, argazki ugari zituen, egunkari itxura baitzuen. Egitura ere egunkariarena dugu: 1. orrialdean denetariko berriak, batez ere nazioarteko edo Frantziakoak. Ezkerreko partean, bi zutabetako titular korritu baten pean, *So-Egile* delako batek sinatutako iruzkin bat zetorren (ziur aski Lafittek berak egina). Nazioarteko gertakariek leku handia betetzen zuten lehen orrialdean. Gipuzkoatik (izen bereko kronika zen) noizbehinka bidaltzen zuen *Aspaldiko* delako batek azken orrialdean argitaratzen zena. Baita *Txillardegik* ere, oso noizbehinka egia esan. Arabatik ere noizean behin (Urrestarazuk idatziak?) testuren bat iritsi zen. Eskualdun Biltzarrari buruzko berri asko aurki ditzakegu.

2. eta 3. orrialdeetan, *Eskualduna* egiten zen bezala, Zuberoako, Lapurdiko (bereziki) eta Nafarroa Behereko berriak datoz. Laborarien gaiak ere, ohikoa zenez, 4. orrialdean agertzen ziren. Tokian tokiko berri haiek, oso laburrak, argazkirik gabe agertzen ziren. 4. orrialdean frantsesezko testuak, Frantziako berriren bat, eta Gipuzkoa eta Arabatik etorritako berriak, esan bezala. Azken buruan, *Eskualdunaren* egitura (berak ere lau orrialde zituen, egunkari itxura eta tamainakoak) mantentzen zuten, pentsaera arinagoa bazen ere, beti ere Fedea-Euskara-Nekazaritza hirukotea oinarria zelarik. Garai nahasiak, hala ere, Frantziak Aljeriaren aurkako gerra mantentzen baitzuen. Eta *Herriak* arazoren bat izan zuen. "Tribune Libre" izeneko artikulu sortan Pierre Larzabalek kritika batzuk bota zituen, eta berehalaxe *Herriak*, bere betiko zuhurtziaz, egoera lasaitu egin behar zuen:

Jamais HERRIA n'a eu une politique coloniale contraire ^ la presence de la France en Afrique du Nord [...]. Du rest, Herria a publi bien d'autres points de vue sur la question algerienne: car notre journal n'a rien de sectaire, quoi qu'en disent ceux qui ne le lisent pas [...] (Lafitte, P.: "A nos lecteurs", Herria, 1957ko ekainak 27, 359. zenbakia, 1. orrialdea).

Herria zen, garai hartan, euskarazko kazetagitzaian aldizkaririk aurreratuena. Hori arrazoi batengatik zen: Hegoan garapenerako aukerak moztuta zeuden Gerraz geroztik, eta 1937an gogoratu behar dugu Iparrak astekari bat zeukala (*Eskualduna*), Hegoan euskara hutsezko egunkari bat eta astekari asko (*Eguna*, *Argia*, *Ekin*) argitaratzen ziren bitartean. Hegoan pentsamolde propioa politikan gauzatzeko bazegoen alderdi bat baino gehiago (E.A.J., P.N.V.), Iparrean, Frantziako egitura zentralistak oso baldintzatuta, indar politiko propioirik ez zegoenean. Mantendu zuen euskaldunen kohesioa eta euskaraz baino ez zekiten askorentzako komunikabide bakarra izan zen, informatiboa eta garai berrietara ahal zen heinean egokitua. Baina garai berriak, frantseseko hezkuntzak, komunikabide berriek (irratia, telebista), *Herriaren* garrantzia murriztu zuten hurrengo hamarkadetan. Hala ere, esan bezala, euskarazko astekariak bizirik jarraitu zuten, astero Iparreko euskaldunengana iritsiz.

1.5.2. Ameriketarako prentsa: *Sor Lekua*

Iparraldeko prentsari buruzko atal honetan, azkenik, ikusi ez dugun aldizkari bat aipatuko dugu: *Sor Lekua*. 1955eko *Eusker*a aldizkarian aipatua, N. Alzola-ren liburu, aldizkari eta edonolako euskarazko argitalpenen zerrendan, bertan esaten zaigu Ameriketara bizi ziren Iparreko euskaldunei zuzendua zela, bere jaioterriko berriak igortzea baitzuen helburu. Baionan argitaratzen omen zen. Aldizkari hark bazeukan aitzindaririk, XIX. mendetik Ameriketako euskaldunentzako aldizkariak (gehienak bizitza laburrekoak) argitaratzen baitziren (*Gure Izarra*). Kanpoko ezaugarriak garai berrietara moldatzen baziren, Iparreko euskal prentsaren ezaugarriak aspaldikoak ziren.

No 1

Bimestriel

Novembre 1953

AGUR

BULLETIN DE
L'ESKUALDUNEN BILTZARRA
DE BORDEAUX

SOMMAIRE

Message du Président ELICHONDO.

Messages du Comité d'Honneur (DACHARRY : *Eskualdunen Biltzarra* ; GIL REICHER : *Gure herria horutan da* ; G. BOUSSAGOL : « *Gernikako Arbola* » a cent ans.)

NAVARRUS : *Vie de Saint-Michel Garicoits*.

MANECH : *Notre couverture*.

Nos poètes : JACQUES DE BOISVERT.

La Société (le Comité, les Secteurs et leurs chefs).
— Renseignements divers. — Avis importants. — Appel du
Comité de Rédaction. — La vie de la Société (*Ephémérides*).
— La vie des Sociétaires. — La vie des Sections.

Message du Président

NOS BUTS — NOS MOYENS — NOTRE ACTION

AGUR

Agur jaunak. Agur anderiak. Agur adichkide maitiak. « Agur » sorthu da. Oui « Agur » vient de naître.

Nous saluons avec joie cet heureux événement. C'est une réalisation, entrevue depuis quelque temps, venant à son heure, et largement justifiée par l'extension progressive de notre belle Association.

« Agur » sera désormais le bulletin de liaison nécessaire, indispensable, entre tous les membres de l'Eskualdunen Biltzarra, disséminés dans les divers quartiers de Bordeaux, dans la banlieue et dans la région.

NOTRE ASSOCIATION :

Après quelques échanges de vues, au cours de 1947, Eskualdunen Biltzarra (Rassemblement des Basques) était fondée au printemps 1948, par une équipe dont l'esprit, la manière et l'homogénéité sont demeurés absolument intacts. Il fallait, dans la métropole du Sud-Ouest, sonner le rassemblement de tous les Basques et des sympathisants de notre adorable pays.

Agur, Eskualtzaleen Biltzarra, 1953

1.6. TOKIAN TOKIKO ALDIZKARIAK

Hegoan sortu zen beste fenomeno bat, aitzindariak ere bazituen (eta erdal kazetagitzaian eredu asko), hurrengo hamarkadetan garapen izugarria izango zuena, euskaraz bereziki: tokian tokiko prentsa ari gara, herrietan bertako biztanleentzat egina.

Gerra aurrean bazegoen tokian tokiko aldizkaririk: 30eko hamarkadako *Arrati'ko Deya* haietako bat zen. 50eko hamarkadan, batez ere Elizaren (herriko parrokiaren) babesean, gazte jendea hara hurbildurik, horrelako kazeta mordotxo bat aurki dezakegu.

1.6.1. Gipuzkoako aldizkariak

Kronologikoki, *Eibar* dugu lehena. 1952an hasi zen, eta 1956an bigarren garaiari hasiera eman zion. Erdaraz eta euskaraz (beti orrialde bat behintzat) idatzita zegoen, hango apaiza zen Pedro Etxebarriak zuzendua.

1956an agertu zen Hondarribian *Ondarribi'ko Izparrak*. Acción Católica-ko gazteen bilera batean, Hondarribiko apaiza zen Joseba Ormazabali bururatu zitzaion atzerrian zeuden neska hondarribitarrentzako aldizkaritxo bat kaleratzea (neska gehienak Congregación de las Hijas de María-ko mojak ziren). Makinaz idatzi eta gero mimeografoz kopiatutako orri batzuk ziren, gero neska haiei bidaltzen zitzaizkienak. Baina laster, herrian bertan banatu zen aldizkaritxoa, bertako berri asko, irakurlearentzat oso gertuak, baitzekartzan. "Noticiero trilingüe, que aparece cada quince días y se parece poco a una hoja parroquial", zioen Ormazabalek, "es un diario de cuanto acontece en Fuenterrabía". Mugatik hurbil, euskaraz, erdaraz eta noizbehinka frantsesez ere agertzen zen. 1959ko ekainean agertu zen azken alea.

1.6.2. Bizkaiko aldizkariak

Bizkaian ere horrelako aldizkari batzuk agertu ziren. 1957ko urtarrilean plazaratu zen Etxebarria-Barinagako *Gure Erria*, mimeografiatutako orri bat: Etxebarriko eta Barinagako berriak (jaiak, ezkontzak, futbolari buruzko berriak, eta abar) zekartzan. Baita kontu zaharrak ere.

60ko hamarkadaren atarian, non tokian tokiko aldizkariak askoz gehiago garatu ziren, Zornotza beste aldizkari lokal bat agertu zen. 1959an argitaratzen hasi zen *Sirimiri zornozano*, hango parrokiako gaztediak aterea. Hura ere mimeografiatua zen, hilabetekaria, euskaraz (%25) eta erdaraz, (bosgarren zenbakitik, 1. orrialdea beti euskaraz agertu zen). Gernikako *Brisas Guerniquesas* aldizkarian oinarritu zen.

1.7. NEKAZARITZARI BURUZKO ALDIZKARIAK

1.7.1. *Artzai Deya*

Arlo honetan ere Gerra aurreko kazetagitza ditugu ereduak. Nekazaritza buruzko aldizkariak (industrializazioa gero eta gehiago aurreratzen zen lekuan) hamarkada hartan ere mantendu ziren, eta beraietan euskaraz zeregin garrantzitsua izan zuen. Aipatu baino ez ditugu egingo: lehenengoa Lekarotzeko *Artzai Deya* dugu, hango kaputxino batek, aita Bonabentura Oyeregik, argitaratua Baztango eta Bidasoaldeko aizkolari eta artzaintzat. Ez dugu alerik ikusi, hala ere badakigu 1953an agertu zela. Hamabostekaria zen, euskara hutsezkoa, mimeografiatua. Ziur aski, 1956an ez zen agertu, ez baitu Alzolak urte hartako bere erroldan aipatzen.

1.7.2. *Luberri*

R.S.B.A.P.en Boletinaren eranskin edo gehigarri moduan (*Suplemento rural del Boletín de la R.S.B.A.P.* zuen azpizburua), aldizkari independentetzat hartu badugu ere (buletina bera eta aldizkari honen itxurak ezberdinak ziren oso), *Luberri* 1954. eta 1955. urteetan argitaratu zen Donostian, Gipuzkoako nekazarientzat. Elebiduna zen (%40 euskaraz agertzen zen).

1.7.3. *Goiz Argi*

Iraunkorragoa izan zen *Goiz Argi*. Urte askotan argitaratua, hemen bakarrik 1958.-1959. urteetako aleak aipatuko ditugu. Lehen urtean txikia, euskara hutsez, gero askoz ere handiagoa, euskaraz eta erdaraz, gaiak beti nekazaritza buruzkoak ziren, noizbehinka bestelako berriak bazekartzan ere. Arantzazuko frantziskotarrek argitaratzen zuten, argazkiekin, bi tinta erabiliz (beltza-gorria, urdin-beltza). Hasiera batean, *Aranzazu* aldizkariaren gehigarria zen, baina gero, "baserriak erakusleen bearra daukala ikusirik, asi genduan lengo urtean 'Baserriaren laguna' izena zuan atal berri bat gure illero ontan", eta "zortzi orriko illerokotxo bat ateratzea erabaki degu" (*Goiz-Argi*, 1. zenbakia, 1958ko urtarrila-otsaila). 1959an aurrera pausu bat eman nahi izan zuten, eta "GOIZ-ARGI'k baserriarrena ez ezik, euskaldun guzien errebista izan nai luke, euskaldun guzien periodikoa balitz bezela". Beti nekazaritza gaiak ukitu arren, "euskaldun guziak ulertzeko eran", 60ko hamarkada hastear zegoelarik "kaletar eta baserriarren arteko artu-emanak estutu nai lituzke GOIZ-ARGI'k" (*Goiz-Argi*, 1959ko urtarrila), agian industrializazioak berarekin batera zekarren hiritartze-prozesuaz jabeturik.

1.8. HAURRENTZAKO ALDIZKARIAK

1.8.1. Iparreko *Pottolo*

Gerra ondoren, lehenago Hegoan komiki asko kalera irten baitziren, haurrentzako prentsan Iparreko euskaldunek lehen pausua eman zuten. Egoera hobea zen beraiantzat: nahiz eta euskara hezkuntza ofizialetik at beti egon, Hegoan errepresioak galarazten zuen edonolako euskarazko aldizkaririk argitaratzea. Iparrean, aldiz, *Herriak* haurrentzako gehigarri bat ateratzea erabaki zuen: *Pottolo. Eskualdun haurren agerkaria. Journal des Enfants Basques* zuen izena. Batzuetan astekariaren neurriko orri bat zen, beste batzuetan txikiagoa. Hiru kolorez egin (gorria, beltza, berdea), umeentzako testuak eta haurrek berek egindakoak zekartzan. Noizbehinka ere komiki-tira bat argitaratzen zuten, itzulia.

Pottolo. Eskualdun Haurren Agerkaria

1.8.2. Hegoko aldizkariak: *Umeen Deia*

Hegoan ez zen komikirik argitaratu (Gerra aurrean ere, *Txistu* eta *Poxpolinen* esperientziak, diru aldetik, txarrak izan ziren). Aldizkari batzuetan, ikusi dugunez, komikiak argitaratzen ziren: *Anaitasunan* Ameriketako komikiak, euskarara itzuliak, agertzen ziren; *Zeruko Argiakoak*, aldiz, kaputxinoek berek egindakoak (Oterminek marrazten zituen) izaten ziren, antzinako erara, hau da, *balloon* edo globorik gabe, haien ordez didaskalia edo marrazkien azpiko testuak jarritz.

Garai hartako haurrentzako aldizkaririk garrantzitsuena Iruñean apaiz batek, Felipe Murietak, argitaratzen zuena izan zen. *Umeen Deia* (hasieran *Umien Deia*) 1959an agertzen hasi zen. Urte hartako ekainean sortu zuen Murietak zazpi urtetan zehar zuzenduko zuen aldizkari hori. Guztira, 65 ale, bakoitzak lau orrialdekoa. Euskararen egoera larriaz kezkatuta, Felipe Murietak erabaki zuen haurrentzako aldizkari bat ateratzea, ez aldizkari filologiko edo literariorik, euskarak bizirik iraun zezan hizlari gazteen artean. 1959ko maiatzaren 17an, Etxalekun egindako euskal jaialdi baten ondoren, Murietak Nafarroako Príncipe de Viana Instituzioko Pedro Diez de Ulzurruni proposatu zion, eta handik aurrera urtero 5.000 pezeta jaso zituen diru-laguntza moduan. Euskaltzalek sostengatua (Murietak dohain banatu nahi zuen umeen artean), aldizkariak umeek berek idatzia izan behar zuen.

1.9. IRRATIA

1.9.1. BBCko eta Radio France-ko euskal irratsaioak

Ikusi ditugu B.B.C.ko euskarazko irratsaioak, Gotzon Urrutiak eginak eta *Alderdi* aldizkarian argitaratuak. Radio Francek, aldiz, ez zuen euskarazko irratsaioarik emitituko 50eko hamarkada arte. 1958an behintzat, Paristik bi irratsaio aineratu ziren, Hipolito Irigoyen eta Pedro Aranburu jeneralari buruzkoak (biak Argentinako presidenteak izan ziren). Buenos Airesko *Tierra Vasca* aldizkarian transkribituta daude, "Euskera" izeneko atalean, 1958ko irailaren 15ean eta azaroaren 15ean.

- 8 -

- EUZKERA IRATIJA -

Euzkeldun lekaidiak B.B.C. ifati-bidez emon dauskun bigarren itxel-dijaren arazua "Engelander eta euzkotaren bizitegiak" zan.

Engelanderak eta euzkotarak -lesaskun izlaririk- Jaungoikua'gandik gixakera bardiña deben eren, izakera -bide bereziz debiltz; ofegatik efi bijon bixitegi ta sendi-bixitxe; antzekua dala-be, ezta bardiña.

Gustiz ezeguna da englanderaren esakun zefa: "Englishmen's home is a castle", "Engelanderaren bizitegie gaztelube da". Gaztelubetan letz gaitz be gaitz da englanderaren etxietan sartzia; ofetarako lagia bial dozu, lagizko baimena. Etxe-bafuben eurokatasuna, eurok bakarik aukitua gura ixaten debe; ez berokoi diralako, berezizko bizitza-zaliak diralako baño. Euzkotaren etxia be gaztelube da; baña beste bidez. Etxetik urtetia edo etxe-galtzia da gure artian gaitz eta erdi ezia. Euzkotarak asaba ta gurasuskandik auxe ikasi debe; etxia ez dala sendi edo pamilitik aldanu bial, jayotz-etxiak sendi bakak beraxeri lotuta, gaztelubek bai liren zeindu bial dirala. Engelderak ez deutse jayotz-etxiari gafantzi nagosirik emoten, eukotarak bai. Euzkotaren artian etxe-jabetza, "sorte-etxe okiak" edo ogsunak nagosi dira.

Engelderak zeregina emoten deutse gafantzi negosija, ta beraz zeregina debezan tokijan antxe debez euren etxe ta bizitokijak. Euzkotarak, bafiz, euron jayotz-etxiak eustapen negosikotzat debezan ezkerre, arek diran tokijan antxe zebelduten debez euren bizibidiak nei solusk dirala nei olak.

Euzkotaren bizitegi ta sendi-bizitzen gauzarik urtenenek "etxe ko jaun ta etxe ko andrea" dira; englanderaren artian ez da egizko etxe-jauntza ta etxe ko andrea. Euzkotaren artian etxe ko jaun ta etxe ko andrea esatia senaf-emeztatik esatia baño gayago da, gurasusk ixentatzia baño be gayago. Emen England'an ez da ofelakorik. Emekumiai ez yake geyeneten beintzet etxerajo ezkerarik emoten. Ofegatik-edo, etxe ko anderatza ez da ezaguna, ta safi be safi ikusiko dozuz gixonezkuak maya ipinten ta maya jasoten, umiak jaboten ta abaf, anderszkuak beste zeregin batzutan debiltzale.

Nire ustez beste gauza bat da gustiz usafafi euzkotarak ta englanderaren bizibidietan. Efi biok efi usnadun edo pafetikukak dira; baña usnetasun ofetan ez darsibile bide bardiña. Engelderak gauzak DIRAN LETZ begiraturuten debez, euzkotarak, bafiz, gauzak IXAN BIAR LITZAKEZAN LETZ.

Ortik ondoren gafantzitsubak datofz. Ezeguntza-bidietan zuzen be zuzen da gauzak ixan bial litzakezan letz edo euron bafuko ixakerean ikustia, baña bizitza-bidietan gauzak diran letz edo euren egokerean begiratzia be ez da okaf. Batez be galarezota ez dagozan gauzetan. Gentza edo pake-bide edefal

Engelderak oraintsu afte, oin amafen bat urte afte beintzet, ezke ziran euren ogsunak ilburuko-bidez edonori emoteko, seme-alsaba eurai be ez eutsen laufleko bat zof ixaten; euzkotaren artian be olakoren bat ja-

.../...

1.9.2. Euzkadi Irratia

Aipatu ditugu Euzkadi Irratiko saioak, Parisko *Euzko Deyan* argitaratuak. Euzkadi Irratia 1947an sortu zen, Eusko Jaurlaritzaren bultzadaz, eta 1950ean egunero bi aldiz behintzat bere irratsaioak, erdarazkoak zein euskarazkoak, aireratzen zituen. Zortzi urtez Paristik Euzko [sic] Jaurlaritzak Donibane Lohitzunera bidaltzen zuen buletina irakurtzen zuten. Horretaz aparte, gero Euzko Jaurlaritzaren informazio eta propaganda arduradun bihurtuko zen Jose Rezolak iruzkin batzuk idazten zituen. Guztira, ordu erdi egunero, horietatik lau minutu euskaraz.

Euskarazko irratsaio askoren testua ezagutzen dugu *Euzko-Deyaren* gehigarriari esker, zenbaki guztietan argitaratzen baitzituzten. Urte hartan sortu zen *Euzkadi-Irratiaren izparringija* edo berripapera argitaratzeko asmoa, "euzkel-irratikixunak bertan jarri ta euzkeldun guztijak jakin-erazoteko, Euzkadi-barruko euzkaldunai" (*Euzko-Deya*, 1950eko martxoak 15, 321. zenbakia, 12. orrialdea). Guk dakigunez behintzat, ez zen inoiz buletin hura argitaratu, eta euskarazko testuak, esan bezala, *Euzko-Deyan* agertzen ziren. 1954an, Mitterrand Barne-Ministroa zelarik, Mugerreko Euzkadi Irratiaren egoitza itxi egin zuen Frantziako Gobernuak, Francoren presioak zirela eta.

1.9.3. Gipuzkoako irratien programak: La Voz de Guipúzcoa eta Radio San Sebastián

50eko hamarkadako azken egunetan hasi ziren Donostiako La Voz de Guipúzcoatik irratsaioak aireratzen. Radio San Sebastiánek ere zenbait gauza euskaraz egiten zuen. 1958an, esate baterako, larunbatero, arratsaldeko 20etatik 20.30etara nekazaritzari buruzko irratsaio bat emititzen zuen.

La Voz de Guipúzcoak, bere aldetik, astelehenero eta ostiralero aireratzen zuen euskal irratsaioa. Han zebiltzan Maria Dolores Agirre, Manu Oñatibia eta Inazio Eizmendi *Basarri*, besteak beste. Hiru ordu laurdeneko programak izaten ziren, arratsaldero 20.15etatik 21etara. Igandeetan Baionatik meza transmititzen zen, frantsesez, predikua edo pronua aldiz euskaraz. Radio San Sebastián-ek, Gerra ondoren euskal saio batzuk egin zituenak, Arantzazuko meza aireratu ohi zuen. Tolosan, Nemezio Etxanizek dioenez (*Zeruko Argia*, 1958ko uztaila, 55. zenbakia, 120. orrialdea), astean hiru aldiz zerbait egiten zuten euskaraz. Izaskun Ugarte izan zen hizlaria eta arduraduna. Asteartean, ostegunetan eta larunbatetan egiten ziren irratsaio haiek, 14etatik 14.15era (laurdeneko irratsaioak, beraz).

Inazio Eizmendi *Basarri*

1.9.4. Gipuzkoako irrati berriak: Arrate Irratia eta Segura Irratia

Eibarren Arrate Irratia lanean hasia zen, hango apaizei esker. Segura Irratia hango apaiza zen Zesareo Elgarretak antolatu zuen 1958an: "Makiñabat euskal-abesti eder jarri dituzte, baita bertako apaizgaiak eta egindako bertso berri jator askoak ere [...]" (*Aranzazu*, 1957, 93. orrialdea). Seguratik aiereratutako irratsaioak Eskoriatzaraino, Loiolaraino, Alegiaraino, Orendain eta Leintz-Gatzagaraino iristen ziren.

1.9.5. Radio Vitoriaren euskal irratsaioak

Azkenik, Gasteizen bazegoen euskal irratsaioak. Radio Vitorian Andoni Urrestarazuk astean hirutan euskara eskolak ematen zituen, astelehenetan, asteazkenetan eta ostiraletan, arratsaldeko 18,30etatik 19etara.

1960-1974 bitarteko komunikabideak

1. ALDIZKARI ERLIJIOSOAK

1.1. Hegoko aldizkariak: *Anaitasuna*, *Goiz Argi*, *Zeruko Argia*, *Baserri*

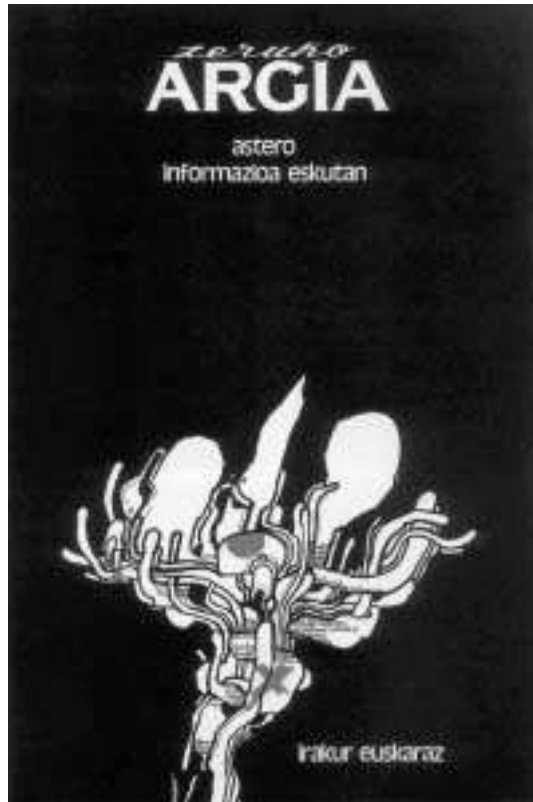
Joan Mari Torrealdaik gogoratu duenez, 60ko hamarkadan "gertakarien zaparrada izan zen": euskal idazleak Ermuan eta Baionan bildu ziren, Gabriel Arestik bere lehen liburuak argitaratu zituen, Euskaltzaindiak Arantzazuko bilera egin zuen, Durangoko liburu-azoka lehen aldiz antolatu zen 1965ean, eta, Rikardo Arregi bezalako figura garrantzitsu eta gazteen eskutik, euskal kazetaritza loratu zen.

Zeruko Argia hiru urte egon zen agertu gabe, 1960tik 1963 arte. Martxoan Agustin Ezeizak hartu zuen bere zuzendaritzapean, astekari independentea eta pentsamolde zabalekoa egiteko asmoz. Jende berria iritsi zen: Carlos Santamaria, Jose Migel Zumalabe, Jose M. Lasarte eta Jose Salegi, adibidez, idatziz eta dirua jarriz aritu ziren. Beste batzuek jarraitzen zuten, Inazio Eizmendi *Basarrrik* adibidez, bere betiko "Nere bordatxotik bildutako sorta" idazten. Kazetari berriak hurbildu ziren: Rikardo Arregi, Xabier Gereño, Gabriel Aresti, Luis Alberto Aranberri *Amatiño*, Joxe Azurmendi, Ramon Saizarbitoria, Edorta Kortadi, Xabier Lete, Anjel Lertxundi esaterako. Pixkanaka orrialde kopurua gehituz joan zen: hasieran sei, gero hamabi eta azkenean 75. Euskara batua proposatu zenean, *Zeruko Argiak* besterik gabe onartu zuen. Garai hartan hasi zen aldizkaria, erlijiosoa izateari utzi gabe, *newsmagazine* bihurtzen.

Zeruko Argiak batez ere Gipuzkoan zuen eragina; Bizkaia *Anaitasunaren* eremua zen. Imanol Berriatuak 1953an sortua, hainbat aldaketa gertatu ziren aldizkarian urte haietan. 1957etik 1966 arte Arantzazuko teologoek zuzendu zuten eta taxuera handitu egin zen. 1967etik 1969 arte Joan Azurmendik eta Imanol Berriatuak zuzendu zuten. 70eko hamarkadan indartu egin zen. Hala ere, 1973an isilaldi bat gertatu zen, Zelaieta zuzendariak dimisioa aurkeztu ondoren. Gero *Jakinetik* zetozen batzuek hartu zuten, Joseba Intxausti buru zela.

Gipuzkoan *Goiz Argi* sortu zen, Jose Antonio Garateren ekimenez. Erlijiosoa zen, gipuzkeraz idatzia, baina zenbait tarte eskaintzen zien beste

gai batzuei, batez ere baserriko gauzei, hasiera batean *Aranzazuko* gehigarri bat baitzen.

Zeruko Argiaren iragarki bat 1970eko hamarkadan

Ez zion, hala ere, gainontzekoek beste orrialde eskaini politikari. Besteak baino tradizionalagoa zen, eta ezaugarri hori areagotu zen gero trantsizio garaian. 1970ean Donostiara joan eta aro berri bati hasiera eman zion aldizkariak. Kardaberaz taldeko batzuk sartu ziren eta laikoan eskuetan gelditu zen argitalpena. 1970ean Bilboko *Agur* hilabetekaria sortu zen, gero hilabetekari eta astekari bihurtu zen. Eskuinekoa zen, eta euskara batuaren aurkakoa. 1973an desagertu zen eta bere irakurle gehienak *Goiz Argira* joan ziren. 1974an *Goiz Argi* astekari bihurtu zen, *Argia*, *Anaitasuna* eta *Herria* bezalaxe.

Baserria ere nahiko tradizionala zen. Bilbon agertu zen 1967. urteaz geroztik, bertako baserritarrentzat, Gerra aurreko eta ondorengo tradizioari eutsiz. *Baserriaren adiskideen abelur-orria* zen azpizenburua.

1.2. Aldizkari erlijioso hutsak

Alde batera utzita lehendik zetozen aldizkari erlijioso hutsak, baten bat ere sortu zen aro hartan. Horietako bat *Jaunaren Deia* du. 1964an sortu zen, euskara hutsez. Lehen hamasei zenbakiak mimeografiatuak izan ziren, Markox Amundarainen zuzendaritzapean. Lazkaoko beneditarren komentuan egiten ziren aleak. 17. aletik aurrera inprimatu egin ziren.

Bigarren zuzendaria Isidro Baztarrika izan zen, 1969tik 1973 arte. Handik aurrera Errupin Muxikak hartu zuen zuzendaritza, talde baten izenean. Gehienez mila ale ateratzen ziren, eta sostengu ekonomikoa Lazkaoko beneditarrena zen. Gaiak teologikoak eta liturgikoak izaten ziren, eta irakurleak, apaizak, fraideak eta mojak.

Horrez gain, ikasle erlijiosoek egindako beste aldizkari andana bat badugu: lehendik zetozen *Laiaketan* eta *Arnas* gain, Oñati agustindarrek *Erein* atera zuten 1960an. II. Kontzilio Vatikanoren ondoren Eliza katolikoan hazi berriak nabaritu ziren. Euskal Herrian ere bai, jakina. Horren ispilu Oliteko *Gure Izarra* eta Begoñako *Gogoz*. Ale-kopuru eta zabalkunde murrizta zuten.

Askoz gehiago saltzen ziren beste bi aldizkari elebidun: *Aranzazu* eta *Redención*, 20.000 ale baino gehiago bakoitza.

Euskara hutsezkoa zen, eta da, lerro hauek idazten ditugunean ere argitaratzen baita, karmeldarren *Karmel* aldizkaria. 1956an jaio zen, 1951n ere egutegi moduan kaleratzen bazen ere. 1962an debekatu egin zuten, baina gero berriz ere agertu zen. Santiago Onaindia sortzaile eta sostengu nagusia zen.

Gotzaintzek ere bazuten aldizkari bana, non euskarak lekurik bazuen, behintzat Bizkaian (*Bizkaiko Eleizea*) eta Gipuzkoan (*Aldizkari Nagusia*). Bestaldean Belloc-eko fraileek *Othoizlari* ateratzen jarraitzen zuten.

1.3. Herriaren eredia, tinko Iparrean

Ipar Euskal Herrian, aldiz, euskal komunikabideen indarra ahulduz zihoan. *Herriak* jarraitzen zuen komunikabiderik indartsuena izaten, baina faktore politiko eta sozialek - frantsesezko hezkuntza, telebista eta irratien hedadura, herrien despopulazioa, eta abar - euskal produkzioaren atzerakada ekarri zuten.

1965ean *Herriak* taxuera handia zeukan, orduko egunkariak bezalakoa (astekaria izaten jarraitzen zuen, jakina). Ostegunetan agertzen zen Baionan, zenbait kazetari-baliabideak erabiliz: argazkiak, idazpuru korrituak, letra-tipo ezberdinak titularretan eta testuetan, eta abar. Nolabaiteko

modernizazioari, beraz, ekin zioten, aldizkariaren hegemoniak hala eskatuta. Lau orrialde eta betiko atalak zituen: Lapurdiko, Nafarroa Behereko eta Zuberoako berriak, pilotari buruzko informazioa, tokian tokiko informazio ugari, eta lehen orrialdean editorial edo iruzkin bat, orduan ere zuzendaria zen Piarres Lafittek sinatua *So Egile* goitizena erabiliz.

1970eko hamarkadan zenbait aldaketa gertatu ziren. Taxuera tabloidera pasatu zen, zortzi orrialde zituen, eta diseinua ere aldatu eta hobetu zen. Pilotaz ez ezik, Iparraldean hain ospetsua den errugbiari buruzko berriak ere ematen hasi ziren. Asteko berriak, Lapurdiko herri gehienetakoak, Nafarroa Behereko eta Zuberoko atal bana, Hegoaldeko berriei buruzko beste bat, iritzizko artikuluren bat (horietako bat frantsesez), eta tribuna libreko artikululu luzexka, "Egun eta bihar". Lehen orrialdean ere erreportajeak eskaintzen hasi ziren, txikiak eta ikusgarriak: berri nabariez gain, Euskal Herriko parajeen berri eta bidaiei buruzkoak ere ematen zituzten. 1973tik aurrera, nazioarteko eta Frantziako berri gehiago eskaini zituzten. Idazle berriak ere agertzen diren: P. Bidart, Ramuntcho Camblong, Etienne Salaberry.

1.4. Euskara erdal egunkarietan

Frankismoaren azken urteetan hainbat erdal egunkaritan euskara argia ikusten hasia zen, 1966ko Fraga legeak ekarri zuen askatasun izpiekin. Iruñeko *Diario de Navarrak* 1966an *Nafar izkuntzan* izeneko asteroko gehigarria argitaratzeari ekin zion, Pedro Díaz de Ultzurrunek gidatua. Aingeru Irigaraik eta José María Satrustegik ere idazten zuten. 1976an Jesús Gaztañaga eta Manu Oñatibia apaiz gipuzkoarrek ardura hartu zuten. Batuaren aurkakoak ziren. Donostiako *La Voz de España*n, lehen, eta gero *Diario Vascon* Inazio Eizmendi *Basarrik* bere betiko "Nere bordatxotik" izeneko atala berriz ere kaleratu zuen. Beste euskal testu edo atal batzuk ere argitara eman zituzten bi egunkari horiek, batez ere igandeetan, erlijioari buruz, eta ostegunetan, Ordiziako feriari buruz. Bilboko *Hoja del Lunes*n (1971), *La Gaceta del Norten* (1974) eta *El Correo Español-El Pueblo Vascon* ere zenbait euskal testu noizbehinka agertzen ziren. "Susmoa dut", zioen 1976an Xabier Aranburuk, "ez ote duten zuzendariak euskal orriak folklore gauza bezela erabiltzen: moda bat da, euskaldunak kexa ez ditezen..." (Aranburu, 1977: 68).

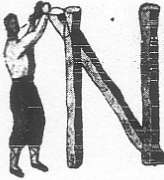
ZERUKO ARGIA

83

GAURKO GAITZAK

ZINEKERIA

NIK ez dakit zine-zaletasuna ala zinekeria dan erririk geyentan sortu dana. Baña toki askotan ezagutzen dan garra gaixoa dala bai. Gaur asko dira gosez eta zorretan bizi nayago dabena zinea laga baño. Gaixoa ez ete ori? Zinearen onerako indarririk ezin ukatu on bidean zuzendu eskeroz. Zoritxarrez lizunkerira begira bizi da, griñak biztutzen, bizimodu zikiñak goratzen eta erakusten, gizarteko argalkeriak zirikatzen.

Oraindik ez dira urte bi zine lizun bat zan erri txiki baten. Gañezka jentez. Guraso, zarr, ume, maite-miñetan bizi diran neska mutil... Geyagorik ezin sartu.

Pelikula lizuna benetan; ondo eratu, artista onekaz egiñ, dotore tajutua, zoragarria askorentzat.

Pekatu bidea argiago ezin erakutsi. Ezkoñdu gabe ezkon bizitza erabilen bik. Neska koitadu ta errukarria ama izateko bidean zan laster ta osagilleagana juaten ikusten zan amatasuna beragandik ezerestuteko asmoz, izaki barri baten bizitza bere erriatetik atarateko eskabidez. Geroago, ontzi baten ebiltzala, pekatua oraindik lodiago egiten da. Neska uretara jausi edo jaurti ta bere kutunak ardurarik gabe itoten laga.

Ikusle asko sispuruz ziran; emakumerik geyenak negarrez, penaz beterik, beste asko errukiak jota. Eta danak esakera bardiña: Au bai pelikula ederra!

Kalean laster ziran bi autuan, barriketan. Eliztarrak biyak, baña ez bardin pentsaten ekienak.

—Ze memela da berau? Ondo pelikula ederra zan beñepein!

—Baña au ta beste a ta...

—Ixilik egon zaitetz ixilik egon. Eztakigu ze pasaten dan ala? Elizan elizako

ZERUKO ARGIA... Izen santua. Zabaldu ZERUKO ARGIA Jaungoikoaren izenean... Amar arpidedun edo suskritore berri bialtzen ba dizkidazu, liburu polit bat bialduko dizut, ordañez.

gauzak eta zinian zineko gauzak, txikiña. Guk beintzat, odozer ikusi arren arraririk ez dogu sentiduten beñepein.

—Baña an gozan neska mutillak...

—Bai zera. Ori zer dan eztakiela uste? Iñor eztago gaur lo.

—Gauza bat da jakitea ta beste bat griñak biztutia.

—Jakitiak sekula be kalterik eztauka, bai? ta...

—Olakorik ez egizu esan.

—Ez, zera... geu antxiña bizi giñan lez sorgin eta mamu antzera bizitzea da obiago!

Orrelako jardunak asko ziran.

Gero?

Komunikabide zaharrak eta berriak ez ziren beti ondo konpontzen.

Zeruko Argia zinemaren aurka aritu zen noizbait

2. ALDIZKARI POLITIKOAK

2.1. Ezkerreko aldizkariak

Iparrean sortua, baina Hegoari begira, *Zabal* Baionan atera zuten 1973an hango errefuxiatu batzuek, haien artean Paulo Iztueta eta Jokin Apalategi zeudela. Sozialismoa eta abertzaletasuna ziren haren zutabe nagusiak. Lehen aroa 1976 artekoa izan zen, multikopiaz, harez geroztik inprimatzen hasi ziren.

Klandestinitatean hainbat aldizkari agertu ziren, talde politikoak sortu ahala: *Ezkerra* (ESB), *Euskaldunak* (EHAS), *Sugarra* (LAIA), *Iraultzen* (LAB), *Askatasuna* (Comité de Exiliados), *Tierra Vasca* (orduan ezker abertzalera pasatutako ANVrena), *Hemen eta Orain* eta *Euskadi Obrera* (PCE), *Euskadi Socialista* (PSOE), *Komunistak* (EMK), *Sutegi* (USO), *Abenduak 11* (ORT) eta abar (Siadeco, 1977: 140). Gehienak elebidunak ziren, euskarari utzitako portzentaia oso aldakorra.

2.2. ETAREN aldizkariak

Euzko Alderdi Jeltzalearen politikarekin ados ez zeuden gazte batzuek sortu zuten Ekin taldea eta hortik atera zen gero Euskadi Ta Askatasuna (ETA) 1959an, nazio-askatasun mugimendu gisa. Hortik aurrera ETA talde armatu bilakatu da, hainbat bereizketa izan ondoren.

Talde honek bere aldizkariak - klandestinoak, zer esanik ez - izan ditu bere pentsamoldea plazaratzeko. Lehenengoa 1961ean sortu zen (urte horretan bertan hasi ziren ekintza armatuak): *Zutik*. Izen horrekin hainbat aldizkari agertu dira ordudanik. Hasieran aldizkatasun jakinik gabeak, beste batzuetan *Cuadernos de ETA* deituak, denetariko gorabeherak izan ditu argitalpen honek. 1974an ETA bitan banatu zen, ETA-V (militarra) eta ETA-V (politiko-militarra). Lehenengoak mantenduko zuen *Zutik*. Horretaz aparte, beste aldizkari batzuk izan ditu: *Kemen* (1967-1970), *Hautsi* (1972-1977), *Batasuna* (1969-1970), *Gudaldi* (1969-1970), *Langile*, *Zutik berriak*.

Beste taldeek beren bozeramaleak argitaratu zituzten. ETA VI-LCRk beste *Zutik* bat atera zuen (1971-1977), *Berriak*, eta abar. Berdin beste talde komunista batzuek: EMKk, adibidez, beste *Zutik* bat (1966-1968), *Komunistak* (1969), *Barneko Gora Beherez* (1968-1969), *Gora* (1969-1970), *Zer egin?* (1970-1977), eta abar.

Argitalpen hauek guztiek oso bizitza, tirada, irakurketa eta banaketa irregularra izan dute. Euskararen presentzia ere irregularra izan da, baina oso gutxi dira euskara hutsezkoak.

2.3. Iparreko mugimendu politikoak: Enbata eta beste

Hasieran, Enbata mugimendu kultural bat zen, eta zigilu diskografiko bat. Ipar Euskal Herriko kultur mugimenduetan - baita politikan ere - Telesforo Monzon, Ximun Haran, Michel Labéguerie, Piarres Larzabal zeuden. Gehitu zitzaizkien, 1960an, Michel Burukoa, Michel Eppherre, Jakes Abeberri eta Jean Louis Davant (Arbelbide, 1996: 96). Hasierako *Embata Embata* bilakatu zen, eta 1960tik argitaratzen zen aldizkariari ere izen hori eman zioten 1961ean. Ximun Haranek zuzentzen zuen. Aldizkaria "ezker eta eskuinaren arteko borroka baztertuz, elgarrekin borrokatzeko zentralismoaren kontra" egina zen (Arbelbide, 1996: 110).

1965ean ikasleen biltzar bat egin zen Bordelen, eta bertan proposatu zen *Enbata*, ordurako hilabetekaria, hamabostekari bihurtzea eta 4.500 ale ateratzea, elebidunak (gehiena frantsesez, zenbait testu euskaraz). Gaur egun arte iraun du aldizkariak, talde politiko horretan hainbat gorabehera gertatu badira ere.

Bestalde, Baionan ere 1974an sortu zen *Euskaldunak/Le Peuple Basque*, gehiena frantsesez eta zenbait euskarazko testurekin. Hilabetekaria, Euskal Herriko Alderdi Sozialistaren aldekoa zen (EHAS). Leku eta urte berdinetako aldizkaria dugu *Ildo*. *Iparretarrak* aldizkaria, elebiduna, askatasun nazionalerako talde honen bozeramalea.

3. KULTUR ALDIZKARIAK

3.1. *Jakin*, euskal kultura berriaren gidaria

Lehen fasean *Jakinek* batez ere gai teologikoak landu bazituen, 1961etik aurrera bestelakoak ere ekarri zituen bere orrialdeetara. Euskara batua onartu zuten, batez ere 1959an Joseba Intxausti zuzendari bihurtu zenetik. Paulo Iztueta azpimarratzen duenez, "bigarren fasea (1964-69) *Jakin* sekulartuz eta europartuz doanekoa da" (Iztueta, 1985: 394). Elizgizonek garrantzia bazuten ere, laikoak idazleen erdia ziren.

1969an, agintari frankistekin hainbat arazo izan ondoren, argitalpena eten egin zen. Berriz agertu zen *Jakin* 1971n. Hirugarren fasea (1971-1976) hasi zen orduan, Joan Mari Torrealdai, Joseba Intxausti eta Paulo Agirrebaltzategi zuzendari bihurtuta. José Ramón Beloki ere han ibili zen. Aldizkariak gain, liburuak ere (*Jakin* Sortakoak) argitaratu zituzten. Baina garrantzitsuena aldaketa ideologikoa izan zen. Orduan frankismoaren aurkako hainbat talde ibiltzen ziren: abertzaleak, sozialistak, komunistak, eta erlijioaren aldaketa sakonak gertatzen ari ziren: Kontzilio Vatikanoa, seminarioen hustuketa, teologia berria. 1967an krisialdi bat egon zen *Jakinen* zuzendaritzapean. Gero eta gai zabalagoak ukitzen zirenez, zuzendaritza

kolektibo bat aukeratzea erabaki zen: Rikardo Arregi (politika orokorra), Carlos Santamaria (zientzia eta pentsamendua), Andoni Lekuona (soziologia), Xabier Kintana (biologia), Ibon Sarasola (literatura, antzerkia eta zinea) eta José Antonio Arana (zuzenbidea eta historia). Denbora gutxi iraun zuen egoera hark: Joan Mari Torrealdai zuzendaritza bere gain hartu zuen, ikasleen aldizkaria izateari utzi zion *Jakinek* eta, Frantziako *Esprit* aldizkaria eredutzat hartzen, kultur, pentsamendu eta entseguko aldizkari normalizatua eta irekia izateari ekin zion. Horrelakoxea izaten jarraitu du, beti ere Torrealdairen zuzendaritzapean, gaur arte.

Rikardo Arregi

3.2. Aurreko aldizkariak abian: *Euskara, Egan, ASJU, Principe de Viana, Gure Herria*

Nafarroan euskaltzaleek lortu zuten aldizkari bat (gehigarri bat, egia esan) argitaratzea, *Principe de Viana*. 1966an agertu zen lehen aldiz, eta lehen hamar urteetan indarra izan zuen, gero aldiz ahuldu egin zen. Ez zen euskara batuaren aldekoa. Nola edo hala, gehigarria 1978 arte agertu zen; bigarren aro batean (batua erabiltzen zuen ordurako) 1981-1985 urteen artean argitaratu zen. *Fontes Linguae Vasconum*, zientifikoa, 1969an hasi zen.

3.3. Heterodoxoen aldizkaria: *Igela*

Euzko Gogoaren belaunaldia gaindituta egoten hasi zen, balore berriak sortu baitziren politikan eta literaturan. Batzuk oso kritikoak izan ziren aurreko tradizioarekin, *Orixek* gidatu zuen horrekin. Horien artean Jon Mirande eta Txomin Peillen zeuden. Mirande Parisen jaioa zen, gurasoak zuberotarrak zituen. Andima Ibinagabeitiak euskararen bidean jarri zuen, eta lehen lanak, hain zuzen ere, *Euzko Gogoan* eta *Eganen* argitaratu zituen.

Hala ere, bere nortasuna oso berezia zen - juduen aurka idatzi zuen, eta askotan faxistatzat har dezakegu - eta beste baliabide batzuk behar zituen bere ideiak jakinarazteko. Horregatik, 1962an *Igela. Euskaldun heterodoxoen errebista* sortu zuen Parisen, Txomin Peillenekin batera, euskal literaturaren mundua astintzeko. Konbentzioak haustera etorri zen aldizkaria. Erasmoren, François Rabelaisen, Alfred Jarryren, Oscar Wilderen edo Bernard Shawren bide satirikotik abiatu nahi zuten, antza. Sei ale argitaratu ondoren, 1964an desagertu zen. Bere eragina errebindikatu dute gure eguneko idazle batzuek.

3.4. Umeentzako aldizkariak: *Kili-kili, Pan pin*

1966an Jose Antonio Retolaza abadeak umeentzako euskal aldizkaritxo bat ateratzea erabaki zuen. Orduan Bilboko San Antongo elizan zegoen, eta lehen bi urteetan Derioko seminariotik multikopiaz atera zuen aldizkaria. Hogei zenbaki izan ziren, hasiera batean laurogei bat kopia, gero bi mila. Aldizkariak ez zuen legezko baimenik, eta eskuz banatzen zen Bilboko ume euskaldunen artean. Bizkaieraz idatzia zen.

Legearen pean jartzeko beharrean, sortu berria zen Euskerazaleak el-kartera jo zuen Retolazak 1968an. Ale bat inprimatu zuten, baina Madrileko baimena etorri ez eta aldizkaria debekatu egin zuten. 1977 arte ez zen berriro agertu.

Gerra ondorengo lehen euskal komikia - komiki aldizkaria - *Pan pin* izan zen. 1960an argitaratu zen lehen aldiz eta hamar urte iraun zuen. Elizaren babespean atera zen, eta ikastolako umeak bilatzen zituen. Batez ere Espainiako komiki famatuak euskaratzean zetzan bere lana: Mortadelo eta Filemón, adibidez, Txorizo eta Txistorra bihurtu ziren euskal bertsioan, eta Zipi eta Zape, Peru eta Txomin. Gipuzkerazko, bizkaierazko eta lapurterazko bertsioak zituen.

4. IRRATIAK

4.1. Erbesteko ahotsa: Euzkadi Irratia

Erbestean zegoen Euzko [sic] Jaurlaritzak irratsaioak antolatu zituen, Gerran sorturiko Euzkadi Irratiaren bitartez. Kataluniako Gobernuaren Radio Associació de Catalunya eta Radio España Independientek ere emititzen zuten. 1945etik 1954 arte Frantziatik bidali zituen Euzkadi Irratiak bere seinalea, aginte frankistak interferitzen saiatzen ziren. Hasieran Mugerretik eta Ziburutik emititu zuen, Joseba Rezolaren eta Ander Artzelusen ardurapean. Ordu erdiko irratsaioak izaten ziren, euskaraz eta erdaraz, baina erdara zen nagusi. Informazioa eta editorialak aireratzen ziren. Hamarkada

batean Gobernu frantziarrak begi onez ikusi zuen, 1954an ordea Espainiako agintariei jaramonik egin eta artean barne ministroa zen François Mitterrandek Euzkadi Irratia ixtea agindu zuen. Orduan Euzko Jaurlaritzak Venezuelara eramatea erabaki zuen.

Hamar urte luze igaro ziren, ordea, Frantziako garaitik Venezuelako irratsaioak emititu ziren arte. 1965ean, Ixaka Atutxaren eta Joakin Inzaren ardurapean, egunero hiru irratsaio aireratzen hasi zen Euzkadi Irratia. Erdi izkutupean; hango gobernuak begi onez ikusten bazuen ere - Venezuelako euskal kolonia indartsua eta populutsua zen -, Espainiako presioak ekiditeko. Caracasen ez zen entzuten, handik 40 kilometrora jarria baitzen emandegia. Isilpeko estudio batean grabatzen zen programa, gero zinta hartu eta emandegia zegoen lekura eramaten zuten. Ameriketatik Europara bidaltzeko uhin motzaren bidez egiten zen. Ordu erdiko irratsaioa egiten zuten, udan hiru aldiz eta neguan birritan. Hiru minutuko euskarazko musikaldi bat eta beste hiru minutuko euskarazko artikulua bat ere aireratzen zituzten. Beraz, ordu erdiko programazio hartatik sei bat minutu euskaraz egiten ziren. Hamabi urte egon zen emititzen, 1977ko apirilaren 30ean, igarobide politikoa zela eta, Euskal Herriratu ziren.

4.2. Irratia Hegoan

Barruan hainbat irrati-emandegi edo emisore zeuden, Seguran, Arraten, Tolosan, Bilboko Begoñan eta Barakaldon adibidez. Gehienak Elizarenak edo Elizan babespean sortuak. 1964an, Manuel Fraga Informazio ministroa zela, plan bat erabaki zen eta Komisio Episkopalarri Madrilen lau emisore eta probintzia bakoitzean emisore bana jartzeko baimena eman zitzaion. COPE katea sortu zen. Horren ondorioz Euskal Herrian honako hauek COPEn sartu ziren: Segura Irratia (1956), Iruñeko Herri Irratia (1959, dominikoek sortua), Arrate Irratia (1959), Bilboko Herri Irratia (1959), Loiolako Herri Irratia (1961) eta Donostiako Herri Irratia (1962). Euskarak zenbait presentzia eduki zuen. Baita Estatuko emisore batzuetan ere, hala nola Radio San Sebastiánen eta Donostiako La Voz de Guipúzcoan. Hala ere, zailtasunak bazeuden: Loiolako Herri Irratian euskarazko publizitatea eta disko dedikatuak debekatuta zeuden euskaraz. 1958an, bestalde, José Manuel Lasarte apaiz nafarrak Errosarioko Amaren Irradia martxan jarri zuen, baina gobernuaren aginduz itxi behar izan zuen. Arantzako erretorea zen Esteban Irigoienek beste irrati bat antolatu zuen, 1960-1965 urteetan.

Euskarazko irratsaioen kalitatea batez ere 70eko hamarkadan hobetu zen. Siadecoren ikerketa batek nabarmentzen duenez, emisoreak hiriguneetara hurbildu ziren eta erlijioa-baserria-euskara ardatz ideologiko hori pixka bat utzi zuen alde batera. Profesionalak ere sortzen hasi ziren. Ordura arte zaleekin eta euskaldun adoretsekin egiten zena, kazetari profesional

euskaldunekin egin behar zen erdal komunikabideekin lehian aritu ahal izateko. Eta orduan nabaritu zen euskal kazetaritza profesionalaren eskasiak (Siadeco, 1977: 35-36). 1966tik 1976ra euskarazko irratien panorama orekatu zen. Loiolako eta Donostiako Herri Irratiak izan ziren, garai hartan, gidariak euskara uhinen bidez normaltzeko ahaleginetan. Aipagarria da lehen aldiz 24 ordu euskara hutsez transmititu zuen lehen irratia Loiolako eta Donostiako Herri Irratia izan zirela, 1976ko martxoaren 27an, Euskaltzaindiaren omenez. José Ramón Belokik koordinatu zituen lanak. Hamahiru mahainguru zeuden euskal kulturaren beste horrenbeste alderdiri buruz, 24 kronika Euskal Herriko zenbait zonalderi buruzkoak aireratu ziren, eta 30 bat elkarrizketa egin ziren. Euskaltzaindiaren bilera Gipuzkoako Foru Aldundiaren jauregitik eman zen. Azkenik, Anoetako belodromoan egindako kantaldia ere eskaini zen.

Denetariko irratsaioak egin ziren ordutik aurrera irratian: albistegiak, magazinak, publizitatea, musikalak, kulturalak, kirolei buruzkoak, emanaldiak, eta abar. Kulturari buruzko irratsaioetan, eta erlijioari buruzkoetan, ez zegoen oztoporik euskara erabiltzeko, bai ordea gainontzekoetan. Halako diglosia bat sortu zen orduan kiroletan, albistegietan eta entretenimenduan, non gaztelania - edo ingelesa - nagusi ziren. Euskal Herriko Unibertsitateko lehen ikasle euskaldunek, euskarazko ikasgaiak landu zituztenek, karrera bukatu arte, 80eko hamarkadan alegia, ez zen konpondu arazo hau.

4.3. Irratia Iparrean

Frantziako estatua oso zentralista denez, Iparreko euskaldunen komunikabideak, batez ere ikus-entzunezkoak, Hegokoenak baino askoz urriagoak izan dira. Askotan euskarazko irratsaioak folkloriko samarrak izan dira. Adibidez, 1961ean Radio Côte Basquen (Radio Franceren barruan) hasi zen igandeetan zenbait minutu euskarari eskaintzen, udan. Urte hartan bertan *Enbatakoek* euskaraz arituko zen irratia bat eskatu zuten (Arbelbide 1996: 101). Eskualtzaleen Biltzarrak 800 sinadura bildu zituen haren alde, baina alferrik. 1981ean, François Mitterranden sozialistak boterera ailegatu zirenean, egunero ordu laurden eta igandeetan ordubete eman zitzaion euskarari.

1971ean Bordele-Akitaniako ORTF emisoreak euskarazko irratsaio bat eman zuen, Maite Barnetchek aurkezten zuena. Radio Pays Basquek, bestalde, egunero zenbait minutu ematen ditu euskaraz 1984. urteaz geroztik, Radio Francen nolabaiteko deserdirapen bat gertatu ondoren. Baionatik ere, gaur egun, eguneroko irratsaio bat aireratzen da euskaraz.

Gaur egungo euskal kazetaritza

1. IGAROBIDEKO PRENTSA ETA EUSKARAZKO INFORMAZIOAREN KRISIALDIA

1.1. Giro politiko-informaziokoa Franco hildakoan

1.1.1. *Euskarazko newsmagazineen ordua: Zeruko Argia, Anaitasuna, Goiz Argi eta beste*

1978an Euskaltzaindiak "Bai euskarari" kanpaina antolatu zuen. Lehentxeago Euskal Kontseilu Nagusia sortua zen autonomiarako bidea prestatzeko. Euskara ofizialtasuna lortzekotan zegoen.

1976an hasi zen *Zeruko Argia*rentzat beste aro bat. Aldaketa asko gertatu ziren lau urtetan, 1980an *Zeruko Argia* Joxemi Zumalabe eta Joxe Mari Ostolazaren ekimenez *Argia* bihurtu arte. Hasiera batean Mikel Atxaga, Donato Unanue eta Luis Alberto Aranberri izan ziren aldizkariaren idazle nagusiak, Kaietano Ezeiza zuzendaria zela. Aranberri joan zen urte hartako udan eta Elixabete Garmendia sartu zen bere ordean.

Aldaketak gaietan ere nabaritu ziren. Orduan pil-pilean zeudenak ekarri zituzten aldizkariaren orrialdeetara: euskal unibertsitatea, amnistia, erreferenduma, azken batean politikak dinamika bat inposatzen zuen. Profesionalago bihurtzea izan zuten asmoa. Argi zegoen euskal prentsak iraun behar baldin bazuen, ingurukoarekin parekatu behar zela. 1976 hura Euskal Prentsa Urtea aldarrikatu zuten, komunikabideetan euskara sartzeko eta euskal kazetaritza irmo bat sortzeko. Espainian bezala, *newsmagazineen* ordua zen, euskara hutsezko egunkaria artean urrun ikusten baitzen.

Anaitasunari dagokionez, bilakaera oso antzekoa da. Elizgizonek sortua eta batez ere erlijioso izatetik oso politikoa izatera igaro zen. 1976an Joan Mari Torrealдай zuzendari bihurtu zen, eta taxuera eta edukiak erabat aldatu ziren. Hurrengo urtean jabetza ere aldatu zen: frantziskotarrek utzi eta laundegi enpresak eskuratu zuen. Abertzale eta sozialistatzat zuen bere burua aldizkari berriak. Bertan, Joan Altzibar ezizena erabiltzen zuen

Torrealdak Espainiako ereditik aldentzea proposatu zuen, nahiz eta euskal kazetaritzaren tradizioa pobre izan, haren ustez. Hainbat gauza egin gabe zeuden: kazetari euskaldunen profesionaltasuna, kazetaritza-euskara, adibidez, ondu gabe zeuden.

Bitartean, *Goiz Argik* bere hartan jarraitzen zuen. Ez zuen ezta euskara batua ere onartu, idazle eta irakurle zaharreneen aldizkaria izaten jarraitu zuen, eta 1976an elebidun egin zen (euskaraz %80 agertzen zen).

Zehatz lehengo *Zabal* aldizkarian zebilen talde bati esker sortu zen Donostian. Ezker abertzalearen pentsamenduzko aldizkaria zen. 1978an sortu zen eta ez zuen arrakasta handirik izan.

Gaiak askoz apalagoa zen pentsamendu aldetik. Leopoldo Zugazak sortu zuen 1976an, *Revista de Occidente* eredu zela. Elebiduna, gehiena gaztelaniaz agertzen zen hiru hiletan behin.

Hitz 1974an sortu zen Iparrean, eta ETA politiko-militarretik gertu zegoen. Aldizkari grafiko bat izan zen eta 1976an desagertu zen.

Hainbat apaiz eta elizgizonek sortu zuten 1978an *Herria 2000 Eliza*, aldizkari erlijioso-politiko gisa definitu daitekeena, ezker abertzalearen aldekoa.

1980an *Saski-Naski* sortu zen, baina arrakasta mugatua izan zuen.

1.2. Euskal prentsaren urtea eta krisialdia

1.2.1. Zeruko Argia Argia bilakatu da

Krisia zela-eta, kaputxinoek, Gerra aurretik *Zeruko Argia* sortu zuten horiek, 1979an aldizkari uztea erabaki zuten. Gauzak ederki aldatu ziren urte haietan guztietan. Egia esan, azken bolada hartan kaputxinoen presentzia "ia testimoniala zen" (*Argia*, 1984ko urtarrilaren 15a, 25. orrialdea). Baldintza batzuk jarri zituzten elizgizonek aldizkaria langileen eskuetan uzteko: izen ezberdina jartzea (horregatik *Zeruko* desagertu eta *Argia* bakarrik geratu zen), zorrak (600.000 pezeta) kitatzea eta egoitzaz aldatzea. Hori guztia egin zuten kooperatiban bildutako langileek eta 1980ko urriaren 2an agertu zen *Argiaren* lehen zenbakia. Kazetari batzuk beste aldizkari batzuetara joan ziren, Lurdes Auzmendi eta Gorka Reizabal adibidez. Jarraitzen zuten, besteak beste, Elixabete Garmendia zuzendariak eta Pilar Iparagirre zuzendariordeak. Ez arazorik gabe: 1982ko urtarrilaren 24an etenaldi bat izan zuen astekariak, hiru hilekoa.

1983an hainbat eta hainbat arazo zuen *Anaitasuna* desagertu eta haren langileek bat egin zuten *Argiakoekin*. Une hartan harpidedun gehienak (%59,3) Gipuzkoan zeuden, %21,4 Bizkaian eta gainontzekoak Nafarroan (%5,7), Araban (%5,2) eta Iparraldean (%3,4).

1.2.2. Anaitasuna eta Goiz Argi desagertu dira

Ordurako, euskal prentsak hainbat aldaketa jasan ondoren eta egoera politiko eta informatibo berriari aurre egiten jakin gabe, *Argia*, *Anaitasuna*, Iparreko *Herria* (1967tik Jean Hiriart-Urrutyk zuzendua, Piarres Lafitteren orde), *Jakin* eta *Saski Naski* aldizkariak 1980an Prentsa Euskaraz kanpaina antolatu zuten. "Euskal prentsarik gabe ez dago Euskal Herririk", zioen esloganak. Euskarazko prentsa gaizki zegoen. Joan Mari Torrealdai *Jakinen* zuzendariaren ustez elebitasuna ez zen estrategiarik egokiena, eta aldizkarien hizkuntzen portzentaia aldatu behar zen, gutxienez %80 euskaraz emanaz. Kanpainaren helburua aldizkari bakoitzarentzat lau mila harpidedun berri lortzea zen. Ez zen gauzatu.

Prentsa euskaraz kanpaina

Euskara hutsezko aldizkariak krisi larrian zeuden. Demokrazia aurreko esparrua galduta edo beste aldizkari eta komunikabide batzuek hartuta zeukaten. Lehen ere euskaldunak alfabetatzeko edo, behintzat, euskaraz irakurtzen ohitzeko baliabide ia bakarra ziren, baina egoera hori gaindituta zegoen.

Egoera nahasi hartan, *Anaitasunak* ezin izan zuen iraun. Diru aldetik ezin okerrago zebilen. Harpidedunen beherakada nabaria izan zen. Adibidez, Bizkaiko jeltzale gehienek baja eman zuten. Euskal aldizkariak ezker abertzalera jotzen zuten heinean, hain beharrezkotzat jotzen zuten militantismoa nagusitzen zen heinean, irakurleak galduz zihoazen. Ikusten zuten irtenbide bakarria dirulaguntzena zen. 1983an, desagertzeko momentuan, hiru aukera omen zeuden: jarraitzea ahal zen punturaino, Gipuzkoako Diputazioaren laguntza bat eskuratu eta *Egin* egunkariaren *Egunon*

gehigarria indartu edo, azkenik, *Argiarekin* bat egitea. Azken hau izan zen irtenbidea.

1.2.3. Aldizkari elebidunak: *Punto y Hora*, *Garaia*, *Ere*, *Euzkadi*

Garai hartan bi eredu zeuden euskal prentsan: euskara hutsezkoa (lehen ikusitako aldizkariak), krisialdi nabarian zeudenak eta aldaketa handiak egiteko beharrean, eta prentsa elebiduna, hau da, batez ere erdaraz idatzitakoa (%90). Azken honek Espainiako *newsmagazineen* eredia jarraitu zuen, batez ere orduan hain hedatua eta arrakastatsua zen *Cambio 16*ena. Espainiako *newsmagazineen* arrakasta hiru urte lehenagokoa zen, eta Euskal Herrian 1976an gertatu zen hiru aldizkarirekin: *Punto y Hora*, *Garaia* eta *Ere*. Guztiak profesionalak ziren, kazetari berriek osatuak, ezkerrekoak eta modernoak. Askok eztabaidatu zen garai hartan zein izan behar zen aldizkari elebidun hauen euskarazko portzentaia, agian %30, hori zen zenbaki hedatuena pentsalari euskaldunen artean. Euskarari ez zioten uko egiten, baina bazekiten euskara hutsez erabiliz gero irakurle goa murriztuko zela. Euskara hutsezko aldizkariaren artean erabaki hark ez zuen oso harrera onik izan, publizitatea eta irakurle zein kazetari euskaldunak lapurtuko zizkietelakoan baitzeuden. Euskal Herriko albisteak eskaini nahi zituzten, baina, antza denez, merkatua ez zegoen horretarako prest, edo Madrilgo aldizkariak hartuta zuten irakurle goa.

Lehenengoa, eta gehien iraun zuena, *Punto y Hora* izan zen. Ezker abertzalearen bozeramalea, gero Herri Batasunetik oso hurbila, Iruñean sortu zen urte hartako apirilean, Mirentxu Purroyren zuzendaritzapean. Hasieran hamabostekaria, laster astekari bihurtu zen.

Uztailean *Garaia* sortu zen Donostian, Eugenio Ibaizabal kazetariaren eskutik, ESBtik gertua zen eta oso bizitza laburra izan zuen, 1977ko apirilean behin betiko desagertu baitzen.

Hirugarrena *Berriak* izan zen. Sozialista, PSEtik hurbila, bederatzi hilabetetan hil zen.

Euzko Alderdi Jeltzaleak ere astekari bat argitaratu zuen urte pare bat beranduago, 1979an. *Euzkadi* zuen izenburua. Informazio politikoa, batez ere erdaraz, euskarazko pasarte batzuekin, zuen hizpide.

1.3. Egunkari abertzaleen sorrera eta Euskal Herriko informazio-sistemaren eraldaketa

1.3.1. Deia eta Egin sortu dira

Talde abertzaleek egunkari bana argitaratu nahi zuten. Euzko Alderdi Jeltzaleak bazuen egitasmo bat, ezker abertzaleak beste bat. Aldi berean

plazaratu ziren asmo biak. Beste proiektua lehendik bazetorren ere (*Egin* argitaratzen duen Orain enpresa 1976an eratu zen), EAJtik gertua zen *Deia* aurreratu zen.

Iparragirre argitaldaria 1977ko martxoan sortu zen, eta egunkaria urte hartako ekainean irten zen. *Egin* urte hartako irailean kaleratu zen lehen aldiz. Alderdi askotan oso berritatzaila izan zen *Deia*: *El País*en eredia jarraituz, diseinu eta taxuera aldetik tabloidea zen. *Offsetez* inprimatzen zen, kolorezko lehena izan zen Euskal Herrian, edizio batzuk izan zituen, profesional gazte eta unibertsitatekoak zituen. Konpetentzia Estatuko egunkariak ziren (Bilboko *Hierro* eta *Unidad*, Donostiako *La Voz de España*) edo kontserbadoreak (*La Gaceta del Norte*, *El Correo Español-El Pueblo Vasco*, *El Diario Vasco*, *Norte Express*). Laster desagertu ziren Estatuko guztiak eta *La Gaceta* eta *Norte Express*, eta indartu ziren *El Correo* eta *El Diario Vasco*, gaur egun ere erabat hegemonikoak Euskal Herrian.

Gauzak horrela, bai *Deia* bai *Egin* egunkariek garai berrietara askoz egokiagoak baziruditen ere, laster alderdikierengatik beren ale-kopuruak eta irakurleagoak gelditu ziren. Merkatu-kuota bat badute, baina esan daiteke bien irakurle eta erosleak nahiko militanteak direla. Pentsamolde ezberdina badute ere, beren bizitza nahiko paraleloa izan da: biek inposatu zuten Euskal Herriko informazio-merkatuaren kontzepzioa (herria "egin" nahi zuten). Tokian tokiko edizioak egin beharrean (*El Correo*ren edo *El Diario Vasco*ren kasuetan ez bezala) *Deiak* eta *Eginek* herrialdeko edizioak egin zituzten. Euskarari halako garrantzia eman zioten, hasiera espero zena baino gutxiago, hala ere.

Beste gauza batzuetan ere bizitza paraleloa izan dute. *Deiaren* lehen zuzendaria zen Iñaki Iriartek kargua utzi behar izan zuen lehen urtebetetzera iritsi baino lehenago. Langile batzuk ere joan egin ziren. Gero nazionalista moderatuen banaketa zela-eta, irakurleak galdu zituen. EAJk bere pentsamoldea ezarri zuen, eta gaur egun jende guztiak hasieratik euskal gobernuan dagoen alderdi nagusiaren bozeramaletzat hartzen du. Azken urteetan, batez ere 90eko hamarkadan, edizioak itxi dira, irakurle kopurua nabarmenki jaitsi da, langileen egoera okertu da. 50.000 bat ale saltzen omen zituen 1998an.

Berdintsu *Egin*. Hasieran ezker abertzale osoa biltzen bazuen ere, gero hala deituriko Euskal Nazioaren Askapenerako Mugimenduaren bozeramale bihurtu da. Lehen zuzendaria oso gutxi iraun zuen. Mariano Ferrerek egunkariaren zuzendaritza utzi zuen ETArek atentatu bat kondenatzeagatik. Gero eta erradikalago bihurtu zen *Egin*, eta jende askok Herri Batasunaren bozeramaletzat zuen. 1998ko uztailan, hain zuzen ere, Entzutegi Nazionaleko Baltasar Garzón epaileak itxi egin zuen, ETArekiko lotura leporatuz.

Hizkuntzari dagokionez, *Egin* eta *Deia* batez ere erdarazkoak izan dira. Egia da euskarazko informazioari eta iritziari eguneroko jarraipena eman diotela, baina gehiena -eta inportanteena- erdaraz eskaini da. *Eginek* gehiago zekarren euskaraz *Deiak* baino: 1984ean, adibidez, %12,8 zen eguneroko euskararen presentziaren batz bestekoa. Jaitzi zen azken urteetan (%10 1994an). Tarte berean *Deia* %4,3tik %2,4ra pasatu zen. Arrazoiak *Eginen* zuzendari batek azaltzen zituen: "La verdad es que hay muy pocos que leen y escriben en euskera. Y damos en euskera por un sentido patriótico" (Coca eta Diezhandino, 1997: 164). Gaien arabera, gizartea eta kultura sailetan eskaini dira euskarazko albiste gehienak.

1.3.2. Euskara beste erdal egunkarietan

Demokrazian erdal egunkarietan euskaraz zer edo zer argitaratzeko joera pixka bat areagotu zen.

Hala ere, gauzak normaltzeko bazegoen arazo bat: kazetari euskaldunen falta. 1976an Euskal Herriko egunkarietan lan egiten zuten kazetarien artean (180 bat) zazpik baino ez zekiten euskaraz, hau da, %3,9 (Aranburu, 1977: 68).

Deia eta *Egin* 1977tik agertu zirenetik gainontzeko egunkarietan euskaraz zerbait ateratzeko ahaleginik egin zen. Gehigarriak ateratzen ari ziren: *El Correoren El Correo Escolarrean*, adibidez, iritzi artikulua bat agertzen zen (Pello Salaburuk sinatua, gehienetan), 80eko hamarkadaren azken urteetan. 1990eko hamarkadan astero testu bat edo beste, inolako jarraipenik gabe, eskaini zuten, besterik ez. Lurralde euskaldunena den Gipuzkoan *El Diario Vasco* astero, Felix Ibargutxi arduraduna zela, *Zabalik* gehigarria atera zuen 80eko hamarkadan, gero eguneroko testu testimonialen bat besterik ez. Dena den, proportzioa oso eskasa izan da: 1984tik 1994ra *El Correok* (ez eguneroko) %0,1-0,2 eskaini izan du euskaraz. *El Diario Vasco*, Gipuzkoan erabat hegemonikoa, %1,6tik %1,7ra pasatu zen (Coca eta Diezhandino, 1997: 163). 1996an Gasteizen sorturiko *El Periódico de Álava*, *Arabako Egunkaria* azpizburua bazeraman ere, erdarazkoa zen, noizbehinka euskal testuren bat argitaratu bazuen ere, gehienetan Iratxe Artarazek idatzita. Nafarroako *Diario de Noticias*ek asteroko gehigarria dauka, lehen *Navarra Hoy* egiten zuen bezalaxe.

1.3.3. Zabalik astekaria

Behin euskara hutsezko egunkaria aterata, Correo taldearen arduradunek hainbat saio egin dute euskarazko komunikabide inprimatu bat sortzeko. Aipatutako gehigarrien ondoren, 1999an erabaki zuten egunkari itxurako astekari bat ateratzea, *Zabalik* izenekoa. Nerea Azurmendi izendatu zuten edizioaren arduradun. 2003. urtean, aldiz, magazin itxura eman zioten. Batez ere erreportajeak landu ditu, hizkera zaindu eta diseinu garbiaz.

2. EITBREN SORRERA ETA GARAPENA

2.1. Eusko Jaurlaritzaren jarrera

2.1.1. *Ikus-entzunezko komunikabideak: Estatutua eta EITBren legea*

EITBren beharra planteatu zen arte, euskarak leku eskasa izan zuen telebistan, bai Frantziako telebista ofizialean, bai Espainiako telebistan. 70eko hamarkadan sortu ziren Espainiako TVEren gune erregionalak, egunero deskonexio laburra eta ekoizpen propioa egiten zutena. 1975ean Bilbon kokatu zen Euskal Herriko gunea, eta Telenorte albistegiaren barruan, astero, euskarazko saio bat egin zen bi urtez, 1977 arte: *Euskalerrria* zuen izena eta arduraduna Jose Mari Iriondo zen. Noizbehinka, ahal zuten heinean -baldintza profesional ez omen ziren onenak izan- lanen bat egin zuten Manu Oñatibiak, Joan Mari Iraolagoitiak, Xabier Kintanak, Jose Mari Etxebestek, Jose Mari Oterminek eta Anjel Unzuetak. Saio hori desagertu zenetik, euskararen presentzia oso urria izan da TVEn, minutu batzuk baino ez titularrak irakurtzeko erdarazko albistegietan.

Eduardo Uriarte, TVEn euskaraz egiten

Hurrengo urtean, 1978an alegia, Euskal Zinegileen Elkarteak euskal telebista autonomo bat proposatu zuen. Telebista elebidun bat zen. Lehenago ba omen zegoen beste egitasmo bat, 1974an Gipuzkoako Foru Aldundiak TVEri luzatu ziona Hondarribian zentro igorlea jartzeko, eta horrek etekinik eman ez zuenez, 1977an lantalde bat osatu zen (han zeuden Manu Oñatibia, Joseba Intxausti, Jose Mari Etxebeste, Jose Mari Iriondo, Juan Jose Azurza besteak beste) euskarazko telebista sortzeko, ETV deiturikoa. Gero erbesteko Euzkadi Irratian aritu zuen eta Eusko Kontseilu Nagusian (1979-1980) eta Eusko Jaurlaritzan (1980-1982) giza-komunikabideen zuzendaria izan zen Juan Jose Azurzak proposatutako plangintza etorri zen (Torrealдай, 1985: 16-20).

1979an Eusko Kontseilu Nagusiak idazkaritza bat eratu zuen euskal telebistaren arazoa aztertzeko. Estatutua abian zegoen, eta bertan bazegoen telebistari buruzko aipamenik, batez ere 19. artikuluan. Gainontzeko autonomietan gertatu ez bezala, hemen bertako telebista ez zen Estatuaren hirugarren kanala, baizik eta kanal propioa. Kultura sailburua zen Ramón Labaienek eta RTVEko orduko zuzendari orokorra zen Arias Salgadok akordio bat sinatu zuen 1980ko urriaren 3an telebista-sarea Euskal Herrian zabaltzeko eta Telenortek ematen zuen programazioan eguneroko euskarazko albistegi bat emititzeko. 1982an Eusko Jaurlaritzaren egitasmoak

irratia eta telebista funtsezko helburutzat hartu zituen, batez ere euskara zabaltzeko. Urte hartan ikastaro batzuk antolatu ziren teknikoak prestatzeko.

Urte hartako apirilaren 20an lege-egitasmoa argitaratu zen. Euskara hedatzea eta bultzatzea da zerbitzu publiko honen helburu nagusietako bat. Carlos Garaikoetxea lehendakariak 5/1982 Legea sinatu zuen Euskal Irrati Telebista Herri Erakundea sortuz, eta uztailean 157/1982 dekretuak Euskal Telebista sozietatea eratu zuen.

2.1.2. Prentsa idatzi ofiziala: Dema, HABEren aldizkariak, aldizkari ofizialak, dirulaguntzak

Eusko Jaurlaritzak erabaki zuen aldizkari bat sortzea: *Dema*. Hor atzean orduko Kultura sailburua zen Ramon Labaien zegoen. Gobernuaren xedea bi bertsio egitea zen, bata elebiduna (260.000 bat ale) eta bestea euskara hutsezkoa (20.000 bat ale), eta halaxe egin zen 1981eko azken hileetan, Gorka Reizabalen zuzendaritzapean. Oso gutxi iraun zuen.

1981ean ere beste aldizkari batzuk abian jarri zituen Jaurlaritzak. Helduak euskalduntzeko sortua zen HABEren ardurapean hiru aldizkari jarri ziren: *Habe* izan zen lehena, gero *Habeko Mik* (komiki bat) eta *Zutabe* (hizkuntzari buruzko aldizkari bat) etorri ziren. Beranduxeago Unescoren aldizkaria euskaratzeko (gehi zenbat testu original ateratzeko) eskubidea lortu zuen gobernuak, eta *Unescoren Albistaria* sortu zen.

Argi dago ordea Eusko Jaurlaritzaren erabakia ikus-entzunezko komunikabide ofizialen aldekoa izan zela. Hasiera batean idatzizko komunikabideren baten komenigarritasuna aintzat hartu bazen ere, laster irratia eta telebistaren alde jarri ziren. Noizbehinka euskal aldizkari edo egunkari baten garrantzia aipatu da, eta egitasmoak egin badira ere, euskara bultzatzeko aro modernoan irratia eta telebista beharrezkoa zela ikusi zuten. Eredua Espainiako ofiziala izan zen, eta, agian arrazoi berdinarengatik, albo batera utzi zuten une hartan euskarazko prentsa ofizialaren erronka, ikusirik Estatuaren komunikabide ofizialekin gertatutakoa, frankismotik zetozen egunkari ofizial guztiak bertan behera utziak edo salduak izan baitziren.

1983ko bi proposamendi ezetz esan zien Eusko Jaurlaritzak, *Egin* egunkaria ateratzen zuen Orain enpresaren eta *Deia* argitaratzen zuen Iparragirre enpresaren egitasmoei alegia. Biek eskatu zuten euskara hutsezko egunkari bana ateratzeko dirulaguntza. Hala ere, urte batzuen buruan, egi-

tasmo hura berriro agertu zen. Berdin egin zuten *Argiaren* 1983ko proposamenarekin, non, euskal merkatua urria izanik, dirulaguntzak eskatzen baitziren: "Merkatuaren legeen arauera laguntzarik gabe utzirik *Argiak* bezala beste edozein kazetak errentagarritasun posiblerik ez dutela" zioen txosten hark. Urte luzeetan izan da euskal aldizkari eta komunikabide askoren borroka berdina. 1987an, adibidez, *Aizu!*, *Argia*, *Elhuyar*, *Ipurbeltz*, *Karmel*, *Larrun*, *Susa*, *Idatz & Mintz*, *Jakin* eta *Literatur Gazeta* aldizkariak Eusko Jaurlaritzaren dirulaguntzen banaketarekin desadostasuna erakutsi zuten, eta agiri bat sinatu zuten lehentasuna ikus-entzunezko hedabideei ematen zitzaizela esanez, nahiz eta irakurleko potentziala 700.000 lagunekoa izan, haien arabera.

Informazio-agentzia bat ere izan zen asmoa, euskal hedabideek euskarazko informazioa behar baitzuten, eta agentzietatik zetozen albiste guztiak erdarazkoak ziren. Hura ere ez zen gauzatu, hala ere 1985ean, Euskadiko Ezkerrak Gasteizko parlamentuan hala eskatuta, diru kopuru altua erreserbatu zen agentzia batek euskarazko albisteak produzitu zitzaizkion. Dirua Vasco Press-i eman zioten, hasiera batean Efe laguntza eskuratzeko hautagaia bazen ere. Itzulpenak izaten ziren euskarazko berri haiek, eta 1992 arte iraun zuen laguntzak.

2.2. EITBren sorrera

2.2.1. Euskadi Irratia

Erbestean Gerra garaiko irrati emandegiei jarraipena eman zien Eusko Jaurlaritzak. Itzultzean Euskadi Irratia berriro abian jarri zuen.

Balizko entzule euskaldunak askoz gehiago ziren balizko euskal egunkari baten irakurleak baino, irakurtzen zekitenak gehi ulertzen zutenak izan baitzitezkeen irrati entzuleak. 1984ko CIESen ikerketa baten arabera (Zufia, 1984), Euskal Herriko Autonomi Erkidegoan 696.100 euskaldun zeuden (hau da, euskara ulertzen zuten lagunen multzoa hori zen). Horietatik 435.100 lagunek egunero irratia entzuten zuten.

Bestalde, Espainiako 4/1980 legearen arabera, RTVE erakundea sortzeaz gain, zilegi zen autonomi erkidegoetan irrati instituzionalak eratzea. Katalunian, Madrilan, Galizian eta Euskal Herrian halaxe egin zen.

Horregatik, eta aurreko zenbait esperientziaren arrakasta erlatiboa kontuan harturik, Eusko Jaurlaritza 1982an hasi zen irrati saioak emititzen. Euskarazkoak izan ziren lehenengoak, Euskadi Irratikoak. Emisorea Donostian dago eta euskara hutsez aieratzen du bere programazioa, frekuentzia modulatu. Euskal Herri osoan entzuten da (baita Iparrean eta Nafarroan ere), eta denetariko saioak eskaintzen ditu: albistegiak, magazinak, kirolak, musikalak... Urtebete lehenago, Bilbon hasi

zen erdarazko emisorea, Radio Euskadi. Geroago Euskadi Gaztea sortu da, irrati-formula (musika gazte arrakastatsua), euskaraz eta erdaraz. Badago beste emisorea publiko bat, EITBren barruan dagoena: Radio Vitoria-Gasteiz Irratia, Eusko Jaurlaritzak 1981eko abenduan erosi zuena. Programazio gehiena erdaraz eskaintzen bada ere, badago zer edo zer euskaraz, adibidez urte asko iraun azen *Maritxu Berritsu* umeentzako saioa, Jeni Prietok zuzendutakoa.

Euskaldunen %9,4k entzuten zuen Euskadi Irratiko programazioa 1984an.

Denbora laburrean, Radiocadena Española eta Radio Nacional de España (RNE) batu ondoren, Radio 4 (Espainiako irratiaren kate autonomikoak) abian jarri zen 1989tik 1991 arte. Bertan irratsaioren bat euskaraz egiten zen, hala nola Argi Dorronsorrok gidatzen zituenak edo Radio Exterior de Españarako egiten ziren erreportaje batzuk. Radio 4 desagertuta, euskararen presentzia oso testigantzakoa da gaur egun Euskal Herriko RNEn.

2.2.2. Euskal Telebista

1983an hasi ziren lehen emisioak, ehun bat langileren eskutik. Luis Iriondok jaso zuen zuzendaritza. Legean argi eta garbi esaten ez bada ere, euskara hutsezko telebista bat eratu zen hasieran. Urte hori esperimentaltzat hartu zen, eta gauzak azkar egin ziren, irregularki, presaka (Ibáñez, 1995: 348). Hasieran bi ordu eta erdi egunero: marrazki bizidunak, dokumentalak, luzemetraiak eta albistegiak. Abendurako kirolak - emanaldiak barne -, hauteskundeen berri eta elizkizunak eskaintzen ziren (40 ordu astero). Gaur egun ikus daitekeen albistegia eratu zen: *Teleberri*. Durangon ezarri zen egoitza, eta Alemaniako Studio Hamburg Media Consult International delakoaren laguntza tekniko-profesionala izan zuen. 1984an proiektua gihartuz joan zen. Berezko ekoizpena handitzeko beharra ikusten zen. Langileria ere handitu behar zen, eta urte hartan 220 pertsona zeuden ETBn lanean. Orduan ere, zenbait irakasle euskaldunen kemenez, kazetaritza ikasketak euskaraz eskaintzen hasi ziren Leioako Fakultatean, eta euskaraz trebatutako lehen kazetariak lizentziatzen hasi ziren. ETBko balizko ikusleak 509.500 lagun ziren (Zufia, 1984).

Lan gorabehera batzuekin, eta Euzko Alderdi Jeltzalearen barruko arazoak tartean (1985ean Carlos Garaikoetxearen ordez José Antonio Ardanzak izendatu zuen EAJk lehendakari berria), ETBn ere aldaketak gertatu ziren. Zuzendaria zen Andoni Areizagaren ordez José María Gorordo izendatu zuten. Haren ustez, elebitasuna errespetatu behar zen, baina euskara hutsezko kanala ere mantendu behar zen. Orduan, erdara hutsezko beste kate bat sortzea proposatu zuen. Bat-batean egin zen hori 1986ko maiatzaren 31n. Egun bat lehenago Gorordok eman zien berria EITBren Administrazio-

Kontseiluko kideei. Erabaki hori asko kritikatu zuten beste alderdi politikoei eta euskaltzale askok.

Gorordoren ondoren Josu Ortuondo izan zen ETBren zuzendaria. Adituen ustez, garai hori (1987-1991) normaltzearena da. Apustua, argi eta garbi, batez ere erdarazko katean, komertzialitatearen aldekoa izan da, gainontzeko telebista ofizialetan bezalaxe, batez ere kate ofizialek monopolioa galdu eta enpresa pribatuak (Tele5, Antena 3 eta Canal+) 1990ean emititzen hasi zirenean.

1991tik aurrera Iñaki Zarraok ETB zuzendu zuen. Bere zuzendaritzapean ereduaz ezarri zen: bi kate, bat euskara hutsezkoa, bestea erdaraz hutsezkoa, komertzialitatea (eta zerbitzu publikoaren kontzeptuarekiko gatazka), gero eta produkzio propio gehiago (hor dago *Goenkale* programaren arrakasta), audientziaren egonkortzea, nahiz eta telebista pribatuak sortu (batez ere ETB-1, euskarazko katea, konpetentziarik ez duelako, tokian tokiko telebistena izan ezik), eta aurrekontu publikoekiko menpekotasuna: EITBk Kultur Sailaren aurrekontuaren zatirik handiena eskuratzen du, eta horrek ere kritika latzak sortu ditu.

Hala eta guztiz ere, egia da Euskal Herri osorako euskara hutsezko telebista zein irrati bakarrak ETB eta Euskadi Irratia direla, eta ekimen pribatuak, gaur egun behintzat, ezin digula euskaldunoi zerbitzu hori eskaini. Gero eta gehiago dira tokian tokiko irratiak eta telebistak, elebidunak edo euskara hutsezkoak, baina oraingoz euskaldunon lurralde guztietara ailegatu den bakarra EITB da.

3. EUSKARA HUTSEZKO EGUNKARIA

3.1. Lehen egitasmoak

3.1.1. *Aritz taldearen egitasmoa: Erria*

1976ko maiatzean ezagutzera eman zen euskara hutsezko egunkarirako egitasmo bat, Aritz enpresarena. Enpresa hura *Goiz Argitik* hurbil zegoen, eta *Erria* izango zen egunkari horren izena. Santiago Aizarna agertzen zen zuzendari moduan. Hala ere, gehien sartuta zeudenak beste batzuk ziren: Manu Oñatibia eta Joxe Murua, adibidez, haiek agertzen baitziren Aritz enpresaren buru eta buruorde gisa. Gero Euskerazaintza sortu behar zuten batzuk. Artean Euskerazaleak taldean zeuden haiek, Joxe Luis Iriarte eta Jon Murua, bildu ziren egitasmoaz hitz egiteko. Bizkaiko Agustin Zubikarai eta Iñaki Zubirik ere parte hartu omen zuten elkarrizketa haietan. Denak euskara batuaren aurkakoak ziren. Ohar bat kaleratu zuten *Argian*, "*Erria* egunerokoa gure izkuntzan" izenekoa. Bertan egunkariak hamasei orrialde izango zituela zioten. Asmoa zen zenbait euskaltzale dirudunen laguntza

eskuratzea, baina laster konturatu ziren asmoa ezinezkoa zela, eta 1976ko udazkenean bertan behera gelditu zen.

3.1.2. La Voz de Euskadiren Orria

Bitartean, egunkari sortu berri batzuek bazuten euskal egunkaria gogoan, eta "egunkaria egunkariaren barruan" deituriko eredu erabiltzen hasi ziren, hau da, euskara hutsezko gehigarriak argitaratzeari ekin zioten. Baliagarriak baziren ere, egia esan batek ere ez du irautea lortu eta euskal egunkari bihurtu. Lehenetariko bat Donostiako *La Voz de Euskadi* egunkariaren *Orria* izan zen. Antza denez, asmoa hamasei orriko egunkaria ateratzea zen. Sei kidek lan egin zuten bederatzi hilabetetan, haien artean Felipe Juaristi, Koldo Etxabe eta Imanol Aranburu zeudela. Geroago ere, *Eginek*, *Navarra Hoy* eta *Diario de Noticias* nafarrek, *El Correo Español-El Pueblo Vasco* bilbotarrak, *El Diario Vasco* eta *Deiak* erabili dute formula hori 80ko eta 90eko hamarkadetan.

3.1.3. Mikel Atxagaren proposamenak

Hainbeste urtetan euskal komunikabidetan aritua zen Mikel Atxaga kazetaria. 1982an *Deian* zegoen, eta bere orrialdeetatik euskal egunkari baten aldeko deia egin zuen. EITB sortua zen ordurako, eta argi zegoen beraz erakunde ofizialen apustua euskal irrati-telebistaren aldekoa zela. Euskara hutsezko prentsa gehigarri gisa ikusten zuen Atxagak, eta sakabanatuta zeuden ahaleginak batzea proposatu zuen, *Deian* bertan, *Eginek*, *La Voz de Euskadi* eta *Diario Vascon* argitaratzen ziren euskal orriak euskara hutsezko egunkari bakarra bihurtzea, 28 orrialdekoa, Gipuzkoako Diputazioak dirudienez 105 bat milioi emateko prest baitzegoen, Euskara Komisioak hala gomendatuta. Ez zen burutu asmo hura, Atxagak berak urte pare baten buruan aitortu zuenez, eszeptizismoz hartua izan baitzen proposamena.

3.1.4. Orainen egitasmoa

1983an *Egin* egunkariaren atzean zegoen Orain enpresak euskara hutsezko egunkari baten egitasmoa aurkeztu zion Gipuzkoako Diputazioari. Zehazki, ordura arte egiten ari ziren *Egunon* gehigarria handitzea zuten helburu, lau orrialdeetatik zortzi orrialdetara pasatuz, 1985ean hamabi orrialdeko egunkari bihurtzeko asmoz, argudiatzen baitzuten haiek egindako inkesta baten arabera irakurleek euskal egunkari bat nahi zutela, eta bazeudela egunero hura jasoko zuten sei edo zazpi mila bat erosle euskaldun. Asmo horretarako Foru Aldundia 3.750.000 pezetako diru laguntza emateko

prest omen zegoen. Eusko Jaurlaritzan ere aurkeztu zuten proiektua, alferrik. Dirudienez, Iparragirrek ere beste proiektu bat aurkeztu zuen, 24 orrialdeko egunkari bat ateratzeko. Eusko Jaurlaritzaren ezetza jaso zuten. Biek 10.000 ale kaleratu nahi omen zuten.

3.2. Euskal egunkaria prestatzeko astekari esperimentalak (1986-1990)

3.2.1. Hemen

1986an Eusko Jaurlaritzak urte batzuk lehenago proposatutako egitasmoak berriro hartu zituen kontuan, zenbait aldaketa sartu bazuen ere. Orain eta Iparragirre enpresek, aurreko atalean ikusi dugun bezala, euskara hutsezko egunkari bana ateratzea proposatu zuten. Jaurlaritzak eskatutako dirulaguntza emateari ezetz esan zion. Hala ere, kalean eta euskal informazioaren munduan euskal egunkariaren beharra sentitzen zen. Orduan Gobernuak urrats batzuk eman zituen: bata, euskal merkatuari buruzko ikerketa bat egitea, eta bestea, euskal egunkari bat, edo batzuk, kaleratzeko esperimentuak bultzatzeko dirulaguntzak ematea.

Asmoa ez zen euskara hutsezko egunkariak ateratzea, baizik eta astero egunkari itxura eduki behar zuen aldizkari bat ateratzea, gutxienez 32 orrialdekoa, goizean - Euskal Herriko egunkari guztiak goizekoak ziren - eta Euskal Herriko lurralde guztietara banatzeko. Enpresa sendoei zuzendua zen eskaintza. Sei erredaktore, behintzat, kontratatuta egon behar ziren, Kazetaritzan lizentziatuak edo beste egunkari bateko bost urteko esperientzia eduki behar zuten. Gaurkotasun-astekariak izan behar ziren, gutxienez albisteen %75 aste hartakoa izan behar ziren, eta 10.000 ale edo gehiago atera behar zituzten. Lehiaketara hiru enpresa aurkeztu ziren: Orain, Iparragirre eta Zeruko Argia, *Argia* astekariarena. Azken honek ezetza jaso zuen, baina lehenengo biei baietz esan zien Jaurlaritzak.

Orain enpresaren produktua *Hemen* izan zen. Joxean Agirre izan zen zuzendari edo koordinatzailea. 1986ko irailaren 26koa dugu lehen zenbakia. Agirrerekin batera, Jabotxa Fernandez, Eguzki Arrizabalaga, Andres Gostin, Xabier García Argüello, Joseba Álvarez Forcada eta Sergio Basurko. Ostiralero agertu zen 1990ko irailaren 28 arte. 3.500 bat ale argitaratzen zuen 1989an.

3.2.2. Eguna

Hemen baino hilabete beranduago plazaratu zen *Eguna*, 1986ko urriaren 5ean. Gerra Zibilean agerturiko egunkariaren izena eta zenbaketa jarraitzen zuen, ordura arte egon zen euskara hutsezko egunkari bakarraren tradizioari eutsiz. Koordinatzailea Luis Alberto Aranberri *Amatiño* izan zen.

Horrekin batera, kazetari ezagunak, gehienak *Deiatik* hartuak: Mikel Atxaga, lehenago ere *Argian* ibilitakoa, Nerea Azurmendi, Txemi Galarraga, Imanol Unzurrunzaga eta Gerrako *Egunaz* arduratu zen Agustin Zubikarainen semea, bera ere kazetari profesionala, Antton Zubikarai. *Eguna* ostegunetan agertu zen lau urtez, 1990eko irailaren 27 arte. 2.500 bat ale saltzen omen zuen 1989an.

3.3. Euskal egunkarirako bi egitasmu

3.3.1. CIESen ikerketa

Azaldutako "astegunkarien" esperimenduarekin batera, Eusko Jaurlaritzak 1988an enpresa bati euskal merkatuaren ezaugarriak eta aukerak aztertzeke agindua eman zion. Iruñeko CIES arduratu zen ikerketaz. Horren arabera, ez zegoen lekurik euskara hutsezko egunkari bat baino gehiago kaleratzeko. Irakurle euskalduna gaztea zen, kultur maila altukoa, unibertsitarioa, irakurtzen ohitua, politikazalea eta ezkertiarra, abertzalea eta independentziaren aldekoa.

Euskal Herrian irakurtzeko ohiturak oso altuak ziren - eta dira -, euskaraz ere bai: 1984ko CIESen ikerketaren arabera, hamabost urtetik gorako 324.000 euskaldunek irakurtzen zuten euskaraz. Horietatik 200.000 batek egunkaria irakurtzen zuten egunero. Hori izan zitekeen euskal egunkari baten irakurleko potentziala. Euskal egunkari baten faltan, gehien irakurtzen zutena *El Diario Vasco* zen (%27,1), gero *Egin* (%17,4) eta *Deia* (%16,2). Euskara hutsezko egunkari baten balizko irakurleak 88.000 bat izan zitezkeen. Kontuan harturik hirutatik bat erosten zuela egunkaria, erosleen balizko kopurua 21.000-26.000 zen.

Jaurlaritzak ez zuen azterketaren berri eman. Hala ere, *Argia* astekarian haren ondorioak ezagutarazi ziren. Tirabirak hasi ziren orduan, eta bi proiektu abian jarri ziren ia aldi berean: Egunkari Sortzen izenekoa, pribatua, eta ofiziala, José Ramón Belokiren koordinaziopean.

3.3.2. Egunkaria Sortzen

1990ean bertan Egunkaria Sortzen taldea osatu zen. Hirurogei pertsona zeuden, horien artean hor zeuden Martin Ugalde, Joan Mari Torrealdei, Nerea Azurmendi, Josu Landa, Txema Auzmendi, Carlos Santamaria, Karmele Aierbe, Iñaki Zabaleta, Koldo Izagirre, Hasier Etxeberria, Luzien Etxezaharreta, Jon Basterra eta Joxemi Zumalabe. 1989ko azaroko Euskal Prentsaren Egunean ondu zen ideia, eta hurrengo Durangoko Azokan, 1990eko urtarrilean alegia, bilera zabal bat egin zen. Kazetaritzari buruzko alderdiak, hizkuntzari buruzko alderdiak ez ezik enpresa egitura eta ekonomi

arazoak ere aztertu ziren. Azken alderdi hau ikertu zuten Joseba Jakak, Urtsa Errastik, Joxemiel Zumalabek, Fermin Lazkanok, Luis Goiak eta Fernando Unsainek. Hasierako tirada 15.000 alekoa izango zen, gero 8.000tan finkatzeko, beraz 40.000 bat irakurle izango zituen egunkari berriak. 150 milioiko hasierako kapitala behar zen, beste horrenbesteko galera sufritu behar baitzuten urtero. Argi eta garbi ikusi zuten dirulaguntza ofiziala behar zutela.

Egitasmo bat osatu zuten. Talde Bateragile batek lan guztiak koordinatu behar zituen, eta gero Kazetal [sic] Taldea eta Batzorde Ekonomikoa osatu ziren. Proiektuaren arabera, egunkaria euskaltzalea, nazionala, baterakoa, zabala, erakunde politikoetatik askea, erdarazko beste komunikabideetatik ere askea, ez instituzionala, dirulaguntza behar zuena, militantea, profesionala eta berria. Bazekiten euskarazko merkaturia murrizta zela, eta gainera erdarazko merkatuaren aurka aritu beharko zirela. Bere irakurlea definitzen zuten honako modu honetan: kultura maila altukoa, abertzalea, ideologia anitzekoa. Alderdi teknikoak ere finkatzen ziren: 40 bat orrialde, tabloidea, sei zutabetan diagramatua. Estilo liburu bat egin behar zela ere argi eta garbi zuten, Euskaltzaindiak emandako arau guztiak errespetatu behar zirela, informazioaren eta iritziaren arteko proportzioa, testuaren eta grafikoen arteko proportzioa ere gorde behar zela. Atalak erabaki ziren proiektuan. Langileria ere finkatu zen: 31 kazetari eta bi argazkilari, gehi laguntzaileak. Hizkuntza jarraitzeko talde bat planteatu zen. Egoitza zentrala Gipuzkoan, eta gero Bizkaian, Nafarroan, Araban eta Iparraldean (Baionan) delegazio bana. Edizio bakoitza hasieran. Formula juridikoa, bestalde, talde eragilea osatzen zuen sozietate mugatua sozietate anonimo bihurtzea zen aukera.

3.3.3. *Proposamen ofizialaren porrota*

Hasieran Iñaki Zarrakoak esan bazuen ere balizko euskal egunkaria pribatua izan behar zela, talde pribatu baten ekimena ikusirik Eusko Jaurlaritza proiektu ofizial bat prestatzen hasi zen, gero Gasteizko legebiltzarrean aurkezteko. 1990eko apirilaren 4an Kultura sailburua zen Joseba Arregik asmoa aldarrikatu zuen, eta urte hartako uztailearen 12an lehen proiektua aurkeztu zuen Jose Ramon Belokiren koordinaziopean bildutako taldeak. Bertan zeuden Antton Aranburu (Euskadi Irratia), Jon Basterra (*Egin*), Elixabete Garmendia (ETB), Felix Ibargutxi (*Diario Vasco*), Ignacio Irizar (*El Correo*) eta Imanol Unzurrunzaga (EITBn eta *Egunan* ari-tua). *Argi*ko Pello Zubiriak (gero *Euskaldunon Egunkariaren* lehen zuzendaria izango zena) dimisioa aurkeztu zuen lehen bileren ondoren eta ez zuen txostena izenpetu. Hamabostean behin bildu ziren hiru hilabetez, eta zenbait

tentsio eta desadostasun gertatu ziren. Felix Ibargutxik, adibidez, ez zuen azken bileretan parte hartu, nahiz eta txostena izenpetu.

Egunkaria Sortzen taldearen egitasmoan bezalaxe, hipotesia egunkari bakarra zen. 35.000-40.000 bat irakurle izan zitezkeela zioten. Zenbat erosle, auskalo. Dena den, 8.000-15.000 ale inprimatu behar zirela zioten. Egoitza zentrala Donostian kokatuko lukete, eta makineria propioa edukitzeko beharra ere ikusten zuten. Delegazioak Bilbon, Gasteizen, Iruñean eta Baionan ez ezik, Madrilen eta Bruselan ere berriemaileak.

Guztiona izan behar zela azpimarratzen zuten euskaraz gai zen edozeinentzat, leku guztietara iritsi behar zela, euskara batuaz idatzia, berri hurbilak emango lituzkeena, tokian tokikoak, malgua, porrotarik gabea. Enpresa egiturari zegokionez, multimedia baten barruan, hau da, juridikoki erreformaturiko EITBn adibidez, "Euskaraen Multimedia" izeneko azpisail bat sortuz euskarazko komunikabideak biltzeko.

Taxuera zegokionez, ez zuten derrigorrez tabloide ikusten (inguruko gainontzeko egunkari guztiak bezala), baizik eta, "berezia" izango zenez gero, berezia ere tamainan. Argazki ugari, albiste laburrez batik bat osatua, kolorezkoa, eta hiru koadernotxotan banatua, bakoitzean guztira 12-16 orrialde hasieran. Lehen koadernotxoan Euskal Herriko albiste politikoak, ekonomikoak eta kulturalak, gehi Espainiako eta nazioarteko albisteak, iritziko testuak, kirolak, telebistari buruzko orrialdeak eta azkeneko orrialdea. Bigarren koadernotxoan, bitan banatua, eguneko gai bati buruzko erreportaje handi bat (3-4 orrialdekoa) eta gizatalde bati eskainitako orriak. Haurrek, batik bat, garrantzi berezia jaso behar zuten, bai eta kulturak ere. Azkenik, hirugarren koadernotxoan herriko edota bailarako albisteak - hobe hauek lurralde historikoko edo probintziako atalak baino -, beraz egunkari honek edizio batzuk (koadernotxo honi zegozkionak) izango zituen.

Astelehenean ez zen atera behar, eta agian igandeetan ere ez (hau da, gainontzeko egunkariak gehien saltzen ziren egunetan). Abuztuan ere oporrak zirela eta, kaleratu gabe egotea ez zuten alde batera uzten. Banatzeko, kioskoak eta harpidetzak. Gero, Egunkaria Sortzenen proiektua gauzatu ahala, beste aukera batzuk planteatu ziren, adibidez ikastoletako haurrentzat batez ere egindako produktua egitea, dohainik banatzea eta haien bitartez helduak irakurtzen zaletzea, "familiako egunkaria" izango zelakoan.

Prototipo bat aurkeztu zuten 1990eko abuztuan. *Egunero* zuen izena, kolorezko zortzi orrialde zituen eta lehen aipaturiko ezaugarriak aldarrikatzen zituen berriro.

3.4. Historiako bigarren euskara hutsezko egunkaria: *Euskaldunon Egunkariaren sorrera eta lehen urteak*

Ekonomi eta kazetari-taldeak aritu ziren 1990eko maiatzetik aurrera euskarazko egunkariaren oinarriak prestatzen. Dirua lortu behar zen, eta horretarako Euskal Herriko hiri zein herri guztietan kanpaina bat antolatu zuten. Bost mila pezetatik milioi erdiko pezetarako akzioak eskura zitezkeen. Laster 160 milioi pezeta lortu ziren. 1990eko abenduaren 6an, azkenik, aurreikuspen guztien aurka, kaleratu zen lehen aldiz *Euskaldunon Egunkaria*. Bazekiten tirabirak zeudela erakundeekin, batez ere Eusko Jaurlaritzarekin, eta dirulaguntzarik gabe gelditu behar zirela lehen garaietan behintzat. Hasiera-hasieratik beren mugak zeintzuk ziren bazekiten: ezin zuten inprimategi propioirik eduki eta horrek ixteko ordua aurreratu behar zuen; langileria murrizta eta soldata nahiko baxuak ezarri behar ziren; igandeetan lana egitea ezinezkoa zen arrazoi ekonomikoengatik eta astelehenetan egunkaria ez zen kaleratuko; eta, euskarazko egunkari bakarra izanik, enpresak ez zuen izango editorialik. Zuzendaria Pello Zubiria izan zen, eta Administrazio Kontseiluko presidentea Martin Ugalde.

Tirabirak zeuden artean. Eusko Jaurlaritzak ez zuen amore eman nahi, eta Legebiltzarrean bere proiektua aurkeztu nahi zuen. 1991n Irigoyen & Pérez de Calleja Consultores enpresak euskarazko egunkari bat argitaratzeko ikerketa ekonomiko-finantzario bat aurkeztu zuen Eusko Jaurlaritzaren Kultura Sailaren aginduz. Txostenaren arabera, egunkari hark urtero 900 milioi kostatuko zuen. Banaketari zegokionez, bi aukera zeuden: merkatuan lehia egitea eta salmentak egiten saiatzea (gehienera jota, 4.000 ale, beste egunkari bat bazegoelako) edo 35.000 erregalatu, dirulaguntza ezinbesteko baitzen. Edozein aukerak beste proiektuaren heriotza zekarren, ziur aski. Txostena pesimista zen erdarazko komunikabideen konpetenziari buruz, bestalde. Tabloidea izango zen, 48 orrialdekoa (64 larunbatetan), kolorezkoa, familiarra, testu laburrekoa. Azken proiektu hau ere ez zen gauzatu eta hantxe bertan bukatu zen asmo ofizialaren historia.

Aurreikuspen guztien aurka, *Euskaldunon Egunkaria*, lehiakiderik gabe, finkatu zen nolabait, eta urteak betetzen joan zen. Irakurle-erosleen kopurua ere orekatu zen, estilo-liburua argitaratu zen eta egitasmoan azal dutako ezaugarriak, nola edo hala, bete ziren.

3.4.1. Aldaketak diseinuan eta nolabaiteko egonkortzea

Hasieran zuri-beltzean inprimatu zen, baina 1995ean diseinu aldaketak gertatu ziren - orduan zuzendaria, Iñaki Uria denbora laburrean aritu ondoren, Martxelo Otamendi zen -, eta kolorea sartu zen. Mamian ere zenbait gauza aldatu ziren, Garbiñe Ubedaren gidaritzapean.

Euskaldunon Egunkariak mugak bazituen: ez zuen makineria propiorik, eta Orainen egiten zen, etxeko egunkaria zen *Egin* baino lehenago, horregatik arratsaldean eta gauean gertatzen ziren berri batzuk, nahiz eta iragarrita egon (kirol gertakizunak, adibidez), ezin zituen eman. Suposatzen zen, beraz, *Egunkaria* irakurtzen zuenak beste egunkari bat ere irakurtzen zuela, eta euskarazkoa izateagatik, neurri handi batean, erosten zuela. Bestalde, igandeetan ez zen lanik egiten, beraz astelehenean ez zen kale-ratzen. Euskal Herriko egunkari bakarra zen alderdi honetan, gainera kontuan hartu behar da astelehenetan, urritik ekainera behintzat, futbolari buruzko informazioa oso garrantzitsua dela eta asteleheneko egunkariak, horregatik, gehiago irakurtzen direla.

Euskaraz dagoen egunkari bakarra izanik, eta dirulaguntza ofizialen menpe egonik neurri handi batean bizirauteko, ezin zuen editorialik argitaratu. Hala ere, nabarmenki murriztu zen pluraltasuna. Gorabeherak nabariak izan ziren: Pello Zubiriaren garaian, Eusko Jaurlaritzarekiko tirabirak fresko zeudenean, ezker abertzalearenganako joera argi zegoen. Gero Otamendi sartu zen, eta denetariko iritziak jasotzen ziren, batzuetan -batez ere Euskal Herriko egoera politiko nahasian oso bero zegoenean - oso kontrajarriak. Gero, berriro, ezker abertzalearen izenak gailendu ziren iritziko testuetan.

Mugak muga, *Euskaldunon Egunkariak* orekaren bat lortu zuen. 15.000 bat ale saltzen omen zituen egunero, nahiko urrun ikerketek zioten irakurle kopuru euskaldunetik, baina kopuru dezente beste egunkari batzuekin (*Egin* eta *Gara* bere jarraitzailearekin eta *Deiarekin*, batik bat) konparatzen badugu. Halako espezializazio bat ere bilatu zuen, edo, egunotan esaten den bezala, balio erantsia: nazioarteko atala ezin zen punta-puntakoa izan, gehiena agentziako berrien bidez egiten baitzen, eta 2004. urtea arte ez zituen agentzia batek euskarazko albisteak itzuli, Europa Press-ek Eusko Jaurlaritzarekin sinatutako akordio bati esker. Euskal Herriko informazioa, gainontzeko egunkarietan ez bezala, Hegoaldea eta Iparraldea hartzen zituen. Euskararen mundua eta euskal kulturari buruzko informazioa besteetan baino gehiago zen. Eta hizkuntza finkatzeko eta zabaltzeko ezinbesteko lana egin du. Hor daude *Estilo liburuaren* bi edizioak.

Euskaldunon Egunkaria, euskarazko gainontzeko komunikabide gehienak bezalaxe, dirulaguntza ofizialen ikaragarritzko menpekotasunean zegoen: 1997an, adibidez, Eusko Jaurlaritzak 120 milioi eman zion, *Argia* astekariak 15 milioi jaso zituen.

3.4.2. Euskaldunon Egunkariaren itxiera eta Berriaren sorrera

2003. urtean Entzutegi Nazionaleko Juan del Olmo epaileak bat-batean erabaki zuen *Euskaldunon Egunkariaren* itxi behar zela, ETAre

menpekotasuna leporatzen baitzion. Komunikabidearen zuzendaria, Martxelo Otamendi, eta Administrazio-Kontseiluko edo egunkariarekiko halako lotura zuten beste lagun batzuk atxilotu zituen, haien artean Txema Auzmendi, Joan Mari Torrealdai, Xabier Alegria, Iñaki Uribe eta Fermin Lazkao. Batzuk gero fidantza ordaindu ondoren libre gelditu ziren, eta bi bakarrik gelditu ziren espetxean: Uribe eta Alegria. Hurrengo egunetik langileek behin-behineko egunkari bat atera zuten, baldintza txarretan – egoitza eta tresneria ezin ziren erabili-, *Egunero*. Protestak eta manifestazioak egin ziren Euskal Herrian eta kanpoan. Ekainean berriz ere beste euskara hutsezko egunkari bat kaleratu zen: *Berria*. Ezaugarri nagusiak *Euskaldunon Egunkariarenak* dira.

Egunero

ATXILOTUAK

- Joan Mari Torrealdai
- Martxelo Otamendi
- Iñaki Uribe
- Pello Zubiria
- Txema Auzmendi
- Inma Gomila
- Fermin Lazkao
- Xabier Alegria
- Luis Goñi
- Xabier Oleaga

Aurreko zenbakiak

- Otsailak 21

Denok Donostia, Egunkaria aurrera

- 17:00etan manifestazioa egingo da Donostian "Egunkaria aurrerat Bai Euskarari" lelopean
- Martin Ugalderen diru kontu guztiak blokeatu dituzte Auzitegi Nazionalaren aginduz
- Atxildimendu eta elkartasun adierazpen zaparrada etengabea jaso du Egunkariak

Elkartasun mezuak helbide hauetara bidali:

<mailto:egunkaria@wanadoo.fr> eta egunaurrere@yahoo.com

- Gaur denok Donostia
- Kaleak elkartasunez bila
- Martin Ugalderen diru kontu guztiak blokeatu dituzte
- Atxilotuak astebete baino gehiago dituzte
- Sekularizazioa
- SAL, EAL, EAL eta EB-1uk ezarpen bakaketa erabian dute Eusko Legebiltzarrera
- Egunkariaren aldeko mezuak idazteko

Egunero, interneteko bertsioa. Juan del Olmo epailearen aginduz itxitako *Euskaldunon Egunkariaren* ordez irten zen, *Berria* sortu arte.

4. KULTUR ETA ZIENTZI ALDIZKARIAK

4.1. Goi mailako ikerketak euskaraz

4.1.1. *Zientzia euskaraz: Elhuyar*

Euskarazko zientzi aldizkarietan aitzindaria, dudarik gabe, *Elhuyar* dugu. Bere sorrera ere nahiko esanguratsua da. 1972an Donostiako Ingeniaritza Eskolan ikasten ari ziren euskaldun batzuk izen bereko talde batean bildu ziren Bascongadaren babespean. Euskara hutsez aritzen ziren, zientzietako euskara landuz. Hor zeuden, besteak beste, Mikel Zalbide, Andoni Sagarna, Jesus Mari Goñi eta Juanjo Gabiña.

Handik bi urtetara, 1974an, izen bereko aldizkari bat argitaratzea erabaki zuten, zientzia euskaraz jakinarazteko: *Elhuyar*. Bitartean testu-liburuak, beti

ere euskaraz eta zientziari buruzkoak, plazaratu zituzten. Hasieran hilabetekaria zen, eta kezka nagusia hizkuntza zientzi gaitara egokitzea zen batik bat.

Urteetan zehar aldizkaria indartu da, eta edukiak dira nagusi. 1981ean berrikuntza sakona egin zuten, edozein zientzi aldizkarekin parekatu ahal izateko: "Jendeak ez ditu euskarazko aldizkariak erosiko euskaraz idatzirik daudelako, bertan esaten dena interesgarria delako baizik", zioten editorialean. 1984an hasi zen idazketa-gelaren informatizazioa eta 1985ean aldizkaria bi ataletan banatu zen: dibulgazioa eta ikerketa. Bihilabetekari bihurtu zen. 1994an, azkenik, beste berrikuntza bati ekin zioten, eta zientzia, osasuna, natura, teknologia eta astronomia ataletan banatu zen aldizkaria. 2.400 aleko tirada du, gehiena harpidetza bitartez saltzen da. Irakurle tipoa gaztea da (25-35 urtekoa), unibertsitatean hezia, gipuzkoarra (irakurleen %55,6). Gaurko zuzendaria Eustakio Arrojeria da, eta lehen Iñaki Irazabalbeitia aritu zen.

Gainontzeko ekintza batzuk ere burutu dituzte: entziklopediak, CD-ROMak, euskarazko hezkuntza materiala prestatzea, itzulpen teknikoak eta abar. 1984tik Eusko Jaurlaritzak onura publikoko elkartetzat izendatu zuen. Beste komunikabide euskaldun batzuekin ere harreman izan dituzte, hala nola *Euskaldunon Egunkariarekin*, non gehigarri bat izan zuten astero zientzi gaiei buruz aritzeko.

4.1.2. Unibertsitateko aldizkariak

Honetan aitzindaria, dudarik gabe, Udako Euskal Unibertsitatea dugu. Euskarazko unibertsitaterako bidea prestatzeko sortua, gaur egun uda osoro euskarazko ikastaroak prestatzen ditu UEUK, denetarikoz zientziei buruzkoak: humanitateak, zientzia teknikoak eta gizarte zientziak. Azken hauek badute, UEUri esker, euskarazko aldizkari bat: *Uztaro*, 1989an sortua. Arloak ekonomia, zuzenbidea, psikologia, kazetaritza, historia, hizkuntzalaritza, glotodidaktika, pedagogia eta geografia dira.

Hala ere, aldizkari zientifiko gehienak Euskal Herriko unibertsitateek egiten dituzte, bai Deustukoak, bai Euskal Herriko Unibertsitateak, bai Nafarroako unibertsitateak, bai, neurri txikiago batean, Iparrekoek. Deustuan agertzen da, euskara hutsez, hizkuntzaz eta literaturaz, *Enseiucarrean*. Euskal Herriko Unibertsitatean euskara hutsez argitaratu izan da natur zientziei buruzko *Ekaia* aldizkaria. Hezkuntzaz euskara hutsezkoa da *Tantak*, 1989an hasi zena.

4.1.3. *Eusko Ikaskuntzaren itzulera*

Gerra aurrean euskal kulturaren alde horrenbeste lan egin zuen Eusko Ikaskuntza erbestetik etorri eta 1976an ere berriro abian jarri zen. Gipuzkoako Foru Aldundia konturatu zen batzuk, Eusko Ikaskuntzakoak ez zirenak, erregistratu nahi zutela *Revista Internacional de los Estudios Vascos* izena, eta, lehen bezala, Nafarroako, Arabako eta Bizkaiko diputazioekin ados jarri zen Eusko Ikaskuntza berpizteko. Bizirik zeuden agintariak (Joxemiel Barandiaran, Justo Garate, Manuel Lekuona, Angel Irigaray, Joaquín Yrizar eta Manuel Irujo) bildu eta bazkide berriak egiteko ekimena hasi zen. 1978an berriro eratu zen Eusko Ikaskuntza, Joxemiel Barandiaran lehendakari eta Agustín Zumalabe idazkari gisa. 1979an sailak antolatu ziren eta berriro lanean hasi ziren.

Horren ondorioz, euskal ikasketetarako hain garrantzitsua izan zen *RIEV* berpiztu zen. Horrez gain, sail bakoitzak koaderno bana argitaratzeari ekin zion: Musika, Historia-Geografia, Komunikabideak, Folklore, Antropologia, Zuzenbidea, Arte Plastikoak, Hizkuntza eta Literatura, Zinematografia, Zientzia Medikoak, Natur Zientziak, Zientzia Sozial eta Ekonomikoak, Zientzia Fisiko-Kimikoak eta Matematikak, Hezkuntza eta Aurrehistoria-Arkeologia dira Eusko Ikaskuntzaren sailak. 1996an hasi zen koadernoen berrikuntza, eta bakoitzak izen bana hartu zuen: *Oihenart*, adibidez, Hizkuntza eta Literaturari buruzkoa, edo *Mediatika* Komunikabideei buruzkoa. Herriko hizkuntza guztiak dira Eusko Ikaskuntzaren hizkuntzak (euskara, gaztelania, frantsesa), eta guztiek isla dute aldizkarietan.

Euskara hutsez hasi da argitaratzen 1997an *Eleria*. *Euskal Herriko Legelarien aldizkaria*, zuzenbideari buruzko lehen euskal aldizkaria, Zuzenbide Saileko euskaldunen eskutik. Zuzendaria Josu Iñaki Erkoreka zen.

4.1.4. *Hizkuntzaren inguruko aldizkariak*

Euskaltzaindiak, jakina, *Euskera* bere aldizkaria argitaratzen jarraitzen du. Erabateko akordioa lortu dute batuaren inguruan, edo ia erabatekoa, idazle zahar talde batek ez baitu inoiz onartu Akademiak proposatutako bide hori. Horiak Euskarazaintza izeneko elkartean bildu dira, eta izen berdineko aldizkari bat ateratzen dute, ortografia zaharra eta euskalkiak erabiliz.

Manuel Agud-ek eta Koldo Mitxelenak sorturiko *ASJU* aldizkariak aurrera jarraitu zuen, Euskal Herriko Unibertsitateak eta Donostiako Foru aldundiak argitaratua, Joseba Andoni Lakarraren zuzendari duela.

Hizkuntzalaritzari buruz, soziolinguistikari zehazki, Jose Luis Alvarez Enparanzaren ingurukoek *Bat* aldizkaria argitaratzen dute. *HABE*k eta *AEK*k ere beren aldizkariak plazaratzen dituzte (*HABE*komik, *Unescoren*

albistaria, Zutabe, Aizu!), euskalduntze munduari begira. Itzultzaileek ere badute euskal aldizkari bat: *Senex*, azken bolada honetan Gasteiztik Koldo Bigurik zuzentzen duena.

4.1.5. Pedagogiari buruzko aldizkariak

Irakaskuntzan, zer esanik ez, euskarak berebiziko garrantzia izan du. Horri buruzko lehen aldizkaria 1970ean argitaratu zen, *Gordailu*. Hiru urtez agertu zen, ikastoletako irakasleen arteko zubi gisa lan eginez, Jazinto Setienen zuzendaritzapean. 1972an desagertu egin zen.

Pedagogiari buruzko beste bi aldizkari aipatu behar ditugu, Paulo Iztuetaekin batera: 1978an sortu zen Donostian *Urrats*, Santo Tomas Lizeoko irakasle batzuen bultzadaz. Bi ale besterik ez ziren kaleratu. 1982an, bestalde, Gipuzkoako Irakasleen Elkarteak *Isilik* argitaratu zuen.

4.2. Literatur aldizkariak

4.2.1. Literatur aldizkariak Hegoan

Hainbeste garrantzia izan zuen *Egan* aldizkaria, desagertu ez bada ere, ahulago bihurtu da. Olerkiarentzat hain inportantea izan zen *Oleri* ere 1959tik 1970ra agertu zen, Madrilgo Gobernuak baimena kendu zuen arte. Bertan olerkari gazteek beren lanak argitara eman zituzten.

Beste korronte modernoagoetako aldizkariak jaio dira, aldiz, askok bizitza laburra izan badute ere. *Kurpil* izan zen horietako bat. Santiago Aizarnak zuzendu zuen 70eko hamarkadan, Donostian, eta orduko korronte esperimentalen berri ematen zuen. Elebiduna zen.

Eragin handiena - bere garaian nahiko *underground* baziren ere - izan dutenak *Ustela* eta *Pott* dira. Bizitza laburrekoak, bien inguruan Bernardo Atxaga eta beste idazle batzuk biltzen ziren, euskal letrak iraultzeko edo, behintzat, haize berria ekartzeko asmoz. 1975ean sortu zen *Panpina ustela*, hurrengo urtean *Zorion ustela* eta *Mermelada ustela*. Hasieran Atxaga (ordurako *Ziutateaz* liburua zeukan kalean) eta Koldo Izagirre (*Itsaso ahantzia* zen orduan bere obra ezagunena) zeuden, hirugarren alean Ramon Saizarbitoria ere bai (artean *Egunero hasten delako* eleberria argitaratua zuen). Umoretsua, probokatzaila, abangoardista zen aldizkaria, ikonoklasta samarra, erabat heterodoxoa.

Handik bi urtetara Bilbon Pott banda osatu zen, eta izen berdineko sei ale argitaratu zituen 1978an, 1979an eta 1980an. Talde hartan zeuden, Atxagaz gain, Joseba Sarrionaindia, Jose Mari Iturralde, Jon Juaristi, José Julián Baquedano, Manu Ertzila eta Ruper Ordorika musikaria, gero oso bide ezberdinak hartu dituztenak. Aldizkariaren zenbaki bakoitzak izenburu ez-

berdina zuen: *Pott bandaren berriemailea*, *Pott bandaren blaga*, *Pott bandaren braga*, *Pott bandaren praka*, *Pott bandaren plaga*, *Pott tropikala*. 90eko hamarkadan, Bernardo Atxaga euskal literaturaren autorerik ospetsuena eta ezagunena hemen eta kanpoan bihurtuta, haren inguruan aldizkari kritiko bat sortu da: *Garziarena*. Bi garai izan ditu, *Garziarena* (1992-1994, hamaika ale) eta *Garziarena berria* (1997tik aurrera).

1980an Donostian beste aldizkari batzuk jaio ziren: *Oh! Euzkadi*, nahiko kritikoa (Koldo Izagirre eta Ramon Saizarbitoria zeuden), gero hiru hiletan behin *Argia* astekarian atal literario bihurtu zena, eta *Xaguxarra* (bi ale besterik ez, Hordago argitaldaritik hurbila). Argitaldarien ere aldizkari batzuk kaleratzeari ekin zioten 80ko hamarkadan: Donostiako *Susa* (1984tik aurrera), Bilboko Labayru Institutuaren *Idatz & Mintz* (bizkaieraren aldekoa), Iruñeko *Pamiela*, Donostiako Barojaren *Literatur Gazeta* (1985). Hiri guztietan arrakasta erlatiboko aldizkariak sortu ziren: Gasteizen *Kandela*, Iruñean *Korrok* eta gero *Mazantini*, Bilbon *Ttu-ttua*, Durangon *Txistu y Tamboliñ*. Batzuk erdi ahaztuta daude: *Hegalez hegala*.

Stultifera Navis 1982an eta 1983an argitaratu zen, euskara hutsezko bi zenbaki, gero Gasteizko Filologia Fakultateko ikasleek *Kandela* ere atera zuten. 1984an eta 1985ean *Txortan*. 1979an hasi zen Euskal Herriko poesia zabaltzeko eta Euskal Herrian beste lurralde askotako poesia ezagutarazteko hain garrantzitsua izan den *Zurgai* aldizkaria. Erdara nagusi, badago euskal testurik ale orotan.

Euskal Idazleen Elkarteak bere aldizkaria ateratzen du: *Hegats*. Bertsolarien Elkarteak ere beste aldizkari bat ateratzen du: *Bertsolari*, 1990eko hamarkadako bolada arrakastatsua aprobetxatuz.

4.2.2. *Literatur aldizkariak Iparrean*

Iparraldean, literatur mugimenduak apalagoak izan badira ere, sortu da aldizkaririk. *Maiatz* dugu ezagunena. 1982an sortu zen, eta hango idazle euskaldunentzako plataforma bat izan nahi zuen. Oso heterogeneoa da (Iparreko literato gehienak biltzen ditu). Bertan beren lanak argitaratu dituztenen artean Itxaro Borda, Henriette Aire, Jon Casenave, Eñaut Etxamendi, Manex Erdozani Etxart, Luzien Etxezaharreta, Aurelia Arkotxa daude besteak beste.

4.3. *Erljiosoen aldizkari kulturalak*

Iratzar Loiolan sortu zen 1976an. Bizitza laburra izan zuen. Baina, aldizkari erlijioso-kulturaletan, garrantzitsuena dudarik gabe *Karmel* da. *Karmel* gaur egun ere argitaratzen da, batuaz eta euskalkietan. Erljioari buruz eta hainbat gai kulturali buruz ere hitz egiten du. Bertan Santiago

Onaindiaren lana aipatzekoa da. 1970ean mila bat harpidedun zuen, %45 Bizkaian eta %42 Gipuzkoan (Siadeco: 1977: 106). Lehendik zetorren aldizkaria, baina urte hartan garai berriari hasiera eman zion Santiago Onaindiaren eta Lino Akesoloren eskutik. Apaizek ez ezik, laikoek ere idazten dute, honetaz eta hartaz.

5. TOKIAN TOKIKO KOMUNIKABIDEAK

5.1. Aldizkariak

5.1.1. *Hegoan*

Hainbat eta hainbat herritan, baita hirietan ere (beranduago), euskara hutsezko aldizkariak sortu dira 80ko eta 90eko hamarkadetan, euskal prentsaren eta publizitatearen merkatua sendotuz. Irakurlego bat bilatu eta sortu ere egin dute, kazetari euskaldunen heziketan lagundu dute, euskara batua zein euskalki estandarrak - bai eta, zenbait herritan ere, bertako hizkera - kodetu, zabaldu eta aberastu egin dituzte. Ez da lan makala, beraz, aldizkari hauek egin dutena eta egiten jarraitzen dutena.

Aurrekinak aurrekin, fenomeno nabarmen hau 1988an hasi zen Arrasaten, bertan Arrasate Euskaldun Dezagun elkarteak sortu eta *Arrasate Press* aldizkaria ateratzea erabaki zutenean, Joxe Aranzabalen zuzendaritzapean. Handik aurrera, Gipuzkoan, Bizkaian, Nafarroan eta, neurri txikiago batean, Araban ere eten gabe sortu dira halako aldizkariak. Gainera - horretan ere Arrasate aitzindaria dugu - herri irratia eta telebista sortu dituzte elkarte hauek. Arrasaten, adibidez, telebista sortu beharrean zegoenean, ARKO (Arrasateko Komunikabideak) sortu zen.

"Nazio edota probintzi mailako prentsak betetzen ez duen hutsunea eta eskaintzen ez dituen aukerak hartzen ditu prentsa lokalak bere gain, hau da, herri eta eskualdeko informazioa zuzenki eta era sakonean plazaratzen du", dio Miguel Angel Elkoroberezibarrek (1992: 11). Tokian tokiko prentsa euskara hutsezkoa, elebiduna (euskara gehi gaztelania, euskara gehi frantsesa) edo erdarazkoa bada ere, aldizkari gehienak euskara hutsezkoak dira, ia erdia (euskaraz eta gaztelaniaz dagoena %22 da).

Astekari edo hamabostekaria, bi edo hiru pertsona soldatapeko eta laguntzaileek osatutako lantaldea, batez ere dirulaguntza ofizialez eta publizitateari esker finantzatutakoa, dohainik etxeetan banatzen dena, autoedizioaz landutakoa eta DIN-A4 taxuerakoa, halaxe deskribatzen dute Jotxo Larrañagak, Miren Gabantxok eta Asier Arangurenok tokian tokiko aldizkari tipoa (Aranguren, Gabantxo, Larrañaga, 1997: 37).

Barren (Elgoibar), ...*eta kitto!* (Eibar), *Nondik* (Ataun), *Kontzejupetik* (Oñati), *Azpeitian zer?*, *Irinmodo* (Antzuola), *Plazara* (Irun), *Orria* (Andoain), *Galtzaundi* (Tolosa), *Goierritarra*, *Ze barri?* (Eskoriatza), *Aretxagazeta* (Aretxabaleta), *Irutxulo* (Donostia), guztiak Gipuzkoan. Bizkaian argitaratzen dira *Arranondo* (Ondarroa), *Drogeteniturri* (Ermua), *Akatz* (Bermeo), *Durango Swing*, *Deiadar* (Gernika). Araban euskara hutsez Gasteizko *Geu Gasteiz* dago. Nafarroan *Ttupi ttapak* (1980. urteaz gero) Iparraldea betetzen du (eta Iparraldeko Sara eta Senpere herrietan ere banatzen da) eta *Laisterkak* Sakana. Horietaz gain, badaude beste batzuk: Araitzeko *Mailope* (1.300 ale, hilabetekaria), Ultzamaldeko *Pulunpe*, Salazarko *Bilgua* (elebiduna, bizitza laburrekoa), Garesko *Murugarren*, Iruñeko *Ze berri?* (52.000 ale) eta *Iruñeko Udal Boletina*, eta *Iturmendi Herriaren mintzoa*.

Gehienek 3.500-5.000 aleko tirada dute, bakan batzuk 7.000ra ailegaten dira: *Goierritarra* (herri bat baino gehiago hartzen duena), ...*eta kitto!* edo *Getxobarri*, adibidez. Orotara 80.000 irakurle baino gehiago biltzen dute, oso kopuru handia kontuan hartzen badugu *Argiak* 5.500 bat dituela eta Iparraldeko *Herriak* 2.500 (Aranguren, 1991: 11). Batzuek (*Arrasate Press*, kasu) irakurlegoa bikoiztu dute urte gutxitan.

Herri aldizkari gehienak elkartu ziren 1996ko ekainean Euskara Elkarte eta Herri Aldizkarien Topagunean, ideiak trukatzeko, koordinatzeko eta baliabide ekonomikoak ahalik eta erarik egokienean erabiltzeko asmoz, bai eta erakundeetatik datozen dirulaguntza garrantzitsuez gain bestelako baliabideak, publizitatea alegia, bilatzeko asmoz ere.

Euskara gehien erabiltzen duten eskualdetan bat oso nabarmena da: Deba Goiena. Bertan, 1999an, sei aldizkari eta gehigarri bat, bi irrati eta bi telebista euskara hutsez ari ziren. Urte hartan bildu ziren Goiena elkartean Antzuola, Aramaio, Aretxabaleta, Arrasate, Bergara, Elgeta, Eskoriatza, Gatzaga eta Oñatiko komunikabideei laguntza emateko. 2003an *Goienkaria* izeneko aldizkaria –egunkari itxurakoa– kaleratu zuten, aipatutako herrietan 20.000 ale banatzeko.

Goienkaria

EAJ nagusi, hautesleen erdiak botoa emanda

■ EAJ nagusiak ez duen hautesleak
■ EAJ nagusiak ez duen hautesleak
■ EAJ nagusiak ez duen hautesleak

Dabegisako emaitzak hurrengo

Errenta	IRPF	IRPF
10000	10000	10000
20000	20000	20000
30000	30000	30000
40000	40000	40000
50000	50000	50000
60000	60000	60000
70000	70000	70000
80000	80000	80000
90000	90000	90000
100000	100000	100000

Goienkariaren lehen alea, 2000ko martxoaren 13koa.

Goienkaria

IRITZIA: ELIKADURAREN GAINEKO OHTURAK EZTABAIDAGAI / 9

BARRUAN, ZURE HERRIKO ALDIKARIA

KIRIOLEK
Gonatasik EAJ munita
sustatuera berriz
jositzen da / 10

JAVIER ABALDE / EKOLOGIA
*"Ez daude nahikoa Urteko
Ondareak irabazteko inazur izan
Ez daude nahikoa Urteko
Ondareak irabazteko inazur izan
Ez daude nahikoa Urteko
Ondareak irabazteko inazur izan"*

ASTEKO OLAGO: BARRIKO HERRI OLAGARRA NAHARRISOLA PARTZIBERGAIN / 2-3

Haurtzaindegi beharra ase nahian

Langabetuen kopuruak
%19 ligo da gurean
iazko irailetik hona

INGURUEN
Lau mila gutxiago
3.900tik gora izan
daiteke hurrengo

POLITIKA
Ekoizpen, Oinezaketa
Arantzako berriz
lortzeko lanak

ANTZUOLA
Udalerriaren webgunea
hurrengo urtean
abiarazuko da

GAZTE MODA
LEIZE ZE

Indonesiako altzariak
Ertzi-preziotari
Ertzi-preziotari
Ertzi-preziotari

Goienkaria, 2003an

5.1.2. Iparrean

Iparraldean tokian tokiko komunikabideen mugimendua, egon badagoen ere, Hegoaldean baino askoz ahulagoa da. Arrazoi askorengatik: lehena, ziur aski garrantzitsuena, euskara ofiziala ez izatea da - eta dirulaguntzarik ez jasotzea, beraz -, Euskal Herriko Autonomi Erkidegoan edo Nafarroan ez bezala. Beraz, Ipar Euskal Herrian dauden aldizkari gehienak batez ere frantsesezkoak dira.

1997an, gutxienez, honako hauek argitaratzen ziren: *Bayonne magazine de la ville*, *Anglet magazine* eta *Biarritz magazine*, non euskarak oso presentzia eskasa zeukan. Presentzia testimoniala ere bazuen *Bidart Info/Bidarteko berriak*, *Bil Hedaiako hilabetekaria/Mensuel Hendayais*, *Le Journal de Guethary/Getariako berriak*, *Urruñan bizi/Vivre à Urrugne*, *Bulletin Municipal*, *St. Jean de Luz berriak*. *Votre Magazine d'information municipale*, *Herriko berri Hiriburu/Bulletin municipal de St. Pierre-d'Irube*, *Beskoitze-Brisous infors municipales*, *Ezpeletako Bipar berri* aldizkarietan. Gehienak, bistan dago, udalekoak dira. Zerbait gehiago agertzen zen euskaraz *Bat gehio!*, *Gure Herrian Urruña*, *Pitz*, *Kitzik* eta *Kutzu* aldizkarietan (gehienak kultur elkarteek argitaratuak). Beste batzuk dira: ekonomiari buruzko *Hemen*. *Magazine Économique*, *Altxa! Mutillak*. *Itsas gazteriaren aldizkaria* eta *Pottok*. *Euskal Herriko zaldi ttikia*, guztiak elebidunak (frantsesa nagusi) eta sektorialak.

Herria, 2007

Kultur aldizkariak ere badaude: *AEKazeta*. *Iparraldeko AEK-ko barne aldizkaria* (erdia euskaraz), *Iguzkilore*. *La lettre des verts du Pays Basque* (%15 euskaraz), *Lauzka* (erdia euskaraz), *Agur*. *Bulletin de Eskualdunen Biltzarra* (Bordelen 1953tik argitaratzen dena, euskaraz oso gutxi), *Parisko Elgar* (euskaraz %12). Baita politikoak ere: *Ekaitza* astekari abertzalea (%25 euskaraz), *Enbata* hilabetekaria (%12 euskaraz), *Eusko Alkartasunaren*

Alkarrekin (%24 euskaraz) eta *Ager Iparralde*. *Gogoetak*: *atzo, egun, bihar* hilabetekaria (%12 euskaraz). *Euskal Haziak* aldizkari katolikoan %80 euskaraz dago. Donibane Garazin ere, frantsesez, euskaraz (%12) eta bearnesez *Laborari/Lo paisan* hilabetekaria agertzen da. Aldizkari gehienak nahiko txikiak dira (gehienek 8-12 orrialde baino ez dute) eta zabalkunde nahiko murrizta dute. *Herria* da, oraindik - bere eragina nabarmenki murriztu bada ere - gehien saldu eta irakurtzen den aldizkaria, eta euskaraz gehien duena.

Bestalde, 1987an Heda albiste-agentzia sortu zen Baionan. Iparraldeko hiru lurraldeetan berriemaileak zituen. Batez ere Hegoaldeari Iparreko berriak emateko sortu zen. Arduraduna Patrick Busquet kazetaria zen. Albisteak euskaraz eta gaztelaniaz banatzen zituen.

5.2. Irratiak

5.2.1. Hegoan

Tokian tokiko aldizkarien mugimenduekin batera, eta askotan haien eskutik ere, sortu dira hainbat irradi Euskal Herriko herrietan, batzuetan udalak lagunduak edo sortuak, beste batzuetan kultur edo euskararen inguruko elkarteak sortuak. Hor dugu, adibidez, Arrasate Irratiaren kasua, *Arrasate Press* aldizkariarekin eta Arrasate Telebistarekin batera herri hartako euskal komunikabideen panorama osatzen duena. Beste batzuetan gazte talde batek sortu du irratia, adibidez Bergarako Txapa Irratia. Kasu guztietan, merke samarra izaten da irradi bat antolatzea, kostuak aldizkari batenak edo telebista batenak baino askoz baxuagoak izaten dira, horregatik nonahi loratu dira horrelako komunikabideak. Eskulana ere badago, bertako jendea prest izaten delako irratian parte hartzeko, gainera gero eta gehiago dira herri guztietako kazetariak edo kazetaritza-ikasleak. Komunikabide hauek jendearengandik gertu daude, eta euskalkia zein herriko hizkera erabiltzen da.

24 ordu euskaraz

Herria baino gehiago hartzen duen irratirik badago. Kasu nabaria da Bizkaia Irratiarena. Bilboko Herri Irratitik sortu zen, euskara hutsezko programazioa egiteko, bizkaieraz. 1991n sortu zen, Bizkaiko elizbarrutia jabea da. Bizkaian dauden %17,5 euskaldunei zerbitzua ematen die, bai eta Gipuzkoako mendebaldean (Arrasate, Eibar, Oñati, Bergara) eta Arabako iparraldean (Aramaio) bizi diren bizkaieradunei ere. Zenbait udalek ere irratia antolatu dute eta bertan euskarak badu lekurik, hala nola Getxo Irratian.

Euskalki ezberdinek bere lekua badute irratian, hala nola Oñatiko bizkaiera Oñati Irratian, Eibarkoa Onda Ceroren eta *...eta kitto!* aldizkariaren artean egindako akordioaren arabera egiten ziren irratsaioetan eta, jakina, Arrate Irratian, orain ere lanean diharduen Segura Irratian Goierriko gipuzkera, eta bestelako gipuzkerak Loiolako zein Donostiako Herri Irratian (euskara hutsez Loiolan, askoz gutxiago Donostian). Nafarroan Aralar Irratia (Lekunberri, Larraun, Araitz eta Betelu eskualdekoa), Irati Irratia (Aezkoan, Auritzen eta Erron), Karrape Irratia (Leitzan) eta batez ere Iruñeko Euskalerria Irratia, euskara hutsezkoa, Mikel Bujandak zuzendua eta 900 bazkidek sostengatua. Irrati libreak ere badaude, Txantreako Irratia adibidez. Bestelako emisore komertzialetan, bakarrik noizbehinka egiten zuen euskal irratsaioren bat Iruñeko SER irratian Javier Pagolak.

Irrati ez komertzial edo libreen artean euskarazkorik ere badago: Bilboko San Ignacio auzoko Gramola Irratia (1981), Bilboko Txomin Barullo Irratia, Iluna Irratia, Otxasko Irratia, Ortzadar Irratia, Sestaoko Karibe Irratia, Algortako Bost Axola Irratia, Barakaldoko Zirika Irratia, Bermeoko Itsuki

Irratia, Durangoko Aldaba Irratia, Gernikako Betekada Irratia, Gasteizko Hala Bedi Irratia, Arabako Errioxako Basterra Irratia, Donostiako Txantxangorri Irratia, Azkoitiako Kakaflash Irratia, guztiak 80ko hamarkadan. Beste batzuk: Bilboko Irola Irratia eta Tas Tas Irratia, Ondarroako Radixu, Elgoibarko Zazpiki, Bergarako Txapa, Errenteriako Zintzilik, Hernaniko Molotoff, Iruñeko Eguzki.

5.2.2. Iparrean

Esan bezala, 80ko hamarkadan Frantziako legediaren liberalizazioak tokian tokiko irratiaren sormena ekarri zuen. Horien artean, Euskal Herriko batzuk, eta horien artean ere, euskarazkoak. 1981ean, zehazki, tokian tokiko irrati pribatuak sortu ziren, gero batzuk desagertu dira eta kopurua orekatu da. Dozena bat irrati daude Ipar Euskal Herrian. Euskarazko garrantzitsuenak Baionako Gure Irratia, Mauleko Xiberoko Botza, Donibane Garaziko Irulegi Irratia FM (1982an sortua) eta Mauleko Mendililia. Lehenengo hiruek badute zenbait irratsaio komun, eta zenbait gauzatan elkarlanean aritzen dira. Baionako Gure Irratiak, gainera, badu akordio bat Euskadi Irratiarekin. Hau da euskaraz denbora gehien emititzen duen emisorra (%100). Irulegi Irratiak %90 eta Xiberoko Botzak %70 euskaraz emititzen dute.

Entzuleei dagokienez, dezente dute irrati hauek. Gure Irratiak, adibidez, 24.000 zituen 1996an. Gorabehera guztiekin, mantendu izan dira. Irrati hau, adibidez, bi langilerekin aritu zen denbora batean (Xipri Arbelbide eta Mattin Larzabal). Finantzaketan ere gorabeherak izan dira, hala ere gaur egun Frantziako Gobernuak eta Departamenduak dirulaguntzak ematen dituzte, udalek ere bai.

5.2.3. Ameriketean

Estatu Batuetan ere badago euskal irrati bat. Wyoming estatuko hiriburua den Buffalon berrogei bat urte daramatzate asteroko irratsaio bat egiten hango euskaldunek KBBS irratiari. Ordubeteko saioa da, euskara hutsezkoa. Bertan aritu dira nafar jatorriko euskaldun amerikarrak: Jeanette Ezponda, Juan Cinquambre, Domingo Martirena, Martin Camino, Jeanne Marie Etchemendy, Rosi Ibarra, Pierre Amestoy, Bernard Etchemendy eta Grace Ezponda Miller. Irratsaioa 1956ko abenduan hasi zen, eta 1996an Society of Basque Studies of Americak omenaldi bat egin zien.

5.3. TELEBISTAK

Badago telebista lokalik Euskal Herrian, denbora luzean ez legearen barruan ez kanpoan egon badira ere. Gainontzeko kateak ez diren lekuetara iritsi nahi dute tokian tokiko komunikabide hauek. Espainian bazeuden, 1990eko hamarkadaren hasieran, 400 telebista lokal (aitzindariak katalanak izan ziren, Italiaren antzera 1980an hasi baitziren herrietako telebistak antolatzen). Euskal Herrian, aldiz, 1996an hamasei herri telebista zeuden, oso egoera ezberdinetan. 1989an Euskal Herri Telebisten Federazioa sortu zenean, bazeuden Andoainen, Donostian, Durangon, Eskoriatzan, Elorrión, Ermuan, Galdakaon, Gernikan, Hernanin, Ondarroan, Plentzian, Portugaleten eta Zarautzen. Gero Eskoriatzakoa, Zarautzekoa eta Plentziakoak bakarrik gelditzen ziren, baina beste batzuk ere sortu ziren: Iruñeko Pamplona-TV, Telebilbao, KTB Eibar, Canal 7 Barakaldo, Kanal 1 Irun, TeleDonosti, Gasteiz Telebista, Donostiako Ikas Telebista, Andoain TB, Arrasate Telebista, Urnieta Telebista, Canal Gasteiz. Gehienetan euskara erabiltzen da, gutxi edo asko, eta batzuetan ere euskara hutsez transmititzen da (Arrasate Telebista, kasu).

Hamasei telebista horietatik sei udalen eskuetan zeuden. Gipuzkoan bederatziz zeuden, lau Bizkain eta hiru Araban. Iparraldean egoera ahulagoa zen, hala ere, 1998an Aldudarrak elkarteak hainbat pausu eman zituen Ele Bista izeneko telebista antolatzeko.

5.4. Haur aldizkariak eta komikiak

5.4.1. Hegoko umeentzako aldizkariak

70eko eta 80ko hamarkadetan lehendik zetorren *Kili-kili* haur aldizkariari beste batzuk gehitu zaizkio Iparrean eta Hegoan. Honek arazoak izan ditu dirulaguntzak eskuratzeko, 2000.eko urteetan abertzaleak ez direnen aurkako mezuak argitaratzeagatik. 1976an sortu zen *Ipurbeltz* haur eta gaztetxoentzako aldizkaria, Erein argitaletxearen eskutik. Orduan ikastolen presidentea zen Aristegietak argitaldari honi proposatu zion, eta aldi berean marrazkilari talde bat ere bildu zuen, hor artean Antton Olariaga eta Mikel Plazaola. Hiru aro izan ditu aldizkariak, lehenean komikiak eta jolasak ziren nagusi, bigarreanean (1982. urteaz geroz) Mertxe Ezeizak eta Aitzpea Goenagak material didaktikoa egiten zuten, eta hirugarren aroan denetariko edukiak, komikiak eta beste, eskaintzen ziren. 1994an berrikuntza bat egin zuten. Umeek ere kazetari lana egiten dute. Gaur Miel Anjel Elustondok zuzentzen du. Batez ere harpidetza bidez banatzen da, batik bat Gipuzkoan. Guztira, 2.000 ale zabaltzen dira.

Horretaz aparte ikastola askotan aldizkaritxoak egiten dituzte umeek, hezkuntza sistemaren barruan komunikabideen garrantzia erakusle direnak.

5.4.2. Iparreko umeentzako aldizkariak

Iparrean, aldiz, 90eko hamarkadan *Xirrixta* eta *Kometa* sortu dira. 1992an jaio zen *Xirrixta* lau eta zortzi urte bitarteko umeentzat. Kattalin Totorika arduraduna izan da. Euskal Herriko ume gehienek ulertzeko moduko aldizkaria da, beraz Hegoan ere banatzen da. Bi mila bat harpidedun dituzte, 1.700 Hegoaldean eta 300 Iparraldean.

Kometa berdintsua da eta *Xirrixta*arekin lotuta dago, *Xirrixta*zaleak elkarteak biak sortu baititu. *Kometa* zortzi urte aurrerako umeentzat egina da. Mila harpidetza dute, horietatik 300 Hegoaldean. Bi aldizkarion kasuan, harpidetzek aurrekontuaren %40 ematen dute, gainontzekoa dirulaguntza ofizialetatik lortzen dute. Hala eta guztiz ere, 1998an etenaldi bat sufritu zuten.

5.4.3. Komikiak

Umeentzakoak ez badira ere, euskaraz helduentzako komiki batzuk agertu dira. 70eko hamarkadan *Gomiki 2*, *Ehun kilo* eta *Alde* aldizkariak argitaratu ziren. 1975ean *Anaitasunak* eta Lankide Aurrezki Kutxak *Komikia* atera zuten, Egileor, Jon Zabaleta marrazkilariekin eta Xabier Kintana idazlearekin.

Euskara ikasten ari direnentzat HABEK *Habekomik* sortu zuen 80eko hamarkadan. Euskal Herriko komiki-egile batzuek jatorrizko lanak argitaratzeko aukera izan dute bertan.

Hortik aurrera, komiki "alternatiboak" edo *underground* (nolabait izendatzeko) sortu dira. Aipatu dugu *Napartheid*, eta, euskaraz noizbait zer edo zer argitaratzen duelako, baita *TMEO* komikia ere.

6. BERRIPAPERAK

"Berripaper" hitzarekin kazetaritzan zaharra den forma adierazi nahi da: *newsletter*, hau da, gai zehatz bati buruzko informazioa jakitera ematen duen buletin txikia, orrialde gutxikoa, normalean postaz edo harpidetzaz interesatuei bidaltzen zaiena. Mundu anglosaxoian oso hedatua dagoen komunikabide hau (100.000tik gora omen daude munduan; Estatu Batuetan, adibidez, North American Basque Organizations - NABO - elkartearen *Hizketa* ize-nekoa argitaratzen du, eta Nevada-Renoko Unibertsitateko Basque Studies Program ere bere *Newsletter*) Euskal Herrian ere erabili izan da XX. mendearen azken hamarkadatik aurrera. Bazegoen aurrekinik, adibidez

Arrasateko Eskola Politeknikoan Juanito Leibarrek makinaz egin eta fotokopiatutako *Gorabeherak*. Aitzindaria, baina, tokian tokiko prentsan aitzindaria izan zen bezalaxe, Joxe Aranzabal dugu, *Arrasate Presseko* lehen zuzendaria alegia.

The screenshot shows the homepage of the digital newspaper *Plazaberri*. At the top, the title "Plazaberri" is displayed in a large, stylized font. Below the title, the date "2006ko apirila - 1. zenbakia" and the logo "EUSKALTZAINDIA" are visible. A navigation menu includes "AZKEN ORDUKOAK". A sidebar on the left lists various content categories with their respective counts:

- Hizkuntza gaiak**: AZKEN ARALIAK ARGITARATU
- Berriak**: BERNARDO ATXAGA EUSKALTZAIN OSO, MIKEL ZALBIDE HAUTAGAI BAKARRA, ORDEZKARITZA BERRIA GASTEIZEN, ANDOLIN EGUZKITZAREN ARTXIBOAREN KATALOGAZIOA
- Literatur sariak**: 2005eko AZKUE LITERATUR SARIAK
- Datozen ekitaldiak**: PLAZIDO MUXIKAREN MENDEURRENA
- Izpiak**: EUROPAR BATASUNAZ

The main content area features a section titled "Euskaltzainburuaren agurra" (Greeting from the Euskaltzainburua). It includes a photograph of Andres Umütia, the Euskaltzainburua, and a text block:

Sarritan esan ohi da Euskaltzaindiaren zereginetan eginkizun dagoela bere lana egoki plazaratzea eta zabaltzea. Begien bistakoa da, bestalde, eskura dituela Euskararen Akademiak, xede hori betetzeko ahaleginetan, egungo teknika berriek eskaintzen dituzten baliabideak. Horretara dator *Plazaberri* agerkari digitala, Akademiaren prentsa-bulegoaren eskutik. Horixe da, izan ere, horren helbururik behinena: Euskaltzaindiaren eta Euskaltzaindiari buruzko informazio-xehetasunak modu erraz, arin eta adierazgarrian ematea, guztion zerbitzari eta laguntzaile.

Andres Umütia
euskaltzainburua

Below this, another section titled "Hizkuntza gaiak" (Language issues) contains a sub-section "Azken arauak argitaratu" (Latest laws published). It features a photograph of a meeting and text:

Argitaratu berri dira ondoren aipatzen diren arau hauek eta berehala bidaliko zaizkie harpidedunei, laugarren karpetarekin batera. Interneten jarrita daude kontsultagarri:

- [145. Bizkaiko herri izendegia](#)
- [146. Hiztegi Batua: c - dvandva](#)
- [147. Antzinateko hirien euskarazko izenak](#)

Azken araua aurtengo utarrileko osoko batzarrean onartu zuen Euskaltzaindiak.

The page concludes with a "Berriak" (News) section, starting with the headline "Bernardo Atxaga euskaltzain oso".

Plazaberri, Euskaltzaindiaren berriak dakartzan aldizkariaren 1. zenbakia, 2006ko apirilekoa

1991n hasi ziren Euskal Herrian berripaperak zabaltzen: Aranzabalek berak egin zituen Eusko Jaurlaritzaren Hizkuntza Politikorako Idazkaritza Nagusiarena, euskararen inguruko berriak jakinarazten dituen (bi edizio,

euskarazkoa eta gaztelaniazkoa), *Euskararen berripapera* izenburupean, eta Arrasate Komunikabeak elkartearen (*Herriko*). Gero beste batzuk atera dira: adibidez, Euskal Herriko Unibertsitateko Euskararako Errektoreordetzak banatzen duen *Campus*, euskara hutsez eta euskarari buruzkoa; Ikerfolk elkartearena, *Pas de Basque*; Elgoibarko Izarra elkartearena (*Izarren Hautsa*) edo Eusko Ikaskuntzarena (*Asmoz ta Jakitez*, hirueleduna: frantsesez, gaztelaniaz eta euskaraz). Euskaltzaindiak ere noizbehinka argitaratu du beste bat, adibidez 1994an Leioan egin zen Biltzarraren egunetan, ekitaldi horren berri emateko. Milurteko berrian, *Plazaberri* izeneko aldizkaria ere argitaratu du.

Oso produktu malgu eta arina da berripapera: orrialde gutxi (4-12) izaten ditu, gai zehatz baten berri ematen du, ez dute azalik izaten, eta autoedizioz (ordenadore bat, inpresora bat eta eskaner bat erabiliz) egin daitezke. Joxe Aranzabalek sailkapen bat egin du (1994): erakundeen berripaperak (aipaturiko *Euskararen berripapera*, *Campus*), elkarteak (*Izarren Hautsa*, *Herriko*, *Gurean*, *Hizketa*, *EKB Berriak*, *Asmoz ta Jakitez*, oraingoz - 1998 - azkena den Andoaingo Larramendi Kultur Bazkunaren *Xudurluze*), parroki-orriak, enpresen barne informazioa dakarrenak (*Eroski*, *Lagun Aro Berriak*). Batzuk, gainera, Internetera pasatu dira, eta paperean baino lehenago argitaratzen dira ziberespazioan: *Asmoz ta Jakitez*, adibidez. Argi dago teknologia berriek antzinako forma hau berpiztu dutela.

7. PRENTSA KONTRAKULTURALA EDO UNDERGROUND

Zaku handi samar honetan hainbat gauza sartu ohi dira: fanzineak, prentsa musikala (rock eta bestelako musika gazteei buruzkoa alegia), sindikala, ezker abertzalekoa, homosexualen mugimendukoa, auzokideen aldizkariak eta talde politiko txiki batzuen aldizkariak. Horrela egin dute adibidez, Carlos Egiak eta Javier Bayónek bere liburuan (1997). Hain ezberdinak diren aldizkari eta komunikabideen gainetik badago ezaugarri komun bat: ezarritako boterearen kontrakoak edo kanpokoak, hau da, eredu dominatzailearen aurkakoak izatea. Hau, jakina, nahiko zehaztugabea da, horregatik hain gai ezberdinei buruzko komunikabideak sartzen baitira definizio honetan. Ikuspuntu "ezberdina" ematen duten komunikabideak sar daitezke sailkapen honetan.

Aipatutako autoreei jarraiki, honako multzoak ikus daitezke *kontrainformazioaren* panoraman. Lehenik eta behin, fanzineak, hau da, talde musikalei buruzko, rock estilo zehatz batzuei buruzko edo zenbait zaletasuni buruzko magazinak, askotan baliabide gutxirekin eginak. Hau ere aldatu da ordenadoreen zabalkundeari esker; lehen fotokopiaz eta eskuz egiten dena orain autoedizioz egin daiteke - eta egiten da -, eta fanzine hauek (*fan* batzuek egindako *magazinak*, hortik dator hitza) itxura profesionala badute.

Bigarren multzoa gaztetxeen eta gazte asanbladen inguruko aldizkariak ditugu, herri eta hiri askotan gazte ezkertiarren mugimenduen ingurukoak. Mugimendu antimilitarista ere nabaria izan da Hego Euskal Herrian azken hamarkadetan, eta hainbat aldizkari argitaratu izan dira: *Erresistentzia*, *Matxinada*, *Sarea*, *Ekintza zuzena* eta abar.

Hainbat talde alternatibok ere haien aldizkariak argitaratu dituzte: langabetuen batzarrek (*Gasteizko Langabezia*, adibidez), talde feministek (*Geu Emakumeok*, *Lanbroa*, *Sorginak*), auzokoek, hiesaren inguruko taldeek, homosexualek (*Aldarte*, *Gay Hotsa*, *Xut*), unibertsitateko taldeek (*7 baietz!*, *Sakontzen*, *Izar Beltza*), talde internazionalistek (*Aldarrika sarea*, *Amaiurko Quetzal Agiria*, *Herriak aske*), eta abar. Gehienak elebidunak dira, eta euskara nahiko testigantzakoa da. Gehienak, ezker abertzaletik gertukoak.

Agian sailkapen malgu samar honetan bestelako aldizkariak ere sartu behako genituzke: adibidez, 70eko hamarkadan *Araba Saudita (la mala okstia te kita)* elebiduna eta *Euskadi Sioux* satirikoak, eta gaur egun Ordiziako *Ostiela!*, non, beste testu kritiko batzuen artean - alde batekoak zein bestekoak - 1997an Matias Mujikaren euskarari buruzko libeloa agertu zen lehen aldiz. Baita *Napartheid* ere, batez ere komiki alternatiboari eskainitako aldizkari nafar euskarazkoa.

8. EUSKAL KOMUNIKABIDEAK INTERNETEN

8.1. Lehen pausuak

8.1.1. *Internet eta Mundu Osoko Amaraunaren (WWW) sorrera*

1989-1990. urteetan, orduan CERN laborategi europarreko zientzia-gizona zen Tim Berners-Leek programa bat asmatu zuen informazioa gordetzeko eta hipertestuaren aukerak aprobetxatzeko. "Hipertestu bat", zioen Berners-Leek, "aldi guztiekiko erreferentziak dituzten loturak egitekoa da, horregatik, testu arrunt batekin konparatuta, oso agiri indartsua egin daiteke". Urtebete geroago, 1991ko udan, zientzialari honek bere asmakizuna jarri zuen Interneten: World Wide Web zuen izena (Mundu Osoko Amarauna). Ordudanik, hasieran Estatu Batuetako armadak asmatutako sare bat zena (Arpanet) eta gero batez ere akademikoen zera bat izan zena guztientzako tresna bihurtu zen, orain dela bost mende Mendebaldean inprenta izan zenarekin pareka daitekeena. Gaur egun, Internet, beste zerbitzu batzuek osatua bada ere, WWWrekin identifikatzen da.

Jauzi kualitatibo hau gertatu zen Tim Berners-Leeren programak edizio elektronikoaren (digitalaren) aukera multimedialak inoiz baino hobeto erabiltzen zituelako, hau da, informazio ikusizkoa, soinuak eta testuala

batzen zituelako, eta informazio-kopuru eskergak, hipertestu edo hipermedia kontzeptuaren bitartez hierarkikoki eta organikoki antolatzea eta erlazionatuak bideratzea posible egiten zuelako. Mendebaldeko kulturaren hain erroturik zeuden kontzeptu batzuk, testu sekuentziala, irakurketa modua edo masa-komunikazioa adibidez, gaur egun krisian daude, beraien indarra, dudarik gabe, oraindik orain handia bada ere.

Argi dago beraz, Interneten eta batez ere WWWren zabalkundea egokia da kazetaritza berria sor dadin, kazetaritza elektronikoa (batzuetan "multimedia eta interaktibo" hitzak gehitzen dira, irratitik, telebistatik eta teletestutik bereizteko batez ere) edo, hitz anglosaxoia erabiltzearen, *online* kazetaritza. Kazeta eta bestelako hedabideak sarera igaro ziren, baina ez ziren oso azkarrak izan: uholde handia 1994an eta 1995ean gertatu zen, informazioa erabili eta eskaintzen zuten enpresa handiek Interneten beren produktuak jartzea erabaki zutenean. Lehen Estatu Batuetan, handik gutxira Europan, baita Espainian ere eta, berandu samar, Euskal Herrian. Erdarazkoak eta euskarazkoak.

Laster kazetaritza-argitalpen elektronikoak (zaila da guztiei "aldizkari" deitzea, guzti-guztiek ez baitute aldizkatasunik) milaka izan ziren munduan. Europan ere ehunka. Euskal Herrian, dozenaka. Hala ere, gurean arrakasta erlatiboa izan zen. Euskal Herriko enpresen kontserbadurismoaren ordainez kazetaritza elektronikoa berandu samar agertu zen. Arrazoi enpresarialengatik, ez teknikoengatik, adieraz daitezke ahulezia hau. Ezin dugu inolaz ere konparatu Euskal Herriko egoera Kataluniakoarekin, adibidez. Han oso goiz egin zuten jauzia, eta ausartak ere izan ziren: munduko egitasmo aurrerakoienetariko bat burutu zuten *El Periódico de Catalunya*koek, *newspad* izenekoak, hau da, erabat multimedia den egunkari elektronikoa bat jasotzeko xafra elektronikoa haririk gabeko bat.

8.2. Interneten dauden euskarazko komunikabideen sailkapena

8.2.1. Sailkapena egiteko irizpideak

1998ko lehen hiruhilabetearen Euskal Herrian 60 bat komunikabide zeuden. Horietatik dozena bat euskara hutsezkoak ziren, eta beste 18k bazuten euskaraz zer edo zer. Sailkapena egiteko, irizpide batzuk erabil daitezke. Alde batetik, orain arte erabiliena, hau da, komunikabide-motaren arabera (idatziak, ikus-entzunezkoak, eta haien barruan irratia -soinua nagusi- eta telebista -irudia nagusi- daudela), eta maiztasun edo aldizkatasunaren arabera. Badago beste irizpide bat, oraingoz oso gutxi azaltzen dena, baina aurreratzean -eta hau azpimarratzeari funtsezkoa deritzogu- nagusitu behar dena Interneteko komunikazioak arrakasta lortuko

badu: medio berrira egokitutako eta berez pentsatutako komunikabideak izatea.

8.2.2. Bertsio elektronikoa baino ez duten hedabideak

Azken irizpide hau kontuan harturik, oso gutxi dira Euskal Herrian munduan ere portzentualki oraingoz gutxiengo dira- bertsio elektronikoa baino ez duten komunikabideak. Eusko Ikaskuntzaren *Euskonews* izeneko zerbitzu informaziokoa, Josemari Vélez de Mendizabalaren zuzendaritzapean, 1998ko hasieran sortu zen, Euskadi-Akitania-Nafarroa fondoaren dirulaguntza bati esker. Bertan Euskal Herri osoko informazioa ematen da, eta Interneten ezaugarri berrietara egokitzen saiatzen da. Euskaraz, gaztelaniaz, frantsesez eta ingelesez egina da, diasporako euskaldunengana ere iritsi nahian.

8.2.3. Egunkariak

El Diario Vasco eta *El Correo*, lehena nahiko goiz (1995eko abuztuan), bigarrena nahiko berandu (1996ko azaroan) egon badaude. Euskaraz ezer gutxi -batere ez *El Correon-* zer edo zer *Diarion*, paperezko bertsioan bezalatsu. Bestalde, egunkari "elebidunak" (elebiduntzat har badaitezke euskaraz %25 baino gutxiago argitaratzen dutenak), *Egin* eta *Deia*, ezin izan ziren kontsultatu Interneten berandu arte. *Egin* itxita, haren ondoren sortu zen *Gara* hasieratik dago ziberespazioan ere. Nafarroan dauden bi egunkarietatik batek bakarrik egin zuen jauzi ziberespazioan, berriena alegia, *Diario de Noticias*. Paperean bezala, badu zertxobait euskaraz, baina gehien-gehiena erdaraz dago. Gero agertu zen *Diario de Navarra*, eta Espainian lehen kobratu zutenetariko bat izan zen.

Euskaldunon Egunkariaren kasuan, hasiera sorpresa bat izan zen, irakurle batek (Josu Azanzak) bere kabuz lehen orrialdeko titularrak eta sarrerak jarri baitzituen Interneten. Orrialde ez ofiziala zen, beraz. Gero Estatu Batuetako zerbitzari batean, Geocities-en, toponimo-zerrenda bat eta igandero argitaratzen ziren Gerra Zibilari buruzko erreportajeak (gehi horri buruzko material argitaragabe batzuk) jarri zituzten. Azken hauek kendu zituzten liburu batean argitaratu zirenean, 1997ko bukaeran, arrazoi komertzialak zirela medio. Sarearekiko interesa mantendu zuten ordea, horren seinale igandero bertsio inprimatuan agertzen zen Interneti buruzko atala, "Nabigatzen" izeneko. Edukiak ere Interneten aurki zitezkeen, artxibo moduan. 1997an Jaldi zerbitzaria sortu zen. Partaideak Eusenor (Euskal Herriko Ikastolen Elkarteak eta Euskalgintza Elkarlanean Fundazioak osatua) ziren, laster gehitu zitzairen *Euskaldunon Egunkaria*, euskal "amarauna" bultzatu nahian.

Azkenean Interneteko edizioa ere agertu zen 1998an. Edizio digitala (ingelesez ere egiten zena laburki eginda ere) desagertu zen 2003an, paperezko bertsioa bezala, Entzutegi Nazionalaren aginduz. Laster langileek *Egunero* izeneko behin-behineko argitalpena sortu zuten, Interneten azkarrago egitearren eta aldi berean paperean. Berriz ere enpresa bat eratu zen euskara hutsezko egunkaria kaleratzeko eta urte bereko ekainean *Berria* sortu zen, aldi berean paperean zein ziberespazioan. Honek ere ingelesezko edizio laburtua izan zuen.

The screenshot shows the Berria website interface. At the top, there is a header with the 'berria' logo, the slogan 'Estatu BAT EGIN gurekin', and a search bar. Below the header, a navigation menu lists various categories like 'Berriak', 'Harian', 'Iritzia', etc. The main content area displays a news article with the headline 'Euskal kulturgintzaren aurka jo du Guardia Zibilak eta zortzi lagun atxilotu ditu'. To the right, there are sections for 'HARPIDEDUNEN KIOSKOA' and 'WEBGUNE BEREZIA'. The article text discusses the arrest of four people by the Guardia Civil against cultural workers.

Berria. Lehen aleetako bat, interneten.

8.2.4. Argia astekariaren apustua

Beste kasu paradigmatico bat *Argia* astekariarena da. Gainera, haiek sortu zuten euskarri fisikoan, CD-ROMean, lehen kazetaritza-produktua Euskal Herrian (1997an, baina Estatu Batuetan eta gainontzeko lekuetan 1990. urteaz gero bazeuden horrelako produktuak merkatuan), aldizkarian 1963tik 1997 bitartera argitaraturiko elkarrizketa guztiak biltzen zituen. Hori ere, bilaketa-motore batekin batera, bere webgunearen ardatza da, eta gero beste gauza batzuk ere jarriko zituztela zioten, astekariaren edukiak adibidez. *Argiakoek* egin dute besteek egin ez dutena, balore gehigarria ematea

produktu elektronikoari. Denboraren poderioz, Interneten aldeko apustua gero eta nabariagoa izan da.

8.2.5. Tokian tokiko aldizkariak

Aldizkariak, bestalde, askoz gehiago dira egunkariak baino. Tokian tokikoak gero eta gehiago dira Interneten. Ziberespazioan, berriro ere, mundu fisikoan gertaturiko fenomenoak errepikatzen dira. Lehenengoa *Tipi-ttapa* nafarra izan zen, gero *Santimariñe* bizkaitarra, eta ondoren *Otamotz*, *Aretxagazeta* eta *Bidasoaldeko Mobidak*. Abantailak badaude, nabarmenak gainera: irakurleak gehiago dira, adibidez herri horretatik kanpo bizi den bertako jendea, paperezkoak bezalaxe dohainik izaten jarraitzen dute, baina ekoizlearentzat merkeagoak, ez baitira inprimatu (ale fisikoak multiplikatuz) behar, ez eta banatu behar. Are gehiago: aurrekoen artxiboa eta bilaketa-sistema eskaini daiteke, paperezkoan egin ezin daitekeena. Berdin beste mota batzuetako aldizkariekin: kontrakulturalak (*Ezztanda*, adibidez), edo Unibertsitatekoak (gehienak, ordea, erdarazkoak). Goienera elkarteak ere sustatu du Internet, *e-Debagoienera* zerbitzua eskainiz, eta gero, *Goienanet*.

8.2.6. Kultur aldizkariak

Kultur aldizkariarentzat ere Internet oso landa aproposa da. Zientzi aldizkarien kasuan, are gehiago. Badute oso publiko zabala (esan nahi da, leku urrutietan ere dagoen publikoa), baina gutxiengo batek osatua. Zabalkunde fisikoa garestia da, are gehiago ale-kopuru murriztuz baterako. Publiko horrek, bestalde, berri zientifikoak oso arin jakin behar ditu. Ale kopuruen erreproduzioaren eta banaketaren kostua desagertzen da Interneten. Hala ere, Euskal Herrian zientzi eta kultur aldizkariak urriak dira. Badaude euskara ikasteari buruzkoak, *Aizu!* eta *Euskaltzale*. Eusko Ikaskuntzaren aldizkariak bertsio elektronikoa badute, PDF formatuan, eta ziberespazioan daude (artxiboa ere bai) digitalizatuak.

Berdin gertatzen da Euskal Herriko Gizarte eta Komunikazio Zientzien Fakultateko *Zer* aldizkariarekin. Aldi berean agertu ziren paperezko bertsioa eta digitala. Badago datu ezin interesgarriago bat: paperean 500 bat ale agertzen dira, eta ehun bat harpide ditu. Bertsio digitala, aldiz, 1997an (lehen hiru zenbakietan) 8.500 kontsulta izan zituen. Onartzen badugu ere kontsulta bakoitzeko 4-8 orrialde ikusten direla, horrek esan nahi du *Zer* digitalak mila edo bi mila irakurle dituela. Edo gehiago: kontuan harturik zientzi aldizkarietan irakurleek artikulua bat edo bi, gehien-gehienez, irakurtzen dutela, eta artikulua bakoitza web orri bat dela, baliteke irakurleak sei mila bat izatea, hau da, bi mila zenbaki bakoitzeko. Are garrantzitsuago, *Zer* digitala kontsultatzen duten askok eta askok ez lukete bestela aldizkaria

irakurriko, bai testu zehatz batzuk baino ez zaizkiela interesatzen, ez aldizkari osoa, bai bizi direlako aldizkaria banatzen ez diren lekuetan, eta garestia izango litzateke ale fisikoak eramatea. Bere zuzendaria zen Carmelo Garitaonaindiak 1997ko azaroko *Deian* zioenez, kontsulten erdia Espainiatik zetorren, eta gainontzeko %40 Estatu Batuetatik.

Argi dago, beraz, nola kultur aldizkariak beren merkatua izugarri zabaltzen duten Internetera igaroz, nahiz eta txikiak izan. Euskaraz badago zerbait, gehiena gaztelaniaz eta testuren bat ere (gero eta gehiago, merkatuak hala eskatuta), ingelesez. Egia da, jakina, arlo geografikoa handitzean ingeleza nagusitzeko joera agertzen dela, baina hizkuntza aniztasuna ere posible da: espazio fisiko aldetik (paperezko bertsioetan ez bezala) mugarik ez dagoenez, testuak hizkuntza batzuetan eskaini daitezke.

8.2.7. Aldizkari ofizialak

Azkenik, Euskal Herriko kazetaritza-produktu digitalen tipologia agortzeko, aldizkari ofizialak aipatu behar dira. Espainian ere, *El Temps* aldizkari valentziarraren bertsio digitalarekin batera, ziberespazioko lehena *Boletín Oficial del Estado* izan zela. Honek, joera ia unibertsalaren aurka, hasiera-hasieratik kobratzen du, informazio ofiziala dohainik eskaini beharrean. Badirudi aldizkari ofizialetan joera hori nagusituko dela. Euskal Herrian ez daude sarean aldizkari ofizial guztiak, baina bai mordoska bat: *Euskal Herriko Aldizkari Ofiziala*, Gipuzkoakoa eta Nafarroakoa badaude, guztiak, dakigunez, elebidunak. Bizkaikoa eta Arabakoa falta dira, beraz. Eta Herri Arduralaritzaren Euskal Erakundearen (HAEE-IVAP) aldizkari euskarazkoa badago: *Administrazio Euskaraz Aldizkaria*.

9. GAUR EGUNGO KOMUNIKABIDE-KOPURUA ETA MOTA

Euskarazko komunikazioaren panorama, gaur egun, denetariko komunikabideak ditu, egoera idilikoa ez den arren. Adierazi dugun legez, euskara hutsezko lehen egunkaria 1937an argitaratu zen, oso egoera berezian: gerra batean. Ezinezkoa da jakitea zer gertatu zitekeen frankistek gerra irabazi ez balute, euskara hutsezko benetako merkatu bat egongo ote zen, egunkari mantentzeko irakurleria nahiko bat egongo ote zen.

Euskarazko bigarren egunkaria ez zen 1990 arte argitaratu. Jaiotza oso polemikoa izan zen: Eusko Jaurlaritzak agindu zuen merkatu-ikerketak euskara hutsezko egunkari bakarrarentzako lekua zegoela zioenez, gero *Euskaldunon Egunkaria* izango zenaren ekimen pribatuak eta, behin-behinean *Egunero* deitu zioten gobernu autonomoaren egitasmoak elkarren aurka borrokatu zuten. Lehenengoak gailendu zirenez, urte batzuetan Eusko Jaurlaritzak dirulaguntzak emateari uko egin zion. Egunkariaren bizitza bat-

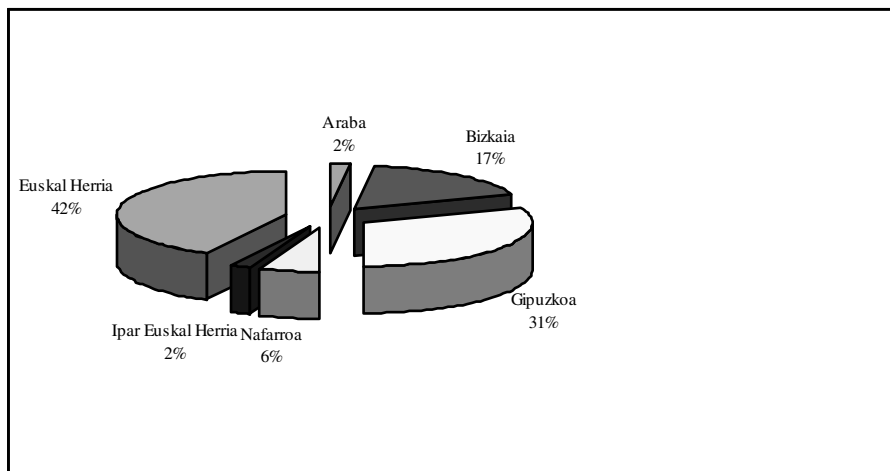
batean bukatu zen, epailearen aginduz itxi baitzen 2003an. Gaur ere badago Euskal Herri osorako euskara hutsezko egunkari bat, *Euskaldunon Egunkariaren* ondorengoa den *Berria* (2003ko udan sorturikoa), eta tokian tokiko beste batzuk ere badaude, talde beraren barruan, *Hitza* izenekoak. 2007an *Nora* bidaia-aldizkaria argitara eman dute. Beste egitasmo batzuez ere mintzatu da, hala nola *El Diario Vascoren* enpresaren egunkari bat. Gipuzkoan bakarrik banatuko litzateke, eta abantaila batzuk edukiko lituzke: enpresak makineria propioa duenez, itxiera-ordua beranduago gerta zitekeen, eta azken orduko berriak ere inprima zitezkeen; astelehenetan agertuko zen; eta atzerriko berriemaileen sarea aprobetxa zitekeen, testuak itzuliz eta horrenbeste agentzia-albisteak erabili gabe. Oraindik ere, baina, ez da egitasmo hori ondu. Beste egunkariak euskararen portzentaia aldakorrak eskaintzen ditu, baina batek ere ez du orrialde-kopuruen %15 baino gehiago ematen.

Azken bi hamarkadetan tokiak tokiko merkatua asko indartu da. Gertuko informazioa eskainiz, eta bertako hizkuntzan (batzuetan, tokian tokiko azpieuskalkia ere erabiltzen da), normalean astekariak diren aldizkari horiek guztiek oso irakurleria fidel bat bereganatu dute; gehienak dohainik banatzen dira eta herrietako publizitatea eskaintzen dute, zabalkunde geografiko handiagoko prentsan zail ager daitekeena.

Taula gisa eskaintzen ditugun datu hauek lurralde bakoitzaren pisua zein den ulertzen lagunduko digute. Duda izpirik gabe, Euskal Herriko Autonomi Erkidegoa da euskarazko aldizkari gehien dituen, bi arrazoiengatik: euskararen erabilera (Nafarroako Foru Erkidegoan edo Ipar Euskal Herrian baino gehiago mintzatzen da) eta dirulaguntzen politika publikoa. Laguntza hauek, bestalde, ez dira prentsarentzako izaten, euskarazko argitalpenak sustatzeko baino.

Euskarazko aldizkariak (2004)

	Aldizkarien kopurua	Portzentaia
Araba	2	%2
Bizkaia	18	%17
Gipuzkoa	32	%31
Euskal Herria	44	%42
Nafarroa	6	%6
Ipar Euskal Herria	2	%2
Oro har	104	100%

Iturria: Eusko Jaurlaritzaren Hizkuntz Politikarako Idazkaritza eta (EUSTAT).
Autorearen elaborazioa.

Grafiko honetan ikus daitekeenez, Euskal Herri osorako aldizkariak nagusi dira: *Berria* astekaria eta *Argia* astekaria dira zabalkunde gehien dutenak, dudarik gabe. 2004an euskaraz argitaratzen diren argitalpenen herena gipuzkoarrak ziren, gehienak tokian tokiko aldizkariak. Bizkaiko garrantzia txikiagoa da, %17. Nafarroakoa, Arabakoa eta Iparraldekoa are txikiagoa da, %2-%6.

Izan ere, komunikabideetan euskararen erabilera marjinala da. Eusko Jaurlaritzaren Hizkuntz Politikarako Idazkaritzak dioenez, *Berria* alde batera utzita, euskararen presentzia %5koa baino altuxeagoa da bakarrik *Garan* (%19,6) eta *Deian* (%6,1). Oro har, euskarak egunkarietan (*Berria* barne) duen batz besteko presentzia %11,6koa da. Zabalkundearen arabera, euskararen lekua txikiagoa ere bada (Euskal Herrian batz bestekoa %6,4koa da). Kontsumoaren arabera, %6koa baino ez da.

Irratian euskararen presentzia %16,4koa da. Irrati nagusiak Euskadi Irratia (konbentzionala) eta Euskadi Gaztea (irradi-formula) dira, biak EITB taldearenak. Tokian tokiko edo lurraldeko beste irrati asko ere badaude, beren programazio osoa edo parte bat euskaraz eskaintzen dutenak.

Ipar Euskal Herrian, euskaraz aritzen diren hiru emisore, batik bat, aipatu behar dira: Xiberoko Boza (Maule), Irulegiko Herri Irratia eta Gure Irratia, biak Baionakoak. Komunikabide idatzietan, *Herria* da garrantzitsuen.

Estilo-liburu batzuk argitaratu dira. Aurrekin historiko gisa, Gipuzkoak Beterriko barietateari lehenatasuna ematen zioten *Argiaren* arau ortografiko, aditz-paradigma eta deklinabideak aipatu behar dira. Baita Piarres Lafitteren *Grammaire du Navarra-labourdin litteraire* liburua, *Eskualdunaren* eta bere ondorengo den *Herriaren* estandarra.

Gaur egun, estilo-liburu nagusiak EITBrena eta *Euskaldunon Egunkariarena* (1993tik argitalpen batzuk izan zituen) eta, 2007an, *Berriarena*. Hiru hauek euskara batuari lehentasuna ematen diote. Bestela, tokian tokiko hainbat aldizkarik ere beren arauak sortu dituzte, bertako euskalkia edo azpieuskalkia sendotzeko. 1990eko hamarkadaren bukaeran *Aretxagazeta* aldizkariarentzat egin zena kasu. 2007an *Goiena* taldearena agertu da. Besteren bat aipatzea merezi du: *Komunikabideetan sexismoa ekiditzeko. Estilo liburu* eta Euskal Administrazio Erakundearena, biak 2005ekoak.

Azpmarratu behar da Euskal Herrian, eta batez ere Gipuzkoan, prentsaren irakurle-kopurua Espainiako altuena dela. *Berriak* irakurleen %4 ditu. Vocento taldearen komunikabideek merkatua menperatzen dute *El Correo* eta *El Diario Vasco* egunkariak Euskal Herriko Autonomi Erkidegoko irakurleriaren %63.

Euskal Herriko Autonomi Erkidegoko eguneroko prentsaren irakurleak (2006)

	Aleak	Portzentaia
El Correo Español - El Pueblo Vasco	459.000	39
El Diario Vasco	284.000	24
Gara	100.000	8
Deia	81.000	7
Marca - Ed. País Vasco	66.000	6
Berria	53.000	4
El País - Ed País Vasco	47.000	4
El Mundo del País Vasco	38.000	3
El Mundo Deportivo	29.000	2
Noticias de Gipuzkoa	19.000	2
Diario de Noticias de Álava	16.000	1
Oro har	1.192.000	1.192.000

Iturria: Oficina de Justificación de la Difusión (O.J.D.) eta CIES. *Estudio de Audiencia de medios de la C.A. de Euskadi*

Komunikabide guztiak kontuan hartuta, idatziak zein ikus-entzunezkoak, euskararen erabilera ere gutxienena da. Telebista da Euskal Herriko biztanleriak gehien kontsultatzen duen komunikabidea; %85ak aitortzen du egunero ikusten duela. ETB-1, euskarazko kanal publikoa, %9,9ak ikusten du. Telebistaren ondoren irratia dator. EHAeko biztanleen %57,7k entzuten du egunero. Euskarazko irratia %6,8k entzuten du, batik bat Euskadi Irratia eta Gipuzkoako Herri Irratia. Azkenik, EHAeko biztanleriaren erdiak (%49,8k) eguneroko prentsa irakurtzen du; euskaraz %2,8k baino ez. Kasu guztietan, komunikabide guztietan euskarazko komunikabideei dagokienez

audientzia gehien dituen lurraldea Gipuzkoa. Telebista nagusitzen da, gipuzkoarren %18,1k euskaraz ikusten baitute.

Komunikabideen audientzia, lurraldekoa (%). 2006

	EHA/E	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa
Prentsa, oro har	49,8	48,8	45,5	57,6
Berria	2,8	1,5	1,8	5,2
Irratia, oro har	57,7	59,2	56,4	59,0
Euskadi Irratia	3,7	1,6	1,3	8,8
Herri Irratia	3,1	0,7	2,6	4,8
Telebista, oro har	85,0	81,6	84,9	86,5
ETB-1	9,9	6,0	5,9	18,1

Iturria: CIES. *Estudio de Audiencia de medios de la C. A. de Euskadi.*

Azkenik, interneten ere euskararen presentzia areagotu da. *El impacto de internet en los medios de comunicación vascos* (2007) izeneko liburuaren 7. atalean jasotzen ditugun konklusioak honako hauek dira:

- Euskal Herriko ziberkomunikabide gehienek euskara erabiltzen dute; horietatik, %30k modu esanguratsu batean egiten du. Bide batez esanda, hizkuntzak berak duen hizlarien portzentaia da.
- Lurralde euskaldunetan, Gipuzkoan eta, neurri txikiago batean, Bizkaian, sortu dira euskarazko ziberkomunikabide gehienak (%90). Euskaraz hitz egiten duen hiriburu bakarra den Donostiaren pisua ere oso esanguratsua da.
- Euskaraz erabiltzen duten ziberkomunikabide gehienak egunkariak dira edo oinarri horretan berritzen dituzten euren edukiak. Euskaldun gehien dituzten eskualdeetako egunkariak nagusitzen dira. Oso mugimendu gipuzkoarra da, bide batez esanda. *Goiena.net*, Deba Goieneko tokian tokiko komunikabide inprimatu edo ikus-entzunezko batzuetan oinarritutako webgunea er oso garrantzitsua da.
- Euskarazko komunikabide gehienak errebistak dira, magazinak. Gehienak, tokian tokikoak. Euskalkiak erabiltzen dituztenak hauexek dira. Bestelako komunikabide guztiek euskara batua erabiltzen dute, eta esan beharra dago euskalkiak erabiltzen dituzten tokian tokiko komunikabideek, barietate dialektalekin batera, batua ere erabiltzen dutela. Euskalkiak komunikabide inprimatuetan baino gutxiago erabiltzen dira, bestalde.
- Batua ez diren bestelako euskalkiak (normalizazio eta gramatikalizazio gradua ezberdina da) mendebaleko hizkuntz eremukoak dira edota Bizkian dute goitza soziala.
- Ziberkomunikabideen portzentaia txiki batek publizitatea onartzen du. Dirulaguntzez sostengaturiko unibertsoa da. Esate baterako, *Goiena.net*ek 2003an beren diru-iturrien %52,83 dirulaguntzetatik zetorren, komunikabideetan euskararen erabilera sustatzeko kontzeptuan. Diru hori

Gipuzkoako Foru Aldunditik eta Eusko Jaurlaritzaren Kultura Sailetik etorri zitzaien (Larrañaga, 2005: 152). Elkarte edo baltzu anonimo edo mugatu gutxi daude, eta bestelako figura legalak nagusi dira.

- Komunikabide gehienak beste komunikabide inprimatu edo ikus-entzunezkoetatik datoz. Hala ere, laurdena edo propio interneterako sortuak dira.

- Hala eta guztiz ere, kazetaritza hiritarrari dagokionez, baliabide interaktiboak gutxi erabiltzen dira. Testua nagusi da eta gutxi erabiltzen dira foruak, chatak edo inkestak. Merkatu honetan asko falta da lengoia digitalaren baliabide guztiak erabiltzeko.

10. ETORKIZUNARI BEGIRA

Euskararen egoera komunikabideetan gizartearen erabileratik oso urrun ez dago. Merkatu marjinala, lurraldeetan erabilera oso ezberdina, hala eta guztiz ere azken urteotan indartu da pixka bat, komunikabide publikoei (EITB), aldizkariari (*Argia*, *Aldaketa 16*) eta *Berria* egunkariari esker. Hala eta guztiz ere, azken bolada honetako eskasiak ere mantentzen dira: ikus-entzunezko komunikabide nagusiek oso denbora gutxi, de ezer ez, ematen diote euskarari. Ezta deskonexio lurraldetarretan. Adibide bat baino ez aipatzearren, Tele 5k ematen dituen pilota partidak erdaraz komentatzen dira. Euskararen Normalizazioaren Legeak agindutakoa ere ez da betetzen ezta estatuko komunikabideetan ere (RTVE), non euskararen presentzia eskasa den: izenburu batzuen itzulpena, besterik ez.

Bestalde, merkatuak ametituko balu ere, euskara hutsezko beste egunkaririk ez da kaleratu. *Diario Vascok*, esan bezala, pentsatu izan du. Gipuzkoan irakurketa-indizea oso altua da, eta belaunaldi berriek badakite euskaraz irakurtzen. Egunkari guztiak gazteen bila dabilzan garai hauetan, arraroa ematen du ez saiatu izana, Gipuzkoa euskaldunen portzentajerik altuena duen lurraldea baita. *Zabalik* gehigarriak ere euskara hutsezko egunkarirako proba bat ematen zuen. Beharbada, ETAk 2003an *Diario Vascoren* gerentea hiltzeak badu zerikusirik. Izan ere, euskarazko komunikabide gehienak abertzaleak dira.

Lunes, 3 de noviembre de 2003

Respuestas a este mensaje

Berriak euskeraz / Edición en euskera Escrito por DIARIOVASCO.COM - 22-09-03 17.04

Agurrak forista guztioi,

lehenik eta lehen eskaera hau, halaber euskaraz idatzirik dagoen DIARIOVASCO.COM-eko edizioa, egin duten foristei eskerrak eman nahi genieke. Momentu hau aprobetxatu nahi dugu jakinerazteko gaur egun proiektu hau eta bere itxura edota aurkezpena nola egin daitekeen aztertzen ari garela.

Mila esker igorritako komentarioengatik eta nahi izanez gero zuen sugerentziak bidali ditzakezue.

Agur bero bat,

DIARIOVASCO.COM

Saludos al foro,

agradecemos las sugerencias y los comentarios que varios foristas han realizado en torno a la creación de una edición en euskera de DIARIOVASCO.COM Aprovechamos esta ocasión para comentarios que en estos momentos nos encontramos estudiando esta posibilidad, así como analizando el modelo y presencia que tendría de dicha edición.

Gracias por vuestros comentarios y no dudéis en hacernos llegar las sugerencias que estiméis oportunas.

Un saludo,

DIARIOVASCO.COM

2003n *Diario Vascok* euskarazko edizio bat argitaratzeko ideia izan zuen

Euskarazko kazetaritzarentzako hazkundera, gure ustez, bi komunikabide motetatik etorriko da: tokian tokiko prentsa eta internet. Tokian tokiko aldizkariak irakurle euskaldun portzentaia handi bat dute; baita publizitatea ere. XXI. mendearekin batera, dohaineko prentsak, egunkariak eta tokian tokiko aldizkariak tokian tokiko egunkariak sortu dituzte. Bestalde, *Goiena.net* bezalako komunikabideek sarearen aukerak aprobetxatzen saiatzen dira. Audientzia gehien duten komunikabideek, bestalde, ez dute beharrezko ikusten euskara komunikazio-tresna gisa erabiltzea.

Aurkibide kronologikoa

- 1766 *Jaun Dauphin cenaren eritassuneco circunstancia berecien errelacionea* (Baiona)
- 1815 Jose Paulo Ulibarriren *Eusquerasco egunaria erderazcotic itzuliya Vizcaya, Guipuzcoa eta Arabaco probintziarentzat 1815garren urterako* (Bilbo).
- 1834 *El Correo del Norte* (liberala, Donostia).
- 1848 Joseph Augustin Chahoren *Uscal Herrico Gaseta* (Baiona).
Jean Baptiste Etcheberryren *Escualdun laborarien adiskidea*.
- 1852 Joseph Augustin Chahoren *Le Republicain de Vasconieren* azken zenbakia euskaraz.
Egunari berria edo conseillu oneco almanaca (errepublikazalea, Paue).
- 1858 Joseph Gorosabelen *Eusquerasco pronosticua milla ta zorcireun ta iruro gueiraco Vizcairaco, Guipuzcuaraco ta Aravaraco. Eta dá ateria icusbide luce batzuc daucazan Mendi altu batetic, derichona hermita bat Santa Eufemia. Eta da Medicua Arlabanco erditic. Aurtengo urteraco dauca epactida zazpi* (Bilbo). 1859an ere argitaratu zen.
- 1865 *Euscaldun necazarien adiskidea* (Tolosa).
- 1866 *Euscaldun necazarien adiskidea* desagertu da.
- 1877 Serafin Barojaren *Santo Tomasco feriya* (Donostia).
Fedearen Propagacioneco Urtecaria hasi da argitaratzen Baionan.
- 1878 Serafin Barojaren *Almanaque bilingüe (erderaz eta eusqueraz) para el año de 1879* (Donostia).
Laurac Bat (Buenos Aires).
Revista Euskara (Iruñea).

- 1879 *Almanaka berria edo egunaria* (Baiona, errepublikazalea).
- 1880 *Laurak bat* (Montevideo).
Jose Manterolaren *Euskal Erria* (Donostia).
- 1883 *El Eco de San Sebastián* egunkariaren *¡Erne euskaldúnak!* Euskal gehigarria.
- 1885 Jean Duvoisin *Escualdun almanaca edo egunari berria* (Baiona).
Martin V. Biscailuzen *Escualdun Gazeta* (Los Angeles).
- 1886 *Le Réveil Basque* (Paue, errepublikazalea).
Euskara (Linschmann eta Hannemann, Berlin).
- 1887 *Eskualduna* (Baiona, xuria).
- 1888 *Armanak uskara* (Zuberoa, xuria).
Gure Izarra. Euscalerrico berriac astean bein (Paris).
Almanach berria edo Ziberouko eta Basa-Nabarreco egunaria (Paue, errepublikazalea).
- 1893 Jose R. Uriarteren *La Basconia* (Buenos Aires).
J.-P.Goytinoren *California-ko Eskual Herria* (Los Angeles).
- 1894 Sabino Aranaren *Bizkaitarra* sortu da Bilbon.
Le Réveil Basque desagertu da.
- 1895 *Bizkaitarra* desagertu da. *Baserritarra* sortu du Sabino Aranak.
- 1896 *Euskara* desagertu da.
Euskalduna (Bilbo, euskalerrriakoa).
- 1897 *California-ko Eskual Herria* desagertu da.
Resurrección Maria Azkueren *Euskaltzale* sortu da Bilbon.
- 1898 Donostiako *El Fuerista* jeltzale bihurtu da. Maiatzean desagertu da.
- 1899 *Euskaltzale* desagertu da.
- 1901 *Euzkadi* aldizkari kultural jeltzalea sortu da Bilbon. Urte berean desagertu da lehen aldiz.
La Patria abertzalea sortu da Bilbon.

¡Adelante!, Eibarko sozialisten aldizkaria, sortu da. Badu zerbait euskaraz.

1902 *Ibaizabal* sortu da Bilbon, Azkueren eta *Kirikiñoren* zuzendaritzapean.

1903 *Ibaizabal* desagertu da.

La Patria desagertu da. *Patria* sortu da Bilbon.

Gipuzkoako Nekazaritza agertu da Donostian, Ignacio Núñez Arizmendiren zuzendaritzapean.

1904 *Eskualduna Eskualdun ona* bihurtu da, Jean Hiriart-Urrutyren eskutan.

Baserritarra, nekazaritzari buruzko aldizkaria, agertu da Donostian, Ignacio Núñez Arizmendi zuzendari dela.

1905 *Euzkadi* aldizkari jeltzale kulturala agertu da berriro Bilbon.

1906 *Patria* desagertu eta *Aberri* sortu da Bilbon.

1907 *Eskualduna* astekariak bere izenburua berreskuratu du, jabea zen Louis Etcheverry hildakoan.

Revista Internacional de los Estudios Vascos (Julio de Urquijo, Paris eta Donostia).

Euskal Esnalea hasi da agertzen, Gregorio Mujika zuzendaria dela, Donostian.

Eskualtzaleen-Biltzarra (Baiona).

Gipuzkoarra astekari jeltzalea hasi da Donostian argitaratzen.

Euzkotarra hilabetekari abertzalea sortu da Mexikon.

JEL aldizkari jeltzale kultural-politikoak agertu da Bilbon.

Gipuzkoako Nekazaritza desagertu da.

Baserritarra aldizkarian Victoriano Iraolak egindako komiki pare bat agertu da, euskarazko lehenak.

1908 *Aberri* desagertu da.

Euzkotarra Chihuahuan argitaratzen jarraitu dute.

JEL desagertu da.

1909 *Euzkotarra* New Orleansera pasatu da.

- Bizkaitarra* agertu da Bilbon.
- Boletín Pecuario de la Excma. Diputación de Vizcaya* delakoan euskarazko testuak agertzen hasi da.
- 1910 *Argitzalea. Organe Républicain Hebdomadaire du Pays Basque-Français* (Baiona, errepublikazalea).
- Azkatasuna* aldizkari abertzale liberala sortu da Bilbon.
- Eibarko *El Kantabriko. Revista de Ciencias* elebiduna kaleratu da.
- 1911 *Euskal Esnalea Euskalerrriaren alde* aldizkariaren euskal gehigarria bihurtu da.
- Napartarra* jeltzalea sortu da Iruñean, Salvador Garijo zuzendari duela.
- Azkatasuna* desagertu da.
- San Frances Terziaren hilabethekaria* agertu da Baionan.
- Baserritarra* desagertu da.
- 1912 *Napartarra* Euzko Alderdi Jeltzalearen Napar Buru Batzarraren bozeramale bihurtu da.
- Arabarra* jeltzalea sortu da Gasteizen.
- San Francesen Deia* agertu da Baionan.
- Jaungoiko-Zale* aldizkari erlijiosoa atera du izen berdineko elkarteak Zornotzan.
- 1913 *Euzkotarra* agertu da berriro Buenos Airesen.
- Arabarra* desagertu da lehen aldiz.
- Euzkadi* egunkari jeltzalea agertu da Bilbon. Ebaristo Bustintza *Kirikiño* da euskal atalaren arduraduna.
- Hirugarrengo Prantzisko'tarra* agertu da Iruñean.
- 1914 *Argitzalea Le Pays Basque-Eskual Herriarekin* batu da.
- Euzkadi* aldizkari jeltzale kulturala desagertu da Bilbon.
- ¡Adelante!* desagertu da.
- 1915 Eibarko jeltzaleek *¡Jaiki!* argitaratu dute.
- 1916 *Euzko Deya* sortu du Bilbon Euzkeltzale Bazkunak.

- 1917 *Napartarraren* zuzendaria, Salvador Garijo, hil da. Aldizkaria ez da ekainetik azaroa arte agertu. Gero berriro agertu da Jose Agerreren zuzendaritzapean.
- Hermes* aldizkari kultural abertzale heterodoxoa sortu da Bilbon. Testuren bat euskaraz dago.
- Jesus'en Biotzaren Deya* hasi da argitaratzen Bilbon.
- Euzko-Deyan* lehen komiki-sorta euskarazkoa azaldu da: *Teles eta Niko*.
- 1918 *Arabarra* agertu da berriro Gasteizen.
- Eusko Ikaskuntza agertu da. *RIEV* bere bozeramale bihurtu da.
- Jean-Blaise Adéma kalonjea, *Eskualdunaren* zuzendari berria.
- 1919 *Napartarra* desagertu da.
- Arabarra* bigarren aldiz desagertu da.
- Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija* agertu da Bilbon.
- Euskaltzaindia sortu da. Lehen euskaltzainak, R. M. Azkue euskaltzainburua dela, euskal aldizkarien zuzendariak dira. *Euskera* aldizkaria bere bozeramalea izango da.
- Iruñeako kaputxinoek *Zeruko Argia* sortu dute. Zuzendaria Damaso Intza da.
- Junior* agertu da Donostian.
- 1920 *Euzko Deya* desagertu da lehen aldiz.
- Euskaltzaindiak euskal testuak egunkarietara bidaltzeko antolatu du Bilbon, euskara hutsezko egunkari baterako egitasmoa buruan duela.
- Gipuzkoarra* berriro agertu da.
- 1921 *Euzko Deya* agertu da berriro.
- Argia* sortu da Donostian. Lehen zuzendaria Jesus Karrera jesuita da. *Argia'ren Egutegia* ere urtero kaleratuko zuten.
- Kendu* agertu da.
- Kaiku, asteroko ingi abertzale ta irritsua* agertu da Donostian.
- Eleiz-orria* agertu da Zornotzan. Jaungoiko Zale Bazkunak ere *Zeruko Izpitxoak* eta *Gastien Laguna* aldizkaritxoak argitaratzen zituen.

Bizkaian ere *Busturia'ko Kistar Ikastia* eta *Umetxuen Adizkidea* aldizkaritxo erlijiosoak agertzen ziren.

Aranzazu hasi da agertzen.

Gure Herria aldizkari kulturala sortu da Iparraldean.

1922 *Euzkotarra* izeneko beste aldizkari bat argitaratu da Donostian.

Hermes desagertu da.

1923 *Euzko Deya* desagertu da.

Jesus Karrera hil ondoren, Bittor Garitaonaindiak hartu du *Argiaren* zuzendaritza.

Primo de Riverak zenbait euskal aldizkari debekatu ditu: *Aberri*, *¡Jaiki!*, *Gipuzkoarra*, *Kendu* eta *Kaiku* desagertu dira.

Iruñeako kaputxinoek Euskaltzaindiari euskara hutsezko komiki-aldizkari bat umeentzat argitaratzea proposatu diote.

1924 *Ecos de San Felicísimo* aldizkari erlijioso elebiduna kaleratu da.

Adémak *Eskualdunaren* zuzendaritza utzi eta Jean St. Pierre zuzendari berri izendatu dute.

1925 Donostiako Irratia sortu da. Euskarazko irratsaioak ere egin dira.

1927 Donostiako luistarrek, *Junior* argitaratzen zutenek, *Gure Mutillak* kaleratu dute.

Gasteizko seminaristek *Gymnasium* sortu dute.

Lehen euskara hutsezko komiki-aldizkaria sortu da Donostian: *Txistu*. Hamabi ale argitaratu ondoren, desagertu egin da.

1929 Ebaristo Bustintza *Kirikiño* hil da. *Euzkadiko* euskal atala arduratzen hasi da Nikolas Ormaetxea *Orixe*.

Bittor Garitaonaindia hil da. Ander Artzeluz *Luzean* bihurtu da *Argiaren* zuzendari.

Lizardik, Txomin Agirrek eta bestek euskara hutsezko egunkari baten egitasmoa azaldu dute.

Euzkerea aldizkari kultural jeltzalea agertu da Bilbon.

1930 Euskal egunkariaren egitasmoak porrot egin du. Donostian *El Día* agertu da. Badu euskal atala, Ander Artzeluzek zuzendua.

- Jean St. Pierrek *Eskualduna* utzi eta Domingo Soubelet da zuzendari berria.
- 1931 *Arrati'ko Deya* sortu da Eulogio Gorostiagaren kemenez, Areatzan.
Jaungoiko-Zale desagertu eta *Ekin* sortu da.
Orixek Euzkadi utzi du. *Lauaxetak* hartu du euskal atalaren ardura.
Euskaltzaleen-Deia argitaratu da.
 Iruñeako jeltzaleek *Amayur* aldizkari elebiduna kaleratzeari ekin diote.
- 1932 *Arrati'ko Deya* desagertu da.
Euzko astekari abertzalea sortu da Bilbon, Manuel Ziarsoloren zuzendaritzapean. Horrekin batera *Gastetxu* komiki-aldizkaria argitaratu da.
Arabarraren beste aro bat hasi da.
Eibarko ¡Jaiki! Jeltzalearen bigarren aroa.
Bermeotarra aldizkari jeltzalea kaleratu da.
Baskonia izeneko aldizkaria argitaratu da Bartzelonan. Abertzale liberala da.
Mendigoxale agertu da lehen aldiz. Jeltzale eskubitarrek ere *Jagi-jagi* kaleratu dute.
 Ander Artzeluzek eta Joseba Zubimendik asteroko euskal irratsaio bat egiteari ekin diote.
- 1933 Euskaltzaleak taldeak *Yakintza* kultur-aldizkaria hasi da kaleratzen.
 Jeltzaleek *Arabarra* kaleratzen uzteari erabaki dute.
 A.N.V.k *Tierra Vasca* egunkari elebiduna kaleratu du.
- 1934 *Euskaltzaindiaren Laguntzalleak Deia* sortu da Bilbon.
 Anizeto Zugastik hartu du *Argiaren* ardura.
Euzko desagertu da.
Tierra Vasca desagertu da lehen aldiz.
 Pierre Lafittek eta beste gazte batzuek *Aintzina* sortu dute.
Elgar, Journal des Basques de Paris sortu da.

Gauden gu eskualdun almanaka xuria.

Euskarazko gauza batzuk aireratu ditu Radio Parisek.

1935 *Euskaltzaindiaren Laguntzalleak Deia* desagertu da.

Argia magazin bihurtzen hasi da.

Poxpolin komiki-aldizkaria argitaratu da Tolosan.

1936 Gerra hasi da. Euskal aldizkari asko desagertu dira: Bizkaian *Euzke-rea*, *Bizkaitarra*, *Jagi-jagi*, *Ekin*, *Euskera*, *Karmen'go Argia* eta *Txistularia*, Gipuzkoan *Poxpolin*, *Argia*, *Gipuzkoarra*, *El Día*, *Antzerti*, *Eusko* Langille, *Igandeko orria*, *Yakintza* eta *Anuario de Eusko Folklore*, Nafarroan *Amayur*, *La Voz de Navarra* eta *Zeruko Argia*, Araban *Gure Mixiolaria*.

Lehen *Aintzina* desagertu da.

Euzkadi Irratia sortu da, hasieran Deban, gero Getxon. Radio Emisora Bilbaínak ere euskarazko irratsaioak egin ditu Gerran.

Eusko Jaurlaritza sortu da. Bereganatze politikagatik, asaldatuena aldeko egunkariak desagertu eta beren lantegietan beste batzuk argitaratu dira: A.N.V.ren *Tierra Vasca*, komunisten *Euzkadi Roja* eta *Erri*, jeltzaleen *Lan Deya*.

Euzkadi'ko Agintaritzaren Egunerokoa, egunkari ofiziala.

Parisen *Euzko Deya* abian jarri du Jaurlaritzak.

Jaurlaritzaren Nekazaritza Sailak *Ereintza* aldizkaria argitaratu du.

Bi *Gudari* sortu dira.

1937 Xalbat Arotçarenak hartu du *Eskualdunaren* zuzendaritza. Francoren alde agertu da.

Eguna, euskara hutsezko lehen egunkaria, sortu da urte hasieran. Asaldatuak Euskal Herria beregatu dutenean, ekainean, desagertu da. Gainontzeko aldizkariak ere desagertu dira.

Bilboko kartzelan *Espetxean* eskuz egindako aldizkaria sortu da.

1939 Baionan Hegoko euskaldunek *Euzko Enda* aldizkaria sortu dute.

Erbesteraturiko apaizek *Anayak* sortu dute Parisen.

Joxemiel Barandiaranek, erbestean, *Ikuska* argitaratu du. *Eusko Jakintza* ere agertu da.

- Gure Herria* desagertu da.
- 1941 Txilen Bernardo Estornésesek *Batasuna* aldizkari sortu du.
- 1942 *Batasuna* desagertu da.
Komunistek *Alkartu* atera dute Mexikon.
Iparraldean Marc Legassek eta André Ospitalek bigarren *Aintzina* sortu dute.
Parisko *Euzko Deya* desagertu da.
- 1944 *Eskualduna* desagertu eta *Herria* sortu da.
- 1945 Eusko Jaurlaritzak Parisko *Euzko Deya* berriro argitaratzeari ekin dio.
Euzko Gaztedi Indarrak bere *Azkatasuna* argitaratu du.
Frantziskotarrek *Anaitasunari* hasiera eman diote.
- 1946 *Argia* izeneko aldizkari euskara hutsezko kulturala hasi da agertzen, lehen Caracasen, gero New Yorken.
Tierra Vasca berriz argitaratu da Buenos Airesen.
Komunistek ere *Euzkadi Roja* berriro atera dute.
- 1947 Euzko Alderdi Jeltzalearen *Alderdi* hasi da.
Abertzale batzuek Donostiako Irratia hartu eta erdaraz eta euskaraz Aberri Egunerako deia egin dute.
Iparraldeko *Etchea* eta *Gazte* sortu dira.
Euzkadi Irratia berpiztu da Mugerren.
- 1948 *Argia* desagertu da.
Euzko Gaztedi hasi da agertzen Caracasen.
Gernika. Cahiers collectifs de culture humaniste hasi da agertzen.
- 1949 E.G.I.k *Eutsi!!* kaleratu du Parisen.
*Euzko Gogo*a sortu da Guatemalan, Jokin Zaitegiren eskutik.
- 1950 Euskal apaizek *Egiz* atera dute.
Lan Deya agertu da berriro Parisen.
Egan literarioa hasi da agertzen Donostian.

Ekin kulturala hasi da agertzen Mexikon, Andoni Ruiz de Azuaren eskutik.

Gure Herria berriro agertu da.

1951 Larrean *Karmel* agertu da.

1952 *Egiz* desagertu da.

Eibar aldizkaria sortu da.

1953 *Gernika* desagertu da.

Euskaltzaindiaren *Euskera* berriro agertu da.

Euzko Gogoak utzi dio argitaratzeari.

1954 *Egi billa* atera da.

Zeruko Argia berriro agertu da.

Euzko Gogoak berriro agertu da Guatemalan.

Euskaltzaleak agertu da Buenos Airesen, euskara hutsez. Urte berean desagertu da.

Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo aldizkaria sortu da Donostian.

Hasi da kaleratzen *Luberri*, nekazaritzari buruzkoa, Donostian.

Frantziako gobernuak Euzkadi Irratiko emisioak debekatu ditu.

1955 *Egi billa* desagertu da.

Irun da Ondarribiko kaputxinoen irugarren ordenako orria.

Nora? Irun'go Salletarren Nobiziaduko Illeroko Aldizkaria.

Elkartasuna aldizkaritxoak argitaratu da Arizkunen.

Artzai Deya agertu da Lekarotzen.

Luberri desagertu da.

1956 *Ondarribiko izparrak*.

Ekin erlijiosoak sortu da Loiolan, Xabier Arzalluz jesuita gaztearen ardurapean.

Yakin, gero *Jakin* bihurtuko zena, sortu dute frantziskotarrek Arantzazun.

Tierra Vasca erbestean agertu da bigarren aldiz.

Euzkadi Azkatua, Mexiko.

Euzko Izketa, Mexiko.

Euzko Gogoa Guatemalatik Baionara doa.

Buffalon KBBS irratian euskal irratsaio bati hasiera eman diote hango euskaldunek.

1957 *Ikasi* aldizkaria sortu da Baionan Euzko Ikasle Batzak.

Gure Erria sortu da Etxebarria-Barinagan.

1958 *Irrintzi*, abertzale erradikala, Caracas.

Ikasi desagertu da.

Goiz Argi hasi da agertzen Arantzazun.

Parisetik bi euskal irratsaio aireratu dira.

Radio San Sebastiánen asteroko euskal irratsaio bat emititzen da. La Voz de Guipúzcoan beste irratsaio bat euskaraz. Radio Vitorian ere Andoni Urrestarazuk euskara ikasgaiak eman ditu.

Segura Irratia sortu da.

1959 *Olerti* agertu da Santiago Onaindiaren eskutik.

Areatzako sakramentinoek *Arnas* atera dute.

Urretxuko pasionistek *Laiaketan* argitaratu dute.

Euzko Gogoa desagertu da.

Ikas sortu da Iparraldean.

Sirimiri zornozano aldizkaria sortu da.

Umeen Deia sortu da. Iparraldean *Pottolo* egin da umeentzat.

Joseba Intxausti, *Jakinen* zuzendari berria.

Iruñeako Herri Irratia, dominikoen, sortu da.

Arrate Irratia sortu da.

Bilboko Herri irratia sortu da.

1960 *Zeruko Argiak* agertzeari utzi dio.

Erein atgera dute Oñatiko agustindarrek.

- Enbata* agertzen hasi da Iparraldean.
- Pan pin* umeentzako aldizkaria plazaratu dute Iruñeako kaputxinoek.
- 1961 Loiolako Herri Irratia sortu dute jesuitek.
Radio Côte Basquen zenbait minutu aireratu dira euskaraz, udan.
- 1962 *Irrintzi* desagertu da.
Igela. Euskaldun heterodoxoen aldizkaria sortu dute Parisen Jon Mirandek eta Txomin Peillenek.
Donostiako Herri Irratia, jesuitena, sortu da.
- 1963 *Zeruko Argia* berriro agertu da.
- 1964 *Jaunaren Deia* argitaratu dute Lazkaoko beneditarrek.
- 1965 Iruñeako *Diario de Navarran Nafar izkuntzan* asteroko gehigarria agertzen hasi da.
Euzkadi Irratia berriro hasi da emititzen Venezuelatik
- 1966 Iruñean hasi da agertzen *Príncipe de Viana* aldizkaria.
Jose Antonio Retolaza abadeak Bilbon sortu du *Kili-kili* umeentzako aldizkaria.
- 1967 *Baserria* sortu da Bilbon.
- 1968 *Kili-kilik* argitaratzeari utzi dio.
- 1969 Piarres Lafittek *Herria* zuzentzeari utzi dio.
Jakinen argitalpena eten da, agintariekiko hainbat arazoren ondoren.
- 1970 Donostiara doa *Goiz Argi*, Kardaberaz taldekoek hartu, laiko bihurtu eta aro berria hasi da.
Agur sortu da Bilbon.
Pan pin desagertu da.
Olerti desagertu da.
- 1971 Bilboko *Hoja del Lunes* zenbait euskal testu agertu dira.
Berriz agertu da *Jakin*.
Bordele-Akitaniako ORTF emisorak euskarazko irratsaio bat eman du, Maite Barnetchekek egina.

- 1973 Geldiune bat *Anaitasunan*, Zelaieta zuzendariak dimititu baitu. *Agur* desagertu da. Irakurle gehienak *Goiz Argik* eskuratu ditu. *Zabal* argitararu dute Iparraldean Hegoko errefuxiatuek.
- 1974 *Goiz Argi* astekari bihurtu da. *La Gaceta del Norten* hasi dira euskal testua agertzen, noizbehinka. *Euskaldunak/Le Peuple Basque*. Baita *Ildo*. *Iparretarrak* ere. *Hitz* sortu da Iparraldean. *Elhuyar* zientzi-aldizkaria sortu da Donostian.
- 1975 *Etchea* desagertu da. TVEko Euskal Herriko zentruan *Euskalerrria* saioa eskaintzen hasi da euskaraz. *Panpina* sortu da, Bernardo Atxagaren eta Koldo Izagirrereren eskutik. *Komikia* argitaratu da.
- 1976 Donostiako Herri Irratiak 24 ordu euskaraz emititu du lehen aldiz. Euskal Prentsaren Urtea. Joan Mari Torrealdei *Anaitasunaren* zuzendari bihurtu da. *Gaiak* aldizkari kultural elebiduna sortu da. *Punto y Hora*, *Garaia* eta *Ere newsmagazineak* sortu dira. Aritz enpresak *Erri* izeneko euskara hutsezko egunkari baterako egitasmoa plazaratu du. *Iratzar* sortu da Loiolan. Bizitza laburrekoa. *Ipurbeltz* sortu da umeentzat.
- 1977 *Kili-kili* agertu da berriro. Euzkadi Irratiak utzi dio Venezuelatik emititzeari. Frantziskotarrek *Anaitasunaren* jabetza utzi dute eta Iaundegi enpresak bereganatu du aldizkaria. *Garaia* desagertu da. *Deia* eta *Egin* sortu dira. TVEko *Euskalerrria* saioa desagertu da.

Gipuzkoako Foru Aldundiak euskarazko telebista bat (ETV izeneko) sortzeko talde bat osatu du.

1978 *Zehatz* sortu da.

Herria 2000 Eliza sortu da.

Euskal Zinegileen Elkarteak Euskal Herriko telebista proposatu dute.

Urrats sortu da Donostian.

Pott hasi da.

1979 *Euzkadi* astekaria sortu du Euzko Alderdi Jeltzaleak.

Euskal Kontseilu Nagusiak euskal telebista aztertzeko idazkaritza antolatu du.

Zurgai sortu da Bilbon, poesiari buruzkoa.

1980 *Zeruko Argia* desagertu, kaputxinoek utzi ondoren, eta *Argia* astekaria hasi da.

Saski Naski sortu da.

Argiak, Anaitasunak, Herriak, Jakinek eta *Saski Naskik* Prentsa Euskaraz kanpainia antolatu dute.

Pott desagertu da.

1981 Eusko Jaurlaritzak hainbat aldizkari plazaratu ditu: *Habe, Habeko Mik, Zutabe*.

Bilbon hasi da Radio Euskadi emititzen, erdaraz. Jaurlaritzak ere Gasteiz Irratia erosi du.

Baionako Gure Irratia eta Mauleko Xiberoko Botza sortu dira.

1982 Euskadi Irratiko saioak hasi dira aireratzen.

Euskara hutsezko egunkari baterako deia egin du Mikel Atxagak.

Isilik sortu da.

Stultifera Navis, Gasteiz, literarioa.

Maiatz literarioa sortu da Iparraldean.

Irulegi Irratia sortu da Donibane Garazin.

1983 *Anaitasuna* desagertu da. Langileek bat egin dute *Argiakoekin*.

ETBren lehen emisioak hasi dira.

Orain enpresak Gipuzkoako Foru Aldundiari euskara hutsezko egunkari bat argitaratzeko egitasmoa aurkeztu dio.

1984 Radio Pays Basque hasi da egunero zenbait minutu euskaraz emititzen.

Txortan sortu da Gasteizen.

1986 ETB-2 hasi da emititzen, bat-batean, erdara hutsez.

Diru publikoz lagunduta, *Hemen* eta *Eguna* “astegunkariak” hasi dira kaleratzen.

1987 Heda albiste-agentzia sortu da Baionan.

1988 CIES enpresak, Jaurlaritzak hala eskatuta, euskal egunkari baterako ikerketa bat egin du.

Arrasate Press aldizkaria sortu da.

1989 RTVEk Radio 4 abian jarri du. Zenbait euskal irratsaio eskaini ditu.

UEUren *Uztaro* aldizkaria sortu da.

1990 Egunkaria Sortzen taldea sortu da. Aldi berean, Jaurlaritzak talde bat osatu du, Jose Ramon Beloki buru dela, euskara hutsezko egunkaria aztertzeke.

Euskaldunon Egunkaria sortu da.

1991 Bizkaia Irratia sortu da.

Berripaperak hasi dira Hegoaldean.

1992 *Garziarena* aldizkaria sortu da.

Radio 4 desagertu da, bai eta RNEko euskal irratsaioak ere.

Xirrixta umeentzako aldizkaria sortu da Iparraldean.

1994 *Garziarena* desagertu da.

1996 Euskara Elkarte eta Herri Aldizkarien Topagunea sortu da.

1997 Eusko Ikaskuntzak *Eleria* sortu du, euskara hutsez eta zuzenbidez.

Garziarena berria sortu da.

Basque Media Mirror, Interneteko kazeta.

Argiak, *Tipi ttapak*, *Santimariñek*, *Aretxagazetak* ziberespaziorako jauzia egin dute.

- 2003 Juan del Olmo Entzutegi Nazionaleko epaileak *Euskaldunon Egunkaria* itxi du. Langileek *Egunero* egunkari berria atera dute, behin-behinekoa. Uda partean *Berria* egunkaria kaleratu da.

Bibliografia

- AGIRREAZKUENAGA, Joseba (1989). "Prensa euskaraz: 1936ko Gudaldian eta Lehen Euskal Gobernuaren garaian", *Jakin*, 50. zenbakia.
- AGIRREAZKUENAGA, Joseba (1990). *Eguna*. Argitalpen faksimila. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- AGIRREAZKUENAGA, Joseba eta URQUIJO GOITIA, J.R. (1990). *150 años del convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839*. Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, Kondaira-Mailako Bilduma, 3..
- AGUILAR PIÑAL, Francisco (1978). *La prensa española en el siglo XVIII. Diarios, revistas y pronósticos*, Madrid: C.S.I.C.
- AIZPURU MURUA, Mikel Xabier (1991). "Kaiku, asteroko ingi abertzale ta irritsua: 1921-1922. Prensa abertzalea Gipuzkoan 1898-1923", *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, Joseba A. Lakarra (arg.), Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- AKESOLO, Lino (1990a). "Euskalegutegirik zarrena", *Euskerazaintza*, Bilbo, 1990eko urtarrila-martxoa, 10. zenbakia.
- AKESOLO, Lino (1990b). "Euzko-Deya", *Euskerazaintza*, 12. zenbakia, 1990eko uztaila-iraila.
- AKESOLO, Lino; ONAINDIA, Santiago; LOBERA, A. (1994), "Karmel aldizkariaren historia", *Karmel*, 1994, 4.
- ALBERT, Pierre (1970). *Histoire de la presse*. Paris: Presse Universitaire de France, (gaztelarazko itzulpena erabili dugu: *Historia de la prensa*, Ediciones Rialp, 1990).
- ALTUBE, Seber (1934). *La vida del euskera. Divulgación de los principios de la lingüística general aplicables a su defensa*, Bilbo: Editorial Vasca Bilbo, 1934.
- ALTZIBAR, Joan (1981). "Eusko Jaurlaritzza eta euskal aldizkariak", *Jakin*, 17-18, 152.-153. orrialdeak.
- ALTZIBAR, Xabier (1991). "Euskarazko gazetaritzaren agerpena eta haren lotura Frantziako politikarekin", Eusko Ikaskuntzen XI. Kongresua, Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- ALTZIBAR, Xabier (1997a). "Kirikiño kazetaria, I. Mundu-Gerraren kontalari". *Oihenart*, 14. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 9.-33. orrialdeak.
- ALTZIBAR, Xabier (1997b). "Etxagerrateak sorturiko "Eguna", lehen euskal egunkaria". *Oihenart*, 14. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 47.-56. orrialdeak.

- AÑIBARRO, P.A. de (1969). *Gramática bascongada, Anuario del Semanario Julio de Urquijo III*.
- APRAIZ Y BUESA, Odón (1976). *El vascuence en Vitoria y Alava en la última centuria*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- ARANA GOIRI, Luis (1932). *Formulario de los principios esenciales del primitivo Nacionalismo Vasco contenidos en el lema "Jaun-Goikua ta Lagizarra*, Bilbo.
- ARANA GOIRI, Sabino (1965). *Obras completas*. Buenos Aires: Sabindiar Batza.
- ARANBERRI, Luis Alberto (1976). "Euskal kazetaritzaren inguruan". *Zeruko Argia*, 1976ko otsailak 15, 675. zebakia, 15.-18. orrialdea.
- ARANBERRI, Luis Alberto (1987). "Euskal kazetaritza idatzia, ehun urtetan loratu ez den lanbidea", *Euskera*, XXXII, 1, 259.-262. orrialdeak.
- ARANBERRI, Luis Alberto (1995). "ETB: 25. urteurrenaren bidean", *Jakin*, 89, uztaila-abuztua, Donostia, 77-94. orrialdeak.
- ARANBURU, Antton; BASTERRA, Jon; GARMENDIA, Elixabete; IBARGUTXI, Felix; IRIZAR, Ignacio; UNZURRUNZAGA, Imanol; BELOKI, Jose Ramon (1990). *Euskarazko egunkaria*, s.l.
- ARANBURU, Xabier (1977). "Euskara, erdal egunkarietan", *Euskera*, XXII, 65.-68. orrialdeak.
- ARANBURU, Xabier (1985). "Medios de comunicación social (1939-1984)", in INTXAUSTI, Joseba (zuzendaria), *Euskal Herria. Errealitate eta egitasmoa*, 2. liburukia. Donostia: Lankide Aurrezki Kutxa, 392.-403. orrialdeak.
- ARANGUREN, Asier (1991). "Prensa lokala Euskal Herrian. Ezarpen eta zabalpena". *Prensa lokalari buruzko I. Ihardunaldiak*. Arrasate: Arko, 1.-13. orrialdea.
- ARANGUREN, Asier; GABANTXO, Miren; LARRAÑAGA, Jotxo (1997). "Sei herri aldizkari: edukin azterketaren bidetik hurbilketa bat". *Mediatika*, 6. 1997. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 15.-40. orrialdeak.
- ARANZABAL, Joxe (1994). "Berripaperak: Informazioaren bidezidorretan". Testu argitaragabea, Euskal Herriko Unibertsitateko Kazetaritza II sailak antolaturiko Euskarazko Kazetaritzari buruzko I. Ihardunaldietan aurkeztutako hitzaldia.
- ARANZADI, Engracio de (1935). *Ereintza. Siembra de nacionalismo vasco*. Donostia: Auñamendi (lehen argitalpena Zarautz, 1935).
- ARBELBIDE, Xipri (1996). *Enbata. Abertzalegoaren historia Iparraldean*, Donostia: Kutxa Gizarte eta Kultur Fundazioa.
- ARBELBIDE, Xipri (2003). *Jean Pierre Goytino eta Californiako Eskual Herria*. Bilbo: Euskaltzaindia-BBK Fundazioa.
- ARISTI, Pako (1985). "Basarri, flakatuta baina adoretzu", *Zabalik (El Diario Vascoren euskarazko gehigarria)*, 1989ko uztailak 5.

- ARRAZTOA ANZIZAR, J.M. (1969), *El vascuence en la prensa diaria navarra*, Iruñea.
- ARRIEN, Gregorio (1983). *La generación del exilio. Génesis de las escuelas vascas y las colonias escolares 1932-40*. Bilbo: Editorial Onura.
- ARRIETA ALBERDI, Leyre; RODRÍGUEZ RANZ, José Antonio (1998): *Radio Euskadi. La voz de la libertad*. Bilbo: Fundación Sabino Arana/EITB.
- ARZAMENDI, Arantxa (1988). “Gerraurreko Argia asterokoaren azterketa”, *Jakin*, 49, 123.-132. orrialdeak.
- AVIRANETA, Eugenio de (1844). *Memoria dirigida al Gobierno español sobre los planes y operaciones puestos en ejecución para aniquilar la rebelión en las provincias del norte de España*. Madrid: Imprenta de Narciso Sanchiz.
- AZURMENDI, J.: “Euskara’, XIX. mendeko aldizkari alemana”, *Jakin*, 7. zenbakia, 1978ko uztaila-iraila.
- BASTERRETxea, Jose Inazio (1997). “Telebistak 25 urte Hego Euskal Herrian”, *Jakin*, 98. zenbakia, Donostia., 11.-20. orrialdeak.
- BAYÓN, Javier; EGIA, Carlos (1997). *Contrainformación. Alternativas de comunicación escrita en Euskal Herria*. Bilbo: Likiniano Elkarte.
- BIDART, Pierre (1977). *Le pouvoir politique à Baigorri, village basque*. Anglet: Éditions Ipar Bayonne.
- BUSTINTZA, Ebaristo (1985). *Edo geuk edo inok ez*. Bilbo: Labayru Ikastegia.
- BUSTINTZA, Ebaristo (1987). *Egunekoa*. Bilbo: Labayru.
- CALLEJA, S. (1986a). “Kili-kili, veinte años con los niños en euskera”, *Muga*, 53, 76.-81. orrialdeak.
- CALLEJA, S. (1986b). “Ipurbeltz, el gran comic vasco”, *Muga*, 54, 88-96. orrialdeak.
- CALLEJA, S. (1986c). “Umeen Deia. Pionera revista infantil vasca”, *Muga*, 55, 93.-96. orrialdeak.
- CERTEAU, Michel; JULIA, Dominique; REVEL, Jacques (1975). *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois*. Paris: Éditions Gallimard, Bibliothèque des Histoires.
- CHARRITTON, Pierre (1985). *Pierre Broussain. Sa contribution aux études basques*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique (Centre Régional de Publication de Bordeaux).
- CHUECA INTXUSTA, Josu P. (1990). “Napar tokiko aginteak eta euskararen borroka”, *Eusko Ikaskuntza, Cuadernos de Sección, Historia-Geografía*, 17, Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- COCA, César; DIEZHANDINO, Mª Pilar (1997). *La nueva información. Análisis de la evolución temática de los contenidos de la prensa vasca (1974/95)*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.

- CORCUERA ATIENZA, Javier (1979). *Orígenes, ideología y organización del nacionalismo vasco, 1876-1904*. Madrid: Siglo XXI.
- DASSANCE, Louis (1952). “Eskualzaleen Biltzarraren sortze eta hastapenak”, *Gure Herria*, 24. urtea, 4. zenbakia, Baiona, 1952ko uztaila-abuztua.
- DESVOIS, J.M. (1979). *La prensa en España (1900-1931)*. Madrid: Siglo XXI.
- DÍAZ NOCI, J. (1994). Gerra aurreko kazetaritza eta hizkuntz-ereduak. En *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*, 28, 3, pp. 791-835.
- DÍAZ NOCI, J. (2002). Lengua estándar, dialectos y medios de comunicación: el euskera. En *Mediatika*, 9, p. 161-183.
- DÍAZ NOCI, Javier (1990). “‘Txistu’, euskarazko lehen komiki-aldizkaria”, *Jakin*, 60. zenbakia, Donostia.
- DÍAZ NOCI, Javier (1991). “Euskarazko irratia: lehen urratsak”, en: *Revista Internacional de Estudios Vascos*. Eusko Ikaskuntza. Donostia, 367.-374. orrialdeak.
- DÍAZ NOCI, Javier (1993). “Hiria eta Euskal Kultura masa-komunikazioaren garaiaren sorreran”, en: *Cuadernos de sección. Geografía-Historia*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 389.-398 orrialdeak.
- DÍAZ NOCI, Javier (1994). *Euskarazko aldizkari, egutegi eta almanaken errolda (1834-1959)*. San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos.
- DÍAZ NOCI, Javier (1994). Gerra aurreko euskal kazetaritza eta hizkuntz-ereduak. **En:** *Anuario del Seminario Julio de Urquijo*, vol. 28, nº 3. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, p. 791-835.
- DÍAZ NOCI, Javier (1994a). *Euskarazko aldizkari, almanaka eta egutegien errolda (1834-1959)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- DÍAZ NOCI, Javier (1995). *Euskal prentsaren sorrera eta garapena (1834-1939)*. San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos.
- DÍAZ NOCI, Javier (1995a). “Gerra aurreko kazetaritza eta hizkuntz-ereduak”, en *Anuario del Seminario Julio de Urquijo*, Donostia, 791.-835. orrialdeak.
- DÍAZ NOCI, Javier (1995b), *Euskal prentsaren sorrera eta garapena (1834-1939)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- DÍAZ NOCI, Javier (1995c). “Euskal informazio-kazetaritza abertzalea: *Euzkadi* eta *Euzko* (1913-1939)”, en *Uztaro*, 15, Bilbo, 81.-95. orrialdeak.
- DÍAZ NOCI, Javier (1995d), “Liburuak, aldizkariak eta irakurleak XX. mendeko Euskal herrian. Euskal testuak eta irakurketa ohiturak (1919-1936)”, hitzaldia Tokian Tokiko Historiari buruzko IV. Ihardunaldietan, Eusko Ikaskuntza, Gasteiz, 1995eko abenduak 15 eta 16.
- DÍAZ NOCI, Javier (1996a). “El periodismo alavés en lengua vasca: una aproximación histórica (1888-1936)”, *Sancho el Sabio*, 1996, Gasteiz: Sancho el Sabio, 393.-417. orrialdeak.

- DÍAZ NOCI, Javier (1996b). “Modelos de la prensa en lengua vasca de preguerra: *La Veu de Catalunya* y *La Croix de Dimanche*”, *Periodística*. Barcelona: Societat Catalana de Periodística, páginas 43-53.
- DÍAZ NOCI, Javier (1996c). “Kazetaritzaren sorrera Euskal Herrian: XVII. eta XVIII. mendeetako kazetak eta errelazioak”, *Zer*, 3. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 185.-200. orrialdeak.
- DÍAZ NOCI, Javier (1998). *Bittor Garitaonandia eta Argia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzua.
- DÍAZ NOCI, Javier (2001). Historia de la prensa en lengua vasca de los Estados Unidos: dos semanarios de Los Angeles en el siglo XIX. *Zer*, 10. zenbakia, maiatza. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- DÍAZ NOCI, Javier (2002). Lengua estándar, dialectos y medios de comunicación: el euskera. **En:** *Mediatika*, 9. San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos, p. 161-183.
- DÍAZ NOCI, Javier (2004). Periodismo en euskera: pasado y presente. **En:** *El Correo*, noviembre de 2004.
- DOUGLASS, William eta BILBAO, Jon (1985). *Amerikanuak*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- EGUIGUREN, Jesús (1984). *El PSOE en el País Vasco (1886-1936)*. Donostia: Haranburu Editor.
- EGUZKITZA, Juan Bautista (1990). *Gizarte-auzia*. Bilbo: Erein (Euskal Editoreen Elkarte), Klasikoak Bilduma.
- ELKOROBerezibar, Miguel Angel (1992). “Prensa lokala Euskal Herrian”. *Jakin*, 69. zenbakia, Donostia, 11-37. orrialdeak.
- ELKOROBerezibar, Miguel Ángel. Prensa lokala Euskal Herrian. **En:** *Jakin*, 69, 1992, Donostia.
- ELORZA, Antonio (1978). *Ideologías del nacionalismo vasco. De los euskaros a Jagi-jagi*. Donostia: Haranburu Altuna.
- ELORZA, Antonio (1978). *Ideologías del nacionalismo vasco*. Donostia: Haranburu Altuna.
- ENTWISTLE, William James (1995). *Las lenguas de España*. Madrid: Istmo.
- ERASUN, Arantxa (1997). “Haur aldizkarien familia txikia”, *Argia*, 1.023. zenbakia, 1997ko maiatzak 4, 20.-21. orrialdeak.
- ESKISABEL, Jon (1996). “Ehun urte irribarrearenmende”. *Barkatu ama, Euskaldunon Egunkariaren gehigarria*, 1996ko otsailak 8, 3. orrialdea.
- ESTORNÉS ZUBIZARRETA, Idoia (1983). *La Sociedad de Estudios Vascos. Aportación de Eusko Ikaskuntza a la cultura vasca (1918-1936)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- EUSKALTZAINDIA (1977). *Euskararen liburu zuria*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- EUSKALTZAINDIA (1979). *Conflicto lingüístico en Euskadi*. Bilbo: Ediciones Vascas.

- EUSKALTZAINDIA (1979). Euskara batua, euskalkiak eta tokian tokiko hizkerak. **En:** *Euskara*, nº XXIV-1. Bilbao: Euskaltzaindia, p. 103-106.
- FERNÁNDEZ CLEMENTE, Eloy (1982). “La Dictadura de Primo de Rivera y la prensa”, *Metodología de la historia de la prensa española*. Madrid: Siglo XXI.
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, Javier (1989). *El Bascongado (1813-1814). Edición facsimilar*. Bilbo: Bilboko Udala.
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, Javier (1989). *Prensa y publicística vasconavarra en la crisis del Antiguo Régimen*, doktorego tesia. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- FERNANDEZ, Luis (1996). “Euskal kazetariaren profila”, *Jakin*, 96, iraila-urria, Donostia, 51.-62. orrialdeak.
- FUSI, Juan Pablo (1979). *El problema vasco en la II República*. Madrid: Turner.
- FUSI, Juan Pablo (1984). *El País Vasco. Pluralismo y nacionalidad*. Madrid: Alianza Universidad.
- GARITAONANDIA, Bitor (1922). “Garitaonandia'tar Bitor'ek Donostiko Batzarrean euskera'ren batasunaz irakurri zuen txospena'ren aterakizunak”, *Euskera*, 1922. Bilbo: Euskaltzaindia.
- GARITAONANDIA, Carmelo (1986). “Los medios de comunicación de masas durante el régimen de Franco”, *100 años de historia del País vasco. Cuadernos de Extensión Universitaria*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 129.-137. orrialdeak.
- GARITAONANDIA, Carmelo (1987). “La prensa y la guerra de ondas en Euskadi”, *La Guerra Civil en el País Vasco 50 años después*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- GARITAONANDIA, Carmelo (1988). *La radio en España, 1923-1939. De altavoz musical a arma de propaganda*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea-Siglo XXI.
- GARITAONANDIA, Carmelo (1990). “Política de comunicación de las Juntas de Defensa y del Gobierno Vasco durante la Guerra Civil”, *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil*. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia-Euskal Herriko Unibertsitatea.
- GASCA, Luis (1969). *Los comics en España*. Bartzelona: Lumen.
- GOYHENETCHE, Eugene (1979). *Le Pays Basque*. Pabe: Societé Nouvelle d'editions Régionales et de Diffusion.
- GRANJA, José Luis de la (1986). “La prensa nacionalista vasca (1930-1937)”, *La prensa de los siglos XIX y XX*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 659.-685. orrialdeak.
- HERMOSO, Ana eta RODRÍGUEZ, Pilar (1994). “El periodismo del exilio vasco”, ASCUNCE, José çngel eta SAN MIGUEL, María Luisa

- (argitaratzaileak). *La cultura del exilio vasco II. Prensa-Periodismo, Hemerografía, Editoriales, Traducción, Educación-Universidad*. Donostia: J. A. Ascunce, 43.-70. orrialdeak.
- HERNÁNDEZ MATA, Amelia (2007). *Piarres Lafitteren ekintzabideak (1920-1944). Kultura jasoko euskaltzaleen sarearen baitan*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- IBÁÑEZ SERNA, José Luis (1985). *Orígenes y desarrollo de Euskal telebista (1982-1992). Una aproximación a la historia de la Televisión Vasca*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- IBARRA, Pedro (1986). “La prensa clandestina en Euskadi bajo el franquismo”, en *La prensa de los siglos XIX y XX*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 687.-711. orrialdeak.
- INCHAURRONGO ARRIARAN, Miguel (1927). *La Iglesia y el Euskera. Obligación de hablar al pueblo en su lengua nativa y de cultivarla*. Iruña.
- INTXAUSTI, Joseba (1972). *Iraultzaren hildotik*. Aranzazu: Editorial Franciscana Aranzazu.
- INTXAUSTI, Joseba (1979). “Euzko Gogoaren lankideak”, *Jakin*, 12. zenbakia, Donostia.
- INTXAUSTI, Joseba (1980). “Zaitegi eta Euzko Gogoa. Hamar urteko lana (1950-1959)”, *Jakin*, 13. zenbakia, Donostia.
- INTXAUSTI, Joseba (1986). “Eliztarrak eta euskal kultura”, *Euskal Herriko Historiaz*, III. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- INTXAUSTI, Joseba (1992). *Euskara, euskaldunon hizkuntza*. Donostia: Elkar.
- IRIONDO, Jose Maria (1987). “Irrati-telebistaren lekukotasuna”, *Euskera*, XXXII, 1, 263.-269. orrialdeak.
- IRURE, José M» (1930). “Garitaonandia'tar Bitor jauna. Bere bizitza”, *Euskal Esnalea*, 318. zenbakia.
- IZTUETA ARMENDARIZ, Paulo (1985). “Euskararen adierazpen soziala gerraondoan (1937-1984)”, in INTXAUSTI, Joseba (zuzendaria), *Euskal Herria. Errealitate eta egitasmoa*, 2. liburukia. Donostia: Lankide Aurrezki Kutxa, 392.-403. orrialdeak.
- JAKIN (1981). *25 urte euskal kulturari*, *Jakin*, zenbaki extra, 21, Donostia.
- JAKIN (1997). “Murrizketa euskal prentsarako dirulaguntzetan”, *Jakin*, 98. zenbakia, Donostia., 39.-40. orrialdeak.
- KANBLONG, Ramuntxo: “Gure ekonomiaren hiru pondu”, *Ipar Euskal Herria*. Aranzazu: Jakin Liburu Sorta, Editorial Franciscana Aranzazu.
- KINTANA, Jurgi (2005). Euskarazko prentsaren hasiera eta garapena Bilbon (1815-1937). *Bidebarrieta. Bilboko Giza eta Gizarte Zientzien Aldizkaria*, XVI, 141-179. or.
- KORTAZAR, Jon (1985). “Sarrera”, in *Lauaxetaren olerkiak*. Donostia: Erein.

- LABAYEN, Antonio M^a (1974). *Muñagorri, eskribaua, pakegille eta fuerozale*. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- LABAYEN, Martin (1973). *Txiki, marrazkilari ta umoredun*. Donostia: Auñamendi.
- LAFITTE, Pierre (1944). *Grammaire basque sur le navarro-labourdin litteraire*, Baiona: Elkar, 1987 (berrargitalpena; jatorrizko testua 1944koa).
- LAFITTE, Pierre (1970). “J.B. Etcheberry Almanakaren aita (1806-1898)”, *Gure Almanaka*, Baiona.
- LAFITTE, Pierre (1971a). “Eskual-astekariaren ixtorioa (1887-1969)”, *Gure Herria Almanaka*. Baiona.
- LAFITTE, Pierre (1971b). *Mintzaira, aurpegia: gizon!*. Oñati: Jakin Liburu Sorta, Editorial Franciscana Aranzazu.
- LAFITTE, Pierre (1972). *Zezenak Errepublikan*. Oñati: Jakin Liburu Sorta, Editorial Franciscana Aranzazu.
- LAFITTE, Pierre (1979). “Duvoisin kapitainaz ohaio purruxka batzu”, *Euskera*, XXIV. Bilbo: Euskaltzaindia.
- LAKARRA, Joseba; BIGURI, Koldo; URGELL, Blanka (1983): *Euskal baladak. Antologia eta azterketa*, San Sebastián, Lur, 1983, tomo I.
- LANDA, Josu (1996). “Komunikabide-mota berri baten atarian”, *Jakin*, 96, iraila-urria, Donostia, 77.-80. orrialdeak.
- LANNON, Frances (1986). “Un desafío vasco a la iglesia española de la preguerra civil”, *Revista Internacional de Estudios Vascos*, XXXI. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- LANTZIRI, Gexan (1976). “Ipar aldeko aldizkariez bi gogoeta”. *Zeruko Argia*, 1976ko ekainak 13, 692. zenbakia, 26.-27. orrialdeak.
- LARRAÑAGA, José (2005). Información cercana y en mi lengua: *Vilaweb, Vieiros y Goiiena.net*. Sabés Turmo, Fernando (ed.). *Análisis y propuestas en torno al periodismo digital*. Zaragoza: Asociación de la Prensa de Aragón, 149-157.
- LARRAÑAGA, Policarpo de (1976). *Contribución a la historia obrera del País Vasco*. Donostia: Auñamendi.
- LARRAÑAGA, Policarpo de (1979). *Emakume Abertzale Batza. La mujer en el nacionalismo vasco*. Donostia: Auñamendi.
- LARREA, J.M. eta DIEZ DE ULTZURRUN, P. (1985). *Nafarroako euskal idazleak*. Iruñea: Pamiela.
- LARRONDE, Jean Claude (1977). *El nacionalismo vasco. Su origen e ideología en la obra de Sabino Arana Goiri*. Donostia: Txertoa.
- LARRONDE, Jean Claude (1981). “Protesta de los vascos con ocasión de la creación del departamento de los Bajos Pirineos (1789-1790)”, *Muga*, 14. zenbakia, Bilbo, 1981.

- LARRONDE, Jean Claude (1990). "La prensa de Iparralde y la Guerra Civil", *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil*, I. liburukia Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea/Bizkaiko Foru Aldundia-Kultura Saila.
- LEKUONA, J.M.; LÓPEZ DE LUZURIAGA, J.I.; NARBAIZA, A. (1992). *1685eko koplak zaharrak*. Eibar: Ego Ibarra.
- LETAMENDIA, Pierre (1989). *Nationalisme au Pays Basque*. Bordele: Presses Universitaires de Bordeaux.
- LIZARDI, Xabier de (1987). *Kazetari-lanak*, Lurdes Otaegik prestatuturiko argitalpena. Donostia: Erein.
- LOBERA, Anjel (1995). "Euzkadiko Agintzaritzaren Egunerokoaren gainean", *Karmel*, 212. zenbakia.
- LÓPEZ ADÁN, Emilio (1977). *El nacionalismo vasco en el exilio 1937-1960*. Donostia: Txertoa.
- LÓPEZ ADÁN, Emilio (1978). "Ipar Euskal Herria: 150 urte historiarik gabe", *Saioak. Revista de Estudios Vascos*, 2. zenbakia.
- LUENGO TEIXIDOR, Félix (1989). "La prensa guipuzcoana en los años finales de la Restauración (1917-1923)", *Historia Contemporánea*, 2. zenbakia. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- LUENGO TEIXIDOR, Félix (1990). "La prensa guipuzcoana durante la Guerra Civil (1936-1939)", *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil*, I. liburukia. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea/Bizkaiko Foru Aldundia-Kultura Saila.
- MAJUELO GIL, C. (1990). "Prensa y sociedad en Navarra en la II República", *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil*, I. liburukia. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea/Bizkaiko Foru Aldundia-Kultura Saila.
- MANTEROLA, Ander (2005). *Gabirel Manterola (1890-1977)*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- MARÍN OTTO, Enric (1982). "La historia de la prensa en el ámbito global de la historia de la comunicación social", *Metodología de la Historia de la Prensa*. Madrid: Siglo XXI.
- MARÍN OTTO, Enric eta GÓMEZ MOMPART, Josep Lluís (1986b). "Els orígens de la societat (comunicació) de masses a Catalunya", *La prensa de los siglos XIX y XX*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- MARÍN OTTO, Enric, eta GÓMEZ MOMPART, Josep Lluís (1986a). "Elements per a una caracterització de l'inici de la premsa diària de masses", *La prensa de los siglos XIX y XX*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- MARTÍN, Antonio (1978). *Historia del comic español: 1875-1939*. Barcelona: Editorial Gustavo Gili.
- MARTÍNEZ-PEÑUELA, Araceli (1989). *Antecedentes y primeros pasos del nacionalismo vasco en Navarra*. Iruñea: Nafarroako Gobernu.

- MEES, Ludger (1989). "La izquierda imposible. El fracaso de nacionalismo republicano vasco entre 1910 y 1913", *Historia Contemporánea*, 2. zenbakia. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- MICHEU-POYOU, J. (1965). *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIe et la IVe République*. Paris.
- MIRALLES, Ricardo (1986). "La Lucha de Clases'. Estudio de algunos aspectos de un periódico socialista vasco durante la II República", *La prensa de los siglos XIX y XX*, Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- MITXELENA, Koldo (1982). Normalización de la forma escrita de una lengua: el caso vasco. *Revista de Occidente*, 10.-11. zk. 1982ko otsaila, II. ale berezia.
- MITXELENA, Koldo (1950). *La lengua vasca*. Donostia: Amigos del País.
- MITXELENA, Koldo (1984). Los vascos y su nombre. En: *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, tomo XXIX. San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos, p. 11-29.
- MITXELENA, Koldo (1987). *Lengua e historia*. Madrid: Paraninfo.
- MITXELENA, Koldo (1987b). *Palabras y textos*. Bilbao: EHU.
- MOKOROA, Justo (1936). *Genio y lengua*. Tolosa: Librería de Mocoroa Hermanos.
- MONIER, Serge (1992). "Les journaux". *Entretiens souvenirs avec le Père Lafitte*. Baiona: Elkar, 349.-362. Orrialdeak.
- MORENO FERNANDEZ, Francisco (2005). *Historia social de las lenguas de España*. Barcelona: Ariel.
- OIHARTZABAL, Beñat (1990). "Euskarazko kazetaritzaren lehen entseia: A: Chahoren *Uscal Herrico Gaset* (1848)", *Patxi Altunari Omenaldia*, Donostia: Deustuko Unibertsitatea.
- OJANGUREN, Eli (1988). "Indalecio Ojanguren", *Eibar*, Eibar.
- OREGI, Sabin (1984). *Coyuntura de la prensa vasca*, (*Cuadernos de Sección. Medios de Comunicación*, 1). Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- OREGI, Sabin (1997). "Euskarazko herri prentsa. banaketa eta finantzaketara hurbilpena". *Mediatika*, 6. 1997. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 41.-50. orrialdeak.
- OTEGI, Karlos (1985). "Euskal sorketa literarioa (1939-1984). Hurbilketa deskriptiboa", in INTXAUSTI, Joseba (zuzendaria), *Euskal Herria. Errealitate eta egitasmoa*, 2. liburukia. Donostia: Lankide Aurrezki Kutxa, 392.-403. orrialdeak.
- OTERMIN, José María (1982). "Irratigintza egun Euskal Herrian", *Jakin*, 22, Donostia, 89.-104. orrialdeak.
- OTERMIN, José María (1988). "Las radios autonómicas ante las nuevas tecnologías: El caso de Eusko Irratia", in Alberto Díaz Mancisidor eta Pilar Diezhandino (argitaratzaileak), *Los medios de comunicación ante las*

- nuevas tecnologías*. Donostia: Euskal Herriko Unibertsitatea, 99.-109. orrialdeak.
- OYHARÇABAL, Beñat (1994). "Les documents recueillis lors des enquêtes linguistiques en Pays Basque durant la période révolutionnaire et le Premier Empire", *La Révolution Française dans l'histoire et la littérature basques du XIXe. siècle*, Jean-Baptiste Orpustan (zuz.). Baigorri: Éditions Izpegi.
- PABLO, Santiago de (1984). "Prensa, política y opinión en Alava durante la II República", *Kultura*, 7. alea. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- PABLO, Santiago de (1985). "Conocimiento del euskera y conciencia nacional. El caso de Alava durante la II República", *Symbolae Lvdivico Mitxelena setpvagenario oblatae*, (José Luis Melena argitaratzailea). Gasteiz: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- PABLO, Santiago de (1988). *El nacionalismo vasco en Alava (1907-1936)*. Bilbo: Ekin.
- PAGOLA, Rosa Miren (1984). *Euskalkiz euskalki*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- PAGOLA, Rosa Miren (1991). *Dialektologiaren atarian*. Bilbao: Mensajero.
- PAGOLA, Rosa Miren; Txomin PEILLEN; Pedro DÍEZ DE ULZURRUN (1992). *Euskalki literarioak*. Bilbao: Labayru.
- PALAZIO, Gorka J. (1997). "Basque Radio Networks. News sources in Basque radio stations", *Zer. Komunikazio Ikasketen Aldizkaria*, 2. zenbakia, 1997ko maiatza. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 147.-166. orrialdeak.
- PEÑAFIEL, Carmen (1995). "Irratiaren historiako 20 urte Euskal Herrian", *Jakin*, 89, uztaila-abuztua, Donostia, 95.-112. orrialdeak.
- PERURENA, Patziku (1994). "Txikia eta borrokalaria. Leitzak izan zuen bere aldizkari koskorra, 1921ean sortua". *El Diario Vasco*, *Zabalik* gehigarria, 1994ko maiatzaren 25, 4. orrialdea.
- PETXARROMAN, Iñaki (1998). "Euskal prentsa, oraindik bazterrean". *Euskaldunon Egunkaria*, 1998ko apirilak 4, 14. orrialdea.
- REIZABAL ARRUABARRENA, Gorka (1973). *Eguna, único diario en euskera (Bilbao, 1937)*, Nafarroako Unibertsitateko Informazio Zientzietako Fakultatean irakurritako tesina, Iruñea.
- RICHARD, Antoine (1984). *Le Gouvernement Révolutionnaire dans les Basses-Pyrénées*. Baiona: Harriet.
- RODRÍGUEZ RANZ, R.; ARRIETA, Leyre. *Euzkadi Irratia*. Bilbo: Sabino Arana Fundazioa, 1997.
- RUIZ DE GAUNA, Adolfo (1991). *Catálogo de publicaciones periódicas vascas de los siglos XIX y XX*. Donostia: Eusko Ikaskuntza-Eusko Jaurlaritzaren Kultura eta Turismo Saila.
- SAIZ VALDIVIELSO, Alfonso Carlos (1977). *Triunfo y tragedia del periodismo vasco, 1900-1939*. Madrid: Editora Nacional.

- SÁNCHEZ ARANDA, J.J. (1986). “La actividad periodística en la región vasconavarra a principios del siglo XIX”, *La prensa de los siglos XIX y XX*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- SARASOLA, Ibon (1976). *Historia social de la literatura vasca*. Madrid: Akal.
- SARASUA, Jon (1996). “Euskarazko prentsaren diagnostikoa”, *Jakin*, 96, iraila-urria, Donostia, 11.-28. orrialdeak.
- SIADeco (1977). *Estudio sociolingüístico del euskara. El euskara, en la radiodifusión y producción discográfica*. Vol. III, tomo XI. Bilbo: Siadeco.
- SIADeco (1996). “Euskarazko kultur kontsumoa”, *Jakin*, 96, iraila-urria, Donostia, 29.-42. orrialdeak.
- SIGUAN, Miquel (2005). *La Europa de las lenguas*. Madrid: Alianza.
- SMITH, Anthony D. (1986). *The ethnic origins of nations*. Oxford: Basil Blackwell Ltd..
- SOROA, Marcelino (itzultzailea) (1882). *Euskal naparren joera edo emigrazioa*, Euskal Editoreen Elkarte (Labayru), Zarautz, 1988 (jatorrizko testua: Colá y Goiti: *La emigración vasconavarra*, Gasteiz).
- TORREALDAI, J.M. (1979). *Euskal idazleak gaur*. Donostia: Lankide Aurrezki Kutxa.
- TORREALDAI, J.M. (1982). “Euskararen zapalkuntza (1936-1939)”, *Jakin*, 24, 1982ko uztaila-iraila.
- TORREALDAI, J.M. (1985). *Euskal Telebista eta euskara*. Donostia: Elkar.
- TORREALDAI, J.M. (1997). *Euskal kultura gaur. Liburuaren mundua*. Oñati: Jakin.
- TORREALDAI, Joan Mari (1994). Hizkuntza aldizkarietan. **En:** *Jakin*, 82, maiatza-ekaina, p. 53-95.
- TOVAR, Antonio; MICHELENA, Luis; CARO BAROJA, Julio (1966). *D. Resurrección M» de Azkue, lexicógrafo, folklorista y gramático*. Bilbo: Publicaciones de la Junta de Cultura de Vizcaya.
- TREVIÑO BARRUETABEÑA, Imanol (2001). *Administrazio zibileko testu historikoak*. Gasteiz: IVAP.
- UGALDE, M., eta ARANA MARTIJA, J.A. (1984). *Euskaltzaindiaren historia laburra*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- UGALDE, Martín (1987). “Kazetari euskaldun baten kronika”, *Euskera*, XXXII, 1. Bilbo: Euskaltzaindia, 253.-257. orrialdeak.
- UNSAIN, José M^a (1989). *Antecedentes del comic en Euskadi (1894-1939)*. Donostia: Ediciones Tarttalo.
- URARTE, A. de (1964). *Veintisiete meses condenado a muerte*. Santiago de Chile.
- URIA, Iñaki (1995). “Euskal prentsa sortzen”, *Jakin*, 89, uztaila-abuztua, Donostia, 49.-64. orrialdeak.

- URIA, Iñaki (1996). “Hedapena, sustapena... eta bestelako penak”, *Jakin*, 96, iraila-urria, Donostia, 43.-49. orrialdeak.
- URKIZU, Patri (arg.) (2004). *Dianeak & Koplak*. Donostia: Erein.
- URMENETA PURROY, Blanca (1996). *Navarra ante el vascuence. Actitudes y actuaciones (1876-1919)*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- URQUIJO, Julio de (1919). *Lengua internacional y lenguas nacionales. El euskera lengua de civilización*. Bilbo: Diputación de Vizcaya.
- URRUTIA, Andrés (2001). *Juan Bautista Eguzkitza (1875-1939)*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- URZELAI, Pello (1996). “Genero informatiboaren gainbehera”, *Jakin*, 96, iraila-urria, Donostia, 81.-88. orrialdeak.
- VALLE, José Antonio (1981). “La censura gubernativa de prensa en España (1914-1931)”, *Revista de Estudios Políticos*, 21. zenbakia, Madrid.
- VÉLEZ DE MENDIZABAL, J. M. (1981). *Jokin Zaitegi*, Arrasate.
- VILLASANTE, Luis (1970). *Hacia la lengua literaria común*, Arantzazu-Oñati: Franciscana.
- VILLASANTE, Luis (1977). “Bitor Garitaonandia jauna eta euskararen batasuna”, *Euskera*, XXII. Bilbo: Euskaltzaindia.
- VILLASANTE, Luis (1979). *Historia de la literatura vasca*. Oñati: Editorial Aranzazu.
- VINSON, Julien (1891). *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris.
- WEILL, Georges (1979). *El periódico. Orígenes, evolución y función de la prensa periódica*. Mexiko: Uteha.
- XARRITON, Piarres (1987). “Eskualdunaren mendeurrena Baionan”, *Euskera*, XXXII, 1. Bilbo: Euskaltzaindia, 245.-252. orrialdeak.
- YRIZAR, Pedro (1981). *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*. Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- ZABALA, José Ramón (1994). “Aproximación a la hemerografía del exilio vasco (1936-1960)”, ASCUNCE, José Angel eta SAN MIGUEL, María Luisa (argitaratzaileak). *La cultura del exilio vasco II. Prensa-Periodismo, Hemerografía, Editoriales, Traducción, Educación-Universidad*. Donostia: J. A. Ascunce, 71.- 128. orrialdeak.
- ZATARAIN, Ambrosio (1977). “Garitaonandia'tar Bittor neure gogoan”, *Euskera*, XXII. Bilbo: Euskaltzaindia.
- ZAVALA, Antonio (1989). “La guerra napoleónica de España y los bersolaris”, II. *Euskal Mundu-Biltzarra, Literatura Biltzarra*, III. alea. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- ZELAIETA, Angel (2005). “Bilboaldeko euskarazko prentsa idatzia: 1940-1980”. *Bidebarrieta. Bilboko Giza eta Gizarte Zientzien Aldizkaria*, XVI, 361-381. or.
- ZUAZO, Koldo (1988). *Euskararen batasuna*. Bilbo: Euskaltzaindia-Euskal Herriko Unibertsitatea.

- ZUAZO, Koldo (2000). *Euskararen sendabelarrak*. Irún: Alberdania.
- ZUAZO, Koldo (2003). *Euskalkiak, herriaren lekukoak*. Donostia: Elkar.
- ZUAZO, Koldo (2005). *Euskara batua. Ezina ekinez egina*. Donostia: Elkar.
- ZUBIRIA, Pello (1996). "Euskal prentsaren desafio berriak", *Jakin*, 96, iraila-urria, Donostia, 63.-70. orrialdeak.
- ZUFÍA SANZ, Carlos (1984). *Euskera y audiencia de los medios de comunicación*, CIES, Iruñea.

TESTU ANTOLOGIA

- BIDADOR, Joxemiel. *Euskara Iruñeko kazetaritzan (1930-1936). Testu antologia I eta II*. Iruñea: Iruñeko Udala, 2003.
- BILBAO, J. B. [BATXI]. *Hau mundu arrano hau 1914-1916*. Edizioa: Iñigo Aranbarri eta Koldo Izagirre. Zarautz: Susa, 1997.
- ETCHEPARE, Jean. *Beribilez*. Donostia: Elkar (Euskal Editoreen Elkarte), 1987.
- ETCHEPARE, Jean. *Buruxkak*. Pierre Lafitte-n aintzin solasa. Baiona: Elkar, 1991.
- GARRO, Lander. *Ez merkeenak! Bai onenak! Argia euskal publizitatearen abian*. Irun: Alberdania, 2006.
- HIRIART URRUTY, Jean. *Gontzetarik jalgiaziak*. Iñaki Caminoren edizioa. Donostia: Klasikoak (Euskal Editoreen Elkarte), 1994.
- HIRIART URRUTY, Jean. *Ni kazeta-egilea naiz. Artikulu, berri, istorio*. Sarrera eta edizioa: Xabier Altzibar. Bilbao: Labayru, 2004.
- IPARRAGIRRE, Pilar. *60ko hamarkadako hitzak. Elkarriketa hautatuak*. Lasarte-Oria: Komunikazio Biziagoa, 2001.
- JOANNATEGUY, Basile; Eusebio BENGUA. *Txinako berriak*. Arantzazu Elordietaren edizioa. Donostia: Klasikoak (Euskal Editoreen Elkarte), 1995.
- KIRIKIÑO [Evaristo BUSTINTZA]. *Egunekoa*. Aukerapena eta itzaurrea: Xabier Perea. Moldakuntza: Adolfo Srejita eta Xavier Perea. Bilbao: Labayru Ikastegia, 1981.
- KIRIKIÑO [Evaristo BUSTINTZA]. *Edo geuk edo inok ez. Euskerearen alde*. Aukerapena eta itzaurrea: Xabier Perea. Moldakuntza: Adolfo Arejita eta Xabier Perea. Bilbao: Labayru Ikastegia, 1984.

- KIRIKIÑO [Evaristo BUSTINTZA]. *Aberriaren alde. Artikulu politikoak*. Sarrera: Cesar Gallastegi. Bilbao: Labayru, 2005.
- LAFITTE, Piarres. *Kazetari-lan hautatuak*. Pako Sudupek prestatua. Donostia: Baiona: Elkar, 2002.
- LARREKO [Pablo Fermín IRIGARAI]. *Lekukotasuna*. Iñaki Caminoren edizioa. Donostia: Klasikoak (Euskal Editoreen Elkarte), 1992.
- LARREKO [Pablo Fermín IRIGARAI]. *Nafarroatik*. Iñaki Caminoren edizioa. Donostia: Klasikoak (Euskal Editoreen Elkarte), 1992.
- LARREKO [Pablo Fermín IRIGARAI]. *Gerla urte, gezur urte : Iruñea 1936-1940, isiltasunean mintzo*. Iruñea: Pamiela, 1993.
- LAUAXETA [Estepan URKIAGA]. *Azalpenak 1931-1935*. Aukeraketa eta itzaurrea: Jon Kortazar. Bilbao: Labayru Ikastegia, 1982.
- LIZARDI [José María AGIRRE]. *Kazetari-lanak*. Edizioaren biltzailea eta prestatzaile: Lurdes Otaegi. Donostia: Erein, 1987.
- MANEZAUNDI [Enrike ZUBIRI]. *Artikulu bilduma*. Edizioaren prestatzailea: Rosa Miren Pagola. Bilbao: Labayru (Euskal Editoreen Elkarte), 1990.
- MÚJICA, Gregorio de. *Los titanes de la cultura vasca*. Donostia: Auñamendi, 1962.
- ZUBIMENDI, Joxe Ramon; Pello ESNAL. *Irakurbideak*. Oiartzun: Sendoa, 1997.

II. partea
Espainiako hizkuntza
minorizatuen kazetaritza

O galego na comunicación: Xornalismo en galego

Xosé López

María Dolores Calvo

Marita Otero

Rosa Aneiros

1. A lingua galega

O galego viviu a súa etapa de máximo esplendor na Idade Media. Os reis, os nobres, os bispos e os campesiños elixíano para expresarse e os trobadores e xograres empregábano para compoñer as súas obras. Pero, a partir do século XV, todo cambiou e unha serie de circunstancias políticas adversas afastaron a lingua do ensino, da igrexa, da xustiza e da administración; impediron que estivese presente en momentos históricos cruciais como a invención da imprenta; e relegárona a un segundo plano durante case catrocentos anos.

Houbo que agardar ata o mesmo século XX para acada-la plena recuperación do galego como lingua da cultura, a literatura, o xornalismo e outros campos do saber; conseguí-lo estatus de lingua oficial en Galicia; fixar unhas normas ortográficas, morfolóxicas e sintácticas; e devolverlle o protagonismo na esfera pública, é dicir, para recupera-lo valor e o prestixio coñecidos tempo atrás. Unha dignidade pola que xa se viña loitando activamente dende o último terzo do XIX.

1.1. Historia

Resulta practicamente imposible establecer en que momento o latín do noroeste da Península Ibérica, dende Astorga ata Fisterra e dende o río

Douro ata Estaca de Bares¹, deixou de ser igual ó que se falaba en Roma e pasou a converterse nunha forma de expresión distinta: a lingua da Gallaecia, o galego.

A transformación do latín vulgar traído polos soldados romanos arredor do século II a.C. foi moi lenta, progresiva e imperceptible, tanto que a maior parte dos historiadores coinciden en situar-la plena diferenciación dos dous idiomas entre os séculos VIII e IX da nosa era, é dicir, logo de máis de 900 anos de contacto e interferencias entre o latín, o substrato celta e os superestratos suevo, bretón e visigodo.

Unha vez desenvolvida e singularizada a nova lingua, pódese falar de tres grandes períodos na súa historia (Freixeiro Mato, 1997: 17): o galego antigo (dende as primeiras locucións ata finais da Idade Media), o galego medio (séculos XVI, XVII e XVIII, tamén chamados “séculos escuros”) e o galego moderno (dende o século XIX ata a actualidade). Na etapa medieval ou galego antigo, podemos sinalar, á súa vez, dúas grandes épocas: unha caracterizada pola oralidade da lingua e a falta de documentos escritos que chega ata o século XII e outra na que o romance queda plasmado xa en papel e que chega ata o século XV.

Durante toda a etapa preliteraria do galego, o latín segue conservando o seu carácter escrito e internacional pero, conforme avanza a Baixa Idade Media, a nova fala vai asumindo tódalas funcións propias dunha lingua normalizada. Así, o galego convértese nun idioma familiar e de relación social, sen distinción de clase nin de espazo, emprégase no mundo laboral e no contacto coas institucións: concellos, gremios e igrexas. Tamén a función cultural, reservada nun principio ó latín como lingua escrita, vai ser asumida polo galego de xeito espectacular durante a época trobadoresca, cando se converte, ademais, na lingua universal na que se canta e se escribe a poesía lírica. En palabras de Castelao (1961: 51): “o romance galego percorreu un ciclo literario completo, de tan outo valor artístico que traspuxo as fronteiras do noso país, chegando a ser língoa lírica e cortesán de Castela”.

A separación nos ámbitos de uso do latín e o galego era cada vez máis difícil de manter debido a que só un reducido número de persoas podía entender ou escribir ben o primeiro. Os mesmos escribíans atopaban serias dificultades á hora de desenvolver-lo seu traballo, o que os levaba a ilustrar frecuentemente os documentos con verbas e sintagmas lingüísticos do romance. Por iso, a comezos do século XIII, existen xa manuscritos de compravenda,

¹ Os límites da Gallaecia sufriron distintas modificacións ó longo do tempo, ampliándose ou reducíndose en función das sucesivas reordenacións político-territoriais da península.

últimas vontades ou doazóns redactadas en galego (Freixeiro Mato, 1997: 31). Nesa época, xorden tamén as cantigas² da escola trobadoresca galego-portuguesa.

A primeira etapa literaria da lingua galega pode dividirse en dous períodos: o trobadoresco (dende os primeiros textos escritos ata o ano 1350) e o post-trobadoresco (de 1350 ata finais do século XV). Na época trobadoresca, o galego medieval acada o seu maior esplendor grazas ó desenvolvemento dunha riquísima escola lírica, formada por máis de 150 trobadores, xograres e segreis que deixaron a súa impronta en preto de 1700 composicións poéticas. Precisamente, un dos documentos literarios máis antigos en lingua galega que se coñece é a cantiga satírica *Ora faz ost' o senhor de Navarra*, escrita no último lustro do século XII por Joam Soares de Pavia. Ademais das cantigas de escarnio e *maldizer*, similares ó *sirventés* provenzal, a tradición profana da lírica galego-portuguesa abrangue as cantigas de amor, transposición da *cansó*, tamén provenzal, e as cantigas de amigo³, xénero sen precedente e exclusivo do noroeste peninsular. O cancionero relixioso medieval constitúeno as *Cantigas de Santa María*: máis de catrocentas vinte composicións en honor á Virxe atribuídas a distintos autores, entre eles, o trobador Airas Nunes ou o mesmísimo rei Alfonso X, o Sabio. No tocante á prosa, a produción de escritos en galego foi máis ben escasa e os máis antigos que se conservan teñen carácter administrativo e notarial. Son o *Testamento de Afonso II* e a *Noticia de Torto*, ámbolos dous aparecidos alén do río Miño e datados na segunda década do século XIII.

A desaparición da escola lírica galego-portuguesa e a progresiva decadencia literaria caracterizan a época post-trobadoresca. No século XV, a coroa de Castela afianza o seu poder político e desenvolve fortes medidas centralistas e intervencionistas en case toda a península. En Galicia, como consecuencia do apoio prestado ós perdedores nas loitas dinásticas castelás (primeiro a Pedro I e despois a Xoana a Beltranexa), comeza un proceso de substitución da nobreza autóctona por outra foránea: unha clase alta intransigente coa cultura e coa lingua da antiga Gallaecia que vai impoñe-lo castelán como código único para a fala e a escrita. O seu coñecemento pasa a esixirse non só no plano cultural senón, tamén, no económico, no político, no militar e no eclesiástico, é dicir, en tódalas esferas do poder.

A división política da Gallaecia en dous reinos distintos, producírase xa a mediados do século XII, pero non romperá a unidade lingüística. Pouco

² “Cantiga” é o nome xenérico que reciben os poemas líricos medievais galego-portugueses.

³ Composicións líricas nas que unha muller namorada expresa os seus sentimentos cara un home, polo xeral, ausente.

despois, á outra beira do Miño, a coroa portuguesa desprazou a súa capital a Lisboa e converteu o galego-portugués nun idioma coidado e protexido que, co paso do tempo, foi transformándose nun poderoso instrumento cultural e político, abandeirado das conquistas lusas alén dos mares e cada vez máis influenciado polas linguas mozárabes do sur da península. Mentres, ó norte do río, Galicia pasou a ser un reino sen monarca propio e sen corte que potenciase o seu idioma, o que impediu a consolidación do galego como lingua escrita e fomentou a sensación de pobreza, miseria, discriminación e ruralidade vencellada á lingua propia fronte á riqueza e o poderío dos nobres castelán-falantes. Así, pouco a pouco, baixo o reinado dos Reis Católicos consumouse a imposición do castelán a tódolos niveis, sumindo a lingua e a literatura galegas nos chamados “séculos escuros”.

A Idade Moderna comeza en Galicia cun importante conflito lingüístico no seu territorio: hai unha lingua que ocupa a esfera do poder e outra que pasa a ser o idioma dos subordinados. En realidade, son moi poucos os datos que se posúen sobre a verdadeira situación do galego nos séculos XVI, XVII e a primeira metade do XVIII, aínda que existen referencias illadas en diversos autores que nos permiten falar de tres grupos sociais segundo o seu comportamento lingüístico: unha minoría monolingüe castelá, que ostenta o poder político e relixioso; un colectivo autóctono bilingüe, que se integra no aparato de poder; e unha maioría monolingüe galega e, fundamentalmente, campesiña.

No século XVI, o galego era xa unha lingua completamente ágrafa. Freado o seu emprego como idioma escrito nas mesmas portas do Renacemento, non só se viu privado de experimenta-las novas correntes históricas senón que perdeu tamén a oportunidade de difundirse a través da imprenta. A copia impresa supuña toda unha revolución no tocante á expansión e divulgación de textos e de linguas e, ademais, dotaba dunha disciplina ortográfica e lingüística inédita a idiomas ata entón carentes de codificación. O Renacemento, o Humanismo e, en boa medida, a Ilustración foron outras oportunidades históricas perdidas para o galego que, por mor das adversas circunstancias socio-políticas de Galicia, seguía existindo e resistindo só como lingua falada polo conxunto do pobo.

No século XVIII, xusto cando a presión contra o galego era máis intensa por mor das políticas centralizadoras dos Borbóns, comezaron a escoitarse en Galicia unha serie de voces que amosaban a súa preocupación e inquedanza pola situación do idioma, así como polo subdesenvolvemento do país. Cómpre salientar neste grupo, ó Padre Feijóo, ó Padre Sobreira e a Frei Martín Sarmiento, quen defendeu a necesidade de leva-lo galego ás escolas – a lingua do ensino era o castelán–, á administración e á igrexa. Atribúeselle tamén o feito de se-lo primeiro en rexeita-la condición de dialecto para o

idioma e de sentar, en certo modo, as bases do que se deu en chamar “Rexurdimento”.

Nos primeiros anos do século XIX, a raíz da invasión francesa e dos enfrontamentos entre absolutistas e liberais, imprimíronse os primeiros textos escritos en galego con fins propagandísticos, ben, chamando ó campesiñado a defende-la patria, ben, loitando en favor dos distintos ideais políticos. A onda nacionalista e romántica que percorría daquela Europa chegou tamén a Galicia e, así, apareceron movementos como o Provincialismo ou o Rexionalismo que avogaban pola singularidade e a personalidade propias da terra galega. A esta época pertence o primeiro libro da literatura galega contemporánea: *A gaita galega*, de Xoán Manuel Pintos. Xusto unha década despois, en 1863, publicouse *Cantares gallegos*, a primeira obra de Rosalía de Castro escrita integramente en galego e que marca o comezo do pleno Rexurdimento. Por fin o idioma volvía empregarse con miras cultas despois de séculos de silencio e ostracismo e historiadores, lingüistas, escritores, folcloristas e divulgadores en xeral, empregaban o galego nas súas composicións. *Aires da miña terra* de Manuel Curros Enríquez, *Queixume dos pinos* de Eduardo Pondal, *Follas Novas* da xa nomeada Rosalía de Castro, *Maxina ou a filla espúrea* de Marcial Valladares e *A tecedeira de Bonaval* de Antonio López Ferreiro son só algúns exemplos da produción literaria do último terzo do século XIX. É o tempo tamén de *O Tío Marcos d'a Portela*, o primeiro xornal escrito integramente en galego.

Se o século XIX destaca pola recuperación do idioma na escrita, o XX representa a súa proxección máis alá da literatura en campos como o ensaio, a divulgación científica ou a comunicación política. Un eido, este último, estreitamente comprometido coa defensa da identidade de Galicia –co Nacionalismo como doutrina– e co emprego da lingua galega como esencia do seu pobo. En 1916, constituíuse na Coruña a primeira das Irmandades da Fala –despois seguíronlle outras en Ferrol, Ourense, Betanzos, etc.– co fin de loitar pola dignificación do idioma e a superación do complexo de inferioridade vencellado ós galego-falantes. Ademais, dende as súas filas reivindicábase a presenza da lingua na administración e no ensino e creouse *A Nosa Terra*, publicación que actuou primeiro como voceira da organización (1916–1932) e despois do Partido Galeguista (1932–1936) e que se editaba totalmente en galego. Uns anos máis tarde, en 1920, ligada ó labor cultural e literario das Irmandades –fundaron as editoriais Céltiga, Lar e Alborada, en Ferrol, A Coruña e Pontevedra, respectivamente– saíu do prelo o primeiro número da revista *Nós*, promovida pola rama ourensá do colectivo e da que formaban parte Vicente Risco, Ramón Otero Pedrayo, Florentino Cuevillas e Alfonso Daniel Rodríguez Castelao, constituíndo o chamado Grupo Nós. A revista contaba coa colaboración de autores estranxeiros e nas súas páxinas

tiñan cabida, ademais da literatura, traballos de etnografía, socioloxía, filosofía ou arqueoloxía, entre outras disciplinas, acadando novos horizontes de emprego para o galego.

O estoupido da Guerra Civil, en 1936, supuxo a paralización de tódalas actividades en favor da recuperación e a dignificación da lingua e provocou a súa desaparición da esfera pública. Unha vez máis, a situación política e as dinámicas sociais privaron ó galego de estar presente en importantes actividades e sectores, converténdose de novo o castelán na fala das cidades e das clases acomodadas. Malia a represión, conforme foi avanzando a ditadura, foron xurdindo en Galicia distintas iniciativas encamiñadas á recuperación do idioma. Neste senso, dúas iniciativas marcan o pulso da loita pola lingua: o nacemento, a primeiros dos cincuenta, da editorial Galaxia –que ademais de publicar obras literarias en galego, promocionaba estudos científicos e editaba a revista *Grial*– e a celebración, a partir de 1963, do Día das Letras Galegas.

En 1975, a instauración da democracia en España trouxo importantes cambios para o galego. Agora, é a lingua oficial de Galicia xunto co castelán, dispón dun conxunto de normas ortográficas e morfolóxicas que regulan a súa codificación e está presente na administración, o ensino, a arte, a ciencia e nos medios de comunicación que, no caso das emisoras públicas, emiten en galego toda a súa programación.

1. 2. Grao de gramaticalización e emprego na actualidade

A creación da Real Academia Galega (RAG) foi unha das últimas manifestacións do Rexurdimento. Grazas á axuda económica da chamada “Asociación Iniciadora e Protectora da Academia Galega”, creada en Cuba por un xeneroso e nutrido grupo de emigrantes galegos, e ó pulo anterior da “Comisión Gestora para la creación de la Academia Gallega”, promovida por Emilia Pardo Bazán e Ramón Pérez Costales, a institución quedou constituída definitivamente o 30 de setembro de 1906.

Nun primeiro momento, as súas preocupacións centráronse nos aspectos léxicos e gramaticais da lingua, seguidos de preto polos asuntos literarios, arqueolóxicos e históricos, nun intento de aceleralo resurximento integral da cultura galega. Por aquel entón, Manuel Murguía, presidente da institución dende a súa orixe ata 1923, tivo que facer fronte a importantes polémicas internas debido, fundamentalmente, ó seu marcado carácter galeguista. Así, ás dificultades naturais vencelladas ó movemento político-social que pretendía ocupar un espazo propio e diferenciado, houbo que engadilas diferenzas de prantexamento en torno ó celtismo ou a defensa da cultura popular nun ambiente dominado polo saber académico.

Entre 1923 e 1936, a segunda academia da lingua máis antiga de España tivo catro presidentes e pasou por unha importante crise que derivou na parálise case total da súa actividade e en fortes enfrontamentos coa prensa e cos sectores nacionalistas que denunciaban a ociosidade da institución e o seu escaso compromiso coa sociedade. Coa chegada de Manuel LUGRÍS Freire, último dirixente da academia nesta etapa, todo parecía apuntar cara a unha forte renovación e revitalización grazas á incorporación de destacados artistas e ideólogos de filiación nacionalista, pero o estoupido da guerra coutou as novas ansias da institución e sumerxiuna nun período de semiclandestinidad que durou preto de catro décadas.

Nesa etapa, cómpre salientala importancia do ano 1963, cando Francisco Fernández del Riego, Manuel Gómez Román e Xesús Ferro Couselo propuxeron que cada 17 de maio, con motivo do aniversario da publicación de *Cantares Gallegos* de Rosalía de Castro, se celebrase o Día das Letras Galegas para “honra-los nosos libros” e “recolle-lo latexo material da actividade intelectual de Galicia”⁴. Un prantexamento que, malia non ser moi valorado nun primeiro momento, volveuse especialmente dinamizador co paso dos anos e que supuxo unha revisión constante das nosas letras, así coma un rescate cultural sen precedentes. Aquel 1963, a festividade dedicóuselle a Rosalía de Castro e dende entón, cada ano e de xeito ininterrompido, a Real Academia Galega elixe un personaxe sobranceiro da cultura galega para renderlle homenaxe e dar a coñecer a súa vida e obras, coa única condición de que leve máis dunha década falecido.

Dous anos despois de restaurarse a democracia en España, Domingo García-Sabell colleu as rendas da RAG e, malia a escaseza de recursos cos que contaba, conseguiu levar adiante unha serie de iniciativas importantes. Así, durante a súa etapa á fronte da institución, asinou un acordo entre ésta e o Instituto da Lingua Galega (ILG) en materia de normas ortográficas e morfolóxicas, poñendo fin á discordia entre unha e outra institución e establecendo a normativa oficial da lingua; na *Lei de Normalización Lingüística* recoñécéronse a figura e a importancia da Real Academia Galega; e, creáronse un seminario de lexicografía, do que logo xurdiría o primeiro dicionario monolingüe da RAG, e outro de sociolingüística, que elaboraría o *Mapa sociolingüístico galego*, o traballo máis importante realizado neste eido ata os nosos días.

⁴ Anacos do cuarto punto da carta dirixida a Sebastián Martínez Risco proponendo a celebración do Día das Letras Galegas. Fonte: Real Academia Galega [en liña] <<http://www.realacademiagalega.org/letters/GoToHistory.do>> [Consulta: 8 setembro 2007]

Antes do acordo, en 1982, entre a RAG e o ILG, a historia dos dicionarios e das gramáticas galegas caracterizábase pola provisionalidade das obras e o carácter inconcluso das mesmas, como exemplifican o *Diccionario etimológico de la lengua gallega* (1768) de Frai Martín Sarmiento ou o *Diccionario gallego* (en torno a 1770) do Padre Sobreira, e coas excepcións do *Compendio de gramática gallega-castellana* (1864) de Francisco Mirás e a *Gramática Gallega* (1868) de Xoan Antonio Saco e Arce. Durante as décadas dos cincuenta e os sesenta do século XX, a coñecida como “normativa Galaxia” constituíu a referencia gramatical básica da lingua galega. En 1970, a Real Academia Galega publicou as súas *Normas ortográficas do idioma galego* complementadas, un ano despois, cunha serie de consideracións morfolóxicas. Nese mesmo tempo, o Instituto da Lingua Galega lanzou o primeiro número do seu manual da lingua.

A traxectoria da evolución da normativa lingüística é un asunto moi complexo. Existen tres visións diferentes do galego en función da súa proximidade co portugués (Alonso, 1998: 80): o autonomismo, oficialista (acepta a normativa oficial) ou reintegracionista de mínimos (amosa pequenas diferenzas fundamentalmente extralingüísticas co estándar); o reintegracionismo de máximos (avoga por unha maior proximidade co portugués); e o exclusivismo lusista (defende o idioma luso como o propio de Galicia). En 1973, o portugués Manuel Rodrigues Lapa escribiu *A recuperação literária do galego*, un libro considerado por moitos como a base da defensa do portugués como auténtica lingua culta dos galegos. En 1980, a Asociación Sócio-Pedagóxica Galega sentou as bases do que logo se chamaría “reintegracionismo de mínimos” coas súas *Orientacións para a escrita do noso idioma*. Ese mesmo ano, tamén a Xunta de Galicia publicou unhas *Normas ortográficas do idioma galego* que resultaron inútiles por mor da súa ambigua redacción. Pola súa banda, o *Estudo crítico das Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, estableceu as bases teóricas, en 1983, do reintegracionismo de máximos.

No ano 2001, con Francisco Fernández del Riego como presidente, a Real Academia Galega puxo en marcha unha serie de negociacións co Instituto da Lingua Galega e os departamentos de Filoloxía Galega das Universidades de Santiago de Compostela, A Coruña e Vigo, para intentar actualizar a normativa vixente dende primeiros dos oitenta e reunificar baixo unha serie de regras comúns dous dos tres prantexamentos existentes sobre o idioma: o oficialismo e o reintegracionismo de mínimos. Daquela, o proxecto non saíu adiante pero, pouco despois, en xullo de 2003 e baixo o mandato de Xosé Ramón Barreiro Fernández, a Real Academia Galega aprobou as novas *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. En realidade, o novo texto prantexaba unha serie de cambios máis simbólicos que

prácticos e non contemplaba grandes modificacións. Na maior parte dos casos, procurando a concordia lingüística, ofrecíanse solucións dobres ante determinadas cuestións e o papel das *Normas* limitábase a sinala-la opción preferente.

Ademais das distintas visións do idioma en función da súa proximidade co portugués, o galego, presenta distintas variedades dialectais segundo as zonas xeográficas nas que se fala. Neste senso, a clasificación máis estendida establece unha división do territorio en tres grandes bloques (Fernández Rei, 1990: 37): occidental, central e oriental; e identifica neles distintas áreas: bergantiñá, fisterrá e pontevedresa no primeiro caso; mindoniense e lucu-auriense, no segundo; e asturiana, ancaresa e zamorana, no último.

Táboa 1. Principais trazos dialectais do galego

		Bloque Occidental	Bloque Central	Bloque Oriental
Fonéticos	Gheada	Ghato	Gato / Ghato	Gato
	Seseo	Lus / Veseño	Luz / Veciño	Luz / Veciño
Morfolóxicos	Nomes rematados en -án/ao/a	Meu irmán / Miña irmán	Meu irmao / Miña irmá	Meu irmao / Miña irmá
	Plural dos nomes rematados en -n	Cans / Caixóns	Cás / Caixós	Cais / Caixois
	Terminación da segunda persoa do plural nos verbos	Andades	Andades	Andais
	Pronome da segunda persoa do singular	Ti	Ti / Tu	Tu

FONTE:

FERNÁNDEZ REI, Francisco (1990). *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.

1. 3. Situación xurídica e demográfica actual

O *Estatuto de Autonomía de Galicia*, aprobado en abril de 1981, recoñece no artigo 5 que o galego é a lingua propia de Galicia, confírelle a cooficialidade na comunidade xunto co castelán, sinala que tódolos cidadáns teñen o dereito de coñecelo e empregalo e apunta que ninguén poderá ser discriminado por razóns lingüísticas. Tamén indica que os poderes públicos de Galicia teñen a obriga de garanti-lo emprego normal e oficial dos dous idiomas e de potencia-la utilización do galego nos distintos eidos da vida pública, cultural e informativa, así como de proporciona-los medios neces-

rios para facilita-lo seu coñecemento, e transfírelle a Galicia a competencia exclusiva en materia de promoción e ensino da lingua. Se comparamos ámbolos dous textos, podemos observar que, mentres que o artigo 3.1 da Carta Magna establece que tódolos españois teñen o “deber” de coñece-lo castelán e de empregalo, o Estatuto só fai referencia ó “dereito” de coñecer e emprega-lo galego, é dicir, que mentres que o primeiro apela á obrigatoriedade da lingua, o segundo preséntao só como unha opción.

Ademais dos xa mencionados, o documento legal máis importante para a lingua galega é a *Lei de normalización lingüística*, aprobada no Parlamento de Galicia en xuño de 1983. A *Lei* secunda os artigos do *Estatuto de Autonomía* referidos ó idioma, establece que o galego é a lingua oficial das institucións autonómicas, das administracións e das entidades públicas dependentes da Comunidade Autónoma, obriga ós poderes públicos a promove-lo uso do idioma nas súas relacións cos cidadáns e nomea á Xunta responsable da adopción das medidas necesarias para asegura-la progresiva normalización do uso do galego. Segundo a *Lei de normalización lingüística* e os decretos e ordes complementarias que se foron aprobando co paso dos anos, as administracións locais e a autonómica están obrigadas a escribir tódolos seus documentos oficiais en galego, queda establecida legalmente a presenza do idioma en todo o sistema educativo (en 1995, no ensino primario e secundario e, en 2007, no universitario), os únicos topónimos oficiais son os que están en galego e garántese a promoción lingüística nos países con comunidades galegas de emigrantes e en tódolos lugares da Península nos que se fala galego.

En setembro de 2004, o Parlamento de Galicia aprobou o *Plan xeral de normalización da lingua galega*, considerado un dos avances máis importantes en materia de extensión da utilización do idioma despois da *Lei de normalización* de 1983, porque contempla un conxunto de actuacións sobre as administracións, economía, sociedade, sanidade, educación, familia, xuventude e proxección exterior da lingua. A través de máis de catrocentas medidas concretas destinadas a favorece-lo emprego da lingua a tódolos niveis, o *Plan* establece unha serie de obxectivos encamiñados a garanti-la posibilidade de vivir en galego a quen así o escolla, acadar máis funcións sociais e máis espazo para a lingua, promover unha visión útil e moderna do galego exenta de prexuízos e dotar ó idioma dos recursos técnicos e lingüísticos necesarios para estar presente en tódolos eidos da vida moderna.

Ademais de en Galicia, o galego fálase na área occidental de Asturias, no Bierzo leonés, na bisbarra zamorana de Sanabria e en tres concellos (San

Martín de Trevejo, Eljas e Valverde del Fresno) do Valle de Jálama⁵, en Cáceres. Sen conta-los habitantes destas vilas de fóra de Galicia, as leis e os regulamentos que acabamos de ver aféctanlle a preto de 2.800.000 persoas. Delas, máis da metade⁶ adoita falar sempre en galego (56'84%); preto dun terzo (30'29%), faino ás veces; e só unha oitava parte (12'86%) non o utiliza nunca.

Táboa 2. Emprego da lingua galega

	Sempre	Ás veces	Nunca
De 5 a 9 anos	37'63%	47'77%	14'50%
De 10 a 14 anos	41'46%	49'23%	9'30%
De 15 a 19 anos	44'44%	42'27%	13'28%
De 20 a 24 anos	45'82%	37'15%	17'01%
De 25 a 29 anos	45'01%	37'29%	17'69%
De 30 a 34 anos	47'06%	36'00%	16'93%
De 35 a 39 anos	50'16%	33'95%	15'88%
De 40 a 44 anos	54'43%	31'70%	13'85%
De 45 a 49 anos	57'54%	29'85%	12'59%
De 50 a 54 anos	60'67%	27'66%	11'65%
De 55 a 59 anos	65'08%	24'48%	10'43%
De 60 a 64 anos	69'94%	20'61%	9'43%
De 65 anos en adiante	75'54%	15'50%	8'95%
Total	56'84%	30'29%	12'86%

FONTE: Instituto Galego de Estatística (IGE). Datos do censo de 2001.

⁵ A lingua do Valle de Jálama coñécese co nome de “A fala” e, aínda que adoita clasificarse como un derivado do galego, en realidade, non está clara a súa procedencia. As outras opcións que se barallan para explica-lo seu xurdimento son o portugués e o asturleonés antigo.

⁶ Datos do Instituto Galego de Estatística (IGE), referidos a 2001 [en liña] <<http://www.ige.eu/ga/index.htm>> [Consulta: 10 setembro 2007]

Dende a chegada da democracia, a situación do galego, sobre todo no tocante ó marco xurídico e legal, mellorou moito con respecto a épocas anteriores. Agora, os nenos aprenden o idioma na escola, os cidadáns teñen dereito a seren atendidos en galego polas distintas administracións e existen distintos medios de comunicación que publican ou emiten os seus contidos na lingua propia. Con todo, esas melloras non están impedindo que o galego perda falantes día a día, ata chegar ó punto de que a proporción de persoas que non o empregan habitualmente é a maior da historia.

2. O xornalismo en galego

Os medios de comunicación non son alleos á creación do modelo cultural e lingüístico dunha comunidade. A prensa, a radio e, fundamentalmente, a televisión condicionan o xeito de falar do pobo e contribúen a que os seus membros utilicen o idioma dunha maneira determinada ou doutra.

A presenza do galego nos medios supón un gran paso para a súa normalización e leva aparelado un importante proceso de modernización e adaptación, así como, no caso galego, a fonda transformación da realidade social dun colectivo que viu como a súa lingua quedaba relegada a un segundo plano durante case catrocentos anos.

2.1. *Historia do xornalismo galego*

Os primeiros textos escritos en galego imprimíronse a comezos do século XIX e tiñan como finalidade principal posicionar ós campesiños do lado dos liberais ou dos absolutistas. En 1800, nacera *El Catón Compostelano*, obra de Francisco del Valle Inclán –bibliotecario da Universidade de Santiago de Compostela e devanceiro do pai literario do Marqués de Bradomín– considerado o primeiro xornal galego. A publicación tiña periodicidade semanal, estaba escrita en castelán e abordaba múltiples temas de cultura e sociedade dende o punto de vista do seu autor. Deixou de publicarse case catro meses despois do seu nacemento e logo de que viran a luz vintedous “discursos”, nome que recibía cada unha das edicións.

Conforme avanzaba o século XIX, os homes e mulleres do Rexurdimento ían tomando conciencia de que a conservación e a normalización da lingua pasaban ineludiblemente pola modificación da súa condición social (Hermida, 1992: 90), e unha boa forma de conferirlle prestixio ó idioma era empregándoo nun medio de comunicación. Así, o 7 de febreiro de 1876, naceu *O Tío Marcos d'a Portela*, o primeiro xornal escrito en galego e que promovía unha activa defensa da lingua, así como do orgullo de empregala.

O éxito do semanario ourensán, dirixido por Valentín Lamas Carvajal, foi espectacular e, en menos dun ano, cuadriplicou a súa tirada pasando dos 1.000 ós 4.000 exemplares. O contido ía dirixido fundamentalmente ós campesiños, tiña un marcado carácter anticaciquil⁷ e trataba temas de actualidade política, económica e social. Tamén contaba entre as súas follas cos traballos, en verso e en prosa, de colaboradores como Manuel Curros Enríquez, Eduardo Pondal, Francisco Añón, Manuel Lugo Freire, Eladio Rodríguez ou Benito Losada. *O Tío Marcos d'a Portela. Parrafeos c'o pobo gallego* publicouse entre 1876 e 1880, 1883 e 1889 e, case trinta anos despois, entre 1917 e 1919, funcionando nesta última etapa como voceiro das Irmandades da Fala en Ourense.

Antes de que botase a andar o xornal de Lamas Carvajal, editáronse en Galicia unha serie de publicacións sen continuidade no tempo que contiñan textos en galego como *A Tertulia de Picaños* (1820), *A Tertulia da Quintana* (1836) ou *A Parola de Cacheiras* (1836), nas que se informaba e opinaba de cuestións de actualidade de xeito dialogado. Tamén se imprimiu na Coruña un xornal de periodicidade variable: *O Vello do Pico Sacro* (1860) que, malia estar escrito integramente na lingua de Galicia, non se considera o primeiro periódico redactado en galego, por mor da súa escasa permanencia no tempo e da súa baixa tirada.

Seguindo o ronsel do *Tío Marcos*, entre 1881 e 1895, saíron do prelo un gran número de publicacións como *A Fuliada*, en Betanzos e na Coruña; *O Galiciano* e *A Tía Catuxa*, en Pontevedra; *A Monteira* e *O Labrego* en Lugo; ou *As Burgas* en Ourense, caracterizadas pola súa brevidade temporal e por estaren relacionadas, a maior parte delas, co movemento rexionalista galego. Tamén nese tempo aparece na Habana a primeira publicación escrita completamente en galego na emigración: *A Gaita Gallega. Repinica muiñeiras, alboradas e fandangos unha vez ó mes* (1885–1889). Dirixida inicialmente por Ramón Armada Teixeira e Manuel Lugo Freire –baixo os pseudónimos Chumín de Céltigos e Roque d'as Mariñas, respectivamente–, promovía o monolingüismo galego en tódalas súas páxinas, teimaba na revitalización da identidade e da cultura a través do idioma e contribuía a impulsa-la poesía e a prosa galegas.

Durante os primeiros anos do século XX produciuse unha ralentización na posta en marcha de novas cabeceiras impresas ata a chegada, en 1916, de *A Nosa Terra* e, en 1920, de *Nós*, ámbalas dúas ó abeiro das Irmandades da

⁷ A cabeceira do xornal dicía: “Os mandamentos d'o Marcos fora d'airexa son seis: facer á todos xusticia, non casarse con ninguén, falar o gallego enxebre, cumprir c'o que manda a ley, loitar pol-o noso adianto con antusiasmo e con fé, vestir calzós e monteira, *per omnia sécula amén*”.

Fala. No primeiro caso, a revista enmarcábase no eido da prensa xeneralista e de opinión, publicábase cada dez días, tiña por subtítulo *Idearium da Hirmandade da Fala en Galicia e nas colonias gallegas d'América e Portugal* e defendía a idea de que o galego, ademais de para a literatura, serve para tratar calquera tema informativo e de actualidade. No caso de *Nós*, *Boletín mensual da cultura galega*, xunto co descubrimento da identidade galega e a súa apertura cara outras correntes humanísticas europeas, pretendíase elevar e dignifica-la lingua a través do seu emprego en tódolos eidos da cultura.

Co alzamento militar de 1936, o galego desapareceu da escrita e os únicos textos impresos nos que se empregaba eran xornais clandestinos ou publicacións editadas dende o exilio como *Adiante* (Bos Aires, 1954), *Galicia Emigrante* (Bos Aires, 1954), *Vieiros* (México, 1959) ou *A Nosa Galiza* (Xenebra, 1967). Só a aparición da revista cultural *Grial*, da editorial Galaxia, e o ideario da Unión do Pobo Galego, *Terra e Tempo*, viñeron a romper un silencio que se prolongou durante case catro décadas. En 1976, xa rematada a ditadura, naceu en Santiago de Compostela *Teima*, o primeiro semanario de información xeral escrito completamente en galego; e, pouco despois, volveu á vida *A Nosa Terra*, dirixida por Margarita Ledo Andión. A recén estreada democracia permitiu que abrollasen numerosas revistas escritas na lingua de Galicia como *Encrucillada*, *A Trabe de Ouro*, *Agália*, *Andaina*, *Dorna*, *Artesán* ou *Tempos Novos*, pero houbo que agardar case vinte anos antes de que aparecese un xornal de información xeral. *O Correo Galego* (actualmente *Galicia Hoxe*), primeiro e único diario de pago impreso que emprega a lingua galega en tódalas súas follas, édítase na capital de Galicia dende o 6 de xaneiro de 1994 e a súa posta en marcha constitúe unha das iniciativas máis firmes dos últimos anos a prol da normalización lingüística.

No tocante á radio, a lingua galega estivo presente nas ondas, en maior ou menor medida, dende os mesmos inicios da radiodifusión en Galicia, no primeiro terzo do século XX, e ata que, ó igual que aconteceu coa prensa, o franquismo silenciou tódalas voces non castelás e instaurou corenta anos de escuridade e clandestinidade. Logo da caída do réxime, varias radios locais optaron por incorpora-lo galego nos seus espazos empregándoo xunto co castelán; e, o 24 de febreiro de 1985, comezou a emisión en probas da Radio Galega, a primeira emisora pública de Galicia que emitiu toda a súa programación en galego. Só uns meses despois, concretamente o 24 de xullo do mesmo ano, botou a andar a Televisión de Galicia, tamén de titularidade pública, pertencente ó mesmo grupo que o anterior –a Compañía Radio-Televisión de Galicia (CRTVG)– e con toda a súa grella en lingua galega.

2.2. Número e tipo de medios actuais

En Galicia, cando alguén acode a un punto de venda de prensa para mercar un xornal pode escoller entre unha serie de diarios editados na Comunidade escritos en castelán, diarios editados fóra de Galicia, tamén, en castelán, ou pode decantarse por leva-lo único xornal de información xeral que emprega o galego como lingua de cabeceira. Non existe, polo tanto, a opción de elixir entre xornais en galego ou xornais en castelán. *Galicia Hoxe*, fundado o 17 de maio de 2003 e sucesor de *O Correo Galego*, é o único dos trece diarios⁸ que se editan en Galicia que emprega o galego en tódalas súas páxinas. No caso dos gratuítos, a situación é moi similar, e só *LV. De Luns a Venres* –pertencente ó Grupo El Progreso e publicado por primeira vez o 21 de decembro de 2006– aposta pola lingua galega para achegarlle a información ós seus lectores.

Con respecto ás publicacións periódicas, cómpre salienta-la existencia de tres cabeceiras de información xeral –*A Nosa Terra*, *A Peneira* e *Tempos Novos*– e dúas de carácter cultural –*Grial* e *A trabe de ouro*– escritas integramente en galego. O semanario *A Nosa Terra*, símbolo do nacionalismo galego, pasou por distintas etapas dende os seus comezos como voceira das Irmandades da Fala ata o seu renacemento a finais da década dos setenta. Na actualidade, afronta a celebración do seu centenario con importantes cambios de deseño e coa posta en marcha dunha edición dixital diaria. *A Peneira* editase en Ponteareas dende 1984 e é a publicación comarcal activa máis antiga de cantas se crearon despois de 1975. Publícase cada quince días e dende hai uns anos conta tamén cun suplemento mensual que abrangue as zonas de Vigo, o Baixo Miño e o Val Miñor. *Tempos Novos. Revista mensual de información para o debate* editase dende 1997 en Santiago de Compostela. Dende finais de 2006, xunto a *Tempos* distribúese trimestralmente o suplemento literario *Protexta*. *Grial* é unha revista viguesa trimestral editada por Galaxia dende 1950 –cun paréntese de dez anos, entre 1952 e 1962, imposto pola censura– na que se tratan temas culturais e na que se informa sobre a realidade de Galicia. Por último, *A trabe de ouro*, tamén trimestral e nacida ó abeiro dunha gran editorial neste caso Sotelo Blanco– editase en Santiago de Compostela dende 1990 e publica nas súas páxinas tanto artigos de análise sociopolítica coma textos literarios ou noticias sobre a actualidade cultural.

⁸ Os xornais que se editan en castelán en Galicia son *La Voz de Galicia*, *Faro de Vigo*, *Atlántico Diario*, *El Progreso*, *Diario de Pontevedra*, *La Opinión de A Coruña*, *Diario de Bergantiños*, *La Región*, *Diario de Arousa*, *El Ideal Gallego*, *Diario de Ferrol* e *El Correo Gallego* (do mesmo grupo editorial que *Galicia Hoxe*).

No tocante ós medios audiovisuais, o primeiro paso na normalización da lingua deuna Radio Popular a principios dos oitenta, emitindo toda a súa programación en galego (Pousa, 1995: 88). Agora, só a *Televisión de Galicia* e a *Radio Galega* –pertencentes á Compañía Radio-Televisión de Galicia– emiten en galego as vinte e catro horas do día. A súa contribución á difusión da lingua e a cultura galegas queda establecida nos principios xerais de programación do ente público, onde tamén se subliña o feito de que “a *Radio* e a *TV de Galicia* secundan as tarefas de normalización da lingua, difusión da propia cultura e defensa do patrimonio artístico e histórico do país” (1986: 8).

2.3. Existencia de libros de estilo

La Voz de Galicia é o único xornal galego actual que conta cun manual de estilo. A primeira versión editouse en 1992 e, dez anos despois, publicouse un novo libro que ampliaba e actualizaba o anterior. Polo que respecta ás cuestións lingüísticas, as variacións son practicamente inexistentes. Así, en ámbalas dúas guías establécese que aínda que o xornal se publica en castelán, hai tamén espazo nas súas follas para o galego, tanto á hora de transcribir declaracións públicas ou testemuños directos –que aparecerán como citas textuais e irán entre comiñas– como á hora de elaborar artigos, reportaxes e informacións sobre a actividade cultural de Galicia. Queda estipulado ademais que a toponimia correcta é a que contén os nomes en galego e que ó escribir debe respectarse sempre a normativa oficial.

O Correo Galego –reemprazado en 2003 por *Galicia Hoxe*– tamén contaba cun manual de estilo e, nel, afirmábase que “o idioma galego é un valor definitivo e fundamental de Galicia. *O Correo Galego* deféndeo e fomenta o seu uso” (2001: 12). A continuación, expúñanse dez recomendacións sobre cuestións fundamentalmente gramaticais e sintácticas e establecíase que, para escribir correctamente en galego, había que segui-las *Normas Ortográficas e Morfolóxicas* publicadas pola RAG e o ILG.

A última guía de estilo dun medio de comunicación galego é a dos Informativos da Televisión de Galicia, editada en 1992. O apartado referente á lingua era moi pouco concreto e non ía máis alá dunha serie de recomendacións como a de empregar correctamente o idioma, non cometer faltas de ortografía ou traballar en colaboración cos membros do servizo de asesoramento lingüístico. Neste caso, ó igual que no de *O Correo Galego*, os grandes problemas do manual de estilo son o desuso, a falta de actualización e a caída no esquecemento.

2.4. Grao de emprego das linguas nos diferentes medios

Existe unha clara contradición entre os usos lingüísticos da sociedade, na súa maioría bilingüe ou monolingüe galega, e os da prensa, practicamente monolingüe en castelán. A escasa presenza do galego nos medios de comunicación e, en especial, nos xornais impresos, constitúe un dos campos nos que a normalización lingüística ten avanzado menos dende 1975 ata os nosos días.

A presenza do galego nas cabeceiras editadas en Galicia, entre xaneiro e xuño de 2003, oscila entre o 7'72% da superficie total (información máis publicidade) do *Diario de Arousa* e o 2'75% de *El Ideal Gallego* (Túñez, 2004: 55). Atendendo só ó numero de páxinas de información publicadas por cada xornal, os resultados van do 1'1 do *Faro de Vigo* ó 4 do *Diario de Pontevedra* (Túñez, 2004: 19).

Táboa 3. Páxinas de información por idiomas

Xornal	Páxinas de información en galego	Páxinas de información en castelán	Páxinas totais de información
<i>Atlántico Diario</i>	1'9	59'7	60'6
<i>Diario de Arousa</i>	3	45'1	48'1
<i>Diario de Ferrol</i>	2'3	49'8	52'1
<i>Diario de Pontevedra</i>	4	62	66
<i>El Correo Gallego</i>	2'3	59'3	61'6
<i>El Ideal Gallego</i>	1'2	51'5	52'7
<i>El Progreso</i>	1'9	56'6	58'5
<i>Faro de Vigo</i>	1'1	58'1	59'2
<i>La Opinión de A Coruña</i>	1'3	59'5	60'8
<i>La Región</i>	2'3	49'6	51'9
<i>La Voz de Galicia</i>	2	55'3	57'3
Total	23'2 (3'69%)	605'5 (96'31%)	628'7
<i>Galicia Hoxe</i>	48	0	48
Total contando Galicia Hoxe	71'2 (10'52%)	605'5 (89'48%)	676'7

FONTE: TÚÑEZ, Miguel *et al* (2004). *A lingua das novas* [en liña]
 <http://www.xornalistas.com/documentacion/interior.php?txt=doc_publicacions&lg=gal>

No tocante á temática, tres de cada dez noticias publicadas en galego nos xornais impresos son de carácter social (Túñez, 2004: 30), outras tres pertencen ó ámbito da cultura e dúas teñen que ver coa política local ou comarcal. As páxinas de economía, nacional ou internacional, rara vez presentan contidos escritos nunha lingua distinta ó castelán.

En contraposición á prensa diaria, segundo o Observatorio de Comunicación Local⁹, o emprego do galego nas publicacións periódicas locais é moi superior ó do castelán, sendo o 61'2% dos medios monolingües galegos (López, 2007: 67). Pola contra, só o 10'9% das publicacións empregan exclusivamente o castelán mentres que no resto dos casos conviven ámbolos dous idiomas en distinta proporción.

Á hora de falar dos medios audiovisuais cómpre distinguir, por unha banda, entre radios e televisións privadas e públicas –que empregan o galego por imperativo estatutario– e, pola outra, entre medios de ámbito estatal, galego e local ou municipal (Hermida, 2004: 139). As radios estatais emiten a maior parte da súa programación en castelán e só empregan o galego, nalgunhas desconexións territoriais, cando a emisión pasa ás mans das delegacións do medio en Galicia. No caso das radios de ámbito galego, só a *Radio Galega* –de titularidade pública– emite a súa programación integramente en galego, mentres que as restantes emisoras optan por un modelo mixto con clara preeminencia do castelán e no que, por norma xeral, a lingua galega queda relegada a tertulias, musicais ou programas de tipo cultural. Pola súa banda, as emisoras locais e municipais son as que lle prestan, en conxunto, unha maior atención ó galego. O seu emprego non adoita ser total (agás en estacións como *Radio Fene*, *Radio Foz* ou *Radio Arteixo*, por exemplo), pero si que conta, na maior parte dos casos, con máis presenza que o castelán nos espazos de produción propia.

A situación da lingua na televisión é moi similar á da radio. Só a *Televisión de Galicia* –de titularidade pública– emite toda a súa programación en galego, mentres que nas canles de ámbito local é a escolla maioritaria para a produción propia pero non a única que se emprega xa que, para teren cuberta a grella durante todo o día, vense na obriga de conectar, a determinadas horas, con outras empresas castelán-falantes. No tocante ás televisións estatais, só *Televisión Española* ofrece, en desconexión territorial, unha serie de contidos elaborados en galego como poden ser os informativos das dúas e das

⁹ O Observatorio de Comunicación Local, unha das liñas de traballo do Arquivo de Comunicación do Consello da Cultura Galega, dedícase a estudar e investiga-la comunicación local e comarcal en Galicia.

oito da tarde ou distintos espazos culturais ou de relevancia social e histórica para Galicia.

2.5. *Existencia de políticas e axudas á creación e mantemento de medios*

Dende 1995, o goberno galego convoca tódolos anos unha serie de axudas económicas, en réxime de concorrencia competitiva, dirixidas a publicacións periódicas que estean escritas integramente en galego normativizado. A contía máxima destas subvencións oscila entre os 8 millóns de pesetas – uns 48.000 euros– que marcaba a primeira convocatoria¹⁰ e os 40.000 euros da de 2007¹¹.

Pero, a maior parte das achegas outorgadas pola Xunta de Galicia a medios non dependen de convocatorias públicas, se non de convenios bilaterais concretos propostos polas propias empresas de comunicación. Así, por exemplo, no ano 2003, o goberno, a través da Dirección Xeral de Política Lingüística, aprobou 1.904 axudas para a promoción e fomento do emprego do galego por un valor total de 8.734.509 euros (Túñez, 2004: 157). Deses cartos, case a terceira parte foi parar a medios de comunicación e o resto repartiuse entre empresas do sector privado, concellos, editoriais e asociacións sen ánimo de lucro.

Os grupos e medios de comunicación que se beneficiaron das subvencións foron *ABC*, *Axencia Galega de Noticias*, *Editorial Compostela (Galicia Hoxe, El Correo Gallego e Radio Obradoiro)*, *Editorial La Capital (El Ideal Gallego, Diario de Arousa, Diario de Bergantiños e Diario de Ferrol)*, *El Progreso*, *Europa Press*, *Faro de Vigo*, *La Opinión de A Coruña*, *La Región*, *La Voz de Galicia*, *Lérez Edicións (Diario de Pontevedra)*, *Radio Popular*, *Radio Voz*, *Rías Baixas Comunicacións (Atlántico Diario)*, *Sierra e Televisión de Galicia*.

¹⁰ Diario Oficial de Galicia (DOG) , 4 de agosto de 1995 [en liña] <<http://www.igvs.xunta.es/Doc/Dog1995.nsf/FichaContenido/7B46?OpenDocument>> [Consulta: 22 setembro 2007]

¹¹ Diario Oficial de Galicia (DOG) , 9 de xaneiro de 2007 [en liña] <<http://www.galiciadixital.xunta.es/Doc/Dog2007.nsf/FichaContenido/F9A?OpenDocument>> [Consulta: 22 setembro 2007]

Táboa 4. Axudas para o fomento do emprego do galego

	Orzamento	Número de axudas concedidas	Axuda media aproximada
Asociacións sen ánimo de lucro	601.012 €	977	615 €
Empresas privadas	601.012 €	587	1.024 €
Editoriais	905.000 €	232	3.900 €
Concellos	227.485 €	85	2.676 €
Medios de comunicación	6.400.000 €	23	278.260 €
Total	8.734.509 €	1904	4.587 €

FONTE: TÚÑEZ, Miguel *et al* (2004). *A lingua das novas* [en liña]
 <http://www.xornalistas.com/documentacion/interior.php?txt=doc_publicacions&lg=gal>

Ademais do criterio lingüístico, nos convenios asinados nos últimos anos figuran, entre outros, a promoción da presenza de Galicia no ámbito internacional, a mellora do coñecemento da economía galega, a divulgación das accións de carácter urbanístico e de ordeación do territorio, a preservación dos recursos mariños, a mellora do nivel de saúde da poboación ou, incluso, a celebración de ciclos de conferencias.

2.6. Presenza en Internet

Á hora de falar de medios dixitais, é necesario distinguir entre os xornais e portais propios da rede e as edicións electrónicas dos diarios con soporte impreso. No segundo grupo, están as versións en liña de tódalas cabeceiras tradicionais galegas –agás a do *Diario de Bergantiños*, que non conta con representación no ciberespazo– e no primeiro, cómpre salientar tres nomes pertencentes a distintas iniciativas: *Vieiros*, *Xornal.com* e *Culturagalega.org*.

Inaugurado o 24 de febreiro de 1996, *Vieiros*, o barrio galego en Internet comezou a súa andaina como buscador de información e de recursos de interese, tentando cumprir unha dobre función: erixirse na porta de entrada da rede a Galicia e ser un espazo dinámico e aberto á participación, involucrando ós internautas na súa elaboración (Rodríguez e Romero, 2004: 220). Dez meses despois, *Vieiros* deu un xiro importante na súa actividade e evolucionou cara o que hoxe entendemos como un medio de comunicación dixital, ofrecendo novos servizos e xerando os seus propios contidos informativos. Fundado en 1999, *Xornal.com* foi o primeiro diario electrónico de Galicia. Ó longo dos seus oito anos de vida experimentou outras tantas ac-

tualizacións de deseño e estrutura e agora integra na versión actual unha serie contidos sobre arte, moda, humor e economía que, inicialmente, naceron como webs temáticas independentes. *Xornal.com* mestura textos en castelán e en galego, con preeminencia dos primeiros. En outubro do ano 2000, apareceu na rede *Culturagalega.org*, o portal especializado en cultura do Consello da Cultura Galega¹². A combinación de información e entretemento, a divulgación do galego ou a aposta polas novas fórmulas de comunicación en Internet son algunhas das súas claves.

Ademais de *Vieiros* e *Culturagalega.org*, outras publicacións dispoñibles na rede, escritas completamente en galego, son as edicións dixitais de *A Nosa Terra*, *A Peneira*, *O Sil* ou *Código Cero*. En realidade, a presenza do idioma en Internet nos últimos anos está a multiplicarse grazas á proliferación de bitácoras que, ademais de desinstitucionaliza-lo seu emprego e afasta-lo de políticas públicas, conseguiron que o idioma chegara ata lugares e ámbitos temáticos antes inexplorados.

2.7. Situación de futuro

A oferta informativa dos galegos está marcada pola forte entrada da prensa gratuíta en Galicia, a proliferación de publicacións locais, a falta de contidos propios nas novas canles de televisión dixital terrestre e pola consolidación de Internet, entre outros acontecementos (López, 2007: 7). Dende o punto de vista da lingua, os cambios redúcense fundamentalmente a un: a perda progresiva do número de falantes.

Nos primeiros anos do século XXI, o esaxerado crecemento das propostas radiofónicas e televisivas e as reticencias da prensa tradicional a abrir novos espazos en galego están deixando atrás o idioma no panorama mediático. As perspectivas de futuro, tampouco son boas. O apagón analóxico e a multiplicación de cabeceiras impresas terán que repercutir indubidablemente na oferta informativa e de entretemento dos cidadáns e, se a tendencia actual non cambia, o papel do galego será cada vez máis simbólico xa que, conforme aumenta o número de medios, a balanza decántase máis e máis cara o lado do castelán.

¹² Institución estatutaria nacida o 8 de xullo de 1983 dedicada a defender e promover los valores culturais do pobo galego.

Bibliografía

- ALONSO PINTOS, Serafín (1998). *Contribución ó estudio dos antecedentes inmediatos do moderno proceso de estandarización do galego: as propostas de codificación da lingua no período 1966-1980*. Memoria de licenciatura, Universidade de Santiago de Compostela.
- CASTELAO, Alfonso Daniel R. (1961). *Sempre en Galiza*. Bos Aires: As Burgas.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco (1990). *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón (1997). *Lingua galega: normalidade e conflito*. Vigo: Laivento.
- GOYANES VILLAR, Helena *et al* (1996). *A información en galego*. Santiago de Compostela: Lea.
- HERMIDA GULÍAS, Carme (1992). *Os precursores da normalización*. Vigo: Xerais.
- (2004). Presenza do galego nos medios de comunicación. **En:** *A comunicación en Galicia 2004*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 131-149.
- Libro de estilo de informativos TVG* (1992). Santiago de Compostela: Televisión de Galicia.
- Libro de estilo de La Voz de Galicia* (2002). A Coruña: La Voz de Galicia.
- Loia. Guía aberta á lingua galega* [en liña]. Consello da Cultura Galega <<http://www.consellodacultura.org/arquivos/cdsg/loia/>> [Consulta: 1 setembro 2007]
- LÓPEZ GARCÍA, Xosé (coord.) *et al* (2007). *A comunicación en Galicia 2007*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Manual de estilo de La Voz de Galicia* (1992). A Coruña: Biblioteca Galega.
- Manual de estilo de O Correo Galego* (2001). Santiago de Compostela: Editorial Compostela.
- MONTEAGUDO ROMERO, Henrique (1999). *Historia social da lingua galega: idioma, sociedade e cultura a través do tempo*. Vigo: Galaxia.
- PORTAS FERNÁNDEZ, Manuel (1991). *Lingua e sociedade na Galiza*. A Coruña: Bahía Edicións.
- POUSA ESTÉVEZ, Xosé Ramón (1995). *El sistema radiofónico gallego*. Tese de doutoramento. Universitat Autònoma de Barcelona.
- RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, Francisco (1976). *Conflicto lingüístico e ideoloxía en Galicia*. Lugo: Xistral.
- RODRÍGUEZ, Lois e ROMERO, Daniel (2004), Internet, novos vieiros para o galego, **En:** *A lingua galega: historia e actualidade. Vol.II*. Santiago de

Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, p. 217 – 225.

SANTOS GAYOSO, Enrique (1995). *Historia de la prensa gallega*. A Coruña: Edicións do Castro.

TÚÑEZ LÓPEZ, Miguel (coord.) *et al* (2004). *A lingua das novas* [en liña]. Colexio Profesional de Xornalistas de Galicia <http://www.xornalistas.com/documentacion/interior.php?txt=doc_publicacions&lg=gal> [Consulta: 12 setembro 2007].

VILAVEDRA, Dolores (1999). *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.

El periodismu en llingua asturiana

*Próspero Manuel Morán López*¹

1. AVERAMIENTU SOCIOLLINGÜÍSTICU YA HISTÓRICU

1.1. La sociedá asturiana

La sociedá asturiana sufrió dende'l finar de los años 80 una importante crisis económica de conocida trascendencia qu'acabó con un modelu industrial que provenía de los entamos del sieglu XX y afitara una identidá tantu coleutiva, como política y social que protagonizara una bona parte del sieglu. Y esa identidá alcontrábase afitada nel argullu de la clas trabayadora alreduro de l'actividá minera, siderúrxica o naval y la reconversión industrial que sufiere Astures dende esa década y entá hasta anguaño amenorgó abondo l'adopción de los camudamientos que se taben viendo n'España a lo llargo la transición primero y cola consolidación del modelu democráticu depués.

Nesti contestu ye nel que se desendolca l'actual procesu de normalización y reivindicación de la oficialidá de la llingua asturiana, que sofita una mayoría civil evidente, pero que nun tien espeyu nel ámbitu de la política partidista, lo que dexa una "clara demanda social" ensin rempuesta política. Na reciente reforma estatutaria, en procesu entá cuando s'escriben estes llinies les postures de los dos grandes partíos mayoritarios PP y PSOE son coincidentes en desanicar dafechu cualquier posibilidá de que l'asturianu algame l'estatus xurídicu de la oficialidá, escaeciendu'l procesu normativizador y normalizador de los caberos 30 años que lu lleva a cuntar con un Diccioniariu con más de 50000 entraes, una Gramática afitada, una escolarización voluntaria mayoritariamente aceptada onde se vien ufiertando (nun ye obligatoriu ufrila y depende del Conseyu Escolar de cada Centru), una lliteratura moza d'importancia estatal creciente, un ámbitu investigador y aca-

¹ Profesor de las Universidaes de Valladolid y Carlos III de Madrid, Academia de la Llingua Asturiana.

démicu bayurosu y un sofitu popular que se ve nidiamente na docena de conceyos, gobernada por partíos diferentes del PP al PSOE, pasando por IU, que declararon hai unos años la oficialidá nos sos territorios o na vitalidá del procesu de normalización toponímica entamada na cabera llexislatura y que ya iguara la toponimia tradicional d'una trentena de conceyos de distintos signos políticos.

L'enfotu y l'autoestima del sentir asturianu taba enraigonáu nuna cultura políticamente ya ideológicamente progresista que facía, y entá fai, del “universalismu” un valor a promover y defender, opuestu dafechu al localismu que tradicionalmente se relacionara colos vezos y les manifestaciones diferenciales llingüístiques o folclóriques que pervivien nel territoriu astur y que nos años 70 gociaba d'una vixencia envidiable. La falta de conciencia llingüística de la población asturiana nos años finales del franquismu marcaba nesti sen la evolución posterior que fizo que la llingua asturiana seya anguaño la única que nun algamara la oficialidá que deberien disfrutar toles llingües españoles por mandatu constitucional, nes comunidaes autónomes respetives.

Nel aniciu d'este sieglu XXI, la situación sociolingüística meyorara abondo, sobre too ente la mocedá, gracies al procesu de globalización que pon n'evidencia la importancia de les industries culturales non sólo nel ámbitu sociopolíticu, sinon tamién nel económicu, afitando'l recursu de primer orde que constitui pa cualquier pueblu una llingua propia y la cultura qu'alredor d'ella se configura col pasu los años.

1.2. La llingua asturiana

Asturies ye una Comunidá Autónoma que ye considerada nel marcu de la España de les Autonomíes, talamente como plantea'l so actua Estatutu d'Autonomía, como una comunidá histórica qu'adopta'l nome de Principáu d'Asturies, d'alcuerdu cola so propia tradición. La confusión identitaria y terminolóxica de que ficiere gala de forma permanente la sociedá asturiana, representada nos sos partíos políticos, arranca con esta mesma denominación que nunca nun sirviera históricamente pa denomar al territoriu, como agora se pretende, sinón a la institución d'orixe monárquicu que lu gobernaba por delegación mesma de la Corona.

Asturies ye más una comunidá que contó dende hai abondo más d'un sieglu con una institución parlamentaria con identidá propia que xugó papeles históricos decisivos na historia d'España y gozó d'independencia na toma decisiones en momentos tan trascendentes como la declaración de guerra a Napoleón: la Xunta Xeneral del Principáu d'Asturies.

Y Asturies contara siempre con una llingua propia, el denomáu bable o llingua asturiana, romance autóctonu asitiáu xeográficamente ente los domi-

nios llingüísticos de la llingua gallega y la llingua castellana y que comparte espaciu políticu con una variedá llingüística que se fala na zona de contautu ente'l gallegu y l'asturianu (los conceyos más occidentales ente'l ríu Navia y el ríu Eo) que recibe'l nome de gallego-asturiano y que nos últimos años foi alzada a la mesma categoría que l'asturianu, nes reivindicaciones por intereses políticos de distintu tipu orixinando amás controversies notables, pero que nun posé la normativización ni la normalización social qu'algamara l'asturianu.

La presencia del bable o llingua asturiana ye vidable a lo llargo de la historia manifestándose n'escritos ya investigaciones numberoses y evidenciándose, por exemplu nuna encuesta² dirixida pol sociólogu Francisco Llera en 1994 onde s'afitaba la realidá inapelable de qu'un 43'9% de la población encuestada consideraba entós que l'asturiano yera la llingua propia d'Asturies y sólo un 18,9% afirmaba que lo fuera'l castellán. El restu de los encuestaos reconocía como llingües propies d'Asturies toes les dos, corroborando d'esta forma los datos que ya adelantaren encuestes anteriores feches por Sadei³.

1.3. Averamientu históricu a la llingua asturiana

La llingua asturiana ye'l productu del desendolcu del llatín faláu polos romanos nel territoriu de los ástures, un pueblu allugáu no más d'Asturies y que se fora esparciendo polos territorios de Llión, Zamora y Miranda'l Douro. L'asturianu recibió tamién les aportaciones de la llingua, o llingües, que falaben pueblos prerromanos qu'habitaben esta tierra y que dexaren una marca cultural nidia en vezos, costumes, celebraciones y músiques. D'esos llingües sábese bien poco, porque quedare dafechamente desanicáu so rastru, pero paez que tenfen daqué parentescu coles llingües céltiques (gaélicas o bretones) y col lusitán, quedando abondes pallabres como: llamurga, brenga, bierzu, biruéganu, argaña, angazu, llastra, vega...

En cuantes cayera l'Imperiu Romanu, aportaron a Asturies los pueblos xermánicos que tamién trayíen la so cultura y la so llingua, pero, nesti casu, ensin qu'impuxeran la llingua invasora per aciu del prestixu que teníen los romanos asitiaos n'Asturies. De la llingua que falaben los xermanos quédenos dellos restos como: ropa, robar, guerra, gabbitu, amagar... Sicasí, l'influxu de los xermánicos foi feble, tolo contrario de lo qu'asocediera colos árabes, magar que la so invasión de la península nun llegare a afeutar enforma a

² LLERA, F. (1994). *Los asturianos y la lengua asturiana. Estudio sociolingüístico para Asturias 1991*. Uviéu: Conseyería de Cultura del Gobiernu del Principáu d'Asturies.

³ SADEI (1979). *Asturias. Primera encuesta regional*. SADEI (1984). *Asturias. Segunda encuesta regional*. Sadei (1987). *Asturias. Tercera encuesta regional*.

Asturies. Del árabe consérvense na llingüa asturiana muchos restos del vocabulariu árabe como aceite, acebache, alfombra, llimón, xabalín...

Talamente como describen les cróniques, la creación del Reinu d'Asturies depués de vencer Pelayo a los árabes na batalla de Cuadonga, supunxo l'entamar del emplegu políticu d'una llingua propia, perteneciente a un Reinu que taba en continua espansión aportando hasta'l ríu Dueru nel Sieglu X, cuando en 912 Ordoñu II tresllada la capital a Llión, polo que la llingua entama a denomase Asturleonés por parte de los especialistas más.

Ye de sobres conocío que los primeros testos escritos na Península apaecen nel sieglu XII o principios del XIII. Por exemplu en catalán *Les homilies d' Organyà*, de finales del XII o en castellán *El cantar de Mio Cid*", tamién del XII. N' asturianu *El Fueru d'Avilés* (copia de 1155), qu'arrecuái les lleis poles que se rexíen los avilesinos daquella, *El Fueru d'Uviéu* (copia de 1295), o *El Fueru de Campumanes* (de 1247) son los documentos qu'atestigüen que la evolución del asturianu corre pareya a la de les demás llingües romances nesos dómines. D'esi tiempu ye tamién el *Llibru d'Alexandre*, atribuyíu a les lletres castellanos pero que foi orixinalmente escritu n'asturianu.

A partir del sieglu XIII Castiella entamó a prestixar la so llingua a costa de desprestixar les otres, ente elles l'Asturiana, una vegada qu'assume'l poder políticu heredáu del Reinu de Llión. Nel sieglu XV llega a calificase a la llingua asturiana de "grossera e aspera lengua" que tien daqué de "muy grueso e rudo". Y asina vanse repitiendo estes idees y otres asemeyaes a lo llargo los sieglos, faciendo creer al pueblu que falar asturianu yera falar mal o falar aldeanu, idea esta caltenida hasta bien entamada la democracia en plenu procesu de transición.

La castellanización escrita llógrase yá n'Asturies nesi sieglu colos reis castellanos de la Casa de Trastámara, que traen a Asturies mandatarios pa qu' ocupen los meyores puestos de poder políticu y relixosu y ye entós cuando tola documentación oficial pasa a escribirse en castellán arrexquendo l'asturianu al ámbitu de lo familiar y popular, procesu qu'entá se desendolcaba nel sieglu XX tanto na República como sobre too a lo llargo del Franquismu. Amás les clases altes de la sociedá asturiana qu'ensiguída s'axunten al poder nel sieglu XV caltendrán esa posición a lo llargo los sieglos hasta'l presente mesmu. Esi axuntamientu de les clases poderoses d'Asturies al poder foriatu ye la tendencia predominante de la nobleza y la burguesía asturiana p'afitar la preponderancia y caltener la so posición, palo qu'adoptaron ensin problemes y darréu "l castellán pa seguir calteniendo'l so poder y separtase de les clases sociales más baxes, que siguieron falando siempre asturianu. El puntu máximu d'inflexón naquelles dómines márcalu la perda de la guerra pol bandu de los nobles asturianos qu'apoyaben la causa d'Alfonso Enriquez.

L'asturianu nun va tornar a xorrecer hasta'l sieglu XVII, cuando entama a resurdir la lliteratura asturiano con Antón de Marirreguera (1605?-1661?), el primer autor modernu de nome y obra conocíos. "Pleitu ente Uviéu y Mérida" de Marirreguera ye'l primer poema conocíu de la lliteratura asturiana (si dexamos de llau les escases muestres medievales) y foi premiáu nun concursu lliterariu n'Uviéu. A él síguenlu otros grandes autores como Francisco Bernaldo de Quiros, del que namás llegó hasta güei'l poema "El Caballu".

Nel sieglu XVIII la "Xeneración del Mediu Sieglu" representará'l cumal d'una lliteratura na que predomina la poesía con autores del altor d'Antón Balvidares Argüelles, Bruno F. Cepeda, Xosefa de Xovellanos o González Villar, Teresa Cónsul, Benito A. Ahuja. Y nesi sieglu, en 1788, apaec el primer vocabulariu conocíu de la llingua asturiana, redactáu por Carlos González Posada (1745-1831). El so *Diccionariu Etimolóxicu del Idioma d'Asturies*, alcuéntrase por desgracia en paraderu desconocíu.

Dos años depués d'esa publicación y coincidiendo cola proclamación de Carlos IV n'Uviéu, Xosefa de Xovellanos (1745-1807), la primer muyer conocida na historia de la lliteratura asturiana y una de les sos figures cimeres, escribe dellos de los sos meyores poemas, como tamién lo fadría neses feches el so hermanu, Gaspar Melchor de Xovellanos (1744-1811), qu'intentó impulsar el proyectu de creación d'una academia que tenía por oxetivu facer un gran diccionariu y una gramática del asturianu. El so destierro a les Balears y la falta de sofitos fixeron fracasar el proyectu. Ye precisamente nesi finar del XVIII, cuando se tien yá constancia escrita dafechu de la esistencia del términu "bable" pa denomar la llingua que se fala n'Asturies.

Nel XIX rescampen tres autores ente los demás: Xosé Caveda y Nava, -editor de la so antoloxía de poesía n'asturianu que ye un adelantu del resurdimientu lliterariu d'otres comunidaes del Estáu-, Xuan María Acebal, poeta d'enclín clásicu, y Tiadoro Cuesta, el poeta popular y festivu asturianu por antonomasia. Nel XIX tamién se cunten autores como Domingo Hevia, Xosé N. Acebal, Flórez de Prado, Fernández de Castro, Xosé Quevedo, Junquera Huergo y dellos otros que falen d'un sieglu onde l'alitar del asturianu nel ámbitu lliterariu yera una evidencia qu'afitaba un futuru meyor. Amás, nesta dómina, los estudios asturianistes reciben un bon emburrión gracies a los trabayos del grupu La Quintana, formáu por Fermín Canella, Fuertes Acevedo, Braulio Vigón o Xulio Somoza ente otros. D'esti tiempu ye la traducción del *Evanxeliu según San Matéu*. El Principie Lluís Lluiciano Bonaparte encarga-y a Manuel Fernández de Castro (1834-1905), obispu, poeta y traductor al asturianu d'otres obres relixoses, facer una traducción al asturianu d'esti Evanxeliu que va espublizase en Londres en 1861.

Y nun pue escaecese'l XIX ensin falar de la *Gramática Asturiana* de Xuan Junquera Huergo (1804-1880) que remata en 1869 esa obra que foi

conocida por muchos de los sos contemporáneos pero nun ve la forma impresa hasta 1991, espublizada pola Academia de la Llingua Asturiana, lo qu'amuesa les dificultaes que'l procesu normativizador y normalizador atopaba na sociedá asturiana que facía ascos a un procesu que facía alitar la burguesía incipiente n'otres rexones d'España.

Y ya nel sieglu XX atopamos a dos autores de muncha calidá que nos faen ver les posibilidaes espresives y lliteraries del asturianu: Xosé García Peláez (Pepín de Pría) y Fernán-Coronas. Del primer terciu del sieglu XX paga la pena tamién destacar la tradición de teatru n'asturianu con autores como Pachín de Melás y el gran ésitu popular qu'algamen les obres de dellos autores como Marcos del Torniello; l'autor de *Soi de Verdiciu*, una de les canciones populares más nomaes ya interpretaes entá güei. Nel XIX faense los primeros estudios llingüísticos de Pidal, editase *Ixuxú*, el primer periódicu dafechu n'asturianu, creáse l'Academia Asturiana presidida por Fabricio y García Rendueles edita una esbilla de poesía (*Los Nuevos Bablistas*).

Les condiciones polítiques y sociales d'Asturies que desemboquen na Revolución Asturiana de 1934 y la Guerra Civil frayen les posibilidaes d'un desenvolvimientu afayaízu de la lliteratura y ruémpense asina los llazos cola emigración. Na posguerra escríbese en xeneral una poesía ruralizada, aunque dellos autores como Llorienzu Novo Mier o Xosefa Canellada entamen a trabayar nel sen d'una recuperación cultural y llingüística qu'aportaría después.

En 1969 créase una asociación que fai por fomentar la llingua asturiana na so vertiente lliteraria y musical. Amigos del Bable ye'l guaño de la vertiente político-social que diba representar, dellos años después, Conceyu Bable. Los sos impulsores son Llorienzu Novo Mier y José León Delestal y les sos actividaes centrárense na edición de discos y concursos lliterarios que recuperaríen l'interés pola música tradicional, la tonada o canción asturiana y la poesía más enraigonada col folclor.

La evolución de la llingua asturiana sigue nun procesu cambiante con una xeneración d'escritores y llingüistes mozos nacíos después de la guerra, que xurden nel panorama asturianu en 1974 a partir de la fundación de l'asociación Conceyu Bable, cabezalera del procesu de recuperación y normalización del asturianu y que da un xiru radical a la visión de la llingua y la lliteratura. Sicasí, esti movimientu nun foi a llograr l'estatus d'oficialidá dientro del Estatutu d'Autonomía (1981), pero algamó la reconocencia de la existencia de la llingua asturiana y la creación de l'Academia de la Llingua Asturiana como órganu oficial del Principáu d'Asturies, que ya cumpliere 25 años d'existencia. L'Academia desendolcó trabayos fundamentales nesti procesu de normalización como la redacción primero de les *Normes Ortográfiques*, de la *Gramática de la Llingua Asturiana* después y, sobre too del *Diccionariu de la Llingua Asturiana* y de la toponimia de la xeografía astu-

riana⁴ que serviría como puntu de partida pal actual procesu de normalización toponímica⁵. Anguaño, los avances son notables, aunque insuficientes. En Lleón, l'Estatutu d'Autonomía de Castiella y Llión nun reconoz la esistencia de la llingua y la idea d'unidá llingüística ente los falantes ta mui perdida. En Miranda del Douru la Cámara Municipal sí sofita'l Mirandés y la República de Portugal aprobó la so oficialidá en 1.998.

Tres de la creación en 1981 de l'Academia de la Llingua Asturiana, que nacía col envís de favorecer l'estudiu, la conocencia y dignificación de la llingua histórica d'Asturies, xurde n'Asturies un movimientu cultural, llingüísticu y lliterariu nomáu "Surdimientu" qu'aportó autores como Xuan Bello (l'autor asturianu actual más conocíu y traducíu a otres llingües), Xuan Xosé Sánchez Vicente, Andrés Solar (muertu mui xoven), Lourdes Álvarez o Adolfo Camilo Díaz, y munchos otros a los que vendríen a sumase nueves xeneraciones d'escritores nos años 90 y los más recientes, yá nel sieglu XXI que siguen amosando la vitalidá de la llingua nel planu lliterariu pese a les torgues que supón l'ausencia d'oficialidá y darréu d'esto d'un prestixu social pernecesariu pa una llingua minorizada con un númeru de falantes tan pequeñu.

1.4. Cifres de la llingua asturiana⁶

1.4.1. Conocimientu de la llingua

Un casu destacáu de les torgues y dificultaes bultables que tien de superar la llingua asturiana nel so procesu de normalización espéyase nos trabayos del Centro d'Investigaciones Sociolóxicas (CIS) sobre'l conocimientu n'España de les llingües distintes del español, onde se vien marxinando sistemáticamente al asturianu cola escusa de que nun ye oficial na comunidá asturiana, como si l'estudiu de la realidá sociolingüística del Estáu tuviera que ver col plantegamientu políticu o ideolóxicu del gobiernu de turnu. Esta marxinación incomprendible dende una perspectiva académica y científica implica que los datos esistentes seyan parciales, poco sistemáticos y, delles

⁴ *Nomes de conceyos, parroquies, pueblos y llugares del Principáu d'Asturies.*

⁵ El Conseyu de Gobiernu del Principáu d'Asturies aprobó' 26 de xunu, los topónimos correspondientes al conceyu de Castrillón, que fai'l númeru 30 de los que ya tienen iguada la toponimia dende qu'entamare'l procesu de normalización na lexislatura pasada. El restu de Conceyos sobre los que trabayó la Xunta Asesora de Toponimia del Principáu d'Asturies y que tienen los sos nomes tradicionales de llugar aprobaos son: Proaza, Ayer, Carreño, El Franco, Llanes, Gozón, L.lena, Llangréu, Cabranes, Sariegu, Bimenes, Villaviciosa, Xixón, Nava, La Ribera, Colunga, Noreña, Grau, Amieva, Corvera, Rivadeva, Pezós, Morcín, Grandas de Salime, Casu, A Veiga, Llaviana y Samartín del Rei Aurelio.

⁶ A La vista l'abandonu institucional de la llingua asturiana existen pocos trabajos qu'informen sobre esa realidá y ufierten cifres.

vegas, contradictorios. Poro, l'Academia de la Llingua Asturiana nel trabayo *Informe sobre la represión y non reconocencia de los drechos llingüísticos n'Asturies*, espublizáu en 2002, afirma que l'asturianu fálenlu más de 350.000 persones d'una población que namái supera'l millón d'habitantes y unes 40.000 más conocen el gallego-asturiano.

Llera (1991)⁷ aporta los siguientes datos en porcentaxes, en 1989, sobre'l conocimientu de la llingua asturiana.

TABLA I
Conocimientu de la llingua asturiana en 1989

	1989
Nun sabe nin tien interés	20,2
Nun sabe pero tien interés	30,1
Ta deprendiéndolu	1,5
Entiéndelu, pero nun lu fala	24,6
Falalu, pero nun lu llee	10,0
Falalu y lleelu	5,9
Amás escribelu	6,5

Fuente: Llera (1991).

Estos datos amuesen un menor número de falantes que los qu'ufre l'Academia de la Llingua Asturiana (2002). Poro, na encuesta de Llera (1994), fecha en 1991, hai un 30'3% de la población que diz espresare más fácilmente n'asturianu qu'en castellán, frente a un 46'7% que diz facelo meyor en llingua castellana y un 15'8% que s'afaya emplegando les dos llingües. Estos datos coinciden dafechu colos resultaos de Sadei (1987), nos qu'un 30% diz espresase n'asturianu nel ámbitu familiar. Siguiendo estes cifras, el Comité Internacional pa la Salvaguarda de los Drechos Llingüísticos de los Asturianos (ICSLRA, nes sos sigles n'inglés) aportaba nel so Informe espublizáu en 2005 que'l número de falantes d'asturianu sedría d'unos 470.000 persones. Ye dicir, un número enforma mayor que'l propuestu pola Academia de la Llingua Asturiana, que debe ufrir esi número a partir de les persones que na encuesta de Llera (1994) afirmen tener l'asturianu como primer llingua (350.000 persones).

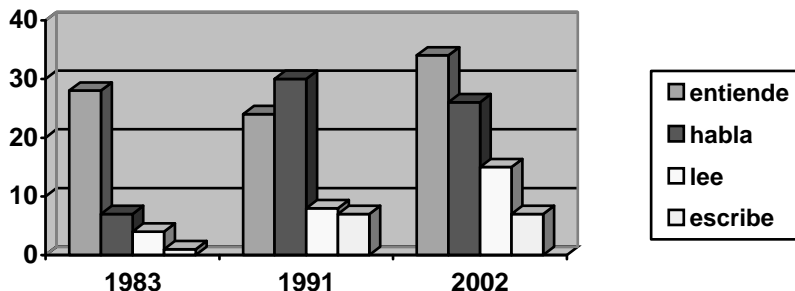
Llera (2002)⁸ ufre una evolución del conocimientu de la llingua asturiana dende 1983 hasta 2002 a partir de los datos declaraos poles persones d'Asturies nes encuestes sociollingüístiques como amuesa esti gráficu.

⁷ F. Llera (1991). *Lliteratura asturiana y consumu editorial*. Uviéu: Principáu d'Asturies.

⁸ F. Llera (2002). *II Estudiu sociollingüísticu d'Asturies. Avance de datos*. Academia de la Llingua Asturiana.

GRÁFICU I

Conocimientu de la llingua asturiana. Periodu 1983-2002.

Fuente: Llera (2004).

De toes formes, independientemente del númeru más o menos exactu de falantes paez afitao qu'una gran parte de los habitantes d'Asturies entienden l'asturianu y, como mínimu, cerca d'un 40% ye capaz d'espresase nesa llingua. Lo qu'amenorga enforma ye'l númeru de persones alfabetizaes n'asturiano (capacidá de lleer y escribir), daqué de toes toes lóxico si tenemos en cuenta que la normativización data de final de los años 70 y completase a lo llargo de la década de los 80.

1.4.2. La enseñanza

La enseñanza de la llingua asturiana introduzse nel sistema educativu en cursu 1984-1985 tres d'un conveniu ente'l Ministeriu d'Educación y Ciencia y el Principáu d'Asturies. Según esti conveniu la enseñanza faise nel horariu llectivu escolar, ye voluntaria y sólo s'enseña naquellos centros que lo soliciten espresamente tres d'un alcuerdu del Conseyu Escolar del Centru, lo que dexa'l drechu a la enseñanza nes manes de la ideoloxía de profesores y representantes de les asociaciones de pás d'alumnos. Nel entamu participaron 6 centros d'Educación Infantil y Primaria con un total de 1.351 alumnos y alumnos, pero nel cursu 2002-2003 había yá 219 centros d'Educación Infantil y Primaria, 54 centros d'Educación Secundaria Obligatoria y 5 Centros de Bachilleratu qu'enseñaben la llingua asturiana. Dende esi cursu 2002-2003 supérase la cifra del venti por cientu del total del alumnáu (20'77% concretamente naquel añu) qu'escueye voluntariamente la enseñanza de la llingua asturiana. La mayoría del alumnáu qu'adepriende llingua asturiana concéntrase na etapa de 6 a 12 años nos centros de titularidá pública y/o concertaos, mentanto que nes otres categoríes el númeru ye muncho menor,

siendo prácticamente insignificante nos centros de titularidad privada y na etapa educativa post-obligatoria (16-18 años). Esto desplícase pol fechu de que na secundaria obligatoria ya s'ufre la opción d'estudiu del asturianu enfrentada a la del francés, una llingua de prestixu internacional, colo qu'amenorga abondo'l númberu d'alumnos qu'escueyen asturianu, que na primaria s'ufierta en competición con "cultura asturiana".

1.4.3. La llingua asturiana en la Universidá

La presencia del asturiano en la Universidá ye pequeña y tá prácticamente llimitada a les enseñances relacionaes cola llingua, que se vienien impartiendo únicamente na Escuela de Maxisteriu y na Facultá de Filoloxía. En Maxisteriu hai dos asignatures *Llingua Asturiana I* y *Llingua Asturiana II* que tienen carácter optativu. Na Facultá, existen asignatures optatives d'asturianu na Llicenciatura de Filoloxía Románica y de Filoloxía Hispánica y, dende'l cursu 1994-95, hai dos títulos propios de la Universidá d'Uviéu: *Espertu en Filoloxía Asturiana* pa Diplomaos de Maxisteriu y *Especialista en Filoloxía Asturiana* pa los llicenciaos de Filoloxía.

Desde 1997, la Universidá d'Uviéu vien reivindicando la homologación del título d'*Especialista en Filoloxía Asturiana* y la so tresformación nuna llicenciatura, pero tala posibilidá siempre foi refugada pol Conseyu d'Universidaes, a pesar del sofitu o apoyu por parte d'otros Rectores de les universidaes españoles. Nesti final del cursu 2007-2008 nel desendolcu del procesu d'adautación al Espaciu européu d'Educación Superior, una votación alreduro de la tresformación de los títulos refugó una propuesta qu'allugaba l'asturianu nel nivel del italianu o'l francés nos nuevos títulos de Grau finando cola dimisión de la Decana de Filoloxía, Ana Cano, presidenta tamién de l'Academia de la Llingua Asturiana. El procesu d'adautación tien de seguir ensin que se puea albidrar el final del mesmu, aunque'l Rector, Vicente Gotor, vien amosándose favorable a que l'asturianu seya un Minor, dientro d'esa nueva ufierta de títulos⁹.

⁹ El casu ye exemplar de la situación qu'atraviesa l'asturianu pola falta d'oficialidá, que foi otra vuelta la disculpa emplegada pa minorizar y marxinar l'estudiu académicu de la llingua. La polémica pue seguise na prensa dixital n'asturianu y na prensa en castellán y amuesa tamién les dificultaes pa llograr consideraciones básiques y elementales pa una llingua pala que los partíos mayoritarios tienen una consideración estremada de la que tienen coles demás llingües del Estáu. Otru casu simbólicu nesti sen ye la publicación pol diariu La Voz de Asturias d'una editorial, qu'apaecía completa en toles cabeceres del Grupu Zeta al que pertenez, na que se suprimía un párrafu nel que se falaba del apoyu del PSOE a les llingües minoritaries tres del so caberu Congresu <<http://atlantic-prau.blogspot.com/2008/07/la-voz-de-asturias-mutila-un-editorial.html>>.

1.4.4. Situación llegal

La última gran dificultá pa la Llingua Asturiana vieno esti mes de xunetu de 2008 de la Comisión Estatutaria qu'estudia la reforma del Estatutu d'Autonomía y que presenta un artículu 4 del Estatutu, robláu pol PSOE y PP, que da marcha atrás al desendolcu llegal que supunxo en Marzu de 1998 la Llei d'Usu y Promoción del asturianu (Llei 1/98 de 23 de Marzu, d'Usu y Promoción del Bable/Asturianu). Esta llei considera “el bable/asturiano, como llingua tradicional d'Asturies, va gozar de proteccción. El Principáu d'Asturies va promover el so usu, difusión y enseñanza.” Amás el so artículu terceru afita que “ye oxetu de la presente llei:

a) Amparar el derechu de los ciudadanos a conocer y usar el bable/asturiano y establecer los medios que lu faigan efectivu. b) Fomentar la so recuperación y desenvolvimientu, definiendo midies pa promover el so usu. c) Garantizar la enseñanza del bable/asturiano, nel exerciciu de les competencies asumies pol Principáu d'Asturies, atendiendo a los principios de voluntariedá, gradualidá y respetu a la realidá sociolingüística d'Asturies. d) Asegurar el so llibre usu y la non discriminación de los ciudadanos por esti motivu”.

La llei d'usu vieno ensin cumplise davezu nos ámbitos institucionales ensin que xueces y políticos ficieren un res por garantizar los drechos que nella se puen lleer¹⁰:

Artículu.4 - Usu alministrativu. 1. Tolos ciudadanos tienen derechu a emplegar el bable/asturiano y a espresase nél, de palabra y por escrito. 2. Va tenese por válidu a tollos efectos l'usu del bable/asturiano nes comunicaciones orales o escritas de los ciudadanos col Principáu d'Asturies.

Agora, la ponencia del Estatutu plantea una redacción pal artículu quartu que nun considera al asturianu “llingua tradicional” nin muncho menos propia, sinón una manifestación del “patrimoniu llingüísticu” [sic]:

¹⁰ Un casu controvertíu foi la negación del Real Institutu d'Estudios Asturianos (que depende económica ya institucionalmente del Principáu) a aceptar una comunicación científica en llingua asturiana nun Congresu d'Estudios Asturianos (<http://www.asturnews.com/index2008.php?idn=2838&hemeroteca=1>). Pero los casos multiplíquense constantemente nos ámbitos institucionales por parte incluso de la Universidá d'Uviéu. Una funcionaria de la Universidá negóse recientemente a recoyer una carta al rector por tar escrita en llingua asturiana del Profesor Dr. García Arias, ex-presidente de l'Academia de la Llingua asturiana (http://www.lne.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008070500_46_653753__Sociedad-y-Cultura-Rectorado-descarta-elecciones-inmediatas-conflicto-Filologia)).

- L'asturianu y el gallego-asturiano constituyen una de les manifestaciones más destacaes del patrimoniu llingüísticu d'Asturies y un valir social de respetu, convivencia y entendimientu.
- El Principáu d'Asturies va velar por promover y fomentar el so usu, asina como'l so espardimientu nos medios de comunicación y la enseñanza, respetando en tou casu les variantes llocales y la voluntariedá nel so aprendizaxe.
- Por Llei del Principáu d'Asturies, que p'aprobase, modificase o derogase requier mayoría de dos tercios de la Xunta Xeneral nun votación final sobre'l conxuntu del testu, regúlase la proteición, l'usu y la promoción del asturianu y del gallego-asturianu.

El caberu párrafu del articuláu plantea la posibilidá de que se revise la Llei d'usu en vigor y al establecer una mayoría de dos tercios fai imposible que se puea promover dende un grupu minoritariu una llei d'esti tipu col sofitu d'ún de los grupos mayoritarios¹¹.

1.4.5. Llingua y opinión pública

Les encuestes sociollingüístiques feches Llera (1994, 2002) son significatives sobre la opinión que-y merez la llingua asturiana a la población d'Asturies:

TABLA II

Opiniones sobre la llingua asturiana de la población asturiana nel periodu 1991-2002

Pregunta realizada	El nombre del habla de su zona es asturiano o bable (1991)	El nombre del habla de su zona es asturiano o bable (2002)	El asturiano es una llingua (1991)	El asturiano es una llingua (2002)	Hablar asturiano es hablar mal (1991)	Hablar asturiano es hablar mal (2002)
Sí	72,7	82,0	60,3	71,0	10,5	10,0
No			32,3	23,0	73,0	82,0
Otras	25,6	11,0	4,0	3,0	12,7	7,0

¹¹ La Xunta Xeneral del Principáu d'Asturies, el Parllamentu asturianu, compónse de 45 diputaos, que nesta llexislatura corresponden 21 al PSOE, 20 al PP y 4 a Izquierda Xunida-Bloque por Asturias-Los Verdes. El sistema electoral divide Asturias artidicialmente en tres circunscripciones (central, oriental y occidental) nun sistema inventáu pola UCD pa garantizase ventaxa electoral que se caltién pol beneficiu que saquen PP y PSOE qu'eviten con esta división en tres circunscripciones un mayor númeru d'escaños pa IX y torguen la obtención d'un diputáu poles fuerces nacionalistes, que podríen superar en dalgún casu, como'l Partíu Asturianista, el 3 por cientu requierú pa tener un diputáu.

No sabe, no con- testa	1,7	7,0	3,4	3,0	3,8	1,0

Fuente: Llera (1994, 2002).

Los datos amuesen qu'hai una clara concencia de la unidá de la llingua na mayoría de la población, qu'amás vien xorreciendo col pasu del tiempu. Igualmente, xorreció la consideración del asturianu como una llingua y amenorga la impresión tradicional de que falar asturianu ye falar un mal castellanu. Un bon exemplu ye que nel añu 2002 namái qu'un 15% de la población niega la esistencia d'un asturianu estándar y reivindica les fales locales. Estos datos correspondense tamién coles encuestes feches por Sadei nos años Tamién s'amuesa la positiva modificación de les actitúes nel tiempu cuando se ve la opinión de los asturianos y asturianas sobre la presencia de la llingua nel sistema educativu o sobre'l deseyu o non de que los neños adeprendan asturianu.

TABLA III

Opinión de les persones d'Asturies sobre'l conocimientu de llingua asturiana de los alumnos

¿Quiere que sus hijos hablen asturiano?	1985	1991
Sí	28,21	66,5
Sí, con condiciones	23,53	
Quizás	30,73	21,1
No	15,93	11,0

Fuente: Sadei (1987) y Llera (1994).

Los resultaos d'esta pregunta na encuesta de Llera (2002) son amás asemeyaos a los que se puen atopar en 1991 (Llera, 1994), ensin qu'haya cambios significativos:

TABLA IV

Opinión de les persones d'Asturies sobre la presencia del asturianu nel sistema educativu

	1985	1983	1977
Sólo castellano	26,47	34,000	30,90
Asturiano optativo	34,73	11,00	23,60
Más asturiano que castellano	0,67	-	-
Escuelas separadas	1'67	5,80	4,20
Más castellano que asturiano	-	48,50	39,70

Fuente: Sadei (1987), Sadei (1984) y Sadei (1979).

TABLA V

Opinión de los asturianos y asturianas sobre la presencia de la llingua nel sistema educativu

	1991	2002
Asturiano voluntario	71,3	66,0
Asturiano obligatoriu	17,1	22,0
No tiene que estar	9,1	12,0

Fuente: Llera (1994, 2002).

Esta modificación positiva de les actitúes respetu al asturianu vese tamién nos trabayos más recientes, como la Primera Encuesta Sociolingüística de Xixón¹², fecha pol equipu de l'Euskobarómetro con Llera a la cabeza, qu'entama les sos conclusiones precisamente con esa reflexión:

Podemos resumir que, en xeneral, les actitúes y demandes de los y les xixoneses en rellación al asturianu son mayoritariamente positives pa la so recuperación normalizadora, pero tamién s'apúnten señales d'alarma.

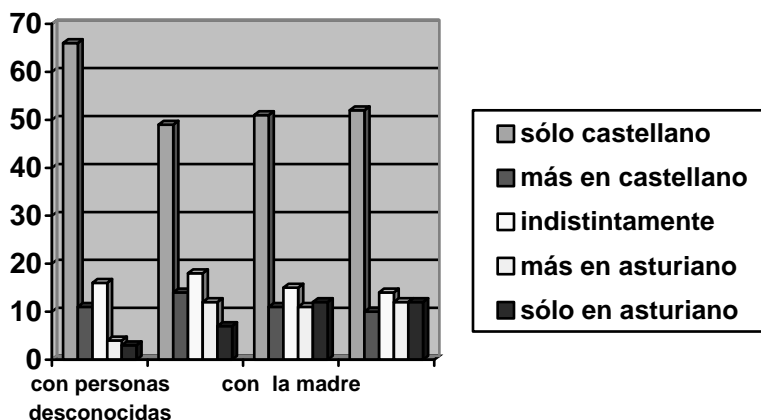
Asina, en primer llugar, existen poques duldes sobre la voluntá mayoritaria de los y les xixoneses al rodiu de la necesidá de protexer institucionalmente l'asturianu, magar del recule con respetu al conxuntu de los asturianos. Lo importante ye que nun hai categoría nin grupu social o políticu onde esta demanda nun seya mayoritaria. Por ello, como víemos nel capítulu terceru, onde amosáremos la crítica pola escasa implicación institucional na proteición y la recuperación llingüístiques, agora la inmensa mayoría de los y les xixoneses piden-y al so Ayuntamiento que, n'efectu, s'implique más na promoción del usu y la presencia pública del asturianu. En concreto, consideren mayoritariamente necesarios los cursos d'alfabetización d'adultos, les campañes d'usu y promoción del asturianu y la promoción de concursos y premios lliterarios, escolares y artísticos, en xeneral. p'afitar l'usu y prestixu social del asturianu.

Poru, lo que tamién amuesen les encuestes sociolingüístiques ye un retrocesu respetu al usu del asturianu nel contestu familiar y na so consideración como primera llingua, ya incluso un retrocesu nel usu de la llingua asturiana tanto nos usos públicos como n'otros usos privaos.

¹² LLERA RAMO, Francisco José; Pablo SAN MARTÍN ANTUÑA. *L'asturianu en Xixón. Primer encuesta sociolingüística municipal / El asturiano en Gijón. Primera encuesta sociolingüística municipal*. Mieres: Editora del Norte, 2005.

GRÁFICU III

Preferencias lingüísticas de las personas de Asturias para comunicarse

Fuente: Llera (2002).

A la vez, na mesma encuesta de Llera (2002), la percepción xeneral de que se fala menos asturianu respetu al añu 1991 aumenta en 14 puntos.

TABLA VI

Conciencia de la sociedad asturiana sobre la desaparición del asturiano. Período 1991-2002.

	1991	2002
Sobrevivirá	39	25
Sobrevivirá con dificultades	22	24
Depende	16	11
Desaparecerá lentamente	14	23
Desaparecerá inevitablemente	7	15
No sabe, no contesta	2	2

Fuente: Llera (1994, 2002).

Polo que cinca a les perspectives de futur, nel añu 2002, el 57% de la población encuestada diz que'l poder políticu nun fai un res o fai poco pal mantenimientu y la promoción del asturianu, mentanto que, en 1991, esa cifra yera del 47%.

El International Committee for the Safeguarding of Linguistic Rights in Asturias, presidíu por Paul Lefin apautóse en Liège (Bélxica) en setiembre de 2004 nuna riestra recomendaciones que siguen plenamente vixentes cuatro años depués¹³:

1. La lengua asturiana y la lengua castellana han de tener el mismo estatus jurídico, lo cual implica un régimen de cooficialidad con sus consiguientes deberes y derechos para todas las personas asturianas.

2. La oficialidad de la lengua asturiana debe completarse con una Ley de Normalización que garantice y vele por los derechos lingüísticos de las personas que tienen esta lengua como propia. Tal garantía ha de aplicarse en el conjunto de los ámbitos públicos de la sociedad asturiana (educación, administración, medios de comunicación, etc.). Igualmente, dicha ley debe contemplar la existencia del gallego-asturiano y regular, en su ámbito territorial y en igualdad de condiciones, los derechos de las personas que lo hablan

3. Las instituciones asturianas deben reconocer a la Academia de la Llingua Asturiana como la máxima autoridad científica en lo relacionado con la lengua asturiana, apoyar su trabajo de normativización y consultarla respecto a cualquier actuación legislativa que implique la toma de decisiones normativas.

4. Es preciso promover, de manera eficaz, la presencia social de la lengua asturiana en los ámbitos de la actividad política, administrativa, educativa, informativa, cultural y legislativa. La lengua asturiana tiene que estar presente en todos los aspectos de la vida pública asturiana. Han de arbitrarse, además, cuantas medidas democráticas sean necesarias para hacerlo posible, todo ello sin menoscabo de la presencia social del gallego-asturiano en su territorio.

5. Se ha de garantizar la extensión y la universalización del aprendizaje de la lengua asturiana a lo largo de la enseñanza obligatoria. Además, se ha de introducir la posibilidad de estudiar todo o una parte del currículum en lengua

¹³ Esti Comité internacional nomáu “International Committee for Safeguarding of Linguistic Rights in Asturias” finaba'l miércoles 27 de Payares de 2002 la so visita a Asturias depués de conocer de la man de los responsables y protagonistas de los movimientos sociales favorables a la llingua asturiana, los representantes sindicales, los mayestros, alcaldes de dellos conceyos d'Asaturies, el gobiernu, la Xunta Xeneral y el Rectoráu, la realidá sociolingüística d'Asturies y la situación real de los drechos llingüísticos de los falantes d'asturianu.

L'International Committee for Safeguarding of Linguistic Rights in Asturias taba formáu por dellos especialistas ente los que s'alcontraben el políticu portugués del PSP Julio Meirinhos, responsable cimero de la declaración unánime d'oficialidá de la variantes del asturianu que se fala en Mirada do Douro, el mirandés, como llingua oficial en Portugal; el profesor de la Universidá de Girona y espeslista nomáu a nivel internacional na estaya del billingüismu educativu Ignasi Vila; la doctora n'Antropoloxía y coordinadora del programa Mercator-Education de la Unión Europea, la holandesa Alie Van der Schaaf, y el presidente del Comité y presidente al mesmu tiempu de la Association Internationale pour la Défense des Langues et Cultures Menacées (AIDLCM), el valón (Belxica) Paul Lefin, a los que se xunía el periodista asturianu Próspero Morán, tamién filólogu, como representante llariegu nel Comité.

asturiana, sin detrimento del conocimiento de lengua castellana. Dichas medidas deben de extenderse al gallego-asturiano en su territorio.

6. La toponimia del Principado de Asturias debe de adecuarse a su forma tradicional, de acuerdo con los preceptos legales y siguiendo la normativa lingüística emanada de la Academia de la Llingua Asturiana.

7. Tiene que garantizarse la financiación pública, mediante subvenciones u otras medidas y de acuerdo con la legislación vigente, tanto de la producción cultural en lengua asturiana como de los medios de comunicación que utilicen esta lengua.

8. La creación de una televisión pública regional significa la posibilidad de un gran impulso social para la lengua asturiana, siempre y cuando su presencia sea altamente significativa. En este sentido, sería necesario un código de actuación que respetara las variantes orales de la lengua asturiana y la existencia del gallego-asturiano.

2. EL PERIODISMO EN LINGUA ASTURIANA ANGUANO

2.1. La llingua asturiana y los medios de comunicación

Los asturianos entamaron el sieglu XXI a la cabeza de les comunidaes autónomes del Estáu Español na llectura de prensa escrita, con un 59,9% de los mayores de 14 años lleendo davezu la prensa diaria en 2004. El Principáu d'Asturies, la Comunidá Foral Navarra y el País Vascu son les tres comunidaes que más lleen de tol Estáu, onde la media ye del 39,7%. En Navarra lleen periódicos el 57,3% de los mayores de 14 años, y nel País Vascu'l 54%, pero nes dos comunidaes bien amenorgándose la cifra nos últimos dos años. Los vascos yeren hasta hai poco los habitantes del Estáu español que más periódicos llefen, según los datos del Institutu Nacional d'Estadística d'España (INE). La situación en País Vascu ye especialmente significativa, porque la llectura de periódicos baxó enforma nos caberos años del 59,3% del estudiu del INE de 2002, al 54% de 2004.

Los últimos datos conocíos malpenes varíen con respeutu a estos; les comunidaes donde más periódicos se llefen en 2006 yeren Navarra (61%), Asturias (59%) y País Vasco (57%)¹⁴.

Esta situación que permite, por exemplu, que'l diariu *La Nueva España* seya l'octavu con mayor difusión del Estáu, ye ensin embargo un pilancu pal desenvolvimientu de nuevos proyeutos periodísticos y darréu d'ello pal xurdimientu de proyeutos en llingua asturiana, por afitar d'un llau los medios escritos énte los audiovisuales o dixitales y d'otru dexar per pocu espaciu pa la creación d'audiencies nueves (el resultáu que xurde de multiplicar

¹⁴ <http://www.elmundo.es/elmundo/2007/08/17/comunicacion/1187351207.html>

l'altu índiz de llectura de periódicos por una pirámide poblacional dafechu invertida ye enforma infranqueable).

Los años 70 y 80 teníen entá una situación que facía albidrar posibilidaes de desendolcu de nueves iniciatives (d'aquelles dómines ye l'intentu d'emular el llanzamientu d'*El País*, col *Asturies Diario*, que quedó desaniciáu a los pocos años. Pero l'aniciu d'esos intentos tien de treslladanos a 1974. Nesi añu creábase la revista *Asturias Semanal* qu'emplegó en delles de les sos seiciones la llingua asturiana. La revista quedó desaniciada nel añu 1.977, pero amosó que yera posible l'usu del asturianu nos medios de comunicación de forma normal arreblagando penriba de dellos sieglos de marxianación nos que la presencia de medios dafechamente desendolcaos en llingua asturiana yera inesistente y l'apaición del asturianu nos medios escritos en castellán tenía un enfotu dafechamente folclorista. Anguaño publícase'l periódicu selmanal *Les Noticies* dafechu en llingua asturiana y una emisora de radio, *Radio Sele*, emite tamién dafechu n'asturianu. La *Cadena Ser* y *Onda Cero*, pela so parte, emiten programes diarios de curtia duración n'asturianu. Y la situación no que cinca a la prensa dixital ye muncho meyor con dos diarios dixitales qu'empleguen exclusivamente la llingua asturiana: *Asturies.com* y *Asturnews.com*. Por último, delles televisiones d'ámbitu local empleguen ocasionalmente l'asturianu (dibuxos animaos, programes infantiles, documentales, etc.).

Nel restu de medios de comunicación, la presencia de la llingua asturiana ye testimonial y únicamente se vien emplegando en dellos casos pa informar de la situación de la llingua o d'aspeutos que cinquen a la cultura y el folclor asturianu.

En sin embargu, esta situación contrasta coles actitúes positives que siempre espresara la sociedá asturiana no que cinca a la presencia de la llingua nos medios. Nes encuestes sociolingüístiques hai, por exemplu, una importante demanda de prensa diaria sólo en llingua asturiana (56%) o de la esistencia de seiciones fixes n'asturianu (84%). Igualmente, reivindicase una mayor presencia de la llingua na radio y na televisión y, concretamente, no que se refier a la entós futurible televisión autonómica, el 62% creyía al entamar el sieglu que la presencia de la llingua nun podía ser únicamente testimonial, como a lo postrero vien socediendo.

Les actitúes positives siguen siendo dafechamente significatives, como asoleyaba la Primer Encuesta Sociolingüística de Xixón¹⁵.

La llaceria na que s'alcuentra dende los primeros proyeutos de presencia de la llingua asturiana nos medios de comunicación, tanto la llengua mesma como la lliteratura que se produz n'asturianu ye enforma conocida por tolos

¹⁵ LLERA RAMO, Francisco José; Pablo SAN MARTÍN ANTUÑA. *L'asturianu en Xixón. Primer encuesta sociolingüística municipal / El asturiano en Gijón. Primera encuesta sociolingüística municipal*. Mieres: Editora del Norte, 2005.

asturianos y asoleyase cada xornada al abrir les páxines de cualquier diariu, al siguir la programación de cualquier emisora audiovisual ya incluso al coneutase a Internet.

2.2. Los medios audiovisuales

Nos medios audiovisuales la presencia de la llingua asturiana ye pequeña y esporádica dende siempre y vien siendo llabor personalizable en tolos casos, hasta'l puntu de que la presencia d'un profesional determináu ye lo que fai albidrar si xorrecherà o quedará desaniciada tres de la so marcha d'esi mediu la presencia de lo asturiano na programación.

El mediu audiovisual foi ún de los llugares nos que mayor esperanza se punxo nel pasáu.

Aunque'l mediu televisivu nun espoxiga decisivamente n'Asturies hasta mediaos de la década de los 90 cola llegada de les emisores locales, a iniciativa de la Consejería de Cultura desarróllense baxo los gobiernos de Pedro de Silva les primeres aproximaciones del asturianu al mediu televisivu, entamando nel añu 1984 con una sección selmanal sobre llingua asturiana al cargu de Carlos Rubiera que se caltuvo a lo llargo de 92 programes, mientras qu'a lo llargo la década de los 80 desarrollóse una primer esperiencia de programes informativos n'asturianu con forma de magazine de tipu xeneralista (programes específicos del calter periódicu, davezu selmanales) nos que se trataben noticies d'actualidá presentaes por Próspero Morán, amás d'una presencia pequeña pero efeutiva nos informativos na forma de pequeños *lead* o entradilles que se daben en llingua asturiana al entamu o la fin del informativu cimeru de la programación. Poro, TVE suprimió cuantayá la so programación n'asturianu, hasta'l puntu de qu'anguaño namái que noticies redactaes y preparaes por profesionales con procuru y enfotu pol procesu de normalización salen a antena en llingua asturiana. Nesti sen, la situación ye talmente como la d'hai venti años.

2.2.1. Les televisiones locales

Dende mediaos de los 90, les televisiones locales incorpórense con fuerza al panorama informativu n'Asturies, participando de la dinámica de subvenciones. El formatu favoritu pa estes canales a la hora de preparar programación n'asturianu va ser el del reportaxe, sobremanera los rellacionaos con temátiques de cultura asturiana, senderismu y actividaes d'ociu y tiempu llibre. Ye de reseñar nesti campu la esperiencia del divulgador y espertu en cultura asturiana Xurde Morán, que consiguió colocase col so programa "caminos y rondes" como l'espaciu con más audiencia de la canal Televisión

Local Gijón (TLG) de manera cásique ininterrumpida a lo llargo de dellos años.

Les televisiones locales ensayaron tamién otros formatos pa la difusión del asturianu ente los que poemas sorrayar la esperiencia que la canal Tele-Asturias llevó a términu a lo llargo del añu 2.003 cola serie de dibuxos animaos “El Faru d’Iyán”. Tratóse esti d’un proyectu que representaba un doble desafu pa la canal promotora al ser la primer esperiencia de programación infantil n’asturianu, y tamién de la primer esperiencia de doblaxe d’una serie orixinalmente de fala inglesa al asturianu, rexistrando datos d’audiencia equiparables a los d’otros programes en llingua castellana. Llamentablemente, el cambéu na direcció de la canal de TV que xestionaba’l proyectu torgó’l que tuviere continuidá, aunque había idees pa llevar alantre’l doblaxe d’otres series. Una de les conclusiones más positives de la esperiencia con “El faru d’Iyán” foi que valió pa crear un grupu d’actores de doblaxe y especialistas en llingua asturiana encargaos de facer les traducciones bien compenetraos los unos colos otros, valiendu como bancu de prebes pa futures esperiencias nesti terrén.

Les televisiones locales d’Uviéu (TLO) y Xixón (TLG) tienen anguaño dellos programes informativos y de variedaes en llingua asturiana.

TELE AVILES SL	Programa n’asturianu durante 6 meses
TELEVISION LOCAL GIJON SL	52 programes de “Caminos y rondas”
	7 programes de “Tradiciones, Fiestas y Costumbres”
	12 programes “Del Esva al Nalón”
TELEVISION POPULAR DE ASTURIAS SA	Programa “Dame tira”
UNIPREX SA	Programa “Informativo Regional”
	Programa “Noticies d’Asturies” n’Europa FM
	Programa “Coses Nuestras” n’Europa FM
	Programa “Nuesa Asturies” n’Europa FM.

2.2.2. La Televisión Autonómica: Televisión del Principáu d’Asturies

La idea de contar con una televisión autonómica propia lleva más de dos décadas presente, con ciclos socesivos de mayor o menor interés, na sociedá asturiana. La puerta abierta al autogobiernu que propició l’Estatutu d’Autonomía del Principáu d’Asturies, sancionáu pol Rei Juan Carlos el 30 d’avientu de 1981, nun se concretó ensin embargu na creación d’un ente de comunicación audiovisual d’ámbitu autonómicu, en parte porque l’Estatutu,

que-y otorgaba a la comunidad competencias xenerales pa entamar so propiu sector públicu, nun falaba esplicitamente una posible radiotelevisión asturiana. Somorguiáu na falta de concreción y consensu políticu, el proyectu permaneció nuna situación d'ostracismu nos años ochenta, dexando a Asturias al marxe del intensu ciclu de creación de les primeres televisiones autonómiques de titularidá pública (Euskal Telebista, 1982; TV3 de Catalunya, 1983; Televisión de Galicia, 1985; Canal Sur, Canal 9 y Telemadrid, 1989) y faciéndola asistir, amás, al surdimientu de segundos canales (ETB-2, 1986; Canal 33, 1989).

Coincidiendo con un segundu ciclu de creación d'entes autonómicos de comunicación audiovisual y desdoblamientu d'otros yá esistentes (Canal 2 Andalucía, 1998; Televisión Canaria, 1999; Castilla-La Mancha TV, 2001), los cuatro partíos políticos con representación na Xunta Xeneral del Principáu -PP, PSOE, IU y PAS- pesllaron en xineru de 1999 una reforma del Estatutu d'Autonomía qu'incluyó nel testu llegal una referencia monográfica al sector audiovisual públicu: L'artículo 17 pasó a reconocer la potestá de la comunidad autónoma pa regular, crear y mantener so propia televisión, radio y prensa y, en xeneral, tolos medios de comunicación social pal cumplimientu de los sos fines.

A partir d'esi puntu, la práctica política condicionó dafechu la evolución del proyectu. El Partíu Socialista, encabezáu pol hasta entós alcalde de Xixón, Vicente Álvarez Areces, algamó mayoría absoluta nes elecciones autonómiques de xunu de 1999. El programa electoral del PSOE incluía la creación de la TV asturiana, pero'l primer mandatu d'Areces nun vio ñacer l'ente por mor d'engarradielles intestines ente la Federación Socialista Asturiana –roceana énte un mediu que'l presidente podría usar en beneficiu propagandísticu propiu- y el propiu Gobiernu, defensor del proyectu pero maniatáu pol so grupu parlamentariu. Na oposición, el PP declaróse dende l'empiezu contrariu a la televisión por camentar que yera una iniciativa superflua y cara, mientras qu'Izquierda Xunida optó pola defensa d'una TV de calidá, non xeneralista, con presencia de la llingua asturiana y ayena al control políticu.

Esi foi precisamente'l principal caballu de batalla na negociación política. Llueu de dos años d'hibernación del proyectu, la Xunta Xeneral llamó a consultes, na seronda de 2001, a distintos profesionales de la comunicación y a estremaos colectivos sociales, col envís d'escuchar les sos propuestas pal nuevu ente. El 17 de marzu de 2003, nes bocaes del primer mandatu d'Álvarez Areces, aprobóse a la fin la Llei 2/2003, de Medios de Comunicación Social, qu'alpenes nueve meses depués rexistró la so primer modificación. El PSOE perdiera la mayoría absoluta nes elecciones autonómiques de mayu d'esi añu y, con ella, la facilidá llexislativa pa nomar el conseyu d'alministración de la TV y poder echar a andar finalmente'l proyectu. El

cambiu llegal “ad hoc”, introdució na Llei d’acompañamientu de los presupuestos autonómicos pa 2004, permitió salvar la negativa’l PP a nomar sos correspondientes miembros del conseyu de la TV –y el consiguiente bloquéu del ñacimientu del ente- con un artículu que fai posible la elección d’a lo menos ocho de los quince consejeros por a lo menos dos grupos parlamentarios. Con esi quórum, el conseyu d’alministración yá pue echar a andar, y con él la TV.

Según les primeres previsiones del Gobiernu asturianu, qu’ostentaben per primera vegada en coalición PSOE ya IX, la radiotelevisión autonómica diba empezar emitir provisionalmente n’ochobre de 2004 dende la Universidá Llaboral de Xixón, pa pasar llueu a una sé definitiva nel Parque Tecnolóxicu, en Llanera. Diba producir mil hores selmanales de conteníos propios, tener un equipu de noventa profesionales, cubrir toa Asturias ya integrar tres estayes dependientes d’una redacción única: una televisión, una radio y un periódicu dixital. Magar de too ello, el Gobiernu central decidió el 6 de febreru de 2004 recurrir énte’l Tribunal Constitucional la modificación llegal sobre la elección del conseyu d’alministración del Ente, al entender que’l Principáu excede sos propies competencies nesti asuntu.

Asina que los planes quedaron en daqué que nun s’asemeyaba un res a los plantegamientos del aniciu. Les emisiones de la TPA (televisión del Principáu d’Asturies) entamaron en 2006, pero les emisiones en llingua asturiana nun apaecieron na emisión hasta’l mes de marzu de 2007, xustamente n el caberu fin de selmana y al cumplir seis meses d’emisiones y faciálo cola estrena d’una nueva temporada de Camín de Cantares, que va siguir emitiéndose cada sábadu a la una la tarde. Pero amás, otros programes van tener cambios d’horariu y Al Aldu cambia de productora, pasando a manes de “Saltadera” la nueva empresa audiovisual d’Antón García.

El primer añu d’emisiones n’asturianu zarrose con un bon balance d’audiencies y col afitamientu de los programes en parrilla: Nós, Al Aldu, Camín de Cantares y Pieces, qu’unque tuvo peores resultaos d’audiencia, va siguir na programación de la TPA. El programa Al Aldu, qu’inclúi los espacios “La risión” con Lluís Antón González, “A galmiaes” con Carlos Suari, “Recetes con cuentu” de Milió’l del Nido, “Xente de casa” con Inaciú Galán y l’“Axenda d’Asturies” con Mercedes Menéndez, sufrió dellos cambios d’horariu emitiéndose, unu a unu, de llunes a vienres a les nueve la mañana, a lo llargo de la temporada 2007-2008.

Les audiencies de los programes en llingua asturiana son enforma significativos, pese al so allugamientu los sábados nos horarios que compiten con la Fórmula 1 y que son davezu los de menor audiencia televisiva en toles cadenes. Poro, la fidelización del públicu interesáu ye enforma significativa y comparativamente, el share de los programes n’asturianu tan penriba de los

programas en castellán del mesmu día d'emisión y de tolos demás díes de la selmana, como amuesen estes tables:

Audiencia del Sábadu 17 de Marzu de 2008: 11,3%

- “Presta asgaya”: 1.000 y 2,7%
- “Dawson crece”: 2.000 y 2,5%
- “El arte de vivir”: 12.000 y 2,5%
- “Pieces”: 9.000 y 9,3%
- “Nos”: 10.000 y 11,7%**
- “Camin de cantares”: 19.000 y 19,3%**
- “TPA Noticias 1”: 14.000 y 6,9%
- “Cine” “El virginiano”: 29.000 y 11,5%
- “Conexión Asturias”: 22.000 y 10%
- “Fútbol”: 68.000 y 28,3%**
- “TPA Noticias 2”: 32.000 y 12,2%
- “La vuelta al mundo”: 26.000 y 8,7%
- “Cine” “De profesión duro”: 38.000 y 11,7%
- “Cine 2” “Los pájaros”: 7.000 y 4,2%

Marzo 2008:

JUEVES 20	Media: 5,5%
Asturias en 25	0 y 0,8%
Mirasturias	1.000 y 1,7%
Se he escrito un crimen	1.000 y 2%
24x30	8.000 y 8,7%
Al Acecho	11.000 y 10,8%
Presta Asgaya	3.000 y 2,2%
Un mundo de fantasía	7.000 y 4,8%
TPA Noticias 1	31.000 y 13,3%
La Niñera	11.000 y 3,4%
Gata Salvaje	10.000 y 3,6%
100% Salud	4.000 y 1,4%
Al Acecho	7.000 y 3%
Walker	13.000 y 5,4%
Conexión Asturias	19.000 y 7,7%
TPA Noticias 2	25.000 y 8,5%
Espartaco	23.000 y 6%
Mirasturias	4.000 y 1,5%
Mirasturias	9.000 y 5,4%
El arte de vivir	10.000 y 10,5%

Mayo 2008:

VIERNES 9	Media: 6,8%
Se ha escrito un crimen	0
Los colores del verde	1.000 y 2,5%
Contresentidos	1.000 y 1,2%
Con 2 de Azúcar	6.000 y 5,3%
TPA Noticias 1	22.000 y 11,5%
La Niñera	9.000 y 3,1%
Cine	8.000 y 3%
Walker	7.000 y 3,2%
Walker	10.000 y 5,4%
Conexión Asturias	16.000 y 7,2%
TPA Noticias 2	29.000 y 11,2%
Asturias en 25	34.000 y 11%
Cine	40.000 y 10,4%
Mip/Tuck	19.000 y 6,7%
TPA Noticias 3	8.000 y 3,9%

L'éxitu d'audiencia que vienen teniendo los programes n'asturianu que la Televisión del Principáu d'Asturies (TPA) emite dende marzu de 2007 "obliga" al Ente autonómicu a seguir trabayando nel desarrollu y consolidación d'esa parte de la parrilla. Eso dixo José Ramón Pérez Ornia, direutor de la RTPA, na rueda de prensa na que se presentaron unos datos d'audiencia que demuestren que l'usu del asturianu na televisión supón, amás d'un factor bien importante pa la normalización y difusión de la llingua, una bona fonte d'audiencia. Les cifres falen por sí mesmes y son bien explícites. La media d'audiencia de los programación n'asturianu de la TPA sitúase nel 11,8%, mientes que la de la cadena queda nel 6,8%, lo que ye tanto como dicir que los espacios nos que s'usa l'asturianu como llingua vehicular son vistos pol doble de persones de les que ven habitualmente la TPA.

Anque l'éxitu d'estos programes yera dalgo que yá se sabía dende hai tiempu, el cuadru facilitáu pol Ente autonómicu cola evolución de les audiencies dende qu'empezaran les emisiones n'asturianu ye la so demostración más evidente. Nesti últimu añu, la media de la TPA namás foi quien a superales en dos momentos: ente los meses de xunetu y ochobre y nel pasu d'avientu de 2007 a xineru de 2008. A partir d'esti últimu mes, el númeru d'espectadores de los programes n'asturianu siguió la so segunda meyor evolución (la primera dióse ente ochobre y payares de 2007, nel qu'ascendió del 3,6% al 8,8%), con una xuba de más de cuatro puntos porcentuales (del 7,3% rexistráu nel pasáu mes de xineru al 11,8% d'esti mes de marzu).

Nel mes de marzu de 2008, José Ramón Pérez Ornia fizo una presentación pública na que foi analizando los datos del primer añu d'emisiones de la TPA n'asturianu dende tres óptiques distintes.

En primer llugar, fixo referencia al aspectu sociollingüísticu pa remarcar que la puesta en marcha de la programación asturianu de la RTPA supunxo la materialización del so enfotu más importante como responsable del Ente, que nun yera otu que'l de «reflexar la realidá d'Asturies», y destacó l'apueste que, en términos económicos, se fixera dende la cadena pa reforzar esti tipu de programes. Ornia recordó que les emisiones n'asturianu escomenzaron «con una inversión de 180.000 euros aprobada na Xunta Xeneral del Principáu» y qu'esi presupuestu incrementóse dende la propia TPA nun 455% hasta invertir, ente 2006 y 2008, un total de 819.000 euros na producción de programes n'asturianu. Tamién añadió que la canal autonómica «ta contribuyendo a que la llingua asturiana tenga un valor nuevu qu'inda nun algamare completamente hasta agora y que nun ye otu que'l valor audiovisual».

Otru de los aspectos que destacó Ornia nel so discursu foi'l que tien que ver col diseñu d'una estructura empresarial enfocada a la elaboración de productos audiovisuales al dicir que la TPA «ta contribuyendo a la creación d'una industria de producción audiovisual n'asturianu».

Sicasí, el mensaxe más importante que dexó na so comparencia foi'l que tuvo que ver col reconocimientu de la esistencia de la «demanda evidente» que la sociedá asturiana tien de productos d'esti tipu, una demanda que fai que la TPA tea «obligada a siguir trabayando na producción de programes n'asturianu», consolidando y desarrollando lo que yá se tien y buscando propuestes nueves que llevar a l'audiencia. N'actualidá, la TPA emite, dientro del espaciu que-y dedica a la llingua asturiana, los programes «Camín de cantares», «Pieces», «Nós» y «Al aldu» (un contenedor compuestu polos espacios «A galmiaes», «Recetes con cuentu», «La risión», «Xente de casa» y «Axenda d'Asturies»).

De toos ellos, foi «Camín de cantares» el que más espectadores llevó a la TPA nesti últimu añu. El programa producíu por Ámbitu Audiovisual y conducíu por Xosé Antón Fernández «Ambás», baxo la direcció de Ramón Lluís Bande, tuvo'l pasáu 9 de febreru un «share» del 30,2%, con una audiencia media de 28.000 tevidentes, que supunxo amás un máximu históricu dientro de la programación xeneral de la TPA. Sicasí, nun foi l'únicu porcentaxe bonu d'esi programa, que dende la so salida a antena vieno rexistrando dellos datos d'audiencia que nun tardaron en consolidalu non como'l más vistu de tolos que s'emiten asturianu, sinón como un referente na programación xeneral de la TPA.

Asina, la distancia que separa les sos audiencies de les de los otros programes n'asturianu ye, de fecho, notable. El meyor datu d'audiencia de

«Al aldu» foi un 18,8% (11.000 espectadores), mientes que «Nós» tien el so máximu nun 15,8% (6.000 espectadores) y «Pieces», tamién producíu por Ámbitu Audiovisual, llegó a ser vistu'l 8 de marzu pasáu por 14.000 espectadores que supunxeron un 15,4% de «share». El sábadu 29 de marzu, como primer pasu pa esa «consolidación» de les emisiones n'asturianu, la TPA estrenó un nuevu programa grabáu na llingua del país, «El cuentacuentos de Presta Asgaya», dirixíu al públicu infantil.

José Ramón Pérez Ornia aprovechó'l balance del primer añu d'emisiones n'asturianu pa firmar un conveniu de collaboración cola Academia de la Llingua Asturiana (ALLA) pol que la institución va dar asesoramientu llingüísticu a los profesionales del Ente autonómicu, amás d'ofrecer delles acciones de formación nes que van a enmarcase cursos y seminarios de calter científicu y divulgativu. El conveniu, que tien un calter bialañal y prorrogable, tamién inclúi ente los sos oxetivos afitar canales d'espardimientu y promoción de la llingua asturiana y l'intercambiu d'información ente l'Academia de la Llingua Asturiana y la TPA sobre actividaes llevaes al cabu por caúna de les instituciones.

Poru, l'optimismu del Direutor Xeneral de la TPA nun ye compartíu por toles instituciones que tienen daqué que dicir al respective. La presidenta de l'Academia de la Llingua Asturiana, Ana Cano, denunció díes depués nunes declaraciones a l'axencia Europa Press, la situación de discriminación na que ta l'asturianu nel modelu de programación de la Televisión Pública del Principáu d'Asturies. Según la máxima responsable de l'ALLA la TPA habría emitir a lo menos el 50% de la so programación n'asturianu y, nel mesmu sen, pidió l'usu del asturianu como “llingua vehicular nún de los dos espacios informativos diarios de la TPA, el del mediudía o'l de la nueche” como “una preba de que la cosa entama a dir con normalidá”.

Nel repartu de responsabilidaes Ana Cano venceya la situación de desanicu que vive l'idioma a la falta de voluntá política por algamar la oficialidá. Según la responsable académica'l mayor problema al que s'enfrenta l'asturianu ye la perda de tresmisión xeneracional de la llingua de padres a fíos, dalgo que podía camudase dafechu cola oficialidá, y con una Llei de Normalización que faiga viable la normalización social real.

Per otra parte, alreduer del tema de la incompatibilidá de les variantes dialectales de la llingua cola norma académica, Ana Cano niega la mesma:

Nenguna norma respunde exactamente a lo que se fala na cai en nengún idioma, y eso nun ye problema específicu del asturianu”, apuntó la presidenta al tiempu que recordó qu'unque l'asturianu normativu ta fechu, en fonética y morfoloxía, alreduer de la variante central esto nun diba ser problema ya que “la identificación del falante cola llingua culta solucióname con una bona escolarización, cola presencia digna de la llingua nos medios de comunicación y con una bona normalización social.

2.3. Les canales radiofóniques

Delles radios comerciales de calter estatal emiten programes n'asturianu; Onda 0, Radio Asturias, Ser-Xixón y COPE. Nel ámbitu de la radiodifusión independiente Radio Sele (Uviéu) emite dende 1985 n'asturianu dafechu y Radio Kras (Xixón) tien bona parte de la so programación n'asturianu.

Dende'l mes de Xineru de 2001, la programación de Radio Asturias (Cadena Ser) vien ufiertando, conforme con un proyeutu presentáu hai dellos años a la Consejería de Cultura del Principáu d' Asturias, dellos programes y espacios en llingua asturiana a lo llargo de la so programación. Esta emisión inxertase nel proyeutu de programación de Radio Asturias que por primera vegada en 2003 ocupa la totalidá del añu, normalizando dafechu les emisiones en llingua asturiana y faciéndoles tar presentes en tola programación añal ensin distingu dengún, estremándose asina d'otros medios de comunicación audiovisual que sólo emiten espacios en llingua asturiana nel segundu semestre del añu, tres de les convocatories de subvenciones del Principáu d' Asturias¹⁶.

Estos programes distribúinse de la forma más afayadiza pa que coincida la so emisión con toles estayes horaries nes que l'audiencia de Radio Asturias ye significativa, cola fin d'esparder l'usu de la llingua asturiana como daqué normal nesti mediu de comunicación radiofónicu. Nesti sen desendólquense dos programes en Onda Media que son los decanos de la programación estable en llingua asturiana na radio d' Asturias:

1.- La Maeda. Esti espaciu ufiértase na programación matinal de Radio Asturias dientro del so magazine nel que se destinen cinco minutos diarios a averar a l'audiencia a temes estremaos que van dende la convocatories de cursos y actividaes culturales diverses relacionaes cola llingua asturiana, la difusión d'información xeneral sobre la llingua mesma, información sobre lliteratura de nueso, costumes y vezos tradicionales, gastronomía tradicional, etcétera. La idega d'esti espaciu ye dar información xeneral sobre temes asturianos del pasáu y del actualidá de forma amena ya informal, prestándoy sobre manera atención a tolo qu'arrodia a l'actualidá de la llingua asturiana al traviés de les actividaes que tienen de ver con ella, dende congresos, concursos y xornaes d'estudiu a presentaciones editoriales.

2.- Asturias cosa de nós. Esti espaciu ufiertase los domingos, dientro del magazine selmanal, n'horariu de 13:30 a 13:50. El programa encadármase en tres partes nes que con música tradicional como elementu pa separar conte-

¹⁶ Esti ye'l principal problema de les programaciones radiofóniques en llingua asturiana nes emisoras comerciales, qu'hasta hai dos años dependíen d'eses subvenciones y nun entamaben hasta la metá del añu cuando se resolvíen les mesmes. Anguaño, la estabilidá de les convocatories de subvenciones fai que la mayoría de les cadenes caltengan la parte principal de la programación subvencionada tol añu, ensin interrupción de les emisiones.

nños faise un resume del actualidá social, cultural y lliteraria, trayendo da-
cuando al estudiu a los protagonistes mesmos d'esa actualidá

La Cadena 40 n'Asturies tamién tien programación en llingua asturiana. Diariamente prográmense microespacios d'alredor d'un minutu de duración sobre temes estremaos que van de la lliteratura tradicional y les publicacio-
nes, revistes y coleiciones lliteraries en llingua asturiana, a veces y costum-
es, ya incluso normes ortográfiques y otros detalles relacionaos col ade-
prendimientu del asturianu.

El cuadru completu de programes qu'emiten añalmente les radios co-
merciales asturianas y el número de los mesmos pue vese nesta tabla:

TABLA VII

Emissiones n'asturianu de la radio comercial en 2005

ANTENA 3 DE RADIO SA	245 programes "La Axenda Cultural" n'Onda Cero
	245 programes "Caleyando per Astu- ries" n'Onda Cero
DIFUSIÓN ORIENTAL S.L	Programa n'asturianu na emisora Antena Norte
RADIO ASTURIAS EAJ 19 SL	730 microespacios en "40 Principales Asturias"
	730 microespacios en "Dial Asturias"
	54 programes n' "Asturies, cosa de nos", Radio Asturias.
	260 programes "La maeda", Radio Astu- rias.
RADIO POPULAR SA COPE	52 programes "A lo cabero la selmana"
RADIO VETUSTA	Programa selmanal "El Xorrecer d'Asturies"
SOCIEDAD ESPAÑOLA RADIODIFU- SION SA SER GIJÓN	Espacios "Hoy por Hoy Gijón", Ser Gi- jón
	Espacios n'asturianu n'"Asturias a vivir", Ser Gijón.

Fuente BOPA

Hai un casu esceicional nel ámbitu radiofónicu asturianu: la emisora
uvieina Radio Sele, que, dende 1986, ye la única emisora asturiana que fai
tola so programación n'asturianu. Nel mes de febreru de 1986 nació Radio
Sele, la única emisora del dial qu'usaba y usa dafechu l'asturianu. Empadro-
nada en San Esteban de les Cruces, lleva ventiún años esparriendo la llingua
a traviés de les ondas. Xuanxo Mariño, el so direutor, recuerda d'aquellos
primeros años que "fueron mui difíciles, pero tenemos munches ganés. Da-
quella nun había los medios téunicos qu'hai anguaño, pero yo siempre digo
que lo importante son los medios humanos. Lo demás supérase too, ye cues-

ción de tiempu”. Dempués d’un llargu camín como emisora independiente, Radio Sele taba en trámites pa convertise n’emisora comercial dempués de consiguir una llicencia nun concursu de l’alministración autonómica nel que compitió con otres emisores comerciales yá afitaes, pero depués de llograr la llicencia, convirtióse na única emisora de radio que pierde una llicencia depués de concedida. El gobiernu socialista que sustituyó al Gobiernu del PP que-y concedió la llicencia, revisó la concesión y retiró-y-la. El casu alcuéntrase nos tribunales onde Radio Sele ya ganare nes dos primeres instancies¹⁷.

Hai qu’apuntar nel haber d’esta emisora’l ser la primera en radiar partíos de fútbol con un gran éxitu d’audiencia, cosa que vienen faciendo dende l’añu 2003, convirtiéndose nuna de les emisores de referencia de los siguidores del Real Uviéu CF. Na programación destaquen, sobre manera, amás de les tresmisiones en direutu de los partíos del Real Uviéu, les de les carres automovilístiques de Fernando Alonso, pero tamién manifestaciones en favor de la oficialidá del asturianu o culturales de tou tipu. De los programes qu’emite Radio Sele hai que destacar “A la solombra’l texu” (que, de la mano de Carlos Lastra, fala de temes mediuambientales); “Andecha obrera” (que nos presenta la realidá llaboral y social d’Asturies, amás de la música asturiana del momentu); “Nueches de radio” (magazine informativu, presentáu por Xuanxo Mariño y Nely Fernández, onde lo más importante ye la información y l’oyente, que se comunica per fax y corréu electrónicu); “Alboraes” (dende les ocho y media de la mañana esti programa apurre tola información afayadiza pa un nuevu día, dende’l tiempu al tráficu), o “El club del algodón” (presentáu pol escritor Xulio Vixil), amás d’una escoyeta de tolos estilos de la música, dende’l heavy hasta’l jazz pasando pel ska y el folk.

Anque Radio Sele per FM nun llega a tolos llugares d’Asturies, per internet (<http://www.radiosele.net>) pue sentise en tol mundu. La emisora fue la primera qu’entamó la emisión de radio n’Internet dende Asturies en direutu,

¹⁷ Ún de los momentos más tristes, como reconocen los responsables de la emisora, foi la perda de la llicencia comercial algamada en 1999. Naquel momentu surdió un movimientu de sofitu a Radio Sele qu’organizó movilizaciones y conciertos, a los qu’acudió una bona montonera de persones. Xuanxo Mariño recuerda que “aquello foi mui fuerte. La verdá ye que pasó de too, dende amenaces personales del director de Telecomunicaciones del Principáu, Javier del Olmo, hasta la detención del nuesu compañeru Xulio Casado por pidir que devolvieren la llicencia. Mirándolo agora, lo que se ve ye la mala fe del Gobiernu del PSOE, que volvió a puntuar otra vegada con una mesa de valoración formada por ellos mesmos. Tenemos dos sentencies favorables, pero eso nun ye bastante, asina que será’l Tribunal Cimeru’l que decida próximamente. De momentu’l dial que tenemos qu’ocupar nosotros ta usándolu una emisora de Madrid, que tenía qu’emitir dende Llanera. Nun interesa qu’ haya una emisora asturiana y n’asturianu. Ye cuestión de tiempu, la emisora comercial va ser posible pero con años de retrasu”.

en 2001, cuando pocos radios lo facíen con un sonú profesional y en direutu.

Xunta Radio Sele hai delles otres emisores non comerciales, o sin llicencia comercial, ya incluso de claru enfotu alternativu que tamién inclúin programación en llingua asturiana, aunque namái que parcialmente y baxo subvención del Principáu.

TABLA VIII

Emisiones de radio non comercial en 2005

ASOCIACION CULTURAL EL GAXARTE	11 programes col asturianu como llingua vehicular: L'Amestau musical, A la Solombra'l Texu, Asina foi el Surdimientu, Bonos dies Asturias, Llabiegu, Onda Astur, El Mariaxe, Repicandu, Entre Valles y Montañas, Asturias Verde, Al Riscar l'Alba.
ASOCIACIÓN XUVENIL BURBÚS	1 programa selmanal col asturianu como llingua vehicular en Radio Asgaya: La xarré d'Elvis.
EL FIELATU	Elfielatu.net (tamién n'edición escrita)
RADIO KRAS	2 programes selmanales col asturianu como llingua vehicular: Tírate a les tricheres y La Tierra Media.
RADIO PARPAYUELA	3 programes selmanales col asturianu como llingua vehicular: La Toná, Falando n'Asturianu, Otra forma de mirar.
RADIO SAN MARTÍN	1 programa selmanal col asturianu como llingua vehicular: Al llau del llar.
RADIO SELE	La programación d'esta emisora per agora non comercial emítese dafechu n'asturianu.

Fuente: BOPA

Finalmente, la RPA, la Radio del Principáu d'Asturies foi la única n'aportar a esti coleutivu faciéndolo con dalgunos programes en llingua asturiana y con novedaes recién nesti 2008. Nel casu de la RPA, les novedaes vienen por dos nuevos espacios, que se tán estrenando estes selmanes dentro de programes yá esistentes.

El primeru de los espacios lleva más d'un mes emitiéndose dentro del programa "Radiolandia". L'espaciu ye "l'asturianu d'otru xeitu" y ta presentáu por Samuel Grandín. Na sección trátense temes de tou tipu, que van dende la historia del ochobre de 1934 a la vida de Bob Marley. L'espaciu, d'unos quince minutos, emítese tolos martes a les 11:30 cuntando con una

tema que se desenrolla con charra, un cantar rellacionáu col mesmu y la sección “Güei dependemos una pallabra n’asturianu”.

D’otra banda, y dientro del programa “Paraísu Natural” d’Antón García, estrénase esti xueves a les 16:30 hores la sección “A pincelaes”, presentada por Iris Díaz Trancho. “Pincelaes” ye un espaciu na que la escritora busca “alcontrar esos llugares del mundu que tienen la capacidá de respiganos”.

Carlos Suari estrenaba n’abril ¡Acuto! y la primer edición del programa estrenábase introduciendo los conteníos y la estructura fundamentales del programa, con una entrevista a Luis Miguel Álvarez, espertu en deportes tradicionales y collaborador col programa. ¡Acuto!, tAr centráu na cultura física tradicional d’asturies, falando de xuegos, bailles, dances y deportes tradicionales nel marcu de la cultura asturiana. El programa va desenrollase en media hora na que van poder sentise entrevistes, reflexones teóriques, actualidá, axenda, desplacación de xuegos, bailles, dances y deportes, música de baile y danza, reportaxes, convocatories, materiales y programes especiales coincidentes con dellos acontecimientos especiales.

Otru programa de la RPA ye “Nomes d’Asturies” emítense los llunes de 16:30 a 17:00 hores y en redifusión, los sábados de 14:00 a 14:30 hores. Los actores habituales son Eva Vallines, Rocío Pinín, Roberto Corte, Silvino Torre, Chechu García, Azucena Álvarez... y como guionistes tienen collaborao Azucena Álvarez, Cristina Muñiz, Inaciu Galán, Ana Belén Suárez y Carlos Suari, ente otros. Produzlu TenconTen Media.

2.4. La prensa escrita

La importancia de la prensa escrita n’Asturies queda afitada polos datos enantes mentaos de llectura de prensa, ensin embargu la prensa escrita en llingua asturiana ye abondo escasa na historia del periodismu asturianu, dexando de llau la presencia de collaboraciones lliteraries o festives nos medios impresos a lo llargo del sieglu XIX y del XX y en publicaciones tan peculiares como les *Fueyes Parroquiales*¹⁸ o los *Portfolios* festivos¹⁹. Y nun ye hasta bien recién cuando entamen a desendolcase medios dafechamente en llingua asturiana.

¹⁸ María del Mar Martín amuesa un bon exemplu d’esto nel númberu 67 de los Cartafueyos de Lliteratura Escaecida qu’edita l’Academia de la Llingua, nesti casu el son dellos testos de la “Hoja Parroquial”, publicación quincenal de Lluanco (conceyu Gozón). Los títulos que s’inclúin equí son “El progreso, según dos buenos aldeanos” y “La tertulia de Pachu”. El monólogu ye la más de les veces el xéneru lliteratiu emplegáu pa estos trabayos de denuncia periodística.

¹⁹ José Pérez de Castro pulica na revista *Valdediós* (1973-1974) 28 fiches hemerográfiques mui completes sobre “La prensa parroquial en Asturias” que son una bona amuesa de la importancia qu’estos cartafueyos espublizaos poles parroquies rurales tenen nel ámbitu de la comunicación local.

Nel entamar del sieglu XX prodúcense los momentos más importantes d'esta presencia de la llingua asturiana nos periódicos asturianos, les más de les veces compitiendo col castellán nel mesmu periódicu. Ye lo qu'asocede por exemplu con *L'Abeyón*, *Periódicu de L.lena*, que vio la lluz en La Pola (L.lena) del añu 1906 al 1908. Nesti periódicu espublizáronse trabayos en llingua asturiana nos que se daba cuenta del caciquismu como mou de funcionamientu políticu, la desilusión por cuenta la llexislación lliberal qu'abrió'l camín pa que los amos de les tierres fueren burgueses y propietarios urbanos, los impuestos escomanaos y les fames que delles veces se pasaben nos pueblos²⁰.

Un perbon exemplu de lo que venimos diciendo ye esti retayu de “¡Ay que risa!”:

Después vi un amigu de mió y fui falai y díxome lo que yera EL ABEYÓN. -Dixo que yera un papel pa descubrir toes les falcatrués de nuestros gobernantes. -Dixe yo home ¿nun son los de arriba los que tasquen y mueyen? -Sí, pero EL ABEYÓN descubre hasta el interior del pepu de esos caciques que nos exploten á más de cuatro tontos como nosotros. -¿Tú tienes cédula? -¡Nun la voy tener! ¿Con qué te paez a ti que yos medra la bandonga á esos folgazanes, llambiones avariciosos, usureros, que mos comen lo que nosotros trabayamos y apaugen la sede con nuestro propiu sudor? Con sus falcatrués injustes; fixéronse ambos de nuestres heredaes cultivaes por nuestros antepasaos.

2.4.1. *Ixuxú*

El primer periódicu dafechamente escritu en llingua asturiana y d'interés ñacia tamién nel entamar del XIX, en 1901, embaxo'l nome *Ixuxú*. *Ixuxú* foi'l primer periódicu selmanal escritu integramente n'asturianu, con una llinia editorial enforma ultracatólica que defendía l'usu de la llingua d'Asturies como parte del ser tradicional del país. El so direutor yera'l poeta Francisco González Prieto (1859-1937), tamién conocíu col alcuñu lliterariu de Pachu'l Péritu. Duró namái qu'hasta 1902. En 1993 espublizolu na so Llibrería Facsimilar l'Academia de la Llingua Asturiana, que fizo lo propio con otru de los exemplos nomaos del periodismu en llingua asturiana, El Regionalista Astur, que subtituláu como *Diario Autonomista Regional*, foi un periódicu que s'editó en Xixón en 1919, de tendencia derechista, y que tuvo dirixíu por Fabriciano González, *Fabricio*. El primer númberu asoleyóse'l martes 11 de febreru de 1919 y a partir d'esi momentu diben collaborar nel periódicu los nomes más importantes del asturianismu lliterariu de la dómina: *Pachín de*

²⁰ Estos trabayos apaecen recoyíos nel númberu 65 de la coleición “Lliteratura Escaecida” qu'edita l'Academia de la Llingua. Nesti númberu recuéyense tres testos qu'apaña María del Mar Martín y tienen por protagonistes a personaxes que denuncien, na fala llariega, la propia situación social como llabradores.

Melás, Pepín de Pría, Pachu'l Péritu o'l propiu *Fabricio*. Nel periódicu alternábense informaciones y collaboraciones lliteraries en llingua asturiana y castellana y contaba igualmente con una estaya publicitaria.

2.4.2. *Les Noticies*

Asturias Semanal fue la más significativa revista de los 70, onde naciere'l Coleutivu Conceyu Bable con una seición na revista que selmanalmente averaba al conocimientu de la llingua. Y la más significativa publicación de los 90 foi esti selmanariu, *Les Noticies*, que salió a la cai el 6 de setiembre de 1996. N'agostu d'esi añu, nel marcu de la Feria Internacional de Muestras d'Asturies, presentóse'l númberu cero con una bultable repercusión: yera'l primer periódicu escritu dafechu n'asturianu desde qu'en 1901 apaeciera en Xixón el primer númberu del selmanariu rexonalista *Ixuxú*.

Naquella presentación en sociedá, l'editor de *Les Noticies* y primer direutor del periódicu, Inaciu Iglesias, afitó les llinies maestres del proyeutu editorial: «El nuestro compromisu ye colos asturianos, colos nuestros llectores y cola so cultura particular. Esi vínculo éticu vamos a renovalu selmana a selmana hasta consiguir asentar un proyectu a toes lluces necesariu».

El periódicu xurdió de la iniciativa de la qu'hasta entós yera l'asociación cultural Ámbitu, enfotada en desenvolver delles actividaes alreduro la publicación de testos n'asturianu. L'asociación, encabezada por un grupu d'empresarios, decide profesionalizase y conviértese en Publicaciones

Ámbitu S.L., empresa editorial que márcase l'oxetivu de la rentabilidá nun mercáu entós por esplorar: el de la prensa n'asturianu. *Les Noticias* nació asina como'l primer proyeutu profesional de la historia de los medios de comunicación en llingua asturiana. El selmanariu entama la so xera dende'l Centru Européu d'Empreses de Llanera, nel que permanez hasta'l treslláu de la so redacción al centru d'Uviéu. Dende'l so orixe, impréntase na planta del diariu *El Comercio* en Xixón.

La so caracterización empobínase más al ámbitu de la información cultural que de la información xeneral, pese a que seya esta la so tendencia nel entamu. La entrevista ye'l xéneru más emplegáu, ente otres coses pa dedica-y espaciu a l'actividá lliteraria, principalmente de los autores y escritores que trabayen na mesma publicación y publiquen cola Editorial Publicaciones Ámbitu, editora del mesmu.

Dende 2006 entamó la so aventura na rede²¹, onde ufre la so hemeroteca completa, pero namái que presenta un volcáu de delles noticies (adelantaes a la so apaición selmanal nos quioscos) o d'artículos d'opinión de los sos col laboradores.

2.4.3. *La Voz de Asturias y El Comercio*

No que toca a los diarios, namái que dos medios de comunicación apostaren de forma bien estremada y en diferentes estayes de les caberes décadas por sofitar la llingua asturiana.

D'un llau, *La Voz de Asturias* qu'amás d'espublizar hai abundu tiempu un de los únicos diccionarios de mano que como elementu de consulta afayadiza se pudo emplegar a lo llargo de cierto tiempu en colexos y delles estayes educatives y comunicatives, afitó un modelu d'inxertamientu llingüísticu que nun suponía namás que la bona intención d'una direición espectante col desendolcu del procesu de normalización y una redaición favorable a esi inxertamientu pasu ente pasu. El camudamientu de la propiedá del diariu en delles ocasiones y de la so dirección delles vegaes dio al traste col so procesu internu y desanicó dafechu la situación que s'atalantaba favorable. Alredor d'aquel procesu espublizáronse suplementos selmanales de cultura que dexaben un espaciu importante a la lliteratura y qu'axuntaben en munches ocasiones (na década de los 80 y l'entamar de los 90) narrativa en llingua asturiana, al tiempu qu'abonda crítica lliteraria. El suplementu *Lletres*, íntegramente en llingua asturiana, que s'edita dende va unos años selmanalmente ye la herencia d'aquellos intentos nos años 80. Sicasí na década de los 80, *La Voz de Asturias* llegó a editar un diccionariu de bolsu, a editar carnés pa los sos periodistes con testos n'asturianu encamentando a les auto-

²¹ Ver <http://www.lesnoticias.com/>

ridaes que se-yos dieran toles facilidaes pa desendolcar el so llabor y entamaron a espublizase pequeñes noticies (breves) n'asturianu nes distintes seiciones del periódicu, dende internacional a deportes, pasando pola información local.

L'otru casu significativu ye'l del Diariu *El Comercio* de Xixón, que lleva repitiendo nes caberes tres décadas el mesmu modelu de separtación o arrexexamientu editorial de lo qu'espubliza en llingua asturiana, ufiertando una veterana seición de dos páxines selmanales, con enfotu recopilador de lo qu'asocediere a lo llargo la selmana y con abondes referencies bibliográfiques y crítiques.

Nel mes d'abril de 2008, "Alitar Asturias", la sección cultural veterana de la prensa asturiana, facía 30 años redondos de presencia ininterrumpida nes páxines d'*El Comercio* y la historia d'esti suplementu facíala mesmamente ún de los principales protagonistas y facedores del mesmu, el profesor Ramón d'Andrés:

'Alitar Asturias' ye frutu d'una sucesión d'esfuerzos personales y colectivos, xuníos al apueste qu'a esta sección-y dedicaron los sucesivos directores d'esti diariu. Ye verdá que trenta años ye una carrapotada de tiempu que merez un aniversariu, pero tamién ye verdá que nesta vida nada ye casual, y nesi sentíu nun puedo sentime sorprendíu, porque si hai coses que cumplen 30 años ye porque hai daquién trayándoles con constancia, y ensin falsa modestia puedo dicir con arguyu qu'eso mesmo, trayar con constancia, ye lo que ficimos los que-y dimos vida a "Alitar Asturias". Mánfer de la Llera y yo, fíu d'él, siempre tuvimos claro, y más a partir del so décimu aniversariu en 1988, qu'esta sección yera un fitu na historia pública de la nuestra llingua y de la prensa asturiana, y eso funcionaba como un aliciente pa siguir trayando por ella como les formigues, migayina a migayina.

Pel añu 1978 el movimientu asturianista -el famosu Surdimientu- nun tenía más que tres años de vida, desque naciera l'asociación "Conceyu Bable" nes páxines de la revista "Asturias Semanal". "Conceyu Bable" implantóse en delles poblaciones d'Asturies, como Uviéu, Xixón, Avilés, Llangréu, Mieres, La Pola Siero y otres, onde había grupos de persones -moceda na so mayoría- que suañaben con superar complexos y esparder l'usu normal de la llingua asturiana en toles actividaes sociales. Equí en Xixón funcionaba un grupu de "Conceyu Bable" mui activu, onde había xente como Andrés Solar, Carlos Rubiera, Constante Álvarez, Dubardu Puente, Elena Fernández Poch, Enedina, Lluvisa Castro, Nel Ricardo Álvarez "Nelo", Teresa González -a quien esti añu se-y dedica la Selmana de les Lletres-, Urbano Rodríguez, Vicente García Oliva, Xosé Lluis Carmona y Xuan Xosé Sánchez Vicente, ente otros. Había dos paisanos, que yeren Aquilino Fernández Abúlez "Quilo" y mio pá, Manuel d'Andrés Fernández "Mánfer". Nos años anteriores, "Conceyu Bable Xixón" llogró que la llingua asturiana tuvieren presente en dos medios de comunicación locales: en Radio Xixón con un programa tituláu "Asturies na so cultura y na so llingua" y n'EL COMERCIO, con una sección titulada "Estaya rexonal".

“Estaya rexonal’ tuvo un tiempu publicándose, y foi l’auténticu precedente de “Alitar Asturias’. Nun momentu determináu, desapareció. Nel añu 1978, la parte más moza de “Conceyu Bable Xixon’ decidiemos qu’había que recuperar la presencia del asturianu nel periódicu xixonés. Con éstos, axuntémos un grupín, onde tábemos Rubiera, Constante, Nel Ricardo Álvarez, Andrés Solar y otros, y cuntémos-y la idea al director d’El Comercio, el recordáu Francisco Carantoña, proponiéndu-y una sección selmanal n’asturianu. Carantoña, que yera un home con una visión mui lliberal del asuntu llingüísticu, nun lo dudó: dixo que sí. ¿Qué nome-y poner? Nel Ricardo Álvarez dixo: “Alitar Asturias’, y asina-y quedó. Na testera púnxose una tira dibuxada por Muñiz, que foi’l distintivu de la sección hasta finales de los 90, cuando EL COMERCIO camudó la so imaxe, con Juan Mari Gastaca como nuevu director.

Nos primeros tiempos, la coordinación d’Alitar Asturias’ funcionó como un trabayu n’andecha: repartímonos los artículos y les ilustraciones, y llevábelos a la redacción del periódicu. Pasáu un tiempu, y por comenencies diverses na vida de la xente, atopéme, casi ensin dame cuenta, con qu’Alitar Asturias’ taba coordinándola yo solu, recibiendo, eso sí, collaboraciones más o menos fixes de los collacios de “Conceyu Bable Xixon’ y d’otres zones d’Asturies. La verdá ye que llevaba la so xera, porque la mayoría de les collaboraciones llegábente a mano y había que pasales a máquina. Había tamién que correxir munchos escritos. Esti estáu de coses duró hasta 1981. Había cróniques d’actualidá, artículos d’opinión, entrevistes, traducciones de pieces lliteraries, actualidá en llibros, llecciones d’asturianu y hasta tires humorístiques dibuxaes.

Nel añu 2002, el profesor y filólogu candasín Xurde Fernández toma’l relevu de Ramón d’Andrés y darréu entamen a collaborar con elli los periodistes Francisco Álvarez y Enrique Carballeira a los que van char un gabitú collaboradores como los escritores Xuan Bello, Vanessa Gutiérrez, Berta Piñán y Xosé Lluís Campal.

2.4.4. *La Nueva España: el periódicu líder*

La Nueva España, el diariu líder n’Asturies dende va cuantayá, siempre tuvo más alloñada d’un compromisu mínimu col procesu normalizador, anque tendiere nel so suplementu cultural dalgún ponte a la crítica y al articulismu en llingua asturiana con retranscrición lliteraria, ya incluso espublizare dalgún trabayu narrativu o poéticu, ensin escaecese como los demás d’una atención mínima especial coincidiendo cada añu cola celebración del Día de les Lletres Asturianas²².

²² El Día de les Lletres Asturianas celébrase’l primer vienres de Mayu y tien como actu principal una Xunta Estraordinaria de l’Academia de la Llingua Asturiana que davezu se celebra nel Teatru Campoamor d’Uviéu, sede de la entrega de los Premios Príncipe d’Asturies.

La Nueva España caltién dellos articulistes qu'escriben selmanalmente n'asturianu ya incluyía nun suplementu (*La Nueva Quintana*) testos n'asturianu sobre lliteratura, antroploxía o música qu'alternaben con otros en castellán.

Penriba de too, los medios de comunicación impresos d'Asturies ufiertaron espaciu a la llingua y a la lliteratura asturiana siempre alreduro de subvenciones públiques como les que dende hai años convoca'l Principáu d'Asturies pa promover la presencia del asturianu nos medios.

TABLA XIX

Páxines subvencionaes nos medios impresos asturianos en 2005

EDITORIAL PRENSA ASTURIANA SA	68 fueyes nel suplementu “La Nueva Quintana” en La Nueva España
	43 fueyes nel suplementu “Cultura” en La Nueva España
	43 fueyes nel suplementu “La Oreja Verde” en La Nueva España
	Toponimia Asturiana. El porqué de los nombres de nuestros pueblos (46 fascículos)
EL COMERCIO SA	52 fueyes n’“Alítar Asturias” en El Comercio
	Periódicu del Festival Internacional de Cine de Gijón
ESPAÑA EXTERIOR PUBLICACIONES, SL	26 fueyes informatives n’asturianu, n’“Asturias Exterior”
LA VOZ DE ASTURIAS, SA	Fueyes n’asturianu en La Voz de Asturias: 72 artículos d’opinión; 28 entrevistas; 39 fueyes de cómic; 28 fueyes. sección selmanal; editoriales.
LLERA GONZALEZ, AVELINO	Fueyes n’asturianu en “La Voz de Lena”
PUBLICACIONES AMBITU SL	Selmanariu “Les Noticies”
PUBLICACIONES AMBITU SL	Bimensual “El Súmmum”
ROTATIVAS E IMPRESIONES DEL SUEVE SL	1 fueya selmanal nel periódicu “El Fielato”
	1 fueya selmanal nel periódicu “El Nora”
	1 fueya selmanal nel periódicu “El Narcea”

Fuente: BOPA

2.5. Revistes culturales y literaries

Ente los demás medios escritos rescampen por diseñu y conteníos les publicaciones de l'Academia de la Llingua: Lliteratura, Cultures y Lletres Asturianas. Otra revista dedicada específicamente a la creación lliteraria ye Entellunu. Y nun pue mos escaecenos d'otru llau d'Asturies que ta espublizada pol colectivu Belenos y orientada a la divulgación etnográfica. Hai otros escritos, xeneralmente en formatu de fancín o panfletu que s'asoleyen con una regularidá relativa y dalguna revista, como Al debalu, de formatu más periodísticu y apaición mui recién, xunta a formatos de periódicu con escasa distribución y revistes qu'asoleyen formaciones polítiques como Andecha Astur dende hai tiempu. Nesti capítulo vamos describir básicamente les revistes de l'Academia de la Llingua, por ser les de mayor veteranía, calidá y regularidá, pa nun estender en demasía un ámbitu que ye fronterizu del periodísticu al que dedicamos la principal atención.

2.5.1. La revista Lliteratura

La revista *Lliteratura* naz n'abril de 1990, por cuenta l'enfotu que tenía l'Academia de la Llingua Asturiana en crear una publicación periódica, dafechu lliteraria. Iguóse un Conseyu Redaición dirixíu por Xosé Bolado y formáu por Paz Fonticiella, Vicente García Oliva, Xuan Ignacio Llope y Miguel Ramos Corrada, améstándose en 1996 Lluisa Suárez Sáez; un gapiellu de persones interesaes pol procesu lliterariu asturianu.

Desde apaició, *Lliteratura* cuntó con estayes como Narrativa, Poesía, Ensayu, Crítica, Traducción y Entrevista, y, d'hai unos años p'acá, tamién ta Varia. Esto nun quier dicir qu'en tolos números tengan que salir tolos apartaos, aunque delles veces sía asina. Nun queremos dexar de facer referencia tamién al sitiu que dacuando se-y acuta a los autores "inéditos".

En *Lliteratura* tienen collaborao poetas (Lourdes Álvarez, Boni Pérez, Esther Prieto, Taresa Lorences, Xosé Miguel Suárez...) y narradores (Miguel Rojo, José Manuel Valdés Costales, Xabiero Cayarga, Maite Iglesias, Xulio Viejo...) d'estremaes tendencias estétiques, acordies col principiu de la revista de nun crear escuela o corriente. En total son yá p'arriba de doscientos les persones que tienen dao a la lluz los sos textos nesta revista, cuntando traducciones, ensayos, reseñes crítiques y estudios. Nesti sen, Xosé Bolado, nel editorial de la primer revista diz: "*LLITERATURA* fai, dende esti número d'aniciu, un brindé a tolos escritores: poetas, narradores, críticos, ensayistes... porque prestaríamos qu'estes páxines seyan signu d'una xera variada, estremada, rica ya enguedeyada, pero siempre imaxe d'una realidá viva ya, cada vegada, más granible, la de la nuesa *LLITERATURA*".

Un aspeutu perimportante en *Lliteratura* ye'l diseñu. La idea orixinal foi de Jorge Fernández León, que meció, con una mirada irónica, clasicismu, modernidá y procuru, llogrando un resultáu finu y vistosu. Fernández León diseñó los cinco primeros números que son exemplu de bon gustu, nellos hai referencies a escenes cinematográfiques y a llabores de la nuesa cultura, a motivos musicales, a estampes de la naturaleza y a retayos d'obres d'artistes como Miguel Ánxel, vieneses d'ente 1890-1935 o Edward Hopper.

Dende'l número seis hasta bien avanzada la publicación garró'l testigu la diseñadora María Lavilla, que, continuando cola idea orixinal, trabayó con imáxenes de primeros de sieglu, con semeyes d'una cultura tan nuesa como universal (la güerta, la mina, la mar) y con monográficos sobre'l cómic, Norman Rockwell o Mari Pepa, por poner dellos exemplos.

2.5.2. *Cultures*

Otra de les revistes mentaes ye la qu'apaez en 1991, la última de les revistes de l'Academia de la Llingua Asturiana. *Cultures*, Revista Asturiana de Cultura, tien como argumentu y finalidá básiques la cultura d'Asturies.

Pero *Cultures* nun ye namás una publicación qu'estudia la nuesa propia cultura. Nesta nueva revista de l'Academia de la Llingua hai una voluntá que va más allá: estudiar la cultura dende la propia cultura asturiana, siendo como ye la llingua'l noyu básicu de la nuesa realidá cultural.

En *Cultures* los sos lletores dirán atopando artículos científicos y tamién reseñes crítiques de publicaciones d'interés pa l'antropoloxía, la historia, la socioloxía, etc.

Los primeros números de *Cultures* fueron asoleyando artículos que trataben temas como: ritos, fiestes, tipos de sociedaes, llingua ya identidá, relixón, museos etnográficos, xuegos de neños, etc. Pero col número 5 de la revista, correspondiente a 1995, llegó una novedá, l'estudiu monográficu de dalgún fechu cultural de nueso. El mentáu número 5 dedicóse al pan (llabores, calendariu del pan ritual, tipos de granu, llinguaxe, ellaboración). Tamién hubo monográficu sobre la yerba en 1997 (andar a la yerba, otres xeres, ecoloxía, el tiempu la yerba) y sobre El Samartín, la cultura del gochu en 1999. Dende esi añu, caltiénse'l formatu la publicación cada vegada más académicu nes formes y nel fondu.

2.6. Los medios dixitales

La metá de los encuestaos de la Primer Encuesta Sociollingüística del equipu Euskobarómetro fechu pal Ayuntamientu de Xixón y que se facía públicu nos primeros díes de Xineru de 2006 consideraba que la presencia del asturiano nos medios de comunicación ye escasa o insuficiente. Asina un

49% consideraba que l'usu de la llingua ye escasu na radio y un 50,8 na televisión; un 46,7 por cientu cuida que ye insuficiente l'asturianu nos periódicos. Tocante a la ufierta de medios dixitales editaos exclusivamente en llingua asturiana namás un 8% cientu de los encuestaos afirmaba conocelos y un 5% usalos. Ente los medios que se citaben nel estudiu taba *Asturnews*, qu'afirmen conocer y utilizar el 0,5 de los encuestaos. Respective al usu del asturianu na web oficial del Ayuntamiento de Xixón, un 43 % consideraba que nun ye abondo y la demanda de la presencia del asturianu na revista mensual qu'asoleya l'Ayuntamiento, *Gazeta de Xixón* yera igualmente significativo.

Ensin embargo, estos datos que dan referencias evidentes

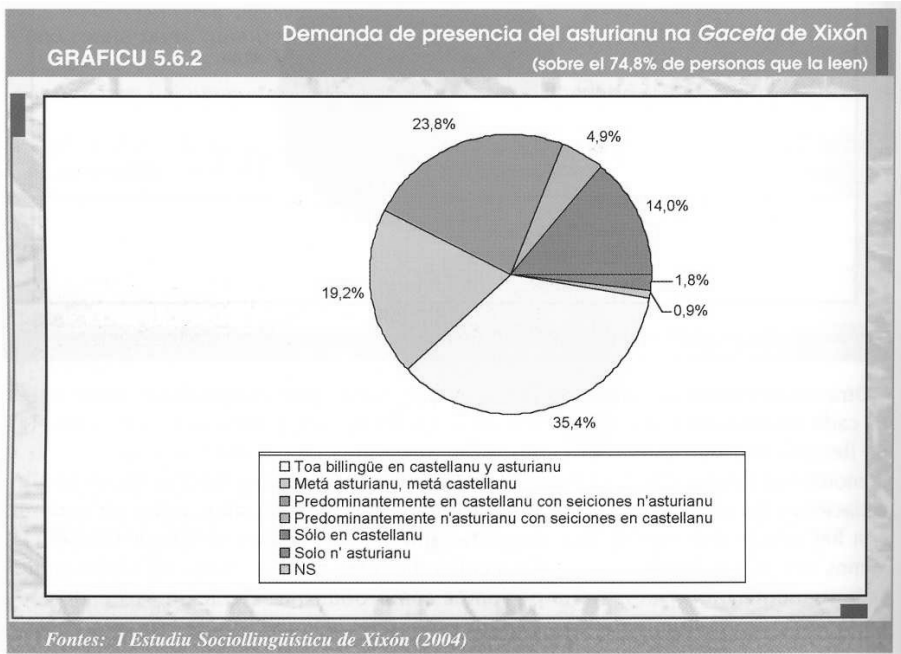

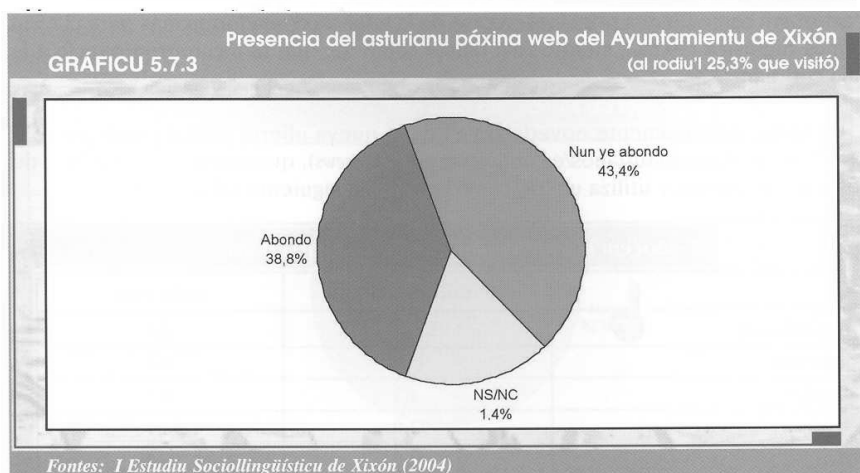
Tabla 5.6.3 Usu del asturianu en periódicos y revistas

	Periódicos	Revistes
Suficiente	42,5	41,7
Insuficiente	46,7	46,3
NS/NC	10,8	12,0
%	100	100

Fonte: I Estudiu Sociollingüísticu de Xixón (2004)

	Radio	Televisión
Escesiva	6,3	7,7
Abondo	33,7	34,0
Escasa	49,8	50,8
NS/NC	10,2	7,5
%	100	100

Fonte: I Estudiu Sociollingüísticu de Xixón (2004)

Les cabeceres de prensa asturianas de gran tirada, que nel so momentu llimitáben se a poner una versión dixital de la so edición impresa, lleven a lo llargo de los dos años últimos desarrollando conteníos informativos n'asturianu específicos pa les sos ediciones electróniques, casos de la “canal asturies” qu'edita'l diariu *El Comercio* y la sección “llingua moza” con conteníos n'asturianu pa estudiantes de secundaria qu'edita *La Nueva España*.

La llingua asturiana tien una interesante presencia nesti soporte, nel que rescampa la existencia d'*Asturies.com* <<http://www.asturies.com>>. Esti mediu nació en febreru del añu 1997 como una iniciativa de la empresa Araz Net SL con un formatu de selmanariu que trataba noticies d'actualidá asturiana dende una perspectiva xeneralista (actualidá, deportes, secciones infantiles...) dientro d'un portal qu'ufiertaba dellos servicios n'asturianu, casu d'un buscador de webs asturianas o una tienda de productos asturianos. Dende l'añu 2.000 *Asturies.com*, dirixíu por Fernando de la Fuente, pasó a ser un diariu d'información xeneral, potenciándose como mediu de comunicación xeneralista pero ensin perder los otros servicios complementarios. Auditáu pola Oficina de Xustificación de la Difusión (OJD) *Asturies.com*

presenta una media cercana a les 47.000 – 50.000 visites mensuales, lo que convierte esti mediu nel terceru con más audiencia d'Asturies n'internet per detrás de les ediciones on-line de los periódicos *La Nueva España* y *El Comercio*. Tecnológicamente, *Asturies.com* ta entamando tamién dende hai cuatro años un proyectu consistente na creación d'una emisora de radio en llingua asturiana qu'emite esclusivamente al traviés de la rede, y acaba entamar un proyectu pa un serviciu de descarga baxo demanda de vídeos n'asturianu.

2.6.1. Asturnews, Diariu Cultural Dixital

Asturnews nació en 1997 y desendolcó una primer etapa hasta l'añu 2000 col envís de contribuyir a tapan el furacu que nel ámbitu cultural amosaba la rede Internet naquella dómina. Facíalo con tres oxetivos cimeros: Informar a los lleutores asturfalantes de tol mundu, con rigor y en tiempu real, de l'actualidá cultural asturiana.

Normalizar l'usu social de la llingua asturiana como idioma vehicular d'información, emplegándola con calidá y universalidá. Y esparder l'usu social de la llingua asturiana como idioma vehicular d'información, al ufiertar la posibilidá d'emplegar y copiar los sos conteníos d'alcuertu con una llicencia de *copyleft* desendolcada espresamente pal diariu que permite a

otros medios emplegar les noticies d'*Asturnews* como si se tratare de noticies d'axenda.

Asturnews ye dende'l so aniciu un diariu electrónicu d'accesu llibre y de baldre a disposición del públicu na dirección web <http://www.asturnews.com>., concebíu y escritu dafechu en llingua asturiana y que se defínía como un proyectu periodísticu enraigonáu n'Asturies, llamaáu a informar con criterios periodísticos de toles manifestaciones de la cultura'l país que s'abulten noticiables nel devenir de l'actualidá diaria, con preferencia de les noticies sobre otros xéneros de más llargor y menos inmediatez, propios del soporte papel, tales como entrevistes y reportaxes.

Nesi sen, el diariu electrónicu *Asturnews* articulóse dende la so nueva etapa en 2004 n'ocho secciones dafechu informatives, llistaes na manzorga de la portada tal como s'amuesa na ventana asiada al llau d'estes llinies.

A eses secciones, qu'integren el nucleu informativu esencial del diariu, hai que-yos amestar un apartáu d'opinión abiertu a les plumes de reputaos articulistes que s'espresen correctamente y con calidá n'asturiano y cuya difusión d'idegues al traviés de la prensa escrita xulgue d'interés la dirección del diariu. Los responsables d'*Asturnews* apuesten por un modelu d'opinión plural, constructivu y exogámicu, que plantegue idegues y análisis fundaos y fuxa d'engarradielles personalistes.

Ente les novedaes d'esta seición nel añu 2006 alcuéntrase'l fechu d'encadarmala con un formatu de blog que permite la interacción de los llectores colos autores de los artículos d'opinión, nun procedimientu que se pue inxerir nel nomáu como periodismu ciudadanu o 2.0.

Un tercer bloque constitúilu, en portada como los anteriores, un rellatu colectivu que, na sección Lletres sociedá coperativa, los principales autores de la lliteratura asturiana dirán engordando con periodicidá selmanal, asumiendo caún d'ellos la continuación del capítulo anterior, obra d'otru autor.

La cadarma básica d'*Asturnews* completábase nel 2004 con un apartáu reserváu a la información de servicios, un espaciu nel que s'inxerta la información d'utilidá más inmediata pal llector y qu'emplega un innovador sistema informáticu d'axenda diaria pa informar previamente de la celebración n'Asturies de conciertos, esposiciones, espectáculos escénicos, cites lliteraries y cualesquier otu tipu d'aiciones culturales.

Los usuarios puen dende aquel añu recibir amás un boletín de periodicidá selmanal nel que se-yos informa de les principales cites culturales más inmediates, acordies con un criteriu de selmana natural: Nel desarrollu de l'axenda apaecen tolos actos previstos dende'l día en que se fai la consulta hasta'l domingu siguiente. Pa facilitar la gueta de cites concretes, l'axenda pue consultase por tema o bien por zona xeográfica, siempre dientro de la selmana en cursu. Un apartáu d'actos especialmente encamentaos destaca ciertos cites culturales na parte superior de l'axenda.

Les previsiones d'*Asturnews* cumpliéronse dafechu al atrayer a los llectores habituales d'informaciones n'asturiano n'Internet y superar dafechu les 56.000 visites al mes en 2004, les 70.000 en 2005 y les 80.000 en 2006, algamando en 2007, nel mes de Payares el so record de páxines vistes con más de 400.000 nesi mes. A fecha del mes d'abril de 2008, el número d'usuarios únicos d'*Asturnews* yera de 4.870, lo que supón cifres mui importantes pal ámbitu de los falantes d'asturianu.

Asturnews ye un casu especial nel ámbitu del periodismu dixital asturianu por ser la única publicación dixital d'Asturies (n'asturianu y en castellán) qu'ufierta una política nidia de *copyleft* y que darréu d'ello permite a llectores y a otres publicaciones emplegar llibremente los sos conteníos con sólo citar la fonte y l'orixe de la información.

Dellos medios de comunicación d'Asturies, como'l diariu *El Comercio* de Xixón, periódicos de baldre como *Qué na* so versión asturiana, emisores de radiu como Radio Asturias y delles otres de calter municipal o alternativu, aprovechen esta llicencia pa servise d'*Asturnews* como daqué asemeyao a una axencia de noticies, colo que fai un serviciu de baldre bien importante pa qu'otros medios empleguen la llingua asturiana nes sos emisiones o impresiones.

Col envís d'esparder un usu periodísticu, universal y de calidá de la llingua asturiana cola mayor repercusión posible, *Asturnews* optó dende'l so aniciu por ufrir el so serviciu informativu diariu acordies con una política d'usu abiertu de conteníos denominada *copyleft*.

Poru, *Asturnews* inclúi una llicencia d'usu que permite a los llectores utilizar los sos conteníos ensin más obligaciones que les de citar la fonte y orixe <<http://www.asturnews.com>>, y esparder a so vez una copia de la llicencia d'usu con *copyleft*, pa caltener la llibre difusión de los conteníos del diariu pero reconociendo los derechos del autor. Nel apartáu "condiciones d'usu" de la web d'*Asturnews*, esta disposición apaec nos términos que vien darréu:

DRECHOS DE COPIA, DISTRIBUCIÓN Y COMUNICACIÓN PÚBLICA

Magar de lo anterior, cualquier Usuariu podrá reproducir, distribuyir y comunicar públicamente aquellos conteníos de los apaecíos n'esti Sitiu de los que L'AUTOR seya titular plenu o esclusivu.

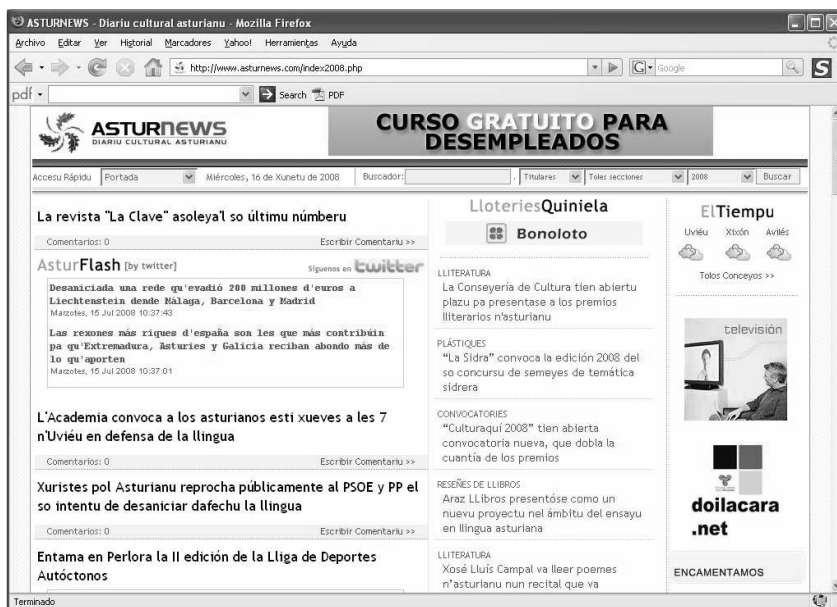
Dichos usos o explotaciones podrán llevase a cau ensin necesidá de permisu especial por parte L'AUTOR, siempre y cuando l'Usuariu se comprometa, en relación con dichos usos, a indicar la completa reserva de derechos a favor de L'AUTOR, citando la fonte y orixe del conteníu, asina como la direccióu web (www.asturnews.com), debiendo, amás, suministrar una copia d'esta Llicencia en cada copia que se faiga de los conteníos.

En tou casu, l'Usuariu habrá menciónar al empezu'l testu de la Llicencia correspondiente la siguiente lleenda: "CONTENÍO NEL SITIU WEB DE L'AUTOR. USU SEGÚN LA LICENCIA ASTURNEWS".

L'Usuariu reconoz que la reproducción, distribución y/o comunicación pública desendolcaes en condiciones distintes a les equí indicaes sedrán consideraes como usu non autorizáu de les obres afectaes, constituyendo tales actos una infracción de los derechos de Propiedá intelectual ya industrial correspondientes a L'AUTOR.

La inclusión d'estos conteníos n'otra o otre obres non basaes nos mesmos nun significa qu'estes últimes queden amparaes pola presente Llicencia, nin amula los sos términos no que toca a ellos. En cualquier casu, l'Usuariu sedrá responsable de cualquier infracción de derechos que pudiera acarrear dicha inclusión y la so posterior difusión.

Asturnews introduxo ya nel entamar del añu 2006 delles novedaes que foron remozando'l diariu y que siguen desendolcándose en 2008 cola recién aportación de la so presencia en twitter, un sistema informativu de lloteríes y quinielles y la meyora de la información del tiempu.

Xunta estos medios dixitales, los grandes medios presenten dalgún testu en llingua asturiana nes sos versiones dixitales, salvo nel casu del diariu *El Comercio* que tien unes páxines especialmente dedicaes a la producción de contenidos en llingua asturiana embaxo'l nome de “Canal Asturias”²³ siguiendo la tradición del Grupo Vocento de separar en canales temáticos la información especializada.

Igualmente, dende 2006, l’Axencia Europa Press ufre, subvencionada pol Principáu, noticies en llingua asturiana²⁴, talamente como ya facía en catalán, gallegu, euskera o valencianu.

La Oficina de Política Llingüística del Principáu (OPL) vieno acabante d’estrenar en 2007 la so páxina web, desendolcada pol grupu *Asturies.com*, na que s’ufiernen despliegues del so trabayu institucional y de les instituciones que depende d’ella como l’Observatoriu de Política Llingüística o la Xunta Toponimia. Na web, de factura cenciella y direuta ufiértense los documentos políticos y llegalos que tienen de ver cola aición de gobiernu de la

²³ <http://canales.elcomerciodigital.com/extras/asturies/index.htm>

²⁴ <http://www.europapress.es/asturies/asturianu/>

Oficina, ente los que se puen alcontrar l'Acuerdu de Gobiernu ente'l PSOE y IX-BA, nel so apartáu dedicáu a la «Política llingüística y normalización de la llingua asturiana» (Asturianu), el Plan de Normalización Social del Asturianu 2005-2007 o'l Presupuestu mesmu de la Oficina de Política Llingüística ente 2004 y 2007.

Otres páxines institucionales dafechamente en llingua asturiana pueden atopase nel portal Educastur de la Consejería d'Educación o nel casu d'Emigrastur, portal empobináu a la emigración de la Direición de Rellaciones Esteriores de la Consejería de Xusticia, que s'espubliza en formatu bilingüe siendo l'únicu casu d'ente los portales institucionales del Principáu.

Con un diseñu tamién cenciellu y direutu estrenaba nes mesmes feches la so web (que llevaba en construcción bien d'años) el selmanariu *Les Noticias*. Xunta delles de les noticies que se van espublizar na edición impresa pue consultase la hemeroteca completa de la publicación impresa dende'l so aniciu.

Amás, dende'l xueves 16 de mayu de 2007 la RTPA vien espublizando en prebes un portal cultural n'asturianu, afitáu dafechu dellos meses depués, que baxo'l nome de “estaya d'asturianu²⁵” supón la ufierta de conteníos n'asturianu del ente públicu nel ámbitu dixital y que desendolca la empresa Ámbitu, editora de *Les Noticias*. Con esti pasu alantre paez definitivu que nun se vayan ufiertar les noticies del canal principal en llingua asturiana. Les noticies d'estaya d'asturianu, d'actualización diaria, distribúinse en seis secciones: sociedá, música, llibros, arte, cultura tradicional, cine, teatru y TV y nelles recuéyense les informaciones que faen referencia a la celebración d'actos culturales, novedaes y concursos lliterarios, conciertos, actuaciones, festivales, etcétera, cola fin de dar cobertura a la mayor parte de l'actualidá que se produz diariamente nel ámbitu cultural asturianu.

La canal cuenta tamién con una sección complementaria que recueye toles convocatories que faen les alministraciones públiques y instituciones del Principáu relacionaes cola promoción y difusión del asturianu, tales como subvenciones, beques, ayudes, cursos de formación y premios.

Estaya d'asturianu completa la ufierta informativa con una Axenda, na que, de forma abreviada, publícase un calendariu d'actos culturales. La páxina tamién dispón d'espacios pa la promoción de los programes n'asturianu que s'emiten en TPA y RPA.

El site nuevu utiliza na denominación de la so cabecera la versión “e” minúscula de la marca principal de RTPA y va formar parte del menú de secciones del periódicu dixital, aunque tamién se pode acceder a él a traviés d'un banner allugáu na home de rtpa.es o direutamente na dirección <http://www.estayadasturianu.es>.

²⁵ Ver <http://www.estayadasturianu.com>

2.7. Revistes dixitales

Ente les revistes dixitales en llingua asturiana destaca un modelu de publicación dixital nel que teníen una importancia esencial el consiguir una revista que fora fundamentalmente participativa y viva, en constante medre y evolución. Nesi sen plantegóse la edición d'una revista lliteraria dixital que foi empobinada a públicos estremaos de forma tala que caún d'esos públicos reciba los conteníos más afayadizos pala so edá, preferencies y conocimientu llingüísticu, de manera tala que se desendolcaren conteníos adaptativos aprovechando les posibilidaes de comunicación "one-to-one" interactiva qu'ufierta Internet. Nesti sen, el proyectu sedría'l primeru d'estes carauterístiques que se desendolcaría nel mapa dixital español: *Lliteratu*²⁶.

The screenshot shows the Lliteratu website in a Mozilla Firefox browser. The browser's address bar displays 'http://www.lliteratu.com/'. The website header includes the logo 'lliteratu REVISTA CULTURAL' and a navigation menu with categories: 'Mapas', 'Artesanía', 'Concejos y Localidades', 'Playas', 'Áreas Recreativas', 'Monumentos y Museos', 'Albergamientos', 'Gastronomía', 'Flora y fauna', and 'Rutas'. Below the header, there is a quote: 'LA CITA: "Ella tien mieu de nun saber nomar / lo que nun esiste" Alejandra Pizarrik'. The main content area is divided into several sections: 'NOTICIES' with a sub-section '01 de xineru de 2008 L'escritor aragonés Ángel Guinda va ser convidáu d'honor de la Xunta d'Escritores 2008'; 'AXENDA' with a sub-section '01 de xineru de 2008 La escritora Trinidad Ruiz va pesllar la Xunta d'Escritores Asturianos 2008 con una conferencia'; 'CONCURSOS'; and 'PROGRAMA DE LES XORNAES'. The 'Xunta d'Escritores Asturianos 2008' section features a collage of photos and text: '31 d'avientu de 2007 Lliteratu asoleyá un númeru especial sobre la Xunta d'Escritores 2008. Los próximos díes 2, 3 y 4 de xineru del 2008 va entamase n'Uviéu una nueva Xunta d'Escritores Asturianos que col lema "Literatura asturiana y compromisu" y en Lliteratu queremos dedicar un númeru a un eventu tan importante como esti. Estos alcuentros lliterarios tendrán llugar nel marcu de la Biblioteca del Campu San Francisco, nel Paséu del Bombé d'Uviéu, el mesmu situ onde se celebró otra Xunta d'Escritores va cerca de dos años col fin d'entamar una bienal de lliteratura asturiana "abierta a tol públicu en xeneral". Fuente: Redacción. Ueër más >>'. The 'El Reportaxe' section is dated '01 de xineru de 2008' and titled 'La escritora Trinidad Ruiz va pesllar la Xunta d'Escritores Asturianos 2008 con una conferencia'. It contains text about the organization of the event and the closing conference by Trinidad Ruiz. Below it is a section titled '3 Escritores, 3 Llectures' featuring a photo of Gayol José Ángel. The footer of the browser window shows 'Transferiendo datos desde www.lliteratu.com'.

La revista lliteraria dixital que se desenvolvió llevó'l nome *Lliteratu* y tuvo una periodicidá mensual recoyendo l'actualidá lliteraria y sociollingüística d'una forma empobinada al so aprovechamientu pedagóxicu nes estremaes estayes consideraes. Asina, plantegóse que na realidá tuviere tres versiones estremaes que recibiríen, tanto al adientrase na direición d'Internet como recibéndola por corréu electrónicu, les tres estayes de llectores consideraos: rapacinos de primaria, mozos de secundaria y llectores adultos.

²⁶ Ver <http://www.lliteratu.com>

L'enfotu pedagóxicu taría averáu a la estaya de primaria nel primer casu, de la enseñanza secundaria nel segundu y de la enseñanza d'adultos nel terceru.

La revista tien anguaño una presentación muncho más estática, abandonando los enfotos interactivos, con delles secciones xenerales de calter dafechamente informativu y delles secciones dedicaes entá específicamente al aporte y la participación interactiva de los llectores-usuarios. En cada número de la revista, un mínimu de tres escritores de diferentes xeneraciones lliteraries participen nun cuestionariu d'entrevistes que pueden ser comparaes a un tiempu, espeyando asina la variedá de gustos, tendencias y visiones que cadún d'ellos amuesa sobre l'actividá del escritor, la concepción del fechu d'escribir, les sos influencies d'otres lliteratures, asina como de les sos diferentes perspectives. Asina, yá foron entrevistaos autores como Martín López-Vega, Xuan Bello, Marta Mori, Xosé Lluis García Arias, Xosé Nel Riesgo, Milio Rodríguez Cueto, Pablo Texón, Pablo Antón Marín Estrada, Ismael González Arias, Elías Veiga, etc...

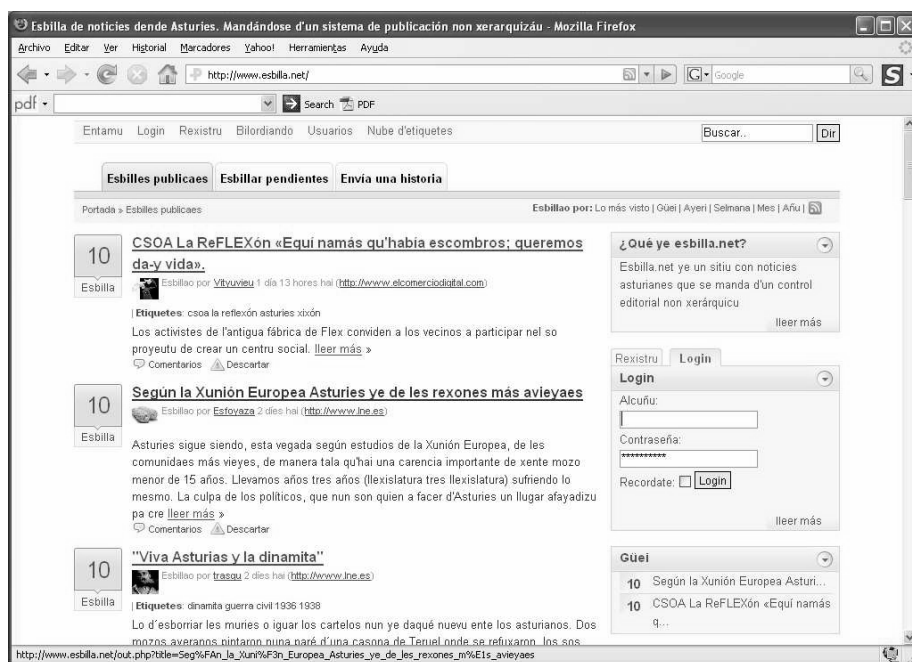
Per otra parte, la revista tien trabayao nos acontecimientos lliterarios más recién, y tien puesto a disposición de los sos llectores textos inéditos de los poetas más mozos (casu d'Héctor Blanco, Pablo Texón, Xuan Carlos Crespos, Cristina Muñiz o Henrique G. Facuriella), pedazos de les obres ganadores, inda ensin espublizar, de los últimos premios lliterarios (como foron los de Pablo Rodríguez Alonso, ganador del Premiu Teodoro Cuesta; Ismael González Arias, ganador del Xosefa Xovellanos; y Xabiero Cayarga, ganador del Xuan María Acebal); asina como les biografíes y textos d'autores estranxeros qu'a lo llargo del añu van pasando per Asturias (por exemplu, los premios Nobel Wole Soyinka y Derek Walcott que participaron nel Día Mundial de la Poesía).

2.8. La blogosfera

Los blogs tardaron en apaecer n'asturianu y en cuntase colos deos d'una mano, pero nestos dos caberos años tan viviendo un procesu de xorrecimientu en número y calidá importante, Los blogs que funcionen con una cierta regularidá en llingua asturiana superen ya'l centenar, pero la blogosfera nun vive los bonos momentos que se-y vaticinaben pola falta d'una masa crítica que participe y facilite'l periodismu conversacional pola escasa y avieyada población que presenta Asturias.

Dellos medios, como Asturias.com, ufren a los sos llectores sindicaciones de lo espublizao nos blogs que lo deseen y hai poco más d'un añu xurdió un proyeutu na llinia de Digg o Menéame que col nome de "Esbilla.net" ufre les mesmes carauterístiques de propuesta y votación de noticies²⁷.

²⁷ Ver <http://www.esbilla.net/>

3. LA EDICIÓN

El mundu editorial vive un perbon momentu con más d'un cientu de llibros editaos cada añu, gracies en gran midida a les subvenciones del Principáu d'Asturies a la edición, pero tamién pola bayura d'autores xurdíos na cabera década.

Amás de l'Academia de la Llingua Asturiana que ye la principal editora nel ámbitu de la investigación y que tamién tien un completu catálogu de coleiciones narratives, de poesía, ensayu, y lliteratura infantil y xuvenil, hai una bona riestra d'editoriales que lleven munchos editando de forma constante. Ente les editoriales qu'editen mayoritariamente en Llingua Asturiana y con procuru, la más veterana ye Ediciones Trabe fundada en 1992 como una empresa pensada pa contribuyir a la normalización de la llectura n'Asturies, dedicada a facer llibros n'asturianu. Esta editorial, caracterizada pol procuru que pon en tol procesu d'edición, tien como oxetivu seguir faciendo llibros, invirtiendo de continuo en publicaciones nueves. Coincidiendo col añu de la so fundación, Trabe organizó per primer vegada'l Premiu Trabe de Narraciones.

La calidá de les obres y de los autores premiaos foi grande: Premiu 1992 *Histories d'un seductor (Memories d'un babayu)*, de Miguel Rojo. Premiu 1993 *Los párpagos de Buda*, de Santi F. Ochoa. Premiu 1994 *Esá lluz que*

naide nun mata, de Pablo Antón Marín Estrada. Premiu 1995 *La tierra entero*, de Berta Piñán. Anque de menor sonadía, Trabe tamién la entamó en 1994 col Premiu Montesín de Lliteratura Infantil y Xuvenil, con periodicidá bialnal.

Llibros del Peixe ye una editorial xixonese que dirixe Carlos Espina y de la que lleva la producción Marina Lobo. Surdió nos años ochenta y, d'entós p'acá, nun dexó de sacar llibros (versiones orixinales y traducciones) con un diseñu cuidadosu y de munchu valir pa la lliteratura asturiana. Viensenos a la cabeza dellos títulos, ún d'ellos ye la esbilla de cuentos de Miguel Rojo *Tienes una tristura nos güeyos que me fai mal*, del que nun queda nin rastru nes llibrerías cuantayá.

Ediciones del Norte dirixida por Baristo Lorenzo dende Mieres ye otra de les decanes de la edición en llingua asturiana, xunta Ediciones Ámbitu, la editorial que publica *Les Noticias*.

4. LOS PROFESIONALES DEL PERIODISMU

L'añu 1997 foi un añu de muncha actividá alreor de la normalización social de la llingua asturiana. Esi añu una bona riestra de conceyos declaraben la oficialidá de la llingua asturiana nos sos territorios como amuesa significativa del so puxu a la normalización dafechu del asturianu. Y nesi mesmu añu, un garapiellu enforma representativu de los periodistes asturianos facía un actu col que quería asoleyar el so compromisu cola necesaria normalización social del usu de la llingua.

Alncontrabemosnos nel mes de Payares de 1997, cuando se presentaba nel paraninfu de la Universidá d'Uviéu la xuntura de cuasi un centenar de periodistes que sofítaben una Plataforma baxo'l nome de "Periodistes pol Asturiano". Una Plataforma na que 25 profesionales, cuntando col sofitu d'otros cincuenta collacios de profesión, teníen pensao encamentar a tolos medios de comunicación qu'ufiertaren una mayor presencia de la llingua asturiana nes sos páxines o nes sos emisiones radiofóniques y televisives.

L'enfotu d'esta xera yera, entós, y sigue siendo ufiertar un emplegu normal de la llingua asturiana y asina facela convivir nes páxines de los periódicos y nos programes audiovisuales col castellán nes mesmes condiciones y tratamientu.

El trabayu que s'entamaba naquel momentu entá sigue desendolcándose y son, por desgracia, munches les ocasiones nes qu'esti coleutivu tien de dirixise a la opinión pública pa facer critiques, al traviés de dalgún comunicáu, a la situación na que s'alcuentren munches de les estayes de la comunicación no que cinca a la llingua de nuso.

Nel añu 97, cuando entama a funcionar "Periodistes pol Asturianu", nun yera tampoco la primer vegada que los periodistes asturianos amosaben es-

molición pola llingua autóctona, pero sí yera la primer vegada en qu'un gapiellu de xente enforma numberosu (25 profesionales) ufiertaba la so conocencia y voluntá pa qu'esa presencia siempre reclamada del asturianu nos medios de comunicación fora un fechu.

Y, entá más, yera la primer vegada qu'un grupu tan numberosu de profesionales (más de 70 en total) sofítaben cola so adhesión l'encamientu a los direutores de los medios y les empreses periodístiques pa que faigan que seya normal l'emplegu del asturianu nos periódicos, nes emisores de radiu y televisión, como paez que pide dende hai tiempu la sociedá asturiana, según recueyen toles encuestes sociollingüístiques que se vienen espublizando dende hai cuantayá.

La carta unviada polos 70 periodistes asturianos a la direición de los medios de comunicación rexonales recoyía de forma lliteral el testu que vien darréu y qu'entá sigue siendo actual once años depués, malpenes s'avanzara un poco más nel afitamientu social del emplegu del asturianu escritu:

Pola presente carta informámos-y de la constitución de la plataforma Periodistes pol Asturianu, qu'atropa 25 redautores, corresponsales y collaboradores en llabores informativos de prácticamente tolos medios de comunicación con presencia n'Asturies que faen emplegu, davezu o dacuando, de la llingua asturiana nes sos xeres. Xuntámonos nesti nuevu coleutivu col ánimu de facer una aportación, pequeña y constructiva, pal llogru de mayor y meyor presencia del asturianu en tolos medios que s'editen o qu'emiten na nuesa comunidá autónoma, porque camentamos que la llingua ye parte irrenunciable del patrimoniu históricu y cultural d'esta tierra y que los medios de comunicación han comprometese na so proteición y promoción.

Nos últimos años, el grau d'identificación de la sociedá cola llingua asturiana foi medrando y los medios nun supieron dar rempuesta a esa creciente demanda; l'espaciu acutáu nellos a l'asturianu ye entá mui pocu significativu. Pidímos-y un mayor compromisu nesi sen, al empar que-y ufiertamos la collaboración d'esta plataforma, dende la que podemos facilita-y la organización de toa mena d'actividaes formatives pa los trabayadores del so mediu interesaos nel dependimientu del asturianu o l'asesoramientu con vistes a programar dalgún espaciu o seición en llingua asturiana, por exemplu.

Cuatro años depués de que fuera unviada esta carta entá sigue siendo pernecesariu l'enfotu de los profesionales favoratibles a la normalización de la llingua asturiana y al so emplegu nos medios de comunicación. Y entá siguen siendo tamién pernecesarios munchos de los oxetivos que se marcáben los periodistes y los que sofíten la normalización del asturianu. Esos oxetivos apaecen rellacionaos ente otros llugares nel Llibru Blancu de la Normalización qu'asoleyara la Xunta Pola de Fensa de la Llingua.

Entá sigue siendo fundamental asegurar la presencia nos medios de comunicación públicos (radio y televisión) de programes n'asturiano o onde

s'emplegue l'asturianu al llau del castellanu. Y fomentar l'emplegu normal de la llingua, ensin arrexualala a espacios específicos de conteníu asturianu.

Y sigue siendo perimportante sofitar el xurdimientu de medios de comunicación dafechamente en llingua asturiana, seya por parte de la iniciativa pública o por parte de la privada y seyan los que seyan los formatos qu'algamen (radio, televisión, medios impresos, nueves tecnoloxíes, etc...), como garantía de llibre escoyeta llingüística de los/les ciudadanos/es.

Tamién ye un oxetivu fundamental pa la normalización del asturianu nos medios facer xurdir nes estayes llaborales, sociales, escolares o académiques onde nos atopemos cartafueyos, boletinos de comunicación empresarial o sindical, cartelos, etcétera, onde s'emplegue siempre l'asturianu. Y encamentar darréu a los sindicatos y les organizaciones empresariales que faigan usu del asturiano al tiempu que del castellanu y nes mesmes condiciones (notes de prensa, notes de comunicación interna, etc...).

Too ello ensin escaecer la necesidá de trabayar nun estándar llingüísticu con urxencia que seya amañosu non tanto dende un puntu de vista lliterariu como dende'l puntu de vista del mensaxe informativu puru.

BIBLIOGRAFÍA

Bibliografía

- ALARCOS LLORACH, Emilio. "Consideraciones sobre la lengua de Asturias", *Cajón de sastre asturiano*, Avilès, 2.12.2003.
- ALARCOS LLORACH, Emilio. *La situación sociolingüística en Asturias, Asturias y Cataluña*, Oviedo, 1999.
- ÁLVAREZ, Lluís Xabel. "La normalización llingüística: cómo y por qué facela", en *II Estudios y Trabajos del Seminariu de Llingua Asturiana*, Oviedo, 1979.
- ÁLVAREZ, Lluís. "Llingua asturiana: una güeyada a venti años de llucha", *Lletres Asturianas*, Oviedo, 12.3.1995.
- ÁLVAREZ, Lourdes; VEGA, Consuelo. "El desarrollu del llibru n'Asturies", en *Lliteratura Asturiana y Consumu Editorial*, Principáu d'Asturies, Oviedo, 1991.
- ÁLVAREZ, Ramón. "*La llingua asturiana na sociedá*", Academia de la Llingua Asturiana, Oviedo, 1995.
- ÁLVAREZ, Ramón: "La situación social de la llingua asturiana", *Lletres Asturianas*, Oviedo, 12.09.1987.
- ANDRÉS, Ramón. "Llingua, dialeutu y estándar llingüísticu", *Lletres Asturianas*, Oviedo, 12.12.1984.

- ANDRÉS, Ramón. “Dificultaes na normalización de la llingua asturiana”, en *Bilingüismo y Comunicación. Séptimas Jornadas Culturales de Aller, Ayer*, 1989.
- ANDRÉS, Ramón. “La langue asturienne à l’école”, *Lletres Asturianas*, en *Actes del “XIII Conceyu Internacional de Llingües y Cultures Amenazaes*, Accademia della Lingua Asturiana, Oviedo, 2002, pp. 29-35.
- AA.VV., *Asturias. Tercera Encuesta Regional. S.A.D.E.I., Servicio de Publicaciones del Principado*, Oviedo, 1987.
- AA.VV. *Actes del Congresu: “Doce Años de llibros n’asturianu”*, Oficina de Política Llingüística, Oviedo, 1986.
- AA.VV., *Actas del I Coloquio sobre cultura y comunidades autónomas en España, 1984*. Universidá d’Uviéu, 2004.
- CANO GONZÁLEZ, Ana María. “Normalización y variantes”, en *Bilingüismo y Comunicación. Séptimas Jornadas Culturales de Aller*, Oviedo, 1989.
- F. AVELLO, Manuel, *Historia del Periodismo Asturiano*, Ayalga, Oviedo, 1976.
- GARCIA ARIÀS, Xosé Lluis. *Breve reseña sobre la lengua asturiana*, Academia de la Llingua Asturiana, Oviedo, Alga, 1995.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis. “Informe sobre la lengua asturiana”, en *Las lenguas nacionales en el ámbito de la Administración*, Diputación de Valencia, 2006.
- GARCIA ARIAS, Xosé Lluis. “Llingua asturiana: proceso de normalización”, en *Bilingüismo y Comunicación. Séptimas Jornadas Culturales de Aller, Ayer*, Oviedo, 1989.
- GONZÁLEZ RIAÑO, Xosé Antón. *La llingua asturiana nel sistema educativu: presente y perspeutives*, Academia de la Llingua Asturiana, Oviedo, 1995.
- JOVE Y BRAVO, Rogelio. “Un siglo de prensa asturiana”. Separata del *Boletín del RIDEA*, Oviedo, Agosto, 1949.
- LASTRA LÓPEZ, Carlos. “Discriminación del bable: noticia d’una llarga polémica sol reconocimientu oficial de la llingua asturiana”, *Ástura*, Gijón, 2003.
- LLERA RAMO, Francisco José. “Informe sobre’l consumu cultural de publicaciones en llingua asturiana”, *Lliteratura asturiana y consumu editorial*, Principáu d’Asturies, Oviedo, 2003.
- LLERA RAMO, Francisco José. “Consumu cultural de publicaciones en llingua asturiana. Informe”, Principáu d’Asturies, 1993.
- LLERA RAMO, Francisco José. “Los asturianos y la lengua asturiana”. En *Estudio sociolingüístico para Asturias*, Principáu d’Asturies, Oviedo, 1994.

- LLERA RAMO, Francisco José. *II Estudio sociolingüístico de Asturias*, Academia de la Llingua Asturiana, Oviedo, 2003.
- LLERA RAMO, Francisco José; Pablo SAN MARTÍN ANTUÑA. *L'asturianu en Xixón. Primer encuesta sociolingüística municipal / El asturiano en Gijón. Primera encuesta sociolingüística municipal*, Mieres, Editora del Norte, 2005.
- MORÁN, Próspero. "Normalización y medios de comunicación", en *Lletres Asturianas*, 31, 2003.
- MORÁN, Próspero. *Llingua, información y nueves teunoloxíes*, Editora del Norte, Mieres del Camín, 1995.
- NEIRA MARTINÉZ, Jesús. "Castellano y bables, lenguas de Asturias", en *Bables y castellano en Asturias*, Silverio Cañada editor, Madrid, 1982.
- RUBIERA TUYA, Carlos. "Normalización y escuelas de llingua asturiana p'adultos", en *Lletres Asturianas*, Oviedo, 14.08.1989;
- RUBIERA TUYA, Carlos. "Informe so la llingua asturiana y borrador d'urxencia pa un programa de normalización llingüística", en *Lletres Asturianas*, Oviedo, 9.03.2004.
- SÀNCHEZ VICENTE, Xuan Xosé. "Rexonalismu / nacionalismu asturianu. Un sieglu: 1839-1936", en *Xuan María Acebal (1815-1895), cien años después*, Principáu d'Asturies, 1995.
- XUNTA POLA DEFENSA DELA LLINGUA ASTURIANA. *Llibru blancu de la recuperación y normalización llingüística d'Asturies*, Oviedo, 1996.

Gramátiques normatives

- ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA. *Gramática de la llingua asturiana* (3ª edición), Uviéu, 2001.
- ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA. *Normes ortográfiques y conxugación de verbos* (6ª edición), Uviéu, 2005.
- ANDRÉS, Ramón d'. *Gramática práctica de asturiano* (3ª ed.), Editora del Norte, Mieres, 1999.
- ANDRÉS, Ramón d'. *Primeres llecciones d'asturianu*, Uviéu, Publicaciones Ámbitu, 2003.
- PRIETO ALONSO, Esther. *Gramática d'asturianu. Guía de consulta rápida*, Trabe, Uviéu, 2004.

Diccionarios normativos

- ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA. *Diccionariu de la Llingua Asturiana*, Uviéu, 2000.

- ANDRÉS, Ramón d'. *Diccionariu temáticu asturianu*, Alborá Llibros, Xixón, 1991.
- FERREIRO, Félix; Pablo Manzano; RODRÍGUEZ, Urbano. *Diccionariu básicu de la llingua asturiana* (3ª edición), Xixón, 1998; Xixón, 2001 (4ª edición).
- GALÁN Y GONZÁLEZ, Inaciu. *Diccionariu básicu asturianu-inglés inglés-asturianu / Introductory asturian-english english-asturian dictionary*, Uviéu, Trabe, 2006.
- MANZANO RODRÍGUEZ, Pablo Xuan; RODRÍGUEZ VÁZQUEZ, Urbano. *Diccionariu básicu de la llingua asturiana* (4ª edición), Ediciones Trea, Xixón, 2001.
- MARTINO RUZ, Xandru. *Diccionariu ilustráu de la llingua asturiana. Asturianu-Castellano Castellano-Asturianu*. Apuntes de gramática, Xixón, Editorial Picu Urriellu, 2005.
- MORÁN, Próspero (coord.). *La Voz de Asturias: Diccionariu castellan-asturianu*, 1987.
- NOVO MIER, Lorenzo. *Diccionario general español-asturiano*, Xixón, 1983.
- NOVO MIER, Lorenzo. *Diccionariu xeneral de la llingua asturiana*, Astur-libros, Xixón, 1979.
- PRIETO GARCÍA, Luis Alberto. *Diccionario de sinónimos y equivalencias castellan-asturianu*, Uviéu, Trabe, 2004.
- SÁNCHEZ VICENTE, Xuan Xosé. *Diccionariu de la llingua asturiana*, Xixón, GH, 1988; Ed. Trabe, 1996; 2ª edición; *Diccionariu asturianu-castellanu castellanu-asturianu. Sinónimos, refranes y frases feches*, Ed. Trabe, Uviéu, 2002.

Ediciones facsimilares de periódicos

- Ixuxú. Viva la mio quintana. (Fascimil del periódicu xixonés apàeciu en 1901-1902 dirixíu por Francisco González Prieto)*. Academia de la Llingua Asturiana, Uviéu, 1993.
- El Regionalista Astur. Edición fascimil de los números 1 al 14 del periódicu asoleyáu en Xixón en 1919 dirixíu por Fabriciano González "Fabricio"*. Academia de la Llingua Asturiana, Uviéu, 2001.

El periodismo navarro en lengua vasca

Asier Barandiaran Amarika

Abreviaturas

DN: *Diario de noticias*

DNv: *Diario de Navarra*

GN: Gobierno de Navarra

GV: Gobierno Vasco

Nf: *Nafarkaria*

1. Antecedentes

Si la presencia de la lengua vasca en los periódicos es tardía, más lo es su presencia en los periódicos navarros.

De todos modos, cabe decir algo de lo que puede ser llamado el precedente del periodismo navarro en euskera¹.

Antes de la Primera guerra carlista, a partir de 1820, aunque en publicaciones periódicas o gacetas no había presencia del euskera, tanto los liberales como los realistas publicaron a modo de “hojas volanderas”, en

¹ Los autores Sánchez Aranda y Barrera del Barrio, hablan de los precedentes del periodismo español citando a “los relatos de suceso acaecidos (las relaciones), historias de hechos fantásticos y milagrosos y alegatos en polémicas públicas (los libelos)” SÁNCHEZ ARANDA/ BARRERA DEL BARRIO 1992: 4. También se menciona la “información oral, desarrollada por juglares, peregrinos, mercaderes o soldados, realizada de modo espontáneo muchas veces. Pero también al mismo tiempo, se daba comunicación a través de manuscritos, que adoptó la forma epistolar” (Ibidem). En la cultura vasca y su transmisión ha tenido gran importancia la oralidad mientras que las producciones escritas e impresas han sido mucho menores en número que las realizadas en castellano. Esa es una de las razones por las que un género de origen y estilo oral como el *bertsolarismo* (en su versión escrita) sea considerado como un precedente del periodismo en euskera.

euskera llamadas “bertso-paperak” o “bertso jarriak”², numerosos opúsculos en los que se narraban noticias o eventos en verso³ y se hacía propaganda o se vituperaba de modo sarcástico la posición ideológica del bando contrario⁴. Por eso se ha llegado a afirmar:

El “bertso-papera” ha sido nuestra primera publicación informativa, tanto de asuntos mundiales como locales o personales, nuestro mejor órgano de difusión de opinión de nuestro pueblo y manifestador de sus sentimientos, instrumento a veces de justicia popular, y el más fiel retrato del alma vasca⁵.

El motivo de la primera propagación del “bertso-papera” fue la llamada “guerra realista”, originada por el alzamiento del general liberal Riego que trajo la aprobación de nuevo de la Constitución de Cádiz y la consiguiente reacción armada de los realistas⁶.

Autores navarros también fueron protagonistas de estas “crónicas”, las cuales intentaban por su estilo oral llegar más fácilmente al pueblo llano (aunque en aquella época no eran muchos los que estaban alfabetizados). Eran composiciones afines a la literatura de cordel, pero cumplían, además, una función informativa (a modo de crónica local). Es el caso de los *bertsos* del navarro Juan Echamendi *Bordel*. Entre su extensa producción de *bertso jarriak*, se encuentran los que hacen alusión de su traumático servicio militar con los liberales. Se trata de una composición de 30 estrofas publicada en 1823⁷. Estas producciones se llevaban a la imprenta para después ser vendidas por el propio autor o por otra persona en lugares donde confluía la gente en los pueblos: en un mercado, a la salida de misa, etcétera⁸. Antes de la primera guerra carlista en Navarra se publicaron breves libelos por ambos

² GARZIA, SARASUA, EGAÑA 2001: 20. La palabra *bertso* se usa en euskera para designar la estrofa, que en el caso del *bertsolarismo* suele ser la mayor parte de las veces de 8 versos (de mayor o menor medida) o 10 versos.

³ Se trata de unas de las “ramas” del género oral llamado *bertsolarismo*. Sobre el este género, se podrían dar muchas referencias para poder entenderlo mejor, pero por necesidades de brevedad, sólo daré tres: AULESTIA, 1990; GARZIA, SARASUA, EGAÑA, 2001; DÍAZ-PIMIENTA, 1998. La producción de *bertso-paperak* de Bordel se puede considerar amplia sobre todo si la comparamos con la producción de sus coetáneos.

⁴ ZAVALA 1992: 9-10.

⁵ ZAVALA 1964: 45.

⁶ ZAVALA, 1992, 9.

⁷ ZAVALA 1992: 43-57.

⁸ La figura del vendedor de *bertsos* o “bertso-saltzailea” es analizada en ZAVALA 1964: 57-60.

bandos, que como siempre, primero se componían, luego se imprimían para ser vendidos y aprendidos de memoria por los euskaldunes. Pio Baroja recogió una breve composición de dos estrofas compuesta por un carpintero y poeta popular del pueblo de Alzate (Navarra) en contra de Fermin Legia, oriundo de Vera de Bidasoa quien trayendo una armada de unos cuatrocientos hombres desde el otro lado de la frontera de España, intentó llevar a cabo una sublevación liberal que llegara hasta Madrid. No lo consiguió, pero de modo oral se han recogido algunas estrofas de algunas composiciones sobre el suceso⁹. Dichas composiciones se distribuyeron en su momento valiéndose de la imprenta.

Sobre la primera guerra carlista también hay composiciones. Una de ellas, de autor desconocido, pero navarro a juzgar por el dialecto utilizado en la escritura, narra la quema de Lekaroz y la ejecución de varios habitantes de ese pueblo navarro por parte del general liberal Espoz y Mina¹⁰. También de autor navarro (de Vera) es la composición “Karlós V’rren denborako kantak” en la que se critica o se pone en ridículo a generales liberales por sus acciones en la guerra¹¹. El *bertsolari* anteriormente mencionado, *Bordel*, dedica una composición, que podía datarse en 1838 o 1939, a la guerra carlista¹². Durante el siglo XIX, aunque no en gran número, no faltaron *bertsolaris* navarros que mandaran a imprimir composiciones sobre temas y sucesos locales¹³. Algunas de esas composiciones, después de haber sido distribuidas por escrito, se han perdido, pero no en la memoria de los que las aprendieron¹⁴ con su lectura y su audición.

El *bertsolarismo* escrito, pasó del ámbito de la literatura de cordel al periodismo escrito, sobre todo a principios del siglo XX, pues empezó a

⁹ ZAVALA, 1992, 103-106.

¹⁰ ZAVALA, 1992, 151-157.

¹¹ ZAVALA 1992: 255-256.

¹² SATRUSTEGI 1965: 56-63.

¹³ Sucesos locales o sucesos que tenían unas consecuencias en la vida local eran las guerras en las que participaban muchos vascos. Varios vendedores de estos “bertso-jarriak” hicieron crónicas en *bertso* de las guerras de Cuba (1898) o la de África (1923), AULESTIA 1990: 76. En cuanto a la producción de autores navarros, la obra *Bidasoa aldeko bost bertsolari* (ZAVALA 1970), se recogen y se ofrecen datos de las composiciones que fueron en su momento recopiladas y coleccionadas de distintos modos. De entre los *bertsolaris* que analiza, cabría mencionar dos que publicaron parte de su obra en el siglo XIX: Juan Antonio Sanziñena *Axura* (1933-1917) y Juan Migel Bera (1857-1914).

¹⁴ ZAVALA 1970: 34.

tener presencia en muchas publicaciones periódicas (periódicos, gacetas, revistas...) ¹⁵.

Estos son los antecedentes de un periodismo navarro en euskera.

2. Siglo XIX. Publicaciones periódicas y gacetas

En cuanto a las publicaciones periódicas, la aparición de artículos en euskera en Navarra viene de la mano de la *Revista Éuskara*. Tuvo una duración de pocos años (1878-1883), pero la asociación que se encargó de su publicación realizó un trabajo sin precedentes. Una de las ideas transmitidas en la revista era que la subsistencia y la promoción del euskera dependía en gran medida de los propios euskaldunes ¹⁶, de la propia comunidad lingüística de la lengua vasca ¹⁷. La utilización del euskera en esta publicación anual es bastante más baja en porcentaje del castellano ¹⁸, pero el uso de los dos idiomas no pretende ser señal de objetivos diversos. El mensaje transmitido en los dos idiomas está encaminado a un único fin. De hecho el primer artículo programático del primer número aparece en los dos idiomas resaltando el objetivo de recuperar y propagar, “si posible fuese” la lengua vascongada ¹⁹. Responde a los objetivos de la Asociación Euskara de Navarra ²⁰, la promotora de la revista. Hechos en torno al euskera de Navarra y de otros territorios se dan a conocer ²¹ e incluso se publican textos literarios

¹⁵ Es el caso del *bertsolarismo* escrito del vizcaíno Kepa Enbeita *Urretxindorra* (1978-1942) quien publicó en revistas como *Aberri*, *Ekin*, *Euzkadi*, *Euzkere*, *Gure Herria*, *Jaungoiko-Zale* y *Karmen'go Argia*. El paso de la impresión en hojas rústicas a publicaciones periódicas se simboliza en la revista *Bertsolariyak* cuyo director, Juan José Makazaga (1887-1963) realizó una labor de recopilación, AULESTIA 1990: 76.

¹⁶ Personas que saben hablar en euskera (literalmente “el que tiene el euskera”).

¹⁷ ERIZE 1997: 478-479.

¹⁸ Según Javier Díaz Noci (1994a: 55), de un 30%.

¹⁹ *Revista Euskara*, 1878: 3-7.

²⁰ “El Programa de la Asociación, que abre el primer número de la Revista, expone que “el objeto de la Sociedad es conservar y propagar la lengua, literatura é historia vasco-navarras, estudiar su legislación y procurar cuanto tienda al bienestar moral y material del país”. Pero la lengua es la columna vertebral de todo ello, asignándosele el papel conservador de la idiosincrasia del pueblo euskaro”, VALVERDE 1996: XIX. Para ello la Asociación Euskara de Navarra tenía un “órgano directivo de la Revista Euskara”, NIEVA 2000: 28.

²¹ Por ejemplo, los concursos literarios que el Ayuntamiento de Pamplona organizó al final del siglo XIX son dados a conocer. Sobre estos eventos, la obra *Iruñeko Udalaren literatur lehiaketak (1882-1928)* expone con detalle el contexto,

en la *lingua navarrorum*. Tiene, como señala Blanca Urmeneta, una orientación cultural con claro predominio de composiciones puramente literarias. En su temática domina la narración histórica, la descripción de costumbres y paisajes, así como cuentos y leyendas de su ámbito geográfico. Las colaboraciones en lengua vasca son minoritarias y debidas, salvo contadas excepciones, a la pluma de escritores navarros²².

En el ámbito de la prensa diaria un incidente periodístico hace que tengamos la primera noticia de la presencia del euskera en un periódico. Así lo cuenta Blanca Urmeneta:

Un mínimo incidente periodístico resulta muy revelador. En 1885 el director de la revista *Euskal-Erria* remite para su inserción en la prensa navarra un llamamiento en lengua vasca con objeto de que los vasconavarros presten su apoyo a las víctimas del terremoto que había asolado la región andaluza. *El eco de Navarra* acusa recibo del texto y añade que le resulta imposible su publicación “porque ninguno de nuestros cajistas comprende el vascuence”. Por el contrario, *Lau-Buru* lo reproduce y se aprovecha para atacar “las declaraciones explícitas y razonadas” de su colega [...] ²³.

El diario *Lau-Buru* salió por primera vez en Pamplona el 1 de enero de 1882 y publicó su último número el 18 de septiembre de 1886²⁴. Aunque sin lugar a dudas el castellano era el idioma de este diario, publicó unos pocos textos en euskera²⁵. También hizo defensa de las lenguas minoritarias de España en varios artículos en castellano²⁶.

El semanario *Bai, Jauna, Bai* fue una publicación bilingüe de corta duración, pero que sienta también un precedente en este tipo de publicaciones. Fue fundado por Serafín Baroja y Zornoza (padre del novelista Pio Baroja) y tenía su sede en el domicilio pamplonés de su fundador: calle Nueva, 30 – 2º izquierda. Salió el 1 de enero de 1883 y tuvo una duración sólo de 6 números. Se publicó en bilingüe. En su primer número, por ejemplo, reproduce en castellano y euskera poesías de Campoamor, fragmentos del *Lazarillo de Tormes* y, sólo en euskera, la Jornada segunda de *El Alcalde de Zalamea*²⁷.

además de publicar una edición de varias obras premiadas, BARANDIARAN AMILLANO 1998: 18-29.

²² URMENETA 1996: 139.

²³ URMENETA 1996: 119.

²⁴ IMBULUZQUETA 1993: 201-204.

²⁵ URMENETA 1996: 116.

²⁶ CALZADA 1964: 44-45.

²⁷ IMBULUZQUETA 1993: 109.

3. SIGLO XX.

3.1. Publicaciones periódicas y periódicos hasta la Guerra Civil (1936)

3.1.1. Publicaciones de carácter religioso

A principios del siglo XX, y haciendo referencia a publicaciones de tipo religioso, unos pocos artículos de carácter pastoral-doctrinal en euskera aparecen en el Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Pamplona²⁸. Otras publicaciones religiosas, como *El cristiano en su parroquia*, ofrecen una edición bilingüe: en castellano y en euskera. En 1913 los Padres Capuchinos de Pamplona dan comienzo a la publicación en euskera de *Irugarrengo Prantziskotarra* (“El Terciario Franciscano”) dirigida a los miembros euskaldunes de la Orden Tercera de San Francisco²⁹. En 1919, en el mes de enero, los Padres Capuchinos de Pamplona comienzan la edición de *Zeruko Argia* (“Luz del cielo”) escrita íntegramente en euskera. Es la primera revista navarra totalmente escrita en euskera³⁰. Esta publicación duró hasta la guerra civil³¹.

3.1.2. Prensa carlista y tradicionalista

En el terreno no eclesiástico, a principio del siglo XX hay mucho discurso en castellano a favor de la promoción de la lengua vasca. Incluso personalidades, periodistas y políticos navarros que no sabían hablar esta lengua ni la entendían, la alababan y hacían votos para su promoción³². Pero tenemos que ir al año 1904 para que por primera vez en el siglo XX un texto en euskera aparezca publicado en un diario navarro. Se trata de un telegrama remitido desde Vera de Bidasoa para dar noticia de las fiestas de dicha villa y publicado en el *Eco de Navarra*. Este mismo diario en el período que va de 1904 a 1912 publica unos pocos textos más en torno a cuatro eventos o temas. En octubre de 1912 el *Eco de Navarra* informa en euskera que dedicará un espacio a dicha lengua:

²⁸ URMENETA 1996: 116.

²⁹ URMENETA 1996: 117.

³⁰ URMENETA 1996: 118.

³¹ DÍAZ NOCI 1994a: 44.

³² ERIZE 1999: 393-394.

Comienza así la publicación de forma irregular y sin título fijo de seis sueltos, sin firma, de contenido diverso, predominantemente informativo, hasta llegar el mes de noviembre a la sección fija “Eguneroko Berriak” (‘Noticias diarias’), que cesa después de la cuarta entrega sin dar ninguna explicación. Tampoco ninguno de estos últimos textos lleva firma³³.

El diario *La tradición Navarra* también dio cabida en ese principio de siglo al euskera de una manera irregular entre los años 1906 y 1921. Entre los textos que aparecen en este idioma, predominan los de contenido religioso, aunque hay también algunos de carácter político e ideológico. En 1912 la redacción del periódico pone a disposición de sus lectores el *Euzkel-Iztegitxua*, un diccionario escrito por Fray Román María de Vera (1878-1959) quien años antes había iniciado la publicación en las mismas páginas de *La Tradición Navarra*³⁴. A partir de 1908 las noticias locales del valle de Baztán son enviadas por un corresponsal que firma con el seudónimo de *Feriri*. Alterna los dos idiomas en sus artículos, aunque a partir de 1909 se hará más frecuente la introducción de pasajes en euskera. Se trata del médico Pablo Fermín Irigarai de quien hablaremos más adelante. Su sección se llamaba “Baztandik” (“desde el Baztán”). El investigador Joxemiel Bidador (2004: 162) ha contabilizado 22 artículos de este autor desde febrero de 1910 hasta mayo de 1911. Aunque también tuvo otros colaboradores como el sacerdote orokietarra Joxemiel Insausti: inicialmente en castellano y después en euskera, sirvió como propaganda de la ideología intregrista y, además, daba noticias del valle de Larraun. Los artículos en euskera aparecieron entre los años 1910 y 1911. Sus artículos han sido recopilados y editados en la obra *Euskara Iruñeko kazetaritzan (1910-1920)*³⁵.

El Diario de Navarra, hace un hueco al euskera a partir de 1912, pero de forma muy esporádica³⁶. Es a partir de 1915 cuando ofrece una sección fija llamada “Euzkerazko saila” (“sección del vascuence”) y en su primera aparición aparece la colaboración de un tal Aguerre’tar³⁷. Se trata de José Aguerre Santesteban “*Gurbindo*” (Pamplona 1889-1962). Era el responsable de esa sección y el autor de casi todas las colaboraciones en ese espacio. Dicha sección duró hasta el 1 de enero de 1919³⁸. No volvería a haber una

³³ URMENETA 1996: 120-121

³⁴ URMENETA 1996: 121.

³⁵ BIDADOR 2001a: 150-161.

³⁶ BIDADOR 2001a: 28.

³⁷ URMENETA 1996: 124

³⁸ Joxemiel Bidador recoge, edita y publica 69 de sus colaboraciones que se estiman que fueron en total 170, BIDADOR 2001a: 41-110.

iniciativa de ese estilo en el DNv hasta el año 1966, cuando se creó la sección “Nafar izkuntzan orria” (“la hoja del idioma navarro”).

Volviendo a la prensa carlista, en el periódico *El Pensamiento Navarro* (1897–1981) varios colaboradores (*Joshe Miguel, Akelarre, El Duende*) mostraron su devoción y preocupación por la situación y la promoción del euskera aunque esos mismos autores no publicaran apenas nada en ese idioma³⁹. Es a partir del 13 de junio de 1918 cuando se crea una sección llamada “Euskal idazkuntzak” (“Escritos vascos”). *Lepazar* era el responsable y el autor de prácticamente todas las colaboraciones. *Lepazar* era periodista de la redacción de *El Pensamiento Navarro* y se llamaba Agustín Irigarai Apat (1873-1942)⁴⁰. Pero esta sección también tuvo un colaborador que enviaba sus textos desde el valle de Baztán. Según el investigador Joxemiel Bidador hay muchas razones que indican que se podía tratar del sacerdote y párroco de Arizkun (localidad del valle de Baztán) Gabriel Irigarai, cuñado también de *Lepazar*. Otro colaborador que enviaba sus escritos en euskera era el Lekunberritarra Fermín Goikoetxea Jaunsarats (1873-1943), quien firmaba con el seudónimo *Batek*. Fue sacerdote y canónigo de la Colegiata de Roncesvalles, de la que fue además prior desde 1915 hasta su muerte.

3.1.3. Publicaciones del entorno nacionalista

En cuanto a ciertas publicaciones periódicas localizadas en Navarra, cabe destacar algunas por su inclusión de artículos en euskera.

Dentro de la prensa jeltzale⁴¹, hay que mencionar la publicación *La Voz de Navarra*, que comenzó su andadura en marzo de 1923 y finalizó en la Guerra Civil (julio de 1936). Tuvo problemas con la censura en época de la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)⁴². En la Segunda República gozó

³⁹ BIDADOR 2001a: 31.

⁴⁰ BIDADOR 2001a: 34.

⁴¹ La palabra *Jeltzale*, hace referencia al acrónimo JEL, que procede de las palabras en euskera “Jaungoikoa eta Lege Zaharra” (“Dios y Ley Vieja”), que eran el lema del Partido Nacionalista Vasco fundado por Sabino Arana Goiri. *La Voz de Navarra* surgió de una comisión pro-prensa de la Comunidad Nacionalista Vasca y los que aportaron capital para las acciones también eran mayoritariamente vinculados a la entonces llamada Acción Nacionalista Vasca. Por lo tanto, “la independencia de toda filiación y disciplina política” que una de las sociedades fundadoras de este periódico proclamó, no se dio de hecho, CHUECA 1999: 44-45.

⁴² CAMINO 1992: XXXI; OSES LARUNBE 1988: 422.

de más libertad⁴³ y su tirada pasó de los tres mil quinientos ejemplares a cinco mil, convirtiéndose (durante cierto tiempo) en el segundo diario de Navarra⁴⁴, aunque para la guerra civil ya había vuelto a dejar de ostentar ese segundo puesto⁴⁵. En cuanto a sus artículos en euskera, la investigadora Elena Osés Larunbe hace una crítica muy interesante:

La Voz de Navarra no tenía una actitud auténticamente periodística ante el euskera. Consideraba que el simple hecho de encontrar algo escrito en su lengua supondría para los vasco-parlantes tan inmensa satisfacción que les llevaría, necesariamente, a leerlo. No tenía en cuenta que en euskera, como en castellano, todo periódico debe ofrecer unos contenidos amplios, objetivos, variados y atractivos⁴⁶.

La misma autora enumera cuáles fueron las secciones en euskera de esa publicación: “Pro-euskera” (a favor del euskera); “Euskaldunen xokoak” (los rincones de los vasco-parlantes); “Asteko Berriak” (las noticias de la semana); “Euskel solasa” (Salsa Vasca); “Berri-Berriak” (noticias recientes o primicias); “Nahas-Nahas” (mezcla o pupurri); “Euskararen Adiskideak” (Amigos del euskera)⁴⁷. Por último, destaca los seudónimos de los colaboradores: Larreko, Manezaundi, Zirt, Joseba, Irular, Agerre-tar Anastasi y Gurbindo⁴⁸.

La revista *Amayur* (6.VI.1931 – 4.VII.1936)⁴⁹, de una misma afiliación ideológica que la anterior, publicó en torno a un 10% de sus publicaciones en la lengua que pretendía promover. Gozó de la misma infraestructura (talleres y oficinas) que el periódico *La Voz de Navarra* en su breve período de vida⁵⁰. Como señala el historiador Josu Chueca, “entre los artículos que publicó primaron los de carácter ideológico al servicio de la opinión nacionalista”⁵¹.

El semanario *Napartarra* (8.I.1911 – 1.II.1919) llegó a un total de 397 números publicados en su tiempo de vida y tuvo una tirada de unos 2.500

⁴³ Sólo un artículo publicado en castellano de *La Voz de Navarra* fue censurado en 1 de noviembre de 1931, HERNÁNDEZ 2007: 287.

⁴⁴ Los datos comparativos y cuantitativos de la prensa navarra de principios del siglo XX los ofrece el investigador José Javier Sánchez Aranda, SÁNCHEZ ARANDA 1986: 115-125.

⁴⁵ BIDADOR 2004: 217.

⁴⁶ OSES LARUMBE 1988: 420.

⁴⁷ OSES LARUMBE 1988: 420.

⁴⁸ OSES LARUMBE 1988: 420.

⁴⁹ DIAZ NOCI 1994a: 17. “La proclamación del estado de guerra en 1934 llevó al cierre de la publicación durante un año”, CHUECA 1999: 51.

⁵⁰ CHUCECA 1999: 49.

⁵¹ CHUECA 1999: 51.

ejemplares. Fue la primera publicación navarra de este estilo que ofrecía un espacio considerable en euskera (en torno al 20%)⁵². Entre sus directores estuvo el periodista y escritor José Agerre.

3.1.4. Autores destacados (1900-1936)

Desde principio del siglo XX hasta la Guerra Civil hay varios autores navarros que conviene destacar por su aportación al periodismo navarro en euskera. Es difícil hacer una selección y dejar de mencionar varios⁵³, porque en aquellos años todos tuvieron que lidiar en situaciones difíciles para publicar en euskera y las aportaciones de menor número de artículos no suponían, en muchos casos, un menor esfuerzo o mérito⁵⁴.

Larreko

Pablo Fermin Irigarai *Larreko*⁵⁵ (1869-1949), fue un médico bastante conocido en Pamplona y, además, tuvo una gran estima entre los escritores vascos de la época. De hecho es considerado su labor periodística como la

⁵² BIDADOR 2004: 155.

⁵³ Como ejemplo-muestra de una de las cosas que hace falta elaborar, queda por hacer un estudio de lo publicado en prosa por parte de Alexander Tapia Perurena (1899-1957). Sus publicaciones poéticas en revistas literarias han sido objeto de estudio y publicación por el estudioso Joxemiel Bidador (1999).

⁵⁴ Como señala el investigador Joxemiel Bidador, hay autores como Pablo Artxanko Zubiri *Akullu* (Pamplona 1892 – Buenos Aires 1962) que nos han pasado desapercibidos. El mismo Joxemiel Bidador recoge algunos de sus artículos (BIDADOR 2003: 69-70) y señala que escribió la revista *Tierra Vasca* de Buenos Aires además de haber escrito, al menos, una obra de teatro (BIDADOR 2003: 23-24). Personalmente he localizado uno de sus artículos en la revista *Tierra Vasca*. Aparece en el número del 15 de diciembre de 1956, en la página 10 con el título: “Euskel antzerkia” (Teatro vasco), LEGARRETA BILBAO 2007: Volumen 2, 1er DVD. En esa misma revista (*Tierra Vasca*) un colaborador publica artículos con el seudónimo *Irunsheme* (“pamplonica”). Sus textos tienen caracteres dialectales navarros, pero no he podido descubrir qué persona se escondía tras ese apelativo.

⁵⁵ Larreko, Manezaundi y Gurbindo son seudónimos. A partir de la primera mención no se escribirán en cursiva. En el caso de Fermín Irigarai, es Larreko el seudónimo más conocido, aunque utilizó otros. En concreto, hasta 1916 utilizó otros, BIDADOR 2007: 44.

más importante hecha por un navarro en euskera antes de la Guerra Civil⁵⁶. Aunque su andadura periodística empezó en publicaciones tradicionalistas, como *La Tradición Navarra* (desde 1910), pronto se fue acercando a otras publicaciones del entorno jeltzale, como *Napartarra*, *Amayur*, *Zeruko Argia*, *Euskal Esnalea*, *Euzkadi*, *Euzko-Deya* y *La Voz de Navarra* de Hegoalde⁵⁷ y en otras revistas y gacetas de Iparralde⁵⁸: *Gure Herria*, *Herria* y *Eskualduna*⁵⁹. El dialecto alto-navarro que intentaba utilizar tenía algunas características del habla de Iparralde (del otro lado de la frontera) y se le ha reconocido su labor de puente entre las tradiciones del euskera continental y el euskera peninsular⁶⁰. Trata muchos tipos de temas en sus artículos, pero todos muy cercanos al día a día de los euskaldunes corrientes con quienes quería empatizar y a quienes quería persuadir para la causa a favor del euskera y de la identidad vasco-navarra. Estos son algunos de esos temas enunciados: modos de vida, agricultura, eventos populares y religiosos, sucesos trágicos, datos sobre el tiempo atmosférico, acontecimientos de la política local... Este querer persuadir de alguna forma en sus lectores es la razón de un estilo que quizás adolece de didactismo⁶¹. La relación de artículos más exhaustiva y detallada es la hecha por Joxemiel Bidador (2007: 48-63). Publicó también en 1921 una interesante narración en fascículos en la revista *Gure Herria*. Esa narración se tituló *Euskaldun biozduna Mexikon*. *Larreko* era cuñado de Agustín Irigarai *Lepazar* (antes mencionado) y parece que acudió a él para documentarse en detalles toponímicos y sociales mejicanos, pues fue *Lepazar* quien vivió durante unos años en Méjico y no *Larreko*⁶².

⁵⁶ BIDADOR 2007: 37-63. El hecho que la mayor parte de sus artículos fuese escrito en castellano parece mostrar cuales eran sus preocupaciones culturales y sociales, ANTOÑANA 1994: 338.

⁵⁷ Zona sur de la llamada Euskal Herria.

⁵⁸ Zona norte de Euskal Herria perteneciente al estado francés.

⁵⁹ CAMINO 1992: X.

⁶⁰ DÍAZ NOCI 1994b: 812-813.

⁶¹ ANTOÑANA 1991: 210.

⁶² BIDADOR 2001a: 36.

Manezaundi

El pintor y escritor navarro Enrike Zubiri *Manezaundi* representa mucho en el periodismo navarro en euskera a principios del siglo XX. Su amplia labor periodística ha sido estudiada y recogida en distintas publicaciones⁶³.

Realiza una amplia labor divulgativa de hechos y personajes históricos e ilustres de la historia de Navarra. No son pocos los artículos en los que las conversaciones chisposas y castizas de personas de Valcarlos o de la zona de la Baja Navarra muestran la riqueza del habla navarra y bajo navarra y la ingeniosidad del genio popular. Tanto los textos de contenido narrativo, como los de contenido representativo o argumentativo tienden a un mismo objetivo: concienciar al lector euskaldún de la necesidad de cultivar la lengua y otras señas de identidad cultural por el bien del “alma vasca” que sigue viva y latente sobre todo en el pueblo llano, entre los caseros de la

⁶³ En primer lugar cabe destacar dos trabajos de la investigadora Rosa Miren Pagola: el prólogo del libro *Artikulu bilduma* (1990) donde se recogen, se editan y analizan los artículos en euskera de Manezaundi y el librito titulado *Enrike Zubiri Manezaundi (1868-1943)* (2003) dentro de la colección *Bidegileak*. Anterior a estas publicaciones Angel Irigary publicó la obra *Prosistas navarros contemporaneos en lengua vasca* (1958). Él fue el primero en recuperar la imagen y la obra de Manezaundi, aunque su análisis y su recopilación hayan sido superados después. De ahí a pocos años, Jose María Satrustegi publicó un artículo en la revista *Zeruko argia* (el 29 de octubre de 1967) ofreciendo interesantes pinceladas sobre la vida y obras de este autor navarro. El investigador Joxemiel Bidador también analiza la trayectoria de Manezaundi en su obra *Materiales para una Historia de la Literatura Vasca en Navarra* (2004: 220-222). El mismo autor, además de rescatar algún artículo del luzaidarra que no aparecía en anteriores antologías, analiza la aportación de *Manezaundi* en las discusiones sobre la normalización del uso del euskera en Navarra y entre los navarros (euskaldun berris y euskaldun zaharras; es decir, los que lo han aprendido siendo adultos y los que lo tienen como lengua materna), BIDADOR 2007: 65-74. Mariam Antoñana, por otra parte, analiza la situación lingüística, cultural y social navarra de la época de Manezaundi y rescata varios artículos que no aparecían en la antología de Rosa Miren Pagola, ANTOÑANA 1995: 337-361. Por otra parte, en artículo “Manezaundiren euskarazko artikuluen tipologia-sailkapena”, teniendo en cuenta la tipología de los textos en euskera de Enrike Zubiri, se hace una clasificación, teniendo en cuenta, entre otros la postura retórica del autor: en qué medida se sirve de la narración y de la argumentación, BARANDIARAN AMARIKA 2007a: 15-36. Por último, en el artículo “Manezaundiren kazetaritza: bere berbaldiaren azterketa” se intenta hacer un análisis retórico del periodismo en euskera de Manezaundi, prestando especial atención a sus líneas argumentativas y sus estrategias de cara a la persuasión en varias ideas-clave, BARANDIARAN AMARIKA 2007b: 371-399.

Montaña navarra. La identificación con la lengua vasca, con su dialecto bajo navarro y la necesidad que tienen los vascos de los distintos territorios de conocerse, son los principales ejes alrededor de los cuales giran todas las estrategias argumentativas de este autor que cultivó durante toda su vida el euskera con la lectura y, sobre todo, con el aprendizaje del habla popular de los “euskaldunes viejos” de su valle natal.

Gurbindo

El pamplonés José Agerre Santesteban *Gurbindo* (1889-1962)⁶⁴, destaca por el alto número de artículos y colaboraciones. Como antes se ha señalado, fue el responsable de la sección euskérica del *Diario de Navarra* desde 1915 al 1 de enero de 1919⁶⁵. Sus colaboraciones en la revista de ideología nacionalista *La Voz de Navarra* también empiezan en el año 1915 (se vieron truncadas por la desaparición de la revista en la Guerra Civil). Fue José Agerre quien en *La Voz* instauró un apartado fijo en euskera llamado “Egunekua”. También publicó artículos en el semanario *Amayur* del que fue director desde 1931. La publicación *Napartarra*, de ideología nacionalista, también le tuvo como colaborador y director desde noviembre 1917 hasta su desaparición en el año 1919⁶⁶. Su aportación no se limita hasta la Guerra Civil. Después de unos años de silencio forzoso, empezará a volver a publicar, en la medida que el sistema franquista le concede alguna rendija a partir de 1948.

3.2. Tras la Guerra Civil hasta el comienzo de la democracia (1937-1975)

3.2.1. Publicaciones periódicas y periódicos

Ciertas publicaciones periódicas en los años de la posguerra empiezan a aflorar. Una de ellas es el *Pregón*. Era una publicación que se iba a llamar *Iruña*, pero en año 1943 la Jefatura de Prensa decidió que se llamara *Pregón*, la cual salió en San Fermín de ese año. A partir de 1948 *Gurbindo* empieza a publicar artículos en castellano y poemas en euskera (con su “libre”

⁶⁴ Para consultar datos biográficos ver BIDADOR 2000: 11-16; Ibídem 2004: 217-218; CHUECA 1989: 92-96; Ibídem 1999: 50.

⁶⁵ En la obra *Euskara Iruñeko kazetaritzan (1910-1920)* se publican 69 artículos que *Gurbindo* publicó en esa sección del *Diario de Navarra*, BIDADOR 2001a: 41-110.

⁶⁶ BIDADOR 2001a: 29.

traducción en castellano adjunta, hecha por el mismo autor). *Gurbindo*, en este periodo, a diferencia con la época en que escribía antes de la Guerra Civil, escribe en verso. Sólo una excepción confirma la regla: el artículo “Pierre Laffite: Euskalerriko gizapikuak” (en el nº XXIV de 1950), que está escrito en prosa. También en el diario *El Pensamiento Navarro* aparecieron algunas poesías de José Agerre, además de en *Gure Herria* del País Vasco-Francés, *Eusko Gogoa* de Guatemala, en el anuario *Vida Vasca* de Bilbao, en *Karmel* de Amorebieta (Bizkaia) y en la revista *Egan* de San Sebastián.

Por otra parte, la revista religiosa de los capuchinos de Pamplona *Zeruko Argia* vuelve en 1945 a publicar tras varios años de silencio después de la Guerra Civil. En 1963 se convierte en semanario. En 1980, los frailes capuchinos optaron por no seguir con la revista. Ante esta situación, Joxemi Zumalabe y Joxe Mari Ostolaza hicieron suyo el proyecto *Zeruko Argia* bajo el nombre *Argia*, después de muchos años en que sus redactores y colaboradores no eran capuchinos ni tenían relación con la orden.

La Institución Príncipe de Viana albergará en su seno la Sección para el Fomento del Vascuence que fue creada en 1957. En los primeros años de esa sección la actividad principal será premiar a niños euskaldunes por el uso del euskera y a partir del año 1966 se crea un suplemento mensual en euskera de la revista *Príncipe de Viana*. Este suplemento se publicó puntualmente hasta 1978, recomenzando en marzo de 1981 hasta el número 149 de 1985. De hecho, la función de reservar un sitio a los textos en euskera en esa institución ya había sido apropiada por la revista *Fontes Linguae Vasconum* que empezó en 1969 (sigue publicando en la actualidad), aunque el carácter de esta revista era y es más científico⁶⁷.

El 21 de abril de 1966, tras 46 años de total ausencia del euskera en el *Diario de Navarra*, aparece una nueva sección con el título de “Nafar-Izkuntzan orria”. Con una breve explicación en castellano, se da a presentar este apartado de carácter quincenal:

“Iniciamos La publicación de «Nafar-Izkuntzan Orria» (Página de la lengua de los navarros) redactada en vascuence, en la antiquísima y muy nuestra «lingua navarrorum» como la llamó Sancho el Mayor, «emperador de las Españas».

Nuestro propósito no es otro que contribuir humildemente al fomento de la lengua y de la cultura vernácula, en un momento en que el vasco, por un lado está en peligro debido a las actuales formas de relación y cultura y por otro interesa, apasiona y preocupa a muchas gentes.

En nuestra «Nafar-Izkuntzan Orria» que se publicará los primeros y terceros jueves de cada mes, recogeremos las mejores firmas de los euskerólogos

⁶⁷ BIDADOR 2001b: 650.

navarros al mismo tiempo que pretendernos interesar a maestros, educadores y niños de habla euskaldún en el cultivo del idioma. [...] Quizá esta sea Vasconia y DNv no puede olvidarlo. Esta es la razón de esta página quincenal” (DNv, 1966-VI-21, 10).

La sección citada fue dirigida por el vascófilo Pedro Díaz de Ultzurrun y contó con la colaboración de Aingeru Irigaray y el sacerdote e investigador José María Sartrustegi. Pero estos tres colaboradores dimitieron de sus responsabilidades por desavenencias con la dirección del periódico en 1976. Los sacerdotes Jesús Gaztañaga y Manu Oñatibia les tomaron el relevo en la redacción de esa sección.

Prestemos atención a otros periódicos navarros, como por ejemplo *El Pensamiento Navarro*. En palabras de uno de sus directores (Javier María Pascual), se dice estar a favor del euskera, “esa lengua que languidece en ocasiones por desidia de los padres”, aunque ese apoyo no se traduce siempre en textos o apartados publicados en dicha lengua. Ese apoyo tiene también una finalidad estratégica política concreta. Así escribía Javier María Pascual, el director de *El Pensamiento Navarro* en 1970:

“A mí me gusta mucho todo lo vasco –y es la premisa necesaria para luchar con probabilidad de éxito contra el nacionalismo [...] Aceptar siempre la polémica con la seguridad de vencer, adelantándose a sus justas pretensiones: porque no hace falta ser nacionalista para querer un Distrito Universitario Vasco-Navarro, ni para pedir la reaparición inmediata de la Revista de Estudios Vascos, y también ¿por qué no? la devolución a Vizcaya y Guipúzcoa de su régimen peculiar”⁶⁸.

3.2.2. Emisiones radiofónicas en euskera

En cuanto a las emisiones de radio en euskera, en el período entre la Guerra Civil española y el cambio de régimen político, en Navarra sólo hay unos pocos intentos de sacerdotes y religiosos en algunos pueblos y en Pamplona. En concreto, en Beruete, el párroco José Manuel Lasarte puso en marcha la *Errosarioko Amaren Irratia* (Radio de la Virgen del Rosario) en el año 1958. Duró poco porque por orden gubernativa se decretó su cierre. El sacerdote Esteban Irigoien también puso en marcha una radio en Arantza (de Cinco Villas) que duró entre los años 1960-1969. Todas sus emisiones fueron en euskera y tenía su sede en la sacristía. Además de emitir varios servicios religiosos (rezo del Santo Rosario, Misa dominical, etcétera),

⁶⁸ ERREA IRIBAS 2002: 40-41.

emitía notas de carácter local, lectura de titulares de prensa y espacios de discos dedicados. También emitía reportajes sobre los jóvenes (chicos y chicas) que se habían visto en la necesidad de abandonar el pueblo para trabajar como *basomutilak* (chicos que trabajan en el bosque, en la industria maderela) o *neskameak* (empleadas del hogar). Manuel Fraga Iribarne, entonces ministro de Información, tras varios avisos verbales cominándole a no continuar con la iniciativa, ordenó su cierre en 1969. Esta orden la hicieron cumplir varios policías que fueron desde Pamplona a Aranaz (Arantza en euskera) causando, además, algunos daños materiales en las pobres instalaciones radiofónicas⁶⁹.

En Pamplona, a cargo de los dominicos de Villava, hubo varias emisiones en euskera en la radio *Herri Irratia* la cual era perteneciente a Radio Popular de Navarra⁷⁰. Esta radio tiene sus orígenes en las emisiones religiosas de Radio Requeté, pero a partir de 1959 tuvo su propia emisora y se inaugura así Radio Popular de Pamplona. En 1969 se daban cursos de euskera por la radio⁷¹.

4. Periodismo en euskera desde el comienzo de la democracia (1975) hasta el siglo XXI

El periodismo en Navarra a partir del fin del régimen dictatorial de General Franco tendrá un nuevo escenario de actuación con mayor grado de libertad ideológica y lingüística. Sin embargo, para algunos la Ley Foral del Vasconce de 1986 en Navarra supuso una merma de esa libertad lingüística y una restricción del fomento del euskera⁷².

⁶⁹ GARMENDIA 2003: 108

⁷⁰ BIDADOR 2001b: 651.

⁷¹ <http://es.geocities.com/irratiaik/page38.html>

⁷² “En la LFV falta cualquier declaración acerca del derecho de los ciudadanos a ser informados en euskera en los medios de comunicación. Frente a la progresiva equiparación en el uso de las dos lenguas contempladas en otras normas lingüísticas, la LFV habla de adecuada presencia, y como mucho de progresiva presencia en emisoras de radio y televisión dependientes de la Comunidad Autónoma. No hay ningún compromiso respecto de la televisión estatal. Se queda por tanto en la mera protección, frente a las medidas de promoción, en un ámbito tan importante para la consolidación de la lengua como son los medios de comunicación social”, MONREAL 2001: 531.

4.1. Periódicos

Como en el apartado anterior se ha señalado el *Diario de Navarra*, el periódico de más tirada de Navarra, mantiene después del final de régimen de Franco su sección en euskera “Nafar Izkuntzan Orria” con los sacerdotes Jesús Gaztañaga y Manu Oñatibia. A partir de 1997 el sacerdote José María San Sebastián *Latxaga* fue el responsable de esa página. Estos tres últimos sacerdotes citados, los tres guipuzcoanos, estaban en contra de los criterios de normalización y estandarización lingüística que propuso y propone la Academia de la Lengua Vasca Euskaltzaindia. Fueron, en cambio, miembros de un movimiento que se llamó Euskerazaintza, el cual reunió a algunas personas contrarias al *euskera batua* o estándar. A partir del 7 de abril de 2003 comienza una nueva época en la que los jóvenes periodistas Ion Stegmeier y Nerea Alejos son los encargados de la página en euskera del DNv y el criterio lingüístico respecto al euskera utilizado es el de respetar las normas lingüísticas de Euskaltzaindia (Academia de la Lengua Vasca), aunque los colaboradores gozan de libertad para escribir sus artículos en alguna variedad dialectal de Navarra. Las noticias en euskera que aparecen en el portal de DNv (<http://www.diariodenavarr.es>) son menor en número que las que aparecen en la edición impresa (la mayor parte de los días inexistentes).

Además de la presencia en el DNv, en el diario *Navarra Hoy* el euskera tendrá presencia. El periódico empezó en el año 1982 y su vida periodística duró hasta 1994. Los primeros años los artículos o espacios en euskera eran muy pequeños y esporádicos. En enero 1987, el periodista navarro Aingeru Epaltza empieza a publicar algunos artículos. El 10 de febrero de 1987 da cominezo el suplemento “Nafarroa Gaur” que empezó a ver la luz los viernes⁷³. Desde el comienzo Aingeru Epaltza⁷⁴ era el director de la sección, se publicaba los martes semanalmente con un total de 8 páginas⁷⁵. Epaltza deja la dirección de esa sección a finales de 1989 y pasa a dirigirla Joseba Balerdi. La sección duró hasta el 27 de mayo de 1990 llegando a publicar

⁷³ BIDADOR 2001b: 651. Pero el día de publicación irá variando en épocas sucesivas: durante una época saldrá a la calle los martes (año 1988) y más tarde los domingos (año 1989).

⁷⁴ Se licenció en periodismo en la Universidad de Navarra y, tras trabajar en *Deia*, *Euskal Telebista* y *Navarra Hoy*, ahora trabaja como traductor en el Gobierno de Navarra. Destaca sobre todo por su amplia producción literaria y por los numerosos premios y distinciones literarias que ha recibido (<http://zubitegia.armiarma.com/egileak/00029.htm>).

⁷⁵ EPALTZA 2007: 83.

140 números, todos ellos de 8 páginas. Supuso un esfuerzo de una extensión sin precedentes en un diario navarro. Escribieron en este suplemento, además de los propios directores, Kike Amunarriz, Mariano Izeta, Patziku Perurena, Xipri Arbelbide, José María Larrea, Bixente Serrano, Xanti Begiristáin, José María Satrustegi, Pablo Joxé Aristorena... por citar unos pocos: casi todos los colaboradores eran navarros.

El periódico *Diario de Noticias de Navarra* (DN) que comienza el 8 de abril de 1994, ya dedica una página a noticias en euskera desde su primer número. No todos los días, pero sí varios días de la semana habrá una página completa (a veces dos) reservada a artículos en euskera. Los periodistas que se encargan de esa página van cambiando. En 1994 la periodista Idoia Imaz se encarga de elaborar las noticias. En 1996 Pello Pellejero toma las riendas de esa sección que aparece todos los días de la semana salvo el lunes y el domingo. En 1997 el joven Periodista guipuzcoano Xabier Carrillo, licenciado en la Universidad de Navarra se hace responsable de la sección. En 1999 Daniel Martirena es el nombre que aparece como encargado de las noticias en euskera. En enero del 2007 la navarra Amaia Álvarez se hace cargo de publicar entrevistas, artículos y breves noticias que pueden ser del interés de los lectores euskaldunes. No se puede olvidar los colaboradores que ha tenido esta sección de DN. En 1996 un joven periodista navarro, todavía no licenciado, enviaba sus colaboraciones con un depurado estilo creativo: se trata de Mikel Reparaz, quien años más tarde será un referente en la radio de Euskal Herria. El incombustible luchador por la cultura vasca y escritor Mariano Izeta (1915-2001) envió numerosas colaboraciones con su estilo popular cultivado. El portal de DN (<http://www.noticiasdenavarra.com>)⁷⁶ tiene menor número de artículos en euskera que su edición en papel. Aun así, algunas noticias, sobre todo en el apartado de “Mirarte” aparecen en euskera. De entre los suplementos fijos de ese portal, sólo el dedicado al “Nafarroa Oinez” (fiesta a favor de las ikastolas de Navarra) tiene algún contenido en euskera.

El diario que se publicaba íntegramente en euskera llamado *Euskaldunon Egunkaria* (1990-2003) tuvo un suplemento que tenía el nombre de *Nafarkaria*, el cual se empezó a publicar en diciembre de 1991 y duró hasta el 2001, año en que dejó de recibir ayudas por parte del Gobierno de Navarra y tuvo que cerrarse la publicación de dicho suplemento. El primer responsable de ese suplemento fue el periodista y escritor navarro

⁷⁶ Interesante el estudio de este portal en DÍAZ NOCI 2007: 183-184. También en SALAVERRÍA 2004, se evalúa este portal desde un punto de vista de la calidad y de las posibilidades que ofrece.

Alberto Barandiaran⁷⁷. Le siguieron Edurne Elizondo, Irene Arrizurieta y Asier Azpilikueta. Numerosos escritores, periodistas y personas de la cultura navarra enviaron sus colaboraciones a *Nf* durante los casi diez años de duración. Queda por hacer un análisis de contenidos y actitudes de los distintos colaboradores ante temas sociales y de calado moral o humano. Sin duda, es amplio el registro de los artículos de opinión y de mini-ensayo.

En las colaboraciones de distintos autores la temática es variada, aunque hay un gusto general por tratar y analizar temas sociales cercanos e internacionales. El punto de vista, como es lógico, varía de colaborador a colaborador. Hay quienes que catalizan su pequeño artículo-ensayo desde referencias literarias (como el escritor Josetxo Azkona). Otros utilizan el macrodiscurso del cine (Felipe Rius) para cribar su comentario de tipo social. Alguno crea incluso algún microrrelato de estilo onírico (Mikel Repáraz, 11-IV-1999). Periodistas como Edurne Elizondo analizan a veces temas de las revistas locales navarras. El filólogo Joxemiel Bidador, con gran constancia y durante un largo periodo, rescata del olvido numerosos autores que escribieron en euskera (navarros y no navarros) haciendo una historia literaria muy capilar y documentada. El periodista Asier Azpilikueta desarrolla con amplios artículos (con gran trabajo de documentación y búsqueda de información a veces con extenso trabajo de campo) temas sociales, medioambientales, de valor etnológico y culturales. Casi en su totalidad, los redactores y colaboradores son navarros o residentes en Navarra lo cual contribuyó a acentuar el punto de vista navarro de este suplemento. Varios de estos colaboradores han editado sus artículos a modo de libro. Es el caso de Felipe Rius⁷⁸, Patziku Perurena⁷⁹ y Joxemiel Bidador⁸⁰, entre otros.

⁷⁷ Además de su labor periodística, destaca por su labor literaria. Ha publicado dos biografías, un libro de crónicas, uno de ensayo y uno de narración (<http://zubitegia.armiarma.com/egileak/00166.htm>). En un artículo aparecido en el número 500 de *Nafarkaria* el mismo Alberto Barandiaran, hablando del suplemento dice: “Euskal sortzaileen bilgunea izan da beti, halako topaleko irekia eta alaia, sorpresa-kutxa” (Ha sido siempre un punto de reunión de creadores vascos, algo así como un foro abierto y alegre, una caja de sorpresas), *Nf* 17-VIII-2001.

⁷⁸ Parte del libro titulado *Bi argazki eta hainbat polaroid* consta de esas colaboraciones en *Nafarkaria*, además de las colaboraciones en otros medios en euskera, RIUS 1999.

⁷⁹ El libro *Trapuan pupua. Nafarkariko artikulua guztiak* recoge, como su título indica, todos los artículos que Patziku Perurena publicó en el suplemento *Nafarkaria*, PERURENA 2001.

En la prensa navarra escrita en castellano, el tema del euskera también es fuente de numerosos artículos, algunos de ellos polémicos. El investigador Xabier Erize analiza “el discurso contrario a la “normalización” de la lengua vasca en Navarra” de manera detallada⁸¹.

4.2. Publicaciones periódicas y revistas locales

Es numeroso la cantidad actual de revistas navarras que dedican parte o totalmente su espacio a publicar noticias o artículos en euskera. Las revistas locales se han multiplicado en las últimas décadas, de modo parecido al florecer de estos medios de comunicación en otras provincias vascas.

La revista publicada íntegramente en euskera *Ttipi-ttapa* empezó a salir a la calle en Cinco Villas (Bortzirietta, en euskera) en el año 1981⁸² y actualmente venden también en el valle de Baztán, en Leitzaldea y Malerreka. Es de una periodicidad quincenal y tiene una versión on-line con noticias actualizadas (www.ttipi.info). Gran parte de la revista ofrece su espacio a noticias locales. Cada pueblo tiene un apartado con noticias breves. También hay artículos, reportajes o entrevistas que son de interés general o que trascienden, al menos, el interés concerniente a un solo pueblo. Eventos locales (deportivos, culturales, políticos) son objeto de seguimiento informativo y este carácter local es considerado por los habitantes de estos valles la clave del éxito de esta revista. El euskera utilizado respeta las normas de Euskaltzaindia para el euskera unificado, pero aprovechando la libertad que esas normas ofrecen en algunos aspectos lingüísticos, hay una preferencia de características “navarras” (léxicas, morfo-sintácticas) que quizá la hacen más popular a los lectores⁸³. Como grupo de información que es, ha creado también recientemente una televisión local con informativos y programas de entretenimiento y divulgación.

La revista *Ze Berri?* nació en 1994 de la mano de 14 ayuntamientos y 3 concejos navarros con el objetivo de comunicar noticias relacionadas con el euskera y promocionar esta lengua entre la población. En una primera etapa o fase llegó a publicar 6 números hasta el año 1994. En 1996 comienza una segunda fase. Actualmente participan en este proyecto cerca de 30

⁸⁰ Joxemiel Bidador recoge varios artículos suyos y los edita en el libro *Euskara Iruñeko kazetaritzan (1910-1920)*, BIDADOR 2001a.

⁸¹ ERIZE 2001: 661-681

⁸² Con una tirada inicial de unos 6.300 ejemplares, JIMENO JURÍO 1997: 260.

⁸³ De todos modos al baztandarra y lingüista Pello Salaburu se le nota una visión algo crítica al comentar el euskera utilizado en esta revista que dice seguir “semanalmente”, SALABURU 2002: 169-170.

ayuntamientos y el GN a través de la Dirección General de Universidades y Política Lingüística. Tiene una tirada de unos 69.000 ejemplares y se puede recibir por suscripción gratuita a donde se solicite. Se reparten en más de 30 municipios navarros. Los textos en euskera son menos de la mitad, pero toda la revista trata de modo divulgativo distintos aspectos respecto al euskera y la cultura euskaldún, de modo atractivo y con un diseño moderno. Entre sus objetivos está el dar a conocer a los no euskaldunes de Navarra la actividad cultural y el valor patrimonial del euskera como lengua navarra⁸⁴. La redactora principal de la revista es la periodista navarra Reyes Illintxeta, quien es locutora, además, de la radio pamplonesa Euskalerría Irratia.

El primer número de la revista *Nabarra* (de periodicidad mensual) es de abril del 2001 y continúa en la actualidad. Se publica íntegramente en euskera y es un ambicioso proyecto⁸⁵ con un diseño moderno y una plantilla de redactores y colaboradores conocidos y experimentados en el periodismo navarro en euskera⁸⁶. Intentan tratar temas que tienen importante relevancia social (en Navarra y fuera de Navarra), en muchos casos a modo de reportajes y entrevistas con abundante labor de documentación y trabajo de campo. Su sede está en Pamplona, pero está a la venta en toda Euskal Herria⁸⁷. A partir del año 2005, y tras varios años de asentamiento, la revista cambia en parte su enfoque y en sus secciones, dando mayor importancia a temas atemporales y más relacionados con el pensamiento, cultura, política... casi siempre sin ceñirse a la actualidad más inmediata. Tiene una tirada de unos 3.000 ejemplares y un gran porcentaje de las ventas (unos

⁸⁴ En el número 50 de esta revista (octubre del 2004), sacaron una versión digital en su página web: <http://www.zeberri.com>

⁸⁵ El que el primer número saliera con 42 páginas ya indica que el volumen de trabajo es importante para cubrir las necesidades informativas de una comunidad lingüística vasca en Navarra que está en clara minoría. En la actualidad la revista tiene 60 páginas. La publicidad, hecha también principalmente en euskera, está presente en las páginas de la revista y es una de sus fuentes de financiación.

⁸⁶ A modo de ejemplo, ya en el primer número aparecen como autores de los textos periodistas como Jon Abril, Aingeru Epaltza, Erlantz Urtasun, Gontzal Agote (coordinador, entonces, de la revista), los cuales ya llevaban años colaborando y poniendo en práctica distintos proyectos en torno al periodismo en euskera en Navarra. Entre los colaboradores estaba (en ese primer número) un conocido historiador navarro (Josu Chueca) y dos periodistas (Juan Kruz Lakasta y Gaizka Aranguren) de amplia experiencia en varios medios de comunicación.

⁸⁷ Queremos hacer referencia a este concepto desde un punto de vista lingüístico y cultural (no desde un punto de vista reivindicativo o político, por no ser este el foro adecuado para ello). Es decir, esta revista está a la venta en la Comunicad Autónoma Vasca, en Navarra y en Iparralde o la zona vasco-francesa.

2.000) es por suscripción. Su página web (www.nabarra.com) pretende ser un servicio a los suscriptores (sólo ellos pueden acceder a todo el contenido on-line de la revista), pero ofrece también de modo abierto parte de los artículos que publica la revista.

Guaixe, es una revista de periodicidad mensual que comenzó en diciembre de 1994 en la Sakana o valle de la Barranca. Gracias a la asociación Bierri, del mismo valle, se puso en marcha la revista y la radio local Beleixe, para lo cual contó con el servicio de Euskera de la Mancomunidad local. Tiene una tirada de 3.200 ejemplares⁸⁸.

En Ultzamaldea (valles de Basaburua, Ultzama e Imotz) se distribuye la revista *Pulunpe* que comenzó a publicarse en el año 1992. Fue una revista trimestral en un principio, aunque desde enero del 2008 a pasado a ser mensual. Actualmente tiene una tirada de 1.500 ejemplares⁸⁹ y tiene entre 25 y 35 páginas y entre trabajadores y colaboradores forman un equipo de unas 20 personas. Esta revista, junto con la emisora de radio de esta zona (*Esan-erran irratia*) de los “valles centrales”⁹⁰ están siendo un instrumento de recuperación de dicha lengua que a finales del siglo XX estaba sufriendo en bastantes puntos de la Ultzamaldea un proceso de sustitución lingüística (por el castellano) en la lengua vehicular de sus habitantes⁹¹.

Valdizarbe, comarca cercana a Pamplona que comprende 12 pueblos⁹², contó con una revista en euskera llamada *Murugarren* que duró desde marzo de 1993 a diciembre de 1998. Con el surgimiento (en 1998) de dos nuevas revistas en Valdizarbe *Entretodos auzolan* y *Entorno Valdizarbe*⁹³ se vio que el proyecto de *Murugarren* tendría su continuidad en esas dos nuevas revistas que publicaban parte de sus contenidos en euskera⁹⁴.

⁸⁸ JIMENO JURÍO 1997: 260.

⁸⁹ Empezó con una tirada de unos 1.000 ejemplares, JIMENO JURÍO 1997: 260.

⁹⁰ Atez, Anue, Lantz, Odieta y Ultzama, GROS I LLADÓS 2007: 18.

⁹¹ GROS I LLADÓS 2007: 192.

⁹² Gares (Puente la Reina), Obanos, Legarda, Muruzábal, Uterga, Adiós, Ucar, Añorbe, Enériz, Tirapu, Olcoz y Biurrun.

⁹³ *Entretodos auzolan* se distribuye también en Tierra Estella y la distribución de *Entorno Valdeizarbe* llega hasta a Tafalla. Esta última (*Entorno Valdeizarbe*) tiene una tirada de unos 1.800 ejemplares y siempre ha tenido una sección fija en euskera. Dependiendo del tipo de colaboración, el contenido en euskera suele ser de una o dos páginas (en números especiales sobre festividades, más).

⁹⁴ El contenido en euskera suele ser de una página de las 32 que dedican a cada comarca (Valdizarbe, Tierra Estella) más las 16 páginas que tienen en común ambas. *Entretodos auzolan* tiene una tirada de unos 1.500 ejemplares.

La empresa Nabarrería, por otra parte, tiene a su cargo la publicación de varias revistas con más o menos contenido en euskera. La revista *Nabarra*, antes citada, es una de ellas y la única que se publica en euskera totalmente. Otras revistas que se consiguen por suscripción o a través de puntos de venta, tienen unos espacios en euskera que oscilan entre el 20% y 30% de los contenidos totales. Se trata de revistas vecinales con información variada sobre barrios y pueblos de la Cuenca de Pamplona. En concreto, son 6 revistas: *Aldapa* (del Casco Viejo de Pamplona), *Auzolan* (de la Txantrea), *Donibane* (del barrio pamplonés de San Juan), *Ibaialde* (se distribuye en Burlada, Huarte y Villava), *Ostoki* (en Ansoain) y *Orbela* que es a la vez un suplemento (de la revista *Aldapa*, por ejemplo) y revista (en barrios pamplonicos como Milagrosa, Mendillorri o la Rotxapea). Tienen una tirada conjunta de unos 9.000 ejemplares y, según se estima, 60.000 lectores al mes. Cada revista cuenta, además, con su propio portal de internet desde diciembre de 2006, con cierto carácter interactivo (se pueden colgar textos, fotografías, etcétera). En esos portales hay también cierta cantidad de textos en euskera.

4.3. Emisoras de radio en euskera en Navarra

Hacia 1985 un grupo de euskaltzales⁹⁵ fundó una asociación denominada *Iruñeko Komunikabideak* (Medios de Comunicación de Pamplona) y presentó un escrito en la Diputación de Navarra describiendo un proyecto de una radio en euskera y pidiendo una licencia de emisión. El 7 de noviembre de 1988 fue la primera emisión de **Euskalerría Irratia** (así fue “bautizada”) y desde entonces hasta la actualidad ha seguido emitiendo. Todavía no se le han concedido licencias a pesar de haberse presentado a dos convocatorias de concesión de licencias radiofónicas en el año 1990 y 1998 y de tener más de 900 socios. Esta denegación de licencias por parte del Gobierno de Navarra creó gran polémica llegando el conflicto al Parlamento de Navarra y a los juzgados. A la semana ofrece más de 40 horas de emisión, haciendo especial seguimiento de temas locales navarros. Cuando no retransmiten sus programas, pasan a emitir la programación de *Euskadi Irratia*. Hay un equipo de 12 trabajadores y su financiación viene por medio de las cuotas de los socios, la publicidad (cada vez más abundante) y alguna ayuda oficial.

En el valle de la Barranca (Sakana, en euskera), en 1989 se creó una asociación para el fomento de la cultura vasca. El primer fruto de la mencionada asociación fue la revista *Guaixe*, íntegramente en euskera. A

⁹⁵ Vascófilos, promotores de la lengua vasca.

partir de diciembre de ese año su publicación ha tenido una periodicidad mensual. En 1996 se creó una comisión para poner en marcha una emisora de radio en el valle con el nombre **Beleixe Irratia**. Al cabo de tres años, el 3 de mayo de 1999 empezó por fin a emitir con la licencia municipal del Ayuntamiento de Etxarri-Aranatz. Partiendo de una programación de horas limitadas, poco a poco ha ido aumentando la oferta de programas y el tiempo de emisión.

En el pequeño pueblo de Erratzu del Valle de Baztán, el 19 de marzo de 1981 (día de San José) se hizo una primera emisión radiofónica en euskera con una emisora de 20 vatios. Para la mejora de esta emisora se pidió a todos los habitantes del pueblo una colaboración de 5.000 pesetas. Se bautizó a la emisora con el nombre de **Xorroxin Irratia**: Xorroxin es un topónimo del pueblo que da nombre a un salto de agua cercano al casco urbano.

En 1985 la radio deja la sede de Erratzu y se traslada a otro pueblo del Baztán: a Elizondo. Se pusieron repetidores en caseríos de Baztán y Malerreka y, más tarde, en la comarca de Cinco Villas (Bortzirietia, en euskera). Tuvo una orden de cierre el 21 de junio de 1985, pero después de un breve período de silencio, volvió a emitir en esos valles.

En 1991 se traslada a una nueva sede en Irurita (Baztán). En julio de 1998 consigue por fin una licencia para emitir cuando ya se recibía su señal por todo el Bidasoa.

La radio **Esan-Erran irratia** se creó en 1998 por iniciativa de la Comisión del Euskera de los valles de Basaburua, Ultzama e Imotz. A la vez se formó una entidad llamada *Ametza Kultur Elkartea* para estudiar cómo dar cobijo legal a la radio recién creada. La titularidad de la radio pertenecía al Ayuntamiento de Basaburua y el Gobierno de Navarra le concedió la licencia el 4 de marzo del 2002. Entre sus objetivos está el fomento y la presencia del euskera en el valle, el servicio a los habitantes del pueblo y un vínculo de cohesión entre los o comarcas de Imotz, Basaburua, Ultzama, Odieta, Atetz, Anue y Lantz. Se ha hecho ya algún estudio sobre los oyentes y, en cuanto a la edad, son los de 40 a 50 años los que más oyen esta emisora. La fidelidad de los oyentes varía según los pueblos: en algún pueblo un 26% de los habitantes llegan a ser oyentes habituales⁹⁶.

El pueblo de Lekunberri también consiguió poner su radio en marcha el 2 de mayo de 1991 y su inicial objetivo era promocionar el uso del euskera entre los habitantes. **Aralar Irratia**, con ese nombre se da a conocer, nació

⁹⁶ <http://www.esanerran.com>

como una radio municipal, y sus hondas llegan a Araitz, Betelu y el valle de Larraun⁹⁷.

Por último hay que mencionar a **Karrape Irratia**, la radio del pueblo navarro de Leitza que empezó a emitir en abril de 1997 desde una habitación del ayuntamiento después de un año de estudiar su viabilidad, de convocar un concurso público para contratar trabajadores y de buscar un sitio e instrumentos adecuados para la nueva radio. Los últimos 8 años ha contado con dos locutores fijos y numerosos colaboradores⁹⁸.

Las seis emisoras de radio que emiten en euskera han unido sus fuerzas y están coordinadas por la red que se autodenomina *Nafarroako Irrati Euskaldunen Sarea* (NIES, “Red de Radios Euskaldunes de Navarra”). Para optimizar la eficacia de sus emisiones y para unificar criterios lingüísticos, esta red pone en común experiencias, organiza cursillos y comparte conocimientos técnicos a los trabajadores y las 6 emisoras de radio antes citadas⁹⁹.

Alguna emisora navarra más emite algunos programas en euskera, aunque la mayor parte de sus emisiones son en castellano. Es el caso de Radio Universidad de Navarra (98.3 Radio es su nuevo nombre desde el año 2007). Desde 1998 ha tenido programas como “Kultura Lapikoa”, “Ilunafarra”¹⁰⁰, “Olerkitan”, “Kontrapas”¹⁰¹, etcétera, que tienen un contenido cultural con la participación de colaboradores y alumnos de la Facultad de Comunicación de la Universidad de Navarra.

4.4. Presencia del euskera en las televisiones navarras

Se ha mencionado anteriormente la televisión local *Ttipi-ttapa*, nacida dentro del grupo de información que empezó a publicar la revista local navarra *Ttipi-ttapa*. La señal ya la tienen desde diciembre del 2007 y las emisiones con normalidad se esperan para junio del 2008. Cuenta con 4 trabajadores, un comercial y tres presentadores (corresponsales por pueblos) que trabajan por horas. Por ahora emiten una hora diaria, de la cual el 20% es de informativos, seguido distintos temas cada día de la semana (deportes,

⁹⁷ <http://www.aralarirratia.com>

⁹⁸ <http://www.karrapeirratia.com>

⁹⁹ <http://www.irratiasarea.com>

¹⁰⁰ Programa hecho íntegramente por alumnos (producción, guiones, locución...) totalmente en euskera durante el curso 2006-2007.

¹⁰¹ Programas semanales que se siguen emitiendo en la actualidad (salvo el anteriormente citado “Ilunafarra”). Los microespacios están en internet y se pueden escuchar en : <http://www.unav.es/98.3>.

entrevistas, reportajes, mesas redondas, agenda de fin de semana...). Cuando no emite se puede consultar el teletexto. Se ve en Cinco Villas (Bortzirietia) y el valle de Malerreka. El 100% de sus emisiones utiliza el euskera como lengua vehicular.

En Navarra también hay otra televisión local que emite el 100% de su programación en euskera: se llama *Xaloea Telebista* y retransmite en el valle del Baztán. En junio de 1997 ya tenían señal para emitir y a finales de octubre del mismo año comenzaron a emitir. El dueño de la televisión es "Xaloea Kultur Elkarte" (Asociación Cultural Xaloea). Cuenta con 3 trabajadores y 30 colaboradores y corresponsales. Emiten tres informativos de media hora. Los viernes tienen un magazine de dos horas y media. Se recibe en el valle de Baztán y en el de Malerreka.

En la Baja Navarra se puso en marcha por segunda vez¹⁰² en octubre del 2006 un nuevo canal llamado *Kanaldude*. Lo que partió siendo una asociación de videoaficionados ("Aldudarrak bideo elkarte") ha terminado siendo un canal de televisión que es captado en la Baja Navarra y tiene su sede en Donibane Garazi (St. Jean Pied de Port). La segunda fase citada duró desde octubre a diciembre del 2006 con emisiones de jueves a domingo en las que combinan programas en directo con videos grabados de archivo. Los temas son sociales, deportivos y culturales. Intentan promover la participación de los habitantes de la Baja Navarra y alternan la presencia del euskera con el francés (hay dependencia del idioma que los colaboradores, alrededor de 20, quieren utilizar). Cuenta con una página web donde se puede acceder a gran parte de los videos que emiten (<http://www.kanaldude.org>).

El *canal 6* de Navarra emite un breve resumen de noticias en euskera en los informativos. De modo parecido opera Tele-Navarra, nombre que recibe a la producción televisiva de Televisión Española en la Comunidad Foral Navarra. Empezó a funcionar en 1981¹⁰³ y en sus informativos hay una enunciación de titulares en euskera.

El *canal 4* de Navarra tiene su origen en marzo de 1996. El año 1999, tras problemas administrativos, se vendió al grupo Prisa y se integró en el *grupo Localia* de televisiones locales. Dentro de su programación de 24

¹⁰² La primera vez fue en el 2002, en un periodo de emisiones limitado con el principal objetivo de demostrar a la administración que era un proyecto viable (Berria, 2006-X-11).

¹⁰³ GARMENDIA 2003: 194.

horas al día, emiten en euskera de modo muy esporádico algún programa comprado a alguna productora. Tienen intención de emitir también algún programa para niños en euskera. Se recibe su señal en la Cuenca de Pamplona.

Tafalla Televisión, otra televisión local navarra, empezó a emitir en junio de 1996. El uso del euskera se limita a la información sobre actos que en Tafalla o alrededores se hacen en dicha lengua. Llegan sus emisiones hasta Pitillas al sur y hasta Mendibil al norte.

4.5. Algunos datos sociológicos

En el 2004 el Departamento de Educación del Gobierno de Navarra publicó los resultados de una encuesta sociolingüística realizada en el 2003. La publicación tenía por título *Estudio sociolingüístico sobre el vascuence en Navarra. 2003. Competencia lingüística, uso y actitudes*. En el apartado titulado “Los medios de comunicación en Navarra” se dan a conocer varios datos:

- los periódicos y revistas que leen los navarros,
- porcentaje que lee el contenido en euskera,
- por qué los encuestados leen esas publicaciones.

Los periódicos y revistas son objeto de esta atención por parte de los navarros:

¿Qué periódicos y revistas suele leer? Según zona lingüística (% sobre total entrevistados)				
	TOTAL	Z. Vascófona	Z. Mixta	Z. no Vascófona
Diario de Navarra	67.9	49.2	70.4	69.2
Diario de Noticias	28.1	17.6	34.8	21.0
El País	6.7	2.3	7.1	7.3
Gara	6.6	15.6	7.2	3.1
Egunero-Egunkaria	4.2	13.3	4.8	0.8
El Mundo (Ed. nacional)	3.5	1.2	4.2	3.0
Marca	3.1	2.3	1.9	5.0
El Diario Vasco	2.8	17.3	1.1	1.6
El País (Ed. País Vasco)	2.7	1.0	3.5	1.9
El Mundo (Ed. País Vasco)	1.6	.8	1.9	1.2

Muy Interesante	1.6	2.1	2.3	0.8
ABC	1.4	0.3	1.3	1.7
Varias publicaciones vascuences	1.4	6.4	0.9	0.9
Revistas especializadas	3.9	2.2	4.8	3.0
Otros	8.2	6.2	5.7	11.9
Ninguno	7.5	13.0	3.9	11.4
NS/ NC	2.0	2.0	2.0	2.0

Fuente: Gobierno de Navarra. Departamento de Educación¹⁰⁴

Es interesante el estudio de la motivación de los navarros que leen publicaciones con contenido en euskera.

¿Por qué lee estas publicaciones? (% sobre entrevistados que leen publicaciones con contenido en vascuence)		
	TOTAL	Z. Vascófona
Le gusta	24.5	26.8
Por el idioma	21.5	26.2
Información local	16.6	9.3
Es más objetivo	9.0	8.9
Por interés en los contenidos	7.6	6.2
El lo único que hay a mano	3.6	--
Otro punto de vista	3.5	5.0
Resulta más fácil/ se entiende mejor	1.1	1.2
Por apoyar el vascuence	2.1	2.3
Otros	4.2	5.1
NS/ NC	6.0	5.1

Fuente: Gobierno de Navarra. Departamento de Educación¹⁰⁵

¹⁰⁴ GN 2004: 63.

¹⁰⁵ GN 2004: 65.

No parece que una postura militante de apoyo a la lengua es lo que prima (2.1% y 2.3% de motivación). Tampoco el motivo es que los vascófonos tengan dificultades para entender el castellano y por eso lean en euskera (1.1% y 1.2% de porcentaje). Sí, en cambio, hay una decisión libre y por mero gusto para leer esas publicaciones (24.5% y 26.8% de las respuestas). La posibilidad de practicar el idioma en la lectura de textos en euskera también arroja porcentajes altos en las respuestas (21.5% y 26.2%).

En cuanto a la radio, las emisoras que escuchan los navarros y por qué las escuchan son el objeto de la encuesta. Emisoras de radio de la Comunidad Autónoma Vasca que se escuchan en Navarra entran también en este estudio, pero no se puede olvidar que no en toda Navarra (incluyendo donde más población hay, en la Cuenca de Pamplona) se escucha bien emisoras juveniles como Euskadi Gaztea u otras¹⁰⁶. Por último, se analiza también las cadenas de televisión que ven los navarros y por qué¹⁰⁷. Entre los resultados de los consumidores de medios audiovisuales con contenidos en euskera, sigue primando la opción de elegir esos medios por simple gusto y para poder practicar la lengua vasca, mientras que otros motivos militantes o de búsqueda de más fácil comprensión son muy reducidos en los porcentajes de respuestas.

Otro tipo de consumo periodístico (el digital, por ejemplo) queda fuera del objeto de estudio. Eso sí, todos los resultados se muestran de modo diferenciado en la misma tabla o utilizando dos criterios distintos: En una tabla aparecen, además de los resultados totales, los resultados divididos por zonas lingüísticas. En otra tabla aparecerán, además de los totales, los resultados divididos según los encuestados sean “vasco-parlantes”, “bilingües” o “castellano parlante con vascuence”.

¹⁰⁶ En ese sentido, el periodista navarro Aingeru Epaltza, en un estudio promovido por el Gobierno Vasco, propone (para promocionar el consumo en euskera) que se pongan los medios necesarios para que se pueda recibir mejor la señal, EPALTZA, 2008: 188.

¹⁰⁷ GN 2004: 69-70.

Bibliografía

- ANTOÑANA, Marian: “P.F. Irigaray “Larreko”-ren obraren azterketa estilistikoa” in *Fontes Linguae Vasconum*, Iruñea, 1991, 58 zbkia., 207-226.
- ANTOÑANA, Marian: “Fermín Irigarai “Larreko”: Euskeraren maitale”, in *Fontes Linguae Vasconum*, Iruñea, 1994, 66 zbkia., 337-348.
- ANTOÑANA, Marian: “Enrike Zubiri «Manezaundi». Zenbait artikulua” in *Fontes Linguae Vasconum*, Iruñea, 1995, 68 zbkia., 337-361.
- AULESTIA, Gorka: *Bertsolarismo*. Diputación Foral de Bizkaia, Bilbao, 1990.
- BARANDIARAN AMARIKA, Asier (editor, prologuista y autor de un capítulo): *Euskarazko Kazetaritza: gogoetak, esperientziak eta analisiak*. Nafarroako Unibertsitateko Filosofia eta Letretako Fakultatea, Iruñea, 2007a.
- BARANDIARAN AMARIKA, Asier: “Manezaundiren kazetaritza: bere berbaldiaren azterketa” in *Fontes Linguae Vasconum*. Iruñea - Pamplona, 2007b, nº 106, 371-399.
- BARANDIARAN AMILLANO, Alberto: *Iruñeko Udalaren literatur lehiaketak (1882-1928)*. Iruñeko Udala, Iruñea, 1998.
- BIDADOR, Joxemiel (editor y prologista): *Alexander Tapia Perurena. Olerki-lanak*. Iruñeko Udala, Pamplona, 1999.
- BIDADOR, Joxemiel. *Joxe Agerre Santesteban: Gerra-ondoko olerki-lanak (1949-1962)*, Iruñea, Iruñeko Udala, 2000.
- BIDADOR, Joxemiel. *Euskara Iruñeko kazetaritzan (1910-1920). Testu antologia (I)*. Iruñeko Udala, Iruñea, 2001a.
- BIDADOR, Joxemiel: “El esukara en los medios de comunicación navarros durante el siglo XX: incidencia de la Ley del Vascuence en la información” in *Revista Internacional Estudios Vascos*, nº 46, 2º volumen, 2001b, p. 647-659.
- BIDADOR, Joxemiel. *Euskara Iruñeko kazetaritzan (1920-1936). Testu antologia (II)*. Iruñeko Udala, Iruñea, 2003.
- BIDADOR, Joxemiel: *Materiales para una Historia de la Literatura Vasca en Navarra*. Pamiela, Pamplona, 2004.
- BIDADOR, Joxemiel: “Pablo Fermín Irigarai Larreko: Nafarroako euskal kazetaritzaren aitagoa” in BARANDIARAN AMARIKA, Asier (ed.): *Euskarazko Kazetaritza: gogoetak, esperientziak eta analisiak*. Nafarroako Unibertsitateko Filosofia eta Letretako Fakultatea, Iruñea, 2007a, p. 37-63.
- BIDADOR, Joxemiel: “Nafarroako euskal idazle handi bat: Manezaundi” in BARANDIARAN AMARIKA, Asier (ed.): *Euskarazko Kazetaritza:*

- gogoetak, esperientziak eta analisiak*. Nafarroako Unibertsitateko Filosofia eta Letretako Fakultatea, Iruñea, 2007b, p. 65-74.
- CALZADA, Ana María: *La prensa navarra a fines del siglo XIX. Cuadernos de trabajo*. Universidad de Navarra, Instituto de Periodismo, Pamplona, 1964.
- CAMINO, Iñaki: “Sarrera” in IRIGARAI, Pablo Fermín: *Nafarroatik*. Euskal Editoreen Elkarte, Klasikoak, Donostia, 1992, VII-XL.
- CHUECA, Josu: *El Nacionalismo Vasco en Navarra (1931-1936)*. Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Bilbao, 1999.
- CHUECA, Josu: “José Agerre euskaltzale eta abertzale baten oroimenez” in *Instituto Gerónimo de Ustariz*. Boletín nº 3, Pamplona, 1989, p. 92-96.
- DÍAZ NOCI, Javier (1994a). *Euskarazko aldizkari, egutegi eta almanaken errolda (1834-1959)*. San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos.
- DÍAZ NOCI, Javier (1994b). Gerra aurreko kazetaritza eta hizkuntz-ereduak. En *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, vol. 28, nº 3, pp. 791-835.
- DÍAZ NOCI, Javier; LARRAÑAGA, José; LARRONDO, Ainara; MESO, Koldo: *El impacto de internet en los medios de comunicación vascos*. Universidad del País Vasco, Servicio Editorial, Bilbao, 2007.
- DÍAZ-PIMIEN, Alexis: *Teoría de la improvisación: primeras páginas para el estudio del repentismo*. Sendoa, Donostia, 1998.
- EPALTZA, Aingeru: *Bezperaren bezpera*. Pamiela, Iruñea, 2007.
- EPALTZA, Aingeru: (“Txostena”) in GOBIERNO VASCO (varios autores): *Euskara Hedabideetan. Euskarazko hedabideak eta euskararen presentzia hedabideetan*. Vitoria-Gasteiz, 2008, 179-189.
- ERIZE, Xabier: *Nafarroako euskararen historia soziolinguistikoa 1863-1936. Soziolinguistika Historikoa eta Hizkuntza Gutxituen Bizitza*. Nafarroako Gobernua, Iruñea, 1997.
- ERIZE, Xabier: “Sociolingüística histórica: vida histórica de la lengua vasca en Navarra (1863-1936)” in *Revista española de lingüística*, Año nº 29, Fasc. 2, 1999, pags. 379-402.
- ERIZE, Xabier: “Discurso contrario a la “normalización” de la lengua vasca en Navarra (1997-2002)” in *Revista Internacional Estudios Vascos*, nº 46, 2º volumen, 2001b, p. 661-681.
- ERREA IRIBAS, Rosa Marina: *Javier Pascual y El Pensamiento Navarro. “Con él llegó el escándalo” (1966-1970)*. Universidad de Navarra, Pamplona, 2002.
- EUSKO IKASKUNTZA: *Revista Euskara(1878/ 1879/ 1880/ 1881/ 1882/ 1883)*. Donostia, 1996.

- GARMENDIA, Francisco; BELOKI, Julián; AGUIRRE, Juan; ARBELBIDE, Xipri; AZPILIKUETA, Luis M^a; DOMENECH, José M^a; GARCÍA, José Luis: *Euskal Herria emblemática. Prensa, Radio y Televisión*. Etor – Ostoa, Lasarte-Oria, 2003.
- GARZIA, Joxerra; SARASUA, Jon; EGAÑA, Andoni: *El arte del bertsoarismo. Realidades y claves de la improvisación oral vasca*. Bertsozale Elkarte, Donostia, 2001.
- GOBIERNO DE NAVARRA: *Estudio sociolingüístico sobre el vascuence en Navarra. 2003. Competencia lingüística, uso y actitudes*. Pamplona, 2004.
- GOBIERNO VASCO (varios autores): *Euskara Hedabideetan. Euskarazko hedabideak eta euskararen presentzia hedabideetan*. Vitoria-Gasteiz, 2008.
- GROS I LLADÓS, Miquel: *Recuperación del Euskera en Navarra*. Euskaltzaindia, Jagon Saila, Bilbao, 2007.
- HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Galo: “Una aproximación a la libertad de prensa en Euzkadi, Navarra y la vertiente cantábrica (Galicia y Asturias) durante la II República” in *Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País. Boletín*. Donostia – San Sebastián, LXIII, 1, 2007, 277-296.
- IMBULUZQUETA ALCASENA, Gabriel: *Periódicos navarros del siglo XIX*. Pamplona, Gobierno de Navarra, 1993.
- IRIGARAI, Pablo Fermín: *Nafarroatik*. Euskal Editoreen Elkarte, Klasikoak, Donostia, 1992.
- JIMENO ARANGUREN, Roldán: *El euskera en tiempo de los euskaros*. Gobierno de Navarra. Departamento de Educación y Cultura, Pamplona, 2000.
- JIMENO JURÍO, José María: *Navarra. Historia del euskera*. Txalaparta, Pamplona, 1997.
- MONREAL ZÍA, Gregorio: “Origen de la Ley del Vascuence de Navarra” in *Revista Internacional Estudios Vascos*, n° 46, 2° volumen, 2001, p. 517-543.
- NIEVA ZARDOYA, José Luis: “Los euskaros y la lengua” in JIMENO, Roldán (ed.): *El euskera en el tiempo de los euskaros*. Gobierno de Navarra & Ateneo Navarro, Pamplona, 2000, 25-62.
- OSÉS LARUMBE, Elena: “La Voz de Navarra, un periódico vasquista. Sus primeras campañas, 1921-1931” in INSTITUCIÓN PRÍNCIPE DE VIANA: *Príncipe de Viana*. Pamplona, n° 184, mayo-agosto 1988, 415-435.
- PERURENA, Patziku: *Trapuan pupua. Nafarkariko artikuulu guztiak*. Erein, Donostia, 2001.

- RIUS, Felipe: *Bi argazki eta hainbat polaroid*. Pamplona, 1999.
- SALABURU, Pello: *Euskararen etxea*. Alberdania, Irun, 2002.
- SALAVERRÍA, Ramón; CORES, Rafael; DÍAZ NOCI, Javier; MESO, Koldo; LARRONDO, Ainara: “Evaluación de los ciberdiarios en las comunidades vasca y navarra” in *Revista de la Facultad de Comunicación*. Pamplona, 2004, vol. XII, núm. 1, 161-189.
- SÁNCHEZ ARANDA, José Javier: “Periodismo y actitudes en Navarra (1975-1936)” in VAZQUEZ DE PRADA, V; OLÁBARRI GORTAZAR, I.; FLORISTÁN IMIZCOZ, A.; MARTÍNEZ BELOQUI, Mª S.: *Cuestiones de historia moderna y contemporánea de Navarra*. Ediciones Universidad de Navarra, Pamplona, 1986.
- SÁNCHEZ ARANDA, José Javier; BARRERA DEL BARRIO, Carlos: *Historia del periodismo español desde su orígenes hasta 1975*. Ediciones Universidad de Navarra, Pamplona, 1992.
- SATRUSTEGUI, José María: *Bordel bertsularia*. Auspoa, Tolosa, 1965.
- URMENETA PURROY, Blanca: *Navarra ante el vascuence. Actitudes y actuaciones (1876-1919)*. Gobierno de Navarra. Departamento de Educación y Cultura, Pamplona, 1996.
- VALVERDE, Lola: “Introducción” in EUSKO IKASKUNTZA: *Revista Euskara(1878)*. Donostia, 1996, VIII-XLVI.
- ZAVALA, Antonio: *Bosquejo de historia del bertsolarismo*. Editorial Auñamendi, San Sebastián, 1964.
- ZAVALA, Antonio: *Bidasoa aldeko bost bertsolari*. Auspoa, Tolosa, 1970.
- ZAVALA, Antonio: *Karlisten leenengo gerrateko bertsoak*. Auspoa, Tolosa, 1992.

BIBLIGRAFIA EN DVD

- LEGARRETA BILBAO, Josu (director de la colección): *Urazaindi digital 1. Hemeroteca de la diáspora vasca 01*. Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, San Sebastián, Volúmenes 1-7, 2007.

Páginas web consultadas

- <http://es.geocities.com/irratia/page38.html>
<http://www.esanerran.com>
<http://www.xorroxin.com>
<http://www.euskalerrairratia.com>
<http://www.aralarirratia.com>
<http://www.karrape.com>
<http://www.beleixe.com>
<http://zubitegia.armiarma.com/egileak/00029.htm>

<http://www.zeberri.com>

<http://www.ttipi.info>

<http://www.noticiasdenavarra.com>

<http://www.kanaldude.org>

<http://www.argia.com/larrun/htdocs/hteldat.htm>¹⁰⁸

<http://www.unav.es/98.3/>

<http://www.nabarra.com>

<http://www.nabarrera.com>

¹⁰⁸ Página donde se hace un listado de las televisiones locales de Euskal Herria (País Vasco, Navarra y la zona Vasco Francesa).

Els mitjans de comunicació en aragonès i en català a la Comunitat Autònoma Aragonesa. Pendants de la futura Llei de Llengües¹

*Fernando Sabés Turmo*²

1. Introducció³

A situación d'os meyo de comunicazi3n en catal3n y en aragon3s en a Comunid3 Aut3noma d'Arag3n ye asabelo de dolenta. A mayor parti d'a chen no para cuenta en a chiqueta presenzia de as dos luengas en os *media*, m3s que m3s porque en cuasi toz os casos son meyo chicorr3n que tienen un publico reduzito e mesmo en muitas ocasiones ixos meyo no'n tienen de continid3 en o tiempo. A Lei de Luengas, que en prenzipio deberban aprebar

¹ Seguint amb el plantejament general del treball, 3s a dir, utilitzant les llengües minoritzades per a escriure cadascun dels apartats, en el cas d'Arag3 s'utilitzar3 el catal3, una de les dues que trobem a la Comunitat Aut3noma, encara que es podr3 llegir tamb3 el resum en aragon3s.

² Facultat de Comunicaci3. Departament de Periodisme i Ci3ncies de la Comunicaci3. Universitat Aut3noma de Barcelona. fernando.sabes@uab.es

³ Vull donar les gr3cies a les nombroses persones que han col·laborat en l'elaboraci3 d'aquest treball: Fernando Alvira, Juan Jos3 V3zquez, Carmen Alcover, Javier Giralt, Salvador Plana, Mario Sasot, Jos3 Juan Ver3n, H3ctor Moret, Ram3n Buetas, Francho Nagore, 3scar Jan3, Jos3 Mar3a Becana, Hip3lit Sol3, Natxo Sorolla, Chorche Romance, Jaume Casas, Javier Serrano, Josep Anton Chauvell, Jos3 Luis Brualla, Marco Negrodo, Sisco Cast3n, Alba Fit3 i Francho Navarrete.

as Cortes d'Aragón en ista lechislatura, tenerba que aduyar á amillorar, en parti, ista situación.

Aragó és una Comunitat plural, amb tres llengües que coexisteixen amb tota normalitat, castellà, català i aragonès, encara que és cert que històricament hi ha hagut alguns col·lectius que han tingut problemes per definir tant l'aragonès com al català que es parlen en aquest territori.

El Govern d'Aragó ha emprès múltiples iniciatives per donar una estructura legal a la situació real dels diferents territoris amb llengua pròpia. Per a molts es tracta, simplement, de legislar el que al carrer els ciutadans accepten amb naturalitat. No obstant això, no sempre és una tasca senzilla, encara que el camí està ja bastant traçat per tal que en aquesta mateixa legislatura s'aprovi una Llei de Llengües, un compromís signat pels dos partits que formen la coalició de Govern actual a la Diputació General d'Aragó: el Partit Socialista (PSOE) i el Partit Aragonès (PAR). De fet, entre els 100 compromisos subscrits i fets públics per totes dues formacions polítiques a l'inici d'aquest mandat apareixia la Llei de Llengües i està previst que el Grup Parlamentari Socialista presenti una Proposició de Llei de Llengües.

El punt de partida serà el nou Estatut d'Autonomia d'Aragó aprovat l'any 2007, que en l'article 7 del Títol Preliminar manifesta el següent:

“Llengües i modalitats lingüístiques pròpies.

1. Les llengües i modalitats lingüístiques pròpies d'Aragó constitueixen una de les manifestacions més destacades del patrimoni històric i cultural aragonès i un valor social de respecte, convivència i enteniment.

2. Una llei de les Corts d'Aragó establirà les zones d'ús predominant de les llengües i modalitats pròpies d'Aragó, regularà el règim jurídic, els drets d'utilització dels parlants d'aquests territoris, promourà la protecció, recuperació, ensenyament, promoció i difusió del patrimoni lingüístic d'Aragó, i afavorirà, a les zones d'utilització predominant, l'ús de les llengües pròpies en les relacions dels ciutadans amb les Administracions públiques aragoneses.

3. Ningú podrà ser discriminat per raó de la llengua.”

Com es pot observar, l'Estatut d'Autonomia Aragonès no fa referència a la cooficialitat del català i de l'aragonès, sinó que les reconeix com a llengües pròpies.

1.1. Història del català i de l'aragonès a la Comunitat Autònoma

La història del català i la de l'aragonès en aquesta Comunitat Autònoma presenta una certa similitud, si més no si es pren com a referència el període en el qual es considera que totes dues llengües comencen a parlar-se en aquest territori: l'Edat Mitjana.

El català era “el romanç parlat al Comtat de la Ribargorça, un dels tres nuclis importants de l'antic Regne d'Aragó. Servia a les sessions de les Corts i era una de les llengües de la Cancelleria del regne. N'està documentat l'ús des del segle XIII. Al segle XIV, Guillem Nicolau, rector de Maella, fou el primer literat conegut a escriure català” (Alcover i Quintana, 2000:11).

El català es manté fins a la unificació de la Corona Aragonesa amb Castella, al segle XV, moment en el qual comença a retrocedir en favor del castellà, un procés que s'accelera a partir del segle XVIII amb Felip V. De tota manera, cal dir que el català no veu minvat el seu ús quotidià (com a codi oral), a diferència del que succeeix amb l'aragonès, cosa que li ha permès conservar-se pràcticament en els mateixos territoris fins a l'actualitat. El castellà s'imposa com a llengua oficial i malgrat que la República, en el segle XX, sembla que permet recuperar terreny al català, la dictadura de Franco impedeix que aquesta tendència es consolidi.

Durant bona part del segle XX, fins a l'adveniment de la democràcia, el català a Aragó pateix una clara regressió en apartar-se'n l'ús de tots els àmbits públics, quedant restringit tan sols al privat. Aquesta situació comença a canviar a partir de 1970, i la revista *Andalán* en fou un exponent, en el qual s'evidencien els conflictes a l'hora de defensar el català i l'aragonès (Alcover i Quintana, 2000:11).

Pel que fa a l'aragonès, l'evolució és bastant similar i experimenta una expansió, paral·lela a la del Regne d'Aragó, fins al segle XV. A partir d'aquest moment, la situació canvia i comença la decadència, més acusada durant els segles XVI, XVII i XVIII. Dos fenòmens influeixen en la pèrdua de l'aragonès: d'una banda, la castellanització de la vida social i cultural que es produeix durant aquests segles i, de l'altra, la manca de consciència d'identitat lingüística que afavoreix la reducció del nombre de parlants en les diverses varietats d'aragonès.

El retrocés sofert entre els segles XVI i XIX fa que al segle XX només es conservi com a llengua popular parlada a l'Alt Aragó. El procés de castellanització pot explicar-se per raons socioculturals i polítiques, però també per l'escassa distància que en l'estructura i característiques internes separa l'aragonès del castellà” (Nagore, 2004:72).

A mitjans del segle XX es produeix un renaixement de l'aragonès, sobretot de la mà de diferents escriptors que ajuden a recuperar-lo. El 1976 es crea el Consello d'a Fabla amb la finalitat de promoure les diferents variants dialectals, que es veu complementat amb el sorgiment d'altres associacions com el Rolde de Estudios Nacionalista Aragonés (1977) que posteriorment es va convertir en el Rolde de Estudios Aragoneses.

1.2. Normativització i ús

La Llei de Llengües a Aragó que s'està preparant serà, amb tota seguretat, l'instrument idoni per decidir aspectes tan rellevants per a un idioma com la creació/assumpció de diccionaris, gramàtiques i acadèmies. De fet, els esborranyos ja redactats plantegen les llengües d'Aragó com a parts integrants del Patrimoni Cultural de la demarcació.

En primer lloc, la futura Llei impulsarà la creació d'un Consell de les Llengües d'Aragó, format per experts, que serà l'òrgan fonamental que haurà de canalitzar el procés de normativització lingüística i, encara que serà consultiu del Departament de Cultura, en tindrà garantida la independència.

Malgrat que actualment no hi ha cap Acadèmia que oficialitzi l'ús del català i de l'aragonès a l'autonomia, sí que existeix la convicció per part de la major part dels experts consultats, inclosos els responsables del Departament d'Educació i Cultura del Govern d'Aragó, que per a cadascuna de les dues llengües el procés ha de ser diferent. En el cas del català, ha de ser l'Institut d'Estudis Catalans qui vetlli, al costat del Consell de les Llengües d'Aragó, per l'adequat tractament lingüístic de la llengua al territori aragonès.

En canvi, en el cas de l'aragonès, el procés de creació d'una Acadèmia haurà de començar de zero. El "I Congreso ta ra normalización de l'aragonés" va acordar unes noves normes gràfiques per a l'aragonès que milloraven les que s'havien estat utilitzant des del 1974 fins a aquell moment i que havien estat assumides pel Consello d'a Fabla Aragonesa. "Tots els grups i associacions van signar l'acord ortogràfic, menys el Grupo d'Estudios de la Fabla Chesa, de la Vall d'Echo. La pràctica habitual dels anys posteriors confirma la tendència majoritària a la utilització de les normes gràfiques de 1987" (Nagore, 2004:76). Posteriorment, el 2000, el Consello d'a Fabla Aragonesa va crear el Consello Asesor que, entre altres aspectes, resol qüestions que afecten, sobre tot, grafies, fonètica i morfologia. Aquestes orientacions són una referència entre la major part d'escriptors en aragonès, encara que també és cert que no tots les assumeixen. Pel que fa a diccionaris en aragonès, cal destacar el publicat el 1977 per Rafael Andolz; el *Dizionario Aragonés-Castellán/Castellano-*

Aragonés de Chusé Aragüés (1993), i sobretot el Vocabulario básico bilingüe, d'Antonio Martínez Ruiz, del 1997.

1.3. Situació jurídica i demogràfica actual

1.3.1. Evolució legal

Com ja s'ha assenyalat anteriorment, l'actual Estatut d'Autonomia d'Aragó no recull la cooficialitat de l'aragonès i del català, però sí que n'estableix la consideració com a llengües locals en els territoris on es parlen. De fet, aquesta definició va ser assumida, com la resta de l'Estatut, per totes les formacions polítiques i només la Chunta Aragonesista es va abstenir en la votació.

El consens sobre l'Estatut sembla corroborar que els diferents grups polítics han assumit una postura procliu a l'aprovació d'una futura Llei de Llengües, sense que això impliqui un procés de crispació, com ha passat històricament en algun moment, no solament a Aragó sinó també a d'altres comunitats autònomes bilingües. De fet, la necessitat d'assolir un consens tan ampli com fos possible, va conduir a l'articulat aprovat a l'actual Estatut i respecte al qual els diferents grups polítics aragonesos van haver de modificar alguns punts del seu posicionament inicial.

De tota manera, cal assenyalar que el Govern d'Aragó ja havia estat treballant en la normalització d'aquesta situació, amb una sèrie de decisions que han obert a poc a poc el camí cap al consens sobre aquesta matèria i sobretot perquè aquest aspecte cultural no fos un element de desunió entre els aragonesos.

La romanística internacional reconeix que tant l'aragonès com el català són llengües, i són les úniques que, juntament amb el castellà, s'han parlat i es parlen tradicionalment a Aragó. I és important destacar-ho, per més que pugui semblar obvi, ja que encara hi ha qui nega que l'aragonès és una llengua i que es parla català a Aragó (en aquest darrer cas hi ha qui considera que el català d'Aragó no ho és, sinó que es tracta d'una o més llengües diferents, denominades segons convingui: chapurreau, patuès o baish aragonès) (Alcover i Quintana, 2000:5).

Després que la Constitució Espanyola reconegués que “la riquesa de les diferents modalitats lingüístiques d'Espanya és un patrimoni cultural que serà objecte d'especial respecte i protecció”, les mesures adoptades en el marc aragonès han estat constants fins a l'aprovació de l'actual Estatut, l'any 2007. De fet, ja a l'Estatut d'Autonomia del 1982 es feia referència a les modalitats lingüístiques que es parlen a Aragó.

Un dels passos més importants que es van produir com a compromís polític sobre aquesta matèria va ser la Declaració de Mequinensa del 1984. Alguns ajuntaments aragonesos de la zona de parla catalana van ratificar un document en el qual advertien de les mancances de l'Estatut aprovat en relació amb el català i l'aragonès, i sol·licitaven l'inici de l'ensenyament del català a la zona oriental d'Aragó. Arran d'aquest document, en el cursos 1984/85 el Departament d'Educació i Cultura va posar en marxa l'ensenyament optatiu de la llengua catalana.

El 1985, diferents associacions que, tant des de l'aragonès com del català estaven treballant en la qüestió, van presentar una proposta d'Avantprojecte de Llei de Normalització Lingüística d'Aragó. No obstant això, no va ser assumida pels grups polítics representats a les Corts d'Aragó.

El 1993, el Justícia d'Aragó (Defensor del Poble aragonès) va emetre un informe sobre les llengües minoritàries de la Comunitat Autònoma i va declarar que el català i l'aragonès són parles pròpies del territori aragonès. El Justícia va recomanar-ne, a més, l'alfabetització i l'ensenyament reglat a les localitats on la llengua materna no fos el castellà. D'altra banda, el Defensor del Poble aragonès va assenyalar que fóra bo que en futures reformes de l'Estatut d'Autonomia es recollís l'existència del català i de l'aragonès com a llengües minoritàries "dotant-les de l'oficialitat que es mereixen, o deixant-ne la regulació a una llei ordinària subsegüent".

La reforma de l'Estatut d'Autonomia de l'any 1996 va recollir algunes de les recomanacions del Justícia d'Aragó i en l'article setè va assenyalar que "les llengües i modalitats lingüístiques pròpies d'Aragó... que, es garantirà el seu ensenyament... de la forma que estableixi una Llei de Corts d'Aragó".

A partir d'aquesta reforma de 1996 es va crear una comissió que va redactar un dictamen en relació a les llengües d'Aragó, que es va aprovar a les Corts autonòmiques el 1997. Aquest Dictamen estableix que el català i l'aragonès són llengües pròpies d'Aragó; que la llengua catalana i l'aragonesa seran oficials en els seus respectius territoris; que s'haurà de redactar una Llei de Llengües; que qualsevol aragonès tindrà dret a conèixer i a expressar-se en la seva llengua materna i que comptarà amb la possibilitat d'estudiar-la, entre altres aspectes.

El 1998 es va fer públic un esborrany d'Avantprojecte de Llei de Llengües d'Aragó que es va redactar a partir d'un breu text previ, del 1997. A l'article 2 s'establia el següent: "El castellà és la llengua pròpia i oficial d'Aragó. Les parles altaragoneses i el català d'Aragó són dos sistemes lingüístics propis de la nostra Comunitat Autònoma i, en conseqüència, tots els ciutadans tenen el dret de conèixer-les i utilitzar-les, oralment i per escrit, en els seus territoris de domini i utilització predominant".

Un any després, el 1999, es va aprovar la Llei de Patrimoni Cultural d'Aragó, que establia que tant el català com l'aragonès són llengües minoritàries d'Aragó i que són una riquesa cultural pròpia. A més, assenyalava: "Una Llei de Llengües d'Aragó proporcionarà el marc jurídic específic per a regular la cooficialitat de l'aragonès i del català, llengües minoritàries d'Aragó...".

L'any 2001, va ser presentat un Avantprojecte de Llei de Llengües d'Aragó al qual es van fer al voltant de 3190 al·legacions, per part de 80 col·lectius, entre particulars, associacions culturals, ajuntaments, mancomunitats, Federació Aragonesa de Municipios y Provincias, universitats i grups polítics, entre d'altres, sobre les quals no hi ha hagut cap resolució. Es va sol·licitar un Dictamen de la Comissió Jurídica Assessora i aquesta va resoldre que una llei ordinària de les Corts d'Aragó no pot establir la cooficialitat del català i de l'aragonès, fent referència al fet que l'Estatut d'Autonomia no ho recull expressament.

Des d'aleshores, diverses vegades s'ha apuntat la possibilitat de tramitar una Llei de Llengües i sembla que finalment es durà a terme en aquesta legislatura.

Així, el 2007, com ja hem vist, es va produir una altra reforma estatutària que tracta de nou aquesta temàtica. Destaca, sobretot, el gran suport de tot l'arc parlamentari que va rebre aquest nou text (solament una abstenció, la de Chunta Aragonesista), cosa que obre les portes a una futura Llei de Llengües que permetrà normalitzar la situació jurídica del català i de l'aragonès en aquesta Comunitat Autònoma.

1.3.2. Situació demogràfica

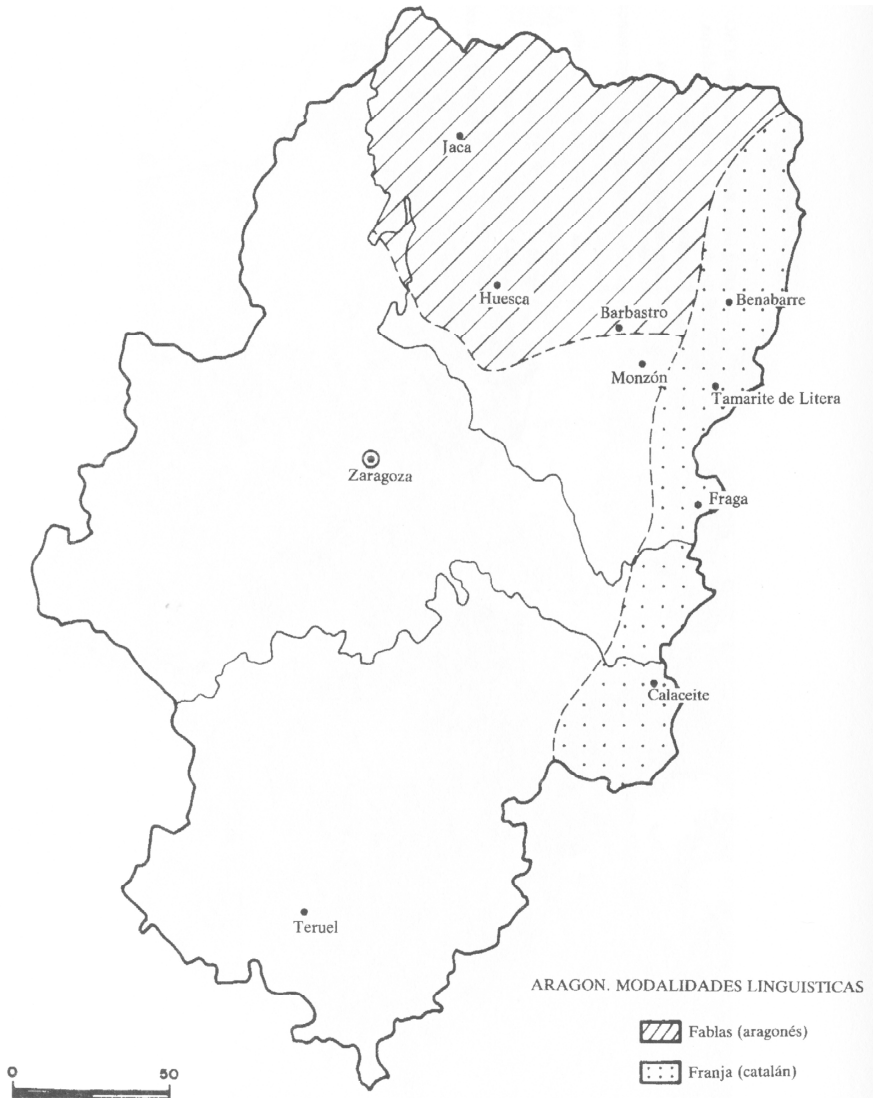
Un dels primers aspectes que haurà de tractar-se després de l'aprovació de la Llei de Llengües serà l'anàlisi real de les persones que utilitzen l'aragonès o el català com a llengua habitual.

En el cas del català, el nombre d'aragonesos que el té com a llengua materna és més elevat que al de l'aragonès, amb una xifra al voltant dels 40.000 parlants, concentrats a la zona oriental d'Aragó, que inclou municipis de totes tres províncies, de les comarques de la Ribargorça, La Llitera, el Baix Cinca, el Baix Aragó-Casp, el Baix Aragó i el Matarranya. Encara que amb variants i amb influències diverses, existeix una pràctica unanimitat entre els investigadors (hi ha, de tota manera, algun que discrepa), i la mateixa Universitat de Saragossa així ho corrobora en el seu "Estudi Sociolingüístic de la Franja Oriental d'Aragó" (1995:42), que la llengua que es parla en aquestes quatre comarques és el català.

En el cas de l'aragonès, s'observen més discrepàncies entorn de la unificació de les diferents parles que es localitzen al nord de la província

d'Osca com són el *cheso*, el *chistavín* o el *grausino*, entre d'altres. En total, es calcula que al voltant de 10.000 persones utilitzen aquesta llengua (Fatás, 1989 i Nagore, 1989).

Un aspecte que sí que s'ha percebut històricament, sobretot a les àrees de parla castellana d'Aragó i també fins i tot en algunes zones de catalana, és que l'aragonès és ben vist, fins i tot en alguns casos entès com a identitat aragonesa vinculada al folklore, mentre que el català pot suscitar recels. “En relació al nom de català, l'actitud més generalitzada de la gent és evitar-lo, encara que s'admeten les similituds que hi ha amb els dialectes catalans més propers (sobretot amb el lleidatà i el valencià)” (Giralt, 2005: 26).

Mapa 1: Modalitats lingüístiques a Aragó

Font: SIGUAN, Miguel (1992): *España plurilingüe*. Alianza Editorial: Madrid, p. 343.

2. El periodisme en català i en aragonès a la Comunitat Autònoma Aragonesa

La situació del periodisme en català i en aragonès a la Comunitat Autònoma és delicada. Poques són les experiències i escàs també és el públic, encara que és cert que és degut, en bona part, a la falta d'una normalització total de totes dues llengües a Aragó, un procés en el qual els mitjans de comunicació haurien de jugar un paper essencial.

El fet que totes dues parles siguin minoritàries fa que sigui complicat pensar que els grans mitjans de comunicació de la demarcació puguin apostar per incorporar-les a les seves rutines diàries, encara que és cert que la localització geogràfica tan determinada, més en el cas del català que en el de l'aragonès, hauria de facilitar en un futur la creació de polítiques públiques que n'incrementessin la presència als mitjans de comunicació i, essencialment, als de caràcter públic. És el cas, per exemple, d'algunes mesures que ja ha adoptat Aragón Televisión, la televisió autònoma pública, que no tradueix les intervencions realitzades per persones de la zona oriental d'Aragó quan utilitzen el català sinó que les subtitula (de tota manera, aquesta situació es dona també amb totes les altres llengües). La Corporación Aragonesa de Radio y Televisión estudia en l'actualitat la manera d'incorporar les llengües minoritàries a les emissions.

L'Institut Aragonés de Estadística va publicar el 2003 una enquesta d'usos lingüístics a les comarques orientals d'Aragó, entre els quals trobem un ús quotidià del català; el treball incloïa una anàlisi del consum de mitjans de comunicació per idiomes.

De cada 10 hores de televisió que veuen els habitants d'aquestes comarques, 7,5 són en castellà, mentre que solament dues, en català (provinents pràcticament totes de Catalunya i del País Valencià, davant la falta de producció pròpia). En el cas de la ràdio, els percentatges són similars. De cada 10 hores, 7,6 són en castellà i 2,3, en català. I en el cas de la premsa, la població que habitualment llegeix destina 9,2 hores a l'espanyol per cada 0,7 al català.

Pel que fa l'ús d'Internet, de cada 100 persones que es connecten, el 95,6% tenen la pàgina d'inici en castellà enfront de l'1,5% en català, mentre que la resta, en català i castellà (0,7%), anglès (1,8%) i no sap/no contesta (0,4%). Segons la llengua utilitzada en els missatges de correu electrònic, el 68% empra el castellà; el 3,5%, el català; el 2,2%, més el català que el castellà; el 7%, tant el català com el castellà; el 10,2%, més el castellà que el català; el 0,6%, només una altra llengua; i el 8,6%, en castellà i en una altra llengua (no català).

Per la seva banda, la Generalitat de Catalunya va publicar l'any 2007 l'informe *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del*

segle XXI. L'Alguer, Andorra, Catalunya, la Catalunya Nord, la Comunitat Valenciana, la Franja i les Illes Balears (Querol, 2007) que oferia dades una mica diferents sobre la relació dels ciutadans de la zona oriental d'Aragó amb els mitjans de comunicació.

De cada 10 hores de consum de televisió, 6,7 són en castellà, mentre que 3,3, en català. En ràdio, de cada 10 hores, 6,8, en castellà i 3,2, en català. Mentre que en premsa, solament es dedica una de cada 10 hores a llegir en català.

Pel que fa a Internet, el 4,7% dels enquestats utilitza una pàgina d'inici en català. No obstant això, cal destacar que el 9,8% empra el català habitualment en els seus missatges de correu electrònic malgrat els baixos índexs de competència escrita en aquesta llengua. Aquesta xifra ascendeix al 21,7% en missatgeria instantània i xats.

La diferència entre tots dos estudis resideix en la mostra presa, ja que en el cas del publicat pel Govern d'Aragó es van entrevistar habitants de les comarques orientals, incloent-hi poblacions de parla no catalana, mentre que en el treball de la Generalitat es van depurar aquestes dades i es van considerar únicament les de les localitats catalanoparlants.

Abans de fer un repàs a la situació actual del català i l'aragonès als mitjans de comunicació d'Aragó, és convenient destacar una campanya que va dur a terme la Diputació Provincial d'Osca els anys 2001 i 2003 de promoció del català i l'aragonès als mitjans de comunicació. A través de subvencions i ajudes es va afavorir l'aparició de continguts en totes dues llengües a la premsa i la ràdio. Els mitjans de comunicació que van participar en la iniciativa van ser els següents: el setmanari *Siete de Aragón*; Onda Cero Huesca; les emissores de Jaca, Osca i Barbastro de la COPE i el *Diario del Altoaragón*.

2.1. El català als mitjans de comunicació aragonesos

En aquest apartat, farem referència als mitjans de comunicació aragonesos que utilitzen el català com llengua. No inclourem aquells destinats essencialment a la província de Lleida i que, pel fet que la zona catalanoparlant d'Aragó estigui just en el límit amb Catalunya, puguin també consumir-se en aquesta demarcació. De tota manera, cal dir que la major part d'aquests mitjans catalans consideren la zona oriental d'Aragó com un territori al qual han de donar cobertura, sobretot informativa.

Són constants les al·lusions dels mitjans de comunicació de la Corporació Catalana de Ràdio i Televisió a aspectes d'aquesta zona o, per exemple, són significatius els suplementos que els dos diaris de Lleida, *La Mañana* i *Segre*, destinen a les comarques orientals aragoneses. Estan escrits, això sí, en castellà, encara que en el cas de *La Mañana* cada dimarts

hi ha hagut durant uns quants anys una columna d'opinió en català dirigida al lector aragonès. Però *La Mañana* va decidir cancel·lar aquest suplement setmanal el dimarts 30 d'octubre de 2007 i el *Segre*, el 18 de desembre de 2008. D'altra banda, cal no oblidar que la versió diària del *Segre* té la doble opció: castellà i català.

2.1.1. Premsa diària en català

La presència actual del català a la premsa diària aragonesa és molt escassa. Solament trobem dues referències en aquests moments. La primera correspon a la col·laboració denominada *Lo Cresol*, en la qual diversos articulistes són presents setmanalment en l'edició del dissabte de *Diario de Teruel*. Aquesta secció apareix des del 4 de febrer de 2006. La segona s'anomena *Viles i gents* i hi escriu un cop per setmana des del 20 d'abril del 1995 un col·lectiu d'articulistes del Matarranya, dins la publicació *La Comarca* (bisemanal, dimarts i divendres), periòdic destinat al que s'anomena Baix Aragó Històric (Matarranya, Baix Aragó, Andorra-Serra d'Arcs, Baix Aragó-Casp, Baix Martí i Maestrat). Aquesta participació es va ampliar també el 2000 al mensual *Temps de Franja*, que analitzarem en el capítol següent. En 2007 es va publicar un volum titulat *Deu anys de "Viles i gents"* en el qual es recollia una selecció dels 10 primers anys d'existència d'aquesta col·lecció d'articles aragonesos en català.

2.2.2. Publicacions periòdiques en català

L'aparició del català als mitjans de comunicació aragonesos es concreta essencialment en publicacions escrites no diàries, sorgides des de l'associacionisme. Destaquen les següents, encara que algunes ja han desaparegut:

Batecs: publicació trimestral literària i informativa destinada a l'àrea d'influència de Fraga. Estava editada per l'Institut d'Estudis del Baix Cinca. Va aparèixer entre el març del 1997 i l'abril del 1999, encara que posteriorment es van publicar tres números del butlletí intern *Batecs Informatiu*.

Desperta ferro!: va ser la primera revista d'informació general en català per a la zona catalanoparlant d'Aragó. Es van editar nou números entre els hiverns del 1987 i el 1991. El 1989 va rebre el premi Humbert Torres, d'Omnium Cultural de Lleida, a la millor revista d'àmbit comarcal en català.

Sorolla't: l'Associació Cultural del Matarranya va editar entre el setembre de 1986 i l'abril del 2000 aquesta revista literària i d'investigació. Entre el març de 1995 i l'abril del 2000 es van publicar 12 números del Sorolla't Informatiu.

Temps de Franja: revista literària i d'informació general d'aparició mensual. Està editada per Iniciativa Cultural de la Franja (integrada per les principals associacions històriques de la Franja) i és hereva de les anteriors publicacions. Va aparèixer al novembre de 2000 i actualment continua fidel als seus lectors mensualment.

Així mateix, cal indicar que a la premsa local i comarcal de l'Aragó catalanoparlant, que podem trobar essencialment en castellà, han aparegut històricament articles en català, amb diferent freqüència: *Plana Rasa*, revista informativa i cultural de l'Asociación Cultural Sucarrats de Mont-roig; *Lo Portal*, publicació municipal i L'Eixam de Nonasp; *L'Algorí, Revista Bimensual Fabarola* (1993-1998) de Favara; *Sopeira*, de l'Associació d'Amics d'Alaó de Sopeira; *Kalat-Zeyd*, de l'Associación de Mujeres y Consumidores Kalat-Zeyd de Calaceit; *Temps de Parlar*, revista de l'Ajuntament del Torricó; *Fogaril i Calaixera*, revista fragatina; *La Rambla*, de l'Ajuntament d'Albelda; *Nosotros, Blanc i Negre* i *Gaceta del Matarraña* (1986-1990), publicacions extingides editades a Vall-de-roures; *Lo Pregoner*, de l'Ajuntament del Campell; *La Bassa*, de l'Ajuntament de Castellonroi; *La Tarayola de la Ginebrosa, Caliu d'Aiguaviva, Mirablanch de Valljunquera...*

D'altra banda, cal indicar que a diferents publicacions periòdiques aragoneses, diaris i revistes sobretot de caràcter cultural i escrites essencialment en castellà, han anat apareixent col·laboracions en català. És el cas del ja desaparegut *Andalán; Rolde, Revista de Cultura Aragonesa* i el *Butlletí del Centre d'Estudis del Baix Aragó*, entre d'altres.

Destaca, a més, el cas de la revista *Ripacurtia*, editada pel Centre d'Estudis Ribagorçans. Aquesta és una publicació d'investigació que edita articles tant en català com en castellà, encara que també s'accepten en aragonès (tot i que fins a ara ningú no ha publicat en aquesta llengua).

2.1.3. Ràdio en català

La presència del català a la ràdio aragonesa és molt escassa. De fet solament podem parlar de cinc emissores que utilitzen amb certa regularitat aquesta llengua: Radio Fraga, La Veu del Baix Matarranya, Radio Benabarre-Dial Ribargorza, Tamarite Radio i Radio Peña Fragatina.

L'emissora municipal Radio Fraga (107.7) emet diàriament de dilluns a divendres un informatiu de les 19.30 a les 20.00 hores en català. Aquest programa té una llarga trajectòria en el temps, ja que es va posar ja en marxa a mitjans dels anys 80, quan l'emissora pertanyia encara a Radio Nacional de España. Posteriorment va passar a mans de l'Ajuntament de la localitat. Aquest operador incorpora, a més, el català en entrevistes i talls de veu tant a l'informatiu del matí com al del migdia, i al llarg de la història també ha elaborat altres espais en català, essencialment musicals.

La Veu del Matarranya (107.9) emet des de Favara, a la zona oriental de la província de Saragossa. És una emissora municipal que va iniciar la seva activitat en 2001. Des dels inicis, el català ha estat la seva llengua habitual. En l'actualitat únicament emet dos programes: els dissabtes d'11.00 a 14.00 hores ofereix un magazín en català i de 14.00 a 15.00 inclou un espai de reflexió política en castellà.

Radio Benabarre-Dial Ribargorza (101.1) elabora una sèrie de programes informatius i d'entreteniment diaris en els quals la llengua vehicular és el castellà. No obstant això, quan s'entrevista a persones de la zona oriental de la província d'Osca que són catalanoparlants s'utilitza el català al programa.

Pel que fa a Tamarite Radio (104.7), aquesta emissora municipal utilitza en determinats programes el català, encara que és cert que actualment l'operador té poca activitat.

Per la seva banda, Radio Peña Fragatina (97.5) és un taller de ràdio sense llicència en el qual els locutors s'expressen tant en castellà com en català, indistintament.

2.1.4. Televisió en català

L'única televisió que realitza la seva programació en català és Televisió Nonasp, una proposta que va començar el seu camí el 1994, moment en el qual es va instal·lar una xarxa de cable al municipi de Nonasp. La graella que ofereix és la cobertura d'actes, esdeveniments i activitats culturals. Si bé des de fa dos anys la programació solament es presenta amb música de fons, la retolació és en català. El fet que la informació només se subtituli es deu a la manca de personal. Els espais s'emeten els dissabtes al migdia i es repeteixen diumenges. És una televisió totalment amateur.

No obstant això, també cal dir que en el cas de la Televisión Fragatina (emissora local de Fraga) es pot escoltar en algun moment a algun entrevistat parlant en català.

2.1.5. Mitjans en català a Internet

La presència del català en mitjans de comunicació que s'elaborin a la zona de parla catalana a Aragó i que utilitzin com a suport Internet és mínima. De fet, són majoritàriament publicacions que apareixen en paper i que es reproduïxen posteriorment a la xarxa. És el cas de Viles i gents, columna de *La Comarca* (<http://lacomarca.net/>) i de la secció Lo Cresol del *Diario de Teruel* (<http://www.diariodeteruel.net/>), que també es troba a <http://vilesigents.blogspot.com/>. Un fet semblant es produeix amb la revista *Temps de Franja*, que es pot llegir a www.ascuma.org, portal de l'Associació Cultural del Matarranya, així com amb revistes municipals, per exemple *Temps de Parlar*, de l'Ajuntament del Torricó, <http://www.altorricon.org/revista.htm>.

El mitjà escrit en català que recull totes les notícies que apareixen de la zona oriental d'Aragó i del català en aquesta Comunitat és www.franja.tk.

D'altra banda, cal indicar que a *Matarranya Digital* (<http://matarranyadigital.com/>) ha aparegut de tant en tant algun article en català.

Pel que fa a blogs, cal destacar els següents: <http://esmolet.bloc.cat/>, <http://susannabarquin.zoomblog.com/> i <http://www.carlesbarrull.blogspot.com/> (articles d'opinió diversos sobre la Franja), <http://rimat.blogspot.com/> (qüestions polítiques i sociolingüístiques), <http://xarxes.wordpress.com/> (xarxes socials aplicades a la sociolingüística), <http://www.tronxocol.com/> (blog personal d'autor), <http://www.serretllibres.com/autorsebrens/> (literatura), <http://fogaire.blogspot.com/> (essencialment música), <http://arenyudrena.blogspot.com/> (qüestions locals), <http://www.valljunquera.blogspot.com/> (qüestions locals), <http://museudiocesa.blogspot.com/> (notícies sobre els béns de les parròquies de la zona oriental de la província d'Osca) i <http://latrufadellmunt.bloc.cat/> (tòfones del Matarranya).

2.2. L'aragonès als mitjans de comunicació aragonesos

La presència de l'aragonès als mitjans de comunicació és similar, encara que cal tenir en compte que no es pot trobar un referent a l'exterior com passa amb el català i els *media* existents en la Comunitat Autònoma veïna.

2.2.1. Premsa diària en aragonès

Històricament l'aparició de l'aragonès a la premsa diària a la Comunitat Autònoma ha estat més aviat escassa. Pot citar-se com a precedent el desaparegut *Aragón Exprés*, de Saragossa, que a mitjans dels anys 70 publicava esporàdicament algun article en aragonès. Tan sols quan l'actual *Diario del Altoaragón* es deia encara *La Nueva España*, es publicava un

article setmanal en aragonès. Amb la transformació en *Diario del Altoaragón* va desaparèixer i aquesta publicació només va incloure una pàgina en aragonès, igual que una altra en català, pagada per la Diputació Provincial d'Osca entre el 2001 i el 2003.

Per la seva banda, l'*Heraldo de Aragón* publica des del 22 d'abril de 2007 un article setmanal titulat "Carasol Aragonés", que recull tradicions i costums de la comarca de Sobrepuerto, a l'Alt Aragó.

2.2.2. Publicacions periòdiques en aragonès

Diverses són les publicacions periòdiques escrites en aragonès o que inclouen alguns articles en aquesta llengua. De tota manera, la seva transcendència és reduïda i bona part no tenen una llarga existència. "En general, la incidència de totes aquestes revistes en la societat de l'Alt Aragó (i aragonesa) és poca. Es tracta de publicacions de tirada molt curta, de caràcter no professional i de periodicitat no inferior a dos mesos i amb un retard en la seva aparició. A més, compleixen una funció important com a transmissores de notícies, dades i coneixements sobre l'aragonès, com a instruments de normativització i normalització de la llengua, encara que sigui a petita escala" (Nagore, 2004: 233).

A continuació repassarem les capçaleres històriques, encara que algunes ja han desaparegut:

Fuellas d'información d'o Consello d'a Fabla Aragonesa: publicada a Osca pel Consello d'a Fabla Aragonesa. Va aparèixer el 1978 amb una periodicitat mensual, encara que posteriorment, el 1980, passà a ser bimestral. Fuellas ofereix articles d'opinió, informacions, col·laboracions literàries, estudis, recopilacions, ressenyes..., encara que des del 1997 se centra més en la informació, deixant els estudis i treballs per a la revista creada aquell mateix any pel mateix Consello d'a Fabla Aragonesa, Luenga & Fabras.

Luenga & Fabras: publicada des del 1997. La seva periodicitat és anual i incorpora investigacions, treballs i documentació sobre l'aragonès i la seva literatura.

O Espiello: revista trimestral de l'Asociación Cultural Nogarà de Saragossa. El primer número va aparèixer el juny del 2002. Recull articles d'opinió i informació general.

Orache: revista de periodicitat irregular, editada pel Ligallo de Fablans de l'Aragonés des de l'estiu de 1982. Recull col·laboracions literàries, d'opinió i culturals.

A lucana: òrgan d'expressió del Ligallo de Fablans de l'Aragonés, que pretenia donar a conèixer les activitats de l'associació. Ja no es publica.

Ruxiada: revista trimestral ja desapareguda en aragonès de la Colla de Fablans d'o Sud. El primer número va aparèixer a la tardor de 1989.

Religada: antic butlletí informatiu de l'Associació Cultural Nogarà, que es va crear el 1991 a Saragossa.

Prexinallo berde: butlletí en aragonès creat l'octubre del 1988. De periodicitat inicialment mensual (després irregular) i vuit pàgines per exemplar, tractava temes d'actualitat de forma desenfadada, amb abundant crítica i erotisme i un estil satíric.

Fuellas de Caxico: va aparèixer en 1996 i està editada pel Rolde o Caxico, que té la seu a Sabiñánigo.

El Fogaril: publicació periòdica fundada a Graus el 1996. Va sorgir amb la intenció de donar a conèixer textos (romanços, històries, llegendes, contes) en aragonès.

O Rayón: editada pel Ligallo de Fablans de l'Aragonés de Saragossa amb notícies i opinió d'O Rete, suplement en aragonès del Siete de Aragón. Ja no es publica.

De Lingva Aragonensi: revista editada per la Sociedad de Lingüística Aragonesa a la Ribargorça. No és una revista d'informació, sinó d'investigació. Es publiquen articles en aragonès, però també en altres llengües.

Papirroi: a la tardor del 2007 es publica el primer número d'aquesta revista infantil en aragonès. A tot color i amb excel·lent presentació, l'edita el Rolde de Estudios Aragoneses. S'anuncia amb periodicitat semestral.

D'altra banda, existeix una sèrie de publicacions que inclouen o han inclòs col·laboracions en aragonès. Algunes d'aquestes revistes, que trobem majoritàriament a l'Alt Aragó, són les següents: *Siete de Aragón* (ja desapareguda), *Rolde* (Saragossa), *O Salmón* (Montsó), *Alazet*

(d'investigació i editada per l'Institut de Estudios Altoaragoneses), *Rechitos*, *Jacetania*, *Bardos* (revista de poesia ja desapareguda), *Guayente*, *Via Lata*, *Rechitar*, *Don Gols o Llengües Vives*, *Bisas de lo Suborden*, *El Gurrión*, *O Branquil*, *A Charrada*, *Comarca*, *Buñero*, *Monte Perdido*, *Serrablo*, *El Ribagorzano*, *Nabáin*, *La Cabra Roya*, *Pirineo Aragonés* i *L'Aigüeta*.

2.2.3. Ràdio en aragonès

La presència de la llengua aragonesa a la ràdio d'aquesta Comunitat Autònoma és molt reduïda i en l'actualitat sempre en petites emissores de poc impacte en nombre d'oients i de cobertura molt limitada.

Històricament, el programa referència ha estat Charramos que es va emetre a Radio Huesca-SER OM. Durant mitja hora setmanal, membres del Consello d'a Fabla Aragonesa, des de l'abril de 1980 fins al juny de 2000, oferien un espai íntegrament en aragonès. Van destacar-ne també d'altres com La Conzozia (Radio Andorra-SER), Babia (Radio Sobrarbe), A plantar fuerte (COPE Jaca), Boira Preta (Radio La Granja, de Saragossa), Con Rasmia (Radio Mai de Saragossa), O Mirallo (Radio Ebro de Saragossa), Sputnik (Radio La Granja de Saragossa) i Disidencia Modulada (Radio Kasco Viejo d'Ozca).

Actualment trobem programació en aragonès a dues emissores culturals sense llicència de Saragossa: Radio Topo (101.8) i Radio Mai (102.8).

La primera ofereix el programa d'una hora de durada Fendo Orella, emès els diumenges de 18.00 a 19.00 hores i que es repeteix els dilluns de 10.00 a 11.00. Elaborat pel col·lectiu A Enrestida, és un espai d'informació general en aragonès.

Per la seva banda, Radio Mai (102.8) inclou setmanalment l'espai *Mosica y Parolas*, els dimarts de les 19.00 a les 21.30 hores. Va començar el setembre del 2005 amb una durada d'una hora i mitja durant la qual es combinava música folk i d'autor (cantautors) amb informació sobre aquests ritmes i les notícies sobre i en aragonès. La segona temporada, es va ampliar l'espai a dues hores, dedicant entre 30 i 45 minuts a la llengua aragonesa i a entrevistes a persones i grups que tenen a veure amb el món de la música folk, la cultura i la llengua aragoneses. En aquesta tercera campanya, es van reservar les notícies musicals i culturals per al blog <http://mosicayparolas.blogia.com> i es va dedicar exclusivament el programa, de 90 minuts, a escoltar la música folk i d'autor de grups i llengües minoritàries de tot l'estat espanyol, a més de complementar-ho amb entrevistes. La utilització de l'aragonès es reserva per a quan es tracten assumptes relatius a la llengua aragonesa.

Mosica y Parolas té antecedents en altres programes com As Zien Claus, que es va emetre a Radio Mai del 1995 al 2000 i en el qual es combinaven rutes per Aragó, amb música folk aragonesa, notícies culturals i un espai dedicat a la literatura en llengua aragonesa. El contingut s'oferia tant en castellà com en aragonès.

Així mateix, un segon precedent és també l'espai A o rustil d'o sol, que es va emetre durant tres mesos del 1997 a Radio Topo. Era íntegrament realitzat en aragonès i hi tenia cabuda tot allò relacionat amb la cultura aragonesa.

D'altra banda, una emissora comarcal que ha inclòs al llarg de la història diversos espais en aragonès és Radio Sobrarbe (99.2 i 107.5). Des de la temporada 96/97 fins al juny del 1999 es va poder escoltar un espai setmanal d'una hora anomenat Babia, que incloïa un informatiu en aragonès, amb les notícies que s'havien ofert als informatius de Radio Sobrarbe durant la setmana. Des d'aleshores, l'operador va intentar reprendre'l en diverses ocasions amb col·laboradors de la zona però l'única cosa que finalment en va quedar va ser alguna tertúlia sobre l'aragonès i el seu ús en l'actualitat. No obstant això, el mes d'octubre de 2007 l'emissora va recuperar un espai en aragonès que s'emet els dijous dins el magazine matinal Buenos Días Pueblo.

2.2.4. Televisió en aragonès

La Televisión Local d'Andorra (Terol) és l'únic operador televisiu d'Aragó que incorpora programes en aragonès. Els elabora el col·lectiu CREABA, el mateix grup que en el seu moment va impulsar també un espai de ràdio en aragonès a la SER Teruel o que desenvolupa el portal d'Internet <http://conzorzia.dichital.com/>. No s'ha oblidar que en aquesta zona de Terol no es parla aragonès.

Chino Chano és una proposta històrica engegada el desembre del 1997. És un espai mensual d'una hora de durada, de caràcter cultural, amb entrevistes on no es parla de la llengua aragonesa sinó en aragonès. Per Chino Chano han passat pintors, músics, esportistes, actors, representants d'associacions culturals i socials, etc. Tots ells habitualment d'Andorra i la seva comarca encara que també de vegades han sortit a altres zones d'Aragó a enregistrar esdeveniments que han considerat interessants.

L'altre espai és Mosaicaire, que a l'actualitat no s'emet, encara que els membres de CREABA estan preparant un nou format que consistirà en una entrevista a un grup convidat i un concert posterior. Tant l'entrevista com l'actuació seran en públic i ho subvencionarà l'Ajuntament d'Ariño. Per tant, serà en aquesta població de la comarca d'Andorra-Serra d'Arcs on es

gravarà cada emissió. Mosicaire va començar a emetre's el 21 de juny de 2006, els dimecres a les 20.00 hores i es repetia els dissabtes al migdia.

D'altra banda, cal indicar que la televisió autonòmica aragonesa va emetre el 10 de juny del 2007 el reportatge "Creixent en aragonès", elaborat per Chorche Romance amb imatge de Sergio Almárcegui i que es va oferir en el programa 60 Minutos. En aquest espai, es va poder veure a nens parlant en diferents varietats de la llengua aragonesa.

2.2.5. Mitjans en aragonès a Internet

La irrupció d'Internet ha tingut també la seva repercussió en la llengua aragonesa, encara que a l'apartat on hem analitzat el consum de mitjans de comunicació ja hem vist que la situació no és gaire millor que en els altres suports.

Volem fer diferència entre les pàgines personals, els blogs i els portals d'associacions, de la matèria que ens ocupa en aquest treball, els mitjans de comunicació, encara que, de tota manera, en farem alguna referència. Tot i que han proliferat propostes en aragonès a la xarxa, moltes d'elles no gaire ortodoxes en aspectes normatius sinó més aviat amb una escriptura lliure, la quantitat de mitjans de comunicació en aquesta llengua a la xarxa no és gaire gran.

En aquest sentit, cal destacar tres revistes electròniques que ja han desaparegut, com eren *O Lupo*, publicació de la Colla Unibersitaria por l'Aragonés, que incloïa informació sobre l'aragonès i altres llengües minoritàries; *A Rebista*, editada a Saragossa i que incorpora informació de tota mena, tant d'Aragó com de la resta del món; i *Ruxiada*, que era la versió electrònica de la revista del mateix títol publicada per la Colla de Fablans d'o Sud.

Així mateix, es pot accedir al text complet dels números endarrerits de la revista *Fuellas* a través de <http://www.consello.org/fuellas.htm>.

També cal ressenyar portals com el de la Conzorzia Dichital (<http://conzorzia.dichital.com/>) que en aquest cas recupera els enregistraments d'un programa de ràdio que es va emetre per Radio Andorra-SER a Terol entre el 1993 i el 1997 i en el qual tenia cabuda qualsevol esdeveniment relacionat amb l'actualitat d'Aragó.

A hores d'ara existeixen diverses publicacions a Internet en aragonès, encara que la referència és www.charrando.com, que va aparèixer el 15 d'octubre del 2002. Es pot considerar com una continuació del butlletí *O Lupo*. Inclou tota mena d'informació sobre l'aragonès (activitats, publicacions, cursos, premis literaris, legislació, bibliografia, associacions...). Així mateix, també ha incorporat al portal documents sonors i audiovisuals sobre l'aragonès,

a través d'<http://www.radiocharrando.com/> i de <http://www.charrandotb.com/>, respectivament.

Una nova revista digital en aragonès és *Ambista* (www.ambista.com), que publica O Limaco Edicions (www.limacoedicions.com), i que es defineix com a Revista Aragonesa de Patrimonio Cultural. Va començar a publicar-se la primavera del 2007 i té una gran qualitat de presentació visual. El número 2 correspon al trimestre juliol-septembre del 2007.

Així mateix, cal esmentar que Netvibes (<http://www.netvibes.com>), una de les plataformes d'Internet per a personalitzar la pàgina d'inici dels navegants, compta amb una traducció a l'aragonès realitzada per voluntaris. La idea va partir de dos blogs, Purnas en aragonès (purnasenaragones.blogia.com) i Cordón Trenzau (<http://cordontrenzau.servidorjesmar.net>). Netvibes permet afegir *feeds* per llegir les últimes notícies de mitjans de comunicació, comprovar l'estat dels comptes de correu, la situació del temps, les fotos de serveis digitals d'emmagatzematge o fer recerques. Tot el que estigui dotat de *feed* pot ser afegit a la pàgina personal de l'usuari per estar al dia amb un només cop d'ull i en temps real.

Pel que fa a blogs, en l'actualitat existeixen al voltant d'una vintena en aragonès. Entre d'altres podem destacar Chemecos (<http://chemecos.blogspot.com>), on a més hi ha una llista de blogs en aragonès, i Purnas en aragonès (purnasenaragones.blogia.com) sobre la llengua; Cordón Trenzau (<http://cordontrenzau.servidorjesmar.net>), sobre tecnologia; Estricalla (estricalla.blogspot.com), sobre política, i literaris, com Si os cucos fablasen (<http://sioscucosfablasen.lacalabaza.net>) o Renaxedura (renaxedura.wordpress.com). Destaquen també La fabla chesa (<http://www.locheso.blogspot.com/>), Remenches (<http://remenches.blogia.com/>) o Esparbel rondador (<http://esparbel-rondador.blogspot.com/>).

D'altra banda, cal destacar la Biquipedia (an.wikipedia.org) que té més de 7.000 articles en aragonès.

3. Conclusions

El futur del català i de l'aragonès als mitjans de comunicació de la Comunitat Autònoma passa, ineludiblement, per l'aprovació d'una Llei de Llengües i d'una sèrie de mesures posteriors d'incorporació a l'àmbit públic de tots dos idiomes i, per tant, també als mitjans de comunicació.

La situació actual és molt delicada. Aquestes parles únicament apareixen en mitjans que podríem qualificar com a secundaris o minoritaris, mentre que els grans, els de referència, donen l'esquena a la realitat lingüística aragonesa.

Les mesures que pugui adoptar la Corporación Aragonesa de Radio y Televisión seran determinants, al nostre parer, per marcar el camí en aquesta matèria, juntament amb el suport de les administracions públiques.

El procés no serà senzill, però amb tota certesa la futura aprovació de la Llei de Llengües marcarà una camí a seguir en aquells llocs on el català i l'aragonès tenen implantació.

Evidentment el cas del català és molt diferent al de l'aragonès per l'existència de grans mitjans de comunicació de la Comunitat Autònoma veïna que ofereixen els seus continguts en català i que es consumeixen amb total normalitat a la zona oriental d'Aragó, la limítrofa amb Catalunya. Aquest fet converteix en habitual la recepció de mitjans de comunicació en català per part dels aragonesos que resideixen en aquestes comarques, tot i que en realitat no són continguts elaborats a Aragó ni pensats únicament per al públic aragonès, encara que és cert que aquestes entitats prenen la zona oriental d'Aragó com una part més de la seva àrea de cobertura i influència.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, Carmen i QUINTANA, Artur (2000). *Plans reguladors d'ensenyament de l'Aragonès i el Català a l'Aragó*. Saragossa: Edicions de l'Astral.
- ARNAL, María Luisa i GIRALT, Javier (2003). *Actas del II Encuentro Villa de Benasque sobre lenguas y culturas pirenaicas*. Saragossa: Diputación General de Aragón.
- DIPUTACIÓN GENERAL DE ARAGÓN (1995). *Diez años de enseñanza de la lengua catalán en Aragón*. Saragossa: Gobierno de Aragón y Ministerio de Educación y Ciencia.
- DUEÑAS, José Antonio.; SERRANO, Alberto (Coord.) (1990): *Historia del periodismo en Aragón*. Diputación de Zaragoza, Diputación de Huesca, Diputación de Teruel i Asociación de la Prensa de Zaragoza: Saragossa.
- ESPLUGA, Josep; CAPDEVILA, Arantxa (1995). *Franja, Frontera i Llengua*. Pagès Editors: Lleida.
- FATÁS, Guillermo (1989). *Aragón para ti*. Saragossa: Oroel.
- GARGALLO, José Enrique (2006). D'un temps, d'un romanç. L'aragonès en la sua història recent. A: *La configuració social de la norma lingüística a l'Europa llatina*. Alicante: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 375-398.
- GAVÍN, María Luisa et al (2005). *Encuesta de los usos lingüísticos en las Comarcas Orientales de Aragón. Año 2003*. Saragossa: Gobierno de Aragón.

- GIRALT, Javier (2003). Diglosia funcional y actitudes lingüísticas en la Litera (Huesca). **A: Comunidades e individuos bilingües: Actas do I Simposio Internacional sobre o bilingüismo**. Vigo: Servicio de Publicacións da Universidade de Vigo.
- GIRALT, Javier (2005). *Lèxic de la Llitera*. Editorial Milenio: Lleida.
- GUILLÉN, Enrique (1991) *Aragón en la televisión sin fronteras*. Oroel: Saragossa.
- LERA, Francisco José (dir.) (2001). *Estudio sociolingüístico de las hablas del Alto Aragón*. Zaragoza: Equip Euskobarómetro (Informe no publicat i dut a terme a petició del Gobierno de Aragón).
- LÓPEZ SUSÍN, Ignacio (2000). *El régimen jurídico del multilingüismo en Aragón*. Saragossa: Caja de Ahorros de la Inmaculada.
- MARTÍN, María Antonia; FORT, María Rosa; ARNAL, María Luisa; GIRALT, Javier (1995). *Estudio sociolingüístico de la franja oriental de Aragón*. Saragossa: Gramaticalia 2.
- MONCLÚS, Joaquim (1983). *La Franja de Ponent avui*. El Llamp: Barcelona.
- MORET, Hèctor (1998). *Indagacions sobre llengua i literatura catalanes a l'Aragó*. Associació Cultural del Matarranya i Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- NAGORE, Francho (1989). *El Aragonés hoy. Informe sobre la situación actual de la lengua aragonesa*. Consello d'a Fabla Aragonesa: Osca.
- NAGORE, Francho (1989). *Gramática de la lengua aragonesa*. 5ª edición. Mira Editores: Saragossa.
- NAGORE, Francho (2001). *Os territorios lingüísticos en Aragón*. Rolde de Estudios Aragoneses: Saragossa.
- NAGORE, Francho (2004). La llengua aragonesa: entre l'extinció i la normativització. **A: Calidoscopi lingüístic. Un debat de les llengües de l'Estat**. Barcelona: Octaedro.
- NAGORE, Francho (2004). La situación legal de las lenguas en Aragón con especial referencia al aragonés. **A: Quo Vadis Romania-Zeitschrift für eine aktuelle Romanistik**, nº23. Wien: Institut für Romanistik, Universität Wien, pp.72-91.
- NAGORE, Francho (2005). Peldaños en la normalización del aragonés entre 1974 y 2004: codificación, uso público, estatuto jurídico. **A: Revista de gestión pública y privada**, nº 10. Osca: Escuela Universitaria de Estudios Empresariales, pp. 165-197.
- PALLAROL, Juli (1987). El català a l'Aragó: els drets i les actituds. **A Segon Congrés Internacional de la llengua catalana**. Barcelona.
- QUEROL, Ernest (coord); CHESSA, Enrico; SOROLLA, Natxo; TORRES, Joaquim; VILLAVERDE, Joan Albert (2007). *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI. L'Alguer, Andorra,*

- Catalunya, Catalunya Nord, Comunitat Valenciana, la Franja i les Illes Balears*. Generalitat de Catalunya: Barcelona.
- SABÉS, Fernando (1999). *El sistema radiofónico aragonés. Estructura, evolución y tendencias*. Tesis de Maestría. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- SABÉS, Fernando (2002). *La radio y la televisión local en Aragón*. Milenio: Lleida.
- SANCHO, Carles (coord.); BLANC, M.; BOSQUE, T.; CARRÉGALO, J.A.; NICOLAU, Juli; PUCHE, Josep; RAJADELL, Lluís; SOROLLA, Natxo; TERÈS, Carles (2007) *Deu anys de «Viles i gents»*. Col·lecció Literatures de Aragón. Sèrie en Llengua Catalana. Diputació General de Aragón: Saragossa.
- SIGUAN, Miguel (1992): *España plurilingüe*. Alianza Editorial: Madrid.
- TRIANO, Manuel (2001). Política y actitudes lingüísticas hacia el aragonés. **A:** *Revista de gestión pública y privada*, nº 6. Osca: Escuela Universitaria de Estudios Empresariales, pp. 195-204.
- [<http://www.enciclopedia-aragonesa.com/#>] 8/10/2007

Periodisme en llengües minoritzades: el cas del català al Principat

Bernat López
Universitat Rovira i Virgili

1. L'ús de la llengua catalana a Catalunya

Com és ben sabut, la Constitució espanyola estableix que el català i el castellà són les llengües cooficials de Catalunya. L'Estatut d'autonomia introdueix un important matís: defineix el català com a llengua pròpia i diu que el castellà també és oficial. Ara bé, quina és la realitat pel que fa a l'ús d'una i l'altra llengua? La resposta es pot trobar a l'estudi *Estadística d'usos lingüístics a Catalunya 2003*¹, promogut per la Generalitat.

Segons aquesta recerca, el català és la primera llengua o llengua materna per a un 40,4% de la població major de 15 anys (castellà: 53,5%), tot i que un 48,8% declara que és la seva llengua pròpia, per damunt del castellà (44,3). Finalment, un 50,1% diu que el català és la llengua que fa servir habitualment (castellà: 44,1). Així doncs, en el conjunt del territori es pot dir que la presència i l'ús del català estan per damunt de les del castellà, tot i que per llengua materna la situació és la inversa, la qual cosa podria permetre una lectura positiva de la situació. Però cal tenir en compte també la distribució territorial d'aquests usos: a l'àrea més densament poblada, Barcelona i rodalies, el castellà predomina clarament en els usos públics i privats, i d'altra banda la franja de població entre 15 i 29 anys declara que utilitza majoritàriament el castellà (49,9% per 44,4 el català), al revés que les franges de més edat, la qual cosa no és un bon indicador per al futur de la llengua catalana.

Per desgràcia no disposem d'una sèrie temporal de dades d'aquest tipus, ja que la de 2003 és la primera edició d'aquest estudi. No obstant, podem aventurar la següent periodització de l'ús social del català durant la història recent:

¹ <http://www.idescat.net/cat/idescat/publicacions/cataleg/pdfdocs/eulc2003.pdf>

- Durant bona part del segle XIX una gran majoria de la població del Principat és monolingüe en català, però aquesta llengua no té prestigi i té un ús purament domèstic i de comunicació quotidiana, mentre que la llengua escrita, de les elits i de l'administració és el castellà.

- Durant el darrer quart del segle i fins als anys 20 el català va guanyant poc a poc prestigi com a llengua A, tot i que aquesta posició l'ocupa encara el castellà clarament. El moviment literari i intel·lectual de la Renaixença, l'auge del catalanisme polític i la fixació de les normes gramaticals (1913, 1918) de la mà de Pompeu Fabra contribueixen a aquesta inversió de la situació.

- Els anys 30 són el moment de màxim avenç del català com a llengua A, culminant el procés iniciat amb la Renaixença gràcies a les circumstàncies polítiques (Segona República, restauració de la Generalitat). Una primera onada migratòria a finals dels anys 20 fa recular una mica la proporció de la població catalanoparlant, tot i que donat el gran predomini d'aquesta i les condicions polítiques i culturals del moment aquests immigrants del sud de la península ràpidament s'aniran catalanitzant.

- Durant el franquisme, i sobretot a partir dels anys 60, coincideixen els factors polítics (persecució sistemàtica de l'ús públic del català) amb els demogràfics (immigració massiva) per capgirar totalment la situació lingüística: mentre el castellà recupera plenament el seu estatus indiscutible de llengua A enfront d'un català perseguit i reprimat, la població catalanoparlant disminueix molt en proporció.

- A partir de la Transició, i amb la recuperació de la democràcia i de la Generalitat, hi ha una nova inversió de la tendència: per primer cop s'aplica una política lingüística sistemàtica adreçada a recuperar l'estatus del català, la qual inclou per descomptat els mitjans de comunicació. I en paral·lel s'estronca el corrent migratori meridional. Tot i que a partir de principis del segle XXI n'ha començat un altre de grans dimensions i molt més internacional, que afegeix interrogants al futur de la llengua catalana.

Síntesi d'història del periodisme en català: 1641-2000

Amb anterioritat a la Restauració la presència del català a la premsa havia estat esporàdica i més aviat anecdòtica, nascuda al caliu dels períodes bèl·lics, revolucionaris o liberals (ja al segle XIX). La primera publicació periòdica en català de què es té constància és, alhora, la primera publicació

periòdica registrada a l'estat espanyol: la *Gazeta vinguda a esta ciutat de Barcelona...*, de l'impressor Jaume Romeu, datada el 1641. Però va ser una experiència molt efímera i sense continuïtat, a banda de ser una mera traducció de la *Gazette de France*. Ja a principis del segle XIX la Guerra del Francès (Guerra de la Independència per als espanyols) va generar una gran quantitat de publicacions i ocasionals, sovint escrits en català per incrementar el seu poder de penetració.

Més endavant, durant els períodes liberals es detecta presència puntual del català en la miràda de publicacions en castellà que proliferen ("Oda a la Pàtria", d'Aribau, a *El Vapor*). Les primeres publicacions totalment en català conegudes són efímeres, com *Lo Pare Arcàngel* (1841, satíric-polític) i *Lo Verdader Català* (1843, religiós i erudit) a Barcelona, o *El Mole* (1837) a València. El català també s'utilitza en publicacions adreçades al món rural (*Calendari del pagès*, 1861; *Calendari català*, 1865). Abans de la revolució de 1868 apareixen les revistes *Un tros de paper* (1865-66) i *Lo Gay Saber* (1868-69), literàrio-erudites, igual que la posterior i influent *L'Avenç* (1881, 1882-84 i 1889-93). En general es tracta de periodisme ideològic i combatiu, o bé de publicacions de caire tradicional/rural, amb molt poca difusió i influència. La premsa és molt majoritàriament en castellà.

El primer auge (relatiu) de la premsa en català al Principat s'explica per la coincidència en el temps de quatre factors o fenòmens interrelacionats entre si:

- la Restauració (1874), que va comportar un llarg període d'estabilitat política (corrupta i caciquil) amb el seu reflex en les polítiques de premsa (Ley Española de Policía de Imprenta de 1883);
- el moviment cultural i lingüístic de la Renaixença (que té com a data fundacional el 1833, amb la publicació del poema "Oda a La Pàtria", d'Aribau, a *El Vapor*), però que es consolida durant el darrer terç del segle;
- el desenvolupament de la revolució industrial a Catalunya i la consolidació, en conseqüència, d'una burgesia industrial autòctona amb interessos sovint contraposats amb la resta d'oligarquies peninsulars;
- la consolidació del primer del catalanisme polític.

Valentí Almirall, ideòleg del republicanisme catalanista d'esquerres, edita el primer diari en català de la història: el *Diari Català* (1879-81). D'un signe similar és el diari *La Renaixença* (1881-1905), sorgit d'un setmanari homònim (1871). El 1899 es funda *La Veu de Catalunya* (1899-1937), també a partir d'una revista setmanal (1891) i portaveu del catalanisme dretà de la gran burgesia (Lliga Regionalista). El 1904 es crea *El Poble Català* (1904-1918), republicà nacionalista. Un símptoma de la importància posterior de la

premsa comarcal és el sorgiment del diari *Lo Somatent* (1886-1903), de Reus.

No obstant aquesta primera florida de la premsa diària en català, predomina l'ús del castellà en els diaris que neixen en aquesta època: *El Correo Catalán* (1876), *La Publicidad* (1878), *El Diluvio* (1879), *La Vanguardia* (1881), *Diario Mercantil* (1887), *El Noticiero Universal* (1888), *Las Noticias* (1896)... a més de l'històric *Diario de Barcelona* (1792). El més significatiu és que la incipient premsa de masses (sobretot *La Vanguardia* però també *El Diluvio*, *El Noticiero* i *Las Noticias*) és íntegrament en castellà.

Així doncs, durant el darrer quart del segle XIX i el primer del segle XX el periodisme en català té una certa presència a la premsa diària, però sempre molt minoritària quant a tiratge i vinculada a diaris de partit. Per exemple, el 1913 a Barcelona s'editen 28 diaris, dels quals només dos són en català (Guillamet, 1994: 95).

Anys 20 i 30

La maduració de la societat de masses comporta un avenç sostingut del periodisme en català. Durant els anys 20, i sobretot a partir dels darrers anys de la dictadura de Primo de Rivera i durant la República, s'accentua la presència de la llengua catalana en la premsa diària de partit, sobretot la republicana i d'esquerres. És remarcable que la dictadura de Primo no perseguís sistemàticament l'ús públic del català, a diferència del franquisme, la qual cosa va permetre l'existència de diaris i revistes en aquesta llengua. També s'experimenta un creixement de l'ús del català a la premsa de comarques, per damunt fins i tot de la premsa capitalina. Segons Guillamet (1994: 119, 180), el 1901 s'editaven cinc diaris en català a tot el Principat, el 1923 n'hi havia set, el 1927 n'apareixen 11 i el 1930 ja n'hi ha 15. El 1936, dels 18 diaris que s'editen a Barcelona set són en català.

Aquests són els diaris en català editats a Barcelona durant la Segona República, molt majoritàriament pertanyents al model de premsa de partit:

- *La Veu de Catalunya* (1899-1937), vinculat a la Lliga Regionalista
- *La Publicitat* (1922, antic *La Publicidad*), d'Acció Catalana
- *L'Avenç* (1924-1924), catalanista republicà
- *La Nau* (1927-33) republicà d'esquerres
- *L'Opinió* (1931-34) i *La Humanitat* (1931), d'Esquerra Republicana
- *Avui* (1933)
- *El Matí* (1929), vinculat a Unió Democràtica de Catalunya
- *L'Instant* (1935), vespertí en l'òrbita de la Lliga.

- *Última hora* (1935-38), en l'òrbita d'ERC.
- *La Rambla* (1936), catalanista d'esquerres (setmanari des de 1930).

A banda, alguns diaris preexistents es catalanitzen (*Full oficial del dilluns de Barcelona, Diari Mercantil*).

Es tracta en la majoria dels casos d'una premsa d'escassa difusió, militant i ideologitzada, que no competeix amb la gran premsa de negoci, liderada per *La Vanguardia* (una excepció relativa seria *La Publicitat*). Així, mentre el 1920 aquest diari supera els 100.000 exemplars de tiratge, *La Veu de Catalunya* només en tira 8.000 (Guillamet, 1994: 96). Durant la Segona República es calcula que la premsa en català de Barcelona difonia un 25% del total, tot i que cal tenir en compte que *La Vanguardia* sola ja en difonia un 45% (Guillamet, 1994: 131). No obstant això, la Segona República és el període del segle XX més brillant per al periodisme en català, tant quantitativament com qualitativament. A comarques el predomini del català és total en la premsa.

En el camp de les revistes en català destaca *D'Ací i d'allà* (1918-36), magazín de luxe, il·lustrat en el doble sentit de la paraula i adreçat a la burgesia liberal i europeista. L'altra gran revista de l'època és *Mirador* (1929-36), vinculada al diari *La Publicitat* (catalanista centrista), on escriuen els millors periodistes catalans de l'època.

Durant la guerra civil es confisquen les publicacions dretanes mentre que els diaris d'esquerres continuen sortint. En aquest període convuls la presència del català es manté i fins i tot augmenta a la premsa i a la ràdio, però amb la derrota tot canvia radicalment. Per exemple, de febrer a maig de 1937 la CNT publica el seu primer i únic diari en català, *Catalunya*. L'històric i dretà *Diario de Barcelona* passarà a ser *Diari de Barcelona*, en català.

Periodisme satíric

Catalunya té una gran tradició de premsa satírica, que es remunta a principis del segle XIX. És remarcable que gran part d'aquest periodisme s'hagi expressat històricament en català. Un vestigi d'aquesta tradició en el camp de la premsa és *El Jueves*, i si analitzem el panorama de l'humor radiofònic i televisiu trobem una gran presència de catalans. Avui dia, el programa estrella de la televisió catalana és *Polònia*, un espai de sàtira política i social.

Com és fàcil d'imaginar, la premsa satírica ha estat històricament lligada als moviments polítics liberals, progressistes i republicans, potser perquè no tenien una altra forma d'expressió (i de venjança) que la burla i la paròdia dels poders (centralistes i reaccionaris). El lector tipus d'aquesta mena de

premsa era la petita burgesia urbana, els petits i mitjans propietaris rurals i els obrers qualificats (menestralia). En canvi és destacable que els moviments obrers (sindicalisme, comunisme, anarquisme) hagin estat força aliens a aquesta tradició humorística i en canvi s'hagin expressat més aviat mitjançant la premsa ideològica de combat, per cert quasi sempre en castellà (*Solidaridad Obrera*, 1907-1939).

A banda d'alguns antecedents efímers, entre els setmanaris i mensuals satírics destaca *La Flaca* (en castellà, 1869-76), i sobretot dues capçaleres històriques del republicanisme catalanista: *La Campana de Gràcia* (1870-1934) i *L'Esquella de la Torratxa*, (1879-1939), ambdues nascudes a l'escalf de la Restauració.

Més endavant va tenir un èxit enorme el setmanari *Cu-cut!* (1902-12), creat per la Lliga regionalista en la seva campanya antilerrouxista, i liquidat pel mateix partit arran de la seva deriva *excessivament* radical. El 1905 va protagonitzar un greu incident amb l'exèrcit espanyol arran de la publicació d'una caricatura ("El banquet de la victòria"). També destaquen *Papitu* (1908-1937), inclinada a un cert erotisme burlesc per guanyar-se un mercat, i *El Be Negre* (1931-36), republicana i nacionalista, potser la més radical des del punt de vista del seu humorisme mordaç i sense miraments. En l'àmbit esportiu va tenir molt d'èxit *Xut!* (1922-36).

Una curiositat és el fet que aquesta premsa era la reina de les barberies catalanes: els homes la fullejaven quan anaven a fer-se l'afaitada setmanal, una tradició força arrelada fins als anys 60. També es llegia massivament als bars i les cafeteries.

Periodisme esportiu

A diferència de la premsa satírica, a Catalunya el periodisme esportiu s'ha expressat majoritàriament en castellà, malgrat el pes enorme del fenomen barcelonista i la seva vinculació amb les reivindicacions nacionalistes i identitàries. La gran publicació en castellà serà *El Mundo Deportivo* (1906 setmanari, 1929 diari), mentre que en català destaca el setmanari satíric *Xut!* (1922-36).

Premsa infantil

Un altre àmbit amb gran presència del català durant el segle XX és la premsa infantil. De fet Barcelona liderarà durant anys el mercat espanyol en aquest sector, amb publicacions mítiques com *TBO* (1917-1983) i *Pulgarcito* (des del 1921), bressol del còmic infantil a espanya (*Zipi y Zape*, *Mortadelo y Filemón*, *Carpanta*..). La capçalera en català emblemàtica és *En Patufet* (1904-1938). A Catalunya encara avui *patufet* és sinònim de còmic per a la

gent gran. Actualment subsisteix *Cavall Fort*, una de les poques capçaleres de premsa infantil que han sobreviscut a l'era audiovisual.

Ràdio

La primera emissora autoritzada de l'estat és Ràdio Barcelona (novembre de 1924). La seva integració a la cadena estatal Unió Radio (1926) va decantar les seves emissions cap a un predomini inicial del castellà, tot i que durant la Segona República tendirà a catalanitzar-se. El 1930 comença a emetre Ràdio Associació de Catalunya, íntegrament en català. Durant la República a Catalunya hi haurà un duopoli amb aquestes emissores d'abast ampli, matisat per la proliferació d'emissores locals a altres ciutats catalanes a partir de 1933 (fins a 9).

Postguerra i franquisme

El franquisme imposa una rígida prohibició de l'ús públic del català, incloent per descomptat els mitjans. Per tant, les úniques publicacions en català seran clandestines o editades a l'exili, amb una difusió anecdòtica. Però molt lentament s'aniran obrint petites escletxes en publicacions editades per l'Església catalana, inicialment bilingües. El cas més rellevant és la revista cultural *Serra d'Or* (1959), creada pel Monestir de Montserrat a partir de l'embrió de *Germinabit* (1949). No va ser fins al final del règim, arran de la Llei Fraga, que apareix el primer setmanari informatiu en català no vinculat a l'Església, *Tele-estel* (1966-70), del caràcter progressista del qual no cal fer-se gaires il·lusions donat el context polític de l'època. En algunes ciutats de comarques apareixen tímides experiències de revistes en català, sempre amenaçades de tancament (*Recull* a Blanes, *Canigó* a Figueres, *Presència* a Girona...). També destaca *Orifloma* (1961-77), innovadora i identificada amb l'esperit dels anys 60 i 70, tot i que també a l'empara de l'Església. El 1966 hi va haver negociacions amb el govern franquista per editar un diari en català, *Migdia*, però no van prosperar.

En l'àmbit de la ràdio la llengua catalana desapareix totalment de les emissores del principat, tot i que els qui rebien Ràdio Andorra encara la podien sentir. A la televisió, que arriba a Barcelona el 1959, s'introdueix de manera semiclandestina el català en forma d'una hora mensual a "Teatro Catalán" a partir de 1964. Posteriorment s'hi afegiren els mensuals "Mare Nostrum" i "Giravolt" (1967), a la segona cadena.

Transició

Un dels fenòmens més visibles de la transició en l'àmbit dels mitjans és la reaparició de la llengua catalana, ara de forma oficial i plena. Durant els últims anys del franquisme la premsa de Barcelona ja publicava ocasionalment algunes pàgines especials en català. El 1976 es funda a Barcelona el diari *Avui*, que sobreviu al daltabaix de moltes capçaleres històriques i d'altres nascudes en el tardofranquisme (entre 1977 i 1987 desapareixen *Solidaridad Nacional*, *La Prensa*, *Tele/Exprés*, *Mundo Diario*, *Catalunya Express*, *La Hoja del Lunes*, *El Correo Catalán*, *El Noticiero Universal*, *Dicen...*). Continua l'auge de la premsa de comarques en català.

En l'àmbit radiofònic passa com a la premsa, en el tardofranquisme s'utilitza episòdicament el català, tot i que el 1974 només hi havia tres programes regulars en català a les emissores de Barcelona (Guillamet, 1994: 209). El govern Suárez autoritza el 1976 la posada en marxa de Ràdio 4, en el marc de RNE, que emet íntegrament en català per al Principat. A la televisió s'incrementa tímidament la presència de la programació desconnectada en català pel circuit català de la segona cadena, i un fet remarcable és la creació del primer telenotícies en català de la història, *Miramar*, els migdies a la segona cadena.

Anys 80 i 90

La presència del català no millora inicialment a la premsa diària de Barcelona, però sí ho fa a comarques, on apareixen diversos diaris i setmanaris informatius en català: *Regió 7* (1978), *El 9 Nou* (1978), *El Punt* (1979) *El 3 de vuit* (1981), *El Pati* (1981), *La Veu de l'Anoia* (1981), *Punt Diari...* El diari del Movimiento *Los Sitios* es catalanitza el 1986 i passa a dir-se *Diari de Girona*. Però el fenomen quantitativament més rellevant i original pel que fa a la premsa diària en català és la creació el 1998 d'una edició paral·lela en català d'*El Periódico de Catalunya*, traduïda del castellà mitjançant un sistema informàtic. Aquesta edició és la que ven més diaris en català del principat, molt per davant de l'*Avui* i dels diaris comarcals. Precisament el diari *Segre*, de Lleida, va seguir els passos d'*El Periódico* amb una edició en català el mateix any.

En el camp de les revistes d'informació general hi ha diversos intents que no prosperen, amb l'excepció d'*El Temps* (1984), editat a València, i de *Presència*, una revista del tardofranquisme que es convertirà en el suplement dominical del *Punt Diari*. En aquest terreny de les revistes des de mitjan anys vuitanta novament és la premsa comarcal la qui presenta una millor salut. El 1983 es crea l'Associació de Publicacions Periòdiques en Català (APPEC).

Es manté Ràdio 4 i a partir de 1979 proliferen les emissores municipals, majoritàriament en català. Les emissores privades incrementen la seva programació en català en les desconexions per al principat. A la tele s'incrementa la programació desconnectada en català de TVE, fins a 60 hores mensuals el 1978. Però el gran salt endavant té lloc el 1983, quan comencen a emetre Catalunya Ràdio i TV3. El 1984 la CCRTV crea RAC 105, emissora de música juvenil, el 1988 posa en marxa un segon canal íntegrament en català, el Canal 33, i el 1992 la primera emissora tot notícies d'espanya, també en català. La Generalitat va propiciar la creació d'una cadena privada de ràdio en català, la Cadena 13, propera al partit de Jordi Pujol, però va fracassar i acabà tancant. Per la seva banda, TVE manté amb alts i baixos la seva programació desconnectada, gairebé només en català. Això cal afegir el centenar de televisions locals que emeten a Catalunya, molt majoritàriament en català, però amb audiències modestes.

El darrer gran canvi en el sistema de mitjans en català va ser la constitució d'un grup multimèdia al voltant del diari *La Vanguardia*, el Grupo Godó, promogut pels governs de Convergència i Unió. El 1999 es posa en marxa la cadena de ràdio RAC 1, propiciada per la política de la Generalitat de promocionar els grups radiofònics autòctons. En paral·lel es va crear la cadena Ona Catalana, també íntegrament en català, però no va prosperar. L'èxit de RAC 1, juntament amb el de la pública Catalunya Ràdio, ha fet que la ràdio sigui un dels mitjans on el català està més normalitzat en els consums: gairebé un 50% de l'audiència de ràdio generalista escolta emissores en català. En l'àmbit de la televisió el 2003 la Generalitat va atorgar el múltiplex sencer d'àmbit català i de gestió privada que el Plan Nacional de la TDT havia assignat a Catalunya a una societat participada majoritàriament pel Grupo Godó, la qual ha operat un canal anomenat inicialment TD8 i posteriorment 8TV. Aquest únic canal operatiu (els altres tres del múltiplex no ho estan encara a data d'avui) emet majoritàriament en català (continuitat, informatius, magazines i producció pròpia en general), tot i que bona part de la seva ficció (films, telefilms i sèries) està doblada al castellà. L'audiència de 8TV és encara poc significativa ja que no arriba a totes les llars catalanes.

El periodisme valencià en llengua catalana

Francesc Martínez Sanchis

Professor de Periodisme Local i Comarcal de la Universitat de València

1. La llengua dels valencians

1.1. Historia

El País Valencià és un territori dual des del punt de vista lingüístic. Dels 542 municipis que formen l'actual comunitat autònoma, 399 parlen llengua catalana i 143 castellà. El català es parla en la major part del país. En la zona catalanoparlant viu el 80% de la població i és el territori més desenvolupat econòmicament. El País Valencià en 2008 tenia una població de 5.016.348 habitants.

Aquesta dualitat de llengües té el seu origen al segle XIII. Jaume I, rei d'Aragó i Catalunya, va conquerir entre 1233 i 1245 el Sharq al-Àndalus (l'orient d'al-Àndalus), tot creant el Regne de València. Un temps abans, l'any 1229, el monarca havia conquerit Mallorca. Allò més destacat de l'acció conqueridora del rei és que no va integrar Mallorca en Catalunya ni València en Aragó. La formació del Regne de València fou el resultat d'un procés en el que Jaume I va constituir un nou reialme que incorporà a la seva Corona, dotant-lo de normes pròpies: els Furs de València.

La conquesta i colonització del nou territori posava fi a segles de civilització islàmica. Catalans i aragonesos foren el nucli repoblador primigeni del País Valencià. És en aquesta duplicitat de procedència on es troba la raó del bilingüisme actual dels valencians. (Fuster, 1962: 30). Els repobladors aragonesos parlaven castellà-aragonés i es van assentar en les comarques de l'interior, mentre que els catalans dominaren les zones del litoral i València, la capital política i cultural del regne. La superioritat econòmica i demogràfica de les comarques catalanes, i el pes de la capital, van convertir el català en la

llengua hegemònica. Per tant, el català és la llengua vernacla del País Valencià.

El català del País Valencià s'anomena regionalment valencià. El valencià pertany al grup dialectal del català occidental. La classificació més acceptada divideix la nostra llengua en català occidental i català oriental. El grup oriental es parla als Pirineus Orientals de França, Catalunya central, les Illes Balears i l'illa italiana de l'Alguer. Mentre que el grup occidental abraça les comarques de Lleida, el sud de Tarragona, la franja d'Aragó i el País Valencià. (Guarner, 1980: 21).

Això no obstant, hi ha reticència entre els valencians a adoptar el nom de català. El nom més acceptat és valencià, és el que li han donat històricament els valencians com a conseqüència d'un procés d'autoidentificació, en el que han sigut determinants haver estat regne autònom dins la Corona d'Aragó i el vigor de la modalitat dialectal valenciana.

1.2. De l'esplendor medieval a la desfeta d'Almansa de 1707

La creació del Regne de València accelerà la maduració de la llengua catalana, en la que els valencians tingueren un protagonisme important. El paper de Jaume I en l'evolució de la llengua fou determinant. El rei va disposar en 1264 que la documentació judicial de la Cancelleria Reial fora redactada en català, substituint al llatí. Aquesta mesura va consagrar el català com a idioma oficial i va propagar el seu ús. La Cancelleria va unificar literàriament l'idioma, facilitant el desenvolupament de la seva morfologia i el naixement de la prosa. (Blasco, 1979)

En aquell temps, l'ensenyament del català als cercles d'estudi estava associat a l'aprenentatge del llatí. És a dir, el procés lectoescriptor de la llengua vernacla tenia com a objectiu aprendre llatí. I així serà fins al 1707, any en què Felip V aboleix els Furs valencians i implanta el castellà com a llengua d'ensenyament.

L'expansió militar de la Corona d'Aragó per la Mediterrània als segles XIV i XV va anar associada a l'esplendor de l'idioma, que tingué la seua edat d'or a València. El català es va propagar per Sicília, Sardenya i els ducats grecs d'Atenes i Neopàtria. El català fou també la llengua del Vaticà en els pontificats dels papes valencians de la família Borja, Calixte III i Alexandre VI. (Blasco, 1979: 16).

A més a més, el català va tindre, molt abans que altres llengües romàniques, un diccionari propi de lèxic. Es tracta del *Liber elegantiarum* de 1489 de Joan Escrivà. Al País Valencià es van donar notables manifestacions de literatura i de prosa jurídica i religiosa en català, tot destacant les figures de Ramon Muntaner, Francesc Eximenis i Sant Vicent Ferrer, tres dels artífexs de la nostra llengua literària.

Després de la conquesta de Nàpols (1442) per Alfons el Magnànim, València es converteix en la capital virtual de la Corona, en el seu centre econòmic i focus d'irradiació lingüística i literària. Viu un moment d'esplendor econòmica i demogràfica. La seua rica burgesia controla el comerç de la Mediterrània occidental i finança les campanyes militars d'Alfons el Magnànim a Itàlia. Contràriament, Catalunya i Balears, viuen una etapa de decadència econòmica. Això explica que siguem valencians la gran majoria de les figures literàries del període clàssic de la llengua catalana. El segle d'or se situa entre 1412 i 1522, amb figures tan significatives com Ausiàs March i Jordi de Sant Jordi, Joanot Martorell (autor amb Martí Joan de Galba de *Tirant lo Blanc*), Isabel de Villena, Joan Roís de Corella, Jaume Roig i Bernat Fenollar, entre altres.

Durant més de tres segles la llengua literària dels valencians fou el català. La tendència va canviar amb el canvi de dinastia. La mort de Martí I l'Humà el 1410 sense deixar hereu, fa esclatar la crisi. Martí I fou l'últim rei de la casa comtal de Barcelona. En 1412, el Compromís de Casp resol el problema de la successió nomenant rei Fernando de Antequera, germà d'Enrique III de Castella. Això suposa la instal·lació de la dinastia castellana dels Trastàmara en la Corona d'Aragó, cosa que afavoreix la unió amb Castella el 1479 i la desaparició de la Cancelleria Reial, la institució que havia preservat la llengua catalana culta.

Amb els Trastàmara la cort reial inicià un procés de castellanització. El català perd hegemonia literària, coincidint amb la guerra de les Germanies (1519-1523). Des d'aquesta data fins l'expulsió dels moriscos en 1609-1614, el castellà va finançant-se com a llengua cultural. A partir del segle XVI es produirà una dualitat literària (català i castellà) que perdurarà fins als nostres dies, amb un clar predomini del castellà.

La decadència s'accelerà a partir de 1707 amb la desfeta d'Almansa. Novament el canvi de dinastia perjudica a la nostra llengua. La mort de Carles II sense descendència desencadena la Guerra de Successió (1705-1715) entre l'Arxiduc Carles d'Àustria i Felip d'Anjou, net del rei Borbó Lluís XIV de França. El Regne de València i la resta de territoris de l'antiga Corona d'Aragó foren fidels a Carles d'Àustria, les tropes del qual foren derrotades el 25 d'abril de 1707 en la batalla d'Almansa, fet que suposa l'ocupació del País Valencià. Felip d'Anjou va derrotar també Catalunya el 1714 i un any després Mallorca, proclamant-se rei amb el nom de Felip V. La victòria borbònica va condemnar als territoris de llengua catalana a l'uniformisme idiomàtic castellà.

La desfeta d'Almansa fou aprofitada per Felip V per a eliminar el Regne de València com a entitat política diferenciada dins la Corona. I ho feu mitjançant els Decrets de Nova Planta, que suposen l'abolició dels drets forals i l'assimilació del regne als usatges, costums i lleis de Castella. L'abolició dels Furs el 29 de juny de 1707 suposa la implantació per dret de conquesta de

l'absolutisme centralista borbònic. El nou Estat es va assentar sobre una sagnant repressió contra els que havien ajudat l'Arxiduc Carles. El refrany que diu “*Quan el mal ve d'Almansa a tots alcança*”, il·lustra molt bé la magnitud de la derrota, de la qual en 2007 es compliren tres-cents anys.

La desfeta d'Almansa suposa la implantació del castellà en l'administració i l'ensenyament, alhora que va impedir que el català arribara a fixar la seua codificació. (Pellicer, 2007: 26) A les escoles de gramàtica es va imposar el castellà com a únic idioma d'aprenentatge, convertint als valencians en analfabets de la seua pròpia llengua. Diverses disposicions reials en matèria educativa promulgades durant els segles XVIII al XX consoliden el procés legislatiu d'imposició del castellà en tots els territoris peninsulars. Després de 1707, els valencians hauran d'esperar 225 anys per a tenir una normativa moderna gramatical en català (Normes de Castelló de 1932) i 276 anys per a la incorporació oficial de la llengua vernacla en l'escola (Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià de 1983).

1.3. De la Renaixença al valencianisme polític

La castellanització de l'Administració i de les classes benestants produeix una disgregació idiomàtica del català. Els pocs que escrivien en català ho feien com sabien o podien. Els erudits dels segles XVIII i XIX van maldar per establir una norma ortogràfica valenciana. El resultat fou desigual. Uns intentaren basar-se en la tradició escripturària valenciana medieval, com Carles Ros i Josep Escrig. Altres, com Lluís Lamarca i Martí Gadea, procuraren acostar les grafies valencianes a les castellanès. A més, els diccionaris en català que s'elaboraren tenien com a finalitat aprendre castellà. Malgrat aquests intents, els principals intel·lectuals valencians de la Il·lustració i del període liberal escriurien en castellà. El català sobreviu en la parla, gràcies a la fidelitat de les classes populars, i també en reduïdes manifestacions literàries com els *col·loquis* del segle XVIII o la premsa satírica del XIX.

El procés de regressió idiomàtica té un punt d'inflexió amb la Renaixença. Es tracta d'un moviment literari, cultural i patriòtic iniciat entre 1856 i 1859, però no consolidat fins a 1878, com a conseqüència de l'admiració del passat valencià que sentien alguns joves poetes del Romanticisme. Els màxims representants foren Teodor Llorente, fundador del diari *Las Provincias*, Vicent Querol i Constantí Llombart, fundador de la societat Lo Rat Penat, impulsora del valencianisme cultural. La creació dels Jocs Florals va donar lloc a la proliferació d'obres literàries que tornaren l'ús literari a la llengua.

Aquest corrent literari pren com a model la Renaixença de Catalunya, però el resultat seran diferents. Mentre al Principat aquest moviment deriva en la formació de partits polítics que donen pas al catalanisme polític, al País

Valencià no serà fins a les primeres dècades del segle XX quan afloren els partits regionalistes.

No obstant, la Renaixença valenciana no fou cap fracàs. Ben al contrari, permeté la recuperació literària de la llengua i aporta materials per a iniciar la recuperació de la consciència identitària. (Roca, 2007: 399). De fet, els renaixentistes són defensors de la unitat de la llengua catalana (que anomenen llemosí) i mantenen contactes amb els seus homòlegs de Catalunya i Balears. La Renaixença inicia un camí de continuïtat literària del català que perdurarà fins els nostres dies. La Renaixença va actuar com a referent més immediat dels escriptors de les generacions de 1909 i 1930, els quals promouran societats culturals i polítiques que posen les bases del valencianisme polític.

1.4. La codificació de la llengua

El model de llengua dels renaixentistes era arcaic i medieval, no servia per als temps moderns. Fins 1932 hi va haver una manca absoluta de criteri a l'hora d'escriure, cosa que va accentuar la castellanització de l'ortografia. Les influències per a la codificació del català modern al País Valencià vingueren de Catalunya i seran assumides per la generació de 1930. L'any 1913 l'Institut d'Estudis Catalans publicava les *Normes Ortogràfiques* del català, en la confecció de les quals tingué un paper principal Pompeu Fabra, considerat el sistematitzador del català modern.

Durant la dictadura de Primo de Rivera i la Segona República sorgeix el grup d'escriptors i gramàtics de la generació de 1930, que plantegen la necessitat de fer una normativa no separada de la resta de territoris de parla catalana. Aquest grup el formaven Carles Salvador, Adolf Pizcueta, Bernat Artola, Maximilià Thous, Enric Navarro i Borràs, Josep Bolea i Francesc Almela i Vives, entre altres.

Per tant, es donen els passos cap a la unitat lingüística. Els creadors del valencià modern literari acceptant la normativa de Fabra foren la revista *Taula de les Lletres Valencianes* (1927) i l'editorial L'Estel (1928). Al seu entorn s'agruparen molts dels escriptors de la generació de 1930, que dignificaren plenament la producció literària valenciana amb una gran qualitat idiomàtica. (Guarner, 1980: 190)

El gran pas el dona *Taula de les Lletres Valencianes*, que fa una crida a favor de la unitat ortogràfica. Així, en un aplec celebrat a Castelló el 21 de desembre de 1932, un nodrit grup d'intel·lectuals signen les *Bases per a la unificació de l'ortografia valenciana*, conegudes com les Normes de Castelló de 1932, que són l'adaptació al territori valencià (amb lleus retocs) de les normes de l'Institut d'Estudis Catalans. Les concessions a la variant valenciana no pertorben la unitat de la llengua i es refereixen principalment a la flexió verbal. (Guarner, 1980: 192).

Amb les Normes de Castelló, l'adaptació del fabrisme triomfava plenament en la València de la Segona República, i la practicaren totes les editorials i la premsa. I més encara, la llarga nit del franquisme no va soterrar les Normes de Castelló. Des de 1932, catalans i valencians escrivim la mateixa llengua. Les Normes de Castelló, que en 2007 van complir 75 anys, són avui la normativa acceptada per la gran majoria d'autors, la Generalitat, les universitats i l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, organisme creat per la Generalitat en 1998 per a determinar la normativa lingüística valenciana.

1.5. Del franquisme a l'Estatut d'Autonomia de 1982

La Segona República suposa una eclosió de la cultura valenciana i el primer intent d'aprovar un Estatut d'Autonomia. Tanmateix, malgrat els avanços, el valencianisme cultural i polític era minoritari, no existia entre els valencians una forta consciència nacional arrelada. La dictadura franquista avorta aquest valencianisme incipient i tallà els primers intents de normalització lingüística. (Cortés, 1995). La llengua va quedar reduïda a la parla i al folklore. Els valencianistes republicans progressistes van ser depurats o empresonats (Maximilià Thous, Manuel Sanchis Guarner, Enric Soler i Godes, Joan Valls i altres més). Juntament a açò, es va fomentar una falsa personalitat valenciana basada en l'exaltació folklòrica dels valors locals, sobretot els tòpics de l'horta i el mite del "Levante feliz", així com un provincialisme tradicionalista disgregat de la resta del territori de parla catalana i submís a l'espanyolisme castellà.

A més a més, la dictadura comença a trencar l'hegemonia històrica del català en la zona catalànofona. L'escolarització generalitzada de la població, la quarta generació de mitjans de comunicació de masses en castellà i l'arribada massiva d'immigrants de Castella-la Manxa, Andalusia i Extremadura, que no s'integren parlant català, dona pas a una castellanització progressiva de la que avui encara patim les conseqüències.

Malgrat tot, a partir dels anys cinquanta s'inicia un camí de recuperació. Moviments clandestins (sorgits especialment del món universitari, intel·lectual i sindical) lluiten per la democràcia i creen plataformes culturals de foment del valencià i de reivindicació de l'Estatut d'Autonomia. Per tant, es donen iniciatives que seran transcendents per al futur: Inici en 1949 dels cursos de català de Lo Rat Penat, publicació en 1950 de la *Gramàtica Valenciana* de Manuel Sanchis Guarner; la represa de l'edició dels darrers vuit volums del Diccionari Català-Valencià-Balear entre els anys 1950-1962, l'aparició de les editorials Torre (1945), Sicània, Lletres Valencianes i Tres i Quatre (1968), que impulsen l'edició de llibres en català; i moltes iniciatives més que van assentar les bases del redreçament cultural que tindrà lloc després de la mort de Franco.

Sorgeix una nova generació de literats que tindran gran influència en la democràcia actual. La literatura es va recuperar lentament, però amb passos fermes, de la mà de Joan Fuster, Enric Valor, Xavier Casp, Vicent Andrés Estellés, Manuel Sanchis Guarner, Beatriu Civera, Joan Valls, Lluís Alpera, Miquel Adlert i Rodolf Sirera. De totes les obres en català escrites en el franquisme, una marca un abans i un després en la recuperació de la identitat valenciana. Es tracta de *Nosaltres els valencians* (1952) de Joan Fuster, que s'estendrà arreu del país durant els anys 70. Aquest llibre suposa una visió alternativa al provincialisme folklòric imperant, ja que reivindica sense complexos la catalanitat de la llengua i cultura del País Valencià, enfront un procés històric de castellanització i despersonalització del poble valencià. La influència de Fuster ha estat decisiva. Al voltant del fusterianisme gravita allò més selecte de la intel·lectualitat valenciana del present.

Després de la mort de Franco en 1975 comença la Transició. L'oposició al règim s'organitza al voltant de la Junta Democràtica i la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià. En les manifestacions ciutadanes la gent crida *¡Llibertat, Amnistia i Estatut d'Autonomia!* Són moments d'efervescència democràtica i autonomista. És el temps de la Nova Cançó, que té amb Raimon el màxim representant valencià.

Les forces d'esquerra assumeixen la teorització nacional fusteriana referent a la unitat lingüística del català, però la dreta no. Per tant, el procés es va complicar. Després de les eleccions generals de 15 de juny de 1977, que donen majoria al PSPV, els diputats i senadors elegits constitueixen l'Assemblea de Parlamentaris del País Valencia amb l'objectiu de redactar l'Estatut d'Autonomia. Un any després es constitueix el primer govern preautonòmic presidit pel socialista Josep Lluís Albiñana. Però allò que semblava l'inici de la recuperació de la consciència identitària fou minat per la virulenta campanya anticatalanista de la dreta en la Batalla de València.

La Batalla de València (1977-1982) fou un conflicte civil al voltant de la identitat, que va tallar les aspiracions nacionalistes i va desmobilitzar la societat valenciana entorn a la recuperació de la llengua. La dreta reformista del franquisme, AP i UCD, no va assumir els resultats electorals de 1977 i fomenten una estratègia de tensió social per a guanyar electorat. La campanya consistia en vituperar als defensors de l'autonomia, dels que acusen de ser abanderats del catalanisme. (Sanz i Felip, 2006: 251). S'enfrontaren dos concepcions diferents sobre el nom de la llengua, la bandera i la denominació del territori. Unes o altres denominacions havien de ser recollides en l'Estatut. Les forces residuals del franquisme, anomenats *blaveros*, volien la denominació Regne de València, la senyera amb franja blava de la ciutat de Valencia i el nom de "llengua valenciana". Al seu front estaven els líders de l'UCD Manuel Broseta i Fernando Abril Martorell (vicepresident del Govern d'Adolfo Suárez), el diari *Las Provincias* amb la seua directora María Consuelo Reyna (vertader *factotum* de la

Transició valenciana) i sectors radicals de la dreta que protagonitzen agressions a polítics i intel·lectuals d'esquerres.

En l'altra banda estaven l'esquerra política i el sector més compromès de la intel·lectualitat. Aquest corrent, anomenat *catalanista*, defensava la bandera de les quatre barres de l'antiga Corona d'Aragó, la denominació moderna de País Valencià i el nom de *valencià* entès com variant regional lingüística del català. El conflicte es va tancar en fals amb l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia, l'1 de juliol de 1982, que accepta la bandera amb franja blava i la denominació oficial de *Comunitat Valenciana*, deixant també com a noms vàlids País Valencià i Regne de València. I pel que fa a la llengua, el nom oficial que consagra l'Estatut és *valencià*, sense fer menció a la unitat de la llengua.

1.6. Normalització lingüística i situació actual de la llengua

L'Estatut d'Autonomia suposa la recuperació del poder polític perdut en 1707 i l'assentament d'unes bases per a la normalització de la llengua autòctona. L'article setè declara que els "*dos idiomes oficials de la Comunitat Valenciana són el castellà i valencià*", atorgant "*protecció i respecte especials a la recuperació del valencià*". Aquest mandat estatuari serà desenvolupat en la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià (LUEV) de 1983, la qual obliga la Generalitat a garantir l'ús oficial de la llengua pròpia en l'ensenyament, l'administració pública i els mitjans de comunicació.

Els tretze anys que va romandre el PSPV en la Generalitat (1982-1995) es van posar les bases per a recuperar l'ús normal de la llengua: Creació de la Direcció General de Política Lingüística i del Departament d'Ensenyaments del Valencià i inici de les emissions de Canal 9 TV i Ràdio 9.

Tot i que la denominació estatuària de la llengua és *valencià*, i malgrat que el nom de la llengua és encara utilitzat políticament per la dreta, els governs autonòmics del PSPV i del PP no han trencat la unitat lingüística. La normativa oficial de la Generalitat són les Normes de Castelló de 1932, les quals s'han implantat en el sistema educatiu.

Això no obstant, 25 anys després de l'aprovació de la LUEV, és encara baix el nivell d'implantació del català en tots els àmbits, incloent els mitjans de comunicació. Els estudis més complets sobre l'ús de la llengua són les enquestes del Servei d'Investigació i d'Estudis Sociolingüístics (SIES) de la Generalitat i de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL), que usen la mateixa metodologia. Doncs bé, seguint el *Llibre Blanc de l'ús del Valencià 2004* de l'AVL, el 75,90% de la població valenciana major de 14 anys declara que entén prou bé o perfectament el valencià, el 53% el parla, el 47,30% el llig i el 25,24% l'escriu. En la zona catalanoparlant l'ús de la llengua és major però varia per comarques. La competència lingüística augmenta a mesura que ens aïllem de les àrees metropolitanes d'Alacant i València, més

castellanitzades. En les comarques del voltant de València, Castelló i la regió d'Alcoi-Gandia, més del 70% de la població sap parlar prou bé o perfectament valencià, mentre que el percentatge disminueix en l'Àrea Metropolitana de València (50,36%) i la regió d'Alacant (41,64%). (AVL, 2004).

Si els desequilibris regionals són preocupants, pitjor són les dades que apunten a una regressió lingüística. El SIES i l'AVL constaten que durant 1985-2004 la capacitat de parlar català ha disminuït. La llengua és parla ara menys que fa vint anys. La població que parla català bé o perfectament representava l'any 1985 un 59,5%, mentre que en 2004 el percentatge baixava al 53%, és a dir, 6,5 punts menys. (AVL, 2004)

Tanmateix, ha augmentat la competència lectora i escrita com a conseqüència de la introducció de la llengua en el sistema educatiu. De fet, en el període 1985-2004 ha pujat un 18,70% la població que sap llegir català i un 16,55% la que l'escriu prou bé o perfectament. És precisament la gent més jove la que manifesta major competència. El 70,82% de la població entre 15 i 24 anys sap llegir prou bé o perfectament català i un 58% el sap escriure. L'escola és un dels principals àmbits d'aprenentatge del català. Ací l'aprèn a llegir el 39,9% de la població i a escriure el 56,2%. No obstant, la família (amb el 57,1%) és la via principal d'aprenentatge d'expressió oral. (AVL, 2004).

Tabla 1. Ús del català al País Valencià en 2004.

ENTÉN EL CATALÀ	Zona castellanoparlant	Zona catalanoparlant	Total País Valencià
Prou bé o perfectament	35,19	81,57	75,90
PARLA CATALÀ	Zona castellanoparlant	Zona catalanoparlant	Total País Valencià
Prou bé o perfectament	14,00	58,43	53,00
LLIG CATALÀ	Zona castellanoparlant	Zona catalanoparlant	Total País Valencià
Prou bé o perfectament	20,21	51,07	47,30
ESCRIU CATALÀ	Zona castellanoparlant	Zona catalanoparlant	Total País Valencià
Prou bé o perfectament	10,62	27,28	25,24
Font: <i>Llibre Blanc de l'ús del Valencià. Enquesta sobre la situació social del valencià. 2004.</i> Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL). Elaboració pròpia.			

Tabla 2. Evolució de la competència lingüística del català al País Valencià. Anys 1985-2004.

ENTÉN CATALÀ BÉ O PERFECTAMENT							
Any 1985	1992	Any 1995	Any 2004	1992-1985	1995-1992	Evolució 2004-1995	Evolució 2004-1985
75,5	84,5	87,5	75,9	9	3	- 11,6	+ 0,40
PARLA CATALÀ BÉ O PERFECTAMENT							
Any 1985	Any 1992	Any 1995	Any 2004	1992-1985	1995-1992	2004-1995	2004-1985
59,5	60,6	62,8	53	1,1	2,2	- 9,8	- 6,50
LLIG CATALÀ BÉ O PERFECTAMENT							
Any 1985	Any 1992	Any 1995	Any 2004	1992-1985	1995-1992	2004-1995	2004-1985
28,6	43,8	46,5	47,3	15,2	2,7	0,8	+ 18,70
ESCRIU CATALÀ BÉ O PERFECTAMENT							
Any 1985	Any 1992	Any 1995	Any 2004	1992-1985	1995-1992	2004-1995	2004-1985
8,7	15,7	20,4	25,4	7	4,7	4,84	+ 16,54
Font: <i>Llibre Blanc de l'ús del Valencià 2004</i> . AVL. Elaboració pròpia.							

L'escola, tot i ser l'àmbit de major implantació de la llengua, presenta greus mancances. L'ús del català encara és minoritari. En el curs 2007-08, sols el 24,9% dels alumnes matriculats en educació infantil, primària i secundària rebien les classes en valencià, enfront el 75,1% en castellà. I a pesar que s'ha donat un augment sostingut de centres d'ensenyament en català (de 10 en 1983 s'ha passat a 1.069 en 2007), s'observa un estancament del creixement, segons la Federació Escola Valenciana (FEV).

Tabla 3. Ensenyament en català al País Valencià. Curs 2007-08. Centres públics i privats d'educació infantil, primària i secundària.

Total centres en castellà i català			Total centres en català		
Centres	Alumnes	%	Centres	Alumnes	%
1.726 infantil i primària	427.646	100%	774 infantil i primària	128.706	30%
757 secundària	305.579	100%	295 secundària	54.214	17,7%
Total matriculats	733.225	100%	1.069	182.920	24,9%
Font: Federació Escola Valenciana. Elaboració pròpia.					

A banda de la Generalitat, hi ha bastants institucions i col·lectius cívics que han contribuït de gran manera a la normalització del català. Cal destacar les accions de la Universitat de València, la FEV, Acció Cultural del País Valencià, els ajuntaments democràtics, els sindicats, el món editorial i els instituts d'estudis comarcals.

2. El periodisme en català

2.1. Evolució històrica

La premsa valenciana naix en castellà. Els primers periòdics són el *Diario de València* (1790) i *La Gaceta de Alicante* (1793). Al llarg del segle XIX, en les ciutats amb un fort contingent burgès i mercantil naixen bastants setmanaris locals en castellà, com ara *La Glorieta de Alcoy* (1837), *La Fortuna* (Xàtiva, 1844), *El Eco de Castellón* (1851), *El Eco del Júcar* (Alzira, 1856), *Revista de la Marina* (Dénia, 1861), *La Chicharra* (Sueca, 1868) o *La Crònica* (Torrent, 1897), entre altres. És una premsa de partit, amb una tradició combinada de periodisme polític i informatiu.

La primera premsa en català naix després de la Constitució de Cadis de 1812. És una premsa satírica defensora o detractora de la revolució liberal, la qual usa una ortografia castellanitzada. El valencianisme periodístic naixia com un subgènere en el que la informació era substituïda per la descripció sardònica de la realitat. (Laguna, 1990: 49). El primer periòdic valencià en català fou *Saro Perrengue y el Dotor Cudol* (1913). Posteriorment sorgeix el setmanari *La Ronda del Butoni* (1820), escrit en vers amb les ironies pròpies del liberalisme exaltat. Més endavant naix *El Mole* (1837), fundat per José Maria Bonilla, amb un fort component neoforalista. La premsa satírica perviurà durant tota la centúria. Sorgiran altres periòdics com la *Donsayna* (1844), *El Tabalet* (1847) i *El Sueco* (1847), fundats per Bernat i Baldoví, la figura clau del periodisme decimonònic escrit en valencià. També el conservador *El Salmartí* (1860) i *El Tio Nelo* (1862), defensor dels interessos arrossers valencians.

En la Restauració pràcticament cada any apareix una nova capçalera satírica, però tindran una vida curta per l'acció repressora de la justícia. Entre altres, destaquen *El Pare Mulet*, *El Bou Solt*, *El Femater* i *La Traca* (1884). Tots ells són hereus del periodisme crític i irònic de Bonilla i Bernat i Baldoví. *La Traca*, amb 12.000 exemplars, fou una de les publicacions més llegides de València. Practica un periodisme agressiu, antimonàrquic i anticlerical. *La Traca* va desaparèixer en 1926. La premsa satírica perviurà fins a la Segona República, amb capçaleres com *L'Agüelo Cuc*, *El Micalet*,

La Barraca i la revista fallera *Pensat i Fet* (1912), que s'edita fins 1972. (Laguna:1990) Juntament a aquestes, editades majoritàriament a València, n'apareixen bastants satíriques i festives en comarques, entre les que destaquen *El Borinot* (Alzira, 1889), *El Cudol* (Xàtiva,1989), *La fulla de col* (Vinaròs, 1896), *El Tio Cuc* (Sant Vicent del Raspeig, 1914) i *La Terreta* (Massanassa, 1917).

En 1912 la premsa en català arriba a comptar amb 12 capçaleres, però ara amb la incorporació de premsa cultural, que començà a aflorar a partir de la generació de 1909. En aquesta línia valencianista es mouen *Lo Rat Penat* (1911), *El Crit Valencià* (1912), *Joventut Valencianista* i *València*, aquestes dos últimes editades a Barcelona en 1913. I també *El Poble Valencià* (1917), *Pàtria Nova* (1921) i *El Crit de la Muntanya* (1922).

En la València republicana la premsa en català ressorgeix. El cas més significatiu és la reaparició en 1931 del setmanari *La Traca*, que es converteix en la primera i única publicació de masses que tindrà el periodisme en català a València. Aquest periòdic arribarà en 1933 a 500.000 exemplars setmanals, ja que es venia també en altres ciutats espanyoles amb una versió traduïda al castellà. L'èxit de la *La Traca* radica en el format tabloide de la publicació, la incorporació de la vinyeta d'humor gràfic i la combinació satírica d'eroticisme, anticlericalisme i antimonarquisme. (Laguna, 1990: 294).

Així mateix, també ressorgeix la premsa valencianista amb capçaleres com *Avant* (1930), *El Poble Valencià*, *El Camí* (1932) i *Acció* (1933). Totes aquestes revistes assumeixen ja la normativa de Pompeu Fabra.

La guerra civil i el primer franquisme aturen la premsa en valencià, però comença a recuperar-se en 1969-1971 amb periòdics clandestins com *Lluita*, *La Veu Popular*, *Parlem* o *La Veu del Camp* (Pérez Moragon, 1984) i revistes alternatives com *El Teuladí* (1968) i *Raons* (1966). (Martínez i Ramos, 2003). Però sobretot destaca la revista *Gorg* (1969-1971), fundada a València per Joan Senent Anaya, la qual va contribuir al prestigi i difusió de la literatura en català. (Xambó, 2001: 29).

La mort del dictador enceta una nova etapa de recuperació de la llengua en tots els mitjans. Un poc abans, en 1974, s'havien posat en marxa dos iniciatives pioneres. Es tracta del programa "De Dalt a Baix" en Radio Peninsular (després integrada en RNE) i l'informatiu "Aitana" del centre territorial de TVE, que suposa la introducció del català en la programació televisiva. El primer va desaparèixer per la pressió de sectors reaccionaris de la dreta, mentre que el segon encara continua.

En el camp de la premsa, apareixen quatre periòdics emblemàtics íntegrament en la llengua autòctona. En 1976 naix a València la revista *Saó*, la degana de la premsa en català al País Valencià, i en 1984 el setmanari *El Temps*, fundat per Eliseu Climent, propietari de l'editorial Tres i Quatre i

secretari general d'Acció Cultural del País Valencià (ACPV). Aquest periòdic és actualment el més influent del País Valencià en llengua catalana. *El Temps* va recuperar en 1995 la revista *Pensat i Fet*, que es publica anualment. Més endavant se sumen l'edició valenciana del diari de Catalunya *El Punt* (1998), que ix a València com a setmanari i edita diverses edicions gratuïtes locals (Silla, Aldaia i Alaquàs), així com el periòdic alternatiu *L'Avanç* (1999).

En el camp audiovisual, la primera televisió en català que es veu al País Valencià és TV3. Les seves emissions foren introduïdes per ACPV en 1984 mitjançant la instal·lació de repetidors sufragats per subscripció popular. Un altre pas endavant té lloc el 9 d'octubre de 1989 amb l'inici de les emissores autonòmiques Canal 9 TV i Ràdio 9. Posteriorment, el 1997 la Generalitat crea Punt 2, el segon canal autonòmic de televisió, i en 1998 Sí Ràdio, la segona freqüència autonòmica.

L'última experiència televisiva en català ha estat InfoTV, creada en 2005 per Juli Esteve, periodista i exdelegat de TV3 al País Valencià. Emet íntegrament en català en les comarques de València. InfoTV s'ha convertit en un contrapunt de Canal 9.

De la mateixa manera, en els últims vint anys s'han creat en l'àmbit local i comarcal nous mitjans (avui consolidats) que realitzen un gran paper normalitzador. Tenim alguns exemples. Els periòdics *Crònica* de la Vall d'Albaida (1987), *El Cresol* (1995) de l'Horta i *Notícies* de Morella (1996); les emissores Ràdio l'Om de Picassent, Ràdio Benicarló, Ràdio Els Ports o Alzira Ràdio; o les televisions locals Castelló Nord TV, Sueca TV i Gandia TV. Tots aquests mitjans tenen un nivell alt d'ús del català.

La recuperació de la llengua en la premsa local ha estat important, sobretot en la premsa comarcal. No obstant, el castellà ocupa encara una posició majoritària. Dos exemples. En la comarca de l'Horta Sud hi apareixen 245 publicacions periòdiques en els anys 1976-1996, de les quals el 13,1% empen íntegrament el català, un 30,2% el castellà i el 56,7% restant les dues llengües. D'aquest grup bilingüe, el 12,2% té un nivell mitjà-alt de català, que varia entre el 46% i el 85%. (Martínez i Ramos, 1997: 150).

Pel que fa als mitjans en Internet, el català comença a expandir-se a partir de 1994, amb la posada en marxa de la pagina web de la Universitat Jaume I de Castelló. Una dècada més tard, l'any 2007 trobem al País Valencià 1.934 webs que usen totalment o parcial el català, segons el directori El Tirant.net.

Quan al periodisme en la xarxa, la iniciativa més important és *Vilaweb*, fundat en 1995 a Barcelona pel periodista valencià Vicent Patal i Assumpció Maresma. *Vilaweb* va nàixer amb el nom de *La Infopista*, que

va ser un dels primers directors del món i el primer en català. En maig de 1996, *La Infopista* desapareix per a donar pas a *Vilaweb*, que té més de 90 edicions locals, sis de les quals al País Valencià. Posteriorment han aparegut una vintena de periòdics digitals en català i algunes televisions en Internet.

2.2. Nombre i tipus de mitjans de comunicació actuals

La situació del sistema comunicatiu valencià es defineix per la presència d'una àmplia diversificació de mitjans informatius, on predomina una clara dimensió espanyola. Els mitjans en castellà acaparen les audiències, mentre que el català té un ús minoritari. Encara està per definir l'espai comunicatiu a escala de País Valencia. Vint-i-cinc anys després de l'aprovació de la LUEV, la normalització de la llengua en els mitjans de comunicació no ha assolit els nivells esperats. La situació actual de la comunicació en català és la que es veu en la tabla adjunta.

Tabla 4. Nombre de mitjans de comunicació en català al País Valencià. Any 2007.

Premsa	• 4 periòdics no diaris d'informació general de difusió regional: <i>Saó, El Temps, El Punt i L'Avanç.</i> • 18 periòdics locals i comarcals d'informació general. • 17 revistes especialitzades de temàtica diversa. • 38 revistes locals i comarcals de cultura, ecologia i festes.
Ràdio	• 2 emissores autonòmiques públiques: Ràdio 9 i Sí Ràdio. • 20 emissores locals i comarcals.
Televisió	• 2 canals autonòmics públics: Canal 9 i Punt 2. • 7 televisions locals i comarcals.
Internet	• Vilaweb (6 edicions locals). • 20 periòdics digitals. • 1.934 pàgines web . • 3 televisions en Internet.
Fonts: Guia de la Comunicació de la Generalitat Valenciana 2007, Acadèmia Valenciana de la Llengua, Xarxa d'Emissores Municipals Valencianes i El Tirant.net (http://www.eltirant.net). Elaboració pròpia.	

2.2.1. Presència del català en la premsa

Al País Valencià no existeix cap diari en català, ni cap dels periòdics de periodicitat diversa que s'editen avui han aconseguit nivells acceptables de

difusió en tot el territori valencià. Els principals mitjans escrits íntegrament en català són les revistes *Saó* (1976) i *El Temps* (1984) i els tabloides *El Punt* i *L'Avanç*. Tots plegats sumen una tirada de 38.500 exemplars. El seu àmbit de difusió és variable. *El Punt* i *L'Avanç* arriben sobretot a les comarques de Castelló i València, mentre que *Saó* i *El Temps* es distribueixen per tot el territori.

De tots quatre, el de major difusió és el setmanari *El Temps*. Té una tirada de 20.000 exemplars i es difon en tots els Països Catalans. Compta amb tres redaccions (València, Barcelona i Palma) i una extensa xarxa de col·laboradors, entre els que figuren rúbriques d'allò més granat de la intel·lectualitat. No obstant, la difusió d'*El Temps* és major a Catalunya, on consumeix el 55% de la tirada, seguit del País Valencià amb el 36%, les Illes Balears amb el 7%, Andorra i Catalunya Nord amb l'1% i altres l'1%.¹

Saó i *El Temps* comparteixen els valors de defensa de la llengua i cultura autòctona. La revista degana és el mensual *Saó*, editada per Saó Edicions S.L. Fou fundada per un grup de rectors progressistes, molt allunyats dels plantejaments conservadors de la jerarquia eclesiàstica de València. Si bé *Saó* és un projecte comunicatiu impulsat per sacerdots (Emili Marin, Vicent Cardona i Josep Antoni Comes), per la seua redacció han escrit i ho continuen fent allò més representatiu de la intel·lectualitat valenciana. La temàtica tractada per *Saó* no és purament religiosa, dominen els continguts de política i societat, tant d'àmbit nacional com internacional, tot prestant especial atenció a la realitat valenciana a través del *Quadern*, un suplement de temes valencians especialitzats. Per la seua banda, *El Temps* ha aconseguit sobreviure gràcies al suport econòmic provinent fonamentalment de Catalunya. Els seus reportatges d'investigació són d'allò més crítics amb les polítiques conservadores del Consell valencià. Igualment que *Saó*, *El Temps* fa un periodisme de qualitat i d'aprofundiment, i compta actualment amb més de cent rúbriques i col·laboracions d'importants intel·lectuals del nostre àmbit lingüístic. Tant *Saó* com *El Temps* destaquen també pels seus sopars anuals on es guardonen destacades figures del món cultural. Ambdós, el primer amb els Premis Saó i el segon amb els Premis Octubre, aconsegueixen reunir cada any les personalitats més representatives de la cultura catalana. (Martínez, 2007:162)

¹ Informació facilitada per *El Temps*.

Tabla 5. Premsa d'informació general íntegrament en català. Any 2007.

Capçalera	Lloc edició	Periodicitat	Tirada	Àmbit difusió
Saó	València	Mensual	3.500	País Valencià
<i>El Temps</i>	València	Setmanal	20.000	Països Catalans
<i>El Punt</i>	València	Setmanal	10.000	País Valencià
<i>L'Avanç</i>	València	Quinzenal	5.000	País Valencià
Promedi tirada			38.500 exemplars	
Font: Informació recaptada en consultes personals. Elaboració pròpia.				

Altres sectors és la premsa comarcal. Actualment es publiquen **18** periòdics amb un nivell mitjà-alt d'ús de català. Tots plegats tenen un promedi de tirada global de **62.450** exemplars. Però el percentatge del català varia. D'una banda, tenim capçaleres amb un nivell alt (75-100%), com ara *Crònica*, *La Veu de la Ribera*, *La Chicharra*², *Papers de l'Horta*, *7 Dies Actualitat de Vinaròs*, *Horta al Dia*, *Quinze Dies*, *El Punt de Silla*, *Barcella*, *Notícies* i *El Cresol*. I per altra, trobem periòdics amb un nivell mitjà (50-70%), com *Poble*, *Crònica de Vinaròs*, *El Dissabte* o *L'Expressió de la Ribera*.

Tanmateix, també predomina en la zona catalanoparlant la premsa comarcal que fa ús de les dues llengües, amb un domini del castellà sobre el català, el qual queda reduït a articles d'opinió, cultura i festes. Dins d'aquest grup destaquen els periòdics *La Crònica de Oliva*, *La Ciutat de Xàtiva*, *7 Dies Actualitat de Benicarló* i *El Full d'Onda*, amb nivells de català que varien entre el 10% i el 20%.

El castellà domina la premsa comarcal. Actualment encara es veu una gran desproporció. En 2007 es publiquen 87 periòdics locals i comarcals d'informació general al País Valencià, dels quals 69 (79,3%) en castellà i 18 (20,7%) en català.³

² Setmanari en valencià que ha recuperat el nom de la capçalera *Chicharra* de 1868.

³ Elaboració pròpia extreta de la Biblioteca Valenciana i consultes directes.

Tabla 6. Premsa comarcal d'informació general amb un nivell mitjà-alt d'ús de català. Principals capçaleres. Any 2007.

Periòdic	Lloc edició	Periodicitat	Tirada	Ús català
<i>Crònica</i>	Ontinyent	Setmanal	1.100	75%
<i>La Chicharra</i>	Sueca	Setmanal	6.000	100%
<i>Papers de l'Horta</i>	Torrent	Semestral	1.000	100%
<i>El Cresol</i>	Meliana	Setmanal	1.500	100%
<i>Barcella</i>	Banyeres de Mariola	Quadrimestral	500	100%
<i>El Punt de Silla</i>	Silla	Mensual	7.000	100%
<i>Quinze Dies</i>	Tavernes de la Valldigna	Quinzenal	6.000	100%
<i>L'Alcúdia 752</i>	L'Alcúdia	Mensual	4.500	100%
<i>L'Informador de la Costera</i>	Xàtiva	Setmanal	3.600	100%
<i>Notícies</i>	Morella	Setmanal	1.250	90%
<i>Horta al Dia</i>	Albalat dels Sorells	Mensual	10.000	90%
<i>La Veu de la Ribera</i>	Sueca	Setmanal	3.000	85%
<i>7 Dies Actualitat de Vinaròs</i>	Vinaròs	Setmanal	1.500	85%
<i>Poble</i>	Vila-real	Mensual	5.000	70%
<i>El Puig. El Nostre poble</i>	El Puig	Bimestral	3.000	65%
<i>Crònica de Vinaròs</i>	Vinaròs	Setmanal	2.000	50%
<i>El Dissabte</i>	Benicarló	Setmanal	1.500	50%
<i>L'Expressió de la Ribera</i>	Cullera	Mensual	4.000	50%
Tirada total			62.450 exemplars	
Font: Informació recaptada en consultes personals i AVL. Elaboració pròpia				

Aquestes baixes quotes de tiratge de la premsa en valencià són indicadors de la poca demanda de la llengua autòctona en els mitjans escrits. Segons l'AVL, el 74,17% de la població major de 15 anys de la zona catalanoparlant declara que mai llig premsa en llengua vernacle; sols el 8,91% llig premsa en català un dia o

més a la setmana. Contràriament, el 59,3% de la població llig premsa en general, majoritàriament en castellà però també en llengua estrangera. No oblidem que actualment s'editen al País Valencià sis setmanaris en altres idiomes europeus, alguns dels quals superen en molt el tiratge dels periòdics comarcals en català. És el cas de *Costa Blanca Nachrichten*, amb edicions a Benissa i Torrevieja, que va tenir en 2006 una quota de difusió de 16.218 exemplars, segons l'OJD.

Tabla 7. Lectura de premsa en la zona catalanoparlant del País Valencià. Any 2004

Llig	Premsa en general	Premsa en català
Cada dia	27,42	2,70
Més d'un dia a la setmana	18,36	2,87
Un dia a la setmana	13,52	3,34
De tant en tant	19,72	16,79
Mai o quasi mai	20,96	74,17
Un dia o més a la setmana	59,3	8,91
Font: <i>Llibre Blanc de l'ús del Valencià 2004</i> . AVL.		

Pel que fa al català en la premsa en castellà, la seua presència queda reduïda a articles d'opinió i eventualment a pàgines de cultura, història, educació o festes. Els únics diaris que tenen pàgines especials íntegrament en català són l'edició valenciana d'*El País* (suplement cultural setmanal "Quadern" de quatre pàgines) i *Levante-EMV* (pàgina diària cultural "El Dau" i suplement setmanal "Aula"). L'ús del català en els altres diaris queda limitat a escassos articles d'opinió. També hi ha un buit absolut del català en la premsa gratuïta, econòmica i esportiva.

I pel que fa a les agències, sols Europa Press remet notícies en català en un 30% dels casos. Per altra banda, la premsa en català editada a Barcelona es llig poc a València. La difusió de l'*Avui* no supera els 500 exemplars i la versió en català d'*El Periòdico de Catalunya* no arriba als 1.000.

La premsa en castellà és la que més ha crescut des de 1984 ençà. Segons l'OJD, els 19 principals diaris d'informació general en castellà més llegits al País Valencià tingueren un promedi de difusió de 689.431 exemplars durant juliol de 2006-juny de 2007. Una xifra aclaparadora si la comparem amb la modesta tirada de 100.950 exemplars de la premsa informativa en català. Cal dir que la premsa en castellà és propietat de grans grups nacionals multimèdia forans, com ara l'Editorial Premsa Ibèrica, Grupo Prisa, Vocento, El Mundo, Recoletos, Planeta i Grupo Z, entre altres.

Tabla 8. Difusió de premsa en castellà d'informació general al País Valencià. Principals capçaleres. Promedi de difusió juliol 2006-juny 2007.

PREMSA DE PAGAMENT		
DIARIS REGIONALS AMB EDICIONS LOCALS I COMARCALS		
Nom del diari	Lloc de l'edició	Difusió dilluns-dissabte
<i>Levante-EMV</i>	València	41.386
<i>Las Provincias</i>	València	38.891
<i>Información</i>	Alacant	30.754
<i>Mediterráneo</i>	Castelló	10.229
Total		126.633
DIARIS COMARCALS		
Nom del diari	Lloc de l'edició	Difusió dilluns-diumenge
<i>Ciudad de Alcoy</i>	Alcoi	4.500
<i>Canfali</i>	Dènia	8.000
Total difusió dilluns-diumenge		12.500
DIARIS DE MADRID AMB EDICIÓ REGIONAL AL PAÍS VALENCIÀ		
Nom del diari	Lloc de l'edició	Difusió dilluns-dissabte
<i>El País</i>	València	31.050
<i>El Mundo</i>	València	31.514
<i>ABC</i>	València	12.614
Total		75.178
DISTRIBUCIÓ DE PREMSA GRATUÏTA		
PREMSA DIÀRIA		
Nom del diari	Lloc de l'edició	Exemplars distribuïbles
<i>ADN</i>	València	48.266
<i>20 Minutos</i>	València i Alacant	78.746
<i>Metro Directo</i>	València, Alacant i Elx	68.690
<i>Qué!</i>	València i Alacant	77.682
<i>Mini Diario</i>	València i Alacant	56.360
Total		329.744
PREMSA DE PERIODICITAT SETMANAL O QUINZENAL (difusió gener-desembre 2006)		
Nom del periòdic	Lloc de l'edició	Exemplars distribuïbles
<i>Fácil</i>	Alacant	49.836
<i>Portaldenia</i>	Alacant	14.982
<i>Publitoral</i>	Alacant	59.966
<i>Crónica Local</i>	Benetússer (València)	20.592
Total promedi difusió		145.376
Total premsa en castellà de gran difusió		689.431

Fonts: Oficina de Justificació i Difusió (OJD) i Informació i Control de Publicacions, SA (PGD).
Elaboració pròpia.

Un camp on el català demostra solidesa són les revistes especialitzades vinculades al món universitari, la cultura, l'ensenyament, l'art i temàtiques socials. Destaquen les revistes *L'Espill* (cultura i pensament), *All-i-oli* i *Sembra* (ensenyament), *Mètode* (divulgació científica), *Camacuc* (còmic infantil), *Nou Dise* (actualitat universitària), *Pensat i Fet* (festa fallera) i *La Cabota* (satírica). També *AU Agenda Urbana* (cultura i espectacles), *Camp valencià* (agricultura), *Equiliquà* (arts escèniques), *Full Lambda* i *El Tempir* (cultura i llengua) i *Afers* (història). Totes juntes sumen un tiratge de 110.200 exemplars. Son publicacions de reconegut prestigi. Dos d'elles, *L'Espill* i *Mètode*, editades per la Universitat de València, tenen una gran acceptació en la comunitat científica i intel·lectual de dins i fora del País Valencià.

Hi ha també 38 de revistes locals en català de temàtica cultural, història, patrimoni, ecologia i temes socials de les comarques, editades per associacions cíviqes diverses. Entre altres, destaquen les capçaleres *Aigua Clara*, *Crida*, *L'Aljup*, *Traiguera*, *Tossal Gros*, *Au!* i *La Fàlzia*. Totes sumen una tirada d'eixida de 47.350 exemplars.⁴

Tabla 9. Publicacions periòdiques especialitzades en català de temàtica diversa. Any 2007

Nom de la publicació	Entitat editora	Temàtica	Lloc d'edició/difusió	Periodicitat	Tirada
<i>L'Espill</i>	Universitat de València Editorial 3 i 4	Cultura i pensament	València/Països Catalans	Trimestral	1.500
<i>All-i-oli</i>	Sindicat STE-PV	Ensenyament general	València/País Valencià	Mensual	15.000
<i>Camacuc</i>	Edicions Camacuc SL	Còmic infantil	Paiporta/Països Catalans	Bimestral	1.200
<i>Mètode</i>	Universitat de València	Divulgació científica	València/Països Catalans	Trimestral	4.000
<i>Sembra</i>	Federació Escola Valenciana	Ensenyament en català	València/País Valencià	Anual	3.000
<i>Pensat i Fet</i>	Edicions del País Valencià SA	Revista satírica de falles	València/Països Catalans	Anual	20.000
<i>Nou Disé</i>	Universitat de València	Actualitat universitària	Campus de la Universitat de València	Setmanal	15.000
<i>La Cabota</i>	Associació Cultural el pardal Rampant	Satírica	Gandia/Comarques centrals de València	Trimestral	5.000
<i>AU Agenda Urbana</i>	Contra Edicions CB	Agenda cultural	València	Setmanal	15.000

⁴ Informació facilitada per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua.

Nom de la publicació	Entitat editora	Temàtica	Lloc d'edició/difusió	Periodicitat	Tirada
<i>Camp valencià</i>	Edicamp SL	Agricultura	País Valencià	Mensual	7.300
<i>Equilibrà</i>	Associació d'Actors i Actrius Professionals Valencians	Arts escèniques	País Valencià	Quatrimestral	1.000
<i>Afers</i>	Editorial Afers SL	Història	Països Catalans	Quatrimestral	1.500
<i>Full Lambda</i>	Col·lectiu Lambda	Temàtica social	València	Quatrimestral	2.000
<i>Caràcters</i>	Servei de Publicacions de la Universitat de València	Literatura i llibres	València/Països Catalans	Mensual	1.500
<i>El Tempir</i>	Associació Cívica per la Llengua el Tempir d'Elx	Cultura, llengua i història	Elx	Semestral	1.000
<i>Nexe</i>	Universitat de València	Reflexió social	València/Països Catalans	Semestral	2.000
<i>VoxUJI</i>	Universitat Jaume I de Castelló	Actualitat universitària	Campus de la UJI	Mensual	14.200
Tirada total					110.200
Font: Informació recaptada en consultes personals i AVL. Elaboració pròpia					

2.2.2.Llibres d'estil

Actualment sols *El Punt* de València disposa de llibre d'estil amb criteris lingüístics definits. *El Punt* usa els paràmetres de les Normes de Castelló de 1932, tot i que com a norma general respecta l'estàndard del territori on s'ha elaborat la informació i l'estàndard de l'autor en els articles d'opinió. La resta de mitjans (llevat d'*El Temps* que empra uns criteris lingüístics més pròxims al català oriental) s'aproxima a les directius lingüístiques de la Generalitat Valenciana.

En el cas de RTVV, no hi ha llibre d'estil. Els únics criteris lingüístics són aquells que han imposat els directors generals de l'ens. Normes que han consistit en "descatalanitzar" la llengua, sense pudor a d'usar castellanismes i minvar la qualitat lingüística. Aquesta mala política la va encetar en 1990 Amadeu Fabregat, el primer director de RTVV. Fabregat va prohibir 593 paraules considerades "massa catalanes" a locutors de ràdio i televisió, periodistes, correctors i actors d'estudis de doblatge. Aquest ha estat el model que s'ha seguit fins avui.

2.2.3. *El català en la ràdio*

La ràdio valenciana pateix actualment una situació de colonialisme mediàtic. Predomina la programació en cadena en castellà de les grans emissores nacionals, les quals destinen poc de temps a desconexions de programació autonòmica i local, que també la fan majoritàriament en castellà. Les cadenes generalistes SER, COPE, RNE, Onda Cero i Punto Radio mantenen l'hegemonia. Per contra, la ràdio en català és menys escoltada: Ràdio 9 apenas supera els 50.000 oients i Catalunya Ràdio els 8.000.

El castellà domina també la ràdio temàtica. Les sis emissores més escoltades són Cadena 40 Principales, Cadena Dial, Kis FM, Europa FM, Cadena 100 i M80 Radio, les quals sumaren en 2007 una audiència diària superior als 930.000 oients, segons l'EGM. En canvi, l'emissora temàtica Sí Ràdio passa totalment desapercibuda.

En la situació descrita té molta responsabilitat la Generalitat, que mai ha potenciat una xarxa radiofònica específicament valenciana. Tot el contrari, el sucursalisme de Madrid ha estat la nota dominant. Els governs autonòmics del PSPV i PP han afavorit l'entrada de cadenes foranes afins a les seves respectives ideologies, tot aprofitant els Plans Tècnics de Radiodifusió Sonora de FM aprovats des de 1978 ençà pel Govern central. El creixement de les grans cadenes s'ha fet mitjançant l'adquisició de ràdios locals autòctones, algunes de les quals, com Ràdio Activa d'Ontinyent, emetien en català i deixaren de fer-ho en ser absorbides per la cadena estatal.

Tabla. 10. Rànking en milers d'oients de les principals emissores de ràdio generalista al País Valencià. Any 2007.

Emissora	Milers d'oients
Cadena SER	507
Cadena COPE	287
Onda Cero	198
Ràdio 1 RNE	115
Punto Radio	36
Ràdio 9	50
Catalunya Ràdio	8

El resultat d'aquest procés ha estat la impossibilitat de crear una ràdio local autòctona valenciana. De fet, actualment, de les 109 emissores locals que apareixen en la Guia de la Comunicació de la Generalitat, 68 emissores

pertanyen a grans cadenes estatals, 31 als ajuntaments i 10 a empreses autòctones. La perjudicada ha estat la llengua vernacla, que s'ha quedat reduïda a Ràdio 9 i a les emissores municipals.

En la zona catalanoparlant, la ràdio pública local, la dels ajuntaments, s'ha preocupat per fomentar el català, en compliment del Decret 38/1998 de 31 de març del Govern valencià de concessió de FM, el qual estableix com a requisit als ajuntaments concessionaris que emeten com a mínim un 50% en valencià. Actualment hi ha 20 emissores amb un nivell mitjà-alt d'emissió en català (entre el 40 i 85%). Destaquen amb un nivell alt Ràdio l'Om de Picassent, Ràdio Pego, Aldaia Ràdio, Canals Ràdio, Alzira Ràdio, Ràdio Túria, Ràdio Rabossa, Ràdio Cocentaina i Ràdio Els Ports.

En juliol de 2006 es va constituir la Xarxa d'Emissores Municipals Valencianes, integrada per una dotzena de ràdios, la qual vol impulsar la normalització lingüística. L'objectiu és necessari, ja que l'audiència de ràdio en català és molt baixa. De fet, sols un 1,48% de la població major de 15 anys escolta habitualment Ràdio 9, un 1,39% emissores locals i comarcals, i un 0,36% Catalunya Ràdio. (AVL, 2004).

Tabla 11. Audiència de ràdio en català. Població valenciana major de 15 anys que escolta ràdio en català.

Freqüència	Ràdio 9	Emissores locals i comarcals	Catalunya Ràdio
Gens	78,15	87,71	94,71
Poc/molt poc	8,72	7,08	1,84
Algunes vegades	8,86	6,74	2,29
Molt sovint	2,57	2,87	0,59
Habitualment/quasi sempre	1,48	1,39	0,36
Font: <i>Llibre Blanc de l'ús del Valencià 2004.</i> (AVL)			

2.2.4. Ajudes a la promoció de la llengua

Durant el període 1982-1995, la Generalitat va concedir 102 milions de pessetes en ajudes a l'ús del català als mitjans de comunicació i a la creació o reconversió tecnològica de premsa local i comarcal. (Xambó, 2001). En 1996 Eduardo Zaplana va suprimir aquestes ajudes. En canvi, va donar suport econòmic (dins del conveni premsa-escola) als diaris en castellà *Las Provincias*, *El Mundo*, *Mediterráneo*, *ABC* i *La Razón*, discriminant la premsa en català i als diaris *Levante-EMV* i *Información*.

La situació canvià a partir de 2005. L'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL) recuperarà les ajudes per al foment del valencià en els mitjans locals i comarcals, únicament per a premsa i ràdio, així com publicacions periòdiques especialitzades. Durant 2005-2008 l'AVL ha concedit 133.000 euros. En la convocatòria de 2008 han rebut subvenció 41 publicacions periòdiques i 7 emissores de ràdio. Tot això se suma a la subvenció de 18.000 euros que la Conselleria de Cultura ha concedit a Europa Press per al foment del valencià. Aquestes quantitats, però, són migrades i constaten una manca d'impuls polític en la política lingüística.

2.2.5. *El català en la televisió*

La presència del català en la televisió ha estat marcada per tres situacions anòmales: una audiència dominada per les TV estatals, una TVV morta com a motor de normalització lingüística i de la indústria audiovisual valenciana, i els conflictes entre la Generalitat i ACPV per a impedir que la Televisió de Catalunya (TV3 i Canal 33) siga vista amb normalitat. La deriva autoritària del Consell des de 1996 ençà ha agreujat més encara aquestes situacions, sobretot per l'ús partidista que es fa de Canal 9.

La televisió generalista en castellà domina la pantalla. TVV (Canal 9 i Punt 2) ocupa el quart lloc en el rànking d'audiència al País Valencià, segons Sofres. La quota d'audiència en 2006 de TVV era del 16,4%, per darrere de Tele 5 (22,1%), TVE (19,7%) i Antena 3 (19,1%). A més, en comparança a la resta de televisions autonòmiques, TVV se situa també en la quarta posició, per darrere de les televisions de Catalunya (22,5%), Andalusia (21,7%) i Euskadi (20,2%).

No obstant, TVV és la televisió en català més vista al territori valencià. Si seguim el *Llibre Blanc d'ús del Valencià* de l'AVL, el 48,61% de la població major de 15 anys declara que veu habitualment Canal 9, el 17,48% Punt 2, el 10,33% TV3, el 3,65% Canal 33 i el 3,99% televisions locals i comarcals en català.

En la televisió local i comarcal, el català és també minoritari. De les 132 televisions locals existents al País Valencià en 2007 (en cable, ona terrestre i TDT), solament 7 tenen un nivell alt d'ús del català en la seua programació. Es tracta d'Info TV (l'única televisió que fa tota la seua programació íntegrament en català i aposta per continguts valencians), Castelló Nord TV, Canal 56 TV de Vinaròs, Sueca TV, Gandia TV, Canal 37 Televisió Marina Alta i Berca TV d'Algemesí. Hi ha també dos televisions en Internet amb un ús alt del català: Pluràlia TV de València i BondiaTorrent.com.

Tabla. 12. Audiència de televisió al País Valencià. Any 2006.

TVV (Canal 9 i Punt 2) enfront a les cadenes generalistes espanyoles	
Canal	Quota d'audiència
Tele 5	22,1%
TVE	19,7%
Antena 3	19,1%
Televisió Valenciana	16,4%
TVV enfront al conjunt de cadenes autonòmiques	
Televisió de Catalunya	22,5%
Televisió d'Andalusia	21,7
Televisió d'Euskadi	20,2
Televisió Valenciana	16,4
Televisió de Catalunya	22,5%
Font: Audiència TV Sofres 2006.	

Tabla. 13. Població major de 15 anys que veu televisió en català. Any 2004

Freqüència	Canal 9	Punt 2	TV3	Canal 33	TV locals i comarcals
Gens	6,65	28,16	55,32	75,43	60,26
Poc/molt poc	14,73	23,87	16,75	11,58	17,73
Algunes vegades	29,91	30,27	17,48	9,15	17,82
Molt sovint	29,14	13,23	7,75	2,95	3,28
Habitualment/quasi sempre	19,47	4,25	2,58	0,70	0,71
Audiència habitual	48,61	17,48	10,33	3,65	3,99
Font: <i>Llibre Blanc de l'ús del Valencià 2004.</i> (AVL)					

El liderat de TVV dins de la televisió en català, però, no ens ha de fer perdre de vista els seus dèficits per la seua naturalesa de televisió pública, sobretot Canal 9. Tres dels seus principals objectius, segons la llei de creació de RTVV, són promocionar la llengua pròpia, vertebrar la societat valenciana i satisfer les necessitats informatives i culturals del valencians. Açò no està fent-ho Canal 9. Un estudi de programació realitzat en 2006 per CCOO⁵ constata tres dèficits fonamentals:

a) Un nivell d'ús desigual del català: baix en Canal 9 (36%) i alt en Punt 2 (95%). En l'emissora més vista, Canal 9, el percentatge mitjà d'ús del castellà

⁵ CCOO RTVV: *Anàlisi de la programació de Televisió Valenciana*. Estudi realitzat en període 6 de novembre-3 de desembre de 2006 (1.200 hores d'emissió). La programació s'analitza des de 7.30 h. fins les 04 h. del dia següent (diumenge a dijous) i de 7.30 h. fins les 06 h. (divendres i dissabte).

arriba al 64%, pujant al 77% en la franja horària del *prime time*. Aquest percentatge difereix de les dades oficials de RTVV de 2005, que donen a Canal 9 un 56,5% de programació en català. No obstant, és una xifra inflada, ja que RTVV considera programació en llengua pròpia programes titulats en català que en la pràctica es fan en castellà. Realment no hi ha una aposta decidida per la valencianització dels continguts en Canal 9.

b) La producció audiovisual pròpia representa sols el 25%. Aquest percentatge està format quasi en la seva totalitat pels espais informatius, els quals ocupen el 23% del temps de la graella. TVV no fomenta la indústria cultural i audiovisual pròpia.

c) El model de programació de Canal 9 prima la teleporqueria, les pel·lícules i les sèries de ficció. Canal 9, més enllà dels informatius i esports, dedica un temps mínim (11%) a programes culturals, documentals i infantils.

Si a tot açò afegim la marginació en Canal 9 d'intel·lectuals i entitats promotores de la llengua, podem observar que Canal 9 no compleix un paper vertebrador.

Cal destacar també la presència de TV3 i Canal-33. Les emissions de TV3 començaren el 16 de gener de 1984 gràcies als repetidors instal·lats per ACPV. Les emissions s'han mantingut, malgrat les traves de la Generalitat i el Govern central. TV3 sempre ha penjat d'un fil al País Valencià. Han hagut conflictes en 1989 i 1997 que han acabat als tribunals de justícia. L'última polèmica començà en 2006 quan el Govern autoritzà a La Sexta l'ocupació de la freqüència de TV3 al País Valencià, cosa que obligà a ACPV a canviar les seues emissions en TDT sense llicència. Finalment s'ha imposat l'anticatalanisme del Consell, que ha posat una multa de 300.000 euros a ACPV i una ordre de tancament dels repetidors de TV3. El 9 de desembre de 2007 un jutjat d'Alacant autoritzava el tancament del repetidor de Xixona, cosa que suposa l'apagada de TV3 en les comarques del sud. Queda pendent que passarà amb la resta de repetidors. L'eixida més factible és arribar a un acord entre Madrid i els governs de Catalunya i València per a garantir la reciprocitat dels tots canals autonòmics que emeten en català.

2.2.6. Ús de la llengua en Internet

A Internet és on la llengua pròpia està més normalitzada. La presència del català oscil·la entre els llocs 23 i 26 del món quan a les llengües més usades a la xarxa. Al territori valencià, però, el català encara representa en 2007 el 5'5% de la llengua d'ús d'Internet enfront el 92,2% de castellà, segons la Fundació Audiències de la Comunicació i Cultura. No obstant, hi ha un elevat nombre de webs en català. El directori El Tirant.net (<http://www.eltirant.net>) donava a data 21 de novembre de 2007 un total de 1.934 pàgines webs repartides en 267 municipis valencians. Seguint l'índex

d'aquest cercador, la distribució de les webs és la següent: arts (111), ciència, ecologia i salut (134), cultura i llengua (364), economia (143), festes (143), esports (107), internet-informàtica (39), institucions i política (293), mitjans de comunicació (90), música (169), turisme, cuina i viatges (308) i pàgines personals (32).

Quan als mitjans informatius a la xarxa, com s'ha dit, la iniciativa més important és *VilaWeb*. El Tirant.net recull també l'existència de 20 periòdics digitals en català (*Edeta.org Diari Digital de Llíria, Sueca.net, Diari Parlem, Castelló Nord, Indymedia Alacant, Diari Digital de la Vallidigna i Diari No Tan a Prop*, entre altres) i 6 portals d'associacions de comunicació, entre quals destaquen les web de la Unió de Periodistes Valencians, Dones i Comunicació d'Alacant i AltreCastelló. Tenim també constància de tres televisions privades en Internet en català: Pluràlia TV, i BondiaTorrent.com i Info TV.

Una nota destacable és el creixement sostingut de les web en català. De fet, en 2004 el Tirant.net recopilava 1.524 webs enfront les 1.934 documentades en 2007, cosa que suposa un increment 410 webs en tres anys.

Altra font recomanable és el baròmetre WICCAC (<http://www.wiccac.org>). El WICCAC (Webmasters Independents en Català de Cultura i Àmbits Cívics) classifica els webs en 35 sectors on figuren les principals webs d'empreses, institucions i mitjans de comunicació dels territoris de parla catalana. L'actualització que hi fa Joan Soler a data 25 de novembre de 2007, donava un total de 2.744 webs, de les quals 1.480 (el 54,19%) empenen el català. Quan al País Valencià, en el WICCAC apareixen 120 webs amb un percentatge d'ús del català del 49,15%, és a dir, un nivell baix. De totes les webs valencianes, sols 12 estan editades íntegrament en català, la resta combinen català i castellà, o aquests idiomes amb llengües estrangeres, principalment l'anglès.

La nota més destacable del WICCAC és l'escàs ús de la llengua que hi fa la Generalitat Valenciana i les grans empreses. La majoria de conselleries de la Generalitat tenen el castellà com a llengua per defecte. Un cas greu és el de la web de la Diputació d'Alacant, inaugurada el 29 de setembre de 2005, la qual està només en castellà. Moltes empreses ignoren totalment el català. Això no obstant, el català gaudeix de bona salut en les webs de les universitats, administració local i entitats culturals. Quan a les webs en català de mitjans de comunicació, en 2007 al País Valencià hi fan ús de la llengua pròpia RTVV, InfoTV, Pluràlia TV, *El Punt*, *El Temps*, Europa Press i *L'Avanç*.

Finalment, cal destacar la utilització del català als ajuntaments. S'observa un creixement sostingut. Segons el baròmetre sobre *L'ús del català en les pàgines web municipals del País Valencià* de l'Observatori de la Llengua de Universitat d'Alacant, pel que fa a 2007, veiem que 267 dels 542 municipis tenen pàgina web oficial, és a dir, el 49,4%. D'aquests, sols el 12,6% editen la web íntegrament en català, el 34,5% són bilingües i el 52,9% en castellà. La

situació millora lleugerament en la zona catalanoparlant, on el 18% de les webs són en català, el 35% en castellà i el 47% bilingües. A més l'ús del català en funció de la província és desigual: alt a València (75,5%), mitjà a Castelló (61,8%) i baix a Alacant (47,4%). I per comarques també trobem diferències. L'Horta Sud supera la mitja. De les 19 webs municipals existents, el 21% són unilingües en català, el 74% bilingües i el 5% en castellà.⁶

3. Situació de futur

El panorama actual està marcat per febleses. Hi ha una colonització mediàtica en castellà dels grans grups estatals de premsa, ràdio i televisió. No tenim diari en català amb concepció de país i TVV no actua com a motor de normalització lingüística. I per si fora poc, el 90% dels canals de TDT que va adjudicar la Generalitat en 2005 (42 de TDT locals i 2 autonòmics) els va concedir a empreses radicades a Madrid afins al PP, accentuant així la castellanització televisiva.

La Generalitat no té política nacional de comunicació de protecció i foment de la llengua pròpia. Tot el contrari, afavoreix la castellanització de l'espai comunicatiu valencià, amb efectes que poden ser irreversibles si no hi posem remei. Entre altres accions, el futur del català en la comunicació valenciana passa per una profunda reforma de RTVV (valencianització total dels continguts), la creació d'un Institut Valencià d'indústries culturals que fomenti la producció audiovisual pròpia, propiciar una xarxa d'emissores locals de ràdio i televisió, fomentar l'ús del català en la premsa comarcal i en gratuïta (un mercat emergent), creació d'un Consell Audiovisual Valencià, potenciar les TIC a favor del català (especialment Internet) i garantir la reciprocitat de totes les cadenes autonòmiques que emeten en llengua catalana. I finalment, és vital que la Generalitat fixe uns criteris polítics clars per a evitar que continue augmentant la dependència mediàtica en castellà, tot establint un marc més favorable als operadors i empreses privades que empren el català com a llengua de comunicació.

BIBLIOGRAFIA

- ARDIT, Manuel, BALCELLS, Albert i SALES Núria. *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*. Edhasa, Barcelona, 1980.

⁶ Gonçal López: *Pàgines web municipals i llengua. El cas de l'Horta Sud*. IV Congrés d'Història de l'Horta Sud. Torrent, novembre 2007.

- BELTRAN, Adolf i MARTÍNEZ, Àngel: *Periodistes per la democràcia. Unió de Periodistes del País Valencià 1979-1992*. Generalitat Valenciana, 1993.
- BELTRAN, Adolf: *Els temps moderns. Societat valenciana i cultura de masses al segle XX*. Tàndem, València, 2002.
- BLASCO, Ricard: *La premsa del País Valencià 1790-1983*. Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València, 1983.
- BLASCO, Ricard: *Arte y cultura del País Valenciano*. Santillana, 1979.
- CORTÉS CARRERES, Santi: *València sota el règim franquista (1939-1951)*. Institut de Filologia Valenciana i Publicacions Abadia de Montserrat. València-Barcelona, 1995.
- CUCÓ, Alfons: *El valencianisme polític*. Ariel, 1977.
- CUCÓ, A; *Roig i blau. La transició democràtica valenciana*. Tàndem, València, 2002.
- DD AA: *La Batalla d'Almansa, 1707. III Centenari*. Generalitat Valenciana, 2007.
- DD AA: *Historia del pueblo valenciano*. Toms I, II y III. Levante-EMV, València, 1988.
- DOLZ I GASTALDO, Mavi (1992). *Premsa i llengua. Ciutat de València 1837-1936*. Tesi doctoral, UAB.
- FUSTER, Joan. *Nosaltres els valencians*. Edicions 62. Barcelona, 1977.
- LAGUNA PLATERO, A.: *Historia del periodismo valenciano. 200 años en primera plana*. Generalitat Valenciana, València, 1990.
- MARTÍNEZ SANCHIS, Francesc (cord.) DD AA: *La informació valenciana de proximitat*. Unió de Periodistes Valencians. València, 2002.
- MARTÍNEZ SANCHIS, Francesc i RAMOS GONZÁLEZ, Alfred. *La premsa local i comarcal de l'Horta Sud (1976-1996)*. Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud, Torrent, 1997.
- MARTÍNEZ SANCHIS, Francesc i RAMOS GONZÁLEZ, Alfred. *Temps de foscor. La premsa de l'Horta Sud en el franquisme (1939-1975)*. Ajuntament de Catarroja, 2003.
- MARTÍNEZ SANCHIS, Francesc: "El dualisme de la premsa comarcal valenciana i els seus desequilibris". p.153-182. En *Embolcats amb el periodisme. Reptes dels mitjans de comunicació catalans (1975-2006)*. DDAA. El Cep i la Nansa, Vilanova i la Geltrú, 2007.
- PELLICER BORRÀS, Joan Enric: *Història d'un desig insatisfet. L'ensenyament del valencià fins 1939*. Perifèric Edicions, 2007.

- SANCHIS GUARNER, Manuel: *La llengua dels valencians*. Editorial 3 i 4. València, 1980.
- SANZ DÍAZ, Benito i FELIP SARDÀ, Josep Maria: *La construcció política de la Comunitat Valenciana (1962-1982)*. Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València, 2006.
- ROCA RICART, Rafael: *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*. Universitat de València, 2007.
- VALLÉS, Antonio (coord). DD.AA: *Historia de la radio valenciana*. Fundación Universitaria San Pablo CEU. València, 1999.
- XAMBÓ, Rafael: *Comunicació, política i societat. El cas valencià*. 3 i 4. València 2001.

INFORMES

- *Llibre Blanc de l'ús del valencià. Enquesta sobre la situació del valencià 2004*. Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005.
- *L'ús del català en les pàgines web municipals del País Valencià* de l'Observatori de la Llengua de Universitat d'Alacant. Coordinat per Lluís Català Oltra,
- Estatuts de la Xarxa d'Emissores Municipals Valencianes. Picassent, 4 de juny de 2007.
- Guia de la Comunicació de la Generalitat Valenciana 2007.
- Memòria de RTVV 2005.
- Baròmetre de la comunicació i cultura. Audiències i Consums Culturals (novembre2006-octubre 2007). Fundacc. Barcelona, 2007.
- CCOO de RTVV: *Anàlisi de la programació de Televisió Valenciana*. València, 2006.
- El Punt: *Informe que es presenta davant l'Acadèmia Valenciana de la Llengua sobre la situació lingüística dels mitjans de comunicació*. Abril, 2004.
- El Tirant.net (<http://www.eltirant.net>)
- WICCAC (<http://www.wiccac.org>).
- EGM i OJD (consultes anys 2006 i 2007).
- LÓPEZ, Gonçal: *Pàgines web municipals i llengua. El cas de l'Horta Sud*. Dins del IV Congrés d'Història de l'Horta Sud. Torrent, novembre 2007.
- NOGUÉS PASTOR, Enric (coord): *Les publicacions periòdiques valencianes a l'hemeroteca de la Biblioteca Valenciana*. Biblioteca Valenciana. València, 27 de setembre de 2004.

El periodismo en lengua vasca

Javier Díaz Noci

1. La lengua vasca

La lengua vasca, o vascuence¹, oficialmente llamada *euskara*, aunque también recibe las denominaciones de *euskera*, *eskuara* o *uskara* en los diferentes dialectos que la componen, es la única de la Península ibérica que no descende del latín. Se trata de una lengua de filiación desconocida, aunque no aislada; como es obvio, ha recibido y recibe influencias de las lenguas de su entorno —en las cuales, como es lógico también, influye en mayor o menor medida. Al contrario que el resto de las lenguas que se hablan en el resto de la Península, no ha participado de lo que podríamos denominar una “lucha de latines”. Desde que Roma se establece en las provincias de lo que denomina Hispania, el latín se impone como lengua de la administración y la cultura; a medida que el idioma del Imperio se convierte en las diferentes lenguas neolatinas, éstas ocupan el lugar de aquél en dichos usos. De esta manera, en los territorios de habla vasca las instituciones se han expresado, hasta época moderna, en romance navarro, gascón, castellano o francés; el Fuero navarro, los *fors e costums* de la Baja Navarra, los fueros vizcaínos o alaveses, todos se transmiten por escrito en una variedad lingüística latina, con algunas excepciones (Treviño, 2001).

Como lengua de cultura, al menos en lo que respecta a la cultura escrita, impresa, el *euskara* ha accedido a la misma más tarde que las de su entorno. El primer libro impreso data de 1545. Ocurre lo mismo con los periódicos; las primeras manifestaciones escritas en un medio de comunicación se

¹ Koldo Mitxelena (Mitxelena, 1984) aseguraba que los términos castellanos más unívocos para *euskara* y *euskaldun* son, precisamente, “vascuence” y “vascongado” (como *erdara* lo sería para “romance”), a pesar de que “desde hace algún tiempo, al menos desde el siglo pasado a juzgar por los escritos de Arana Goiri, hay miembros de nuestra comunidad a los que parece sonarles mal, casi a injuria, tanto vascuence como vascongado [...]. Esa pérdida ha tratado de ser compensada por medios artificiales” (se refiere a términos como *Euskadi* o *eusko*).

producen en 1834, como luego veremos; el primer intento de publicar un periódico totalmente en lengua vasca data de 1848; y el primer diario íntegramente en euskara aparece en 1937, en circunstancias de excepción (la Guerra Civil). Sólo a partir de 1990 existe un diario íntegramente redactado en euskara.

1.1. Historia

Que el euskara es una lengua antigua se ha convertido en un tópico, pero no deja de ser verdad que, según todos los indicios, se hablaba ya cuando los romanos se establecieron en lo que hoy es tierra vasca, y que, al menos a juzgar por la toponimia, el euskara o lenguas de la misma familia se hablaban en un territorio que llegaría hasta la actual Aquitania y hasta tierras de los Pirineos; “Aran”, por ejemplo, es una palabra vasca que significa “valle”, es decir, “Vall d’Aran” no dejaría de ser una redundancia.

El euskara es una lengua sin parentesco determinado completamente con ninguna otra conocida y completamente diferente de todas las de su entorno. No se trata, en cualquier caso, de una lengua indoeuropea. Su estructura, al contrario que las neolatinas (SVO, sujeto-verbo-objeto directo), es SOV, sujeto-objeto directo-predicado. Por sólo mencionar algunas de sus particularidades respecto a los otros idiomas peninsulares:

- el vascuence distingue entre construcciones verbales transitivas e intransitivas, lo que da lugar al uso, en el primero de los casos, del ergativo (-k, -ek), y al empleo de auxiliares verbales distintos (*gizona etorri da*, “el hombre ha venido”, pero *gizonak egin du*, “el hombre ha hecho”, y *gizonek egin dute* “los hombres han hecho”);

- la inclusión, dentro de los auxiliares verbales, de marcas de objeto directo y, en el caso de los transitivos, de número (*gizonak liburu bat ekarri du*, “el hombre ha traído un libro”, pero *gizonak liburu batzuk ekarri ditu*);

- la inclusión dentro del verbo de marcas referentes al destinatario (*amak semeari liburu bat eman zion*, “la madre le dio un libro a su hijo”, pero *amak semeari liburu batzuk eman zizkion*, “la madre le dio a su hijo varios libros”);

- el empleo de sufijos (-*eral-etara/-tara*, -*arekin/-ekin*, -*eko/-etako/-tako*, “a, con, de”, etc.; en todos los casos en singular, plural e indefinido) a manera de declinación;

- posposición del artículo determinado (*gizon*, “hombre”; *gizona*, “el hombre”; *gizonak*, “los hombres”);

- tuteo ético o elocutivo (con inclusión dentro del auxiliar verbal de marca de género del interlocutor): en modo neutro se diría *ni etorri naiz*, *nik ekarri*

dut, cuando se habla con una mujer *ni etorri naun* y *nik ekarri dinat* y cuando se habla con un hombre *ni etorri nauk* y *nik ekarri diat*.

En cuanto al vocabulario, se calcula que la influencia del latín y de los idiomas neolatinos alcanza hasta el 40% del total. En algunos casos, los préstamos son muy tempranos, anteriores a la formación misma de las lenguas neolatinas: es el caso de palabras como *eliza* (“iglesia”, del latín *ecclesia*), *bide* (“camino”, del latín *vía*), *baratza* y *ortu* (“huerto”, de los términos latinos *paradisum* y *hortum*), *bakea* (“paz”, del latín *pacem*), etc.

Sin embargo, es una lengua que, fuera de la toponimia y al menos hasta ahora, está poco documentada por escrito, precisamente por no haber sido lengua administrativa, judicial o de cultura hasta fecha muy tardía; dicho de otro modo, mientras la lengua se supone muy antigua, los testimonios escritos son, en cambio, muy recientes. Hoy por hoy, los primeros de los que se tiene constancia comprobada son dos glosas aparecidas en el Códice Emilianense, de mediados del siglo X, que también contiene las primeras frases en lo que luego daría lugar al romance castellano. Ambas (“*Izioqui dugu*” y “*Guec ajutu ez dugu*”), escritas por un monje o escolar del monasterio de San Millán de la Cogolla, son de la misma mano, lo que atestiguaría la presencia, también corroborada por la toponimia de la zona, de hablantes de lengua vasca en lo que hoy es la Rioja alta, y daría cuenta del grado de bilingüismo habitual ya entonces.

En todo caso, la escasez de testimonios escritos durante tanto tiempo complica conocer la evolución seguida por la lengua vasca hasta prácticamente la Edad Media, que es de cuando datan los primeros cantares, endechas y baladas conocidas, que se han recogido posteriormente de la tradición oral, y que por tanto han podido sufrir modificaciones posteriores. En lengua vasca puede mencionarse, a pesar de su título en castellano, la *Ystoria de la quema de Salvatierra*, que fue compuesta en verso vascongado por Juan Pérez de Lazarraga, señor de la torre de Larrea (Álava) el mismo año en que sucedió, 1564. Se trata de un relato manuscrito de indeterminada difusión, presente en un cuaderno que reúne un esbozo de novela pastoril y varias poesías en euskera de temática amorosa y laica, al parecer redactado en la juventud de este noble alavés, entre 1564 y 1567, y que fue descubierto y dado a conocer en 2004. El poema, que puede ser considerado, si se quiere, noticioso, está escrito a semejanza de las baladas narrativas sobre tema similar de los dos siglos anteriores. Las más antiguas de estas baladas narrativas que se conservan producidas en suelo vasco –y en euskera– datan de los siglos XIV y XV, en su mayoría escritas en el dialecto occidental o vizcaíno: los cantares de las batallas de Beotibar (1321), Acondia (1390), Urréjola (1388-1401) y Munguía (el cantar de Olaso, 1471); el romance de la quema de Mondragón, que relata el incendio de la villa guipuzcoana a manos

de los gamboínos y la venganza perpetrada por éstos sobre los ñacinos que huían (1448)²; o el cantar de Bereterretche, compuesto en el extremo oriental del país, en dialecto suletino, hacia 1450, uno de los más deslumbrantes ejemplos de la literatura oral vasca, calificado a menudo de “romance noticiero” (Lakarra *et al.*, 1983).

La lengua vasca ha sufrido un proceso de retroceso geográfico muy importante en, al menos, los últimos quinientos años. Por el sur, testimonios como los de Niccolo Landucci, que encargó a su paso por Vitoria, en 1562, un glosario de palabras y frases en euskara, ya dejan claro que las clases altas, que comerciaban con Castilla, preferían no emplearlo públicamente. De la variedad hablada en la capital de Álava, sin ir más lejos, sólo conocemos actualmente esos pocos términos y frases breves. En Bilbao ocurre lo mismo. Los propios vascos rechazan a sus paisanos de expresión única vascongada; en las actas de las Juntas Generales de Vizcaya consta cómo se prohibía formar parte de las mismas a quienes no conocieran la lengua castellana. De resultas de este proceso, que hay que atribuir a muy diversos factores, exógenos o endógenos, la lengua vasca ha padecido una consideración bastante escasa como lengua de prestigio. Las dudas acerca de su uso las ejemplifica muy bien la Ilustración vasca. Cuando, ya en pleno siglo XVIII, Xabier María de Munibe, conde de Peñafloreda y creador de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País, se decide a componer una ópera en su propia lengua materna (*El borracho burlado*, 1764), se encuentra con la disyuntiva de escoger entre diferentes variedades del dialecto guipuzcoano. Temeroso de que sus propios oyentes no le entiendan, decide que las partes habladas las redactará en castellano, y dejará en euskara sólo las partes cantadas, que constituyen la menor parte de la obra. Tal actitud diglósica es bastante común en la historia del idioma vasco, y llega hasta nuestros días.

La existencia de dialectos, subdialectos y variedades locales en ocasiones muy diversas entre sí se menciona habitualmente como otra característica de la lengua vasca. Dicha fragmentación dialectal en ocasiones se ha fomentado intencionadamente: era muy común durante todo el siglo XIX la traducción

² Todos ellos pueden leerse en MICHELENA, Luis. *Textos arcaicos vascos*. Madrid: Minotauro, 1964, y SARASOLA, Ibon. *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*. San Sebastián: ASJU, 1983. Ambas monografías se reunieron más tarde en un único volumen, en el número XI del *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*. Hay traducción castellana de algunos de estos textos en JUARISTI, Jon. *Flor de baladas vascas*. Madrid: Visor, 1989.

de obras de escritores en dialecto vizcaíno al guipuzcoano y, en menor medida, viceversa. Los diferentes dialectos o *euskalkiak* (que fueron identificados a finales del siglo XIX por el príncipe Louis Lucien Bonaparte, y cuyo mapa ha rehecho en nuestros días Koldo Zuazo) se han relevado en su consideración como variedad de prestigio.

La primera obra impresa en euskara, titulada *Linguae Vasconum Primitiae* (significativamente, publicada fuera de territorio de lengua vasca, en Burdeos en 1545), una colección de poesías profanas y religiosas del cura rural Bernard Dechepare (Beñat Etxepare, como prefiere escribirse en la grafía actual) fue escrita en el propio dialecto bajonavarro de su autor. Pronto, sin embargo, los escritores vascos se dieron cuenta de la necesidad de trascender esa diversidad lingüística y crear variedades supradialectales, o bien escoger una determinada variedad local como lengua literaria. La primera solución es la que prefiere el sacerdote calvinista Joannes Leizarraga, comisionado en el siglo XVI por la reina Navarra Juana d'Albret para que haga una traducción del Nuevo Testamento al euskara, en 1571. Leizarraga se decide, además, por el uso de cultismos y latinismos para dar nombre a los conceptos que no lo tenían en vascuence.

En cambio, otro sacerdote, en este caso católico, el también navarro (pero afincado en Labort) Pedro Aguerre *Axular* decide, en una reunión que mantiene con otros escritores vascos donde le piden que escriba una obra para educar en el estoicismo de la época a los hablantes de la lengua vasca, emplear la variedad de la localidad donde es párroco, Sara. Surge así la que es considerada la mejor obra de la prosa literaria vasca antigua, *Gero [Después]* (1644) y la denominada escuela de Sara, que impondrá esta variedad dialectal labortana de la costa como la primera de prestigio de la lengua vasca durante más de un siglo.

Sin embargo, a medida que la hegemonía económica va pasando del País Vasco norte al sur, son otras las variedades que se desarrollan como lenguas literarias o variedades de prestigio. En 1729 se publica la primera gramática del euskara: *El imposible vencido*, del jesuita Manuel de Larramendi. Se trata de una gramática hecha sobre el dialecto central guipuzcoano propio de Larramendi, que rápidamente se convierte en variedad de prestigio literaria.

Durante prácticamente tres siglos, hasta bien entrado el siglo XIX, los escritores en lengua vasca pertenecen al estamento religioso. Son contados los que, antes de esa fecha, son laicos o dan a la imprenta libros de temática no religiosa. Uno de ellos es el abogado suletino Arnaud d'Oihenart (1592-1667), que escribe poesías cultistas amorosas en pleno siglo XVII. Más allá de eso, el teatro es prácticamente inexistente, o al menos, no nos ha llegado nada anterior al siglo XIX salvo una obra popular titulada *Acto para la Nochebuena*, del escribano de Mondragón Pedro de Barrutia, de fecha

indeterminada del siglo XVIII, y algunas pastorales suletinas de texto más tardío (aunque se supone que la tradición se remonta a unos siglos antes). Tampoco existe nada parecido a la novela. Hasta entonces, las historias de la literatura vasca acostumbra a incluir en su elenco de obras literarias en euskara diversas doctrinas cristianas y catecismos; la obra más conocida es la traducción del famoso catecismo del padre Astete a los diferentes dialectos de la lengua.

Ya en el siglo XIX, la literatura vasca es poco permeable a corrientes como el Romanticismo. Al ser reducto de hombres de la Iglesia católica, el cultivo literario del idioma vasco muestra rasgos más bien reaccionarios contra las nuevas ideas de la Revolución francesa. Uno de los libros más conocidos de ese siglo es *Peru Abarka*, de Juan Antonio de Moguel. Peru Abarka es el personaje paradigmático de la idea del *euskaldun-fededun*, el vascohablante-creyente (y campesino). Se ha criado en “la Universidad de Basarte [entre montes]”, que es, según Moguel, donde mejor se habla el euskara, y no en la ciudad. Personajes como el médico o el soldado revolucionario vascofrancés, que en ningún caso alcanzan a hablar la lengua como el rústico Peru, una especie de “buen salvaje”, son claros exponentes del pensamiento antiurbano y antimoderno de la generación de Moguel. Otros miembros de la familia, como su sobrina Vicente (una de las primeras escritoras en lengua vasca, autora de unas fábulas morales a la usanza de las de Lafontaine) y, sobre todo, Juan José Moguel, autor de *Baserritar nequezaleentzaco escolia, edo icasbidia guraso justu ta jaquitun familia ondo azi ebeeneen exemplu ta eracutsijetan* (1816), son también representativos de ese “romanticismo al revés”: el protagonista del último libro citado es un campesino a quien se le muere su esposa y familia; lejos de caer en la desesperación tan típica de la época romántica, se refugia en una resignación cristiana que sirve a los propósitos educativos de su autor.

Los Moguel, y otros escritores de la época como el padre Pablo Pedro de Astarloa, son también los baluartes de la introducción del vizcaíno como lengua literaria. Astarloa es autor de unas muy peregrinas teorías sobre el origen y formación del euskara (llega a afirmar que es “la segunda lengua del Paraíso”, tras el hebreo que, suponía, hablaba Adán) vertidas sobre todo en el libro *Apología de la lengua vascongada*, de 1801. Es entonces cuando se forjan dos actitudes con respecto al dialecto vizcaíno y, en general, la lengua vasca: Astarloa, Moguel y sus epígonos procuraban que su modelo de lengua se apartase en todo lo posible de las similitudes con el dialecto guipuzcoano; el padre Añibarro, en cambio, proponía un modelo integrador en lo posible. Sabino Arana Goiri y sus seguidores serán declarados partidarios del primer modelo; Resurrección María de Azkue, que obtuvo la

primera cátedra de lengua vasca compitiendo con Miguel de Unamuno y el propio Sabino Arana, tendrá a Añibarro como referente.

A principios del siglo XIX, el sabio alemán Wilhelm von Humboldt realiza dos visitas al País Vasco. Se muestra admirado por las características y el exotismo del euskara. Junto con el príncipe Luis Luciano Bonaparte, avivará el interés de la comunidad científica internacional por el idioma vasco. De hecho, la primera revista científica sobre el mismo será *Euskara*, publicada en Berlín en 1896.

En 1876 se produce, con la ley de 21 de julio de ese año, obra del gobierno de Antonio Cánovas del Castillo, la pérdida definitiva de los fueros vascos –aunque se mantiene el concierto económico–, y es entonces cuando puede hablarse, de forma definitiva, de un renacimiento cultural vasco. Un año después, en 1877, se crea la Asociación Euskara de Navarra, entre cuyos fundadores se encuentra Arturo de Campeón, un escritor historicista (en lengua castellana) muy preocupado por la pérdida de la lengua vasca. Como base del ideario de dicha Asociación, la defensa de la lengua vasca como exponente de una personalidad colectiva y una conciencia histórica propia vasca. En ese momento, como pone de manifiesto Antonio Elorza, “se integran definitivamente con el fuerismo dos corrientes ideológicas acuñadas en los años centrales del siglo, y aparentemente sin contenido político. Una, el ruralismo que desde fuentes diversas como Antonio de Trueba o Fermín Caballero acaba por fijar un estereotipo sumamente útil al servicio de una conciencia nacional surgida como rechazo del proceso de industrialización. Otra, la literatura historicista y legendaria de sesgo postromántico que cubre para Euskal Herria un papel similar, aunque algo más tardío en el tiempo, que en otras culturas nacionales europeas” (Elorza, 1978: 17). Entre 1878 y 1883 la Asociación publica la *Revista Euskara*, de carácter sobre todo literario. La cuarta parte de sus textos está en euskara (sobre todo, leyendas, poemas, etc.). La Asociación Euskara intentará dar el salto a la política, con escaso éxito.

La lengua vasca (y sus diferentes variedades) alcanzan un nivel considerable de estandarización con la *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara* de Arturo Campeón (principal impulsor de la Asociación Euskara de Navarra), de 1884. Campiión distingue entre los dialectos vizcaíno, guipuzcoano, labortano y suletino. Esta distinción se mantendrá prácticamente hasta nuestros días.

El renacimiento literario, como en otros lugares de la Península y de Europa, encuentra en los juegos florales una vía de expresión. En el País Vasco continental, los organizados por Antoine d’Abbadie son los que obtienen más repercusión; en el País Vasco peninsular, son los organizados por José Manterola. A la *Revista Euskara* le siguen otras revistas literarias y

culturales. La más conocida de finales del XIX es *Euskalerriaren Alde* [*En favor del País Vasco*]. En sus páginas se publica una poesía de su director, el propio José Manterola, sobre la lengua vasca cuyo título lo dice todo: *Post tenebras spero lucem*.

Mientras tanto, la literatura vasca continental sigue su propio camino. La característica fundamental, que también se reproducirá, como luego veremos, en el periodismo en lengua vasca, es la polarización entre republicanos (*gorriak*, “rojos”) y conservadores antirrepublicanos (*xuriak*, “blancos”). Junto a la literatura religiosa, en ocasiones virulentamente antirrepublicana, se producen otras obras de carácter más laico. De las primeras son representativos los ensayos del sacerdote Michel Elissamburu *Zer izan diren eta zer diren oraino framazonak munduan* [*Qué han sido y son ahora los francmasones en el mundo*] y *Frantziako hirur Errepubliken ixtorioa laburzki* [*Historia breve de las tres repúblicas francesas*]; de la segunda, la novelita del pícaro *Piarres Adame*, de su primo Jean-Baptiste Elissamburu, todas ellas publicadas a finales del siglo XIX.

Entre los siglos XIX y XX, surge una personalidad decisiva en el campo de las letras vascas: Resurrección María de Azkue. Sacerdote de Lekeitio, capellán en Bilbao, musicógrafo, filólogo, periodista, fue el primero en obtener la cátedra de lengua vasca de la Diputación de Vizcaya, en competencia con Miguel de Unamuno y Sabino Arana. Creó las primeras ikastolas (escuelas en lengua vasca), dos semanarios en euskara, publicó gramáticas y diccionarios, y fue, en 1919, el primer presidente de la Academia de la Lengua Vasca (Euskaltzaindia).

Mientras tanto, en 1901 los vascos continentales proponen una reunión en Hendaya para tratar de unificar, al menos, la ortografía de las diferentes revistas euskéricas. La presencia de un número inusualmente elevado de partidarios de las peculiares teorías lingüísticas de Sabino Arana les disuade de tratar, por el momento, un intento así con sus colegas del sur. Una parte de estos decide ir poniendo las bases para la unificación de la lengua por su cuenta. Surge la asociación *Euskal Esnalea*, y se crea la revista del mismo nombre, ambas bajo el impulso de Gregorio Múgica. Julio de Urquijo crea la *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, que luego será el órgano de la Sociedad de Estudios Vascos-Eusko Ikaskuntza cuando se cree, a raíz del primer Congreso de Estudios Vascos, en Oñate, en 1918. Se inspira en el Institut d'Estudis Catalans. Un año después, y de su mano, se crea la Academia de la Lengua Vasca. El criterio para escoger a aquellos primeros académicos de número será, precisamente, que sean los directores de medios en lengua vasca o responsables de secciones en euskara de los diarios vascos.

Durante su primera etapa, hasta la Guerra Civil, la Academia consigue acordar una ortografía común, aceptada bastante bien por todos. No consigue, en cambio, adoptar una decisión definitiva sobre la lengua unificada o literaria. Lleva a cabo una encuesta entre las personalidades que tenían que decir algo al respecto que arroja resultados diversos: hay quienes prefieren mantener la variedad dialectal, como Urquijo; quienes prefieren adoptar un modelo clásico de lengua (el de Leizarraga, por ejemplo); quienes prefieren crear una variedad nueva, a partir de los diferentes dialectos; y quienes prefieren partir de uno de éstos, el más extendido a nivel literario, como base para, con las aportaciones de los otros *euskalkiak*, crear un modelo enriquecido. Es la postura del propio Azkue quien, a pesar de ser de lengua vizcaína, se decanta por lo que denomina *gipuzkera osotua* (guipuzcoano completado), inspirándose declaradamente en el modelo usado en el semanario *Argia* de San Sebastián (1921-1936) y en su artífice, el también vizcaíno Víctor de Garitaonandia.

Mientras tanto, en el norte se forja y codifica en 1945 una propia variedad supradialectal o *koiné*, aquella que se usa sobre todo en el semanario *Eskualduna* (1883-1944) y, tras su cierre por las autoridades francesas al término de la Segunda Guerra Mundial –por dar voz a los invasores nazis– el también semanario *Herria*, que se publica hasta nuestros días. Se trata del así llamado navarro-labortano literario, cuya gramática publica precisamente el director de *Herria*, Pierre Lafitte.

1.2. Grado de gramaticalización y uso en la actualidad

La Guerra Civil y el franquismo no acaban con la Academia, pero sí la dejan en una actividad muy marginal. Se prohíbe la Sociedad de Estudios Vascos y buena parte de los intelectuales vascos mueren en el conflicto o se exilian. Una de las figuras más importantes de la literatura vasca de la posguerra será Nicolás Ormaetxea *Orixé*. Surgirán otras, como Andima Ibinagabeitia o Jokin Zaitegi. La literatura en euskara se publicará sobre todo en el exterior. No será hasta los años 60 que puedan sentirse algunas voces en pro del euskara. Cabe destacar la labor de José Miguel de Barandiaran, antropólogo, a quien se le ofrece la cátedra de estudios vascos de la Universidad de Navarra, y la de Koldo Mitxelena, a quien uno de los falangistas que comienza a ser crítico con el régimen, Antonio Tovar, ofrece investigar el euskara en la Universidad de Salamanca.

Mitxelena será la gran figura de la filología vasca y uno de los principales impulsores del euskara unificado, una necesidad que vuelve a sentirse en los últimos años del franquismo con la presencia de nuevas generaciones de escritores como el bilbaíno Gabriel Aresti. La Academia de la Lengua Vasca

pondrá en marcha el Congreso de Aranzazu en 1968, y será allí donde se le dé cuerpo prácticamente definitivo al denominado *euskara batua* o euskara unificado. No sin algunas reticencias y críticas: algunos de los escritores de las generaciones anteriores se rebelan y crean la muy minoritaria Euskarazaintza, una academia alternativa. No falta quien critica reformas que hoy parecerían nimias, como la presencia de la letra *h*, que los vascos de más allá del Bidasoa empleaban tanto al comienzo de algunas palabras (*hau*, *hori*) como junto con algunas consonantes (*epherra*, *ekharri*, *ethorri*), y que en algunos dialectos representa un sonido aspirado desconocido en el sur. La Academia llega a una solución de compromiso que algunos representantes de la vieja generación llegan a calificar de “comunista”.

Otro obstáculo lo representa el propio hecho de que el *batua* se base en los dialectos centrales: por una parte, el navarro-labortano literario, ya codificado, y por otra, el guipuzcoano central, no ajeno al concepto de Azkue de *completado*, y que por tanto la nueva variedad culta resulte más familiar a los hablantes de estos dialectos que a los de, por ejemplo, las variedades geográficamente más extremas, como el vizcaíno (la que cuenta, por otra parte, con mayor extensión territorial y número de hablantes) y el suletino. En todo caso, Euskaltzaindia ha dejado claro y sigue haciéndolo que el *euskara batua* no significa el arrinconamiento de las otras variedades, escritas y, sobre todo, orales, que representan la lengua viva. En contra de lo que muchos hablantes creen, el estándar no supone nada más –ni nada menos– que la unificación de la ortografía y del paradigma verbal y las declinaciones, pero no decisiones de tipo léxico a favor de uno u otro dialecto: tan *batua* es *eraman* como *eroan* (“traer”), por ejemplo, aunque entre palabras de la misma raíz se opta por la forma más extendida (*eman* frente a *emon*, por ejemplo) o más regular (*euskara* frente a *euskera*, *eskuara* o *üskara*, sin ir más lejos).

No obstante, y a pesar de ser un proceso no concluido por completo –por ejemplo, hasta 1994, en el Congreso de Leioa, no se estandariza el tuteo ético, el *hitanoa*– el grado de aceptación de la nueva variedad es muy notable. Es la variedad oficial reconocida en los estatutos de la Comunidad Autónoma Vasca y de la Comunidad Foral de Navarra, que deciden que la Academia es la máxima autoridad en cuestiones lingüísticas, y por ello es a quien se recurre, por ejemplo, para establecer la toponimia oficial en lengua vasca. El euskara unificado es el más empleado en la educación y en los medios de comunicación, sobre todo en Eusko Irrati Telebista y en el diario *Berria*, como lo fue en su predecesor, *Euskaldunon Egunkaria*. En este sentido, la oficialidad de la lengua vasca le ha dado, al menos en el sur, un impulso desconocido en épocas anteriores.

A la vez, los dialectos (y algunas variedades locales) siguen vivos y se emplean con más o menor fortuna y frecuencia en los medios de comunicación o la enseñanza. Existen formas altamente gramaticalizadas y estándar del dialecto vizcaíno. Algunos medios de comunicación emplean las variedades locales junto con el *batua*, empleando soluciones francamente discutibles desde un punto de vista lingüístico, como el uso de contracciones o fonetismos que son los que diferencian la variedad local de las del contorno (formas como *ein dittut* o *afarixe*, en vez de *egin ditut* o *afaria*, por ejemplo). En el País Vasco continental, la aceptación y uso del *batua* es menor, y sobre todo el suletino continúa empleándose por escrito, aunque su uso general sigue siendo bastante marginal.

1.3. Situación jurídica y demográfica actual

La situación jurídica del euskara es bien diferente según la organización político-administrativa de los diferentes territorios donde se habla. Alcanza una mayor protección en el País Vasco y Navarra que en el País Vasco continental, que forma parte del departamento de los Pirineos Atlánticos del Estado francés. A pesar de que en los últimos años el nivel de permisividad y desarrollo normativo ha aumentado en esta zona –donde, finalmente, se ha reconocido, por ejemplo, a la Academia de la Lengua Vasca como un organismo oficial con estatus similar al que reconoce España– dista mucho de gozar de un situación jurídica parecida a la de la Comunidad Autónoma Vasca y la Foral de Navarra.

En estas dos comunidades del Estado español, sin embargo, la situación jurídica es muy diferente, al haberse optado por dos modelos igualmente diversos. En ambas, el euskara es, junto con el castellano, cooficial. Recordemos que la Constitución española de 1978 reconoce en su artículo 3 el deber de saber castellano y el derecho de conocer las otras lenguas que se declaren cooficiales en las diferentes comunidades autónomas, lo cual introduce ya un nivel jurídico diferente para unas y otras.

El Estatuto de Autonomía de la Comunidad vasca, de 1979, reconoce al euskara como cooficial en todo su territorio. El desarrollo normativo de las cuestiones lingüística viene regulado por la Ley de Normalización del Uso del Euskara de 1982, que, entre otras cosas, reconoce a todos los habitantes de la CAV el derecho a dirigirse y recibir respuesta de todas las administraciones en la lengua que escoja de las dos oficiales.

En la Comunidad Foral de Navarra, en cambio, ha adoptado un modelo diferente. La Ley Foral del Vascuence de 1986 desarrolla la cooficialidad del Amejoramiento del Fuero de 1982. Divide, en cuestiones lingüística, Navarra en tres zonas: la vascófona (el norte, donde vive sólo el 11% de la

población navarra), la mixta y la no vascofona (el sur). La plenitud de derechos lingüísticos de los ciudadanos frente a la administración sólo se reconoce en la primera de las zonas.

En los territorios del Estado francés donde aún se habla el euskara (Labort, Soule y la Baja Navarra) desde la reforma de 1992 la Constitución acepta la lengua vasca como uno de los idiomas de la República, aunque sólo concede al francés apoyo legal; el resto se toleran meramente, por lo que su desarrollo depende en gran medida de la voluntad de sus hablantes.

En cuanto al conocimiento y uso del euskara, es obviamente mayor el primero que el segundo. Lo es porque el conocimiento de las nuevas generaciones, que estudia la lengua (y estudian *en* euskara) en la red pública de enseñanza, está muy extendido. El uso, como empleo cotidiano en las relaciones familiares, amistosas o laborales, dista mucho de alcanzar los niveles de conocimiento. Algunos datos, extraídos de las estadísticas oficiales, nos ayudarán a comprender el panorama desigual de conocimiento y uso del euskara, y su evolución en los últimos años.

Aunque es difícil determinar el número total de hablantes del euskara, se calcula que, en todos los territorios donde subsiste su presencia, serían unas 800.000 personas, tal vez un millón. Las estadísticas ayudan relativamente, puesto que a veces se pregunta a las personas si conocen la lengua, lo que da como resultado que quienes apenas pueden pronunciar algunas frases puedan declararse hablantes ocasionales de la misma. Por eso, en los datos que ofrecemos a continuación, preferimos centrarnos más en el uso real que en el mero conocimiento pasivo de la lengua que podría ir desde unos niveles básicos hasta otros más elevados.

En la Comunidad Autónoma Vasca (donde el conocimiento del euskara alcanza mayores porcentajes; en Navarra ronda el 10%), se calculaba, según los últimos datos de la Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco y el Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT), que conocían el euskara 415.623 personas, de una población de algo más de dos millones de personas. Es decir, *grosso modo*, una cuarta parte de la población de la CAV.

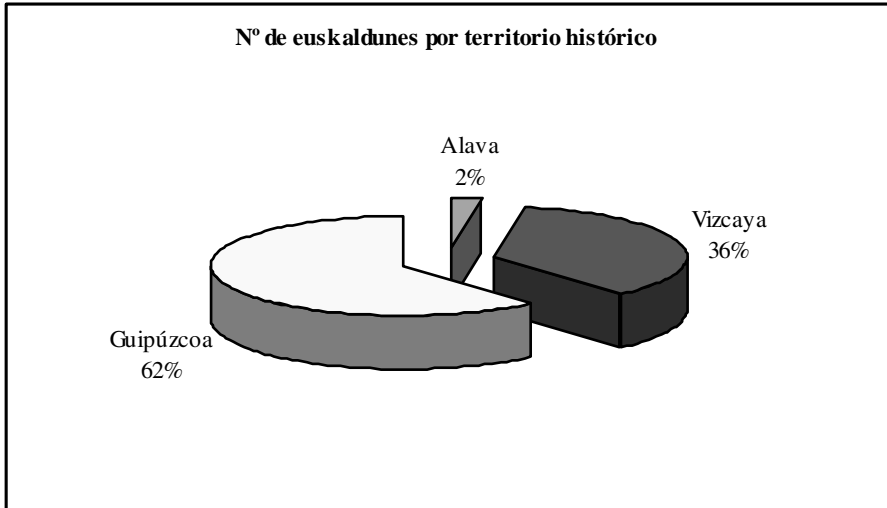
Gráfico 1: Población vasca y conocimiento de lenguas por territorio histórico (total de hablantes de cada lengua oficial)

	Euskera	Castellano	Ambas	Total
Alava	10295	263902	6661	286387
Vizcaya	150416	912830	39586	1122637
Guipúzcoa	254912	366527	40765	673563
CAV	415623	1543259	87012	2082587

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

El reparto de hablantes por territorios históricos es desigual. El menor número total de hablantes lo aporta Álava, el territorio histórico donde antes se pierde el euskara en su capital, Vitoria, y el más cercano a los territorios de habla castellana (la propia Castilla-León y La Rioja): sólo unos 10.000 hablantes. La mayoría de ellos no están en la capital, sino en las localidades del norte (valle de Aramaiona, por ejemplo) donde se ha conservado el uso social del euskara, en su variedad vizcaína u occidental. El dialecto alavés, por tanto, hace siglos que se perdió sin dejar apenas rastro. En cambio, es significativo que la provincia que aporta más vascohablantes no sea la más poblada (Vizcaya), sino Guipúzcoa: más de la mitad de los hablantes del euskara son guipuzcoanos (más de 250.000 personas). Con algunos matices: no todos ellos son hablantes del dialecto guipuzcoano (o de una de sus dos grandes variantes, el guipuzcoano del Beterri, o central, y el del Goierri). Hay que tener en cuenta otro dato: Bilbao, de las tres capitales vascas la más poblada con diferencia, no es de habla vasca; como en Vitoria, el euskara como lengua propia se perdió hace siglos.

Dicho de otra manera, de todos los hablantes del euskara, el mayor porcentaje está en Guipúzcoa, el 62% de todos los que usan la lengua vasca cotidianamente, cuando es el segundo territorio histórico en población, después de Vizcaya, que en cambio sólo tiene un 36% de todos los euskaldunes.

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

La diferencia del uso de la lengua según los territorios se aprecia claramente también si nos fijamos en el porcentaje de habitantes de los mismos que se decanta por uno u otro idioma: en Álava, sólo el 4% es hablante habitual de la lengua vasca. En Vizcaya, lo es el 14%; en Guipúzcoa, el porcentaje llega el 38% (el 42%, si sumamos los que emplean euskara y castellano), pero no deja de ser minoritario: el otro 56% prefiere emplear el castellano. En total, sólo el 20% de los vascos prefiere emplear el euskara, un 4% se expresa en las dos lenguas oficiales y un abrumador 76% sólo lo hace en castellano.

Gráfico 2: Población vasca y conocimiento de lenguas por territorio histórico (porcentaje)

	Euskera	Castellano	Ambas
Alava	4	94	2
Vizcaya	14	82	4
Guipúzcoa	38	56	6
CAV	20	76	4

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

Obviamente, la población vasca se concentra sobre todo en las capitales, aunque hay municipios de más de 100.000 habitantes como los vizcaínos Getxo y Barakaldo. Curiosamente, el porcentaje de vascohablantes de Bilbao y Vitoria es igual: el 13%. San Sebastián dobla ese porcentaje (que no deja de ser minoritario, sólo una cuarta parte de los donostiarras): un 26%.

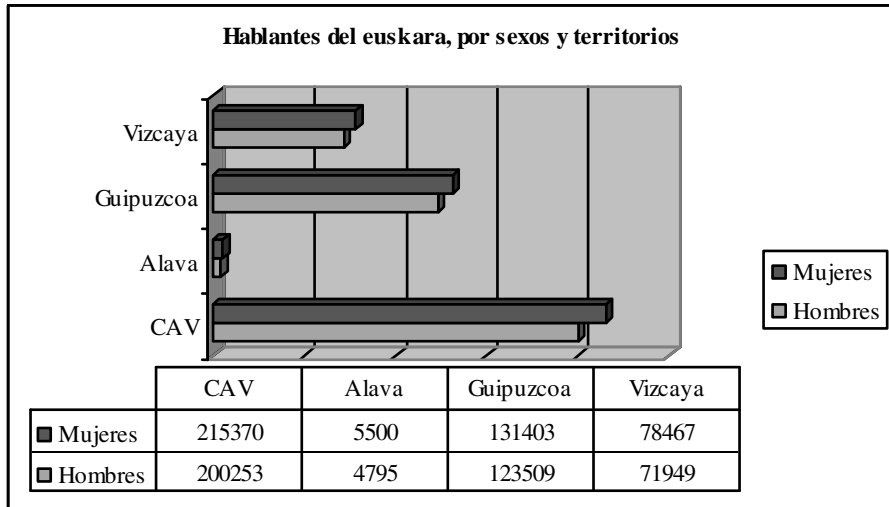
Gráfico 3: Población vasca y conocimiento de lenguas por capitales

	Euskaldunes	Total	%
Vitoria	31482	211515	13
Bilbao	53051	342382	13
San Sebastián	60415	174037	26

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

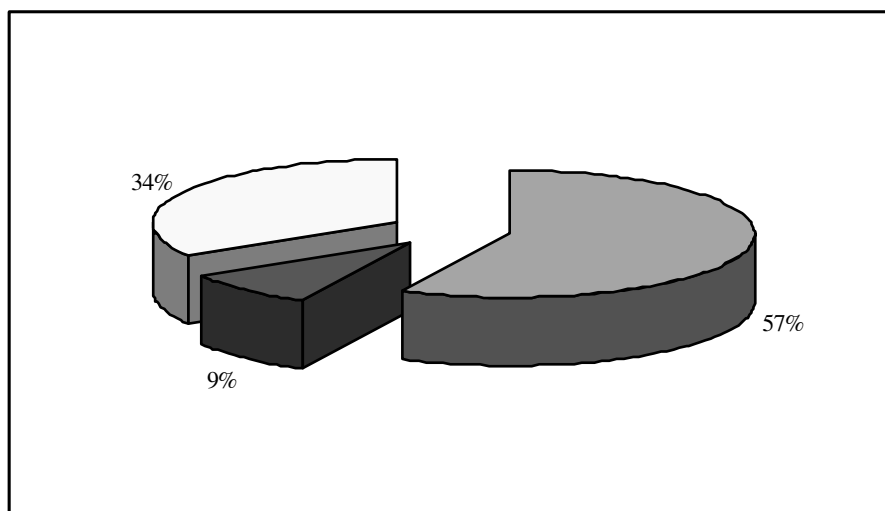
Por tanto, queda clara, a la vista de los datos numéricos, la primacía de Guipúzcoa como territorio donde se concentra el mayor número total de vascohablantes, y el mayor porcentaje, dentro de ese territorio, de personas que conocen el euskara. Asimismo, es también su capital, San Sebastián, la que tiene un porcentaje mayor de euskaldunes. En todos los casos, por cierto, más mujeres que hombres.

Gráfico 4:

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

Otros datos nos dan una interpretación más dinámica de lo que ha pasado en los últimos años alrededor de la lengua vasca. Fijémonos, por ejemplo, en la tipología de los hablantes. Como es lógico en cualquier lengua, predominan los hablantes nativos: un 57%, en el caso del euskara (unas 366.000 personas). Ahora bien, el aporte de quienes lo han aprendido de adultos no es tan lejano: 215.000 personas, un 34%. Los bilingües, según los datos oficiales, sólo serían un 9% (algo más de 58.000 personas) de todos los hablantes del euskara. Por tanto, una minoría clara.

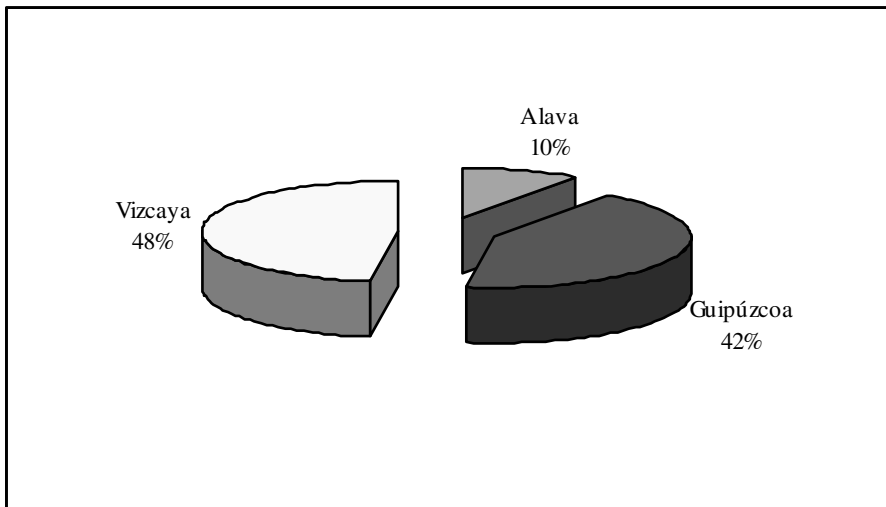
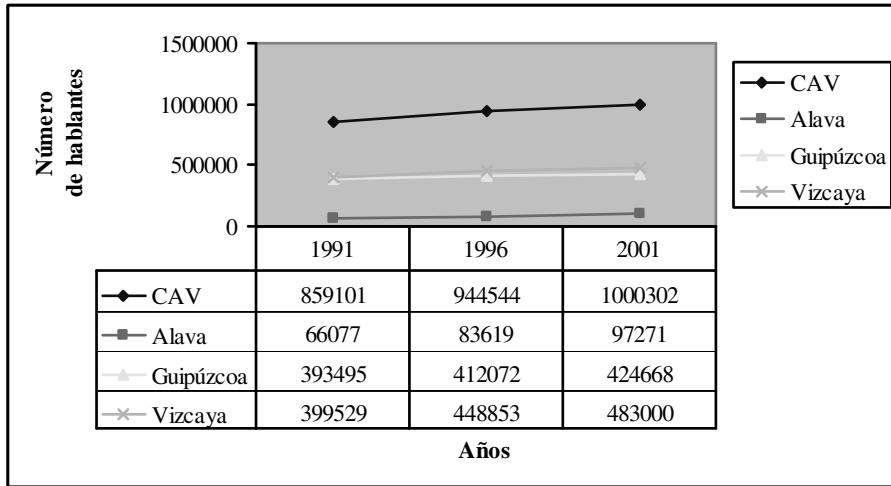
Gráfico 5: Número de hablantes de euskara, por tipología lingüística

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

Se constata, por otra parte, una evolución al alza del número de hablantes del euskara en la Comunidad Autónoma Vasca en los últimos años. Según el Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT), el incremento, no espectacular pero sí continuo, se ha producido en todos y cada uno de los territorios vascos, y por tanto en el conjunto de Comunidad también, donde entre 1996 y 2001 se ha pasado de algo más de 850.000 personas que conocen la lengua a aproximadamente un millón, casi la mitad de la población vasca. Este dato no contradice el anterior que dice que entre hablantes de euskara y de castellano y euskara hay 502.635 personas; este dato se refiere a hablantes efectivos de la lengua, es decir, a quienes la usan habitual y cotidianamente, mientras que este otro cuenta también a aquellos que la saben en menor medida (por ejemplo, por haberla estudiado en la educación primaria y secundaria) pero que no la emplean habitualmente. La diferencia entre ambos números es significativa: si restamos al 1.000.302 personas que en 2001 decían conocer el euskara esas 502.635 que la hablan realmente, el resultado es de 497.667. Dicho de otra manera: hay tantas

personas que hablan euskara activamente como personas que se limitan a mantener un conocimiento pasivo.

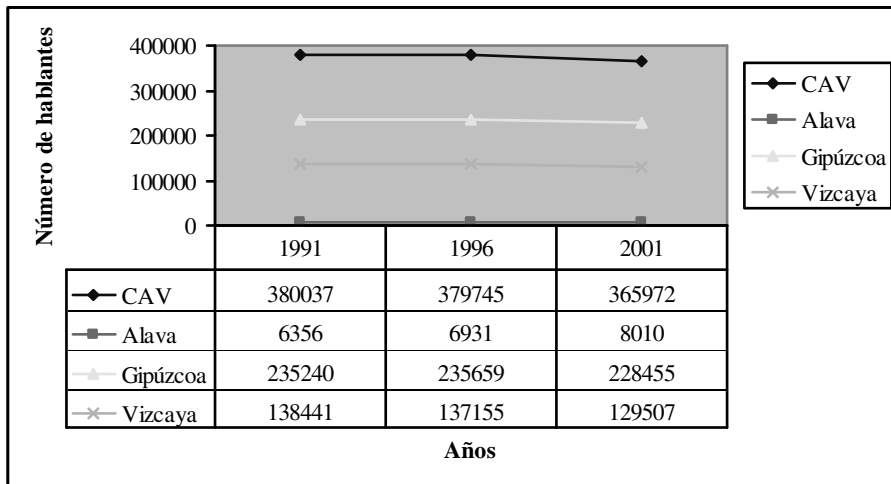
Gráfico 6: Evolución del número de hablantes del euskara en la Comunidad Autónoma Vasca (1991-2001)

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

¿Por qué se ha producido ese aumento de hablantes activos y pasivos de lengua vasca? Según los indicadores estadísticos, entre 1991 y 2001 descendió el número de hablantes nativos; sólo creció en Álava, el territorio que menos euskaldunes aporta, pero bajó en Guipúzcoa y Vizcaya.

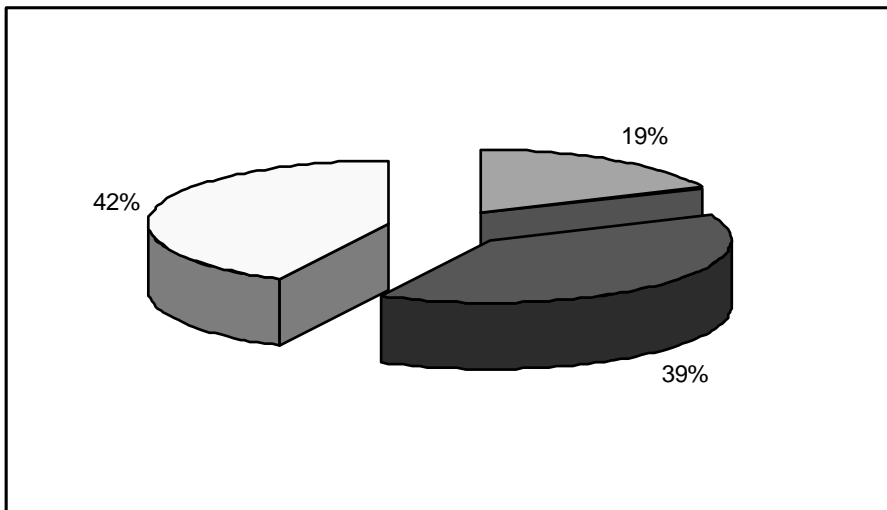
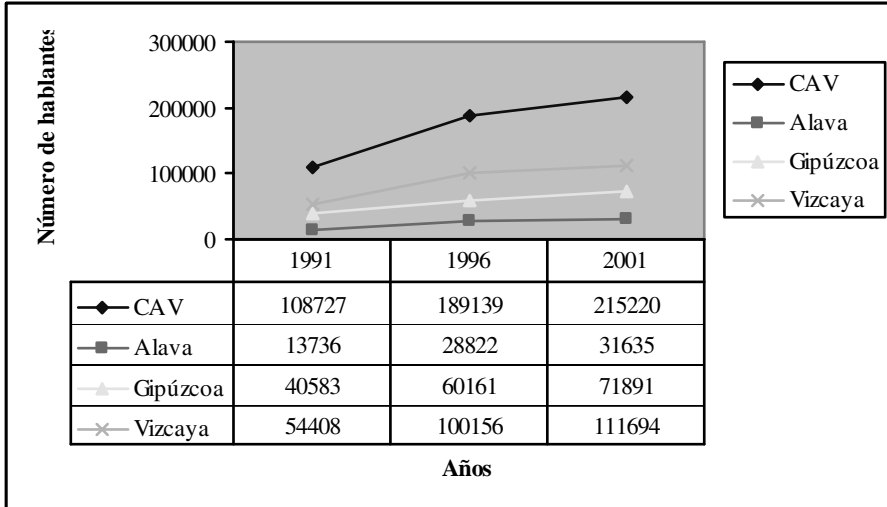
Gráfico 7: Evolución del número de hablantes nativos del euskara en la Comunidad Autónoma Vasca (1991-2001)

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

En cambio, ha crecido notablemente el número de hablantes no nativos del euskara, es decir, aquellos que lo han aprendido de niños, mediante el sistema de enseñanza, o de adultos. Esta tabla nos da una idea más gráfica de la evolución: Vizcaya aporta el mayor número de hablantes nuevos (*euskaldun berriak*), un 42%, seguido de Guipúzcoa (un 39%) y Álava (un 19%). Sólo en este último territorio histórico crecen ambos indicadores, el de hablantes nativos y no nativos.

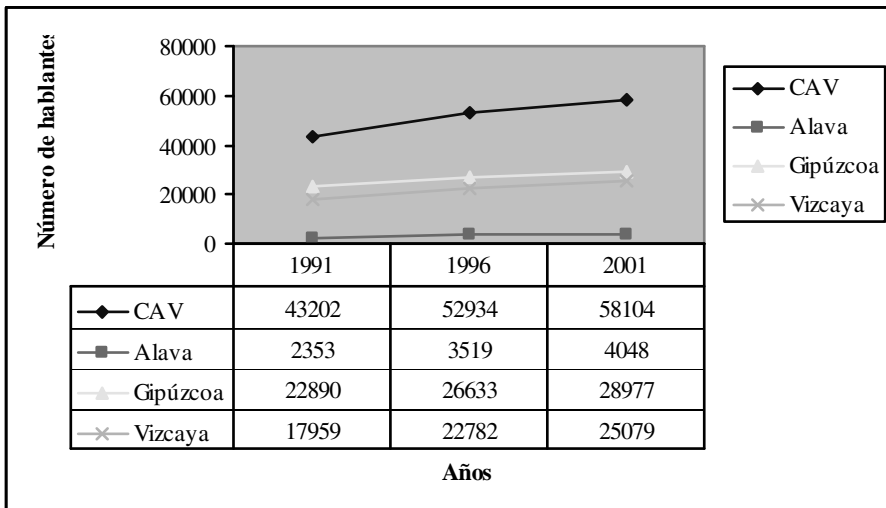
Gráfico 8: Evolución del número de hablantes que han aprendido el euskara en la Comunidad Autónoma Vasca (1991-2001)

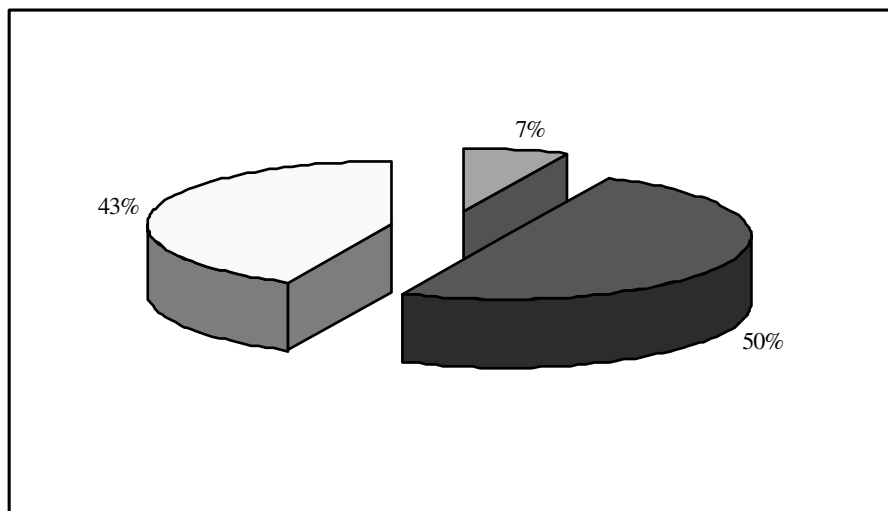

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

Al número de hablantes del euskara para los cuales es su lengua primera hay que añadir el de aquellos que son bilingües de origen, número que ha crecido no tanto en términos numéricos (se ha pasado de 43.000 a 58.000 en la Comunidad Autónoma Vasca, 15.000 personas en diez años) como porcentuales. También es Guipúzcoa el territorio histórico que aporta más hablantes bilingües nativos: la mitad de todos los vascos. El 43% son vizcaínos y el resto, un 7%, alaveses.

Gráfico 9: Evolución del número de hablantes del euskara bilingües de origen en la Comunidad Autónoma Vasca (1991-2001)

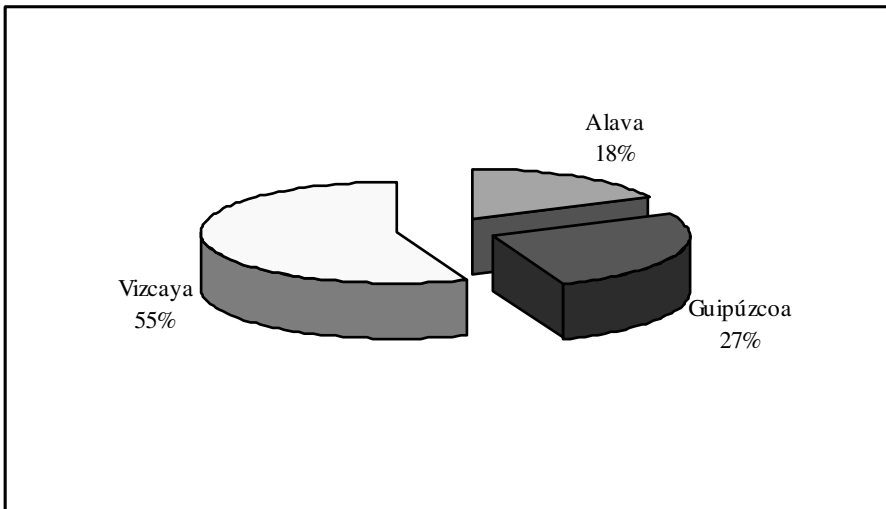
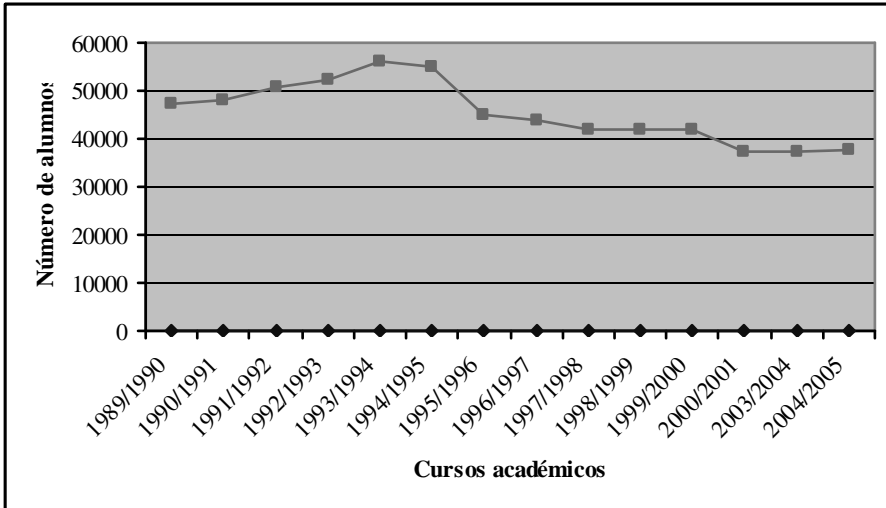

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

Finalmente, nos parece interesante traer a colación la evolución de los adultos que se han alfabetizado en su propia lengua. El número va disminuyendo, lógicamente: el sistema de enseñanza garantiza (o debería hacerlo) la alfabetización prácticamente de la totalidad de las nuevas generaciones, que se escolarizan en un sistema de enseñanza cuyo objetivo es que se desenvuelvan en ambas lenguas oficiales con la misma soltura.

Gráfico 10: Alfabetización de adultos

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

En cuanto al resto de los territorios de habla vasca, el panorama es bastante menos esperanzador: en la Comunidad Foral de Navarra se calcula que el porcentaje de vascohablantes ronda el 10,3%, un 6,6% conocen la

lengua pero no la hablan habitualmente, y más del 81% es castellanohablante. En el País Vasco continental, en cambio, el porcentaje es mayor que en la Comunidad Autónoma Vasca (un 24,7% de hablantes y un 11,9% de bilingües pasivos), aunque en números absolutos es mucho menor.

En conclusión: el mayor número y porcentaje de vascohablantes se encuentra en Guipúzcoa, donde la capital es, de todas las ciudades vascas de más de 100.000 habitantes, la que tiene un porcentaje mayor de euskaldunes. No obstante, en el conjunto de la CAV y de la cada uno de sus tres territorios históricos, el uso del euskara es minoritario, a pesar de que la mitad de la población vasca conoce la lengua; por tanto, la mitad de los hablantes potenciales se declaran activos y la otra mitad, pasivos. En ello juega un papel destacado la escolarización, mientras que la alfabetización de adultos disminuye al no ser ya necesaria. Se ha producido un incremento del número de hablantes efectivos, pero no es espectacular, y se produce más entre la población de habla materna castellana que aprende la lengua vasca que entre aquellos nativos de lengua vasca. Por tanto, el futuro del euskara (al menos, su definitivo despegue) podría estar en manos de los *euskaldun berriak*, si bien es de suponer que es en este sector de la población, precisamente, el que engrosa el número de hablantes pasivos de la lengua.

2. El periodismo en lengua vasca

2.1. Historia del periodismo en euskara

La presencia de la lengua vasca en los periódicos es tardía, como lo es, en general, el periodismo vasco, en cualquiera de las lenguas que se exprese. Las primeras manifestaciones del mismo (tres gacetas quincenales o semanales entre 1680 y 1728, aproximadamente, publicadas en San Sebastián por los impresores oficiales de Guipúzcoa) se produjeron íntegramente en castellano, como también las pocas relaciones noticiosas que conocemos hasta el siglo XVIII. La primera manifestación propiamente periodística en euskara es, precisamente, una de estas noticias individuales: *Jaun Dauphin cenaren eritassouneco circunstancia berecien errelacionea*, que fue traducida del francés y publicada en 1766 en Bayona por Jean Fauvert Duhart.

Habrà que esperar casi sesenta años hasta que la lengua vasca se asome a las páginas de un periódico. Ni los franceses, que en Cataluña sí habían empleado el catalán en los periódicos que publicaron durante la Guerra de la Independencia (y eso que se va a encargar a Fauvert Duhart que las impriese en suelo vasco), ni los propios vascos (por ejemplo, la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País) se preocuparon de que el euskara fuese

lengua de comunicación periodística hasta el estallido de la primera guerra carlista. En 1834, los liberales donostiarras solicitan a la reina regente que dé su permiso para publicar un periódico bisemanal en idioma vasco “cuyo principal objeto sea el desvanecer las falsas noticias que propalen los rebeldes, inspirar la justa confianza que se merece el maternal Gobierno de S.M. y la seguridad de las ventajas que todos los españoles deben prometerse con el Reynado de su augusta Hija”. El gobierno accede, aunque los liberales de la capital guipuzcoana prefieren publicarla en castellano; sin embargo, hay dos textos en euskara, dirigidos a los campesinos de la provincia a los cuales los curas carlistas sumaban para su causa. Eso ocurre en mayo de 1834.

Es entonces cuando se crean los primeros boletines oficiales de las diferentes provincias vascas y de Navarra. No hay presencia del euskara en ninguno de ellos, ni en los de signo liberal ni en los carlistas.

El siguiente intento de publicar un periódico en lengua vasca se produce al otro lado de la frontera. En junio de 1848, Joseph-Augustin Chaho decide presentarse a las elecciones francesas. Experto propagandista (había publicado varios periódicos en francés, como *L'Ariel* o *Le Republicain de Vasconie*) se propone conquistar el voto de sus compatriotas. Para ello pone en marcha la *Uscal Herrico Gasetta*, que asegura semanal. Sólo consigue publicar dos números, separados entre ellos casi un mes. Aún publicará, en 1849, el último número de *Le Republicain de Vasconie*, en euskara.

Más allá de la presencia, en forma de poesías sobre todo, del euskara en las diferentes revistas literarias que se van creando, el camino hacia la publicación regular de periódicos en la lengua propia se va creando sobre todo a través de almanaques, en los cuales –especialmente en los del País Vasco norte– se añade a la tradicional información sobre santoral, lunas o ferias, noticias y textos de opinión de tipo sobre todo electoral. La polarización política –republicanos o *gorriak* contra conservadores o *xuriak*– dará lugar a la creación de dos semanarios enemigos: *Le Réveil Basque* (1886-1891), de la mano del candidato de Pau Martial-Henri Berdoly y, algo más tarde, el también semanario *Eskualduna* (1887-1944), órgano del candidato conservador de Bayona Louis Etcheverry. Sólo éste último sobrevivirá, primero como órgano del obispado –conoció sus mejores tiempos justo antes de la Primera Guerra Mundial, bajo la dirección de Jean Hiriart Urruty– y luego derivando hacia posiciones ultraderechistas: fue cerrado en 1944, por decisión de las autoridades francesas, tras haber servido de soporte a las ideas de Jean Ybarnegaray, ministro del gobierno colaboracionista francés con los nazis de Vichy. A falta de un partido político propio, en el País Vasco continental será este semanario quien sirva de armazón ideológica del votante vascohablante.

A la vez, se publican dos semanarios totalmente redactados en euskara en Los Ángeles, para la comunidad inmigrante vasca. El primero es *Escualdun Gazeta*, tres números publicados las Navidades entre 1885 y 1886. Tendrá mejor fortuna *California-ko Eskual Herria* (1893-1897). Ambos siguen los modelos de la prensa norteamericana, pero no tienen continuidad, toda vez que las sucesivas generaciones hijos de emigrantes vascos desconocen el idioma de sus padres.

En el País Vasco peninsular el verdadero despegue comienza entre los siglos XIX y XX. Un joven sacerdote, musicólogo y filólogo, que luego será el primer presidente de la Academia de la Lengua Vasca, Resurrección María de Azkue, publica en Bilbao dos semanarios –con apariencia de diario– íntegramente redactados en euskara: *Ibaizabal* (1897-1899) y *Euskalzale* (1902-1903). Este segundo lo dirige un joven vizcaíno a quien Azkue trae de vuelta a casa desde Sigüenza: Evaristo Bustinza *Kirikiño*. Le ayuda en la cátedra de euskara de la Diputación de Vizcaya, que Azkue gana a Unamuno y Arana. Este último tolera mal no disponer de esa tribuna privilegiada para difundir sus peculiares ideas en torno a la lengua vasca, a la que pretende despojar de toda contaminación castellana con neologismos como *izparringi* (“periódico”) o *txadona* (“iglesia”). Arana publica sus primeros periódicos (*Baserritarra* y *Bizkaitarra*) mayoritariamente en castellano, y reserva la lengua vasca para algunos artículos marginales. Será la política mayoritaria que seguirá el Partido Nacionalista Vasco durante toda su historia. Cuando, en 1913, se cree el gran diario nacionalista, *Euzkadi*, Bustinza se encargará de su sección *Euzkel Atala* hasta su fallecimiento, en 1928.

Sin embargo, la prensa en euskara no conocerá un verdadero impulso hasta la creación de la Sociedad de Estudios Vascos y de la Academia de la Lengua Vasca, en 1919, y aprovechando la buena coyuntura económica que en el tejido industrial del país había dejado el período bélico de la Primera Guerra Mundial. A las publicaciones culturales o religiosas (*Jaungoiko Zale*, *Zeruko Argia*) se les unen otras publicaciones informativas, con ánimo empresarial: *Argia* (1921-1936) es, sin duda, el mejor periódico en lengua vasca antes de la Guerra Civil. Creado en San Sebastián por un grupo de religiosos y laicos con el propósito de extender la lectura en euskara, consigue sobrevivir sin mayores problemas a la dictadura de Primo de Rivera. Intenta convertirse en diario en 1929, mediante un proyecto que lidera el poeta, periodista y gerente José María Agirre *Lizardi*. El partido de éste, el PNV, decide sin embargo apoyar la creación de un diario en castellano en San Sebastián, *El Día*, reservando como era costumbre un pequeño espacio para el euskara.

Esos años se crea también la primera radio vasca, Radio San Sebastián, donde el euskara consigue un cierta presencia de la mano de Ander Arzeluz y Joseba Zubimendi, colaboradores activos de *Argia*.

Argia se politiza durante la Segunda República española. Ayuda a crear el sindicato nacionalista Eusko Nekazarien Bazkuna y apoya abiertamente al PNV en las elecciones y, sobre todo, en los sucesivos intentos de alcanzar un estatuto de autonomía.

La radicalización también es notable en otros proyectos editoriales, sobre todo aquellos que tenían más relación con la iglesia. *Jaungoiko Zale* se convierte en el anti izquierdista *Ekin*. El PNV, por su parte, intenta crear en 1932 un semanario con apariencia de diario íntegramente escrito en euskara, *Euzko*, de línea ideológica más radical que aquella que se expresaba en castellano. No consigue un éxito de ventas y deja de publicarse en 1934.

También son de esas décadas de 1920-1930 los primeros cómics en euskara. *Txistu* surge en 1928, también con la ayuda de *Argia*, aunque desaparece ese mismo año. *Poxpolin*, de ideología cercana al PNV, tendrá algo más de éxito, ya en 1935, aunque pasará notables penurias económicas.

El estallido de la Guerra Civil cambia radicalmente el panorama comunicativo vasco: Álava y Navarra caen inmediatamente bajo el dominio de los sublevados; Guipúzcoa lo hará en octubre de 1936. Las publicaciones bilingües o en euskara desaparecen. En el País Vasco continental, *Eskualduna* apoya a las tropas rebeldes. Se concede la autonomía vasca, y se crea el primer gobierno vasco. El 1 de enero de 1937 comienza a publicarse el primer diario íntegramente en lengua vasca de la historia, *Eguna*, dirigido nominalmente por Manuel Ziarsolo pero cuyos verdaderos artífices fueron tres jóvenes: Agustín Zubikarai, Eusebio Erkiaga y José María Arizmendiarieta. A mediados de 1937, cuando Bilbao es tomada por los sublevados, desaparece *Eguna* y toda una etapa del periodismo en euskara. Muertos o exiliados la mayor parte de los escritores y periodistas de lengua vasca, hay que comenzar de nuevo. El estallido de la Segunda Guerra Mundial no ayuda demasiado.

Tras ésta, el semanario *Herria* (aún se publica) sustituye a *Eskualduna*. Lo dirige Pierre Lafitte. Seguirá siendo hegemónico en el País Vasco continental hasta nuestros días, aunque se publiquen algunas otras revistas: *Oiharzuna*, *Etchea*, *Gazte*. Mientras tanto, se publican algunas cosas en América Latina. Otra *Argia* se publica en Caracas, íntegramente en euskara, entre 1946 y 1948. Los diferentes partidos publican diferentes órganos de expresión, en los que dan algún espacio al euskara, siempre minoritario. La Sociedad de Estudios Vascos es prohibida.

En 1949 comienza a producirse en Guatemala una revista importantísima para la cultura en euskara: *Euzko Gogo*, de Jokin Zaitegi y

Andima Ibinagabeitia. El primero decide, al cabo de unos años, seguir publicando la revista en Biarritz, entre 1956 y 1959.

En el propio País Vasco, los capuchinos de Pamplona consiguen poder editar de nuevo la revista religiosa *Zeruko Argia* desde 1945. También en 1945, en Guipúzcoa, comienza a editarse la religiosa *Anaitasuna*, que durará hasta la década de 1980. Se les unió en 1951 *Karmel*, de los carmelitas, y en 1954, al otro lado de la frontera, *Othoizlari*. En 1956 surge *Jakin*, revista de pensamiento inicialmente ligada al mundo religioso.

Se crean también algunas revistas para niños (*Pottolo* y *Umeen Deia*), y se reemprenden las emisiones radiofónicas en euskara, sobre todo a través de Radio Juventud de San Sebastián, Radio Segura y Radio Eibar, en los últimos años de la década de 1950. Se crea, en la clandestinidad y el exilio americano, Euzkadi Irratia en 1947. La BBC llega a emitir algunos programas en lengua vasca.

La década de 1960 supone una tímida relajación del régimen franquista, y una cierta mejoría para los medios en euskara. Se crean o resucitan algunas revistas culturales (*Euskara*, *Egan*, *ASJU*, *Príncipe de Viana*, *Gure Herria*), la muy heterodoxa *Igelak*, de Jon Mirande, revistas infantiles como *Kili-kili*. La recuperación de la presencia en la radio sigue lenta pero imparable, por ejemplo en Radio San Sebastián, en la Voz de Guipúzcoa, y en radios religiosas como Segura Irratia (1956), Radio Popular de Pamplona (1959, creada por los dominicos), Arrate Irratia (1959), Radio Popular de Bilbao (1959), Radio Popular de Loyola (1961) y Radio Popular de San Sebastián (1962), estas dos últimas de los jesuitas.

A la muerte de Francisco Franco, la década de los últimos años 70 y la de 1980 es de definición de posturas, políticas y frente al mercado. Se ha aceptado ya el *euskara batua* como variedad estándar. Algunas revistas religiosas, como *Anaitasuna*, *Goiz Argi* o *Zeruko Argia* se convierten en *newsmagazines*. En 1980, los capuchinos ceden el control de este último semanario a una cooperativa, que comienza a publicar *Argia*, tal como hoy la conocemos. En 1983 desaparece *Anaitasuna*, a la vez que surgen otras revistas informativas de líneas políticas muy diferentes y definidas: *Punto* y *Hora de Euskalherria*, *Garaia*, *Ere*, todas ellas publicadas en castellano con alguna presencia de la lengua vasca. En 1977 se crean dos nuevos diarios, nacionalistas ambos (moderado uno, de izquierdas el otro), *Deia* y *Egin*, con una presencia del euskara que rara vez rebasa el 10% de sus respectivos contenidos. En los otros diarios vascos la presencia del euskara es aún más ocasional.

La creación de una radio y televisión pública vasca se contempla como más necesaria que la creación de un diario íntegramente redactado en euskara. Ya conseguido el estatuto de autonomía, en 1982 se crea, mediante

ley, Eusko Irrati Telebista. Cuenta con varios canales de radio y televisión: Euskadi Irratia emite en euskara, Radio Euskadi y Radio Vitoria en castellano; la televisión, ETB, surge con un único canal en euskara pero, subrepticamente, el último día de mayo de 1986 comienza a emitir un segundo canal, ETB-2, sólo y exclusivamente en castellano.

Consciente de la necesidad de crear un diario íntegramente en euskara, el Gobierno vasco presidido por José Antonio Ardanza encarga un estudio de mercado a la empresa CIES y, a la vez, concede subvenciones a aquellas empresas que consientan en publicar, bajo determinadas condiciones laborales, sendos semanarios con apariencia de diario. Obtienen las ayudas económicas las empresas editoras de *Deia* y *Egin*, que lanzan, respectivamente, *Eguna* (siguiendo la numeración del de 1937) y *Hemen*. No se la conceden, en cambio, a la empresa editora de *Argia*. Ambos se publican entre septiembre de 1986 y septiembre de 1990. *El Diario Vasco* de San Sebastián toma posiciones con el suplemento semanal *Zabalik*.

El estudio de mercado viene a decir que sólo hay sitio para un diario en lengua vasca. Se crea una plataforma privada, *Egunkaria Sortzen*, mientras que el propio Gobierno vasco intenta dar forma a su propio proyecto. Ambos compiten durante 1989-1990, pero se adelanta, en diciembre de 1990, el primero. El segundo diario en euskara de la historia se denomina *Euskaldunon Egunkaria*. El Gobierno, molesto, le niega inicialmente toda subvención, aunque una iniciativa encabezada por los socialistas vascos consigue que se le otorgue más tarde.

El ambiente político, muy tenso, de los años posteriores deriva en el cierre judicial de *Egin*, en 2000 (le sustituye *Gara*; la presencia del euskara es igualmente minoritaria), y de *Euskaldunon Egunkaria*, en 2003. Le sustituye en verano de ese mismo año *Berria* (temporalmente se cubrió su ausencia con la cabecera *Egunero*).

Tardíamente, las publicaciones en euskara dan el salto a internet; en realidad, puede decirse que el mismo no se consolida hasta el año 2000. En cambio, es muy fuerte el mercado de publicaciones locales en euskara, sobre todo en Guipúzcoa: al comienzo del nuevo milenio, había más de 60. La pionera fue, en los años 80, *Arrasate Press* (comenzó a publicarse en 1988, concretamente). Hoy, hay también multitud de radios locales y televisiones. Se han ido formando, por otra parte, alianzas y grupos: ahí está el caso de *Goienkaria*, semanario creado a partir de varias revistas locales del Alto Deba, y *Goiena.net*, portal informativo digital. Se han ido, además, creando diarios locales en euskara, como los diferentes *Hitza*: *Oarsoaldeko Hitza*, de Rentaría, Lezo, Oiartzun y Pasaia (Guipúzcoa), *Urola Kostako Hitza* (Azkoitia, Azpeitia, Zestoa, Zumaia, Zarautz y Orío, también en Guipúzcoa), *Irutxulo-Donostialdeko Hitza*, de San Sebastián, *Tolosaldeko Hitza*, de la

comarca de Tolosa, y *Goiherriko Hitza*, de Ordizia, Beasain, Legazpi, Zumárraga, en la zona interior de Guipúzcoa.

2.2. Número y tipo de medios actuales

El panorama comunicativo en lengua vasca, en la actualidad, cuenta con medios de todo tipo, aunque la situación dista mucho de ser idílica. Como ya hemos explicado, el primer diario en lengua vasca se publica en 1937, en una situación bien especial, la bélica; es imposible saber qué hubiese ocurrido si el resultado de la contienda hubiese sido otro, si hubiese habido un mercado real para un periódico íntegramente publicado en euskara y si hubiese habido un público capaz de mantenerlo.

El segundo diario en idioma vasco no se publica hasta finales de 1990. Su nacimiento no estuvo exento de polémica: puesto que el estudio de mercado encargado por el departamento de Cultura del Gobierno vasco aseguraba que no había espacio más que para un diario en euskara, compitieron la iniciativa privada que luego daría lugar a *Euskaldunon Egunkaria* y un proyecto del propio ejecutivo autónomo, que se iba a titular, provisionalmente, *Egunero*. Al adelantarse los primeros, el Gobierno vasco se negó durante años a conceder a *Egunkaria* cualquier tipo de subvención. La vida de este diario acabó repentinamente con el cierre por orden judicial (algo totalmente inusual) en 2003. Hoy sigue existiendo un único diario en euskara de difusión para todo el País Vasco, aunque se le han unido otros, locales y gratuitos, los ya mencionados *Hitza*. Se ha hablado de otros proyectos o estudios de mercado (por ejemplo, de la empresa editora de *El Diario Vasco*), pero de momento no existe ningún otro diario. El resto ofrece porcentajes variables de uso del euskara, que en raras ocasiones alcanza el 15% de la paginación total.

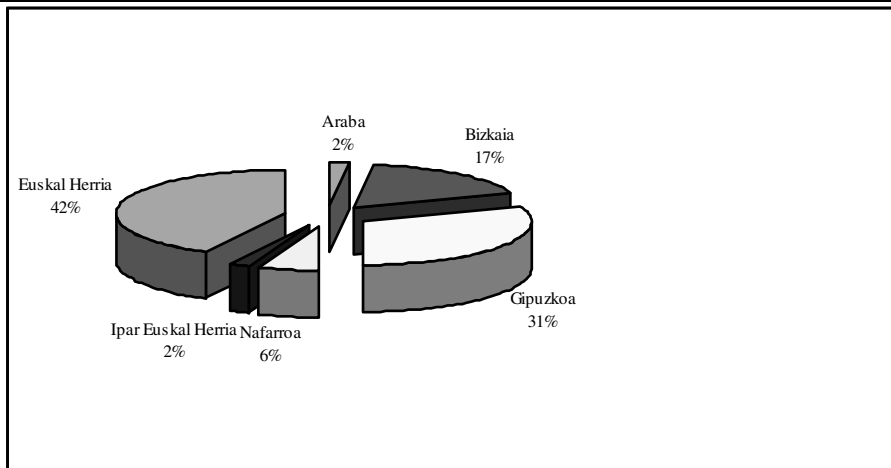
Precisamente el mercado local se ha revelado especialmente boyante en las dos últimas décadas. Al ofrecer información próxima, y en la propia lengua (incluso en el propio dialecto) del lector, todas estas revistas, generalmente semanarios, han consolidado un público fiel (generalmente son, además, gratuitas) y dado cabida en sus páginas a la publicidad igualmente local, que difícilmente podría aparecer en otro tipo de publicaciones de mayor difusión geográfica.

Estos datos que ofrecemos en forma de tabla nos ayudan a comprender, precisamente, el peso de los diferentes territorios. Desde luego, es la Comunidad Autónoma Vasca la que cuenta con más publicaciones en euskara, por dos razones: la propia implantación de la lengua vasca (se habala más que en Navarra, por ejemplo) y la política pública de

subvenciones. Éstas, por otra parte, no acostumbran a serlo en concepto de ayudas a las publicaciones periódicas como tales, sino a las iniciativas editoriales en euskara.

Gráfico 11: Publicaciones periódicas en euskara (2004)

	Nº de publicaciones periódicas	Porcentaje
Araba	2	2%
Bizkaia	18	17%
Gipuzkoa	32	31%
Euskal Herria	44	42%
Nafarroa	6	6%
Ipar Euskal Herria	2	2%
Total	104	100%

Fuente: Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco e Instituto Vasco de Estadística (EUSTAT). Elaboración propia

Como puede verse en este gráfico, predominan las publicaciones que se dirigen a todo el territorio de habla vasca: el diario *Berria* y el semanario *Argia* son los que tienen una mayor difusión, sin duda. Un tercio de las publicaciones que en 2004 existían en euskara eran guipuzcoanas, generalmente publicaciones locales. El peso de Vizcaya es menor, un 17%. El de Navarra, Álava y el País Vasco continental es aún más reducido, entre un 2 y un 6%.

Así, el grado de empleo de la lengua vasca en los diferentes medios de comunicación es aún marginal. Como asegura la Secretaría de Política Lingüística del Gobierno vasco,

dejando a un lado *Berria*, la presencia de euskera supera el 5% únicamente en *Gara* (19,6%) y *Deia* (6,1%). En total la presencia del euskera en los diarios (incluido *Berria*) es del 11,6%.

Si medimos la presencia del euskera en los diarios por su tirada, veremos que el lugar que ocupa el euskera es, sin ninguna duda, menor (6,4% de media en el conjunto del País Vasco). Y si lo hacemos según su consumo, éste no alcanza más que el 6,0% de media en el conjunto del País Vasco.

En cuanto a la presencia del euskara en la radio, se calcula que es del 16,4%. Las emisoras principales son Euskadi Irratia (convencional) y Euskadi Gaztea (radiofórmula juvenil), ambas del ente público EITB. Existen, desde luego, otras muchas emisoras locales o territoriales que emiten toda su programación o una parte de ella en lengua vasca

En el País Vasco continental, existen sobre todo tres emisoras que emiten su programación íntegramente en euskara: Xiberoko Boza (Mauleon), Irulegiko Herri Irratia y Gure Irratia, ambas de Bayona. Como medio escrito, el semanario *Herria* sigue siendo el más importante.

Existen varios libros de estilo que hayan sido publicados. Como antecedentes históricos, habría que mencionar las reglas ortográficas, verbales, etc., que primaban el estándar guipuzcoano central frente a otras variedades, de *Argia*. También la *Grammaire du Navarra-labourdin litteraire*, de Pierre Lafitte, de hecho el estándar de *Eskualduna* y de su sucesor *Herria*.

En la actualidad, los dos principales libros de estilo son el de EITB y el *Euskaldunon Egunkaria* (1993, con sucesivas ediciones) al que le ha sucedido, en 2007, el de *Berria*. Ambos se decantan por el *euskara batua* como lengua fundamental. Además, se han publicado otros, de medios locales, que más bien apuestan por diferenciar el dialecto propio e incluso regularlo. Destaca el que, a finales de la década de 1990, se hizo para la revista local *Aretxagazeta*. Se le ha unido, en junio de 2007, el del grupo

Goiena. Cabría mencionar algunos otros, como el *Komunikabideetan sexismoa ekiditzeko. Estilo liburua*, de 2005, un manual para evitar el sexismo en los medios de comunicación; el del Instituto Vasco de Administración Pública, de 2005

En cuanto al grado de empleo de la lengua vasca en los medios escritos, hay que destacar que el País Vasco, y en concreto Guipúzcoa, cuentan con uno de los índices de lectores de prensa más altos de España. *Berria*, el único diario íntegramente escrito en lengua vasca de la actualidad, cuenta con un 4% de los lectores, en un mercado que dominan los periódicos del grupo Vocento: *El Correo* y *El Diario Vasco*, que juntos se llevan el 63% de los lectores de prensa de la Comunidad Autónoma Vasca.

Gráfico 12: Lectores de la prensa diaria en la Comunidad Autónoma Vasca (2006)

	Tirada	Porcentaje
El Correo Español - El Pueblo Vasco	459.000	39
El Diario Vasco	284.000	24
Gara	100.000	8
Deia	81.000	7
Marca - Ed. País Vasco	66.000	6
Berria	53.000	4
El País - Ed País Vasco	47.000	4
El Mundo del País Vasco	38.000	3
El mundo deportivo	29.000	2
Noticias de Gipuzkoa	19.000	2
Diario de noticias de Álava	16.000	1
Total	1.192.000	1.192.000

Fuente: Oficina de Justificación de la Difusión (O.J.D.). CIES. Estudio de Audiencia de medios de la C.A. de Euskadi

Si contamos todos los medios en general, tanto escritos como audiovisuales, veremos que el grado de empleo de la lengua vasca también es minoritario. La televisión es el medio que más consultan los vascos: un 85% confiesa informarse habitualmente a través del mismo; ETB-1, el canal en euskara, es visto por un 9,9%. A la televisión le sigue la radio, mediante la cual se informan el 57,7% de los habitantes de la CAV; sólo un 6,8% escucha la radio en euskara, bien sea Euskadi Irratia, bien Herri Irratia de Guipúzcoa. Finalmente, prácticamente la mitad de los vascos aseguran leer habitualmente la prensa diaria (un 49,8%); en cambio, sólo un 2,8% es lector de la prensa en euskara (*Berria*). En todos los casos, el territorio con más audiencia, porcentualmente, de medios en euskara es Guipúzcoa: destaca la

televisión, ya que un 18,1% de los guipuzcoanos reconoce seguirla en euskara.

Gráfico 13: Audiencia en los medios de comunicación por territorio histórico (%).
2006

	C.A. de Euskadi	Alava	Bizkaia	Gipuzkoa
Total Prensa	49,8	48,8	45,5	57,6
Berria	2,8	1,5	1,8	5,2
Total Radio	57,7	59,2	56,4	59,0
Euskadi Irratia	3,7	1,6	1,3	8,8
Herri Irratia	3,1	0,7	2,6	4,8
Total Televisión	85,0	81,6	84,9	86,5
ETB-1	9,9	6,0	5,9	18,1

Fuente: CIES. Estudio de Audiencia de medios de la C. A. de Euskadi.

Finalmente, la presencia en internet ha ido, naturalmente, creciendo. Recogemos aquí las conclusiones del capítulo 7 del libro *El impacto de Internet en los medios de comunicación vascos* (2007), que se refiere precisamente a este tema:

- La mayoría de los cibermedios vascos emplea el euskera, pero sólo el 30% lo hace de forma significativa o mayoritaria. Ello se corresponde con el porcentaje de hablantes habituales de la lengua.
- Los territorios históricos vascohablantes, Guipúzcoa y, en menor medida, Vizcaya, concentran la mayoría de los cibermedios en euskera (el 90%). El peso de la única capital vascohablante, San Sebastián, es muy significativo.
- La mayoría de los cibermedios que emplean el euskera son diarios o incorporan sobre esa base la actualización más o menos constante de sus contenidos. Destacan los diarios comarcales de las zonas con más vascohablantes del País Vasco. Significativamente, se trata de un movimiento guipuzcoano. A ellos hay que unir *Goiena.net*, un medio digital nacido a partir de los medios locales, impresos o audiovisuales, de la comarca guipuzcoana (aunque de habla vizcaína u occidental) del Alto Deba.
- La mayoría de los cibermedios en euskera son revistas. Buena parte de ellas, de tipo local. Son éstas las que más emplean las variedades dialectales del euskera. El resto de los medios se inclina por la variedad unificada (*euskara batua*), que también es empleada mayoritariamente por los medios locales. Las formas formas dialectales, más cercanas a su público, se emplean en menor proporción que en los precedentes impresos.
- Sólo un porcentaje minoritario de esos medios admite publicidad. Se trata de un universo fuertemente subvencionado. *Goiena.net*, por ejemplo, recibió

en 2003 el 52,83% de sus ingresos por este concepto, fomento del euskera en los medios de comunicación, dinero que provino tanto de la Diputación Foral de Gipuzkoa como del Departamento de Cultura del Gobierno vasco (Larrañaga, 2005: 152). Hay pocas sociedades anónimas o limitadas y predominan, en cambio, otras figuras legales.

- La mayoría procede de otros medios precedentes, impresos o audiovisuales, Sin embargo, un porcentaje significativo, más de una cuarta parte, fueron creados expresamente para Internet.

- A pesar de ello, y entramos así en los aspectos del periodismo ciudadano, emplean poco los recursos interactivos. Se trata de medios de predominio textual y con una utilización minoritaria de, por ejemplo, foros, *chats* o encuestas. Esto indica, por lo tanto, hasta qué punto en este mercado, en otros aspectos con marcada personalidad, falta aún mucho camino para que se adopten todos los recursos que el lenguaje digital permite.

- La gran mayoría de los cibermedios vascos han adoptado la variedad estándar de la lengua (*euskara batua*). Los pocos medios que emplean otras variedades, dialectales o locales, más o menos normalizadas, pertenecen al área lingüística occidental y tienen su sede social en Vizcaya.

2.3. Situación de futuro

La situación del euskara en los medios de comunicación no difiere gran cosa del empleo general de la lengua en la sociedad. Se trata de un mercado marginal, desigualmente repartido según los territorios históricos, que no obstante se ha afianzado en los últimos decenios, gracias sobre todo a la consolidación de los medios públicos (EITB), de revistas como *Argia*, a la que se le ha unido *Aldaketa 16* (del grupo *Cambio 16*) y del diario *Berria* (antes *Egunkaria*). No obstante, se mantienen las deficiencias observadas en los últimos tiempo: los medios de comunicación audiovisuales privados y públicos más importantes dedican un escasísimo, por no decir nulo, espacio al euskara: ni siquiera en las desconexiones territoriales. Por citar sólo un ejemplo, los partidos de pelota los transmite Tele 5 en castellano. En este sentido, no se cumplen tampoco los mandatos de la Ley de Normalización de Euskara en lo que se refiere al empleo de la lengua vasca en los medios públicos estatales (RTVE), donde la presencia del euskara se reduce al mínimo: traducción de algunos titulares, y poco más.

Por otro lado, y aunque parece que el mercado lo permitiría, por diversas razones no se lanzado un segundo o un tercer diario en euskara; parece que la empresa editora de *El Diario Vasco* se planteó en su día lanzar un diario en euskara sólo para Guipúzcoa, el territorio más vascohablante, teniendo en cuenta que se trata del periódico más comprado y leído en este territorio

histórico (el de más alto índice de lectura de prensa, por otra parte, de todo el estado) y que los nuevos lectores, los más jóvenes, aquellos que busca todo diario para que se produzca el relevo generacional, han sido escolarizados en euskara. *Zabalik* podría ser un intento de preparar este diario, pero hace ya algunos años que no se publica este semanario.

El verdadero crecimiento y las posibilidades de futuro del periodismo en lengua vasca vienen dados por la conjunción de dos tipos de medios: la prensa local e Internet. Las revistas locales suponen un sector muy importante del lectorado, la publicación y la publicidad en euskara. Con la llegada del siglo XXI, la prensa gratuita, los diarios y los medios locales han confluído en la creación de diversos diarios locales, como ya hemos visto. Finalmente, iniciativas como *Goiena.net* intentan aprovechar las posibilidades de Internet para la difusión de información en lengua vasca. Los grandes medios, los de más audiencia, consideran, sin embargo, irrelevante, innecesario o poco rentable emplear el euskara como instrumento de comunicación.

Bibliografía

- DÍAZ NOCI, J. (2002). Lengua estándar, dialectos y medios de comunicación: el euskera. En *Mediatika*, 9, p. 161-183.
- DÍAZ NOCI, Javier (1994). *Euskarazko aldizkari, egutegi eta almanaken errolda (1834-1959)*. San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos.
- DÍAZ NOCI, Javier (1994). Gerra aurreko euskal kazetaritza eta hizkuntz ereduak. **En:** *Anuario del Seminario Julio de Urquijo*, vol. 28, nº 3. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, p. 791-835.
- DÍAZ NOCI, Javier (1995). *Euskal prentsaren sorrera eta garapena (1834-1939)*. San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos.
- DÍAZ NOCI, Javier (2002). Lengua estándar, dialectos y medios de comunicación: el euskera. **En:** *Mediatika*, 9. San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos, p. 161-183.
- DÍAZ NOCI, Javier (2004). Periodismo en euskera: pasado y presente. **En:** *El Correo*, noviembre de 2004.
- DÍAZ NOCI, javier. euskal prentsaren sorrera eta garapena. donostia: eusko ikaskuntza, 1995.
- ELKOROBerezibar, Miguel Ángel. Prentsa lokala Euskal Herrian. **En:** *Jakin*, 69, 1992, Donostia.
- ELORZA, Antonio (1978). *Ideologías del nacionalismo vasco*. Donostia: Haranburu Altuna.
- ENTWISTLE, William James (1995). *Las lenguas de España*. Madrid: Istmo.

- EUSKALTZAINDIA (1979). Euskara batua, euskalkiak eta tokian tokiko hizkerak. **En:** *Euskara*, nº XXIV-1. Bilbao: Euskaltzaindia, p. 103-106.
- INTXAUSTI Joseba: Euskara, euskaldunon hizkuntza (1992). Editorial Elkar SA, Donostia.
- LAKARRA, Joseba; BIGURI, Koldo; URGELL, Blanka (1983): *Euskal baladak. Antologia eta azterketa*, San Sebastián, Lur, 1983, tomo I.
- LARRAÑAGA, José (2005). Información cercana y en mi lengua: *Vilaweb, Vieiros y Goiena.net*. **En:** Sabés Turmo, Fernando (ed.). *Análisis y propuestas en torno al periodismo digital*. Zaragoza: Asociación de la Prensa de Aragón, p. 149-157.
- MITXELENA Koldo: *Normalización de la forma escrita de una lengua: el caso vasco*; Revista de Occidente, 10.-11. zk. 1982ko otsaila, II.ale berezia.
- MITXELENA, Koldo (1984). Los vascos y su nombre. **En:** *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, tomo XXIX. San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos, p. 11-29.
- MITXELENA, Koldo: *La lengua vasca*, Donostia: Amigos del País, 1950.
- MITXELENA, Koldo: *Lengua e historia*, Madrid: Paraninfo, 1987
- MITXELENA, Koldo: *Palabras y textos*, Bilbao: EHU, 1987.
- MORENO FERNÁNDEZ, Francisco (2005). *Historia social de las lenguas de España*. Barcelona: Ariel.
- PAGOLA, Rosa Miren (1984). *Euskalkiz euskalki*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- PAGOLA, Rosa Miren (1991). *Dialektologiaren atarian*. Bilbao: Mensajero.
- PAGOLA, Rosa Miren; Txomin PEILLEN; Pedro DÍEZ DE ULZURRUN (1992). *Euskalki literarioak*. Bilbao: Labayru.
- SIGUAN, Miquel (2005). *La Europa de las lenguas*. Madrid: Alianza.
- TORREALDAI, Joan Mari (1994). Hizkuntza aldizkarietan. **En:** *Jakin*, 82, maiatza-ekaina, p. 53-95.
- TREVIÑO BARRUETABEÑA, Imanol (2001). *Administrazio zibileko testu historikoak*. Gasteiz: IVAP.
- DÍAZ NOCI, J. (1994). Gerra aurreko kazetaritza eta hizkuntz-ereduak. **En** *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*, 28, 3, pp. 791-835.
- VILLASANTE, Luis (1970). *Hacia la lengua literaria común*, Arantzazu-Oñati: Franciscana.
- YRIZAR, Pedro (1981). *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*. Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- ZUAZO, Koldo (1988). *Euskararen batasuna*. Bilbo: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco; Euskaltzaindia.
- ZUAZO, Koldo (2000). *Euskararen sendabelarrak*. Irún: Alberdania.

ZUAZO, Koldo (2003). *Euskalkiak, herriaren lekukoak*. Donostia: Elkar.

ZUAZO, Koldo (2005). *Euskara batua. Ezina ekinez egina*. Donostia: Elkar.

